Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың пинтилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнөзилеттинген

ШЫН

№ 206 (14706) 1991 чылдың декабрь 4, среда ■ Садар өртээ 20 коп.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

СОҢГУЛДААЛАР, РЕФЕРЕНДУМНАР

КИЕВ. Украина бот-тускайлаң күрүне анаргаи. Украинаның хамаарышпас чоруун чарлаарылың актылыл деткип, эрткен үлут-хүнде эрттиргеи референдумга киришкен соңгуучуларның 90 хире хуузу бадылаан. Ол дугайын Украинаның Президентиин кылдыр соңгуткан Леонид Кравчук Бүгү-украин референдумга даштыкы албан хуулуг хайгааракчылары боон келгеннер-биле ужуражыышкынга дыннаткан. Баштайгы түнелдерден алгаш көргө, Л. Кравчук дээш соңгукчуларның 60 хире хуузу бадылаан.

КИШИНЕВ. 50 харлыг инженер Игорь Смирнов Приднестровье Республиканың Президентиин кылдыр соңгуткан. Оон мурнунда ол Тирасполь хооркүүскомнуң даргазы база Приднестровье Республиканың даргазы албан-күлээлгелерии эзлеп турган. Декабрь 1-де эрткен соңгулдаларның баштайгы түнелдерии ёзуталар, ол соңгукчуларның бадылаашкынының 65.4 хуузун алган. Оон-биле денге эрткен референдумга соңгукчуларның 98 хуузу Приднестровьеның хамаарышпас чоруу дээш бадылаан. Гагауз Республиканың Президентизиигге оон премьер-министри турган Степан Топал, соңгукчуларның бадылаашкынының 90 хуузун алган, соңгуткан. Ол ийи республиканың администрация талазы-биле кеззө боон киирип турары Молдованың парламентиин оларны конституциялга дүүшпес тургузуглар деп санаа көргеи.

• • •

АЛМА-АТА. Нурсултан Назарбаев бүгү улустуң бир дугаар соңгуп алганы Казахстанның Президентизин болган. Оон соңгулда мурнунуң программазының кол утказы—республиканы кризистеи үштүп алырының эң шинтпирлиг хемчеглерин боттандырары, ынчангаш ол оны күүседип киирерииге мандатты алган. Ол президент кылдыр Назарбаевтиң саналдан киргеии Ерик Асанбаев соңгуткан. Бадылаашкын дамзырларынга киргеи барык 10 ииллиог соңгукчуларның 88.24 хуузу соңгулдаларга киришкеи, президентиге кандидат дээш соңгулда бюллетеньнерии алганнарның 98,76 хуузу бадылаашкынын берген.

ЧАА КЫШТАГДА

Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче, ниитиинин малының баш санын өстүрүнче Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозтуң дирекциязы сагышты салып турар. Ажыл-агыйның тудугжулары Кош-Теректе чаа кыштагны тутканындыда делгем кажааны, чурттарга бажыңын, чунар-бажыңны ажыглалга киирген. Ында ирт кадарчызы Даваа Шыырап кыштап орар. Малын кыштан хүр ажырары-биле кадарчы оларның одарын шын таарыштырып, эки ажаап турар. Бодуңун күжүбиле белеткеп алган тос тонна сигенни коданында сөөртүп чедирип алган.

Чаа кыштагда ирт кадарчызы таарымчалыг байдалда чурттап, малын кыштан хүр ажырар дээш ажылдап турар.

Дамдын НАЙГЫН-ООЛ.

СҮТ КУХНЯЗЫН АЖЫГЛААР

Ажыл-агыйның ажылчыннарының, тускай эртемнигдериниң, албан-хаакчыларының ажы-төлүүнүң кадыкшылыын быжыглаар, оларны кадык чаагай өстүрер дээш Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң дирекциязы кичээлгейни салып турар. Тудуг материалдарын тып алыры берге-даа болза бүгү аргаларны ажыглап тургаш, сүт кухнязын ажыл-агыныжы арга-биле тударын шинтпирлээш, ол тудугну колдуунда доозуп турар. Ам ынаар чылгыны киирер, сүт дамчыдар каналзациязы кожар. Оон өске-даа чамдык ажылдар арткан. Бо бүгүнү кылган соонда, ол удавас ажыглалга киирер.

Каадыр-оол ТУВАК.

САРЛЫКЧЫЛАР ИШЧИ УЛУС,

ынчалза-даа садыг-наймаа оларга баар эвес

«Бай-Тал» совхозтуң Шуй-Бажы сарлык бригадазының бригадири А. С. Намзырайга ужуражы бергеш, ажылнижин сонуургаан мен. Аспан-оол Салчакович ынчан мынча дээн:

— Бригадада 1947 сарлык бар. Оларны 20 кодалга үркен. Соок кыш келгени 50-дур. Сарлык коданнарының девискээринде хар улуг дүшкеи. Амдыызында кыштаашкын чүгээ ийи. Бергедээн чүвениң чок. Ыыт эвес ам-даа немей, улыт үлетаттыр чаар чүве болза, ынчан байдал нарыылаар. Ынчалза-даа амдап эгелеп сарлыкчылар кадарган малының одар-белчиирин таарыштырып, одар солуп көжүп чорааш, сарлыкты кыштан хүр-менди ажырар хемчеглерни алыр апаар.

Сарлыкчылардан дөрт өөбүле бажыңнарда чурттап турар. Олар колдуунда-ла, ырак-узак тайга-сыннар баштарында боттарының тутку-лап алганы анчылар бажыны ышкаш, бичии казанактарда чурттап, белеп эвес ажылхерээн будүрүп, эрес-соруктуг ажылдап чоруурлар. Ындыг болзажок, оларның социал амыдыралында амдаа шинтпирлеттинмейн артып калган айтырыглар хөй. Үзулүт-ла шаандагы кешкүн амыдырал-биле чурттап, ажылдап чоруур кижилер — сарлыкчылар болдур ийин. Оларга садыг-наймаа ам-даа барбас. Амгы бараан-сараан ховартаан, бо берге үеде сарлыкчыларның садыг хандырылгазы улам бергедээн.

Бригада бо чылын төрүүр 100 сарлыктан-на 80 бызаазыны камгалап ап, районга дээре көргүзүглүг болуп, шапкал макталга төлептиг болдувус. Мурнакчыларывыс бар. Сергей Дөжү, Булаң-оол Бичө-оол, Ильич Таргын, Хүлер-оол Сотпа оларны адаарга-ла четчир. Олар 100 сарлыктан-на 80-ден эвээш эвес бызааларны онча-менди өстүргеннер. Бо кышка удур эки белеткенип, сарлыкчылар Андрей Даржаа 18, Хирлиг-оол Иргит 15, Сергей Дөжү 10, Ильич Таргын 5 тонна сигенни боттарының күжү-биле кезип, белеткеп алган. А бригаданиитизи-биле 78 тонна сигенни белеткээн.

Бригаданың мал эмчизи Сергей Аракчаа онаашкан ажылынга харыысалгалыг чоруун көргүзүп, профилактиктиг ажылдарны баш удур чорудуп турары улуг, аныяк малды чидириг чонка камгалап алырынга, нинти бригаданың эки көргүзүглүг болурунга көскү рольдуг болуп турарын айтыры чугула. Аныяк сарлык кадарчызы Александр Баактыг кадарган малының санын чүс хуу камгалап алганы өөрүнүүр.

Сарлыкчылар тайгада аалдарындан айда ийи удаа бадып, Даштыг-Тейде бригада төвүнге хойжуларның, сарлыкчыларның каттышкан өөредилге-кичээлдеринге киржип, апаа келген автосадыдан садыглап ап турар. Ынчалза-даа ол автосадыгга кышкы идип-хеп аймаа конгуг ховар боор-дур. Аъш-чем аймаа база-ла чедишпес. Үүле садыг-наймааже көрүп алгаш орар болза, амгы үеде амыдырап-чурттаары бергедээн. Бот-хандырылгаже киржип, аъш-чемни-даа, идик-хепти-даа боттары кылып, чогаадыкчы дилээшкиннерже кирбес болза, хоржок дээрзин бригаданың ажыл-ишчилери, сарлыкчылар медереп билип турарлар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.
Тээли суур.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ЧАА ХЕВИРЖЕ ШИЛЧИИР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң «Рынок харылзаалдарынче шилчилгениң байдалдарында Тыва Республиканың кадык камгалалын ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчидериниң дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Чурттакчы чоннуң эмчи дузазынга негелде-херегтелиг долу хандырар, кадык камгалал ажылдакчыларының чурттакчы чоннуң кадыынның байдалы дээш экономиктиг сонуургалын база харыысалгазын бедидер болгаш эмнелге-профилактика албан черлериниң ажыл-чорудулгазының алыс бедик түнелдерин чедип алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели ук доктаалды хүлээп алган.

Республиканың кадык камгалалын рынок харылзаалдарынче шилчилгениң байдалдарында ажыл-агый чорудулгазының чаа чурумунче шилчидериниң концепциязын болгаш чорудулгазының ажыл-агый чаа механизминиң байдалдарында ажылдап турар эмнелге-профилактика албан черлериниң дугайында дүрүмүү бадылаан.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу, улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Соединиң күүскомнары кадык камгалалының девискээр кээр органнарын. республиканың эмнелге-профилактика албан черлерин 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчидер.

Республиканың Кадык камгалал министерствозунга:

— чаа тургустунган эмнелге каттыжышкынналарының директорларынга профессионал белеткелиндер, чурттакчы чонга чедирип турар эмчиниң тускай дузазының байдалынга салдарындан хамаарыштыр 400-тен 800 рубль чедир албан-хүлээлге шалыкын (каттыжышкынның шалык фондузунуң хемчээли-биле), директорларының оралакчыларыга оон 10-20 хуу эвээш шалыкны доктаадып бээрин;

— тус-тус эмнелге албан черлериниң ажыл-чорудулгазының түнелдерин барымдаалап, акша-хөрөнгилериниң камгалалының күсели-биле оон ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазына чылда ийи катап пдиг берип, шалыкын эде көөрүн;

— медицина статистиказының бюрозуңуң баазазын-га медицина информатиказының болгаш экспертизазының эртем-медицина төвүн тургузарын;

— кадык камгалалының хөгжүлдезиниң тускай сорулгалыг программаларын, эртем чедишкиннериниң база медицина технологияларын ажыглап киирерин, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарын акшаландырарыбиле Кадык камгалал министерствозунуң чанында кадык камгалал бюджединиң 10 хуузу чедип турар кадык камгалал хөгжүлдезиниң фондузун, хоорайларга, районнарга, эмнелге каттыжышкыннарынга болгаш республика албан черлеринге 5 хуу чедип турар фондуларны тургузарын чөпшээрээн.

Эмнелге албан черлериниң аарыг кижилер чыттырар орун-дөжек санын үндезилелдиг кызырганы болгаш таарыштырганы дээш бюджет акшаландырышкынын кызырбазын, оларның удуртур ажылдакчыларының шалыкын өскертпезин доктаатканын.

Тыва Республиканың кадык камгалалын ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчидериниң концепциязындан.

Чурттакчы чонга эмнелге дузаламчызының шынарын бедидериниң кол утланыышкыны болза, камгалал медицинаже шилчилге болур. «РСФСР-ге хамаатыларның медицина страхованиезиниң дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузуун хүлээп алганы, ону 1993 чылдың январь 1-ден күштүг болдуруп киирери-биле холбаштыр Тыва Республиканың камгалал медицинаже шилчилгениң концепциязын ажылдап кылыры база хүлээп алыры, шилчилге үе-чадазында оон хевирлериин дилеп тывары-ның эртежок чугулазы тургустунган.

Кадык камгалалында ажыл-агый механизминиң чаа хевириниң үлегери болза Куйбышев, Ленинград, Кемерово областтарга ажылдап кылдынган база шеннеттиген хевири болган, а Алтай крайга база Нижний Новгород обласка оларны ажыглаанының дуржулгазы немелделерии бергеи.

Шилчилге үе-чадазында кадык камгалалының ажыл-агый механизмин солууру. кадык камгалалының эртелеп башкарылгазының сис-темазын чаартыры, кадык камгалалының тургузуун сайзырангайжыдары кордүнүп турар. Кадык камгалалының эртелеп башкарылгазының ажыл-агый механизминиң чаа үндезини болза, эмнелге дузазын чедиреринииң эң каминалгалыг база дээштиг технологиязын хөгжүдеринге салдар чедирип турар ындыг экономиктиг арталар болгаш эртелеп башкарылганың демократчыдыгтазы болур ужурлуг. Эртелеп башкарылганың ындыг механизминиң эң чугула үүлү болза, эмнелге ажылдакчыларының бүрүзүнүң бедик шынарлыг эмнелге дузазын эң дээштиг база эвээш чарыгдалдыг арталар-биле долу хемчээлге коргүзеринге экономиктиг сонуургалдыы болур.

Ындыг сонуургалдыг чорукту чедип алыры-биле эмнелге-профилактика албан черлериниң күш-аянычы коллективтеринге ажыл-чорудулганың алыс түнелдерии дээш шыгыы экономиктиг харыысалгаиы онаагаш, шуут бот-тускайлаи чорукту баэры эртежок чугула. Бүгү эмнелге-профилактика албан черлериие сан-хөө, юридиктиг база ажыл-агый талазы-биле бот-тускайлаң чорукту бергеш, деп экономиктиг байдалдарны тургузар.

Ажыл-агый чорудулгазының чаа механизмин ажыглап киирер талазы-биле ажылдар эмнелге албан черлериниң бот-боттарының аразында санажылгаларны киирерин, технологиялар аайы-биле эмчи дузазының өртек-хөрөзиниң тодарадырын, чыттырып эмнээр черлерге кандыг аарыгдан аараанындан база оон бергедээниинден хамаарыштыр эмнээриниң өртээн санап үндүрерин, а поликлиникага ачы-дуза чедиреринии ыыдыг үнелээшкинин доктаадырын негеп турар. Ол өртек-үнелерии тургузарының боттуг механизмни чок болганы-биле баштайгы үе-чадазында оларны тус-тус эмнелге-профилактика албан черлериниң аайы-биле мурнуку 3 чылда ажылдарының бот-үнезин барымдаалап доктаадып тургузары чогумчалыг.

Эмнелге ачы-дузазының рыногун тургузары, кижи бүрүзүнүң эмнелге албан черии база эмчини боду хостуг шилип алырын хандырары, кадык камгалалында монополисчи чорукту узуткаары, албан черлериниң база эмчилериин хостуг мартыжылгазы фельдшер-акушер пунктуларындан эгелээш, республика эмнелгезинге чедир шуптузунга профилактика, диагностика, эмнелге база ажылга катап этидилге ачы-дузазының хемчээлдериниң стандарттарын ажылдап кылырын негеп турар.

Шилчилге үе-чадазында эмнелге-профилактика албан черлериниң аккредитациязын эрттирери (эмнелге ачы-дузазын чедиреринге оларның аргаларын тодарадыры, ону хандырарынга эртежок чугула дериг-херекселдер-биле дериир, дериттинген болгаш бар аппаратуралары ажыглап турарының дээштиин үнелээри) эртежок чугула.

Камгалал медицинаже шилчилгениң үе-чадазында чурттакчы чоннуң кадык камгалалының херээнге чер-чер Советтериниң ролюн дыка бедидери негеттиинии турар. Олар кадык камгалалынга акша-хөрөнгилерни үндүрүп бербишаан, чонга эмнелге дузазының шынарынга негелделерни тодарадыр ужурлуг.

Кадык камгалалы кол санхөө күрлавырларын чер-чер Советтериниң акша-хөрөнгилериннен бир чурттакчыга онаалтыр санаттынган нормативтер ёзугаар алыр ужурлуг.

Тыва Республиканың ажыл-агый чорудулгазының чаа механизминиң байдалдарында ажылдап турар эмнелге-профилактика албан черииң дугайында дүрүмнең.

Эмнелге-профилактика албан чери кадык камгалалының бот-тускайлаң албан чери болур болгаш чурттакчы чонга яжы-бүрү хевириин медицина ачы-дузазын чедирер. Оларга эмнелге албан черлери, сестра ажаалдазының бажыңнары (салбырлары), СПИД-ке удур профилактика талазы-биле төптер, диспансерлер (эмнелге черлери), амбулатория-поликлиника албан черлери, эмчиниң дүрген дуза албан черлери, не-чаштыын кадыының камгалалының албан черлери, санаторий-курорт албан черлери, диагностика (шинчилге) төптери хамааржыр.

Эмнелге-профилактика албан черлери (ЭПА) ажылдазы хаар дугайында шинтпирлерии кадык камгалал ажылдакчыларының аккредитациязын организациялар, кооперативтер-биле ажыл-агый керээлерии ёзугаар эмнелге база медицина-социал ачы-дузаны сайгарганынлап, чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедиргеннидеп, ажыглаттынмайн турар медицина болгаш ажыл-агый дериг-херекселдерин сайгарганындан, бажың-балгатты, медицина аппаратуразын, өске-даа чүүлдерии арендалааны дээш, ачы-буян фондуларындан болгаш бүдүрүлгелерии, организациялардың, тус-тус кижилериин эки тура акша дузаламчызындан.

ЭПА оон сорулгаларын база ажылынын чурумун, эртелеп башкарылгазының тургузуун болгаш ажылдакчыларының бүгү категорияларына албан үүлдэлге инструкцияларын тодарадыр уставтыг болур.

ЭПА-ның кол-кол сорулгаларына болгаш ажылынга профилактика ажылының хемчээлии өстүрери болгаш шынарын бедидерин, амбулаторияга, стационарга база бажыңга аарыг кижилерии чогуур үезинде шынарлыг шинчиири, эмнээри, ажыл, амыдыралга эгидерии, аарыг кижилерии эмнелге ажаалдазының шынарлыын база дарыйын хандырары, эртем-техниктиг депшилгелиниң чедишкиннерин дүрген ажыглаары, онзагай байдалдарда ажылдаарынга белеиин хандырары болур.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг агроному» хүндүлүг атты М. А. Ишигеновка тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыяалары дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг агроному» хүндүлүг атты Бурятияның көдээ ажыл-агый институдуның үүш ажыл-агыйының болгаш агрономия кафедразының профессору Иван Афанасьевич **Ишигеновка** тыпсыр.

Тыва Республиканың Дээди Соведиииң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың ноябрь 27.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиниле Ч. Д. Ондарны, М. Ч. Ооржакты шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Улус өөредилгезиниге хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгеии дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Ондар Чан-оол Дозурооловичиии—улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Ооржак Маннай-оол Чүлдүмовичии — улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың ноябрь 27.

КАЛИНИНГРАД ОБЛАСТЬ. Бо чуруктү каайлыыш контроль-эрттирилге черинге тырттырган. Ол черии «Багратионовск» деп адаар. Турисчилериин ап чораан чүүлдерии ында хынап турар. Кызыгаараалар болгаш каайлы черииң ажылдакчылары аиаа келген турисчилер кызыгаар эртерде, барааннарны болгаш аъш-чем продуктуларын хоойлуга чөрүштүр кызыгаар эрттирерии болдурбас деэш хынамчалыг контрольду тургускан. Чижээ, Польшаның бөлүк турисчилериинң 700 шиил водканы чажырып, кызыгаар эрттирер деэш оралдажышкынын илереткеи.

В. МАНАНИННИҢ фотозу. (СЭТА).

БОДУМ ХУУМДА БОДААЛЫМ

Амыдыралга херек чаагай чүүлдерии көдээде чурттаал, ажылдап турар кижилер кылыр. Малчыннар эът, дүк, сүттүг белеткээр. Тарааны, ногаанны, картофельди чер ажылдыглар кыш, чай чок күүседип турар. Өске-даа ажылдарны механизаторлар, чолаачылар, механиктер кылып турар.

Ол хиреде көдээ черде күш-ажылчы кижилерге бээр аъш-чем, идик-хеп талазы-биле хандырылга дыка кызыы байдалда келди. Улуг-Хем районнуң Хөндерге көдээ Совет девискээринде хандырылга дыка куду. Чамдык айларда талон-биле чигирии 600 грамм, үс аймаа 500 грамм, маргарии 500 грамм болгулаар. Вермишель, тараа, крупалар 1 кг боор ужурлуг. Ындыг аъш-чем ам товартады.

Байдал мындыг берге болуп турда, ол-бо чер келип чоруур чорумал кижилерге Тыва Республикадан үнүп, эртип чоруурунга: эът-тиг—5 кг, далганы—5 кг, крупаны—3 кг чигирии—3 кг, үс, саржагыы 1 кг кылдыр бээрии чөпшээрээн түскай шинтпирни 1991 чылдың ноябрь 14-те үнген № 192 «Шын» солуга парлап үндүрдү. Бо талазы-биле бо үүлге мен бодум хуумда шын эвес деп хомудап турар мен. Саяи артындан хүнде чеже кижи келбес дээрии, оларга орукка чоруурун дээш ынча хөй чигирии, эът, үс, саржагыы болгаш өске-даа үүлдерии чөпшээрээрге, болур бе?

Херек кырында амыдырапда бүгү чүвеии көрүп, бодаидаа кээрге, хоорай черлерде чурттап олурар кижилериин болгаш албан-дужаалдыг эш-өөрлериин хандырылгазы эки.

Дежит МИЖИТ.
Ак-Тал суур.

СҮМЕЛЕШКЕН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң садыг, харылзаа, коммунал ажыл-агый, амыдырал хандырылга талазы-биле доктаамал комиссиязының (даргазы В. Х. Суге-Маадыр) кежигүннери бо удаада үнүүшкүнүүт хуралын ноябрь айның төнчүүнде Эрзин районга эрттирген. Анаа Эрзин, Тес-Хем районнарның көдээ Совет даргалары, ажыл-агыйлар директорлары, аъш-чем, хандырылга албан черлериниң удуртукчулары, районнарның көдээ ажыл-агыйының специалистери болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар киришкен.

Үнүүшкүнүүт хуралга Тыва Республиканың Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга хүлээп алганы «Улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчилге программазының дугайында» доктаалының аъш-чем айтырыгларын улус депутаттарының үк районнарда бо хүннерде кайчаар боттандырып турарының байдалын чугаалажып көрген.

Улус депутаттарының Эрзин район Совединиң даргазы К. А. Мон, Тес-Хем район Совединиң даргазының оралакчызы Л. Э. Монгуш олар чонну аъш-чем-биле хандырар, ону белеткеп, кылып алырының чамдык аргаларын тургузарының дугайында боттарының районнарында кылдынган ажылларны түүнел, ону улам сайзырадыр талазы-биле тодаргай чижектерни болгаш чамдык бергедээшкиннерни айыткаиар.

Садыг-магазиннерде бараан чок, а өртектер барык хүн бүрү бедип-ле орар. Маңаа хамаарыштыр депутаттар бөлүү боттарының тодаргай саналдарын киирип, сүмезин каткан.

(Бистиң корр.).

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ХЕРЭЭ ЧОК

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он бирги сессиялының материалдарын номчуп, таныштым. Тывага президент тургузар дугайында шинтпир үлээп алган-дыр. Мээн бодалым болза, бо айтырыгны Тываның бүгү чону шинтпирлээр ужурлуг. Президент херек бе азы херек чок бе деп харыыны чон берген соонда, ынчан ону эгелеп чугаалажып болур. Ол сорулга-биле Тывага референдум эрттирер херек. Мен Тывага президент херек чок деп бодаар мен.

Ол ышкаш чурттакчы бажыннарын хуу өнүүге садар деп үүлге база каттышпас мен. Ээ ыланғыя хоорайда суг болза, бажың өртээ дыка аар. А ажы-төлү хөй, өскүсчангыс кижилер бажыннарны канчап садып ап шыдаарыл? Бир эвес акша-төгерии чок кижи болза, багай бажынга олурар азы бажың чок чоруур бе?

Чоннуң амыдыралынга мындыг чугула айтырыгларны оон бодунуң бодалын өөренип көрүп шинтпирлээр болза эки-дир.

Каадыр САЛЧАК
Самагалдай суур.

ЧАА БОДААЛДАР, Ч А А ЭГЕЛЭЭШКИННЕР

Эде тургустунуушкун чылдарының бир эки чүвези — кижилерниң чаа, эки чүүлдерни бодап тыварынга, эрги үзелбодалдарындан адырлырынга өөредип турары. Чаа чүүлдерни шинээдип албайн, эрги идеологияның салдарындан адырылбайн турар кижилер бурунгаар дешшири берге, олар амыдыралдан оранчок чыдып каап болурлар.

Ажыл-агыйның чаа аргаларын дилеп тывар, өске черлерниң мурнакчы дуржулгазын неитередир, шинээдип алыр, хей продукциязы бүдүрер, орулгалыг чоруктуу өстүрер дээш чаа үзел-бодал-биле ажылдап чоруур удуртукчулар бистиң районда эвээш эвес.

— Рынок экономиказының үезинде ажыл-агыйның орулгалыг чоруун кодүрери-биле, ажылчын кижилерниң материалдыг сонуургалын, бот-харыысалгазын улгаттырары-биле кандыг-кандыг чаартылгалар кылыр бодап турар силер?—деп айтырытта Чөөн-Хемчик районнуң ийи совхозунуң директорларының хүрыларын киирдим.

Валентин Чамыяпович Куулар — «Большевик» совхозтуң директору:

— 1989 чылдың июль 1-де бо совхозту хүлээп ап, директору болуп ажылдап эгелээн мен. Ынчан совхозтуң өрези 6 илн. рубль турган. Ам бо хүнде совхозтуң агар саныңда 600 мун рубль акша бар. Келир чылдан эгелеп совхозтуң ажыл-агыйын адырлар аайы-биле бичe бүдүрүлгелер кылдыр эде организастаар бодап тур бис. Бо ажыл бүткен соонда, «Шеми» деп бичe бүдүрүлгелер каттыжышкыны тургустунар. Бичe бүдүрүлге бүрүзү даргалыг болгаш бухгалтерлиг, ажыл таныалыг, ажыл агар санныг турар. Амгы үеде совхозтуң бүгү ажылчыннары ниити паштан чеминиң, амыдырап турар. Кажан адыр бүрүзү ажыл бүдүрүлге апаар болза, тудугжулар азы механизаторлар малчынналрның ажылдап каан акшазы, продукциязының өртээ-биле чурттаары болдунмас апаар. Ынчан бүдүрүлгенин ажылдап алгалы рубль бүрүзү үнелиг болур, ажылчын кижиниң бот-харыысалгазы кончуг улуг болур деп билир мен. Бичe бүдүрүлгелерниң канчаар тургузары, оларның ажыл-агыйын канчаар оргаиизастаарының дугайында түскай немну чагыдып алгаш, ыяк шинээдип, өөренип турар бис.

Шүүк Орус-оолович Куулар — «Чыраа-Бажы» совхозтуң директору:

— Бистиң совхозтан бо 1991 чылда «Хорум-Даг» колхоз, «Чыргакы» совхоз чарлып чоруткан. Агар саныныста бо хүнде 200 мун рубль бар. Малчыларның социал амыдыралын экижидер дээш элээн ажылдарны чорудуп тур бис. 11 кодаины газ-биле хандыртывыс. Чүгле 1 малчын бажын-биле хандыртыпаан. 3 кодаида электроэнеогия чок. Оиу база шилтиктелээр хемчеглерни ап турар бис. Ноябрь 1-деи эгелеп хойжуларның ажыл төлевиини кедүрген бис. 1 баш хойну 1 айда кадарганы дээш 2 рубль 10 көпеекти төлеп берип тур бис.

Аренда керээни, кооператив ажыл-агыйлаоы бистиң совхозта элээн быжыг турушту эелей берген. Оиу ам-даа хөгжүдер бис. Чаа чылдан эгелеп, шенелде кылдыр 3—4 хире малчыннарны, кожавыс Моолда ышкаш, үидүүт төлээр арат ажыл-агыйынче шилгидер бодап тур бис. Чижээ, хойну кижи болза, хүлээп алган кодан хоюндан ынча баш хураганыы, ынча эът ги, азы инек кодаиы ынча саржагны, сүттүг үидүүт кылдыр дужаар, а арткан продукция малчынныы болур, канчаар ажылдаарын малчын боду билир. Бо таварылгада малчынның кадарын турар малы, колдуунда хүү мал болу бээр, материалдыг сонуургалы бедип, бот-харыысалга улуг болур.

Оон ангыда бис совхозка алгы-кеш эттээр бичe хемчеэлдиг станок чагыдып алгаш, бичe бүдүрүлге ажыдарын базе бодап турар бис.

Бо ийи директорнуң чаа эгелээшкиннери, чаартылгалары улуг чедиишкиннерлиг болзуи деп күзээр-дир мен.

Болат-оол САЯ.
(Гонорарын «Шынга» арттырарын диледим. — Авт.)

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ЯПОН АГЕНТИЛЕЛГЕ ИНТЕРВЬЮЗУ

МОСКВА. (СЭТА). ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев япон Киодо Цусин агентилелдиң кол редактору Кацуми Эндога чоокта чаа интервью берген.

Айтырыг. Келир үеде чаа эвилелдин байдалын кандыг деп көрүп турар силер? Чаа эвилелдин Президентизиниң база Дээди Совединиң сонгулдалары кажан болуруд, силер Президент сонгулдаларынга кирижир силер бе?

Харыы. Бистиң эвилевивис кандыг болурул—айтырыгны оон-даа чидиг кылдыр тургузуп болур: оон келир үези бар бе — бо дээрге бөгүнде бистиң чурттувуска, оон бүгү улустарынга эң чүгүлә кол айтырыг, ол маргыш чок. Мениэ база чүгүлә деп чүве билдингир. Сөөлгү үеде бо талазы-биле бодалдарывыны чаптыс эвес удаа чугаалап келдим. Бүзүреп турарым: Эвилел канчап бааргыл деп айтырытта харыыдан бистиң реформаларывыстың ботаныры, а ыядыг болганда делегейде болуушкунарның кандыг байдалдыг болуру хамааржыр.

Мээң харыым, мээң бодумнуң болгаш чаа суверенниг республикаларның — күрүнелериниң удуртукчуларының бистиң ниитилеедге берге база мунчулгалыг эде тургустунуушкун чорудуунган тодараттынган, дораан тып албааныыс харыыс мындыг. Чаа эвилел — ол дээрге конфедеративтиг демократтыг күрүне, ол амгы рынок принциптеринге чагырткан ниити экономиктиг девискээрлиг болур.

Ол дээрге—чаптыс аай камгалал политикалыг болгаш чаптыс аай чепсектиг күштерлиг, ядролуг болгаш өскедаа стратегтиг курлавырларга чаптыс аай хажык чок контрольдуг күрүне.

Ол дээрге—эвилелдиң айыыл чок чоруун хандырарының дугурушкан политикалыг күрүне, ол чок болза ында кирген күрүнелерниң айыыл чок чоруунун дугайында чугаа турбас.

Ол дээрге —делегей чергелиг улуг күрүнеиия боо-чепсектерни дужүрери, девискээр чөрүлдээлери, экономиктиг болгаш экологтуг айыыл чок чорук, кижиниң эргелери, делегейниң улуг ужур-дузалыг каттыжышкыннары болгаш организациялары дээн чергелиг айтырыгларга ниити даштыкы политиктиг угланышкынныг күрүне-дир.

Эвилел ниити девискээрлиг болгаш хамаатылары шуптузунга хамааржыр болур, экология, үндезин эртемнер, өөредилге, культура адырларының талазы-биле дүүштүрүкчү ажыл-хүлээлгелиг.

Чаа эвилел бүгү чурттуң чонунуң сонгуулуу, эвилел керээзин ёзугаар аңаа тывыскан боттуг эрге-чагырга албан-хүлээлгелериг Президентилиг болур ужурлуг.

Ийи палаталыг парламентилиг болур, оларның бирээзин чон сонгуур, а өскезн—дээди палата суверенниг республикаларның төлөэлекчилериниден тургустунар ийик.

Чаа күрүне тургузуунуң дугайында мээң кол-кол бодалдарым мындыг. Ноябрь 14 база 25-те эрткен хурал-дарымдан алгаш көөрге, Күрүне чөвүлелиниң туружу база ындыг.

Суверенниг күрүнелерниң эвилелиниң дугайында чаа керээниң төлевилелин парлаан. Ниити чорудуг шинээпирлиг үе-чадазында киргеи.

Айтырыг. Чаа күрүне системазының чогумчалыг амыдырап, ажылдаарынга чугула сорулга болза экономиканы түрүмчүдүн быжыглаар болгай. Даштыкы өре база бюджет чедиишпези ышкаш айтырыгларны шинээпирлээрин оруктарын кандыг деп көрүп турар силер? Рыноктуг таварымчалыг байдал-биле шилчиирин хандырып болур бе?

Харыы. Силерниң салган айтырыгынар черле чептүг. Ынчалзажок дедир хамазарылга база-ла ол дег ындыг чугула: корум-чурумчуттуиган күрүне туружуу чокта кандыг-даа экономика, оон иштинде хостуг рынок экономиказы чогумчуп шыдавас. А оон эрткен кризистен үштүнүп үнери шүүт болдунмас.

Экономиктиг ниитилежилге дугайында керээге 10 республика ат салган. Күрүнелер аразының экономиктиг комитедн ажылдап эгелаан. Оон чанында чогуур органнар, чижээ, энергетиканы, транспортту, харылзааны эргелеп башкарарының талазы-биле органнар тургустунуп турар.

Эвилелдиң эң улуг республиказы —Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң чарлааны экономиктиг программазын ёзугаар реформа чаа темпиии ап, чаа хемчеэлдерде киргеи. Эвилел тургузуглары оон чедиишкиниг болуру дээш боттарының харылаар айтырыгларының хемчээли-биле бүгү чүүлдерни кылыр.

А сорулгалар дээрге хөлчок нарын болгаш чүрттакчы чонга ындыг-ла таарымчалыг эвес болгулаар. Ынчалзажок ол чорудугиу билдилиг таарыштырбышаан дидим болгаш шинээпирлиг бурунгаар шимчээшкин эргежок чүгүла, ону солуптар ындыг чүве чок.

Хостуг рыноктуң, тывынгыр хостуг ажыл-агыйның чорудулгазының дузазы-биле бис экономиктиг удуг курдаырларывысты ажылдадыл, будурулгенин ажыктыын белидип, оон чоорту бюджет чедиишпезиниң болгаш даштыкы өре айтырыының чидиг байдалын чүгээртедип шыдаар боор бис деп бүзүреп турар мен. Бистиң күжениишкиннеривисти делегейниң бедик хөгжүлделиг кол-кол чурттарының, оон иштинде Японияның билип база деткип турарын үнелеп көрүп турар бис. Москвага чоокта чаагы «чедиишиң» төлөэлекчилери-биле чугаалажыышкынарның шинээпирлери Систин акша-сан-хөө кризизин ажып эртеривиске дузалаар.

Айтырыг. Стратегтиг халдакчы чепсектерни (СХЧ) кыызырарының талазы-биле чугаалажыышкынарның ийи эл үезинде стратегтиг ядролуг курлавырны, оон иштинде диптер аразында ужудар СС-18 база СС-25 хевирнин баллистиктиг ракеталарын, а ол ышкаш суг адаанын хемелериидс баллистиктиг ракеталарны дыка кызырарының дугайында санал үндүрер хөөн силерде бар бе?

Харыы. Совет-америк керээде ийи чурттарның эң күчүлүг чепсектерии 40 хуу хире кызырары көрдүгеиә билдингир болгай. Бо дээрге дыка улуг базым, ынчалзажок чүгле баштайгызы. Президент Джордж Буш-биле 1990 чылдың июньда-ла Вашингтонга ужуражыышкынга СХЧ дугайында керээге ат салганының соонда кызырыдаиың дараазында үе-чадазының дугайында сүмележилгелерни кылырын дугурушкан бис. Ындыг сүмележилгелер амгы үеде чорун турар.

Боо-чепсектерни дужүрериниң чорудуунга президент Буштуң инициативазы болгаш мээң аиаа уткуштур инициативам эң улуг ужур-дузалыг, принципиалдыг чаа чүүл болур. Оон түнелинде СХЧ дугайында көрдүгеи 6000 ядролуг октар арттырарының орнунга 5000-5000-га чедир оларны кызырар. Чоокка чедир-ле көрдүнүп турганының орнунга ядролуг чепсектерни дыка улуг хемчээлге кызырары халчок дүрген боттанып хире.

Дараазында үе-чадада СХЧ-ни кызырарының тодаргай деиилелдерин чугаалаар болза, мында амгы-амгы саналдар бар, чижээ, СХЧ дугайында керээде көрдүгеи деиилелдерден ийи катап авазоо хемчээлге чедир кызырары суг дээш.

Айтырыг. АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң саналдарына октябрь айда харылап тура, силер тактиктиг ядролуг чепсектиң бүгү курлавырларын үзуткаарынга белеиинерни илереткеи болгай силер. Оон херек кырында боттанарын кандыг үзусаада деп манап болдуруд? Ол кадында Азия девискээринде ядролуг курлавырларны кызырарының планнарының дугайында тодаргай чугаалап көрүнерем.

Харыы. Тактиктиг ядролуг бүгү чепсектерни үзуткаарын бот-боттарын билчиринин үндезинниге боттандырып болур. Ынчалзажок оларның дыка улуг кезээн бис-даа, американнар-даа чаптыс талалыг чурум-биле, өскээр чугаалаарга, бот-боттарывыстан үлегер алчып үзуткал турар бис.

Бистиң талавыстан чугаа болза, ядролуг үгер-боо чепсектерни, тактиктиг ракеталарга ядролуг октарны, а ол ышкаш ядролуг миналарны шуптузуң үзуткаарының дугайында чорун турар. Дундүүлелдир адар ракеталарның ядролуг октарын шериг кезектеринден хавырар, тен складтарга шыгжаар, чамдыкының шүүт үзуткаар. Суг кырының корабльдеринден база суг шитинии хемелериидеи тактиктиг ядролуг чепсектерни шуптузун, а ол ышкаш Шериг-Далгай Флодунуң чер кырында турар ужар чүүлүнден ядролуг чепсекти дужүргеш, төпчүткеи шыгжаар черлеринге шыгжаар, чамдыкының база шүүт үзуткаар.

Ниитизи-биле 15 мун хире ядролуг дайынчы октарны үзуткаары көрдүнген. Оларның дыка улуг кезии Азия-Оожум океан девискээринде болгай. Ол бүгүнү үзуткаарың техниктиг байдалдарның бар аргаларының аайы-биле дүрген үзуткаарын бодап турар.

Ядролуг октарны адырып, үзуткаары бөдүүн эвес херек, ону доп-дораан боттандырары болдунмас деп чүве билдингир. Элээн хей акша-хөреигни болгаш материалдыг курлавырлар негеттинер, ынчангаш белик технология деиилелдиг база хей акша-хөреигни курлавырларлыг чурттар-биле кадыг дажылдажылга күзеиир. Бо кадыг ажылдажылгага Японияның киржилгезин база күзеп, манап турар бис, оон ажыл-агыйжы бөлүктери бисте эгелээн конверсияга сонуургалды илередип турар болгай.

Ядролуг октарны шыгжаарының, ол-боже чедиреринің, шүүт ажыглавас кылдыр хөөп, кадагалаарының айыыл чок, экология талазы-биле идегелдиг технологияларын ажылдап кылырының талазы-биле тодаргай чугаалажылгаларны АКШ-биле кады эгелеп турар бис.

Американнар дүжүрген бүгү тактиктиг ядролуг чепсектерин үш чыл хире хуусаада үзуткаарының аргаларын көрүп, ону удуртулга болдурүп турар. Бис база оон-биле чүүлдежир хуусаада ол боо-чепсектерни үзуткаарынче чүткүдер бис.

Айтырыг. Эвилелден суверенитеттиг республикаларже шилчээнниин хемчээли-биле совет ядролуг чепсекке контрольга хамаарыштыр делегейде дүүрел улгадып турар. Моон сонгаар ол контрольдуң идегелдиин канчаар хандырар бодап турар силер?

Харыы. Бо айтырыгда элээн улуг чергелиг техниктиг талазы бар-даа болза, бо чүнүн-даа мурииида политиктиг айтырыг. Эвилел төвү бөгүнде ядролуг чепсекти, оон кайда-даа турары хамаанчокка, бүрүи болгаш бүгү талалыг контрольда алган. Ындыг байдалды хевээр арттырары бистиң үлустарывыстың болгаш бүгү делегейниң эргежыктарынга дүгүлүр.

Республикаларның ядролуг чепсекти «национализастаарының» дугайында кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг. Чүрттүң чаптыс аай чепсектиг күштерииин эргелеп башкарылгазынга республикаларның кирязилгезинин дугайында дугаа турун болбайн аан. Ядролуг чепсектиг болур дугайында бот-тогдунар семээшкин — шүүт өске херектир.

Бистиң чаа күрүне тургузуувустуң дугайында айтырыг шинээпирлеттинери-биле силерниң бо талазы-биле сезиглелиидер чидер. Ядролуг курлавырларга бүрүи база бүгү талалыг чаптыс аай контрольдуң быжыглаттынары-биле чергелештир оиу таварылга боол азы чепшээрел чок ажыглаарынга удур долу магадылал тургустунар.

Бо талазы-биле айтырыгларны бис өске ядролуг чепсектиг күрүнелер-биле чугаалажырынга белеи бис.

Айтырыг. «Совгу девискээрлериин» айтырыын шинээпирлээриниң аргаларынга хамаарыштыр бодалыиар чүл? («Совгу девискээрлер дээрге Курил ортулуктарының мурииу талазында амгы үеде ССРЭ-ге хамааржыр турар 4 ортулук. Япония оларны бистин деп маргыжыын турар—ред.). Чаа эвилел биле Япониияның аразында кады ажылдажылганың хамаарылгаларың кандыг деп бодаар силер?

Харыы. Дайын сөөлүнүн байдалын шүүт төндүр таарыштыр шинээпирлээри, девискээр айтырыгларының талазы-биле бот-боттарынга тааржыр шинээпирлер киргеи тайбың керээнин чарары —бистиң эң чүгүлә даштыкы политиктиг сорулгаларывыстың биразын.

1991 чылдың апрельде Токиога дээди деиилелге үжуражыышкынарның түнелдеринге даянгаш, тайбың керээнин ажыдап кылырын дүргедедиринче чүткүдүп турар бис. Ында девискээр айтырыгларын шинээпирлээри базы көрдүүп турар болгай. Оон дээрге—Эвилел болгаш Россия үдуртулгаларының дугуруштунган туружу-дур. Бо ажылдың чедиишкинниге бүгү талалыг кады ажылдажылганы калбатырыы канчаар-даа аргажок чүтүлә үжурдузалыг. Ам безин түнелдер бар деп чугаалаар апаар. Чартык чыл дургузунда бис бот-боттарывыска үткуштур он-он чылдарда эртип келгениистен хөйүу эрткен бис.

Политиктиг чугаалажылышкынар, хей-ниитичи харылзаалар, шынап-ла, дыка калбарган. Биске берге бо үе-чадада Японияның дуза көргүзиигне белеиин бистиң улузувус төлептин-биле үнелээр.

Бо чаа байдалдарда тайбың керээнин белеткээриниң хуусазазын дыка кызырып болур деп бодай-дыр мен.

Эрткен үеиин сүнезиннерия катап дириспес дээш, эргежок чугула үе-чадаларны ажа халый бээрииче кызытпайн, бот-боттарывысче чоокшулажырының оруун эртер үжурлуг бис. Бо чугула херекке эң идегелдиг стратегия— бүзүрежилгенин болгаш кады ажылдажылганың курлавырларын мөөнневишаан, чаптыс секунда-даа доктааш дивейн бурунгаарлаары болур.

Бо талазы-биле бистиң чурттарывыстың аргалары, шынап-ла, кызыгаар чок. Ийи талалыг харылзаалар, Солгу-чөөн Азияга айыыл чок чоруктуң болгаш экономиктиг хөгжүлделиниң зонадарын тургузары, Азия-Оожум океан девискээрииге тайбыиыы болгаш бүзүреллиг турум байгалды быкыглаары, делегей чергелиг айтырыгларны шинээпирлээриие дугурушкан кады хөделиишкиннер, КНО шугумү-биле кады ажылдажылга —шуптузуи канчап саиап чедер боор. Бистиң харылзааларывыстың хөгжүлдезиниң шапкыны чоокку келир үеде өске бүгү харылзаалардан артык болур деп идеген турар мен.

Таварылганы ажыглап алгаш, апрельде үжуражыышкынарым сагыжымга иезээде артар япон улуска чаагай күзээшкиннерни дамчыттым. Япониияның чаа премьер-министри дээрги Миязава-биле биячиишкинге база үретүннелдиг кады ажылдажылгага бүзүреп артым.

ЧЫЧААНЫ ҮРЕЛИР ЭВЕС

Өвүр районда чаа тургустунган «Эртинелиг» совхозта ажылга кызымак, хейиитичи аныяк чолаачылардың кайызын ол дээр. Мен бодап чоруурумга оларның аразындан Чаалыкай Тасоол черле ылгалдыг ийин. Оон чолаачы болур күзели шагда-ла төрүттүнген. Шору әр апаргаш трактористер. деп, чолаачылардан чыда калбас, оларга бо-ла дузалашкан, оларның бир-ле чүзин кылышкан чоруур кижи болгай. Оон соонда ол чолаачылар курузун доозуп алды. Ам ажылдап турар. Ол-ла совхозунда, ол-ла черинде. Чылдың дөрт эргилдинде оон чычааны черде үрелир эвес.

— Чолаачылап ажылдаала чээрби чыл чедип бар чор мен. Кижиниң бодунуң ылап шилип алган мергежили, ажылы дег үнелиг чүве чок. Дүне суг машинам сагыжыма кире дүжер болза, үйгүм безин чаштай бээр чыгыы кижи мен—деп, ол ажыл-чажыт чок хөөрей бергилээр.

Оон база бир бодалы бар. Техникага кампыт, ээ ёзубиле эдилээр херек дээрзин чугаа кадында ол бо-ла сагындыра бээр. Бир эвес ындыг болбас болза, амгы бо үеде дыка берге апаар. Чүге дээрге кандыг-даа эт үрелир, эленчизи келир. Ам оон артык кезектерин тып алыры бергедеп турар. Ынчангаш техниканың адыглелиге хамаарыштыр хоочун чолаачының чугаазы кончуг чеп, аиаа кым-даа каттыжар боор деп бодап олур мен.

Эдилээн машинам дээрге, совхозумнуң ажыл-херээн бүдүрүүп бээр хелгем ышкажыл. Ону камнавайн, чүну камнаар үжурлуг кижи мен. Ынчангаш кызымак ажылдаар ол-ла-дыр. Бо база оон бодалы-дыр. Экиле сеткилдиг кижи аа!

Найгын-оол ДАМДЫН.

ТАВАРЫПКАШ БАРДЫ

Ол хүн кончуг аяс, каап хүн тургап чүве. Хойларымны эртенги одарже үндүргеш, Оттүк-Даш сүт-барааи фермазы биле Булун-Бажынмк аразынга, асфальтылыг орук чоогунга кадарып чораан мен. Хойну одарладырының аайы-биле орукту кежир сүрүп бар чордум. Өскүлер кешкен соонда оларның сооиган хойлар шуужуп кежип турда. Шагаан-Арыг талазында кузовтуг улуг Камаз машина келгеш халыткан олиан хойларывыны хөө таварлып бастырып эрти. Оон 5-10 метр эрте бергеш, тура дүштү. А асфальт орук кырында хойларның ижин-хыраыыдан кызыл-мыигы чүве.

Машинаның чолаачызы кабиназыидан үнүп кээрге, хойларым бастырып кагбын дээримге, боду менче удур шоглаар. Машинаның кабиназының иштинден 2 оол, 3 уруг база үнүп келдилер. Коргкаш, оларның-биле-даа маргышпадым. Кемдээи хой, өшкүлерни оруктан чайладып берип көрүнер дээримге, чайладып бердилер. Чолаачының адын-даа айтырбадым. Дедир бадын оргаш, мендээ ужуражыр мен дидн. Машинаның соигу дугаарын көөрүмге, 72-32 дугаарлыг болду.

Чолаачы машиназынга олурупкаш чоруй бээрге, хойларывыны дедир дозуп алгаш, совхозтуң удуртулгазынга медээни дораан-на чедирдим. Амгы үеде ол машинаны автоинспекция дн. деп турар. Совхозка, күрүнеге чедирген когаралын төлеп берип, буруузуи минип чедип келир боор деп ам-даа идеген турар бис.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

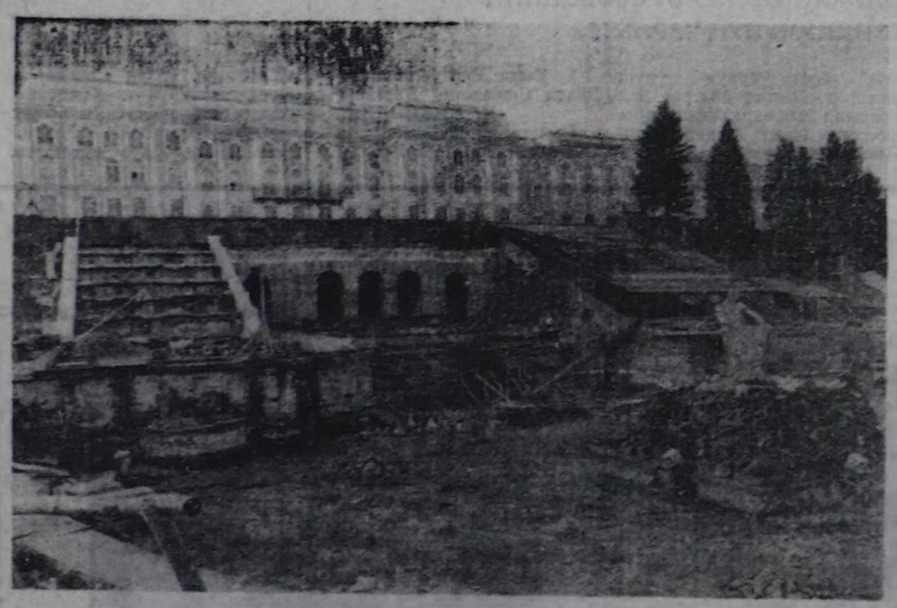

И. КУРТОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Бистиң төөгүвүстүн болгаш культуравыстың эң үнелиг чүүлдериниң түдүш кезээ — Петергофтуң фонтан суглары үрелириниң айылынга таварышкан. «Петродворцовый», «Кызыл сылдыс», «Кызыл Балтика», «Спировский» совхозтарның феомаларындан келген хирлиг сугларының салдары-биле Петродворецтиң фонтан сугларының хирленип, үрелии турар.

Пётр хаанның үезинде кылган фонтан сугларын үе үеде арыг тургап. А мал ажылының улуг комплекстерии тутқан соолүнде фонтан сугларның системазынче хирлиг сугларын кирии эгелээн. Суг хөөлбектеринче хирлиг чээрби миллион кубометр сугну төөкпен түнелиидс фонтан сугларның хирленирии кедерээн. Ынчангаш даштың чайырлаан, ылаигыя алдынган каан тураскаалдар, суургалар ам өпүн оскунуп, карарып эгелээн. Ында ногаан баларлыг чүүлдер бага көвүдээн.

Төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын камгалаан хей-ниитн организацияларының, оларның кежигүнериниң күжениишкиннери төөгү тураскаалдарының үрелиишкиннерин соксадып шыдаваан, а эрге-чагырга органнары бо бүгүнү херекке албайн келген.

1989 чылдың күзүүнде фонтаннарже суг дамчыдар белдирии «септээр» деп чылдак-биле боол каан. «Петергофтуң фонтаннары ийи чыл хуусаада дыштаны берген» деп, ынчаарда солуннар шоодуп бижээн. Сентелге ажылдары доозулбаан. Кажан доостуру база билдинмес. Сентелге ажылдарын чорударынга акша-хөреигилер чедиипестээн.

ЧУРУКТА: фонтаннарже суг дамчыдар улуг белдир амгы үеде 1945 чылдаазы ышкаш көстүп турар.

И. КУРТОВТУҢ фотозу. (СЭТА).

КЫРЛЫГ-КАРА, ЧОЧАК-ТАРАА, КЫЛБЫШ...

... Көшкен аалдар аразынга, хөөмейлеп чортуп турар чалыы шаамда, тодаргайлаарга, Тыва Арат Республиканың үезинде, 40 чылдарда чоинуң алдын Межегей деп хүндүлеп чугаалажыры черге кырлыгкара, чочак-тараа, кылбыш ... ышкаш амгы үеде уттундурган үнүштерни тарып, чаагай дүжүттерни ап турду.

ТАР-ның үезинде, амгы Успенка суурнуң алдыы талазынга, чоиның дылында «Домзак» деп кара-бажың ажыл-агыйы турган, ону кырганнар утпаан, билир. Мен ону бодум караам-биле көрген мен, аиаа ачам-биле каш-даа чораан мен. «Домзактың» даргалары Удераа, Дакар, Узун-Байыр-оол деп межегейжилер чугаалажыр турду. Төөгүнүң балалчак арыннары болу берген бо сактыышкында, амгы хүинерде биске херектиг чүве болза, ук ажыл-агыйның кижилери Межегейге кырлыг-кара, чочак-тараа, кылбышты тарып, буяиныг чүүлдерни кылып чораана-дыр.

Чоиның аъш-чем хандырылгазы бергедээн бо үеде Межегейге база катап кырлыг-кара, чочак-тараа, кылбышты тарыры чугула, ону сонгаарлатпайн, 1992 чылда эгелээри кончуг күзенчиг деп саналдап олур мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында межегейжилер чочак-тараа хоорып чиир, чаагайы аажок турду.

Кырлыг-кара, чочак-тараа, кылбыш,... өске-даа кадыг хайындырып чиир тарааларны бүгү Тывага катап өстүрүп эгелээрии санаидап, идеген чоруур мен.

Оюн КОРОДА.
Таиды район.

ОЛ-БО ДЭЭН ЧҮҮЛДЕРНИҢ ХӨЙҮН

Тес-Хемден Маадыр-оол Түлүштүң «Ноичуур хоиның чок» деп чүүлүн ном. чаап, бижикчиге долузу биле каттыштым. Шынапла, ажык-чардыг чорукту чардааныидан бээр, бот-боттарывысты «силгижип» туруп берген бис, а ажыл үүлевис, ажык-кончаавыс улам-на дорайтаан, аъш-чем, ижер-тыртар чүве, кедер хеп көзүлбестээн, ийи-чаңгыс көстүп-даа келирге, хол-бут бажыига баар, күштүг-ле кижи алыр, күжүр кырганнар, күжү четпес херээженнер, бертикмежел чоиувус туруп каарлар. Төөгүден туруп келген чоиның «улугларны хүндүлээр, бичиилерни каракташ» деп чечен чагыы ында-ла каар.

Бир четпес үүлүвүс — удуртукчулар бактаар, оларны буруудадып-ла, шын-мере чүве бижнир азы чүл, чуруур-дур бис. Удуртукчуларны чеже-даа буруудадырывыска бүгү чуртта берге байдалды канчаи канчаар боор, чоорту черле экижий бээр-ле чүве ыйнаан, бот-тарывыс-даа экономика политиказынга өөренип, чаңчыга бергей бис.

Бистиң республикага сүт — ховар бараан эвес. Оиу садыи алырының бергезин көрүнерем. Продукциия хей болган тудум, хереглекчилер пөк болур ужурлуг. Сүт айтырыы чүге бергедээнил? Бот-боттарывысты шүүмүлчүлежип турбайн, хол-биле тудуп, карак-биле көрүп тургаш, ажылды бүт кырынга тургузуп, продукцияны көвүдетсе, чоиның байдалы чүге экиживезил? Чердер адын чаңчыл ёзугаар-даа адап, чаартып-даа адаарывыска чоиның байдалы экижий бээр бе ынчаш. Ленинградты Санкт-Петербург деп аарга, чүү өскерли берген деп.

Ленинии мага-бодун өскээр ажаап каапгарга, оон бүгү чүве өскерлип, экижий бээр бе? Шынап-ла, аас-тыг-ла мен дээш, чүнү-даа бижнир аан. Брежиевти суг аиыяк кадайы-биле кижи барбас ортулукта чурттап орар деп «Аргументы и фактыдан» очулгазын ном. чудум. Ол дарга бистиң караавыска-ла кырып калды чоп. Ам кайы-бир планета-дан дайын манап, май 12-ии «кара өлүмүнүн» хүнүп, коргул-иргии манап турар-дыр бис.

Удуртур баштаар дарга-ларывыс, чоиның бүзүреткеннери, кайын-на өрү көрүп, оршээл манап орар даргалар деп, харын кыидан-даа артык кызып, чон дээш сагыш-сеткили ооржургавас, бут кырында улус ыйнаал ол. Оларны-ла ол-бо дээн чүүлдерни мээн база ноичуур-даа хөөнүм чок.

Партия дүшкен-не дээш оон ажылдакчыларын «бюрократ» деп туруп бердивис. Оларның аразында чоиуиа бараан болуп чораанпар кайы хей болгай. Оларга белеи деп бодаар бис бе? Кол-ла чүве — кижи бүрүзүнүн ак сеткилдиг, шынчы болурунда деп бодаар мен.

Бистиң Кызыл-Мажалыкка чоиның калбак хереглелдиц барааннары кээрге, өртээ билдинмес боор, а оона эстнд-хайлып каар, талоннар холга «өлүүлеп» каар-дыр.

М. Ооржактың «Чээлиге алгаш..» деп чүүлүн ноичудум. Кооперативтер, фермерлер, бичe бүдүрүлге киижилери ынчаар муи-саизыбиле сааржыл, орнажыл, солчуи турда, байдал кайын экижнир. Байдалды чүгле ак сеткилдиг, шынчы чорук экижидип болур дээрзин база катап чугаалаксадым.

Хыналда-контрольду бедидип, чижекчилер, мегечилер, сулчээчилер-биле база корум-чурум быжыдар ажылдарны күштелдирери хүнүүн чидит айтырыы деп бодаар-дыр мен.

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

«Шын»-92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН.

«ШЫН» СОЛУН НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.

ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.
6 АЙДА ӨРТЭЭ 12 РУБЛЬ 55 КӨПЕЕК.
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Чагыдылганың төнеринге чедир 10 хонук арткан.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнедезилеттинген.

ШЫН

№ 207 (14707) 1991 чылдың декабрь 5, четверг

Садар өртээ 20 көп.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

АКШ-КА АЖЫЛДААШ КЕЛГЕН

Эрткен чайын АКШ-тың школачыларының чайгы лагерьлеринге ажылдаар чамдык аныяктарны Совет Эвилелинден шилип ап турганын солуннарга парлаан болгай. Москвага эрткен түңнел шилиидек конкурска чурттуң бүгү булуңнарындан шилиидек 500 кижи кирген. Аңаа Тывадан Эрес Салчак бодунуң республиказының мурнундан киришкен, АКШ-че чоруур 50 кижиниң бирээзи болган.

Эрес Салчак АКШ-ка каш ай дургузунда ажылдааш, ам Кызылда чанып келген. Ол чуртунга келгеш, баштай-ла Тыванын Чурукчулар бажыңынга ужуражылганы эрттирген. Аңаа ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнери, аныяк чурукчулар, даш чонукчулары, чурулга-бүдүрүлге мастерскаязының ажылдакчылары болгаш өскелер-даа киришкен. Ужуражылга үезинде Эрес Салчакка чамдык айтырыгларны салган. Ооң чамдыызынга харыыларны ынында киирдивис.

Айтырыг: — Силерни чамдык улус эки танывас-тыр. Чүнү кылып, кайда чурттап турар силер?

Харыы: — Амгы үеде Иркутскиниң даштыкы дылдар институдунуң англи дыл факультединиң дөрткү курузунда өөренип турар мен. Бодум Кызыл чурттуг мен, ачам чурукчу Иван Чамзоевич Салчак.

Айтырыг: Москвага эрткен конкурстуң негелделери дыка шынгыы болгай. Аңаа тнилээн бежен кижиниң бирээзи дээрге-ле, кижиниң культуразының, ажыл-чагының болгаш эртем-билиниң бедиин бадыткап турарыдыр. Ынчаарга силер АКШ-ка баргаш, чугаа-дылга-даа, орук-чиримке-даа, черле ынчаш кижилер-биле харылзажырда бергедээшкиннерге таварышпадыңар бе?

Харыы: Американнар хөй кезии англи болгаш латин үндезининг дылда чугаалажып турар болганда, ол талазы-биле мөңге ындыг улуг бергедээшкиннер болбаан. Чогум ажыы-биле чугаалаар болза, америк чон дыка бодүүн чорду. Аңаа бисти Орегона штаттың болгаш өске-даа черлерниң чайгы лагерьлеринге үлей тургускан. Аңаа школачылар-биле алды ай дургузунда ажылдааш, чүгле школачыларның эвес, харын америк чоннуң ажыы-чамын, культуразын болгаш амыдыралын сонуургап, чамдык чүүлдерни караам-биле көрдүм. Ында бистиң мында ышкаш индикхеп, аыш-чем чедишпес деп чугаа чок. Кым эки ажылдап турар болдур, ол эки чурттап турар. Америк школачылар кончуг ажык, чугаакыр, ажылгыр-даа.

Бойдус-байлаан алыр болза, чараш черлер бар. Ындыг-даа болза Тываның чамдык черлери-биле канчап деңнээр боор. Чайын 35 градус чедир изиир болду, кыжы хөлчок чылыг.

Айтырыг: Силер чайгы лагерьге төлевирлиг ажылдап турдунар бе, азы..?

Харыы: Чугаалап каайн, Америкага кандыг-даа ажыл кылыр болза, төлевирлиг. Мен алды ай дургузунда ажылдааш, нинтизи-биле 250 долларны аңаа ажылдап алдым. Ону бистиң акшавыс-че шилчидиптер болза, эвээш эвес түң-дур.

Айтырыг: Силер моон чоруурда, ачаңарның чамдык чураан ажылдарын ап чораан бойдунар...

Харыы: Чоруур деп турумда, ачам менээ бодунуң каш ажылдарын берген чүве. Ону штаттың чурттакчыларынга болгаш чурулга талазы-биле мастерлерге бараалгаттым. Ол ажылдарны американнар дыка сонуургады, чамдыызын садып алыр деп-даа турду. Ылаңгыя чурукчулар ону сонуургап, доктаамал кээп турду. Черле ынчаш Тыва дугайында чамдыктары чаа дыннап, сонуургап турар чон болду. Чоруур деп турумда, чурукчулар Тыва-биле ол штаттың аразынга чогаадыкчы солчулга кылыр талазы-биле сүме киирдилер: келир чылда ийи кижи Тывадан АКШ-че, а АКШ-тың ийи чурукчузу Тывага чогаадыкчы командировкаже келир. Бо талазы-биле тускай дугуржулганы кылырын саналдап турдулар. А баштайгы ийи чурукчунуң бирээзи кыдыр ачамның келирин чалааш, тускай бижикти чоруткан.

Виктор КАРА-САЛ дыннап бижээн.

ЧЫЛДЫҢ БАШТАЙГЫ ХУРАГАННАРЫ

Бян-Хем районнуң мурнакчы малчыны Кан-оол болгаш Александра Чадамбаларның кыштаа Алдыы-Кудук деп черде турар.

Бо кыштаг шээр малда кончуг-ла таарымчалыг черде. Хат көөр сонгу болгаш чөөн талалары бедик даглар-биле хүрээлеттинген, мурнуу талазында делгем хову чаттылып баткан — даглар эдээ кургаг черде турар. А сугну водовоз-биле сөөртпес, шаг-төөгүден бээр суг үнүп чыдар булакта худукту дерип тургузуп каан. Мындыг эки черге мал кыштагладыры чүгле малчын кижиниң бодундан хамааржыр. Бир эвес ол кызып ажылдаар болза, тодаргайлаарга, малының чем-сувсунун үлүктелдирбес болза, мал ургулчу семис-шыырак болур. Чадамбалар ынчаар ажылдап-даа турар. Олар уруглары-биле кады чыл санында багай эвес көргүзүгдерни чедип ап келген. Эрткен чылын хураган алыр талазы-биле районга бирии черже үнген — төрүүр чүс хойга онаалтыр 110 хураганны алган.

Малчыннар төрүүр хоюн бо чылын Туран-Бажының оттуг-суглуг чайлагларынга эки семиртип алган. Тарып боозаткан хою декабрьның сөөлгү чартыынган эгелээш, январьның бирги чартыынга чедир массалыы-биле оолдаптар. Хойлар ийилеп-чангыстап төрүп эгелээн. Чаа төрүттүнген чээрби ажыг хураганны нелери-биле кады тускайлап каан клетка-ларда азырап турар.

Мурнакчы малчыннар 400 хире чаш малды азырап доруктурар черин баш удур белеткеп, оларга бээр көк сигенни, суланы кыштаанда чедирип алган.

(Бистиң корр.)

МАРГЫШКАН АЖЫЫ БАР БЕ?

Культура амыдыралынга болган чөрүлдээ

Бүгү-эвилелдиң «Ялта-92» конкурузунуң зона маргылдааларынга киржир эстрада ыраажыларын шилип алыры-биле Хову-Аксы суурунуң «Металлург» Культура ордузунга республиканың аныяк ыраажыларының конкурузу болуп эрткен. Ооң канчаар болуп эрткенин республика солуннарынга, телевидение, радио дамчыдылгаларынга чырыткан. Эстрада ырларының күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» конкурузун аңаа эрттирер дугайында айтырыгны Культура ордузунуң уран чүүл удуртукчузу Эрес Кууларбот-идепкейи-биле үндүрүп келген. Ону республиканың Улусчу чогаадылга төвү деткээн болгаш дузалажыры-биле тускай мергежилдиг ажылдакчыларын чоруткан турган.

Конкурстуң жюри кежигүннерин Кызылдың телестудиязының редактору, аныяк журналист Валерий Ховалыг даргалаан. Ооң кежигүннери «Азия төвү» ансамбльдиң ыраажылары, хөгжүмчүлери болган. Ол ышкаш Улусчу чогаадылга уран чүүл төвүнүң хөгжүм талазы-биле специализи, хөгжүм эртеминиң шинчилекчизи Валентина Сюзюкей конкурсту уштап баштап, жюри кежигүннеринге түңнел үндурериниң ажыктыг арга-сүмелерин берген. Эстрада ырларының конкурузун нинтизи-биле эки эртиргеп, ол көрүлде Тывага эстрада уран чүүлүн хөгжүдеринге эге базымны кылган деп түңнээн.

Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар Москва чорааш келгеш, аппарат хуралы эртиргеш, бир чугаа кадында эстрада ырларының күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» деп конкурузу канчаар болуп эрткенин сонуургаан. Аңаа киржип чораан чамдык кижилер конкурс ёзулуг негелдезинге четпээн, шынары куду, жюри кежигүннерине тускай эртем, дуржулга чок кижилер киришкен, ооң түңнелинде конкурстуң тиилекчилерин шын шиливээн деп «дидир-дидир» чугаа улажып чоруткаш, Культура министерствозунуң чамдык ажылдакчылары-биле конкурсту ушта-тирип турган аныяк ажылдакчыларның аразынга чөрүлдээни хөрлээледип каан.

Маргылдааны үзе шиг-пирлээри-биле республиканың Культура ажылдакчыларының чөвүлелиниң даргазы Сергей Баир культура министрин болгаш оралакчызын, азы Анатолий Серенни, Улусчу чогаадылга ажыыдынче аныяктар-биле ажык чугаа кылырынче чалаан. Аңаа журналистер болгаш чамдык культура ажылдакчылары киришкен. Чугаа эгелээринде мүрнүнда Сергей Баир Культура ажылдакчыларының чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын чылганнарга таныштырган. Ооң соонда Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар, оралакчы министр Анатолий Серен чедип келирге, ужуражылга хуралы ажылын эгелээн. Эстрада ыраажыларының Хову-Аксы суурга болган конкурузунга киришпээн дарталар канчап ону багай эрткен, шынары куду болган деп үнелел, түңнел кылыр чүвел деп айтырыг дораан тургустунуп келген. Аңаа «үш-үдүрүм кижилер чыылган» деп чугаа база бар. Бо дээрге ол конкурсту организастап эрттирип турган кижилерге куду көрүүшкүн-дүр дээрзин чамдык аныяктар чугаалап турдулар.

Улусчу чогаадылга уран чүүл төвүнүң чамдык ажылдакчыларының методиктиг дуза көргүспээн, бир кижи харын-даа машина-биле хуудa херек кылып, Чадаанаже чораан. оон ыңай кым-биледаа дугурушпайн, билеттер өртээн 15 рубль кылдыр саттырган, чамдык ыраажылар шилиишкинге канчап кире бергенил деп айтырыгларны министерствонуң аппарат хуралынга чугаалашканын база конкурстуң кагаар эрткенинге кандыг-даа түңнел бердинмээнин министр чыылган кижилерге дыңнаткан.

Культура министри Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондардан бөлүк аныяктарның өмүнээзинден Валентина Сюзюкей мындыг айтырыгны салган:

— Конкурс багай шынарлыг эрткен, ооң организакчыларын куду көргеп. тускай эртем-билиг чок кижилер деп аан. Мындыг уткалыг чугааны силерге кым чедиргенил? Силериниң талаңардан бисти деткинир турганыңар ол-ла дээш киржип катчып турган дээр, ол шын бе?

— Министерстволуң аппарат хуралынга ындыг чугаа турган. Мен хуумда силерни куду көрүп, ындыг-мындыг чугаа-даа кылбаан мен. Ынчалза-даа конкурстуң эрткенинге хамаарыштыр четпестерниң турганын чугаалашкан бис — деп, харыыны министр берген.

Ооң соонда жюриге киржип турганнарның «Азия төвү» ансамбльдиң артистериниң шаштырыглыг айтырыглары хөй болган. Чемехала дыңнаар хөнүү чок апарган амгы аныяк-өскенниң шынныг-даа, маргылдаалыг-даа айтырыглары бар. Оралакчы министр Анатолий Серен:

— Конкурстуң шынары куду болган. Ол ёзулуг байырлал болуп шыдаваан, четпестер турган — деп чугаалааш, аныяктарның талазындан чамдык айтырыгларыны хундуткел чок, куду көрүүшкүн деп санаваш, ажыныш-хорадааны-биле хуу-шкажыл бо. Аныяктар конкурсту эрттиреринден холга алгаш, боттарының ыраажыларны шилип алган-дыр. Ол шилиттинген аныяк ыраажылар Тываның ат-алдарын камгалап, зона маргылдаларынга киришкейлер-ле.

Ам Культура министерствозунга хамаарыштыр алыр болза, «Шош соонда чудурук чайбас» деп үлегер чугаа сагышка кирер. Эстрада ыраажыларының конкурузу болур деп чүвени биле тура-ла, чүге ынаар баш удур тускай эртемниг чүге дуза көргүспээнил? Кажан ажыл доосту бээргe, ол четпес, бо багай дээрге кымга-даа хомудынчыг болбайн канчаар. Шагда-ла конкурстуң ажылын холга алыр турган. Кырындан дужаар чагырар, албадаар, эрги ёзу-биле ажылдап турар байдал Культура министерствозунда ам-даа бар дээн хөөнүү илереткен чамдык аныяктарның хуралга чугаазында шын бар хевирлиг. Өске талазында, бир-тээ, Культура министерствозу болганда конкурстуң канчаар эрткенин сонуургаар, түңнээр эрге база бар турар ужурлуг. Чүү-даа чүве уг-шиглиг, удуртулгалыг болгай.

Сөөлгү үеде кандыг-бир чөрүлдээ тыптып келирге, аш чарлаар, ажыл соксадыр, митинг кылыр, хөй негелде салыр чоруктар бистиң республикада чанчыл апар чыдар. Кижи бодаарга, ажык-чарлыг чорук, демократия дээш-ле холун эрттир сула чаңнаар чоруктарны соксатса кандыг чүвел. Ооң орнунга чакгыс деминг, чакгыс чүрек-биле уран чүүлду, культураны хөгжүтсе эки эвес чүве бе?!

Эстрада ырларының күүседикчилериниң конкурузун эрттирген чамдык аныяктар Анатолий Серенге ол биске деткимче көргүспейн келген, бистиң ажылывыска оён киришкен хөрээ чүү боор, үстүнден дужаар, айтыр чанчылдары хевээр дээр хооннуң дугайында чугаа үнүп келген болганда, «Азия төвү» ансамбльдиң артистери бодунуң ажылын кончут эки билир — ыраажылар, хөгжүмчүлер. Олар ыраажы кижилерниң сценага боттарын канчаар алырын, сцена культуразын сагыырын, микрофонну шын ажыглаарын, кымның канчаар ырлап күүсеткенин тодарадып шыдаар кижилер-дир. Ындыг-даа бол, концерттиң өртээн 15 рубльге сатканы арай хажыдыышкын болган чадавас. Бир ог-бүледен 4 кижи оңу көөр дээн болза, 60 рубльди чарыгдаар ышкажыл. Өске талазында Хову-Аксы Культура ордузуунуң чарыгдалын дугларар соруглга-биле ол суурга болгаш Кызылга 15 рубль өртектиг билеттерни сатканын аныяктар миннип турар. Ол-даа канчаар, амгы рынок үезинде садып-сааржыр таарымчалыг үе тыптып келген чүве биле хомудалды ол хуралга кылдылар. Борта боданыр херек. Аныяктарның талазында чамдык шынныг чугаалар турган чадавас, чүге дизе олар ооң-биле хөй чылда ажылдап келген болгай. Олар ооң чедер, четпес талаларын эки билир ужурлуг. Ынчалза-даа Анатолий Серен тыва культураны, уран чүүлду хөгжүдүп, сайзырадыр дээш мотаг-шылаг чок ажылдап чоруур кижилериң бирээзи деп хууда санап чоруур мен. Ол дээди эртеминг, культура талазы-биле специалист кижи-дир. [illegible] конкурстарга, көрүлделерге ол киржип, башкарып шаг болган. Ооң кадында Москвага болгаш Совет Эвилелиниң улуг-улуг хөөрайларынга болгулаан ыраажылар конкурстарын көргеш, ооң өөредиглиг, ажыктыг чүүлдерин билип алган.

Ынчангаш «Хову-Аксы-91» деп конкурстуң эрткенинге хамаарыштыр ооң шынары куду, республиканың адын камгалап шыдаар ёзулуг ыраажылар шилиттинмээн. Кызылга болган концерт чогуур негелдезинге четпээн деп ооң түңнелинге бир-бир бодааргa, катчып болгу дег. Конкурстуң тиилекчилери, шынап-ла, Тываның адын камгалап шыдаар бе, ол хире профессионал арга-дүржулгазы бар бе, зона маргылдаазындан ооң ынай эртпейн барза канчаарыл деп айтырыглар бистиң дүвүредир ужурлуг. Ынчап көөрде, маргышкын турган херээ, ажыы бар бе? База бир эстрада конкурузун Культура министерствозу Кызылга эрттирээ чүл? Тиилекчилер-биле «Хову-Аксы-91»-нин шилиттинген ыраажылары база маргышкайлар-ла. Бир эвес ол конкурстуң тиилекчилери хөөрээр артар дээр чүве болза, оларга немей ыраажыларыы шилээш, чүге чорудун болбас боор. Бо чүүлдү бижип ора, колдуунда бодумнуң хуумда бодалдарымны илереттим.

Сарыг-оол КУУЛАР.

«Шош соонда чудурук чайбас»

Чүге дуза көргүспээнил?

Сула чаңнаар чоруктарны соксадыр

Кагдынган тудуг

ААЗААНЫН ҮШ ЧЫЛ МАНААР БЕ?

Кызыл-Тайга суур мооң мурнунда чылдарда «Сүт-Хөл» болгаш «Ишкин» совхозтарның салбыры турган. Үениң негелдезинге көңгүс дүүшпес, тар, дыкпыш болуп турар. Ылангыя от салыр, чем кылыр өрээлдер чаңгыс черде, ол ышкаш ясли эргелекчизиниң ажылдаар өрээли уругларның, ажылчыннарның хеп уштур, чүүхөө шыгжаар чери болуп турар.

Каш чыл бурунгаар бо суур чурттуг Борис Ондар удуртқан «Сруб» кооператив 50 олуттуг садиктиң тудуун кылып турган, ара кааткан. Чылдагааны билдинмес. Үк дарга Кызылдан кээп турган, баштайгы дээрede чаңгыс чер-чурттуглары аңаа өөрүп-даа турган. Тудуг ханазынга чедир туттунган, ара кагдынган. Кызыл-тайгажыларның кезек када өөрүшкүүр ынчаар хөмүрерти өжүп калган.

Хорлээлээн өөрүшкү хенертен ара өжүп каарга, кымга-даа хомуданчыг болбайн канчаар. Суурда дыкпыш өрээлдерлиг «Шончалай» яслиниң эргелекчизи Людмила Ликсоовна Күжүгет хомудалдыя мындыг сөстерин илереттi:

— Чаңгыс чер-чурттуувус Борис Ондарга баштайгы дээреде дыка өөрүп бүзүреп, «ёзулуг бүянныг херекти кылыры олдур» деп идеген турдувус. Өөрүшкүвүс, бүзүредивис, чаа хөрээлеп орган одагже суг чажыпкан чүве дег, хөмүрерти өжүп калды. Тудуг кандыг чылдагаан-биле ара соксаанны билдинмес. Ол ышкаш кызыл-тайгажыларның аразында артык сеткилдиг, хоптак кижилер бары хомуданчыгдыр. Тудугнуң чамдык материалдарын оорлап алгаш баргылаан. Ам долгандыр кажаалаан херими чирлип эгеледи. А Борис Ондарның сураан дыннаарга, ындамында керээ чарган болур-дур, тудугларыны эчизинге чедир кылбас, «акша төлевирги эвээш» деп өкпелээш, ара каапкан кижи апарган хире. Кылып, эчизинге чедир будуруп шыдавас ажылхереглерни чүге ынчап чоруур боор чүвел деп-даа бодай бээр. Ясли тудуу ийи чыл ажып тур, ам-даа кылдынмаан. Акыбыстың аазаашкыныя үш чыл маңаврывыс ол бе?

«Чиир эттиң чаглыы, кылыр иштиң деги херек» деп тыва улустуң салгал дамчаан үзегер домаа бар болгай. Найысылал Кызылда «Сруб» кооперативтиң даргазы Борис Ондар чаңгыс чер-чурттуглариның идегелин, маңаашкыныя сөс-биле эвес, ажыл-херектер-биле боттандырып шыдаар, шыдаваскыдарны ол-бо чылдактарга тудуп турбайн, солун дамчыштыр харыылап бээрикерни олар моңап турарлар.

Карыма ТУЛУШ.

РЫНОК ХООЙЛУЗУН ЁЗУГААР

Чадаананың ыяш ажыл-агый черинин коллективи сөөлгү үеде бодунуң ажылынга бергедээшкиннерге таваржып турар апарган.

КУРЛАВЫРЛАР ХӨЙ-ДАА БОЛЗА...

Ооң чылдагааннары-ла хөй боон турар. Ыяш дилер болгаш чазанылга цехтериниң ажылчыннары-биле чугаалажып көөрге, кол-ла чылдагааны — ажылды организастап чорударында четпестер боон турар. Бир-ле дугаарында, ыяш дилер цехке кээп турар чудуктарның шынарының багайы. Бир эвес моон мурнунда чылдарда маңза кылдыр дилериге таарымчалыг алды метр узун, сан дорт дыттарны дилдирери-биле сөөртүп кээп турган болза, бо чылын оларның шынары багай, узун-чолдаа, чоон-чиңгези таарыппас боон турарын ыяш дилдирикчилериниң бригадири Михаил Базыр-Сатович Кулар ажылчыннарның омуңээзинден чугаалады.

— Таарымча чок ыяш. тарны тудуг материалдары, ылангыя маңза кылдыр дилдирери дыка берге — деп. олар чугаалап турарлар. Чежени-даа дилдирерге чер албас, эвээш болур. Бир эвес ай санында чеди дилдирикчи үш станок-биле мурнунда 250 кубометрден эвээш эвес ыяш дилдирип турган болзувусса, амгы үеде ол көргүзүг арай деп-ле 150-180 кубометр чедип турардыр.

Дилиг материалдары кылырынга таарышпаан дыка хөй ыяш цехтиң девискээринде овааланы берген, ирипчыдып чыдар. Ол дээш буруу кымга-даа онаашпайн турар. Чүге дээрге ыяш белеткээр бригадаларның кежигүннери ыяшты боттарының туразы-биле кескеш, чорудуп турары тодаргай-дыр.

Ынчаарга ыяш белеткекчидериниң ажылында база улуг бергелер бар боон турар. Ыяш сөөртүр автомашина болгаш тракторлар-даа үргүлүү үрелгеш, аңаа туруп бээр чоруктар хөй. Оларны септеп кылырынга херек кезектер тыпылбас, ховар болур. Ынчангаш үр үе артер, ажылга шаптыктыг болур.

Ол бүгү чылдагааннарның түңнелинде план күүсеттинмес болбайн аан. Чогум-на оон үжүрүндан ажылчыннарның амгы үеде ап турар акша-шалыңы база дыка эвээжээн. Ындыг байдал ажылчыннарның чөптүг хомудалын болдуруп турар. Сөөлгү үеде ыяш дилдирер цехтиң ажылчыннарының эң хөй дээн акша-шалыңы айда 150 рубльден ашпайн турар.

Рынокче шилчириниң берге үезинде бүдүрүлгениң ажылчыннарының социал айтырыынче ынчээнгей салыры чугула турбуже, коллективтиң удуртулгазы оңу амдыгаа чедир-ле тоол көрбейн турары элдептиг. Ажыл төлевирин аңаа-ла улгаттырарың олар күзевейн турарлар. Чүгле удуртулганың талазындан ажыл-агыйжы, тывыкгыр чорукту көргүзүп, чонның хереглел бараанналрын ыяш ажыл-агыйынга бүдүрериң эгелээш, оон киирип алыр орулганы улгаттыргаш, оңу чедип ап болурун олар канчап билбес деп? Ажылчыннарның өг-бүлелериниң кежигүннери хөй, а аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналры, ылангыя идик-хептер дыка ховартаан, колла берге чүүл — оларның ортектериниң улгатканы боон турар.

Цехтериң ажылчынарының кылып үндүрүп турар продукциязын бүдүреринең өртек-үнезин чиик. А ол хирезинде оларны садып-саарарының өртектери дыка улуг. Ол ийиниң аразында ылгалдың барында ужур-ла бар. Чазаныр цехте яазыбүрү хевирлиң, хөй яазы ажыл кылып болур станоктар аңаа тургулаар. Оларның дузазы-биле продукциялың хемчээл-хевирлерин чүге көвүдедип болбазыл? Бо айтырыгны удуртукчулар, специалистер база шиитпирлевейн турар.

Цехте ыяш чазап болбаазырадыр станоктарның дузазы-биле стол, сандайларны, далган өөр ыяшты, балды, маска сыптарын дээш, өскеда. сөөлгү үеде ховартаан болгаш чонга чугула этхерекселдерни чүге кылып үндүрүп болбас деп?

Ыяш ажыл-агыйының ыяш дилдирер цеги-биле барык кожа үлетпүр комбинезьының ыяш дилдирер черинин ажылчыннарының ажылыдаа, алыр акша-шалыңы-даа олардан шуут өске, таарымчалыгын олар чугаалап турарлар. Оларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган, алыр акшазы-даа хөй боон турар. Чогум-на оон үжүрүндан ыяш ажыл-агыйының цегинин ажылчыннары ажыл төлевирин 20-30 хуу улгаттырарын негээр деп турарлар. Ынчаарга конторанын ажылдакчылары ындыг негелдени кылбазы билдингир. Чүге дээрге олар ажылчыннардан ийи-үш катап хөй шалыңы ап турары билдингир болгай.

Цехтин будүргени дилиг материалдарын, ылангыя бажын тудар брустарны чүгле Чөөн-Хемчик эвес, харын база Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр районнар безин ап турар. Моон алгаш көөрге, ыяш дилдирер цех чугула продукцияны берип турар-дыр. Чогум-на оон үжүрүндан бо айтырыгны чугулалап көрөш, оон ажылын моон соңгаар улам калбартып, экижидер болза, хөй орулганы ап болур. Оон түңнелинде ажылчыннарның байдалы база экижинри чугаажок.

Рынок харылзааларының үезинде будүрүлге удуртукчуларының тывыгыр, ажылишчи чоруундан байдал кол хамаараңыр. Ыяш ажыл-агый черн бодунуң оскелерге кылып берип турар продукциязын — дилиг материалдарының шынарын үенин негелдезинге дүүштүр экижиткеш. улуг өртектерге садып-сайгарар эргелиг болгай.

Чадаананың ыяш ажыл-агыйының коллективиниң эргезинде ажылды экижидип, орулганы улгаттырарының күрлавырлары хөй-даа болза, оларны долдур ажыглавайн турар. Оон директору А. П. Яковлевтин ол дугайын бодап көөр үези келген эвес ыйнаан. Үстүүртен айтышкын келирин маңап олурбайн, бот-башкарның, рынокче шилчириниң негелдезинге дүүштүр ажылдаар үе келген.

Мерген-Херел МОНГУШ,
Чадаана хоорай.

ОДАРДА

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ТАЙГА-СЫННЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Чадаананың ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары чыл санында-ла боттарының мурнунда тургустунган сорулгаларын чедишкинниг күүседип келгеннер. Олар арга-арыгны өртен камгалаар, төтчелекчилерни илередип-сойгалаар талазы-биле элээн ажылдарны кылып турар. Оон түңнелинде сөөлгү чылда орт айыылы болур таварылгалар эвээжээн. Төтчелекчилерни хөйү-биле илередип туткулаан.

Арга даамалдары күс келирге-ле, чыл санында, арга-арыгның, тайганың байлаан ажаал ап, күргенеге дужаарының ажылын база утпайн турарлар. Чижээ, бо чылын олар чедишкинниг ажылдаан: 5 тонна пөш тоорууп, 500 килограмм дыт үрезинин чыыр сорулгазын ажыр күүсеткеннер. Оон ыңай боттарының-на эки тураазы-биле 1500 килограмм чыжыргананы база чыггаш дужааганнар.

Арга-ыяш камгалакчылары ниитиинин малынга сиген кезип, одаар ыяш белеткээр даалганы күүсеткен. Бо хүннерге чедир олар 3922 кубометр токпакты кезип белеткээн. Боттарының дузалал ажыл-агыйынга он тонна эки шыпарлыг оңгенин база белеткээн.

Боттарының дөрт хулээлгезинден амгыда. бо бүгү ажылдарга арга даамалдары Белек-оол Түлүш. Ию и болгаш Василий Ондарлар. Хунай-оол Ховалыг, Владимир Монгуш, Калдар-оол Сарыглар идепкейлиг киржип турарлар.

Кол лесничийниң дузалакчызы В. С. Ооржактың удуртулгазы-биле арга даамалдары боттарының ажылын үргүлүлеп турар.

Мажаа МОНГУШ.

А мен мынча дээр мен

БИСКЕ КЫМ КҮШ ДӨГЕП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың ноябрь 22-де «Шын» «Бот-догуйнаан Тываның Улусчу намы» дээр чаа намны тургузарын чүткүде берген үндезилекчилер чонга боттарының кыйгырыын парлаан. Ийе харын, биске оон-биле барык атташ, ТАРН дээр нам база турган болгай. Сөөлүнде ол нам коммунистиг дээр нам-биле каттыжа берген. ТАРН бодунуң-даа үезинде, коммунистиг-даа апарган үезинде чонунуң чаагай чорууңга бүдүрүпкен чүвези эки-ле билдинмес боон артказ.

Амгы үеде чүгле Тыва черге төрүттүнгеш, чурттап, демисежир сорулгазын салган БТУН-ның семээшкиннери база кайгамчык... «Бо берге үеде күштерин мөөнеп, күш дөгээрининг, бистиң республикавыстың күүрүе эргелерин тоол көрбес чоруктуң оралдажышкынарынга бүгү аймак-сөөктүң кижилери бир деминг удурланырын кыйгырып турар бис» (?!)

Кайгамчык-ла, аа? Бистерге, тыва чонга, удур кайыын, кым күштерин мөөнеп, күш дөгээрин турар апарганы ол? Бистиң күүрүне эргелерин кым тоол көрбейн турарыл? Бүгү аймак-сөөк дээнин бодаарга, Каттышкан Нациялар Организациязын үндезилекчилер кыйгырып агелээн-дир деп билдим. Оон-биле холбаштыр чамдык үеи-даян үүлгедиглер өөскүдүп турар регионнарда ышкаш, база «Улусчу шериг күжү» организастаар бис дижир кижилери мындыг «улуг аас» эде бээрге, дыка-ла эпчоксундум. Тыва Республиканың Конституциязын чогаадып тургузарда. Тываның онзагай байдалдарын өөренип көөрү чугула дээн болза, ужур-чөптүг болур.

База бир кайгамчык чүве: «РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың чөптүг хөөлбелеңгерин камгалаар дугайында тускай доктаалшиитпир-даа бар болгай. Оны чүге күүсеткеп турар бис? Тыва чон маг-шаандан бээр суг баштарын кончуг үнелеп, оларга чүдүүр болгаш бужартадып-чүдетпейн, ыңыктыг чер кылдыр саналп келген. Ынчангаш суг бажы соглу бээр дээш, оларның чоогунга аалдар безин хоңдурбастар болгай. Амгы байдал кандыгыл? Суг бажы черлерге, дамырактар чоогунга мал кажаалары тудар, ол хамаанчок хөй чүүр пунктулар кылыр таварылгалар кайы ковей. Ындыг чижектерни районнарның шупгузундан көрүп болур бис. Суг бажы дээрге чоннуң ижер суу, мал-маган суггарар байлаа-дыр. Ол кезээде арыг турар ужургуг.

Бойдус курлавырларын, байлаан чөп ажыглаар, оларны чоннуң күжү-биле камгалап арттырар төлээде, дарый хемчегерни алыры чугула. Оны чедип алыры-биле аржаанналрын, ажыктыг казымалдарның, суг баштарының долу дайзынга тургузуп, хайгааралга алыр херек. Бо чугула ажылды чүгле эртемденнер эвес, харын база чер-черниң эргечагыргалары хөй-ниитиниң күжү-биле чорудуп болур.

Калгажик ШАКТАРЖИК.
Эртем ажылдакчызы.

Бойдус болгаш кижи

АРЖААННАРНЫҢ ЭЭЗИ ЧОК

Тыва чер хемнер, хөлдер, аржаннар, булактар болгаш чер иштиниң сугларыбиле байлак. Республикада ниитизи-биле 12 муң ажыг улуг-биче хемнер бар. Оларны шупгузуи каттышгыраар болза, ниити узуну 82 муң километр чеде бээр. Оларның ээлеп турар шөлүү 130 муң гектар. Хөлдерниң хөй кезиги—70 хуузу—Тожу районда. Тываның хемнерининг болгаш хөлдерининг суглары агып батса-батса, Сонгу Доштуг океанче кирип турар болганда, аяда хамаарыңыр. Бистиң республикавыстың муриуу районнарының чамдыкы хемнери Гөп Ангының суу үндүр акпас хемнерининг бассейнинге хамаарыкып турар. Тывада суг курлавырлары бүгү Чөөн-Сибирьниң курлавырларының барык 4 хуузу боон турар.

Бо дээрге улуг хемнерниң болгаш хөлдерниң сугларының курлавыры дыр. Ынчаргa дамыриктар, суг баштары, хөлдүктөр, кара сугларны саналы четпес.

Тываның сураглыг аржаннарыңга Үш-Белдир, Чүрек-Дөргүн, Тарыс (Кызыл районда), Уру (Сүт-Хөлде), Шивилиг, Шуй (Бай-Тайгада), Хүргенеи, Аңыр-Суг, Кара-Суг (Улуг-Хем районда), Катык, Мерен (Эрзин) болгаш өскеда районнарның девискээринде дыка хөй аржаан сугнар хамаарыкып. Бо аржаннарның чамдыктарыңга чүгле Тываның чурттакчылары эвес, харын база Красноярск крайның, Хакасияның, Иркутск областың-даа чурттакчылары көөп, эмнелиг, боттарының кадыңы эжижидип ап турарлар. Чогум-на оон үжүрүндан үнелиг аржаан сугларын, оларның тургустунган черлериниң девискээрлерин камгалаарының талазы-биле айтырыг чугула боон турар. Чүге дээрге тус черниң үндезин чурттакчыларынга бодаарга, түр келген кижилерниң сагыш-боталы бир аңгы, кайы хамаанчок болуру билдингир болгай.

Тыва улус боттарының чуртунда аржаннарының каңдыг-каңдыг аарыгларга ажыглаттыңарын, канчаар чижи, азы шаптаттының турганы, ажыглаарын билир деп чугаалаза черле чазыг эвес. Олар ада-иезе салган, ол бүгүңү билип келген. Ынчалзе-даа аржаан сугларын эртем ёзугуу-биле шинчилеп илередиринин ажылы сөөлгү ийи-үш чылдарда калбаргап. Оон сорулгазы ук аржаннар чогум каңдыг аарыгларыны эмнеп болуруи, канчаар ажыглаарын тодаралыры болур. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдыңнын эртем ажылдакчылары—химия эртемнериниң кандидады К. С. Күжүгет аржаннар талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турарлар. Эртемденнерниң ол ажылдарын моон соңгаар улам калбартып, ханыладыры чугула.

Бир эвес амгы үеде байдалды көөр болза, аржаанларның камгалап, хумагалаар ээлери чок боон турар. Чогум-на оон үжүрүндан боттарының девискээринде аржаан сугларлыг көдээ Советтер, районнарның күүсекчи комитеттери, колхозтар болгаш совхозтардаа оларны доктаамал хайгаарап, харын-даа оларның ээлери болуруу амгы үеде негеттиинп келген. Бойдустуң хайыразыла даңзы, оларны турадаан-на кижи халаска ажыглап, а ол аразында хора чедирип, хирлендирер таварылгаларның хөй боон турары чажыт эвес. Чижээ, Саяи артындан келген кижилер аржаанны долгандыр үнген иогаан ыяштарны оттулар, майгын өргеннери кылыр даңзы кайы хамаанчокка кезер, эмтан от-сигеннерни дазылындан иогун үзе чулар болгайлар. Оны чоп үргүлүү эскерип, оларга сагындырып-даа келдилер. Чоруй баар кижилерге ол хамаан эвес, моон соңгаар та келир, та келбес улус чүве.

База бир чүүлдү ыяш чугаалаар ужургуг. Бир эвес кандыг-бир аржаанның чоогунда балык-байлаңныг хем бар болза (чижээ, Тарыс аржаану) база-ла ол ырак-узак эске черлерден келген кижилер оон баляын хемчээл чокка тудуп, шүүреп тургаш, хемнезеп, дузаалп, республикадан хөй-биле үндүр сөөртүп аппарып турарын аржаанналп кижилер чугаалап турарлар. Ындыг таварылгалар барык бүгү аржаанныг черлерде боон турары чажыт эвес. Бо дугайын аржааннарга чораан-даа, тус черниң чурттакчылары-даа дыннадып, солуннарга бижип-даа келген болгай. А байдал ам-даа өскерилбээн. Чүге дээрге бистиң республиканың болгаш районнарның-даа удуртур органнары, бойдус камгалаар комитеттери болгаш арга-ыяш ажыл-агыйларының-даа аңаа холбаштыр дээштиг хемчегерни албайн турар.

Бүгү чурттa ышкаш, бистин Тыва Республика рынок экономиказынче шилчип турары амгы үеде районнар, колхоз-совхозтар, көдээ болгаш район Советтери боттарының девискээринде байлактыг черлерни холга алгаш, хайгаараары чугула деп бодаар мен. Ол хамаанчок тус черниң эргечагыргалары аржааннар девискээринге тускай кооперативтерни тургускулаалш, эмнелге пунктуларын, профилакторийлерни ажыдып база болгай. Чүге дээрге аржаанга эмнеңип келген кижилерге эмчи ажылдакчылары оңу канчаар ажыглаарын сүмелээр, а чамдык ажылдакчылар корум-чурумну тудар, чамдыктары аалчыларга оттулар ыяшты, майгын өргеннерин, удуурчыдар, аштаның-чемненир черлерин белеткээй-ле. А ол бүгү ачы-дуза дээш аржаанның девискээрин камгалап, сайзырадырының акша-хөреңгизин чүге ап болбас деп? Мен бодаарымга, ажыл-ишчи, тывынгыр кижилер черболганында бар болур ужурлуг. Чүгле оларны дыннап, дедикири чугула. Ынчангаш черниң ээлери черле тыптыр ужурлуг.

Бичии хем-сугларны, суг хөлбеңгерин камгалаар дугайында тускай доктаалшиитпир-даа бар болгай. Оны чүге күүсеткеп турар бис? Тыва чон маг-шаандан бээр суг баштарын кончуг үнелеп, оларга чүдүүр болгаш бужартадып-чүдетпейн, ыңыктыг чер кылдыр саналп келген. Ынчангаш суг бажы соглу бээр дээш, оларның чоогунга аалдар безин хоңдурбастар болгай. Амгы байдал кандыгыл? Суг бажы черлерге, дамырактар чоогунга мал кажаалары тудар, ол хамаанчок хөй чүүр пунктулар кылыр таварылгалар кайы ковей. Ындыг чижектерни районнарның шупгузундан көрүп болур бис. Суг бажы дээрге чоннуң ижер суу, мал-маган суггарар байлаа-дыр. Ол кезээде арыг турар ужургуг.

Бойдус курлавырларын, байлаан чөп ажыглаар, оларны чоннуң күжү-биле камгалап арттырар төлээде, дарый хемчегерни алыры чугула. Оны чедип алыры-биле аржаанналрын, ажыктыг казымалдарның, суг баштарының долу дайзынга тургузуп, хайгааралга алыр херек. Бо чугула ажылды чүгле эртемденнер эвес, харын база чер-черниң эргечагыргалары хөй-ниитиниң күжү-биле чорудуп болур.

Бойдус курлавырларын, байлаан чөп ажыглаар, оларны чоннуң күжү-биле камгалап арттырар төлээде, дарый хемчегерни алыры чугула. Оны чедип алыры-биле аржаанналрын, ажыктыг казымалдарның, суг баштарының долу дайзынга тургузуп, хайгааралга алыр херек. Бо чугула ажылды чүгле эртемденнер эвес, харын база чер-черниң эргечагыргалары хөй-ниитиниң күжү-биле чорудуп болур.

Калгажик ШАКТАРЖИК.
Эртем ажылдакчызы.

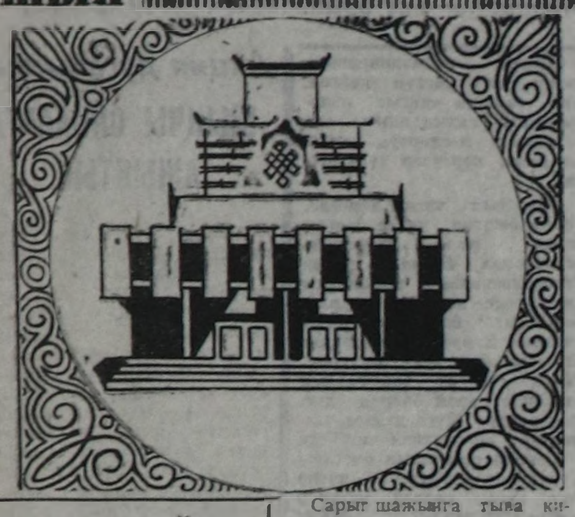

«Өршээ, хайыракан, бурган өршээ!» Бо дээрге бистиң сагыш-сеткилиристиң хыйгызы, чүдүлгевистиң демдээ-дир. Шажынга болгаш чүдүлгеге хамаарышкан чагаалар редакцияга хөйү-биле кээп турар. Оларның чамдыктарын мооң мурнунда үндүрүлгелерге парлаан бис. Номчукчуларның дилээн, күзелин ёзугаар бөгүнден эгелеп «СУДУР» деп булукну үндүрүп эгелеливис. Ол булунга хамаарыштыр номчукчуларның сүмелерин, саналдарын, бодалдарын база манап турар бис.

Шажын—бүгү талалыг өредиг. Тывада сарыг шажынның ниитилели ажылдап турар. Хүрээ-хиит тудуглары эгелээр. Ламаларны белеткеп эгелээн. Чугаа кылыр айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр ажык чугаадан кылыылыңар.

ХАМ-ООЛ ИЙИ АРЫННЫГ БЕ?

«Хайыраан бот» деп өлүм чок шинии кино кылдыр тырттырып белеткеп эгелээнин черле экя. Бо чылдың октябрь ай эгезинде шинииң бир үзүндүзүн телевизордан көрдүм. Шинии ойнап турар артистер Караның, Сарыг-Ашактың, Седиштин, Уран, Салбакайның, Өскенин рольдарында экя ойнап турар. Бо үзүндүде Хам-оолдуң ажыл-чаңында эпчок чүүлдерни эскерип көрдүм. Кинода ойнап турар хам кижи эмин эртпит ур дүүгур хаш, карак-кулак чок чаңнаарга кайын боор. Эзирин улгаткан хам-даа болза, шак ынчаар эстеп болбас. Шаандагы хамнарны көрүп-ле келдим. Олар оожум, топ-туг. Сос-домаа чечен-мерген болур чүве. Хам хамнап тургаш, (улусту үндүрүпкеш) Караны чыттап чыгаалай бээр чорду. Бо дээрге кончуг эпчок. Бо чүүлду көрген кижилер чүү деп сөглээр деп? Бо дээрге хамнарның мегечизин, ийи арыннаар байдалдарын көргүскен деп санаао апаар.

Бистиң Тыва Республикага шажын-чүдүлгени катап тургуссун дээн болгай. Бай-Тайганың Кызыл-Дагда хүрээни кылган. Оон ылай хамнарны база хамназып дээн-не ышкажык. Хамнар чамдык аарыгларны эттиве бээр кылдыр аялгалыг алганыр, экя чүүлдеөи бар дээрзин эмчилер безин чугаалап турар. Мындыг бай-далдар үезинде «Хайыраан бот» деп шиидө Хам-оолдуң Караны чыттай бээр чүүлүн ап кааптар болза экя деп саналдыг мен. Оон ынай Кенден-Хууракты арай оожум байдалдыг көргүзүп турар. Бир-тээ, бай кижи болганда турамык. каржы байдалды көргүзеп ужурлуг. Бо шиидө бйнап турар артистерниң идик-хевин ом-даа бодүүнчүдер болза экя. Шиидө дыка-ла түрегги үе турган болгай. Бо дугайын база эде көрзе экя боор.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧҮДҮЛГЕ ДУЗАЛЫГ БОЛУР

Улут-Хемде «Ак-Туруг» совхозка республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң кылдыс эргелекчизи Мерген-оол Ховалытович Нурзат «Сарыг шажынның оруктары» деп солун лекцияны суурнуң чурттакчыларынга номчаан. Мооң мурнунда шажын дугайында улуг-ла сонуургавас чорзумза-даа, чайгаар шажын номналын элээн билип алыо аргалыг болдум. Ол дугайын Мерген-оол Нурзат тода болгаш билдингир тайылбырлап, ламаларның ажыл-ижин чоңга таныштырды.

Революция тиилээн соонда тураскаадыг, төөгүлүг хүрээлерни, чүдүлгени узуткаан болгай. Кижилер бот-боттарын хүндүлежирин ут-туп, каржы-халап апарган. Школаларга кижизидилге ажылы кончуг чавыс деннелде деп болур. Уруглар багай чүүлдерге сонуургак, өөренирээ апарган. Маңаа бир чижектен көргүзейн. Тес-Хем районнуң Чыргаланды ортумак школазының өөреникчизи Түмен Сидар бир бичии оолду өлүргенин чүү деп билир, чугаалаар бис. Ол улуг кижилерниң ындыг үүлгединиң өттүнүп, дерзин хулиган хелекти кылган-дыр. Ол ыяш-каш Ак-Турут ортумак школазының чамдык өөреникчилериниң бижектер ап чоруурун көргеп мен. Оны олар эдилевес ужурлуг. Кижилерниң арагалаары дең-дээн, а ажылга арай хөнүү чок болу берген.

Күш-ажылдың сагылгачуруму сулаоаан. Кижизиг чоруккa кижизидер хоойлудурум күжүн чидиргеп. Аар кем-херек кылган кижилер шенелдеге шиттирип алыр, ол-ла. Ынчангаш дүрген шынгыы хоойлуну хүлээп алыры чүтүл. Оон ынай кижилерниң кижизидилгезинге чүдүлге база ужур-дузалыг деп бодаар мен.

Кызыл-оол КОМБУ.

ЧУРАГАЧЫ ДЕП КЫМЫЛ?

Сарыг шажынга тыва кижилерниң сонуургалы хүн келген тудум-на улгадып орар. Ылаңгыя ай-хүн көрдүрер, чүк айтырар дишкен кижилерни бо-ла дыннап болур. Ынчалза-даа Тывада сарыг шажын талазы-биле билиглерни долузу-биле шингээткен лама чок. Ийи-чангыс кырганнар бар-даа болза, олар коммунистиг атеизмниң чылдарында хөй чүүлдерни уткан, ам сударлардан чаартынып, «септеттинип» алыр дээрге, эрги бижиктиг дептерлер хо-вартаан, а орус алфавитке үндезилээн бижиктиг номнарны олар номчуп шыдавас (үжүктер орус-даа болза, оларны кожарында болгаш адаарында элээн нарын чүүлдер бар). А аныяк ламалар ам-даа өөренир, оларның иштинде чүгле ийи-бир онза салым-чаяанныг кижи барык-ла «бот-тывынгыр» байдал-биле ажыдап чоруур. Мынчап көөрде, чоонуң сарыг шажынга хереглелин чөптүү-биле хандырары бергедеп, болганчок-ла улуг хажыдыышкыннар-биле холбажып турар.

Мээң мурнумда улуг ыяш-кыл үжүктер-биле эгелеп каан ном чыдыр. Ону МАР-ның Завхан аймааның «Туяа» («Хаяа» дээн) солунунуң редакциязының типографиязынга моол дылга орус үжүктер-биле парлаан. Ном болза шаанда тываларга «Идегел» деп ат-биле сураглаан судурнуң тайылбыры, школа термини-биле сөглээрге, элертиг-дер болур. Чогаалчы С. Дамбийиниң эге сөзүнүң мурнунда «Идегел чорууру силерге кедилиг» дээн одуруглар номнуң ады ол боол болур деп билдим. Бо номда чыл, ай, хүн аттарын, меңгилер дугайын, шажын ёзуладдарының ужуру, карачал (лама эвес) чүдүкчүлерниң эки чаңчылдарын тайылбырлап бижээн. Моол ужурунда номнуң хөй кезии таблицалардан тургустунган. Сарыг шажының өртемчей болгаш амыдырал айтырыгларының шупту-зуун харыылап турар эгээртинмес улуг өөрединиң (философиязының) иштинде бо таблицалар астрономия, астрология, эмчи билиглерин берип турар. Ламаларның астрономия талазы-биле тускай бөлүүн тывалар шаанда «чурагачы лама» деп адап чораан. ол ат «чурагачы» деп сестен үкталган («чурагай» дээрге амгы тыва дылда санның бижимел демдээн ынча дээр, а шаанда ай-хүн санаашкынын ынча дээр турган). Ынчангаш номнуң чээрби ажыг авторларының аразында чурагачылар (моолдээ «зургайч» дээн) колдаан, оларның иштинде эмчилер (маарамба Баавгай, судалчы Тэрбиш) болгаш карачал чүдүкчүлер Цэрэнбат кырган, Арт кырган бар боол турары солуу.

Чылдың, айның, хонукту-ун солчуру кижиниң амыдыралынга улуг салдарлыг болур. Назы дөгүй берген кижилер ону боттарының көрүп эрткен дүржулгазында хөлчок эки билүүр. Бичии кижилер ону эскербес-даа болза, долгандыр чоруур улус сагындырып, ону эскерип, угаан-сарыылдыр бир-ле черге демдектеп алырынга болганчок-ла «дузалажы» каапкан. Чаа чылда бичии кижиге бо-ла мынча дээр бис: «Сен ам база бир хар немеп алган сен, ам улуг кижи сен, күзүн школа баар сен». Бо сөстер чүгле чыл солушканыч эвес, харын бичии кижиниң чоокку үеде сорулгазынын «тыңгарарын» көрүп чораан, быраат ламаларның тыва эштериниң дугайында сагыш чоап. «ССРЭ-де сарыг шажының төвү бис улус болгай бис» деп шугулдап-даа, «хөөкүй эштер харылзаадан тудуп, бичии үеден ап, «дирлип» алган болза» деп күзеп-даа турганын билир мен. Шынап-даа болза, ай-хүн көөрүн, чүк айтырын алыг таблица барымдаалап кылыры бедең эвес. Амыдырал нарын, ооң хөй-хөй талалары, хөй-хөй харылзаалары, хөй-хөй ужурлары болгаш хөй-хөй чылдагааннары бар. Чижээлээрге, демги-ле ноябрь 6-гы эгезинде 1956 чылда төрүттүнген кижиниң меңгизин көөрүмге, 8 ак болду. Ынчалза-даа ол кижи чылдың кайы-даа айында төрүттүнген боол болур, а бир эвес ол январьда төрүттүнген болза, эрги чыл саналашкыны-биле ол кижи 1956 чылга эвес, а 1955 чылга хамааржы бээр, ол чылда 9 кызыл меңги бардыр. Кысказы-биле чугаалаарга, ай-хүнну айтырда шажын талазы-биле хаңы билиглер негеттинге бээр. Янзы-бүрү байдалдарга хамаарыштыр таблицаларга чазалгалар, немелделер, тодарадылгалар черле негеттинер. Ындыг болганда, бо айтырыгга, «бот-чогаадыл-гага» даянгыры идегел чок апаар. А чогум чурагачылар-ның сорулгазы —идегел, байдалды ылаптыы-биле тодарадыры болур. Моол-биле холбаштыр дыка хөй барымдаалар кижиниң бодуундан база хамаржы бээр, ол төрүттүнген үезин эки билбес азы соора бидиттингении шын деп санап чоруур боол болур. Бо таварылгада ёзулуг чурагачы кижи эртемнин бүгү аргаларын ажыглап, судал-ламырдан бээр шинчилел-дүргаш, эки дузаны чедирип болур.

Кандыг-даа өөредилге, кандыг-даа философия кижилерниң иштү-хөнүүнче (психиказынче) улуг кичээнгейни салып келгей. «Сагыш-биле зарыыр, сүзүк-биле экиринир» деп тыва үлегер сөсте бо дугайын көөрүг-ла чиге сөглээн. Сарыг шажынга база-ла ындыг. Ооң ужурунда ай-хүнүн айтырып, чүгүн көрдүрүп алыр дээн кижилер сагыш-сеткилиң баш бүрүнгаар оожургадып, бар-ла бүзүрелии чыгдынгаш, эки чүүлге идеген алгаш чедер болза, ооң чоруу чогуур, сорулгазы үре-түннелдинг боол төнер. Бо номну таныжып көөрге, чаңгыс-даа багай чыл, ай, хүн, чүк, меңги, чаячыл, ёзулал чок, чүгле оларның эки (моолдап «сайн» дээн) болгаш багай («муу») харылзаалары бар, ол харылзааларның кайызындан чайлаары, кайызындан шилип алыры кижиниң туразы болур чүве чорду. Чүдүвес-даа кижилер шак-ла ындыг нарын харылзааларга, нарын шорулгактарда таваржып чоруур, оларны канчаар ажып эртери, олардан чайлаары, ийи бергенин чингии шилип алыры кижиниң бодуундан, ооң угажындан, кижизидилгезинден, чаячылдарны, хоойлуну, чуруумну сагыш биливинден хамааржыр дээрзин чугаалаам херээ чок боор, чүге дизе мындыг шаптаразыныңарны хөй-хөй кижилер чедишкинниг эртип алгаш, сну ажыдыралдың алдын дүржулгазы кылдыр ширгээдип, ажыт-төлүгге, ха-дүнмазынга дамчыдып, ораа чедир бо хүнтү ниити культуразынга үлүгү киирип чоруурун эскерзе чогуур.

Бо номну номчуп олурарга, ооң хөй-хөй чүүлдери, сурталаалары, бодалдары бүгү кижи төрелгетеннин культуразынга хамаарыш бээр. Чөен түктүг бүрүнгү астрологтарының, ислам, христиан шажыныңарның хөй-хөй чүүлдери бо номга чоок. Адак сөөлүнде демдеглээр чүүл болза, карачал (лама эвес) чүдүкчүлерниң бүзүрелдери, чаңчылдары, ёзулалдары, ужурлары, чүрүмнары бистиң амыдыралывыстың өзээ болуп, бис ону номчувайн чорувуста-ла, янзы-бүрү оруктар-биле биске чедип кээп, бистиң бүзүреливис, идегелливис, өөрүшкүвүс боол шагла-ла чүртпап чоруур ышкаш сагындырып келир-дир. Номчукчу! Бир эвес мынлыг тайылбыр силерниң иштү-хөнүүңерге четкен болза, четтирдим, силерния кежиняер улуг болзун! Чүгле утпалар бүгү-ле эки чүүлдерге бүзүрел чоруур, силерния идегелиняер идегелдиг, ёдүлүг болзун!

Алдын-оол ДАРЖАА.

ЭРТИНЕ-БУЛАК ХҮРЭЭЗИ

Тыва Арат Республика деп тускай бот-догуннаан күүне түргустуигаш, чаа амыдыралды эгелей бергенде, 20-30 чылдарның аразында, ам сактып бодаарга, 1923, 1924 чылдарда Таңды кожуунуң Межегей сумузунуң Шокар-Оорганын үүгээр талазында делгем мөөске дуганны баштай туткан. Ону Кара-Булуң чурттуг дөрт орус тудугжу кылган. Хүрээнин чоогунга араттар бичии казанак баңыңнарны тудуп алган. Дуган дээрге хүрээге эң-не улуг бажың, өскелерден онзагай, каас-коя-даа, хүндүткелдиг-даа. Дугандан чиге барыын чүкке чыгаа бажыңы турган. Чыгаа болза хүрээнин ажыл-агыйы, кем кылыр черн турган. Хүрээни ажыдарда Мооллан чалаадып келген Климбы-Ламаның чалбарып айытканы-биле «Эртине-Булак хүрээзи» деп адаан. Ол үеним-биле алыр-га уран-чечен, чараштыр адаанны ол. Ук ат бо хүннерде-даа онзагай хевээр.

Бо чүүлдүн автору ээвер дергизинден туттунуптар эр апарган, шору чүвени бижиптер болу бергеш, эш-өөрлери-биле Эртине-Булак хүрээзининн кара чангыс арткан улуг дуганын долгандыр аътты чортуп, ону сонуургап көрүп чораан. Ол дээрге 30-40 чылдарда чүве. Хүрээнин иштинче киробээн бис. Чүге дээрге ачаларывыс «ыдыктыг бурган оранынче кирбес» деп угаадып чагаан турган. Боттарывыс база биче сеткилдиг, сарыылдыг чораанывыс ол боор

1940-1942 чылдарның чайынында бистиң аалывыс Эртине-Булак хүрээден ийи километр хире Эртине-Булак Бажы дээр черге ийи от тайлап турган. Ол чылдарда хүрээнин каас ажыл-агыйы, хамык-ла ном-судурлары, чүгүн-баазын бурганнары черде тоо-быдаргай чыдар чораан. Ынчан эш-өөрлерим-биле дуганче киргеш, ол бүгүнү сонуургап, көрүп турган бис. Дуганга шала түрбаан, аңаа-ла чер. Кижиге төмейи аажок улуг бурганчын хырыын чара шаап каан, черде чыдаар иштинде хөй-ле саазыннар дыгып каан чораан. Алдын-сарыг улуг бурганы база чара шаап каан. Чиирттим үрегдээшкинни ооң-моон көрүп, коргуп-даа турган бис. Хүрээнин даштында янзы-бүрү судурларның, канчыырларның, данчыырларның кызыл бижиктиг саазыннары чер-быдаргай хатка алдып, чаъска чагдырып, ооң-кавының хараганнар, соос-кеннер дөзүнде чыткылаарын көрген бис.

Алдың-Межегейниң улузунуң чугаазы-биле дыңнаарга, Эртине-Булак хүрээзин 1929 чылда хаапкан. Дараазында он чылдарда ким-даа хүрээге хол дебээн. 1938-1939 чылдарда чамдык угаан-сарыыл чок кижилер дуганның эжиин үреп киргеш, бурганнарны буза шаап, хамык-ла ном-судурларны үрегдеп, үптеп каапкан.

Чолдак-Шыгжы деп кижи бир-ле дугаар Эртине-Булак дуганның үрегдекчизи болган: «Оюннар хүрээзинден коргар, мелегейлер-дир силер. Үреп оттулар бис. Чадаананың хүрээзин база бускан мен. Ам Эртине-Булак хүрээзин чылча шавар мен»—деп мактанып турган. Ол чылдарда «хемчик» дээн кижилерни тудуп, бажыннап, шиидүп турган. Ынчалза-даа «хемчиктер дуганны үреп, оттулуп турда, бистер чооңган бис» дээш, Араттың революстуг шериниден чаа халашкан Оюн Дарыгай акый боозун чүктээш, тергелиг аътты баргаш, үрегдеткен хүрээниң ханаларын, каас-чараш хөлиг маңзаларын аваазының өөнүн чоогунга оваалап алган турганын көргеп мен. Дуганын үүдүрген бичии шаннарны, дамбыраларны, кеңгиргелерни, дүлүүлерни бистер, бичии оолдар, Межегейниң Кызыл-Арыг иштинге аппаргаш, ойнап тур-дувус. Улуг-биче колдулар, дагылдар, диңзелерни аалдар ап алгаш, деп кыпсып турдулар.

Эртине-Булак дуганның ханалары-биле бо үүлдүн авторунуң ачазы малчын ашак хозуга инек кажаазы кылып алган. Ачам күжүр чүдүлгелиг чораан болгаш хүрээни бодуп буспаан, ол ыяш маңзаларны үстүнде адаанывыс Дарыгапайдан семис хөй-биле орнап алган чүве. Межегей тоңу хүрээниң ыяжы-биле кажаалар, серилер кылып чорааннар.

Ам бо хүннерде Ховуг-Аксында чурттаң чоруур 86 харлыг Оюн Монгул-оол Алдай-оолович мынчаар чугаалаар: «Эртине-Булак хүрээзин Кара-Булуң чурттуг дөрт орус. Самлар-Дыт арыынга ыяш дилер чер кылгаш, базар хирээ-биле дилип турганы кылган. Олар дуганны база тутткан. Ажыкай ноян боду баштаан, акша-мөңгүн, мал-маган салып, Межегейниң араттары дуганны тудар шүүделиң төлөөн, бидир мен. Мээң аңам Алдай-оол бир конгур семис шары салган мен дээр чүве».

Биеэде Эртине-Булак хүрээзининн турганы ховужук бо хүннерде Алдак суурнуң чонунуң чевег-хөөрлери бо-лу бергеш. Өршээ, хайыраан! Бурган бешки ынчаар назал каан-даа чаъвас боор. Межегейде 78 харлыг Чаш-оол Биданович Оюн:

— Эртине-Булак хүрээзин катап тудуп алган болза, буянныг-ла болур ийин—деп чорду олурар.

Оюн КОРОДА. Башкы.

Бөмбүрзектиң судалы

ЛОНДОН. Великобританияның даштыкы херектер министерствозунуң экономиктиг разведка киллизининң тускай медээзин 1946 чылдың апрель 3-те чажыды-биле белеткээн турган.

Ында мынчаар айытканы: «ССРЭ экономика талазы-биле делегейде эң-не күүгүлүг күүне болурунга мооңдак болур чүве чок. Совет Эвилелиниң экономиктиг көргүзүглери 1975 чылда АКШ-тың көргүзүглериниң деннелинге четкен турар». ССРЭ-ниң экономиктиг хөгжүлдезинге мооңдактаан чылдагааннарны амгы үеде Англияның «Дейли мейл» солуну шинчилеп эгелээн.

ЛИССАБОН. Италия парламентизиниң сенат даргазының медеглелин Португалияның «Диариу ди нотисиаш» солуну парлаан.

Спадолиниң медеглээн. Барыын Европаның чурттары болгаш Американың Каттышкан Штаттары Чөен Европа чурттарынга, хамыктың мурнунда Совет Эвилелинге. Россияга дузалаамчы көргүзериниң тодаргай чаа планнарын доп-дораан ажылдап кылгаш, боттандырар ужурлуг деп, ол чугаалаан.

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-гы сессиязының делегаттары апартеид политиказынга хамаарышкан айтырыгны понедельник хүнүнде чугаалажып эгелээн.

Мурнуу Африкада апартеидтиң политиказынга удур шыңгыы хемчеглерни ап-рударының аргазы-биле делегейниң ол районунуң негр чонунуң эрге-ажыктарын хамгалаарынга боттуг үлүгү Каттышкан Нациялар Организациязы киирер ужурлуг деп. КНО-нуң тускай комитеди санап турар. Мурнуу Африка Республикада сөөлзы ылгай көөр дээрзин политиканга удур шиитпиргиг хемчеглерни алырынче ол комитет КНО-нуң Ёйыл чок чорук чөвүлелин кыйгырган.

ВАРШАВА. 1991 чылдың эгезинден ноябрьга чедир 6 миллион 840 муң совет хамаатылар Польшага барган.

А Польшадан ССРЭ-же дедир чанып келген совет хамаатылары үстүнде сан-дан 200 муң эвээш болуп турар. Ажылдаар черлер тывар сорулга-биле совет кижилер Польшаже колдуунда көөрүп чоруп турар. Ынлазажок оларның хөй шуруузу бедик төлевирлиг ажылдаар черлерни тып-пайн, колдуунда хол-биле кылыр ажылга кирип турар. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң айдл шалыры ортумаа-биле 50 доллар. Польша Респуб-

ТОКИО. Украинаның күүне хамаарышпас чоруун чарлаар дугайында бадылаашкыннарның түнелги кандыг-даа болуру Совет Эвилелинге 2,5 миллиард доллар хемчээлдиг дузаламчыны бээр дээн япон чазактың шиитпиринге салдар чедирбес деп ол чурттуң чазаанын санап турарын «Нихон кэидзай» солун бижээн.

БЕРЛИН. Транспорт болгаш хандырылга системазындан 10 муң кижинин ажылдаар черлерин кызырар дугайында хоорай сенаалынын шиитпиринге удурланыышкынның демдээ кылдыр 7 муң кижи Берлинниң чагырга черинин бажыныңын чанынга чыылган.

ПАРИЖ. Чаартылганың болгаш хөгжүлдениң Европа банкызының президентизи Жак Аттали «Радио монтекарло» радиостанцияга интервью бергеш, Совет Эвилели амгы үеде экономиктиг болгаш сан-хөөнүн улуг бергедээшкиннеринге таваржып турар деп чугаалаан.

Оон уржуунда ССРЭ-ни катап хөгжүүр чуртталарның деннелинге келирин болбас деп, ол медеглээн. «Совет Эвилелн база катап байшыдалдыг чурт кылдыр хөгжүүрүнге дузалаары эргелеок чүгүл» деп, Жак Аттали демделээн.

ОН АЛДЫ ХАРЛЫГ МАСТЕР

Хостуг хүрешке эвилел, бүгү-россия чергелиг улуг маргылдааларга хүрежип чораан тыва могелер сөөлгү үеде багай эвес түнелдерни чедип ап турар болу берген. Оон бирээзинге Кызыл №9 школазының он бирги класзының өөреникчизи Буян Бичеоол хамааржыр.

Казахстанның Экибастуз хоорайга ССРЭ-ниң бирги чери дээш элээди оолдарның аразынга хостуг хүреш маргылдаазын эвилелдиң профэвилелдери эрттирген. Орта эвилелдешкен дээр турган сес республикадан, Россия Федерациязындан элээн каш командалар киришкен. Тыва Республиканың могелери бо улуг маргылдаага киржип чораан.

Спорт мастеринге кандидат, он алды харлыг Буян Бичеоол 50 килограмм чедир деңзиге хүрешкеш, хостуг хүрешке мергежилиг өзүп орарын, күштүүн, аргаларны аваангыр, дүрген ажыглаарын, тиилелгени чедип алыр дээш тура-соруктуун, чүткүлдүүн көргүскен. Оон түнелинде ол бодунуң бөлүүнге хүрешкеш, чеди мөгени шуптузун октаан. Бо деңзиниң ийиги болүүнге Ташкент чүрттүг спорт мастеринге кандидат Григорий Цой шылгараан. Буян оон-биле хүрешкеш, 5:1 санга тиилеп ап, маргылдааның чемпиону атка төлептиг болган. Буян бо маргылдаага тергиин эки хүрешкен, чүтле сөөлгү хүрешкен мөгезинге чаңгыс сан ойнаткан, бо болза эки түнел болур. Ынчангаш ол ССРЭ-ниң спорт мастериниң бедик адын чедип алган. Оон аңгыда, чемпионуң хөрек демдээзи, «Тиилелге дээш чүткүл» деп тускай шаңналды Буянга тывыскан.

Тренер Самдан Долбан Буянны мергежилдиг, аргаларны эки билир, аваангыр, дүрген ажыглаар, күш-дамыр талазы-биле шыырак, тура-соруктуг мөге кылдыр белеткээр дээш чүткүлдүг ажылдап келген. Оон ачызында өөреникчизи мындыг эки түнелдиг болган. Чемпионну белеткээнин дээш тренерге шаңналды берген.

Буянның ачазы республиканың сураглыг мөгелериниң бирээзи Владимир Сумакинович Бичеоол оглуң хүрешке хандыкшыдар, өөредир дээш эвээш эвес күжүн, билиин үндүрүп чоруур, оглунуң чедишкинниге өз өөрүп турар. Буян моон соңгаардаа улут-улут маргылдааларга хүрежир, аңаа эки түнелди чедип алырынга пдеген, бүзүреп турар бис.

В. С. Бичеоол бо улуг маргылдаага эки судьялаан, тускай шаңналды алган.

(Бистиң корр.).

МӨЛЧҮТТҮРГЕН БОДУҢ ШОРУҢ

Сөөлгү үеде парлалга арыннарында «черлик рынок» деп сөс иаттыжыышыны тыптып келген. Ол үндезинниг черге төрүттүнген сөстер-дир деп чүвеге бодум бүзүредим. Чүл дээрге понедельникте (декабрь 2-де) редакцияга бир садыш алыкчы камгалап көрүмер деп хөлеп келген. Ол эрткен субботада 200 рубль өртектиг хол шагын Кызылда «Стимул» деп коммерция магазининден садып алган. Оозун багланып алгаш чоруп турда, ол-ла хүн турушкан. 17 шакта демги магазинниге чеде бээрге, хаглыг болган.

Понедельникте 9 шакты четтикпейн манап алгаш, «Стимулга» чеде бээрге, хол шагын орнап-даа бербээн, ортээн-даа дедир эгитпээн. «Садыш алган сооkarда, ол-ла-дыр. Ам биске кандыг хамаан» дээн.

Садыш алыкчы-биле кады «Стимулга» чеде бердивис. От магазин хоорай төвүнде «Чечек» ательениң подвалында болду. Чугаалаштывыс. Коммерция бараанарын садыпкан соонда дедир хүлээп албазын магазинниң директору А. Н. Аракчеева болгаш товаровед И. Н. Пономарева биске угааттылар. Ынчалза-даа чүгле шактан оларда элээн хөй болду (LEVIS фирманың электроннуг шактары).

Садыгның тургузукчузу Шагаан-Арыг хоорайда «Улуг-Хем» деп биче будүрүлге дээрзин билип алдым. Бодум хуумда биче будүрүлгелер, кооперативтер боттарының будүргеи барааннарын чонга садыш-саазар деп бодаар ийик мен. Азы LEVIS фирманың хол шактарын «Улуг-Хем» биче будүрүлгезинде будүрүп турар апарганы ол бе?

Чамдык коммерция магазиннеринде күрүне будүрүлгезиниң үндүргени, бистиң танывырывыс барааннар 3-4 катап улуг өртектиг апарган чыгылаарга, кижи көйгаар. «Черлик рынок» үезинде мөлчүп алган кижиниң мөрүзү, мөлчүттүрүп алгачының шорузу деп чүве бо эвес бе? Садыг-сааржылганың харылзаалары чүгле улуг өртекке садыш алыкчыны «үрүп» алырыбиле кызыгаарланыр аңаары ол бе? Ам коммерсантылар бистиң кырывыска монополистер болуру ол бе?

Моон бо «кенең» айтырыгларывыска Кызыл хоорайскомунуң садыш киллизи-даа огулуг харыы бербээн. С. В. Петрова «хүү магазиннерниң барааннарының шынарын бис харыызаас бис» диди. Садыш алыкчының эрге-ажыының камгалалы «черлик рынок» үезинде чок калганы болуп-ла. Үреликшак салып алган кижиниң байдалынга таварны берөбези-биле коммерция магазиннериниң баазын саткан херээ чок дээрден еске номчукчуларга сүмей чок ийин. Оон башка тыганнарга «үрдүрүп» алган, кырган бе садыш алган Шагаан Арыг хөйге демейжеги берип болур-дур бис.

Надежда ЭРГЕП.

Шүлүк кыдыраажындан

ЭЭП КЭЭП КӨР

Үйгү келбес үзүн дүннер хадалыг-дыр.
Ээп кээп көр, сени ам кээп чоктай бердим.
Үлүү-биле дилеп ор мен, мени бода,
Эмин эртпир кенең сеткил, часкан-дыр мен.

Ээригштелип баткан хемниң эриң черге
Эргимин сээң шырай-арның чаптап ора,
Амыдырал берге оруун улаалы деп
Аас-кежиин хей-ле черге аазаан болдум.

Ынчалза-даа чымчак чаңын соора билип,
Өске сени арай каржы аажылаан мен.
Өөдежок, хүннээчел бак чаңым-биле
Ынакшылдың одаандыва сүгнү куттум.

Эрбеннинг сөс сөглевейн чоруй бардың...
«Ээп кел» деп соондува маннавадым.
«Аныяк мен, оруум ажык, ажырбас» дээн,
Артык сеткил, тенек бодал мени бектээн.

Амгы өйде көңгүс часкаан, эш-өөр чок.
Амыдырал азагы көрүп, хилинчектендим.
Эжиң менче кээргел-биле сагыш салып,
Эглип кээп көр, сен-даа база часкаан-дыр сен.

Чечекмаа САЯЯ.
Бай-Тайганың Тээли суур.

ЧҮЛЕР-ДИР, СОНУУРГАЛ КӨРҮҢЕРЕМ

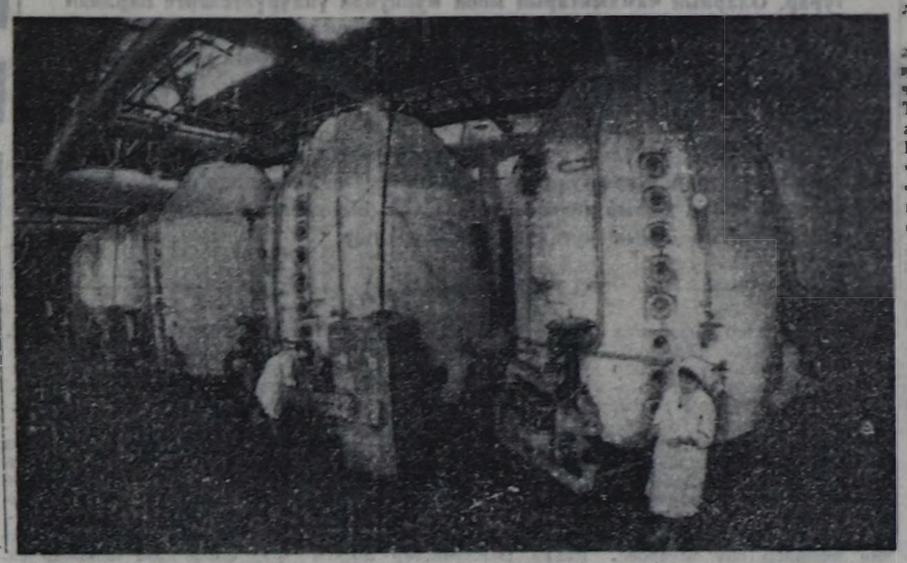

Самара магазиннеринде чигир ам каступ келген. Бир талонга чаңгыс килограммны садыш алыр, ынчалзажок паспортуң хамаатының кижи көргүзер хүзээлелиг.

Областың чигир хереглениинң бештиң чүгле чаңгыс кезиин моон шуруунда чеженип-даа берип турган Тимашевскиниң комбинады амгы үеде хандырып турар. Комбинат бир килограмм чигирин 2 рубль хемчээлдиг чарыгдал-биле будүрбүшаан, чиг эт чарыгдалын соң-биле арай бээрде дуглап турар. Чүге дээрге заводтуң коллективи чиг этти — чигир свеклазын боттары будүрбейн турар. А чигир чиг эдин свекла өстүрер ажылагайлардан садыш алыр ужурга таварышкан.

ЧУРУКТА: Тимашевскиниң чигир кылыр комбинадының будүрүлгезинде.

Сөзү болгаш фотозу А. Никитинниң (СЭТАның фотохрониказы).

• • •

Шил болгаш дой-довурак, малгаш аймаандан сава кылыры — кижилериниң ураншевер ажыл-чорудулгазының муң-муң чылдарда уламчылап келген ажыл-ижи болур. Шаанда кыдаттар болгаш Египеттиң чурттакчылары ындыг сава аймаан будүрер талазы-биле делегейге алдаржаан турган.

Чараш, шынарлыг сава аймаан будүрер талазы-биле делегейде бирги черни Франция эзлеп турар. Ынчаргa араб чурттарының ураншевер мастерлери сава аймаан будүрер талазы-биле французтардан база дудак чок. Олар ындыг савиаларны хөлзит кылдыр каастап, язы-бүрү чечектерни өлүшкө бөлөлбэс болгаш алдынналчак будуктар-биле чуруп турар.

ЧУРУКТА: дашталчак амбра дээш эң үнелиг продукт. Ону сава аймаан будүрер үлетпүрге ажыглаар. Амбраны Франция амгы үеде даштыкы чурттарже хөй хемчээлдиг кылдыр үндүр садып турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Акция дугайында

ШЫНЧЫ ОЙНААРГА АЖЫКТЫГ

Бистиң Бүреи-Аксы суурувуста «Буяныг сеткилдиң» акциязын мен район төвүнден садыш эккелгеш, эгелеп тараткан мен. Каражадаарының улуу, 90 рубльди чарыгдапкаш, 120 рубль кыдыр, ийи-ле хүн эрткенде этпдип алдым. Дузалал кылдыр «Буяныг сеткил» фондузун болгаш ойнап турар бир кижиниң деткип, үзеи-үзеи 60 рубльди чорудупканымга сеткилимдеи таарзының, «Чүгле суурувус иштинге 10 акшалап акция оюнун организастап ылгаш, хемин кежир чадаг улуска көвүрүг-даа кылдыртып ап болур чүве эвеспе» деп бодап олуржук мен.

Оон үүг болганыл дээрге, элээн шыырак эртем-билиглиг, бүзүреп болгу дег эш «Тываның аныяктары» солунга акция дугайында дыка-ла идегел чок үүл бижээш, артында «чоруткан акшаларның барып турар чери билдинмес» дээн-не болгай. Бо суурга эгелээн кижи, мөзээ, дыка-ла аарып-кылыг чорду. Оода «Тувинская правда» солунга база парлаттына берген, орус сөөк чаңгыс чер-чурттугларым дыка чиктиг менче көөр болчук.

Кижилериниң тус херээнге өскелериң киришкен херээ чүл? Мөзээ будүү хорадаан эш-өөр ам кээп, октагылапкап акцияларынга, 30 акшаларынга хараадап орлар эвеспе. Ол дээрге акция дугайында шүтүмчүлээн авторларының хайы-дыр. Бо суурда быжыг туруштуг, эгелээн сорулгазынга бүзүреликтиг эштер оюнуп уламчылап, мээң-даа, өскелериниң адрестеринче акшаларын чорудуп турдулар. Ынчаар шынчы ойнаар болза, кымга-даа ажыктыг-ла-дыр.

Борис ДОНДУК-ООЛ.
Пенсионер.
Каа-Хем район.

ЧИВИГ КЫЗЫЛ ЧЕЧЕК САЛДЫМ

Касым Тыныстанов дугаында кыска үүл долузубиле бижиптери берге. Ол чүгле үжен чеди харны чурттаан, ынчалза-даа Кыргызстанның төөгүзүнге баладабас истп артырып каан. Бир эвес 1938 чылдың халавы эвес болза, баштайгы кыргыз шүлүкчү, драматург, публицист, профессор бөгүн та кандыг кижи олурар. Сталичи бзу-чурумнуң каржы аажылалын оюп эртпээн чон бар эвес; 1938 чылдың ноябрь беш дүнезинде 138 кижини кыра боолаап, Бишкек (Фрунзе) хоорайның дужунда Ала-Тоонуң эдээнде ыйгылакка хөөп кааннар. Ында кыргызтарның эң дээре оолдары бар. Делегейде сураглыг чогаалчы Чингиз Айтматов, бистиң чуртта ады билдингир эртемден Илгис Айтматов оларның адазы Торенкул Айтматов база маңаа өлген. Ону буруудаткан доктаал чүрээнин дужунга ийи ок өде халаан ойбактыг чыткан.

Көскү түрколог, чуртунда культураның болгаш улус өөредилгезиниң шылгарангай ажылдакчызы, кыргыз профессионал литератураның, лингвистиканың эгелекчизи, бир дугаар кыргыз профессор Касым Тыныстан чораан болза, бо чылдың тос айда тоожп харлаар турган. Чоңнуң дайзыны деп хоп-нүүлдүң буруудадыр документизин КАК-тың орус сөөктүг сержантызы шала-була шорбажылап каан. Ийи садыш иштп, сөс бүрүзү чазыглыг буруудадыр доктаал — кыргыз улустуң алдарлыг оглунуң адын кара довуракка хөөп каан. А бөгүн кыргыстар алдарлыг оглунуң адын катап диргизип, оон тозап хар көбилейин демдеглеп арттырген. Аңаа бистиң республикадан төлээ болуп, ук шаа Эне-Сайның уну чурттуг хан терел чонувустуң амыдыралын, чанчылдарын көрүп, мага ханың чаның келдим.

Баштайгы кыргыз алфавиттиң тургузукчузу Касым Тыныстан эртем ажылы-биле чергелештир поэзияга, драматургияга кедергей чедишкинниг ажылдап эгелээн. Үжен чылдар эрезинде кыргыз спецзага оон шилерп туруустунган.

Талантылыг кижиниң оруу кажан-даа каалама болбаанып төөгү көргүскеп. Чогаалчы, эртемден Тыныстанның салым-чаланның талантызынга адаарактар турган болбайн аан. Эртемденнерниң болгаш чогаалчыларның аразындан аныяк Касым Тыныстанның өжээнниглерп бар апарганын хөй-хөй төөгү материалдары чугаалап турар. Оон салым-чолунга эне берге үе — 1935 чылдың эгээп. Республиканың улус өөредилге комиссарыадының партия хураалының шпитпнри-биле ону СЭКП-ден үндүрген. «Буржуаз-национализчп идеологияны» таратқан деп нүгулду бир кижи тыпкан болбайн аан. Ук шпитпнрпн ВКП(б) ТК-ның үнүүшкүнүүт комиссиязы хынап көргеп, Тыныстанның буруу чогун илереткеш, партияга катап тургускан. Ийи чыл болгаш ону карабажыңга олуртқан. Бажыңаткаш үшле хонганла. Фрунзе хоорайның партия хоорюму ону партиядан үндүрген. 1938 чылдың ноябрь 5-те ССРЭ-ниң Дээди судунуң шерп коллегиязы Касым Тыныстановту дээди хемчегбиле боолап шпиткеп. Шпитжелди ол-ла хүн күүседкеп.

Ол-ла хүн 138 кижини боолаап, чаңгыс оңгарже кпир октаап, довураан дескилей машина-биле таптай бастырып каапкан.

Коргунчуг 1938 чылдың ноябрьда Ала-Тоонуң эдээнге болган үүлгедпгпни бежеп ажыг чылдар дургузунда ныттавайн келген. Ынчан бир бичии уруг коргунчуг дуне чүү болганын мал ай деп чорааш көрген. Оон көрген чүүлүн кымга-даа ныттавазын ада-иези чаган. Кижилерни чок кылып, куруг черге хилинчек онаагапы шыны-биле чугаалаан сөөлүнде безин, дыка хөй чылдарда он кымга-даа билдинмээн. 38 чылдың ноябрь бештиң дүнезинде Ала-Тоонуң эдээнге 138 кижини харыүгаа боолаап каанын кымдаа билбейн бар часкан. Ынчангаш бичии уруг ам нээлап келгеш, көрген чүүлүн чугаалап берген. 138 кижиниң сөөгү тывылган. Оларның бежиңге карманнарынга бурүүдаткан доктаалдар артып калган болган.

Он катап дынналарының орнупга, чангыс катап көргени дээре дижир. Чүрээнин дужунда, чупкуузунда балыгларлыг кижилерни оңгардан уштуп турда, херсчи болуп көрбедим. Кыргызстанның Эртемнер академиязының президентизи, академик Илгис Айтматов-биле чугаалажыр аас-кежин мөзээ таварышкан.

— Олурткеннерниң эң адаанга чыткаңнары көңгүс үрелбээн чорду. Ачамның, оон ыңай дөрт кижиниң буруудаттырган доктаалдары артып калган. Ачамның чүрээнче ийи катап боолаан чораан. Буруудадыр доктаал элеп калган-даа болза, ында ийи ок өткеп ис бар. Хиреэин бодаарга, ону кара-бажыгга-ла боолап каан боор. Мага-бодунуң улуу кончуг кижи дээр чүве. Удурланы берген хирелиг — деп, Илгис Торенкуловпч кажыдалбиле чугаалады.

— Илгис Торепкуловпч! Чингиз Айтматов чогаалчының адазының сөөгү дээ-ле Сибирьде, азы Астраханьда чыдар деп чугаа дыка тарап келген болгай. Силер кайда деп бодап чордунар?

— Харың-даа адаларны мында боолап каан, билир мен дээр кижилер турган. Ачавыстың бажыңнап алган сөөлүнде, бир чыл чеде бергенде, аравыс истелге органыңдан айтырган. Чагаалажыр, ужуражыр эрге чок, узун хуусаалыг шөлүлгеде деп харыы келген. Ачавыс чогум мында чыдар деп билбээн бис — деп, ол харыылады.

Кыргыстар кем чок черге олурткен кижилерпнпң хөөрүн тып алганнар. Оларның олурткен черинден шоолугла ырак эвеспе. Ала-Тоонуң эдээнде, оргулеашта оларны катап хөөржүткеп. Касым Тыныстанов база ында чыдар.

Аалчыларны аңаа чедирип, чевегге чечектер салдырган, мергүл номчаан. Аңаа чивиг кызыл чечекти салып, чоңнуң чанчылын хажыдыптарым магатчок деп бодаап, улус көрбес аразында чер ажыы чевег кырынче шымчым довурак чаштым. «Адаларның чевээ» деп адап алган чордулар. Аңаа улут музейин ажыдарын планнап алган.

Кыргыстап адаларының бак кордунген сөөгүн тып алганнар. Ол-ла чылын, орай күдүн Бүреи ховузунуң аксынга ТАР чазаанын баштыңнарын бөөлээш, чер-шаңналдыг чөрлерни ап чораан мөгелерни бир бөлүкке, а оон арткан мөгелерни база бир бөлүкке үскеп ТЫВА ХҮРЕШ маргылдаазы болур.

Шаңнал фондузу — 4 МҮҢ рубль түңүг.

Эдуард ДОНГАК.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 «Улустуң ырынга ынакшыл-биле». 10.45 Мультфильм. 11.05 «Өске ажыг-шүжүг турбас...». 1-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң дыңнадыглары. 12.30 — 12.55 С. Прокофьев. Операдан фрагментилер.

• • •

13.50 «Телемикст». 14.35 Экономика агентилелп. 15.05 «Бөгүн болгаш ыяан». 15.35 «Дон Кихоттуң болгаш Санчомуң амыдыралчуртталгазы». Хөй серпялыг уран-чечен телефильм. 1-ги фильм. 3-кү серпязы. 16.40 Мультфильм. 15.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 17.55 ИХМ-ниң дыңнадыглары. 18.10 ТМА. 18.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35 Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Кол редакторлар клубу. 22.25 Концерт. 00.10 Барымдаалыг фильм. 00.30 —01.00 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 Орус чугаа. 9.50 Мультфильм. 10.10 Пластикалыг драма театры. 11.00 «Жданов — Сталинниң детки-кизи». 11.45 «Амы-тыныы ап, камгала». 12.35 «Чехословакияның кончаачыларыңга — Россияның концаачыларыңга». 13.00 Фильм-концерт. 14.10 Теле фильм. 14.30 «Бурунгу Эладаның танцылары». 14.50 —15.20 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.15 Уругларга фильм. 17.25 «Тыва» ансамбль концерти. 18.25 «Экивенер!». Информастыг программа. 18.55 Медээлер. 19.05 Чарладдар, реклама.

МОСКВАДАН

19.15 «Кыдыг-кыштаар». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Юрий Башмет болгаш оон камерлиг оркестри. 1-ги фильм. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.55 «Маргыжыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 —00.25 «Маргыжыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.15—19.15 «Ырлажыглыңар, өөнүктер!».

КИНО

ДЕКАБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Высоконравственная ночь» (Венгрия, 16 харга чедир) 9.00, «Господин Бхарат» (Индия, 2 серпялыг) 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Сильный человек» 9.30, 11.40, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Операция «Скрипичный футляр» 9.00, 12.40, «Капитан Пилигримма» 10.40, «Взять живым или мертвым» 14.20, 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нет выхода» 13.30, 15.50, 18.10 шактарда.

«Тыва хамаапы тудуг» трестиң администрациязы Мугур-Аксының септелгетудуг участогунуң азымдачызы

Седип-оол Баалан-Хөөевич
ХЕРГЕКТИН

үр азараап мөчээнин дыкпатпышаал, оон төрелдерин, те болгаш эштеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 383305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефонналары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалың секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;

КЫЛДИСТЕР:
□ экономика кылдистери
□ үлетүүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кадзэ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ өөредилге болгаш культура — 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ шпитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39; 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн балгаңда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үпер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 994.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

„Шын"-92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН.

«ШЫН» СОЛУН НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.

ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.
6 АЙДА ӨРТЭЭ 12 РУБЛЬ 55 КӨПЕЕК.
СОЛУННУН ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Чагыдылганың төнеринге чедир 9 хонук арткан.

Республиканың пиитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнөзилеттинген

№ 208 (14708) 1991 чылдың декабрь 6, пятница Садар өртээ 20 көп.

ЧУРУКТАРДА: Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхозтуң Билелиг балбырында сүт-бараан фермазының саанчызы Санчат Марьяна;ында ажылчынар Бак-Кек Альберт, Чульдум Шолбан эртенги ажыл-иш үезинде.

Долгандыр кылын хар чаалкан бо ферманың саанчылары, кадарчы малчынары биле чугаалаштывыс. Ийи чүс ажыг баш инектерни, молдургаларны тургузу азырап турар. Ситенни, силосту Тураның сүт-бараан фермазындан чедирип кээр. Малдың ажаалда, чемгерилдезинче улуг кичээнгей салдыгаш.

— 170 хире инекти саглаш, сүттүг дужаан чорудуп турар бис. Ферманга саажылаар аныяктарны бо суурдан шилип алдывыс. Олар ажылдап эгелей бердиле деп. Саанчы Галина Санчай чугаалады. Эртенги саалда соонда, даштыгаа ажыл хайнышкынын эгеледи. Уруглар инектер сугларар чылыг сүтну одаар черден коошпа деспилерже кудуп турлар. Ийи ооп аът-ты шанакташ, ситенни дажыглаар дээш чоруптуп. Биелелгиниң ажыл-ишин ынчаарла уламчылап турун калды.

Очемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

РОССИЯ-АВСТРАЛИЯ-РОССИЯ

ХАНОЙ, декабрь 4. (СЭТА-ның корр.). Россия—Австралия—Россия маршрут-биле «Чаагай сеткилдиң ужудушкуну» экспедиция самолёттары Кыдат биле Вьетнамның аразында кызыгаарны соолгу он ийи чыл дургузунда эртир ужуткан бир-ле дугаар самолёттар болган. Үш неделя бурунгаар Москвадан ужудуп үнген ол самолёттарга Кыдат удуртулга ындыг онзагай эргени олар Азия-Оожум океан девискээрининг чурттарынга болгаш Австралияга Россия улузунуң чаагай сеткил-сагыжын болгаш күзээшкиннерин чедириш чорууру дээш берген.

Ханойнуң «Нойбай» аэропортунга чедя Як-18Т база бир Ан-2 самолёттарның эки-нажтарын вьетнам космонавт Фам Туан, ВСР-де ССРЭ-ниң элчиниң, Вьетнам НХМ-ниң ажылдакчылары уткаан.

Олар вьетнам пәйсылалга ужуражымышкынарыны, парлалга конференциязын эрттиргилээш, улаштыр ужудуп үнүттерлер. 34 кижилиг команданың мурнунда Лаос болгаш Азия-Оожум океан девискээрининг өске-даа сес чурттары, Австралия.

Суверенниг күрүнелерниң Дээди Советтеринге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Совединиң кыйгырыы

Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң дугайында керээниң ССРЭ-ниң Күрүне човулелиниң киирип келгени төлевилелии чугаалажып көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Соведи оны ниитизи-биле деткип турар.

Суверенниг күрүнелериниң улустарының мурнунга бодунуң харысалгазын медерел билбишаан база шилчелге үе-чадазында болуп турар шын эвес каттыжымышкынының чорудулгаларынга ханы сагышсыралын илереткишаан,

байдалды экижидип чогумчударының, кризисти ажып эртериниң болгаш Суверенниг күрүнелериниң аразынга чөпшээрежилгени чедип алырының оруктарын дилеп тыварынга бодунуң салыышкынын киирериниче түгүвүшаан.

Керээниң төлевилелин эң-не чоокку үеде парламентилерге көөрүнче база аңаа ат салырынга орукту ажыдары-биле боттарының туруштарын тодарадырынче суверенниг күрүнелериниң Дээди Советтерин Республикалар Соведи кыйгырыл тур.

Республикалар Совединиң Даргазы А. АЛИМЖАНОВ.

ДЕПУТАТ • СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутатады К. А. Бичелдей Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл суурнуң, Шагаан-Арыг хоорайның соңгукчулары-биле ужурашкан.

Улус депутатады соңгукчуларга отчётун берген. Бо албан-дужаалга ол чоокта чаа соңгудуп алган, кандыг айтырыгларже кичээнгей салып эгелээнин чугаалаан. Оон иштинден Моол Арат Республика-биле дорт хоорайлажып, күрүне демделинге чугаалажылганы кылып, ийи тала үш улуг документиге ат салганы эң-не кол ажылы кылдыр санаан. Республиканың ажылчы чонун улегдер болгаш аъш-чем баравинары-биле хандырылганын уеуктелиишкин чок болдурар дээш чүүү кылып турарынга доктааган. Оон аңгыда Тыва Республиканың улус депутадынга соңгуткан Чаа-Хөлдүң Барыын талакы № 122 соңгулда округунуң соңгукчуларының чагыларын кандаар күүседип турарын чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын, Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнерин сөйзырангайжыда р ы н ы н. амыдыралдың негелделеринге дүүштүр чаартарының, эде кылырының айтырыгларынга ол докталган.

Эң К. А. Бичелдей соңгукчуларның хөй санныг айтырыгларынга харыыларны берген.

(Ужуражылгалар дугайында отчёттуу солуннуң дараазында номеринге парлаар).

РСФСР-де чурттап турар хөй уруглуг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «МААДЫР ИЕ» атты «МААДЫР ИЕ» орденни биле кады тыпсыр:

Тыва Республика талазы-биле

Александра Тулушовна БАЛЧЫЙГА—ажылчын, Улуг-Хем район.

Сара Доржаковна БЕЛЕКПЕНГЕ—ажылчын, Кызыл район.

Диляна Кара-ооловна БИЧЕ-ООЛГА—ажылчын, Тес-Хем район.

Рамся Шогжаловна ДАМБАГА—«Ак-Дуруг» совхозтуң ажылчыны, Улуг-Хем район.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизин М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль
1991 чылдың ноябрь 14.

Культура амыдыралы

АЖЫЛ ҮҮГЭЭР, САНДАЙЛАРЫ САМДАР

Бай-Тал суурнуң көдээ Культура бажыңының мурнуу талазының ханазын өлчей удазыннарлыг тыва хээлер-биле каастап тургаш, оң-баазын, чараш будуктар-биле будааны кайы ырактан-на көрүштүг, чараш кылдыр көстүп турар. Иштики шимелде-дерилгези база-ла экю. Улуг залче кирер эжик аксында фойениң ханаларында «Бистиң мурнакчыларывыс», «Күш ажылдың хоочуннарры», «Маадыр иелер» деп кескуагитация булуннарын кылгылаан. «Мешпен-Хөлдүң кыдыында аалдар» деп улуг чуруиту ханада азып каан. Эжик-хаалгаларны өкпеп кызыл будуктар-биле будаан. Соңгаларда өөгүр чараш пөстерни аскылаан. Септелге черле экп кылдыгган.

Одалга черинің капитал септелгезин Ак-Довуракты «Ромашка» кооперативиниң сантехниктери 4 кижи 20 муң рубльге чардынган керээ ёзугаар кылган. Ол керээ-дугуржулгада айыттынганын ёзугаар сантехниктиг ажылдарны кылганы дээш төлээр 20 муң акшаны одалга системазының чылыдар байдалы бир ай хире кандыг болурун хынап көргеш, төлеп бээри көрдүнген.

Мен аңаа барганым хүн, одалга черинің моторун сантехниктер хынап, четпес черлерин эде кылып турдулар. Болат-оол Давдаа, Александр Дамбый өлар соңгалар шилдеп, эжиктер чылыглап, Чечек Сотпа, Аля Шожал, клуб директорунуң өрээлиниң соңгаларын, шалазын дозулап будаан, чай-шөлээн чок ажылдаан турганнар. Ниитизи-биле бо көдээ Культура бажыңының кышка белеткели багай эвес. Хоюг дээрден башка, хөмүрү-даа хөй.

— Клубта 7 кижи ажылдап турар. Кылып чорудар ажылдарның планын бадылап кылган. Суурнуң албан, организация черлерин, агитквартадарны болгаш өскедаа хөй-ниитичилерни клубка кылып чорудар хемчегларже хаара тудуп, киириштирип, бир деминг, кады ажылдажылга-биле ажылдаарының чаа арга-хевирлерин дилеп тыварын бодап турар бис. Чон-биле ужуражылгалар, ажык чугаалажыышкыннар кылыры, оларның саналгоналдарын өөренип көөрү, оларны дүүрединп база соңуурүгадың турар айтырыгларга чедиигир харыыларны берип, тайылбыр-суртаал ажылын чорудары, янзы-бүрү темаларга солун утка-шынарлыг темалыг кежээлерни эрттирерп, бистиң кылып чорудар ажылдарывыстың план хемчегларинде кирип турар. Чамдык эки эгелээшкиннерлиг солун ажыл-херектер кылдыныл турар-даа болза, четпес үүлдер база хөй. Клубта 200 ажыг олуттуг чымчак сандайлардыг зал бар. Кино механиги, байлак дуржулгалыг Кара-оол Иргит хөй чылдарда чонга кино көргүзүп, чонның бедик хүндүткелин чаалап алган төлептиг ажылдакчы. Ол хенертен өлген, ам бистин аравыста чок. 17 муң акша өртектиг чаа кино үндурер аппаратураны-даа садып алган бис. Ынчалза-даа сөөлгү үеде клубка кино көргүзери баксыраан. Оон чылдагааны, районнуң кино четкизинге кээп турар чаа киноларны биске бербес. 4-кү категориянның клуву дээш, биске эрги кинолар бээр. Ол киноларның ленталары база үзүк-чазык болгулаар. Байталчылар чаа киноларны ам черле кажан көөр улус бис. Кажан клубка өөреникчилерге хүндүскү кино көргүзүп турар үелерде башкылар дежурныйлаашкынар кылбас. Оон түнелинде, өөреникчи тенек оолдар клубтуң чымчак сандайларының шывыгларын үзе-чаза кезип, үрегден каапкан боор. Ам залдың сандайлары шупту орбак-самдар болган. Ада-нелер ажы-төлүн чагып-сургап, өнүү-төрелгини камнап, кадагалаарынга хамаарышкан дээштиг хемчегларни алыр болза эки. Совхозтуң профвилел комитединиң даргазы Семен Ховалыдан клубта белеткеп кылып алган стендилеривиске азар хоочуннар, мурнакчылар болгаш маадыр-нелер чуруктары тыртырып бээрин ийи чыл иштинде дилеп келдивис. Мынчага чадашкан. Азы акша-төгерик бээр болза, боттарывыс-даа кылдырып алыр бис—деп. Культура бажыңының директору Виктор Шожал чугаалап турар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ХААГЛЫГ ШИИ БИЖИИРИНИҢ КӨРҮЛДЕЗИ

Культура министерствозу, Чогаалчылар болгаш Театр ажылдакчыларының эвилелдери, республиканың Улусту чогаадылга төөү болгаш хөгжүм-шөн театрының удуртулгазы кады, шии бижиир кижилерниң хааглыг көрүлдезин (авторнуң ады чажыт) чәрлаан болгай. Ол көрүлденин жюри кежигүнери келген чогаалдарның шүптүзүн коңчү кичээнгейлиг, ак сеткилдиг-биле номчуп танышкаш, долу сайгарылганы кылган.

Мен маңаа ол сайгарылганың ниити улганышкынын-биле солуниун номчукчуларын таныштырайн. Жюри кежигүнериие кирген 7 чогаалдың оңзагай чүүлү — моон мурнунда чырыттынмаан чаа темаларны ол авторларның дидими-биле тудуп алганы. Демделеттингеп бир кол айтырыг ол. Чүү дээш шиилер барыл? Афганистан дайынының кирижикилериниң дугайында «Дайын соонда», репрессия темазынга, «Ханга бораш-каннар», «Хөлегелиг дүш», алыксак-чиксек албан-дужаал ажыглаар кижилер дугайында сатириктиг шии «Ревизор», студент амыдыралын көргүскен «Өртемчейниң үш ораны», тоол аяны-биле бижиттингеп шүлүктээн комедия «Илбилиг аптара», интернационалчы найыралга тураскаатка «Ынакшыл келгенде» деп шиилерни авторлар киргеп. Чамдык четпестер турза-даа, чидиг чугаа колдунда «Ревизор», «Дайын соонда», «Өртемчейниң үш ораны» деп шиилерни долгандыр болган. Ону каксы тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Чүге дээрге «Ревизорнуң» автору Гогольдуң сураглыг чогаалынга даянып алгаш, сатириктиг хөөнүү шилип алганы шын болгаш амгы үениң амыдыралының хөлегелеишек талаларын чуруп көргүскени багай эвес деп демделеттингеп. Ынчалзажок ол шиинде ол кол маадыр болур ужурлуг оолдуң овур-хевири чедир чырыттынмайн барган. Оон-биле кады чамдык персонажтар болгаш болуушкуннар оонда-даа чидиг, үе-биле деңге эвес, ону мурнап турган болза деп күзээшкиннер бар болган.

«Делегейниң үш ораны» деп шиниң адын чамдык жюри кежигүнери янзы-бүрү кылдыр сайгарып чугаалашкаш, адының утказының ындыг-ла чедингир эвес болганын айытканнар, онда эвин эртпир дүртен хүүлуушкуннар боол турар. Миланың эки апаарыл бүзүреичиг эвес харылаалар барын айытканнар. Оон-биле кады шиниң алыс дылының уран-чеченин, чамдык маадырларның овур-хевирин (Ак-кыс, кырган-ава, Сайлык) долузу-биле бергенин, дылының байлаан жюри демделээн.

Ам «Дайын соонда» деп шиниге хамаарыштыр жюри кандыг түнелге келгенил? Ол дугайын чугаалап көрейн. Четпес талалары айыттынган, оон-биле кады оон автору бистиң төөгүвүстүн муңгаранчыг база бир арнын, аныяк чалыы кижилерниң өлүм-чидимин, дайын соонда бергелерге оларның таварыжып турарын көргүскен. Ынчангаш тема солун деп түнел ындыг болган.

Арткан шиилерни ам-даа чедир ажылдаар, кошкак деп жюри санаан. Үк көрүлденің тодаргай анализин солуннарга парлаарынын аргаларын көрүп турар.

Көрүлдени уламчылаар, уламчылаазы ам-даа шиитпирлеттинмээн, ынчалзажок «көрүлдеге» деп каан чогаалдар ам-даа көөп турар. Кандыг шиитпир үнерин манап турар авторларның солун арынарын сонуурган, хайгаарап турарын дилээрдир бис, бо айның төнүзүнге чедир база бир сайгарылга болур.

Дадар МОНГУШ.
Жюрнинің секретары.

МИХАИЛ ГОРБАЧЕВТУҢ ЧУГААЗЫ

МОСКВА, декабрь 3. (СЭТА-ның корр.). Чурттуң Президентизи Михаил Горбачев Төп телевидение дамчыштыр бөгүн чүве чугаалаан. Күрчөвүдел ноябрь 25-те Суверенниг Күрүнелер Эвилелининг дугайында Керээниң төлевилелип республикаларның болгаш чурттуң Дээди Советтеринче чоруткан деп, ол демделээн. Бо чылын ат салыр ындыр төлевилелди белеткээр дээш ындыг янзылыг ажолдуу Дээди Советтер организастаар дээрзинге бүзүредында илерегейлеттингеп.

Суверенниг бүгү-ле күрүнелериниң парламентарийлеринче бөгүн кыйгырыг чоруттум деп, Президент чугаалаан. Оңу кылырынче мени чүү албадаанын? Хамыктың мурнунда, кандыгдаа хооредиг чокка мынчаар чугаалап болур: чурт. Ада-чурт айыылда, эң-не улуг айыыл — күрүне тургузуунун буураашкыны. Оон үнүп албайн чыткаш, политиктиг, экономиктиг, социал айтырыглар-биле холбашкан айтырыгларны база шиитпирлеп шыдавас бис.

Күрүнениң буурап дүжери илдең апарган, ниитилелдиң, ниитилел харылзааларының бустуруу-биле ол капсырлажып турар. Ук буураашкын нияти күжениишкиинер-биле доктаатынган турар ужулуг, харын-даа оңу соңгаарладыышкын чоокка кылыр херек. Чааскаан чаңгыс-даа республика оон үнүп шыдавас. Оларның иштинден эң-не байлак, эң-не күштүү — Россия Федерациязы — амгы үеде шиитпирлеп киripкени ол сорулгаларын чедиишкининг боттандырып шыдавас.

Эвилел турар бе азы турбас бе деп кол айтырыгны чурттуң хамаатылары, бети дээрге-ле республикаларның хөй кезии, бо чылдың мартта референдумга шиитпирлээннер болгай. Ынчалзажок биске ындыг-ла кончуг тодаргай эвес, шала организастаттынган, шоолуг эвес бшкартынар эвилелдиң хөрөө чок. Биске хөй национальдыг чаа күрүне херек. Төп биле республикалар аразынга бүрүн эртелерни катап ажылаарын барымдаалаан, ханызы-биле чаартының бодараан күрүне херек. Ол дээрге Күрчөвүделдиң шиитпирлээни ышнаш, Суверенниг Күрүнелер Эвилели, Конфедеративтиг Демократтыг Күрүне болган турар ужурлуг.

Бир эвес мүрүненің буурап дүжерин болдуруптар болзувусса, бис бүгүденин таварыжыры уржуктарның дугайын бүрүн ажыы-биле парламентарийлерге кыйгырыгда чугаалаан мен деп, Михаил Горбачев демделеп чугаалаан. Бичии-даа саадап болбас ужурлуг бис. Политиктиг кандыг-даа кажарлаашкыннарны ам болдурбас херек. Үени эрттиктиптер болзувусса, биске халап боол болур. Ынчангаш Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң дугайында Керээниң төлевилелин чоокку хүннерде чугаалажырынче болгаш оңу деткиприиче улустарның бүрүн эргелиг бүгү-ле төлээлекчилерни кыйгырган мен. Бистиң өндүр улуг чурттувустуң улустарының бөгүнгү болгаш келир үеде амыдыралының эң кол айтырыы шиитпирлеттинип турда, аңаа эргежок чугула соңуургалды бүгү-ле республикаларда чурттуң хамаатылары илерегейлээр деп болап тур мен деп, Президент демделеп.

АРГАН-ДАА БОЛЗА, АЗЫРАП АПТАРЛАР ОҢ

Хөй мал аразынга черле ындыг ийик чоп: күш-денгели багайындан кыш ажырып алыры берге чамдык шээр-даа, бода-даа аныяк мал турар аан. Ындыг таварылгаларны херек кырында көрүп келген болгай бис. Харын-даа брак кодан дээр тускайлаан мал база турду. Оларны денгел киирип алыр дээш хөй суғну чарыгдап, көвей сигенни үндүрүп чораан бис. Ынчаплынчап кээривиске-даа, чазын баргаш, оларның хөй кезиниң чүгле кежин союп ап артып каар чүве болгай. Оон орулга алыр хамаанчок, хөй кижи күжүн үндүрүп, хөй чарыгдаллан карамадап турган. Ону моон соңгаар каталтавазы-биле «О.Шынаа» совхозтуң дирекциязы шиитпир хүлээп алган.

Бо чылын күжү бөгай болган быжааларны болгаш хураганнарны суур чурттакчыларынга ортумак өртекбиле садар дээн. Шынаплла, ийи-чангыс баштыг улус канчап ажаап, азырап шыдавас деп, суурнун чону оларны садып алыр болган. Оларны колдуунда малы чок улустарга садар. Баштайгы удаада 13 быжаа саткан. Олар 60-дан өрү 80 килограмм чедир денилиг. Күш-денгели чүгээр быжаалар болган. Арай-ла кодур бар, оозу-ла багай. Ынчалза-даа совхозтуң мал эмчилери эмтап берип, хайгаараар болза, эки боор.

Мал садып алыр кижилиг кижилер дыка хөй болуп турар. Ынчанмайн кайгаар, амгы үениң амыдыралчурттаар берге байдалы чыгап келгени ол-дур. Оларны азырап, өстүрүп алгаш ооладала сүттен ижип, эттен чип, тондан даарап кедип олургай бис. Чүгле багайын эвес, аңаа-даа малды чонга садар болза, деткимче-ле болур ыйнаан. А бо чылдың иттүрүнде мал чемин база совхозтан садып алыр апаардыр. А келир чылын боттары белеткеп, курлап аптар болдур эвеспе. Оон аңгыла эдилели четкен чүүк машиналарын база садар деп дугурушкан. Ону балдыры элээн дыңзыг кижилер сыдып ап турар. Чүге доргебеш тонна эът дужаган. Ол садар кылдыр көргем. Аңга чедир беш «ГАЗ-52», «ГАЗ-53» маркалардыг автомашиналы сатпаан. Малды-даа, техниканы-даа садып турар болганда, совхозтуң пирекпизээ тараачын (арат) ажыл-агыйын удам хагыдериче моон соңгаар-даа кичээнгейлиг садып, ону деткимче күзелчиг-дир.

Маадыр-оол ТУЛУШ.
Тес-Хем район.

Каа-Хем районнуң АҮК удуртукчуларының кичээнгейинге

ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРБЕС ЧООНУ БЕРГЕН ДАРГАЛАР БООР

Каа-Хем районнуң «Кызыл тук» совхозта ажылдап, чурттап турар бис. Бистиң совхозта тос кодан шээр мал бар. Ол коданнар совхоз төвүнден 50-60 километр черде турар. Ынчангаш төп-биле харылзажырыгның бергези аажок.

Ажыг кыштың сөогу хаарып келди. Ынчалза-даа ам. дыгаа чедир кыштаглаашкынга белеткел чок. Чурттаар бажың-балгатта, кажаа-хораада кандыг-даа септелге кылбаан. Септелгени малчыннар кылып алыр-дыр дээрге, кандыг-даа тудуг материалы-биле хандырбас-тыр. Малчыннар бажың-балгадың сегидип алыр дээш чугай дилээрге безин чок боор-дур.

Кышкы турлагларда ам-даа грамм саван, ситен дүжүттүмээн. Кодан бүрүзүнде аарыг болгаш күш-деңгелү багай малдарны тургузу азыраар дээрге, ситен, саван одекте омаа-хоң бис. Ажык-Бажы деп черде хар улуг дүшкен. Малга далбай тыртар, ооң одарын экижидер дутайында ийи-чаңгыс келир тускай эртемнигдерден, ылаңгыя зоотехник В. В. Санчыдан негээрге, техника чок-тур деп харылаан каар, бо-ла-дыр. А совхозувус директору А. К. Сарыглары бо чылы черле көрөдивис. Ол хамаанчок чамдык малчыннар директорну таныбас. Зоотехник, кол мал эмчизи деп улустуң малчын турлаглар кезии чораан деп черле көрбес улус-тур бис. Шээр мал эмчизи Т. Г. Салчак ийи-бир ай болгаш отчет кылып кээр-ле кижи харын. Ол хире үр бооп-бооп кээрге, арган, аарыг хураганнар, хойлар өлген дээрге, көрбээн мен дээш, акт биживейн баар таварылгалар тургулаар-дыр. Чайын изигде куртуп, чыдып каар боор чүвеле болгай. Ол малдарны актылап үндүрбейн бааргa, дириг хевээр өре бооп, малчыннар аналa черге ону төлээр болу бээр чүве. Мал эмчизиниң кырынга салыр эвес, ынчангаш ооң херекке албайн баар чылдагааны ында деп бодаар бис.

Черле ынчаш кыштаглаашкынның байдалы бо хевээр турар чүве болза, иниткиниң малын кыштап хүр-менди ажырып алырының айтырыы бергедээн. Бир эвес тускай эртемнитлер, совхозтуң дирекциязы амдан эгелеп шылгы хемчеглер албас болза, малдан чаш төл алыры нарыыдай бээр, харын-даа улуг малдарны кыштан ажыраарының бергези чайгаар-ла тургустуна бээр. Совхозувус талазыдан дуза көргүспес болза, бистер, малчыннар хөөкүйлер түңү канчаптар бис. Ажыл-биле чугаалаарга, совхозтуң талазыдан удуртулга хүн бүрү баксырап олурар, олар чүгле хүн эрттиреринге өйлежип, акша-шалың ап олурар апарган.

Хойжу коданнарга сула чедирип тур бис дээр. оозу ызээш, өртенип калган боор-дур. Малга каан бээрге-даа чивес-тир. Моңу агроном, директор харыысалгадан чайлаар бодал-биле малчыннарга үлей берип турар деп бодаар бис. Оон аңгыда барык-ла 150 тонна хире сула совхозтуң шаңында изиш, хыш чыдар. Ону эде сайгарар. хемчээн алыр улус чок боор-дур. Ол хамаанчок Улуг-Ажыкта бригада төвүнде таңныл болгаш кывар-чавар материалдар кудар кижи чогундан ында бензин, соляр-ка, үе төктүп-чайлып турар, эртикен-дүшкен улустуң олчазы болу берген. Кайыын-даа келген машина-техника башкарыкчылары кудуп алгаш чоргулай баар. Ында бажыңнарның сонгаларын буза шапкылап каавкан. Хойнинтиниң өнүү-хөреңгизинге мындыг харыысалга чок улус-тур бис. Ажыл ындыг сандаргай болурга, совхоз карылгалыг болбайн канчаар.

Совхозта кандыг-даа техникага хандырылга чок. Кол инженер, директор олче сагыш салбайн турар. Автогаражта 30 хире машина бар. Олардан үгле 3-4 хире машина ажылдап турар. Ол-ла. Техникага хумагалал чок. Үрелген техника ол-ла хевээр турар. Ону эдип, септеп алыр деп чүве чок. Инженер боду совхозтуң чаа «УАЗ-452» деп маркалыг машиназынга дутаар безин албайн чыткаш, эзирик чоргаш, шөлде турган чагыга чылча үстүрүп каан. Совхозтуң чаа автобузу бала өртенип калган. Кым буруулугул деп чүве база билдинмес. Машина-трактор мастерскаязының гаражы ам-даа чылыттынмаан, эжиктери чадагай.

Малчыннарның аыш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазы база багай. Автомагазин айда чаңгыс удаа келир. Кээрге-даа, садыг алыр тапты бараан чок болур. Суур садыгларындан бараан айтырган ажыы чок. Силерниң автолавкаңар бар ышкажыгай деп каар. Ам кайыын бараан садып алыр улус боор бис? Бо талазы-биле совхозтуң директорузу-даа, суурда көдээ Совет-даа тоомчага албас-тыр. Дорту-биле чугаалаарга, бо-ла бүгү четпестерни көдээ Совет күүскому холга алыр, шиитиргилиг хөделир ужурлуг чүве-дир ийин. Бистер ынчаар билип турар бис.

Бистиң удуртукчуларывыс чон аразынче кирбес, чоону бертеп даргалар боор. Ынчангаш бистиң чагаавысты өөренип көргеш, хынала, контрольдан тургузарын редакциядан улуу-биле дилеп тур бис.

Шекпе КУУЛАР.
малчыннан чораан, ам инвалид-пенсионер.
Эрес-оол ОНДАР, малчын.
Виктор КҮЖҮГЕТ, малчын.
Г. ДАВЫДОВ, чолаачы, соолгу үеде тудуг мастери.
Бүрен-Аксы суур.
Каа-Хем район.

ТОДАРГАЙ УДУРТУЛГА ХЕРЕК

Бистиң ег-бүлевис кырган ада-нелистиң эки чанчылдарының бирээзин уламчылап чоруур болгаш «Шын», «Тываның аныяктары» болган оон-даа еске солуннарның номчукчулары, чагыдыкчылары бис. Бодум үеттүнде ийи солуннуң көдээ бижикчизи мен. Бо солуннарның үлүг, аныяк номчукчуларга кижизидикчи ролю улуг. Оларның арынларындан эки кижилер — мурнакчыларның, хоочунарның ажыл, амыдыралының дүржүлгазын, уруглар кижизидилгезин чырыткан, ол ышкаш багай ажыл-чаның кижилерин шүгүмчүлээн, ол мөзүден адырлыының оруун айтыкан аргасүмелиг материалдарны номчаш, кижи бодунуң хүлеглиг шүгдүнүп, эки кижилерниң ажыл, амыдыралчы дүржүлгазындан хөлөө биле ап, уругларынга, улуг бодунуң ажызында чедер-четпес талааларны шүгүмчүлей көрүп, арадында сүмележип олурар боор-дур. Кедээде чурттап турар номчукчуларга солуннарның ажыы чөрле улуг, өөредилгилиг, кижизидилгелиг.

Ынчалза-даа ажык-чаның-да үе дээш, оон мурнуңга бүрүүлүг херек үлегтээн удуртукчу-даа чораан, ана-даа коммунистерге хамаарыштыр солуң арынга халуң эрттирген, харын-даа дорамчылаалыг деп болур, чогаал бижиринилиг янзы-бүрү арталарын ажыллаан материалдарның үнүп кээрин пат кайгаар кижидир мен. Оон даарта чүү болуруң хандыр угаавайн, чонгунга дүндүлүг дириг чораан боду-ла аска эптешпес сестери-биле сотка олурар бээри таанда чөтенчиг, үлегер чох-тур. Бот-боттарывыс тыртпарлажып, сөглежип чораан, эки чүге-даа чедип шыдавас бис. Берге үеде деткишкени, ал-боттарын билишкечи-ле дээрге. Тодаргай ат-сын адаваан-даа болзумза, кымнарның дутайын бижип турарымны номчукчулар билген боор.

Ажылчы чонуң социалистиг партиязының Тыва республика организациязының тургустуунганынга өөрүп тур мен. Чуртувуста дириг-гелген экономиктиг эргизиниң ажыы эртеринге сырый кат-тышкан күш, тодаргай удуртулга херек.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Башкы.
Эрзин район.

СААР ИНЕКТЕР ӨЛҮП ТУРАР

Бо чылдың эрткен 11 айында Өвүр районнуң 4 сүт-бараан фермаларынга сүт бүдүрүп турганың сайгарып көрүп олурарга мынды: 1991 чылда сүт бүдүрериниң планын үгле 35,2 хуу күүсеткен, 236 тонна сүттү чыл төнчүзүнге чедир бүдүрери арткан. Ол дээрге бүтпес үүле боору чугаажок. План ёзугаар бир инектен 950 килограмм сүттү саап алыр турган, чүгле доңгуп-ле 335 килограмм чедирген. Ол көргүзүг «Ак-Чыраа» совхозта мырынай чөгенчиг, 148 килограммга дең. Төрүүр инек саны планнаттынганынга 118 баш четпес. 67 инек өлген, 43 инекти иниткиниң чемненилгезинге эштке соп алган. Төрүүр инектериниң саны эрткен чылдың дең-нелинден 12 хуу кызырылган. Төрүүр 100 инектен 65 бызаалы камгалап алган. Нин-ти көргүзүглер мындыг.

Өвүрнүң сүт-бараан фермаларынга бүдүрген сүттү бичии уругларның чемненилге черлеринге киирер, күргенеге дужаар база районнуң еске-даа иштики хереглелдеринге ажыглап турар. Ам «Коммунизмче орук» совхозта байдалды көрүп көрээлиниер. Бо совхозтуң сүт-бараан фермазынга бүдүрген сүттү совхозтуң бодунуң чемненилге хереглелинге база район төвүнүң чемненилге черлериниң хереглелинге ажыглаар мынаар көргеш. Чылда 140 тонна сүт бүдүрер планныг турган, ону 50,4 тоннага күүсеткен азы планның чүгле 36 хуузу. Эрткен чылдың дең-нелиңден сүт бүдүрериниң дең-нелин 14,8 хуу кудулаткан. Инектериниң кол кезии сүткүр уксаалыглаа болаа, бир инекке оналаштыр бо чылын 376 килограмм сүттү саап алган. Төрүүр инектериниң саны эрткен чылдың дең-нелиңден 30 хуу кызырылган. Күжүр-Чыраа сүт-бараан фермазынга сүт саалдазын каш чыл бурунгаар механизастаан. Сүт саалдазының механизастыг дериг-херексел-дерин ферманың Улуг-Хөл-дергейже чайлаанда база-ла хөй акша-төгерик чарып турган, тургусхан. Ол кончуг эки. Сүт бүдүрериниң талазы-биле ындыг хемчег-лерин ап чорудуп турда-ла, сүт бүдүрүлгези райондa чүге кудулап келгенил?

Ону билип алыр дээш ноябрь айда «Ак-Чыраа» совхозтуң Сарыг-Хөл сүт-бараан фермазынга барып, ында ажылдап, чурттап турар кадарчылар, саанчылар-биле ужуражып, чугаалашкан мен.

Совхозтуң кол зоотехниги ферманың инектерин сварын сентябрының 1-ден эгелеп соксаткан.

— Планныг даалгаларны канчаар бис?— деп айтырыгга кол зоотехниктиң харыызы бо:

— Мөңгүн-Тайгада дугуржуп каан саржаам бар. Ооң-биле күүседир мен.

План планла ыйнзан. Амдайгын суурда уруглар, школа база иниткиниң чемненилге черлеринге киирер, күргенеге дужаар база районнуң еске-даа иштики хереглелдеринге ажыглап турар. Ам «Коммунизмче орук» совхозта байдалды көрүп көрээлиниер. Бо совхозтуң сүт-бараан фермазынга бүдүрген сүттү совхозтуң бодунуң чемненилге хереглелинге база район төвүнүң чемненилге черлериниң хереглелинге ажыглаар талазы-биле чугаа чок.

Каш чыл бурунгаар районнуң АҮК специалистери Күжүр-Чыраа сүт-бараан фермазынга районнуң бүтүү саанчыларының чыыжын эрттирип, ында механизастаттынган саалданы канчаар чорударын көргүзүп, арга-дужулга солчулгазы кылып турган болза, амгы үеде районда чангыс борбак механизастаттынган сүт-бараан фермазында дериг-херексел ажылдавайн турар. А «Коммунизмче орук» совхозта көдээ ажыл-агый механизациязының талазы-биле инженер бар болгай. Ам ооң ажылының ужурутказы кандыг боор турарыл? Районнуң өске-даа фермаларынга берге ажылдарыны, инек саарын механизастаарын каш чыл бурунгаар аазап турган болза, ам ол шуут уттундурган. Ол-даа канчаар, оода механизастаттынган фермаңы эки ажыглаза.

Фермаларда ажылдап турар саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаан. Чижээлээрге, оларны ажылдаарда кедер тускай хеп-биле хандырбаан.

Шак мындыг четпестер чыглып-чыглып, сүт-бараан фермаларынга сүттү бүдүрерин эвээжедиринге чедирген. Кызыл ажылдавас. Ажыл-ишти дээштиг организастаарының арталарын тыппас болза, байдал улам нарыыдаары чугаажок. Рыноктуг экономикаже шилчип турар бис дээр-дир бис. Бир эвес ындыг болза, улустуң материалдыг сонгургалын бедидер, арат ажыл-агыйы дээн ышкаш, ажыл-агыйларның хевирии фермаларга тургусса кандыгыл? Чижээ. лээрге, фермаларга коллективтиг арат ажыл-агыйын чүге тургузуп болбазың?

Кызыл-оол ООРЖАК.
Хандагайты суур.

ДҮНЕКИНИҢ ҮШ ШАКТА ООЧУРЛААР

Бо күзүн сүт бүдүрериниң дең-нели эрткен чылдың ол-ла үезинге дең-нээрге, оранчок кудулаан деп чүве билдингир болгай. А эрткен күзүн база ындыг-ла хөй эвес сүт бүдүрүп турган. Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде фермалардан Кызылда сүт комбинадынга хүнде-ле 28-30 тонна сүт экжеп турган болза, бо чылын 20-22 тонна сүт кирип турар. Ол сүттүң үгле 6 тонназын бичии уруглар садиктериге бергеш, артканындан сметана, творог аймаа бүдүрүп турар. А шилдерде сүттү кургаг сүттен тускай технология ёзугаар бүдүрүп келген. Ону хоорайның чурттакчылары магазиннерден садып алыр.

Сметана, творог, сүт садып алыр дээш кижилер, эң ылаңгыя үйгу-чыдын чок пенсионерлер, сүт садар магазиннер эжишке ээлчегин дүнекинин 3 шакта ээлеп алыр ужурга таваржып турар.

«ШЫННЫҢ» АГРО-ҮЛЕТПҮР КИЛДИЗИ.

ЧАШ ДУҢМАМ КОНЧУГ-ДУР

Аргажок бергедежип келгеш, силерже дуза дилеп, чагаа бижиир ужурга таварыштым. Хову-Аксы суурга сүт экжелбейн. Бүргандан бээр чартык ай чеде берди. Авамдан дыпнаарыңга, сүт кудар сава чок, ынчангаш сүттү экжелбейн, чонга сатпайн турар дээр-дир. Ол дээрге садыг болгаш сүт бүдүрүп турар бүдүргелериниң буруузу дээр мен. Солуннардан номчуурга, бо чылын сүт бүдүрери дыка эвээжээн деп бижип каан. Эрткен чылын сүт хөй турда, сава четчир турду, а бо чылын сүт эвээжээйде сава канчаш чедишпес апарган чоор?

Комбинат хагдынарга-ла, Хову-Аксының хандырылгазы дыка баксыраан, ынчалза-даа боттарывыста бүдүрүп турар, оода сүт-биле канчап хандыртынып шыдавас апарган бис.

Сүт бичии чаштарга кончуг херек болгай, оларның семис-шыырак өзеринге. Чигир бөзә эвээш. Бис ышкаш улус чартык кил чигиривистиң чеже-даа камнаарга, чедишпес-тир. Бис улут улусдаа канчаар, дүнмамына кончуг-дур. Оода-ла, сүттү Хову-Аксынга кажан сада өөрирги?

Айрана МАСПЫН-ООЛ.
6-гы класстың өөрекчизи.

Сүт • Сүт • Сүт • Сүт

ОДАКЧЫ-ДАА, АШТАКЧЫ-ДАА

Григорий Кара-оолович Тумат Өвүр райпозунуң Амдайгын суурунда хлеб быжырар черниң эки ажылдап турар ажылчыны дириттип мактадып келген. Ол хлеб быжырар черде одакчылавышаан, аштакчылап турар. Чаа-ла 90 хар чедип чоруур аныяк, шыырак эр хүн бүрүде хлеб быжырар черниң иштин, даштын аштаан, хлеб быжырар печказы чогуур температуралыг кылдыр үзүктел чок одаан, чай чок ажылдап турарын олар эртип-дүжүп тыда, бола эскерип болур.

Бо пекарняга хүнде 3 катап быжырар хлеб, булочкаларны айда, чылда чеженi чоңга быжырып үндүрүп турарының ачызы Григорий Туматтың одакчы, аштакчы күш-ажылынган база кол хамзаржыр. Бир эвес пекарняның печказы сооң болза, хлеб, булочкалар чиглей бээр, ол чемехала дыңнаар болгай. Григорий пекарняны эки изиди одаап, хлеб быжырар черниң иштики шалазын кончуг арыг кылдыр чүп, сандайларны, соңгаларны аштаан, чүлгээн турар. Оон ындыг кызымаан мен эки билир мен.

«Ак-Чыраа» совхозтуң Амдайгын суурнуң чурттакчылары, чоок-кавының сигенчи бригадаларының ажылчыннары амданның хлеб дээш өөрүшкүзүн илередип турардар. Григорийниң ачазы Кара-оол Тумат Ак-Чыраа ортумак школада таннылыдан турар. Бо ажыл-ишчи адашкыларының бир демниг ажылгыр-кежээзин чаңгыс чер-чурттугларының мактаар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Чаа-Суур.

Бешки разрядтың каңнакчызы, механизатор Иван Борбак-оолович Ондар Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Краснояровка сүт-бараан фермазында каш чыл улаштыр ажылдап, кышкы-даа, чайгы-даа үелерде бодунуң албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Бо хүнүерде ол «ТТ-300» деп каңнаар агрегатты башкарып, фермаңың сүт саалдазынга база мал өстүрериңге улуг үлүүн киирип турар.

— Иван Борбак-оолович! эрткен чайын суттатка ажылдаваш, багай эвес түңелдиг ажылдаан кижи. Ам фермада каңнаар чангыс эки аппарадывысты аңаа хүлээндирген бис. Ажылдап турары идегелдиг. Фермаңың саанчылары-даа, ажылчыннар-даа хомудал киирип көрбээн — деп, фермаңың харыысалгалыг ажылдакчыларының бирээзин Олчат-оол Моңгуш чугаалаар.

ЧУРУКТА: «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Краснояровка сүт-бараан фермазының каңнакчы механизатору И. Б. Ондар.
Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Министр-биле интервью

СОЦИАЛ ХАНДЫРЫЛГА: ооң чамдык айтырыглары

Солунга интервью берип тура, Тыва Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров колга киичээнгейни хамаатыларның пенсия, пособие хандырылгазынче үглап, оларның социал камгалалының талазы-биле айтырыглар дугайын чугаалаан.

— РСФСР-ниң хамаатыларының пенсия-биле хандырылгазының дугайында чаа хоойлуну дооступ турар бо чылдың март айдан эгелеп боттандырып эгелээн бис. Пенсил, пособиелерни чаа хоойлу, негелде бүгаар саналары—бистерге ийи дакпыр харыысалга. Көрүнер даан, бирээде, күргенеге мурнунга, пенсияны төлээриңге ол хой түңнүг акшаны үндүрүп турар болгай, ынчангаш бистерниң талавыстан хенгиле карышкак чүүл үнүп келир болза, ону мегелээнивис ол апаар-дыр. Ийиде, пенсионерлерниң мурнунга харыысалгавыс база бедик, пенсияның түңүн ыш эвес, чедер-четпес кылдыр санаттынган болза, база мегелээн болур-дур бис. Ол дээрге оларның амыдыраарынга көрдүнген акша болгай. Харыысалга дугайында чугаалап олурарым ынчангаш таварылга эвес.

. Ооң мурнунда бо-ла чылдың январь 1-ден хамаатыларга пенсия тыпсырының дугайында ССРЭ Хоойлузуун амыдыралга боттандырып киирикен бис. Ынчан 43343 кижиниң пенсиязын социал хандырылга черинин ажылдакчылары остүрүп, санаан. Ооң-биле кады 13206 кижиниң пособиезинин хемчээлин улгатпырары-биле эде көрүп, санаан боот турар. Этээшиде чугаалаанывыс РСФСР-ниң Пенсия дугайында хоойлузунга дүүштүр 56549 пенсионерлерниң иштинден эде санаашкынга оналаштыр 39896 кижиниң пенсиязын эде санаар ужурга таварыштывыс. Эде санаашкын соонда пенсионерлерге айда төлээр акшаның түңү 3544,7 мун турганындан, 5026,8 мун рубль чедир өскен. Бо-ла 1990-91 чылдар дургузунда хамаатыларның пенсиязын өстүрүп, алды удаа санаашкыяны чоруттувус. Оон аңгыда, компенсация санаанывыс база бар. Бо-ла бүгү чүүлдер бирээде, күргенеге мурнунга, пенсияны төлээриңге ол хой түңнүг акшаны үндүрүп турар болгай, ынчангаш бистерниң талавыстан хенгиле карышкак чүүл үнүп келир болза, ону мегелээнивис ол апаар-дыр. Ийиде, пенсионерлерниң мурнунга харыысалгавыс база бедик, пенсияның түңүн ыш эвес, чедер-четпес кылдыр санаттынган болза, база мегелээн болур-дур бис. Ол дээрге оларның амыдыраарынга көрдүнген акша болгай. Харыысалга дугайында чугаалап олурарым ынчангаш таварылга эвес.

. Ооң мурнунда бо-ла чылдың январь 1-ден хамаатыларга пенсия тыпсырының дугайында ССРЭ Хоойлузуун амыдыралга боттандырып киирикен бис. Ынчан 43343 кижиниң пенсиязын социал хандырылга черинин ажылдакчылары остүрүп, санаан. Ооң-биле кады 13206 кижиниң пособиезинин хемчээлин улгатпырары-биле эде көрүп, санаан боот турар. Этээшиде чугаалаанывыс РСФСР-ниң Пенсия дугайында хоойлузунга дүүштүр 56549 пенсионерлерниң иштинден эде санаашкынга оналаштыр 39896 кижиниң пенсиязын эде санаар ужурга таварыштывыс. Эде санаашкын соонда пенсионерлерге айда төлээр акшаның түңү 3544,7 мун турганындан, 5026,8 мун рубль чедир өскен. Бо-ла 1990-91 чылдар дургузунда хамаатыларның пенсиязын өстүрүп, алды удаа санаашкыяны чоруттувус. Оон аңгыда, компенсация санаанывыс база бар. Бо-ла бүгү чүүлдер бирээде, күргенеге мурнунга, пенсияны төлээриңге ол хой түңнүг акшаны үндүрүп турар болгай, ынчангаш бистерниң талавыстан хенгиле карышкак чүүл үнүп келир болза, ону мегелээнивис ол апаар-дыр. Ийиде, пенсионерлерниң мурнунга харыысалгавыс база бедик, пенсияның түңүн ыш эвес, чедер-четпес кылдыр санаттынган болза, база мегелээн болур-дур бис. Ол дээрге оларның амыдыраарынга көрдүнген акша болгай. Харыысалга дугайында чугаалап олурарым ынчангаш таварылга эвес.

— Ынчаарга келир чылын пенсия хемчээли улгадыр болганда, чарыгдал база чугаажок өзер. Ол чүү хире болурул, база ону кайыын алырыл?

— Ындыг, чарыгдалдың хемчээли улуг болур. Ол барык 149 млн. болүр деп санап көрүп турар бис, баш удур санаашкын ындыг боот турар. Ону пенсия фондузундан алыр.

— Пенсия фоңдузу деп чер тургустуунан болгай, силериниң министерстволарның ооң-биле харылзаазы кандыгыл, Сергей Дамбаевич?

— Ол фондунуң коллективи-биле харылзаавыс эки. Ооң баштаар черинин даргазы А. С. Чанзан бистин министерствога ажылдап турган болгай, ынчангаш бистиң ажылывысты кончуг эки билир. Мээң билип турерым-биле бистерниң сорулгавыс чангыс — пенсионерлерни ой-шаанда акша-төгерик-биле хандырары.

— Рынок экономиказының байдалдарында чүртээн турарывысты үстүнде база чугааладывыс, ынчаарга ылаңгыя инвалидтер бар болгай, амгы байдалдарда оларның социал камгалалы чүгула дээрэи билдингир. Ынчаарга оларның амыдыралчүрттаалгазының байдалын эңгиндер талазы-биле черле кандыг хемчеглер алдының турарыл?

— Республикада 7 мун ажыг инвалидтер бар. Оларның-биле ажыл чорудар сорулгалыг иниттилел тургустунган. Ооң салбыры район бүрүзүнде бар. Бистиң министерствовустуң мурнунга ол отчеттуг, дорт чагыртыр. Иниттилел бут кырынга туруп алзын дээш акша-төгерик, техника-биле дузалаарының, деткиринниң болдунар-ла хемчеглери алдынып турар. Тургузуп алганывыс «Буянның сеткилдиг акциязы» фондузундан инвалидтерге дуза чедиреринге инвалидтер иниттилелиниң республика баштаар черинге 10 мун, Кызылдың эге организациязынга 5 мун рубльди чоокта чаа бердивис. Ындыг янзылыг дузалы моон мурнунда-даа чедирип келдивис. А олар боттарының ажылының үгланышкыны-биле инвалид кижилер-биле ажылдап турарлар.

— Бо-ла түүлге хамаарыштыр база бир айтырыг бар. Кадыының байдалының аайы-биле кылаштап, еске кижиниң дузазы чоокка шинчей албас кижилерге, оларга таарыштыр кыдган техника-биле хандыртынган турары кончуг чугула болгай. Бо талазы-биле байдал черле кандыгыл?

— Ол чугула айтырыг. Фонд ёзугаар бо чылын 90 «Запорожец» машина алыр тургаш, Днепропетровск хоорайда «Коммунар» деп заводтан 120-ни алдывыс. Инвалидтерни машина-балгат-биле хандырар ол заводтуң дирекциязы-биле хуу-да харылзаамны черле шорду деп бодап турар мен. Ол машиналарның 28-ни дайын инвалидтеринге халас бердивис, артканын — эмчи ынызылгазын ёзугаар транспорт хереглеттинер, садып алыр ужурлуг инвалидтерге сагыш бис. Ооң-биле кады 24 мотоколяскалы. 64 креслоляскаларны халаска берген мынаар.

Хөөретпейн чугаалаарга, Москвада удуртулгавыс-биле харылзаавыс эки. Министерство-биле чугаалажып тургаш, чүгле дашты-ны акша-биле садып алыр аар өртектиг 5 коляскаңы дилеп алдывыс. Оларны боттарывыс Екатеринбурттан ап алыр бис.

Инвалидтер болгаш хоочун кырганнарже киичээнгейним бир чижээ, эмнедип дыштаныры-биле оларга курорт баар 348 путёвканы садып ап, аңаа 157 мун рубльди чарыгдадывыс.

— Кижилерни киичээнгейге ап, ачы-дуза чедирери дег чүве кайда боор, дузалаан, характаптар хире кижизи чок кырганнарны хайгаарал-га алыры-биле социал дуза чедирериниң ийи салбырын база тургускан болгай силер, ынчаарга буянның сеткилдиг ачы-дуза чедиргилгезиниң Россия фондузунуң Тыва салбыры-биле харылзаалар база ажылгерекчи-ле ыйнаан?

— Ол фондунуң Тывада салбыры барын билир мен. Ажыы-биле чугаалаарга, харылзаа тургустунмаан. Олар биске кээп-даа көрбээннер. Бот-боттарывысты билиш-пейн турарывыс хомудавчыг болбайн канчаар. Бистерни багай ажылдап турар деп шүгүмчүлеп турар улус ол. «Сан-хоонер ханар, ол акша-төгерик чүгле биске турар ужурлуг» деп бодалы база бар. Бистиң кылып турар ажылывысты чедир билбейн, шүгүмчүлээриниң орнугна, чангыс херек дээш сүмележип, деминг ажылдаан болза деп бодап турар мен. «Даргалар биске дузалашпас» деп хөөнден үштүнүп, тодаргай ажылдаарын оларга күүсээр мен. Чыткан даш адаа-биле кажан-даа сүт акпас болгай.

Харылзаалыг ажылдаары кайы-даа үеде, кандыг-даа байдалдарда чугула айтырыг. Демги чугаалаанывыс даштыкы беш коляскаңы акшазын дилээривиске, Якут-Саханың шыдалы күштүг Социал хандырылга министерствозу төлеп берип, дузалаштыр. Ындыг байдалды чымчак, буянныг сеткил, кошкак эжиниге дузалаан акция дээр мен.

— Сонуурган турарывыс база бир айтырыг бар, Сергей Дамбаевич. Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозу биле Кадык камгалал министерствозун кадар деп турар деп чугаа дыңнаан кижилерге хамаарыштыр силерден сөс дыңнаары солуң болгай, харын ам чүү дээр чүвел аан, дамчыыр чугаа-дыр ийин.

— Ындыг чугаа турган чүве, ынчалза-даа ол бүтпээн. Бистиң чагыртып турарывыс РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозун Ажылчы чонуң социал камгалалының министерствозу деп адаан.

— Сөөлгү айтырыг. «Хөрээжен кижи 50 харлыыда, эр кижи 55 харлыында пенсияже үнер» дугайында айтырыгны башкыларга хамаарыштыр чамдык башкылар көдүрүп турарын билир болгай силер. Аңаа хамаарыштыр бодалыңар?

— Пенсия дугайында РСФСР-ниң хоойлузунуң 80 дугаар чүүлүн ёзугаар хамаатыларга кижиниң школаларга болгаш еске-даа уруглар албан черлеринге ажылдаан башкы стажы 25 чылдан эвээш эвес болза, пенсияже ол үнүп болур. Ол чүүл 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп боттанып. Ынчалзажок башкы ажылын уламчылаар болза, ол таварылгала, пенсия төлевес.

— Интервью дээш четтирдивис.

Вера КУУЛАР.

Акция дугайында

ШУПТУВУС СҮМЕЛЕШКЕШ, ШУУДАТСЫВЫССА ЧҮЛ?

Сөөлгү үеде найысылал Кызылга-даа, кедээ суурларга-даа чоруурга, акция ойнаш, дүрүг-дүрүг акшалар тудуп алгаш, өөрүшкүүмактыг өөрүнге көөргеттинип, өрү шурап турарларында, үргүлчү эргилдеге турар акция саазыннарын көңгүс тарадып чадашкаш, хөлүе берген базып турарларыдаа бар апарган. Оон кадында ол оюнчуп киржикчилеринге шаптыктап турар «дидир-дидир» база көвүдээн.

Бодум хуумда тулдур ойнап ап болурунуп эки аргазы дээн хевирлиг «Супер-Шанс» биле «Ариадна» фирмазының бүгү-эвилел оюннарының киржикчизи болу бердим. Хууда хөй акшалыг болурун суртаалдаан бо оюнларның негелдезин көөрге, шынап-ла, кижиниң чидириптер хире чүзү-даа чок ийин!

Баштай дүрген байып алыксазында дээш тайылбыр салган «Супер-Шанс» оюнга кижи бүрүзүнге таныштыр эргелелиниде валюта фондузун тургузуп эгелээн. Оон кол үндезини болза үнелиг химиктиг будүмелдер кирип турар газ конденсады болур. Оны ам Швейцарияже берип эгелээн. Чыып алдынган валютаны газ тыбыкчылары Барыын чүктүн фирмаларының киржилгезинбиле газохимиктиг база газ болбаазырадып кылыр будүрүлегелерин тударынга ажыглаар бодап турар.

ГОМЕЛЬ. Ында кызыл арага заводу кол продукциязын будүрериге чиг эт чедишпези-биле конфеталар будүрериниче киргеп. Ындыг болзажок садыгларда конфеталар чок хевээр, а кызыл арага — будүрүп турарының эвээжи-биле базала ховар бараан.

ЧЕБОКСАРЫ. Чуваший-ның пайысылалында бичеБудүрүлегелерни хөгжүдериниң талазы-биле делегей төвүнүң филиалы ажыттынган. Ол бизнес кылыр күзелдиг бүгү кижилерни каттыштырар. Филиалдың эргезинде чүнү, канчаар будүреринге херектиг сан-мөдээлер бар. Филиалдың ажылдакчылары совет база даштыкы специалистерниң киржилгези-биле семинарларны эрттирип эгелээн.

ВИТЕБСК. Станок тудуунуң Киров аттыг завод-дунда ыяш хирээлериниң бистерин (илчирбелерин) чидиреринге херектиг стол кырынга тургузар станоктарны будүрүп эгелээн. Ындыг станок Беларусь Республиканың ыяш-үлегүр ажыл-агыйларынга, комбинаттарынга, мебель фабрикаларынга чүтула хереглеттинип турар.

КРАСНОДАР. Кубаньга «хуужудулга» чоокку үш айда доостур. Ындыг сорулганы беш миллион чурттакчылыг Краснодар крайның чаваа тургускан. Келир чылдың март айда-ла маңаа чаңгыс-даа күрүне магазини, рестораны, кафеси, столоваязы, парикмахерскаязы, ателъези артпас.

ЧЕЛЯБИНСК. Челябинскиниң универсалдыг биржазыга баштайгы садыглажыышкыннар болган. Аңаа садыглажыры-биле Россияның, Казахстанның, Грузиялың болгаш Прибалтика күрүнелериниң дыка хөй областарындан бизнесменнер четкилеп келгилээн. Делгеттинген бараан-акша чүүлдерининң нити хемчээли миллиард рубль ашкан турган. Биржаның президентизи Эдуард Теняковтуң чугаазыбиле алырга, алдыган орулга области хөгжүдерииң тускай сорулгалыг программаларынга, хамыктың мурнунда бойдус камгалалың шиитпирлээр айтырыгларга ажыглаттынар.

КАЛУГА. Лодиновоның тепловозтар будүрер заводу продукциязын боду хандырарын улам сайзыradып турар. Бир кажан шагда оон тепловозтар садып алган «Пакотпл» деп пакистан фирма-биле тепловозтар септээр дугайында керээни чарган. Кылдынган ажылдар дээш чагыкчы даштыкы акша-биле санажыр.

ТАМБОВ. Тус черниң кондитер фабриказында тургустуган акционер нинтилелиниң агитастап, чарлаарынга оон хуучу кежигүнниериниң алганы баштайгы орулга эң ажык-дузалыг болган. Кижи бүрүзү бодуның салганы үдүүнүң 30 хуузун болгаш будүрүлегиниң орулгазындан бодуның үзүүн алган. Оон соонда хуучу кежигүннериик саны оранчок көвүдээн. Акционерлериниң акша-хөреңгизинбиле будүрүлегини чаартып, фирма садыын сайзыradып турар.

СҮМЫ. Областың чурттала-коммунал ажыл-агыйының будүрүп үндүрүп эгелээни битум-эмульсия мастика амгы тудуг материалдары чедишпес берге үеде септекчилерге аажок улуг ажык-дузалыг болган. Ону толь, рубероид, черепица орнунга чедишкинниг ажыглап болур. Мастика будүрүп турар деригиниң күчүзү айда беш муң дөрбелчии метр дээвирни септээр арганы берип турар.

(СӨТА).

Социал байдалдың педагогиказы

АЖЫЛДАП КИРИПКЕННЕР

Ниити билиг школаларының реформазы бистиң республикага эгелээнден бээр чеди чыл боон турар. Школалар аңаа дүүштүр ажылдаа-даа, эки түкнелдер ам-дава көзүлбейн турар, башкылаашкында чогаадыкчы, тызынгыр дилээшкиннер чедимче чок артпыпаан. Оон уламыдан өөредилгеге ургуларның сонуургалың бедидиптер болгүмнер, немелде кичээлдер үзүктелиишкинниг боон турарындан чурум үреп, туразыбиле чорун турар өөренкичилер барын ажыы-биле чугаалаар болза, хайы-даа школала чок эвес. Бистиң Эрзин районнуң школаларында база ындыг чижектер бар. Бо айтырыгга хамаарыштыр чыышты бо өөредилге чылының бирги улдуунуп түнели-биле районо чөвүлели интернат эргелекчилерин, кижизидикчи башкыларны, школа директорларын, херээжиннер, хоочунар чөвүлелдериниң кежигүннерин, кедээ Советтер даргаларын киришпир эрттирген. Аңаа районда бүгү школаларның интернатларында кижизидикчи башкыларның эртмен өөредилге чылында ажылыч түневишаан, оларның ургулар ортузунда чорудуп турарын кижизидилге ажылын бирден бирээ чокка сайгарып чугаалашкан.

Районда 4 интернатта 241 урут бар. Интернаттарга кижизидилге ажылын экижилер соруга-биле районоға методкаттыкышкын ажылдап турган. Мөрен школазында интернат эки ажылдыг деп унеледи алган. Ында кижизидилге ажылының талазы-биле кылдының турар тодаргай чүүлдер хөй. Нарын ортумак школазында интернатта «Ырлажылы» деп бүгүм ажылдап, ону Н. К. Ижиннп удуртуп турар. Оон ажылында өөредилиг түүлдер бар. Кызыл-Сыннын школазында тыва чаагай чажчылдарны кептеридир ажыл багай эвес. Оон-биле кады ында ургуларның мөзү-шынар кижизидилгезинин айтырыынче кичээнгейни улгаттырып турар. Кижизидикчи башкы Татьяна Тас-оловнанын ол талазы-биле ажылын багай эвес деп үнелээн. Ол ындыг-дыр. Бай-Даг ортумак школазында база ажылдың лизы-бүрү хевирин дилеп тып ажылдап турарлар. Ургуларга амданныг аъш-чемни кылып, белеткеп бээр дээш хүп бүрү могаг билбес ажылдап келген повар Саара Мижит-оолдун кызымаан хуралга демдеглээн.

Кандыг-даа айтырыгны чугаалажып көөрге, четпестер дөмей-ле тургустунуп келир. Интернаттарда кижизидикчи башкыларның класс башкыларын-биле харылзаазы кошкак, интернатта чурттап турар ургуларның кичээлдеринге ловар олуржур. Ургуларга бот-кичээл кылырын чедир организаставаан турарын четпес деп корген. План чок ажылдап тургаанының таварылгалары тургулаан.

Школаларда узаткан хүн кичээлдериниң башкыларын база бар. Таптыг ап көөр түве болза, бир класста ийи башкы ажылдап турар-дыр. Ынчалзажок ол эки түнелдер бербейн турар. Ийи башкы ажылдап турбуже, өөредилге кошкак боорга, таарымча чок болбайн канчаар, чедир кылдынмайн турар чүүлдеривистин бирээзи ол деп болур. Школаларда социал байдалдың педагогтарын ажылдадып эгелээни мен бодаарымга, өөредилге ажыктыг, өөредиглиг. Эрзин, Мөрен суурларда чаа өөредилге чылында ында башкылар ажылдап эгелээн. Чижээ, Мөрендеәртөр башкы социал педагогтар болуп, микрорайонлар аайы-биле ажылдап киришкеңнер.

Баян-Урут КЫРГЫС.
Нарын школазының башкызы.

ЭКОНОМИКА БОЛГАШ СОЦИАЛ КИЖИЗИДИЛГЕ

Мындыг эгенп каш удаа дөмзигүүрлеп чорааш, бижип база катап ханы боданып олур мен. Шынапла, Тываның экономиказы биле социал кижизидилгенин аразында сырый харылзааны билдилиг ажыттлаар болзувусса, бо хүннерде чедишместээн ханды-рылгалыг амыдыралдан үштүнүп, ону кежиктиг чурттаарының бир аргазы деп билип олур мен.

Мал оорлаар чорук Тываның экономиказынга дыка шаптыктыг, малдыг чурттаарынга шуут моонгак болган. Оорлар-биле демиселдиң чаа аргазы болза экономика болгаш социал кижизидилгенин уран аргазын ажыглаары болур.

Тываның суурлар санында колхозтарны, совхозтарны тургузуп, арат ажыл-агыйларны, бичe будүрүлегелерни организастап киришкеши черле эки-дир. Чижээлээрге, Улуг-Хемде «Арыскан» совхозту чаа тургускан, ында ажылды оон директору Бичe-оол Кыргысович Моңгуд-оол эки эгелээни өөрүнчүг, эшти бүгүле талазы-биле деткиир херек.

Аныяк, ажылгыр удурткулар кежээкей хөделип, кедээнин экономиказын кедүрер дээш чүткүп турда, оларга чурум чок чоруктар доктарлап, моондактап турар. Чогумна оны билгеш, социал кижизидилге, социал байдалдың башкыларының дугайында чугаалаар болап, мону парладып олур мен. Формулазы мындыг: экономика+социал байдалдың башкылары=чурум.

1991-1993 өөредилге чылында республиканың школаларында социал байдалдың башкыларының калбазабиле ажылдап эгелээни—чаа чүүл, ону ам-даа сайзыradып, нептередир, чаа углаашкынны социал кижизидилге деп адаар, моон мурнунда дегейленген коммунистиг кижизидилгени ол солуур, үндезин чаа кижизидилге-өөредилгелиг ажылдың бөгүнгү хевири болур. «Шаг-шаа-биле турбас, чаныдаң көгү-биле чытпас» деп тыва чон өттүр чугаалап чораан, чаа шаг келгени бо.

Бо хүннерде амыдыралдың бадыткааны болза, экономиканың үндезини — хүү ениң бирги эдлегде, ониңиун өске хевирлери оон даразында дээш. Мынчаар дөмзигүүрлеп сайгарарга, чонның хууда мал сүрүү өзүп көвүдеп, өг-буле бүрүү малдыг апаарга, мал оорлаар деп бүзүр чадчылдан чоорту адырлың болур. Орта социал кижизидилге, социал байдалдың башкыларын улуг рольду ойнаар деп бодаар мен.

Чогуур назылыг салгакчыларны школага өөредип кижизидерин хевээр уламчылаар бис. Школадан дашкаар, класстан дашкаар деп адаарывыс бүгү-ле кижизидилгелиг ажылдарны домактың дорт утказында кылдыр, школадан бүзулут-ла дашкаарладыр апаар бис. Чижээлээрге, чаа организастаан совхозтуң төвү дээн дижик, өөренир, ажылдаар күзели чок аныяктар ында бар дээрзин билир бис. Чурум база кордал чок. Чамдык улуг-даа кижилерниң ажылга сонуургалы кошкак дээрзи чажыт эвес болгай. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, бүгуденин социал кижизидилгезин эгелээр апарган бис.

Суурда тудуп, ажыглалга киирип турары он чаа бажыңның биргээзинге социал байдалдың башкыларын чурттадып, ол кудумчуга чурумнуг чурттаганы эгелээш, кедиинде барып, бүгү суурнуң чурумчу экижидип, күзенчиг түнелдерни чедип ап болур. Совхозтуң чонунуң чурумчу экижиргe, экономиказы база экижиир, амыдырал экижиир. Мында, бирги эдлегде, кижи. Кижи дугайында сагыш салыр бис. Кижи — өг-буле — ниитилел —бо үш билиг тудуш холбаалыг. Бо үеге чедир, идея-идеология — куруг аас мурнаан турду. Ам хуунуң өнчүзү — экономика — өг-буле — социал кижизидилге — бүгү ажыл-амыдыралдың башкарар күзү. Тодаргайларга, социал байдалдың башкыларының кодээде чурттап олурар бүгү-ле амыдыралы өске чонга үлегер болур кылдыр эгелей бээрге, үстүнде чугаалаанывыс дег, экономика биле социал кижизидилге каттышкаш, кандыг-бир эки түнелге чедирип болур. Ону боттандырарынга үе херек, чылдар херек.

Оюн КОРОДА.
Башкы.
Хову-Аксы суур.

Чуртувуста БО ХҮННЕРДЕ

КАЛИНИНГРАД. Бистиң ядыы рыногувусче даштыкы барааннарыны валюта чокта база рубль солуттунмас байдалдыгда канчап сонуургадып киирип болурул? Мындыг байдалдардан ажык үндүреринең онза аргазын Калининградтың «Янтарь» деп хостуг экономиктиг зоназының удуртукчулары тыпкан. Олар европейжи садыглажыкчыларга биржага хөстуг солужулганы саналдаан.

Оон ужур-утказы чүдел? Барыын чүктүн садыгкылары «Янтарьга» ажыл-чемнин болгаш үлетпүрүн кандыг-даа бараанарын үндүрүг чокка чедирип кээп, дугурушкан өртектерге рубльге садып болур, ынчалзажок чүгле тус черниң садыг база хереглекчилер кооперациязының будүрүлегелеринге. Ынчаарга киргеп орулганы тус черниң биржаларын база садыглажылга бажыңнарын дамчыштыр сайгарарын чөпшээрээн. Садып алган бүгү чүүлдерин — одаар чүүл, металл, ыяш-даа болгай-ла — шуптузун даштыкыже саадал чокка алгаш баар. Биржа саарылгазынга херектиг акша-хөреңгилерни мөөнкөп алырына Барыын чүктүн садыгжыларынга Калининградтың душкан-на баикызынга сан ажыдып алырын чөпшээрээн.

Оон түнелдери чоокку үеде кестүп келир.

АШХАБАД. Ачактың газтызыш эргелелиниде валюта фондузун тургузуп эгелээн. Оон кол үндезини болза үнелиг химиктиг будүмелдер кирип турар газ конденсады болур. Ону ам Швейцарияже берип эгелээн. Чыып алдынган валютаны газ тыбыкчылары Барыын чүктүн фирмаларының киржилгезинбиле газохимиктиг база газ болбаазырадып кылыр будүрүлегелерин тударынга ажыглаар бодап турар.

ГОМЕЛЬ. Ында кызыл арага заводу кол продукциязын будүреринге чиг эт чедишпези-биле конфеталар будүрериниче киргеп. Ындыг болзажок садыгларда конфеталар чок хевээр, а кызыл арага — будүрүп турарының эвээжи-биле базала ховар бараан.

ЧЕБОКСАРЫ. Чуваший-ның пайысылалында биче будүрүлегелерни хөгжүдериниң талазы-биле делегей төвүнүң филиалы ажыттынган. Ол бизнес кылыр күзелдиг бүгү кижилерни каттыштырар. Филиалдың эргезинде чүнү, канчаар будүреринге херектиг сан-мөдээлер бар. Филиалдың ажылдакчылары совет база даштыкы специалистерниң киржилгези-биле семинарларны эрттирип эгелээн.

ВИТЕБСК. Станок тудуунуң Киров аттыг завод-дунда ыяш хирээлериниң бистерин (илчирбелерин) чидиреринге херектиг стол кырынга тургузар станоктарны будүрүп эгелээн. Ындыг станок Беларусь Республиканың ыяш-үлегүр ажыл-агыйларынга, комбинаттарынга, мебель фабрикаларынга чүтула хереглеттинип турар.

КРАСНОДАР. Кубаньга «хуужудулга» чоокку үш айда доостур. Ындыг сорулганы беш миллион чурттакчылыг Краснодар крайның чаваа тургускан. Келир чылдың март айда-ла маңаа чаңгыс-даа күрүне магазини, рестораны, кафеси, столоваязы, парикмахерскаязы, ателъези артпас.

ЧЕЛЯБИНСК. Челябинскиниң универсалдыг биржазыга баштайгы садыглажыышкыннар болган. Аңаа садыглажыры-биле Россияның, Казахстанның, Грузиялың болгаш Прибалтика күрүнелериниң дыка хөй областарындан бизнесменнер четкилеп келгилээн. Делгеттинген бараан-акша чүүлдерининң нити хемчээли миллиард рубль ашкан турган. Биржаның президентизи Эдуард Теняковтуң чугаазыбиле алырга, алдыган орулга области хөгжүдериниң тускай сорулгалыг программаларынга, хамыктың мурнунда бойдус камгалалың шиитпирлээр айтырыгларга ажыглаттынар.

КАЛУГА. Лодиновоның тепловозтар будүрер заводу продукциязын боду хандырарын улам сайзыradып турар. Бир кажан шагда оон тепловозтар садып алган «Пакотпл» деп пакистан фирма-биле тепловозтар септээр дугайында керээни чарган. Кылдынган ажылдар дээш чагыкчы даштыкы акша-биле санажыр.

ТАМБОВ. Тус черниң кондитер фабриказында тургустуган акционер нинтилелиниң агитастап, чарлаарынга оон хуучу кежигүннериниң алганы баштайгы орулга эң ажык-дузалыг болган. Кижи бүрүзү бодуның салганы үдүүнүң 30 хуузун болгаш будүрүлегиниң орулгазындан бодуның үзүүн алган. Оон соонда хуучу кежигүннериик саны оранчок көвүдээн. Акционерлериниң акша-хөреңгизинбиле будүрүлегини чаартып, фирма садыын сайзыradып турар.

СҮМЫ. Областың чурттала-коммунал ажыл-агыйының будүрүп үндүрүп эгелээни битум-эмульсия мастика амгы тудуг материалдары чедишпес берге үеде септекчилерге аажок улуг ажык-дузалыг болган. Ону толь, рубероид, черепица орнунга чедишкинниг ажыглап болур. Мастика будүрүп турар деригиниң күчүзү айда беш муң дөрбелчии метр дээвирни септээр арганы берип турар.

(СӨТА).

ГРОЗНЫЙ. Чечен Республиканың баштайгы президентизи Джохар Дудаевтиң талалакчыларының хөй муң кижи киржикчилиг митингизи.

ГРОЗНЫЙ. Чечен Республиканың баштайгы президентизи Джохар Дудаевти деткээн хөй муң кижи киржикчилиг митингиниң үезинде президентиге шынчы чорукту ханғыраан берип турары.

Ш. Айвазовтуң телефотозу (САКИНФОРМ-СӨТА).

БЕЛАРУСЬ РЕСПУБЛИКА. Ийи совет хамаатыларны — Минскиниң чурттакчыларын делегейниң «Интерпол» организациязының шугуму-биле Польшаның полициязы Брест хоорайда Варшава ковуунуң кырынга Беларусь Республиканың төлээлекилеринге дамчыдып берген. Ол кижилер Югославияга туризм үезинде Днепропетровскиден барган бир кижини өлүрген деп буруудаттырып турар. Олар Польшага чаштынып турган үеде туттурган. Истелгезин чорудуп турар.

ЧУРУКТА: буруудаттырган кижилерни дамчыдып берип турары.

А. Николаевтиң фотозу. (БЕЛТА—СӨТА).

ХОРАЛЫГ, АЙЫЫЛДЫГ ЭВЕС

Эмчиниң сүмези

Аарыг уругларның ада-иелери мындыг айтырыгны бола салыр: «Бичии уруглардан оорга чүнүп суун кандыг таварылгада алыр үвел? Ону ап турган таварылгада уругнуң оорга чүнүп үрептип болбас бе?» Мындыг ладагаллаашкынның түнелинде чамдык ада-иелер аарыг уруунга ындыг эмнээшкин, анализ кылыр деп баарга, чөпшээрешпейн баар чоруктар бар. Ынчангаш ада-иелерге дараазында сүмени кадар-дыр мен.

Оорга чүнүнуп суун алгаш шинчилел ажылын кылыры дээрге, салгадаам кижиниң аарыын шын тодарадыры. Диагноз тургузарынга ол эмчи кижиге дыка дузалаар. Чүл суу баштың чымчак мээзинин кыртыжының болгаш эдемчиң дузаа дег нарын, чуга карттарының база мээ хапчыгаштарының аразында хан биле мээ аразында камгалал чымчактаашкыны болуп чоруур. Ол баш мээзинче янзы-бүрү хоралыг чүүлдерниң кире бээринден камгалап, мээни чемгерип турар болгаш дамырлар дамчыштыр баш мээзин ажыглап каапкан бүдүмелдерден арыглап турар.

Мээге ындыг чоок чыдып тургаш, чүл суу ында болуп турар өскерлиишкиннери көрүнчүк дег, илередиптия болур. Чамдык аарыглар үезинде чүге оскерли берген клеткалар солчулга өскерли бергенинин түнелинде тыптып болур. Ол ышкаш хан дээш, оон-даа өске аңаа турбас ужурлуг клеткалар тыптып келир. Оларны хынап тургаш илередип алыр болза, дыка хөй аарыгларны дорту-биле илередип алтар-дыр бис ийин. Оорга чүнүндеп суунуу алыры оон аңгыда мээге дегдиришкини болганда баш мээниң кыртыжында дегдирер бергенде, мээниң базыышкыны улгадып турар үеде эмнээшкинниң база бир кол хевири болур. Чүл суун алганда, мээниң базыышкыны кудулаар, аарыг кижиниң байдалы экижиир. Оон аңгыда чүл суунче эмнерни кудуп тургаш, менингитти эмнээрге, аарыг кижи дүрген сегирип.

Оорга чүнүнуп суун алыры хоралыг болгаш айыылдыг деп бодап турар ада-иелер чазып турарлар-дыр. Мээң сөстеримге бузүрезин дээш ону канчаар кылырының дугайында кыска тайылбырдан берейн: тускай ине-биле мээниң кыртыштарының аразында тускай хапчыгаш ышкаш хос черже киирер. Ол чер оорганың 3 болгаш 4 дугаар хендирбелериниң аразында болур. Ол хапчыгашта оорганың нервилери азы оорга чүнүнуп каналы төне берген чери болур. Ында чүгле ол каналды чуп турар суу бар. Ынчангаш оорга чүнүнуп каналын оңу билир эмчи кижи канчап-даа ине-биле дегбес, балыглаапас.

Белекмаа ДОСТАЙ.
Уругнар эмчизи.
Тес-Хем район.

Шүлүктер сайгарылгазы

БАЙДАЛДАР ЧАА, А ХАРЫЫСАЛГА ХЕВЭЭР

«Шын» солуннуң редакциязынга кээп турар шүлүктерни номчуп олурарга, кижиниң бажынга түүл-бүрү бодалдар хайныгып келир. Кандыг-даа сайгарылганы чуруму кандыг-бир айтырыгны салгаш, тодаргай харыны алгаш, тодаргай түннелди үндүрери болгай. А «Шыннык» номчукчуларының шүлүнтери үш кончуг чүгүла айтырыгны салыр арганы берип турар. «Тыва чонувус чер-черде чүнү бодап турарыл?» деп айтырыгны салгаш, кижилерниң сонуургал турар чүүлдерин, республиканың хөй-иниги тематиказын тодаралып болур. «Амгы богтывыңгыр шүлүктүң шынары кандыгыл?», «Келир үеде сураглыг болур авторлар, сайзырал болур темалар кандыгыл?» деп айтырыгларны салгаш, база-ла чер-черде шүлүкчү чаяанныг күүсүнүң девизигүүрүн көрүп, литератураның амгы денелиниг болгаш келир үеде салым-чолумга хамаарышкан тодаргай түннелдерни үндүрүп болур.

Ынчаарга мээң шинчилелим кандыг түннелдиг болганыл? Ажыы-биле чүгаалаарга, сеткилим ханмайн, хөннүм карарып арты. Харын делегейниң шүлүк чогаалының дээре үлегерлерин болгаш бүгүде хүлээп көрген шүлүкчүлерниң үгаа-быламнарын сактып келиксээм келир болду.

Хамнар эргетен кижиден сезинимес,
Хаая белээн олчавыс дивес—

деп, Александр Сергеевич Пушкин «Карам көрдүрген Олег дугайында ырынга» бижээн болгай. Алдарлыг шүлүкчү бодунуң кайгамчыктыг чаражын дээрлерден (Бургандан) укталган кылдыр көрүп, чогаалдарынга хамсырак түүлдерни (хөй санныг карак көрген дүштерни) болгаш чанчылдарны («Евгений Онегинде» саасскан эдерге, аалчы келир дээни ышкаш) ажытлап чораан. Оон-биле кады Пушкин бижыг дөстүг реалист болуп, бодунуң «саттынып өлбес» хөстүг үнүн орус улустуң «чаңгы-димминди» кылдыр көрүп, Карл Маркс биле Фридрих Энгельстиң эгелээнин болгаш Владимир Ильич Ленининиң улам хөгжүдүп тайылбырлааны материалисчи (бөттүг бойдусту колдадыр барымдаалаан) диалектиказының (хөгжүлге дугайында эртеминин) колкол дүрүмнеринге хөлчок чоок турушту эвээн. Оон туржуп, Пушкин дээрлерде амыдырал (Бурганнар амыдыралы) база чаяан дүрүмнерип (диалектиканың дүрүмнерин) ёзугаар хөгжүп турар дээрэйн «Моцарт биле Сальери» деп трагедиязының эгезинде мынчаар илереткен:

Шынныг чүве черге
турбас.
Ыядыг чүве
Чырык дээрде база-ла
чок...

Ажыы-биле чүгаалаарга, менээ таварышкан шүлүктерде дээрлерден хайырлаан болгаш черде боттуг амыдыралдан дөстелген чогаал тыпкадым. Ийе, кижилер кандыг-бир шын болдарны илередип-ле турар, кандыг-бир хөннер бар, а номчаан кижини хаара тудуп, хайныктырып келир бодал, чурумал көрбедим. Харын-даа бот-тывынгыр шүлүкчүлериниң үзелиндеки кандыг-бир быжыг өзекти тып чадап кагдым.

Амгы үеде бистиң амыдыралывыс кончуг нарын, ыланғыя хөөн, сетиил, бодал талазы-биле дыка «аскап» чоруур бис. Бир талазында, төөгүнүң чайгаар хөгжүлдезининң дүрүмнерин ёзугаар тыптып келбес ужуру чок турган коммунистиг идеялардан хеп-хенертен хая көрүү берген бис, а өске талазында, амыдыралывыстың өзээ болу берги дег чаа ideяларга аждаа чединмээн бис. Ынчангаш Өвүрүнүң «Ак-Чыраа» совхозунда Доңгак Сыдыстың бижээнин ышкаш, «Кааскан чүрээн эргип келир уруг кайдал?!» дээни дег, хая кадырылбайн. Чөөн-Хемчиктен Ховалыг Орус-оолдуң «Кускү хөөннер» деп шүлүүнде бижээни дег, өскүссүрэй берген бис:

Амыдырал нарын оруун
Аныямдан тывар бодап,
«Аза бөргү» каанныл
ышкаш,
Азып-тенип чоруур боор
мен.

Мооң ужурунда идея талазы-биле болчум чок дилээшкиннериңиң девин-биле дужа-келбиже бир-ле үеге чүдүксээр чүткүл лириктиг маадырлар ортузунда кедерээн. Чүдүүр, алгаар, алдаржыдар күзел бистиң ханывыста симнигип артып калган. Чүгле коммунизм эвес, чүгле социализм эвес, оон өске чүү-даа болза хамаан чок. Чижээлээрге, Эрзинниң Нарындан Иван Чыдарапка оон чүдүлгези Тарыс аржааны болган:

Арат чонум сеңээ чүдүп,
сеңээ тейлеп,
Артыш-сайны сеңээ
салып, йөрээп келген.

Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнден Октябрь Туи-оолдуң чүдүлгези 47 харлаан чогаалчы Александр Даржай болган:

Ажа халдып эрте бергеш,
одуруунга
Аъдым буруп, октавыдар
болду-ла бе?

Шагаал-Арыгдан Даржай Шооманың чүдүлгези Конгар-оол киришкен «Тыва» болуп болган:

Оюн тоигеп дээрге-даа,
Олудумдан турар хөөн
чок,
Ам-даа көрген болза
дээштиң
Арга чадаар базып үндүм.

А Чадазындан Түлүш Карыманың «Буруу сеткил» деп шүлүүнүн лириктиг маадыры «булак сүгдан телдеп (?) үнген чоклак талдың будуктарын көрген чок кыргаш» сөөлүнде, корғунчуг дүштер дүжээн, мынча деп айтыртының турар:

Каткы эвес, күжүр мени
шоотпакар,
Каш көрнүр сыныраачыга
барайн бе?

Бурган-чүдээн, аза-шулбус
шуут чок деп
Буруу сеткил чораан-дыр
мен.
Элдептиин аа!..

Ажыы-биле чүгаалаарга, шүлүк бижиири —тускай мергежил. Ёзулуг шүлүк бүрүү мурнунда черле турбаан тускай темалыг, бодалдыг, түргүзүглүг, чурумалдыг болур, ынчангаш ол авторнуң чаа-чаа ажыдыышкыны апаар. Ынчаарга бистиң ол тускай мергежилдиң харыысалгазын, нинтилел амыдыралыга сөстүп өзүп орар чаа ролюн, чонуң талазындан чогаалчылэрга салып турар чаа негелделерни бодавайн баар таварылгалар дыка хөй-дүр. Оон туржук, кандыг-бир шүлүк хевирлиг түүлдү тургузуп алгаш, оон «бараан» болур шынарын бодазайн, ону кончуг эртине кылдыр сыгаар, а херек кырында оозун көрүп көөрге, садыгга сымаан сарыг кундус болур чүве-дир.

Оон ындай мындыг мода база бар: «Өртээн солуунувус аггар саныыне кииреринден ор мен» (үстүнде адаанывыс Допгак Сылдыс); «Ажыт-чажыт чок хөөрежип, аяк шайны кады ижип... үнүп-киржип чордувус... Шүлүктерни эдип-чазап чырыдарын улуу-биле дилээр кижи-дир мен. Улуг идегел-биле! Бо материалдарның гонорарын «Шын» солуннуп аггар саныыне шилчидерин диледим» (Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынган Сат Бичe-оол) дээн ышкаш, хөй санныг делегеренгей болгаш делгеренгей эвес дилеглер, тайылбыр, сагындырыглар бар боол турарын көргеш, мынчаар угаадыксаам келир-дир: «Дүүнгү хүнден кажан үштүнар улус бис, өнүктер? Таныжындан «аалдап» аар, азы обком-рескомнан-биле коргудуптар үелер чагда эрте бербээн чүве бе? Рынок, бараанныг саарылга үезин, бот-оруглга-чарылга, акша-баразын-биле холбашкан чаа негелделер деп чүвеняя херекке албас бис бе? Бодувустуң хостуг үевис хөй-даа болза, берге үеде, тырый шаап каан каткаткаът хүлээлгелер нүүседип эгелээн журналист-солуунчуларның ажылдаар үезин бодап, хүндүлеп көргүүссе кандыгыл? Адактың соонда, садыгга сымаан сарыг кундустарывысты салбаранналыр октагылап чорбайн, сагыш-бодалывысты ажылдадып, харыысалга, ак сеткил, бодун боду хүндүлеп билириниң дугайын, кижиниң чоргаараалының дугайын бодап көргүүссе кандыгыл?»

Солуннарның арыннарында болгаш журналистерниң ажылында улуг өскердиишкиннерни эскербес арга чок болгай. Каш-ла чылдар мурнунда дег, чагаа, шүлүк бүрүзүн авторларга тодаргай сайгарып бижирир чорук читкен, оларны чүгле ындаххаа түннел турар апарган. Штаттарның кызырылганыбиле, ажылдың аартаанывыбиле чагаа бүрүзүнге харыы бижирир арга солуунчуларда чок апарган, амгы үеде чагааларны редакцияларга чүгле бүрүткээш, ажытлаарын алгаш, өскезин архивке көктеп турар. Моон-биле холбаштыр автор бүрүзү база бир чугула түннелди үндүрүп алыр болза амыдыралга кончуг ажыктыг болур: ол болза амы-тыывның чоргаар сеткили, чоруткан чагаазының цынары дээш харыысалга, а боо алыс ужуру — амыдыралды, оон өскерилгелерин болгаш сайзыралын ак сеткилдиг, шынчы көрүү ол болур.

Алдын-оол ДАРЖАА.

Чаа үн

Шуруң-Кара Сатович Кочеганың алыс чурту Тес-Хем. Ол Кызылдың башкы институдун дооскан. Хоочун башкы 30 ажыг чыл дургузунда улус өөредилге шүгүмүнга баргаан болуп чоруур. Ону тыва интеллигенция араазында эң-не культурлуг, ханы билиглиг болгаш кижизиг мөзүбүдүштүг кижилерниң бирээзи деп санаар мен. Студент чылдарында-ла ону эш-өөрү «эрудит» деп чамгыс сөсбиле шолалап каанны ужурлуг. Ынчалза-даа Шуруң-Кара Сатович — салым-чаяанныг, ёзулуг шүлүкчү кижи дээрзин өг-бүлезиниң кежигүннеринден аңгыда өске улус билбес чораан.

Шүлүкчү кижилер үш чарлыр. Бирээде, **популист** дээр шүлүкчү. Ол чаңгыс-ла шүлүк шорбалапкаш, өөзүн парланар деп сыгап, негеп туруп бээр. Кирбес-барбас, чаргыладыппас чери-даа чок... Ийинде, **графоман**. Ол утка-шыыр чок, эжен эидерик суук чогаалдар бижиир. Бижип-ле турар, ол хиреде ат-сураа-даа үнмес, арга-дуржулгазы-даа бедивес...

А үште, **поэт**! Ол «бургандан чаяаган» дээр поэтиктиг сагыш-сеткилдиг: чамдыкта кедергей үян, кээргээчел, а чамдыкта каржы-дошкун, шыдаар аай чок аажы-чацыг апаар. Ол хиреде чүвени алыс ишкээр, ырадыр бодаар, херек болза хоран дег одаар-дузаар, херек болза чечек дег хээрек, чымчак, эргеленчиг сөстүг болур. А кол-ла шынары — бодун тогунмазы. Чоргаар-даа болза, өске чогаалчы эш-өөрүн куду көрбес, бижип алганы генналдыг ажылдарын безин чарлаттынып мактанмас, эрге-дужаалын ажыглап, номнарын парлап үндүрүп кыыштас. Ол бодун кымга-даа сыгавас, аңаа хоочун ат-алдарның, эрге-дужаалдың херээ чок...

Мен хуумда Шуруң-Кара Кочеганы үшкү болүкке чиңгине хамааржыр деп санаар-дыр мен. Оон бижээн ажылдары хөй, олар тыва чонунга четкен турар ужурлуг.

Игорь ИРГИТ.
Чогаалчы.

ООЛДАРГА ЙӨРЭЭЛ

Оолдарым!
Оол болуп төрүттүнген чолуңар дээш,
Бойдустуң-на Дээди толуг — Авацарга чолутунар!
Буруп шагның антаразын ажыдып бээр —
Уран-чечен йөрээл сөстүг судур, дептер,
Орлан эриң селемезин, саадак чанчыл,
Дүштүүн кыстың оттан кортнас каас хевин,
Оран-чүрттүүн Сүлдезин дээш демиселяе
Оолдарның тулчуп чораан төөгүзүн тоожуп бервин.
Оолдарым!
От-ла шапса, частың болур уе-дир бо!
Орук кайдал? Шынны дилеп, ханы, топтуг
боданыңар.
Оон башка чалыы назын чалбыыш одун
кыысыккалак.
Оран-чүрттүң келир ойүн көрбес силер.
Оваарынар! Бодал чокка күүг-түрүп
хөделбенер!
Октартайны чаартып, чаяап, төрүп-божуур —
Оюмаанны, Оляны ылгай көрбейн, үндүлеңер!
Оруулларга үткүй келзе, мекдп эреп,
Орук чайлап, ачы-дуза чедмерин
кызыдыңар.
Ооларым!
Ада сөзүг—ажыг аржаан! Азаргавайн
четтиринер!
Ие сөзүг—нэит аржаан! Идээргевейн
чоогланнар!
Аяа сөстүг, энтиг, чөптүг, эргим болгаш
чоргаар чоргар.
Оран-чүртка айыыл келзе, кыстарыңла
дуглай туруп,
Ынак сарыын, авакайын, эжин, өөрүн
Ошкаш-чыттаалы, аъттанныптар сайын эр боол,
Ыядыг дидим, маадыр болуп бодаранар!..
Алгыт черге, карацгыда... каяа-даа бол.
Амыдырал чалакчызы— кандыг-даа кыс
таварышса,
Авыгай деп, Дарыйты деп, Бурган ышкаш
ыдыккыдыл,
Аварар дег хумагалап, орук чайлап,
могейиңер!

Шуруң-Кара КОЧЕГА.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Күскү арга» деп фотоэтюду.

Шыдыраа

КОМАНДАНЫ ТУРГУСКАН

Караа четпестерниң Бүгүроссия шинтилелиниң Тыва республика баштаар черинин организастааны шыдыраа болгаш шашки маргылдаалары Кызылга эрткен. Аңаа Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр болгаш Улуг-Хем районнарның база Кызылда өөредилге-будурулге черининң спортчулары киришкен. Маргылдааның кол сорулгазы — Красноярск крайның караа четпестер нинтилелининң командазы удавас Кызылга келир, аңаа ужуражыры.

Чидиг демиселдиң түшелиинде Бай-Тайганың шыдыраачызы Х. Кан-оол. Кызылдың өөредилге-будурулге черинден В. Ховалыг, Улуг-Хемден Д. Мазурин база шашкиге — Кызылдан Ю. Куларов, Кызыл райондан В. Матушенко, Кызылдан Г. Монгуш болгаш еске-даа эр. херээжен спортчулар шылгаразын.

Олар удавас Тывага келир аалчылар-биле обшаарлар.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Тээли суур.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОР

АНГЛИЛ ЧАГЫГНЫ КИИРГЕН

ЛОНДОН. 1996 чылдың Европа чемпионадының түңнел ойнарын организастаар талазы-биле Англия бодунуң чагыын киирген. Женевада штаб-квартирага оон чагыы хуусаа тонеринин хүнүнге чедир чаңгыс-ла хонук турда киргеп. Ук чүрттүп футбол федерациязының ол чагыы хүлээп алдынган.

Голландия 1996 чылда бодунуң шөлдеринге Европаның тулган дээн командаларын хүлээп алырының дугайында шиитпир хүлээп алганын дыңнаткан. А Испания база кордап турар. Ындыг-даа болза ону воскресеньеде чедир шиитпирлээр.

«Европа-96» чемпионаттың организакчызы болур чүрттүп адын 1992 чылдың июнь 8-те УЕФА-ның куускому Стокгольм хоорайга Европаның түңнел маргылдааларының эгелээринин мурнунда алдаар.

ЛИССОБОНГА ЭКИ ЧҮРТҮНГА ООН АРТЫК

Сеул Олимпиадазының чемпиону Ольга Конвошеева португал клуб-биле чарган керээзин үскен. Ольганың карга кирген алды команда ойнаары тергиин, ындыг-даа болза клубтуң ээлери керээ чарарын күзевзон, ону Ольга үндүрген. Ынчалза-даа ол сураглыг спортчуну өөредип каан клувунуң тренерлери, волейболистер чүрттүп болгаш Европаның чемпионаттарынга обшаарын дээш ынчап турар. Ынчап havэрде, чүрттүп волейбол командазының составынга кирип алгаш, Барселона Олимпиадазынга киржир арга Кривошеевада бар.

ФУТБОЛ

СЕУЛ. ССРЭ чемпионадының мөңгүн шапналының эдилекчилери — Москваның «Спартак» командазының футболистери Мурнуу Корейниң олимпийжи шилиндек командазынга 0:1 санга уттурган. Ооннуң 30-ги минутазында бомбуктү хаалгаже киргеп.

Совет спортчулар Корей Республикага ам-даа ийи ооңну кылыр.

ВОЛЕЙБОЛ

Волейболга ССРЭ-ниң эр улустуң шилиндек командазы делегей кубогун ам дөрткү удаа чазалап алган. Түңнел өттүнде олар Мурнуу Корейниң спортчуларын 3:0 санга уттуп, Финал ооңнарга кирген алды команданы мурнап турган АКШ-тың волейболистери Кубаның спортчуларынга уттурган. Түңнелинде ССРЭ, Куба болгаш АКШ деп апарган. 9-9 санналыг, бир-бир уттуруглуг. Ындыг-даа болза ужуражылгаларның шынарын алырга, совет команда тиилеп үне берген.

БОКС
САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Бокска профессионалдар араазынга чүрттүп бирги чери дээш маргылдаага ам база ийи финалист үнүп келген. Чартык түңнел ооңнарга москвачы Вячеслав Аникин (55 кг) рингиниң ээзи Михаил Жолнеровту сан талазы-биле ажып каан. Донецкиден аар деңзилиг Роман Ерушенко петербургчу Дмитрий Шмелевту алдыгы раундуда тиилеп каан.

ФЕХТОВАНИЕ

Делегей чемпиону, шпага мастери Андрей Шувалов делегей кубогу дээш маргылдааның мурнунда Будапештиге эрткен ооңнарга тиилелгени чедип алган. Аңаа ол испан спортчу Анхель Фернандести 6:4, 5:1 санга уткан. Маргылдааның ол чадазынга бистин база бир спортчувус Валерий Захаревич уттурупкан.

Бодалдар

ТЫВА ДЫЛГА НОМНАР ХЕРЕК

Тыва дыл күрүне дылы апарганын билир болгай бис. Аңаа даянып алгаш, бодумнуң бодап чоруур айтырыым дугайын чугаалап көрейн. Чүл дээрге школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге ажылдап турар башкыларга тыва дылга парлаттынган тоолдар, бичиилерге чемеш чугаалар номнары херек болуп турар. Парлап үндүрер болза деп күзеп турар бис. Оске республикаларга, хоорайларга чоруурга, бөкзалга келиргеле хамыс албан черлериниң адрестерин, аттарын бодунуң дылында биилеп каан боор-дур, чоокта чаа Ташкентиге чораш, ону дораан эскердивис.

Бистиң республикавыстың найысылалыңга база ындыг болза кандыгыл?

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл суур.

НОМ КЫЛДЫР ПАРЛАЗА

Чошуун чаагай чанчылдарының дугайында солуннарга, радиога хөйү-биле чугаалап турар болу бергени эки, ол талазы-биле айтырыглар ынчангаш турустунуп кээп турар апарганын эскерип тур бис.

Республиканың кыдыг-кыштаар, ырак-узак районнарында база малчынналар чоруур аалдарның чамдыктары кижизиг чымчак аажы-чаң, хундутнел ёзузунуң янзыбүрү демдектерин сагып чоруурлар. Өөрүнчүг, оизагай боор чораан. Төп районнардан, Кызыл хоорайдан келген аалчыларның, доргул-төрелдерниң чамдык уруг-дарыында дыка кандай аажылаашкын барын эскерип болур, харындаа турамык негелделерлиг болгулаар. Оларның боттарынын бодап турары-биле алыр болза, нинтилелде шагченин сайзырал хөгжүлдезининң аайы-биле культурлуг, аянныг көргүүш турары ол. Төрелдеринге аалдап келген уругларын хундутнел эрттирер дээш барганы аалдың шинчилеп аажок кызар болгай. Бичии кижилер чүвени чедир билбеен ышкаш, ындыг болганда школаларга ол талазы-биле өөредилгени бүгү талалыг чорудар болза эки-дир.

Нина СЕРЕНОТ.
Улуг-Хем район.
Хайыракан суур.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Оң алды харлыларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.05 «Алия» еврей музыка ансамбли-биле ужуражылга. 10.35 Мультфильмнер. 11.05 «Өске ажыг-шүжүг турбас...» 2-ги фильм. 12.00 ТМА. 12.15—12.35 Барымдаалыг фильм.

• • •

14.10 Биржалардан медээлер. 14.40 «Блокнот». 14.45 Телебиржа. 15.15 Стадионга концерт. 15.45 «Дон Кихоттуң болгаш Санчоның амыдырал-чүрттээлгазы». Хөй сериялыг уран-чеңнең телефильм. 1-ги фильм. 3-кү сериязы. 16.55 «Кижи. Бойдус. Нинтилел». Плакат талазы-биле делегей конкурузу. 17.10 Уругларга фильм. 18.20 «Антреприза» студия көргүүш тур. 18.30 ТМА. 18.45 Булуттуг хөдерлиг болгаш чаячылдарлыг чүрт (Шотландчу). 19.20 «Кижи болгаш хөөлүк». 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «ВиД». 23.35 «Мээң Азиям». Телефильм. 00.00 ТМА. 00.15 Чадаг-төрөөге делегей чарыгы. 00.55—02.15 «ВиД».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.50 Англи дыл. «Өг-буле альбому» (АКШ). 9.20 Мультфильмнер. 9.50 Эрудиттерге суда шинчээшкин. 10.20 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 11.00 «Лапшедром». Шин. 12.05 «К-2» көргүзүп тур. 12.50 РСФСР-ниң кедээ ажыл-агый министри В. Н. Хлыстунов биле беседа. 13.00 «Канкрүг». Телефильм. 13.50 «Шөлээн ховуга селгүүстээшкин». 14.45 «Она кырында бажың». 15.15—15.25 Киножурнал.

• • •

16.45 Карамзинниң ээп келгени. 17.30 Барымдаалыг фильм. 18.05 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 18.45 Сөс дилеп тур мен. 18.55 Россияның парламент медээлиг.

КЫЗЫЛДАН

19.10 «Кижизидиге дугайында 20 минута». 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция» Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүүш. 5-ки сериязы. 21.30 «...Америкада». 22.30. РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.00 Медээлер. 23.20—00.15 Фил Донахьюның программазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.10 «Геннадий Попов — рынокче улуг оруукка үп. текчи-тонаачы». 19.55 — 20.00 Реклама.

ӨРТКЕ УДУР ШЕРИГЖИТКЕН КАМГАЛАЛ АЛБАН ЧЕРИНГЕ АЖЫЛДААРЫНЧЕ **ЧОЛААЧЫЛАРНЫ** БОЛГАШ **ӨРТ ШЕРИГЛЕРИН** ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ ӨРТКЕ УДУР БОЛГАШ ОЗАЛ-ОНДАКТАН КАМГАЛААР АЛБАН ЧЕРИ ЧАЛАП ТУР.

АЖЫЛГА ХҮЛЭЭП АЛЫРЫНЫҢ ДАРААЗЫНДА НЕГЕЛДЕЛЕРИН ТАЙЫЛБЫРЛААРЫ БОЛЗА:

1. СОВЕТ АРМИЯНЫҢ ХҮРЭЭЛЕНИНГЕ АЛБАН ЭРТТИРГЕН КИЖИЛЕРНИ АЖЫЛГА ХҮЛЭЭП АЛЫР:

2. 30 ХАР ЧЕДИР НАЗЫЛЫГЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР.

3. КАДЫКШЫЛ БАЙДАЛЫН БАРЫМДААЛАП ХҮЛЭЭП АЛЫР.

4. ЭРТЕМИ ОРТУМАК БИЛИГДЕН КУДУ ЭВЕС БОЛУР.

АЖЫЛДААРЫНГА ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДАР:

1. ТУСКАЙ ХЕПТИ ХАЛАС БЭЭР.

2. ШӨЛЭЭЗИНИҢ ХУУСААЗЫ 45 ХОНУК.

3. ШӨЛЭЭЗИНИҢ ҮЕЗИНДЕ САМОЛЁТ-БИЛЕ БААР, КЕЛИРИ ХАЛАС.

4. ИХМ-НИҢ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ДЫШТАНЫЛГА БАЖЫҢНАРЫНГА БОЛГАШ САНАТОРИЙЛЕРИНГЕ ХАЛАС БААР.

5. АЛБАН ЧЕРИНИҢ БИЧИИ УРУГЛАР САДИГИ БАР.

6. АЖЫЛ-АЛБАН ААЙЫ-БИЛЕ ДЕПШИИРИНИҢ БОЛГАШ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИНГЕ КИРЕРИНИҢ АРГАЛАРЫ БАР.

7. АЖЫЛДААНЫ ДЭЭШ ЧИИГЕЛДЕ АЛЫРЫНГА КИИР САНАП ЭГЕЛЭЭР ЧЫЛДАРЫ 1х1,5 ЧЫЛ.

ӨРТКЕ УДУР АЛБАН ЧЕРИНИҢ АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 70, телефону 2-10-33.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң өртке удур болгаш озал-ондактан камгалал албан чери.

Кызылдың № 1 кедээ профтехучилишезиниң 1989 чылдың июль айда Чолдуг-оол Базың-ооловиг Санчының адынга тывысканы 047747 дугаарлыг дипломнуң читкенин барымдаалаан, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Высокоинтеллектуальная ночь» 9.00, «Господин Бхарат» (2 сериялыг) 11.00, 14.00, 17.00, шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Кровавый спорт» 9.40, 11.40, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мой друг Колька» 9.00, 10.30, «Зимородок» 12.40, «Взять живым или мертвым» 14.20, 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Воля" веселящей» 13.30, «Чет выхода» 15.50, 18.10 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк № 383305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективиниң

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-43-34;
приемная — 3-34-26;
оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
харыысалталың секретарь 3-34-92;
оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
экономика килдистери:
үлетүр — 3-34-49; 3-36-73;
кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
социал айтырыглар — 3-34-57;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
улус депутаттар Советтеринин — 3-34-98;
нинтилел политиктиг — 3-36-25;
медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
очулга — 3-34-39, 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
үндурукчүлер — 2-27-41;
солуң келбейн бергидээ — 2-32-75;
бухгалтерия — 3-37-11;
чагаа — 3-39-05;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуң неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираждың 27007 экз.

Чагыг № 995.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им А. С. Пушкина

„Шын"-92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН.
«ШЫН» СОЛУН НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.

ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.
6 АЙДА ӨРТЭЭ 12 РУБЛЬ 55 КӨПЕЕК.
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Чагыдылганың төнеринге чедир { хонух арткан.

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

925 чылда уновезилеттинген

ШЫН

№ 209 (14709) 1991 чылдың декабрь 7, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ХООЙЛУГА АТ САЛГАН

Күрүненің айыл чок чорук органнарын эде организастаар дугайында ССРЭ Хоойлузунга ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачев ат салган.

ССРЭ-ниң Күрүненин айыл чок чорук комитединиң дүжүрген болгаш ооң баазазынга ССРЭ-ниң Күрүне эргелелининиң төп органнары эргелиг дараазында албан черлерин тургускан:

айыл чок чоруктуң республикалар аразының албан чери,

ССРЭ-ниң төп разведка албан чери.

ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле комитет. Ол комитет каттышкан командылал черлиг кызыгаар шериглерлиг болган.

15-КЕ ЧЕДИР БАЙДАЛ

«Шын» солуннуң 1992 чылда чагыдылгазы декабрь 15-те доостур. Декабрь 1-ге чедир 22964 кезек «Шын» чагыттынган. Тус-тус районнарны алырга мындыг: Кызыл хоорай—1761; Барыын-Хемчик—2481; Чөөн-Хемчик—2520; Улуг-Хем—3017; Өвүр—1320; Тожу—512; Тес-Хем—1608; Таңды—873; Эрзин—1508; Бай-Тайга—1880; Монгун-Тайга—945; Сут-Хөл—1600; Кызыл район—1346.

«Шынны» чагыдып алырынга идепкейлиг дээш четтирдивис, эргим номчукчулар!

Ам республиканда үнүп турар ооң чагыдылгазы кандыг болуп турарын силерге таныштыраал:

Тувинская правда	21825
Тываның аныяктары	18678
Молодежь Тувы	2295
Программа	6237
Сылдысчыгаш	10452
Центр Азии	4071
Содействие	772
Деткимче	1616
Республика Тува	3107
Эне сөзү	3337
7 дней	427
Районнар солуннары	7731

Тыва Республиканың улус депутаттарының, Тыва Республиканың Дээди Совединиң хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының санал-оналдарын өөренип көрүп, белеткээн.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың ХООЙЛУЗУ

I эге. Тыва Республиканың Президентизи

1 үүл. Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болгаш күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы болуур.

Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың күрүне тускай догуннаашкынының, Тыва Республиканың хамаатыларының эргелериниң болгаш хосталгаларының, Тыва Республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагырымның магадылакчызы болуур.

2 үүл. Тыва Республиканың Президентизинге Тыва Республиканың 35 хардан куду эвес болгаш 60 хардан улуг эвес назылыг соңгулда эргелиг хамаатызы соңгудуп болуур:

3 үүл. Тыва Республиканың Президентизин ооң хамаатылары бүгү-ниити, дең эргелиг болгаш дөрт соңгулда эргезинин үндезинин-ге чажыт бадылаашкынбиле 5 чыл хуусаалыг кылдыр соңгуур. Чаңгыс ол-ла кижи Тыва Республиканың Президентизинге ийи чыыштан хөй уе дургузунда улаштыр соңгудуп болбас.

Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларының чурумуп «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу доктаадыр.

4 үүл. Тыва Республиканың Президентизи Тыва Республиканың Президентизи болгаш хөй-ниити организацияларга база организацияларга оон ооң ескерилге кандыг-даа албан-дужаалдар эәлевес, олча-ажык тывар ажыл-чорудулга кылбас, а ол шыңкаш улус депутаттарынга болбас, политиктиг партиялар болгаш хөй-ниити каттыжыышкынларының кежигүнү болурун түр соксадыр.

5 үүл. Тыва Республиканың Президентизи албан-дужаалын күүседип эгелээрде, Тыва Республиканың Дээди Совединиң мурнунга дараазында даңгыракты бээр: «Тыва Республиканың Президентизинин бүрүн эргелерин боттандырып турар уеде Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын сагыырымны, ооң тускай догуннаан чорукун камгалаарымны, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хүндүлээримни база камгалаарымны болгаш чонуң менээ даасканы Президентизиниң хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседиримни даңгыраглап тур мен».

Даңгыракты тыва болгаш орус дылдарга бээр.

Президент даңгырак берген уеден эгелеп албан-дужаалга кирген болуур.

II. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелери

6 үүл.

Тыва Республиканың Президентизи:

1) Тыва Республиканың Дээди Совединге хоойлу саналдап киирер эргелиг;

2) Тыва Республиканың айыл чок чоруун болгаш девискээр талазы-биле бүрүн-бүдүн турарын, ооң девискээриниге хоойлу-дүрүм сагылгазын болгаш корум-чурумну хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр;

3) Россия Федерациязы-биле харылзааларга, республикалар аразының болгаш чурттар аразының харылзааларынга Тыва Республиканы төлээлээр;

4) Тыва Республиканың Дээди Совединге республикада байдал дугайында чыл санында илеткээр, иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула айтырыгларының дугайында дыңнадыгларны кылыр. Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш ооң Президиумунуң ажылынга киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Дээди Соведи Тыва Республиканың улус депутаттарының ниити санының хөй кезиниң бадылааны-биле Тыва Республиканың Президентизинден эәлчег чок илеткел кылырын негээр эргелиг;

5) Тыва Республиканың өөрүнээзинден чугаалажыышкыннар кылыр болгаш республикалар база күрүнелер аразының керээлериниге, оларны ооң соонда Тыва Республиканың Дээди Совединге күштүг болдуруп, бадыладыры-биле ат салыр;

6) Тыва Республиканың Президентизиниң социал-экономиктиг айтырыглар талазы-биле күрүне чөвүлекчилерин томуйлаар;

7) чазак кежигүннерин: министрлерин, Тыва Республиканың комитеттериниң болгаш ведомстволарының удуртукчуларын Тыва Республиканың Дээди Соведи-биле дугуршканын өзугаар томуйлаар база албан-дужаалындан хостаар;

8) Тыва Республиканың Дээди Совединге Тыва Республиканың министерстволарын болгаш күрүне комитеттерин тургузарының база дүжүрериниң дугайында саналдарны киирер;

9) Тыва Республиканың чазаан удуртуп-башкарар;

10) Россия Федерациязының күрүне эргелеп-башкарылгазының дээди органнарының чанында, ооң-биле кады өске республикаларга, Тыва Республиканың төлээлерин томуйлаар болгаш-дыр ыйгыртыр. Тыва Республиканың консул төлээлерин томуйлаар база дедир ыйгыртыр;

11) Тыва Республиканың хоойлуларынга оларны хүлээп алган уеден эгелеп, 10 хонук дургузунда ат салыр болгаш чонга чарлап чедирер. Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алганы хоойлуларны ол хуусаа төнмээнде Тыва Республиканың Президентизи дедир эгидип болуур. Бир эвес катап сайгарып көргенинiң түнелинде Тыва Республиканың хоойлузун Тыва Республиканың бүгү улус депутаттарының үштүң ийи кезии бадылаашкын-биле хүлээп алыр болза, Тыва Республиканың Президентизи аңаа ат салыр болгаш 7 хонук дургузунда парлалгага чарлап үндүрер хүлээлгелиг;

12) Тыва Республиканың хамаатызы болдуруңуң айтырыгларын хоойлуга дүүштүр шинтпирлээр;

13) Россия Федерациязының күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының Тыва Республиканың хоойлу өзугаар эрге-ажыктарынга хамаарышкан шинтпирлеринiң Тыва Республиканың Конституциязының база хоойлуларының нормаларын-биле дүгжүп турарының дугайында түнел үндүрүп бээр дугайында дилегни, Тыва Республиканың Конституция судунга киирер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң түнелин барымдаалап, Тыва Республиканың Конституция судунга киирер.

Тыва Республиканың Конституция судунуң түнелин барымдаалап, Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр, Россия Федерациязының күрүне шаңналдарынга киирер;

14) Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр, Россия Федерациязының күрүне шаңналдарынга киирер;

15) хамаатыларның ниити айыл чок чоруун болгаш конституция тургузуун камгалаары-биле хоойлуга дүүштүр республикага азы ооң чамдык районнарынга онза байдалды чарлап тургузар, хүлээп алдынган шинтпирни күштүг болдуруп, бадыладыры-биле Тыва Республиканың Дээди Совединге үш хонук хуусаа дургузунда киирер;

16) Тыва Республиканың өөрүнээзинден чугаалажыышкыннар кылыр болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң бадылаанының соонда күштүг болур чурттар аразының база республикалар аразының керээлеринге ат салыр;

17) Тыва Республиканың Президентизиниң саналын өзугаар эәлчег чок сессияларны чыылдырар;

18) Тыва Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары-биле аңаа даандырган өске-даа бүрүн эргелерни боттандырар.

7 үүл.

Тыва Республиканың Президентизи бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлдеринге, күштүг боон турар хоойлуларның үндезинине болгаш күүседири-биле Тыва Республиканың бүгү девискээринге албан күштүг чарлыктарны база айтышкынарны үндүрер;

Президентизиниң Тыва Республиканың Конституциязы болгаш хоойлулары-биле албан-дужаалынга депшидип, соңгуурунга улуг деткимчелиң көргүскени дээш соңгукчуларынга өөрүп четтиргенин ол илереткеш, идегелди бүзүредири-биле бодундан хамаарыжыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын аазаан. Соңгуткаш үр болбаан-даа болза, чамдык ажылдарны кылып эгелээнин ол чугаалаан. Моол Арат Республика-биле дөрт харылзааны тудуп, күрүне деңнелиниге дугуржулганы кылып, ийи таланың удуртукчулары үш чугула документиге ат салган. Ында айтыкан хемчегларни боттандырып эгелей берген. Дараазында Турция болгаш өске-даа чурттар-биле харылзааларны тудары көрдүнгенин дыңнаткан.

Сөөлгү уеде амыдырал нарыыдаан, үлептүр, аъш-чем барааннары эвээжээн. Ындыг болганда чонуң хандырылгазынче сагыш салып, бо талазы-биле чүүү кылып турарын чугаалаан. Ниитизи-биле алырга республиканың ажылчы чонунуң аъш-чем хандырылгазы Россияның өске девискээрлеринден дээре болуп турар. Берге байдалдан чоокку уеде үнери берге, ону үоорту боттандырарын көрүп турарын айыткан. Амыдырал нарыыдан бергедээн, аъш-чем эвээжээн дээш хол салдынып, аңаа олурбас ужуругуг бис. Экономиканы канчап сегидеринче, акша-көпеекти кайыын ажылдап, тып алырынче сагыш салырывыс хүнүң чүгула соруглазы болуп турар. Пенсионерлерниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң, студентилерниң, шериг албанныгларның амыдыралын экижидеринче күрүне оон соңгаар сагышты салыр, боттуг дузаны чедирерин К. А. Бичелдей чугаалаан.

Бодунуң соңгуткан округунуң соңгукчуларының чагыттарын канчаар күүседип турарынга депутат доктааган. Чамдык чагыглар күүсеттинген, оскелерин амыдыралга боттандырар дээш кандыг хемчегларни ап турарын дыңнаткан.

Бо округтуң соңгукчуларының болгаш республиканың бүгү ажылчы чонунуң эрге-ажыын камгалаар дээш тускай догуннаан Тыва Республиканың хоойлуларын ажылдап кылыры, чаартыры, эдери мээң кол соруглагамның бирээзи дээрзин ол айыткаш, тыва кижиниң чаңчылдарынга, сеткил-сагыжынга, Тываның онзагай байдалдарынга дүүштүр ону кылырын демдеглээн. Ылаңгыя оорларга удур демнелди, хоойлу-дүрүмнү күштелдирерин, оларның-биле демнесел чорудар тускай бөлүүтү тургузарын чугулага көрген. Оон ыңай Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын моон соңгаар чаартыр, сайзыранайжыдары-биле чүүү кылып турарын чугаалап берген.

Соңгумчуларның хөй санның айтырыгларынга К. А. Бичелдей харыылаан. Чаа-Хөлге кажан район тургузарын ол черниң чурттакчылары соңуурган турар. Маңаа районну тургузарының бүгү байдалдары бар, ындыг-даа болза акша-көпеек чедишпезинден ону тургузары амдыызында болдунмаазын чонга ол тайылбырлаан.

Ужуражылгага «Найырал» совхозтуң директору, Тыва Республиканың улус депутады А. Д. Тюлюш, Чаа-Хөл кодээ Советиниң күүсекомунуң даргазы З. А. Монгуш, эмчи П. Т. Суваң болгаш өскелер-даа санал бергеш, совхозтуң, ылаңгыя арат ажыл-агыйын хөгжүдерде, чонну үлептүр, аъш-чем бараанналары-биле хандырарда үүү кылырын чугаалап, депутаттан чамдык дилегларни кылган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Шагаан-Арыг хоорайга келгеш, район эмнелгезиниң, оруумак школаның болгаш өске-даа коллективтерниң ажылы-биле таныжып чораан. Башкылар-биле ужурашкаш, шалың төлевирингe, аъш-чем хандырылгазынга хамаарыштыр чугааланы кылган.

Шагаан-Арыг хоорайның соңгукчулары-биле улус депутады К. А. Бичелдейниң ужуражылгазы Совет Тыванының 40 чылы аттыг кинотеатрга болган. Аңаа ол отчөдүн бергеш, чуртта, республикада, районда ажылынитиң, амыдыралдың байдалының дугайында чыылганнарга таныштырган. Ылаңгыя бо берге уеде ажыл-ишти эки организастаарының, чогаадыкчы, тывынгыр өзу-биле бот-башкартының ажылдаарының айтырыгларынга доктаап, түңү кылза чогуурун, кандыг сорулгаларны боттандырарын чугаалаан. Ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүледи республиканың экономиктиг байдалын, ажылчы чонунуң хандырылгазын экижидер дээш үүү кылып турарын, моон соңгаар боттандырар деп турар хемчеглерин допчузу-биле таныштырган.

Тыва Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров бо ужуражылгага киржип, бодунуң министерствозунуң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берген.

Соңгукчулар ажыл-ишке, амыдыралга, пенсиялга хамаарыштыр эвээш эвес айтырыгларны салган. Аңаа билдингир болгаш чедингир харыыларны К. А. Бичелдей, С. Д. Киров, Улуг-Хем, райкүүскомунуң даргазы Б. С. Седей олар берген.

Чаа-Хөлге, Шагаан-Арыгга эртиен ужуражылгаларга киришкен соңгукчулар «Найырал» ассоциациязының ажыл-чорудулгазына, арат ажыл-агыйын хөгжүдеринге, корум-чурумну канчап экижидип алырынга, оорларга удур демнелди шынгыырадырынга, шериг албаны эрттирип турар оолдарга, үлептүр, аъш-чем бараанналарын канчап көвүдедип алырынга, шалың төлевирингe өстүрерингe хамаарышкан болгаш өске-даа амыдыралчы чүгула айтырыгларны салган. Ылаңгыя «Найырал» ассоциациязы кандыгдаа түңнелдиг ажылды кылбааны чонну дүвүредип турар, ооң ужуру-биле билдинмес айтырыглар хөй болган. Соңгукчуларның саналдарынга үндезилээш, четпестерин эдерииң хемчеглерни алырын, ону боттандырар дээш тодаргай ажылды чорударын дугуруушкан.

Ужуражылгаларның түңнелинде К. А. Бичелдей чүве чугаалааш, моон соңгаар кылыр ужурлуг ажыл-херээвисти сүмележип, дугуржуп алдывыс, ам ажылнишче, амыдыралче ханылап кирип, эки ажылдаарынче соңгукчуларны кыйгырган. Чыылган чон ону түүлдүзүнүп хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.)

«СҮМЕЛЕЖИП, ДУГУРЖУП АЛДЫВЫС»

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга К. А. Бичелдей чоокта чаа соңгуткан. Ынчангаш Тыванның районнарынче, хоорайларынче, суурларынче сургакчылап үүп, соңгукчулар-биле ужуражып четтикпээн. Бо улуг албан-дужаалга ол соңгуткан соонда соңгукчулар-биле ооң бир дугаар ужуражылгазы Улуг-Хемниң Чаа-Хөл суурга болган.

Бо черни шилип алганы таварылга эвес, Тыва Республиканың улус депутадынга моон соңгуткан болгаш дарганың өскен черимында болуп турар.

Бир дугаарында «Найырал» совхозтуң ажыл-ишин, ажылчыннарының амыдыралы-биле таныышкан. Ам дээрезинде совхозта ажыл-иштиң, амыдыралдың байдалы чүгээр, мал кыштаглаашкынында улуг бергедээшкин чок, херектиг мал чемнерип тып алган. Чаа-Хөлде эң-не берге айтырыг болза суурнуң бажыңнарын чылыдары болуп турар. Чүге дээрге котельная кышка белен эвес. Амгы уеде үш котёддан чүгле чаңгызы ажылдап турар. Одаар хөмүр-даштыбиле дүжүрүп албаан. «Энергетик» кооперативтиң даргазы С. Гайдуков бо чугула ажыыңе чылыг уеде сагыш салбаанындан мындыг байдалда келген. Амыдыралчы эргежок чугула чылыг бээр черниң ажылын кыска хүүсаада эдер хемчегларни ап эгелээн. «Найырал» совхозтуң ажылчы кооперациязының ажылы-биле таныжарга, суурнуң чурттакчыларынга чиг далганы саттайн келгени илерээн, бар курлавырларның шаа-биле ону садарын дүгурушкан. Чаа-Хөл ортумак школазынга, «Чодураа» садигинге болгаш өске-даа коллективтерге депутат барып чораан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдей-биле Чаа-Хөл суурнуң соңгукчуларының ужуражылгазы школаның улуг залынга болган. Көдээ Советтиң даргазы З. А. Монгуш ужуражылганы ажыткаш, депутатка сөс берген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының албан-дужаалынга депшидип, соңгуурунга улуг деткимчелиң көргүскени дээш соңгукчуларынга өөрүп четтиргенин ол илереткеш, идегелди бүзүредири-биле бодундан хамаарыжыр бүгү-ле чүүлдерни кылырын аазаан. Соңгуткаш үр болбаан-даа болза, чамдык ажылдарны кылып эгелээнин ол чугаалаан. Моол Арат Республика-биле дөрт харылзааны тудуп, күрүне деңнелиниге дугуржулганы кылып, ийи таланың удуртукчулары үш чугула документиге ат салган. Ында айтыкан хемчегларни боттандырып эгелей берген. Дараазында Турция болгаш өске-даа чурттар-биле харылзааларны тудары көрдүнгенин дыңнаткан.

Сөөлгү уеде амыдырал нарыыдаан, үлептүр, аъш-чем бараанналары эвээжээн. Ындыг болганда чонуң хандырылгазынче сагыш салып, бо талазы-биле чүүү кылып турарын чугаалаан. Ниитизи-биле алырга республиканың ажылчы чонунуң аъш-чем хандырылгазы Россияның өске девискээрлеринден дээре болуп турар. Берге байдалдан чоокку уеде үнери берге, ону үоорту боттандырарын көрүп турарын айыткан. Амыдырал нарыыдан бергедээн, аъш-чем эвээжээн дээш хол салдынып, аңаа олурбас ужуругуг бис. Экономиканы канчап сегидеринче, акша-көпеекти кайыын ажылдап, тып алырынче сагыш салырывыс хүнүң чүгула соруглазы болуп турар. Пенсионерлерниң, хөй уруглуг өг-бүлелерниң, студентилерниң, шериг албанныгларның амыдыралын экижидеринче күрүне моон соңгаар сагышты салыр, боттуг дузаны чедирерин К. А. Бичелдей чугаалаан.

Бодунуң соңгуткан округунуң соңгукчуларының чагыттарын канчаар күүседип турарынга депутат доктааган. Чамдык чагыглар күүсеттинген, оскелерин амыдыралга боттандырар дээш кандыг хемчегларни ап турарын дыңнаткан.

Бо округтуң соңгукчуларының болгаш республиканың бүгү ажылчы чонунуң эрге-ажыын камгалаар дээш тускай догуннаан Тыва Республиканың хоойлуларын ажылдап кылыры, чаартыры, эдери мээң кол соруглагамның бирээзи дээрзин ол айыткаш, тыва кижиниң чаңчылдарынга, сеткил-сагыжынга, Тываның онзагай байдалдарынга дүүштүр ону кылырын демдеглээн. Ылаңгыя оорларга удур демнелди, хоойлу-дүрүмнү күштелдирерин, оларның-биле демнесел чорудар тускай бөлүүтү тургузарын чугулага көрген. Оон ыңай Тыва Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын моон соңгаар чаартыр, сайзыранайжыдары-биле чүүү кылып турарын чугаалаан.

Соңгумчуларның хөй санның айтырыгларынга К. А. Бичелдей харыылаан. Чаа-Хөлге кажан район тургузарын ол черниң чурттакчылары соңуурган турар. Маңаа районну тургузарының бүгү байдалдары бар, ындыг-даа болза акша-көпеек чедишпезинден ону тургузары амдыызында болдунмаазын чонга ол тайылбырлаан.

Ужуражылгага «Найырал» совхозтуң директору, Тыва Республиканың улус депутады А. Д. Тюлюш, Чаа-Хөл кодээ Советиниң күүсекомунуң даргазы З. А. Монгуш, эмчи П. Т. Суваң болгаш өскелер-даа санал бергеш, совхозтуң, ылаңгыя арат ажыл-агыйын хөгжүдерде, чонну үлептүр, аъш-чем бараанналары-биле хандырарда үүү кылырын чугаалап, депутаттан чамдык дилегларни кылган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Шагаан-Арыг хоорайга келгеш, район эмнелгезиниң, оруумак школаның болгаш өске-даа коллективтерниң ажылы-биле таныжып чораан. Башкылар-биле ужурашкаш, шалың төлевирингe, аъш-чем хандырылгазынга хамаарыштыр чугааланы кылган.

Шагаан-Арыг хоорайның соңгукчулары-биле улус депутады К. А. Бичелдейниң ужуражылгазы Совет Тыванының 40 чылы аттыг кинотеатрга болган. Аңаа ол отчөдүн бергеш, чуртта, республикада, районда ажылынитиң, амыдыралдың байдалының дугайында чыылганнарга таныштырган. Ылаңгыя бо берге уеде ажыл-ишти эки организастаарының, чогаадыкчы, тывынгыр өзу-биле бот-башкартының ажылдаарының айтырыгларынга доктаап, түңү кылза чогуурун, кандыг сорулгаларны боттандырарын чугаалаан. Ол ышкаш Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүледи республиканың экономиктиг байдалын, ажылчы чонунуң хандырылгазын экижидер дээш үүү кылып турарын, моон соңгаар боттандырар деп турар хемчеглерин допчузу-биле таныштырган.

Тыва Республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров бо ужуражылгага киржип, бодунуң министерствозунуң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаалап берген.

Соңгукчулар ажыл-ишке, амыдыралга, пенсиялга хамаарыштыр эвээш эвес айтырыгларны салган. Аңаа билдингир болгаш чедингир харыыларны К. А. Бичелдей, С. Д. Киров, Улуг-Хем, райкүүскомунуң даргазы Б. С. Седей олар берген.

Чаа-Хөлге, Шагаан-Арыгга эртиен ужуражылгаларга киришкен соңгукчулар «Найырал» ассоциациязының ажыл-чорудулгазына, арат ажыл-агыйын хөгжүдеринге, корум-чурумну канчап экижидип алырынга, оорларга удур демнелди шынгыырадырынга, шериг албаны эрттирип турар оолдарга, үлептүр, аъш-чем бараанналарын канчап көвүдедип алырынга, шалың төлевирингe өстүрерингe хамаарышкан болгаш өске-даа амыдыралчы чүгула айтырыгларны салган. Ылаңгыя «Найырал» ассоциациязы кандыгдаа түңнелдиг ажылды кылбааны чонну дүвүредип турар, ооң ужуру-биле билдинмес айтырыглар хөй болган. Соңгукчуларның саналдарынга үндезилээш, четпестерин эдерииң хемчеглерни алырын, ону боттандырар дээш тодаргай ажылды чорударын дугуруушкан.

Ужуражылгаларның түңнелинде К. А. Бичелдей чүве чугаалааш, моон соңгаар кылыр ужурлуг ажыл-херээвисти сүмележип, дугуржуп алдывыс, ам ажылнишче, амыдыралче ханылап кирип, эки ажылдаарынче соңгукчуларны кыйгырган. Чыылган чон ону түүлдүзүнүп хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК
(«Шынның» корр.)

Кызыл хоорайның Комсомольская кудумчузунда моон мурнунда улустуң чугаалажып турганы — чаа чунар-бажың деп турган бажында ам республиканың чоннуң аргалары-биле эмнээр эртем-практиктиг төптү тургускан.

Даштындан безин көөрге, кижиниң соңуургалын хаара туда бээр ол бажыңның иштинге кирбээн кижи харын азып-даа болур. Чүге дизе ында кылган чаа чунар-бажыңга чуруп, келген улус чамдыкта өске өрээлдерже кире-даа бээр чорду. Ында чогум чүү барыл дээрзин чамдык кижилер эки билбес. Кысказы-биле чугаалаарга, ук төп кижиниң дыштанырыга дыка таарымчалыг деп чугаалап болур. Чүге дизе ында эр, хереэжен улустуң чунар залдары, бустаныр өрээлдер, душ, эштир бассейнден аңгыда чоннуң яңзы-бүрүү аарыгларын эмнээр тускай төптү ажыктаан.

Бистиң бо төпте амгы уеде тос кабинет ажылдап турар. Ол чүл дээрге — кижиниң хан-дамырының, чүрегиниң ажылдаарын хынаар, үр уеде эмнеттинмес балыгбышкын черлерни тудуштурар база нерв аарыгларын эмнээр лазерлиг прибор, яңзы-бүрүү аарыгларга хамаарыштыр аналиэтер алыр лаборатория, массаж кылыр кабинеттер, суг-биле эмнээр өрээлдер дээш, оон-даа өске черлер бар — деп, төптүң кол эмчизиниң оралакчызы реабилитолог эмчи Андрей Карпенко чугаалады.

Бо төпте улуг кижилерни төлевирлиг, а 14 хар чедир чоруп турар.

ХООЙЛУГА АТ САЛГАН

Күрүненің айыл чок чорук органнарын эде организастаар дугайында ССРЭ Хоойлузунга ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачев ат салган.

ССРЭ-ниң Күрүненин айыл чок чорук комитединиң дүжүрген болгаш ооң баазазынга ССРЭ-ниң Күрүне эргелелининиң төп органнары эргелиг дараазында албан черлерин тургускан:

айыл чок чоруктуң республикалар аразының албан чери,

ССРЭ-ниң төп разведка албан чери.

ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле комитет. Ол комитет каттышкан командылал черлиг кызыгаар шериглерлиг болган.

15-КЕ ЧЕДИР БАЙДАЛ

«Шын» солуннуң 1992 чылда чагыдылгазы декабрь 15-те доостур. Декабрь 1-ге чедир 22964 кезек «Шын» чагыттынган. Тус-тус районнарны алырга мындыг: Кызыл хоорай—1761; Барыын-Хемчик—2481; Чөөн-Хемчик—2520; Улуг-Хем—3017; Өвүр—1320; Тожу—512; Тес-Хем—1608; Таңды—873; Эрзин—1508; Бай-Тайга—1880; Монгун-Тайга—945; Сут-Хөл—1600; Кызыл район—1346.

«Шынны» чагыдып алырынга идепкейлиг дээш четтирдивис, эргим номчукчулар!

Ам республиканда үнүп турар ооң чагыдылгазы кандыг болуп турарын силерге таныштыраал:

Тувинская правда	21825
Тываның аныяктары	18678
Молодежь Тувы	2295
Программа	6237
Сылдысчыгаш	10452
Центр Азии	4071
Содействие	772
Деткимче	1616
Республика Тува	3107
Эне сөзү	3337
7 дней	427
Районнар солуннары	7731

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының санал-оналдарын барымдаалап Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссия ажылдап кылган.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I эге. Ниити чүүлдер

1 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдалары

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын Тыва Республиканың хамаатылары бүгүнити, дең болгаш дөрт бадылаашкынның үндезинге чажыт бадылаашкынбиле боттандырар.

Тыва Республиканың Президентизин кылдыр бо Хоойлуу ёзугаар соңгуур эргелиг чүгле Тыва Республиканың 35 хардан куду эвес база 60 хардан улуг эвес назылыг хамаатызы соңгулдуп болур.

Тыва Республиканың Президентизин 5 чыл хуусаалыг соңгуур.

Чаңгыс ол-ла хамааты улаштыр йӧн удаадан хӧй катап Президент боор болбас.

Бо чүүлдүң негелдерги хажыттынганда, Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын күш чок деп санаар.

2 чүүл. Хамаатыларның соңгуур эргези

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга Тыва Республиканың 18 хар четкен хамаатылары киржир эргелиг.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга психика аарыг, суд-тун угаан-медерели четпес деп санаалы хамаатылар болгаш судтуң шиитпелди-биле бадылаашкын хүнүнде хосталгазын казаан черлерде кеземче херээ эрттирип турар кижилер киришпес.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга Тыва Республиканың хамаатыларның киржир эргезин оларның ыяшгүүрүдүн, социал база өңүү байдылыдан, кылып турар ажылының үндезинге база хевиринден, расазындан база национальдан, эр-хереженнеден, эртем-билиинден, дылындан, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазындан, политиктиг база өске-даа үзелдериннден. Тыва Республикада чурттап келгенинин хуусаалындан хамаарыштыр кызагдаары хоруглуг.

3 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериниң принциптери

Хамаатылар Президент соңгулдаларының талазы-биле соңгулда мурнуңун кампаниязынга база бадылаашкынынга киржир.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкын чажыт болур болгаш хамаатылар ону шуут боттары боттандырар. Хамаатыларның күзел-соруун илерелдирин контрольдаарын болдурбас.

Хамааты бүрүзү чаңгыс бадылаашкынныг.

Бадылаашкынны республика Президентизиниң кандидаттарының болгаш оларның саналдааны республиканың оралакчы президентилериниң талазы-биле деңге эрттирер.

4 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларынга белеткел болгаш ону эрттирип турар үеде ажык-чаялыг чорук

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээринге болгаш эрттирериге кижиден турар күрүне база хөй-ниити организацияларының боттарының ажыл-чорудулгазын хөйге балдынгыр кылдыр ажык-чаялыг чоруудар.

Тыва Республика политиктиг партияларга, профессионал эвилелдерге, өске-даа хөй-ниити каттыжышкынынарынга болгаш массалыг шимчээшкиннерге Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээрин болгаш эрттирерин күүседир, ажылдаар үезинин база соц.гүкчулар данзыларын дугайында чогуур үезинде чарлап дыннадыр.

Соңгулда комиссиялардың, хуралдарынга, соңгулда участоктарынга бадылаашкын үезинде, бадылаашкынны санап турар үеде, а ол ышкаш бадылаашкынның түннелдерин тодарадып турар үеде улус депутаттары, политиктиг, профэвилел база өске-даа хөй-ниити каттыжышкынарының болгаш массалыг шимчээшкиннерин, күш-ажылчы коллективтерин, хамаатыларның чурттап турар черинин аайы-биле хуралдарының, а ол ышкаш массалыг информация черлерин төлээлекчилерин киржип болур эргелиг. Төлээлекчилер оларны чорутқан организацияларның хуралдарының протоколдарындан ушта бижилгелиг азы эргелерин бадыткап турар өске-даа документилиг болур ужурлуг. Айыткан төлээлекчилерни киржилгезинин дугайында соңгулда комиссияларынга баш удур сагындырары негеттинмес. Соңгулда комиссияларының ажыл-чорудулгазынга эргедүүмге дүүшпес холгаарлаашкынны болдурбас.

5 чүүл. Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын эрттирериниң материалдыг хандырылгазы

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан чыгдалдарны республика бюджединиң күсель-биле боттандырар. Ол соруглаларга бүдүрүлгелериин, албан черлериниң болгаш организацияларның, хөй-ниити каттыжышкынарының база тус-тус хамаатыларның эки тура-биле берген акша-хөрөнгилерин Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязы күштүг боор, турар хоойлужудулгазынга дүүштүр чорудар.

Республика Президентизиниң соңгулдаларын белеткээрге болгаш эрттирерге хамаатыларның чурттап турар черинин аайы-биле шериг албаныгларының хуралдары «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң негелдерингe дүүштүр республиканың соңгуур эргелиг 300-тен эвээш эвес хамаатыларның депшиткен кандидатты деткээри тавырылгада Президентиге кандидатты дорт депшидип болур эргелиг.

Президентиге кандидат депшидер инициатива хөй-ниити организарындан, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, а ол ышкаш Тыва Республиканың тус-тус хамаатыларындан үнүп болур. Бо тавырылгада ону республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан чыгдалдарны республика бюджединиң күсель-биле боттандырар. Ол соруглаларга бүдүрүлгелериин, албан черлериниң болгаш организацияларның, хөй-ниити каттыжышкынарының база тус-тус хамаатыларның эки тура-биле берген акша-хөрөнгилерин Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязы күштүг боор, турар хоойлужудулгазынга дүүштүр чорудар.

Бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның күш-ажылчы коллективтери, ортумак тускай болгаш дээди өөредилге черлериниң коллективтери, хамаатыларның чурттап турар черинин аайы-биле бала шерит кезектеринин аайы-биле шериг албаныгларының хуралдары «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң негелдерингe дүүштүр республиканың соңгуур эргелиг 300-тен эвээш эвес хамаатыларның депшиткен кандидатты деткээри тавырылгада Президентиге кандидатты дорт депшидип болур эргелиг.

Президентиге кандидат депшидер инициатива хөй-ниити организарындан, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, а ол ышкаш Тыва Республиканың тус-тус хамаатыларындан үнүп болур. Бо тавырылгада ону республиканың Президентизиниң соңгулдаларын белеткээри болгаш эрттирери-биле холбашкан чыгдалдарны республика бюджединиң күсель-биле боттандырар. Ол соруглаларга бүдүрүлгелериин, албан черлериниң болгаш организацияларның, хөй-ниити каттыжышкынарының база тус-тус хамаатыларның эки тура-биле берген акша-хөрөнгилерин Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязы күштүг боор, турар хоойлужудулгазынга дүүштүр чорудар.

Республика Президентизиниң соңгулдаларын белеткээрге болгаш эрттирерге хамаатыларның чурттап турар черин

Совхозтуң ажылчыннарыннан арендаторлаан кижилернин баштайгызы Виктор Николаевич Алдын-Херел болур. Ол дүмазы Юрий болгаш оглу Алик оларны эш кылып алгаш, эрткен чайын совхозтан бир кодан молдурганы, бир кодан хойну арендага хүлээп алган. Чардынган керээ-сүүгаар Өөк шынаазында Балыктыг-Хөл деп черни мал одарладыр кылдыр алган. Арендаторлар бо чайын бода малын эки чайлаглаткан, ынчалзажок шээр малдың денгели шоолуг эвес болганындан элээн чидириглерлиг апаргаш, ону ске кадарчыга дужаар ужурга таварышкам. Арендаторларның чай дургузунда алган немелде деңизинин ишти өртээ орбан болган. Олар оң акша хөрөнгүн будурулге баалавын сайзырадырыга ажыглаар деп шиитпирлээн.

— Бистер машина-техника-биле багай эвес хандырганыбыс бис. Автомашина болгаш трактор бисте бар. Бо чайын 80 тонна сигенни кезип алдывыс. Оон кырында немелде кылдыр савадны база белеткеп алган бис. Часкаар малдарывысты дужаптарывыска кылган ажылывыстың түвелеп билдинде бээр — деп, арендаторларның бирээзи В. П. Маады чугаалаар.

ЧУРУКТАРДА: арендаторлар Ю. Алдын-Херел биле В. Маады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АРЕНДАТОРЛАРДА

Бии-Хем районнуң «Хадын» совхозунуң ажылчыннары арендага болгаш бригада керээлерин сүүгаар ажылдаарынче база тараачын болган арат ажылгайның чорударынче чоорту шилчип турар. Бо совхозтуң хаван фермазын аренда харылзааларынче сүүгаар ажылдаарынче шилгитмейнинден бээр ийи чыл дирежооп турар. Совхозтуң девискээринден өске будурулелер, организациялар чер алгаш, эът будурер дузалал ажыл-агый черлерин база организастап турар. Чижээ, Кызылдың электротудуг чери мооң мурнунда ажыглалчок чыткан хөөлбектерлиг шынааны арендага алгаш, бо чайын анда-ээш авес өдүрткеннерни өстүрген.

Совхозтуң бодунуң ажылчыннарыннан арендаторлаан кижилернин баштайгызы Виктор Николаевич Алдын-Херел болур. Ол дүмазы Юрий болгаш оглу Алик оларны эш кылып алгаш, эрткен чайын совхозтан бир кодан молдурганы, бир кодан хойну арендага хүлээп алган. Чардынган керээ-сүүгаар Өөк шынаазында Балыктыг-Хөл деп черни мал одарладыр кылдыр алган. Арендаторлар бо чайын бода малын эки чайлаглаткан, ынчалзажок шээр малдың денгели шоолуг эвес болганындан элээн чидириглерлиг апаргаш, ону ске кадарчыга дужаар ужурга таварышкам. Арендаторларның чай дургузунда алган немелде деңизинин ишти өртээ орбан болган. Олар оң акша хөрөнгүн будурулге баалавын сайзырадырыга ажыглаар деп шиитпирлээн.

— Бистер машина-техника-биле багай эвес хандырганыбыс бис. Автомашина болгаш трактор бисте бар. Бо чайын 80 тонна сигенни кезип алдывыс. Оон кырында немелде кылдыр савадны база белеткеп алган бис. Часкаар малдарывысты дужаптарывыска кылган ажылывыстың түвелеп билдинде бээр — деп, арендаторларның бирээзи В. П. Маады чугаалаар.

ЧУРУКТАРДА: арендаторлар Ю. Алдын-Херел биле В. Маады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ПАРЛААЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (СЭТА). Өртектерни хостуг болдурар дугайында Россия Президентизинин Чарлыынга ат салдынган, ол Чарлыкты күштүг болдуруп эгелээриниң хуусаазы ам дээрезинде доктааттынмаан деп, РСФСРниң Чазааның Даргазының оралакчызы Егор Гайдар декабрь 5-те парлалга конференциязынга дыынаткан.

Үндүрүглер хоойлужудулгазынга эдилгелерни хүлээп алган сөөлүнде өртектерни хостуг болдурар дугайында Чарлык күштүг болуп эгелээрин Россия Чазааның Даргазының оралакчызы сагындырган. Ол эдилгелерни чазактың хуралынга түүлдүг деп санаан болгаш Россияның парламентизи чугаалажып көөр.

Өртектерни хостуг болдурарының хуусаазын доктаадырын республикалар-биле чугаалажыышкынар саададып келген. Өртектерни хостуг болдурарыны бичии совгаарладырын республикалар дилеп турар. Ынчалзажок оны саададыры — байдалды улам-на нарыыдадыр апаар деп. санаан турар бис деп, Егор Гайдар чугаалаан.

Чазактың декабрь 5-те хуралынга хүлээп алдынган шиитпирлерни болгаш Чарлыкты Е. Гайдар тайылбырлаан. Үндүрүглерниң чаа хенирлерин, үндүрүглер дугайын хоойлужудулгага хамаарышкан эдилгелерге көрдүнген. Немелде өртекке үндүрүг хемчээли 28 хуу болур. Немелде үндүрүг чонга база немелде чарыгдалывысты нарядка кинрбейн бартаның эскерип каан, айтырыг тургузарынга. «Шоормаар. Чоп боттарынар садыш кылып алган силер?» — дээш, мээн немелдемнидаа херекке албас. тоовас болду.

Боттарывыстың акша-көпеэзинти үндүрүп тургаш, бажыывыс септеп алырывыска, ам радиовус ажылдавасташ туруп берген. Бажыывыска радио кииртип алыр дээш, тудуг-септелге участогунуң, район-

Үлетпүр килдизиниң почтазындан

МАНАП ЧАДАШТЫВЫС

Хүндүлүг «Шын» солуң редакциязы, Улуг идегелбиле чагаа бижиир ужурга таварыштывыс. Мээн ээм ээзи 1988 чылдың июнь айда чартыктап аарааш, 1-ги бөлүктүң инвалиди болган кижи. Ол мооң мурнунда Барыын-Хемчик районнуң база Ак-Довурак хоорайның школаларынга 30 чылдар иштинде башкылап, бичии чаштарны эртем билиглиг өөредип чораан. Мен бодум «Тыва даг-дүгү» комбинаттың фабриказында 20 чыл ажыг ажылдап тур мен.

Чамдыкта ээм иштинниң хан базырыкчыны үлегердип турун бээрге, бергедей-ле бээр-дир бис. Дүне безин телефон долган, эмчиниң дүрген дузазын хереглеп бээр-дир бис. Ынчан келирге бажыывыста телефон чок. Дүне када телефонуг бажыынар дилеп оларның эжиин соктаар ужурга база таваржып-дыр бис. Дүнүгү дүнезинде кым-на кижи бажыың белеп ажылдып чыдар боор ийик. Чамдыктары шуут ажытпас, чамдыктары кызырар иттыг болгулаар-дыр. Бажыыңче эмчи чалаарда-ла, бергедээр болу бедивис.

Аарыг-аржык кижилиг улус болгаш, 1988 чылдаала биддиринишкин киирип, бажыывыска телефон киирип бээрин дилээп болгай бис. Телефон кииртип алыр дээш барбаан-четпээн черлеримдаа, бозагазын арталаан черимдаа чок. Даг-дугу комбинаттың үдүртүкчуларынга. Ак-Довурак хоорай Советинин даргазы турган Тыва Республиканың улус депутады В. Х. Сүге-Маадыга база-ла Тыва Республиканың улус депутады А. П. Шүлепова, улус депутаттарының Барыын-Хемчик райкууском даргазы, Тыва Республиканың улус депутады С. И. Штыенкова, СССРниң улус депутады Ю. Т. Комаровка, районнуң харылзаа белдирииниң начальнигине даап, барбаан даргаларывыг чок. Олар шуптуг-ла аазап турду. Оларның чамдыктары найысылал Кызылче көжүп чорүй барган. Бажыыңга телефон киирткип алыр дээш дуза дилеп чедип тургаш даргаларывының хоозун аазаашкынарынга бүзүрээш, телефон чок үш чыл ажыр манап тур бис. Бөдүүн ажылчың кижи болаарга, бо хире улуг албан-дужаалдыг даргалар мээң өг-бүлемге буянныг дуза чедириптер деп болаан болза, бо үш чыл дургузунда чүүл-даа аидара тудуптар хире болду.

Ынчангаш бо чагааны солуңче бижиир ужурга таварыштым.

С. ЧАНЗАН.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының ажылчыны.

БОТ-БОТТАРЫНЧЕ ЧУУШКАШ...

Эрткен чайын чурттап орар бажыывыстың капитал септелгезин кылып, ырышазын, дээвирин солуду. Септелге-тудуг участогунуң тудугжулары тудуг материалдары чогундан үш ай иштинде шейүп келгеш, арай боорда доостү. Бисте малдар чок дээш, иштики ажылдарын боттарынар кылып алыңар, оон соонда нарядын хагдырып алыр силер дээш тудугжулар чорүй барган. Чаш уруг тудуп алгаш, үш ай иштинде бажыңнар кезип, чеже хонаттаар боор. Боттарывыс арткан ажылдарын кылып алдывыс. Септелгени чедир кылырынга боттарывыстың хөрөнгүвүстен хойде акша-төгерик чарыгдаан бис.

Септелге үезинде кылган ажылывысты саазынга бижип алгаш, тудуг участогунуң мастеринге чеде бээривиске, нарядты шагда-ла киирип каан мен, акша үнерге алыр силер дээн. Шалың үнген деп сүрээ дыынаш, тудуг участогунуң бухгалтериязынга баарымга, 63 рубль санап берди. Бистиң үндүрген чарыгдалывысты нарядка киирбейн бартаның эскерип каан, айтырыг тургузарывыга. «Шоормаар. Чоп боттарынар садыш кылып алган силер?» — дээш, мээн неделдемнидаа херекке албас. тоовас болду.

Боттарывыстың акша-көпеэзинти үндүрүп тургаш, бажыывыс септеп алырывыска, ам радиовус ажылдавасташ туруп берген. Бажыывыска радио кииртип алыр дээш, тудуг-септелге участогунуң, район-нуң харылзаа белдириинин даргаларынга айтырыг тургузуп чөгел төттүм. Бо черни удуртуп баштап орар даргаларга баарга. тудуг даргазы почта даргазынга бар дээр, почта даргазы тудуг даргазынга бар дээр. Ынчангаш бот-боттарынче чүүл кагжып туруп «бердилер. Радио дыңнарастаам, ат болдувус. Ам кайы даргаларга чедер улус боор бис.

Роза МОНГУШ.
Хандагайты суур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 9
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Делегейниң уруглар театрының фестивалы (Евпатория). 10.20 Футбол допчулалы. 10.50 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Аргентина). 11.00 «Ол эки-дир, дарга». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 12.00—12.20 ТМА.

• • •

15.05 «Ол ынчан болган, болган...» 15.25 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 1-ги сериязы. 16.35 Ургларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.35 Фигурлуг чыгулаашкын. ССРЭ чемпионады. Киевтен дамчыдылга. 18.30 ТМА. 18.50 Мультфильм. 19.00 «Рынок хоойлузуң өзугаар». 1-ги дамчыдылга. 19.30 Фигурлуг чыгулаашкын. ССРЭ чемпионады. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Футбол допчулалы. 22.05 «Автор телевидениези». 23.50 Профессионалдар аразынга чадаг-тергеге делегей чарыжы. 00.30—00.45 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Италь дыл. 9.45 «Орус культура» дугайында беседалар». 10-кү дамчыдылга. 10.25 Ийиги фольклор фестивалы (Нижний Новгород). 11.00 Барымдаалыг фильм. 11.30 Т. Ни. Ке. 12.00 «Анна Андреевна бажыңында». 1-ги кезээ. 12.30—13.00 С. Юрский. «Киохля» шинде. 17.00 Мультфильм. 17.15 «Дириг амытаннар аймак». 18.00 Эштиишкин. Европа чемпионадын. Германиядан дамчыдылга.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Ургларга ... фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр. интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Аът театры. 21.30 Музыка коллекциязы. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20— 00.25 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Россияның улус депутаттары Н. П. Медведев биле В. В. Беспалов. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

ДЕКАБРЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Эфирде музыка. 9.35 Ургларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.35 Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.20—13.55 Фигурлуг чыгулаашкын. ССРЭ чемпионады. Киевтен дамчыдылга. 15.20 Академик Н. М. Амосовбиле ужуражылга. 15.40 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 2-ги сериязы. 16.55 Мультфильм. 17.05 Ургларның музыка клуву. 17.50 Чемпионнар-биле кады. 18.05 «Хензиг када тура каавыт!». 18.30 ТМА. 18.50 Сонуургактарга. 19.05 «Төлевилел — 90». 19.35 «Бээр кел, дарга». Уран-чечен телефильминиң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чүү? Кайа? Кажан?». 22.45 Н. А. Некрасовтуң төрүттүнген хүнүнден бээр 170 чылынга. 23.45 Профессионалдар аразынга чадаг-тергеге делегей чарыжы. 00.25—00.40 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 Авторлар программалары. 10.15 Мультфильмнер. 10.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 «Дар» журналдың таныштырылгазы. 12.00 «Кызыл баз ак өңнер». 12.30 «Анна хүрээде». 2-ги кезээ. 13.00 «База катап оперетта». 13.40—14.00 Телефильм.

• • •

17.15 Рафаэль Ильясов ырлаар. Казаньдан дамчыдылга. 17.35 «Аян-чоруккучулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.35 Ургларга ... фильм. 18.35 Айтырыглар болгаш харылзалар. 19.05 «Экивецер!». Информастыг программа. 19.40 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 Сес дилеп тур мен. 20.55 Хөглүг программа-биле таныштырылга. 21.55 Тараачыннар айтырыы. Ужуражылга. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.05 Театр фургону. «Соло».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 «Кижи дугайында маникрест». Ю. Галанскова. 19.15 «Ыраккы Чөн чүве». Теледопчулал. 19.55— 20.00 Реклама.

Среда

ДЕКАБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Ургларның музыка клуву. 9.50 Чемпионнар-биле кады. 10.05 «Кара күү куш». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 «Бээр кел, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.20 «Чүү? Кайа? Кажан?» 13.30 «Аазы-чаа». 14.15 Телефильм. 14.45 «Плюс». 15.15 «Блокнот». 15.20 «Партнер». 15.40 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 3-кү сериязы. 16.50 Н. Н. Чайковский. «Славян марш». 17.00 Ургларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.00 «Үзел-бодал». 18.30 ТМА. 18.50 Сонуургактарга. 19.15 «Москва—Индианаполис» теледамчыдылга. 19.35 «Че, чоруттаалы, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Концерт. 23.05 Футбол. Симферопольдан дамчыдылга. 00.10 «Ялта-91». 01.00—01.15 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.20 Делегей рыногунче дулгүүр. 9.50 Авторлар программалары. 10.45 Барымдаалыг фильм. 11.00 Ол-ла хевээр. 12.00 «Анушка садта». 3-кү кезээ. 12.30 «Капитал» тележурнал. 13.00 —14.55 «Ырлажылыкар, өөнуктер!».

• • •

17.40 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.10 Делегей рыногунче дулгүүр.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Үзбекистанның уран чүүл мастерлериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Бадминтон талазы-биле делегей маргылдаазы. 21.05 Реклама. 21.10 Телешин. 22.00 Криминалдыг дамчыдылга. Капсырылгазы. Барымдаалыг фильм. 23.00—00.50 Футбол. Европаның чемпионнарының кубогу дээш.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 Россияның парламент медээчизи. 18.55 Ол-ла хевээр. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

ДЕКАБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 Ургларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.10 Камерлиг оркестр концерти (Германия). 10.40 «Комизда-33». Уран-чечен фильм. 12.00 ТМА. 12.20—12.35 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

13.35 «Телемикст». 14.20 «Плюс». 14.50 «Богун болгаш ынчан». 15.20 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чуртталгазы. Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 4-кү сериязы. 16.25 «Кончаа сүүшкүнү болгаш политика». 17.10 Ургларга— фильм. 18.15 ИХМ-ниң медээлери. 18.30 ТМА. 18.50 «...Он алды харыглларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.35 «Команда-33». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Останкинониуң концерт студиязынга чогаалчы Владимир Максимов-биле ужуражылга. 22.50 Цифасминиң сагынмышаан. 23.45—00.00 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 «Кадыкшыл». 9.50 Харылзаа-шуулган. 10.20 «Революция. Эрге-чагырга. Акша...» 10.40 — 11.00 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Ургларга фильм. 18.40 Биске Чаа чыл чедип келир. 19.10 «Экивецер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Кино кижилери. «Юлия Солнцева: сөөлгү интервью». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 «Маргыштыг чугаа». 23.00 Медээлер. 23.20 Медээлер. 23.25 — 00.30 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Харылзаа-шуулган. 18.45 «Конверсия салдары-биле». 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 — 20.00 Реклама.

Пятница

ДЕКАБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 Футбол допчулалы. 9.50 «...Он алды харыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.35 «Команда-33». Уран-чечен фильм. 12.00—12.20 ТМА.

• • •

15.20 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдырал-чуртталгазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 5-ки сериязы. 16.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 «Антреприза» студия көргүзүп тур». 17.30 «Кижи болгаш бойдус». 18.15 Сонуургактарга. 18.45 Шуптуг сылдыстар. М. Хуциев. 20.05 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 Футбол допчулалы. 22.05 «ВиД». 01.20 — 01.35 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.45 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.15 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 11.00 «К-2» көргүзүп тур. 11.55 — 12.50 Криминалдыг дамчыдылга. «Шуут чажыт».

• • •

16.45 Мультфильм. 17.05 Ниитилел эртемниң дугайында чаа өөредилге номун чугаалажып көөру. 17.35 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Ургларга фильм. 18.35 «Тыва ТВ чалап тур». 19.35 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 21.30 Автор ырызының кежээзи. 1-ги дамчыдылга. 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.20 Джаз-тайм. Капсырылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Ажылгыр херээжен. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 «Скаут. белен бол». 19.30 «...Биеэги-ле хевээр комиссарлар-дыр». 19.55 — 20.00 Реклама.

Суббота

ДЕКАБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Ритминг программа. 7.00 «Сагыш-сеткил хайныгыышкыны». 7.45 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.45 Эртенги хөглүг программа. 9.15 ТМА. 9.35 Экономиктиг ниитилежилге чурттарының азыяктар оркестриниң концерти. 11.45 «Билдингир-даа болза, бүзүренчир эвес». 12.30 Экологиял хрониказы. 12.45 «Дем каттыжылга» видеодамчыдылга. 14.00 «Музыка киоскизи». 14.30 Режиссер М. Каликтиң фильмнери. 15.40 «Чер—бистиң ниити өргээвис». Фотоконкурс. 15.50 «ТВ—клуб». 16.50 «НЛО: чарлаттынмаан аянчорук». 17-ги дамчыдылга. 17.20 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 24-кү сериязы. 17.45 Уран-чечен фильм. 19.10 Мультфильм. 19.20 «Хамааты Андрей Сахаров». Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Өг-бүле телевикториназы. 22.35 ТМА. 22.50—00.20 «Театр Тиэн».

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Шажын музыказы болгаш поэзия. 8.45 Чуруумчу Е. Новоселов. 9.05 Баскетбол допчулалы. 9.35 «Бодун боду ашкарып-чемгерер: хоорай аргалы». 10.10 «Чаа Пигмалион». 10.55 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 12.55 Программага А. Гладилин биле И. Иванова киржир. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Бодунуң конга кагар черинден». 14.10 «М-трест». 14.40 «Алыг хелчүкте баскыы». 16.10 «Булгаковту долгандыр». 3-кү дамчыдылга. 17.00 Бүгүдеге педагогика. 18.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 18.00 Политкилдис. 19.10 АКШ-тан неделя самында болур программа. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Алды сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 6-гы сериязы. 21.30 «Өг-бүле телевикториназы. 22.35 ТМА. 22.50—00.20 «Театр Тиэн».

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 15

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Спортту—бүгүдеге. 8.30 «Спортлото» тиражы. 8.45 «Эртен эрте». 9.30 ТМА. 9.50 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 10.30 «Эртенги сылдыс». 11.20 «Аян-чоруккучулар клуву». 12.20 Тараачыннарга программа. 13.00 «Амик эгелээрге...» 13.45 Чаа салгал шилип ап тур. 15.00 Балет артистериниң концерти. 15.30 Уолт Дисней көргүзүп тур... 16.30 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Марокко). 16.40 Делегей панорамазы. 17.10 Улуг-хүн кинозалы. 17.55 «Хөг-жүмге репетиция». Уран-чечен фильм. (Италия. Монако 1978 чыл). 19.10 «Дорт эфирге диалог». 19.50 «Чүү? Кайа? Кажан?». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Ын» демдекти өзугаар. 22.55—23.10 ТМА.

ИЯИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже чыскаалынар!». 8.15 Бичии концерт. 8.30 Марк Шагал. Россиядан чуружчу. 9.00 Мультфильм. 10.00 «Концертке тоолчургу чугаа». 11.00 Камера эртекен үени шинчилеп тур. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.15 — 04.20 Телемарафон. Телемарафон чапсарында: 19.00 Реклама. 19.05 Медээлер. 19.25 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге тыва чогаалчыларның хуралының ЧАГААЗЫ

Чоннуң сеткил-сагыжын өрү көдүрер болгаш буянныг чаагайжыдар ужуруг чечен чогаал база уран чүүл болза, рынок харылзаалары-биле шилчип турар үеде, садыг-саарыгажыдылганың, хөөнзүрээшкиннинг аспаашче чайгаар туттуруп кирип бар чыдар апарган. Тыва чогаалчыларның, эртемденнерниң огулуг ажылдарын чоогa чедирер аргалар - улам кызырлып, саазын айтырыы барык шинитпирлеттинмес апар чыдары-биле чергелештир республика типографиязының дерит-херекселдерн чоннуң өзүл турар нетелделерин хандырар аргажок эргижирээн.

Тыва чогаалчыларның хуралының киржикчилери бистер, Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге бо тутуулганы чорудар дугайында шинитпирни хүлээп алдывыс. РСФСР-ниң улустарының литератураларының төлээлекчилериниң бирги Бүгү-россия конференциялының киржикчилери нациовал литератураларны, ылаңгыя эвээш самныг улустарның чечен чогаалдарын хөгжүдеринге дузалаар Бүгү-россия фондузун тургузарының идеязын деткимр дугайында дилегин РСФСР-ниң болгаш ооң составывыга кирип турар республикаларның Дээди Советтеринге киргеи. Аңаа даянгаш, тыва нациовал литератураны деткимрининн Тыва Республика Фондузун тургузар дугайында айтырыгны шинитпирлээрин республиканың Дээди Совединден, Министрлер Чөвүлелинден дилеп тур бис.

Бистиң республиканың Дээди Соведи болгаш чазаа тыва культураны, эртемнин, литератураны болгаш уран чүүлдү сайзырадырынга түс черниң авторларының номнарын парлап үндүрериниг чогумчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш салыышкынны кошкатпазын, республика типографиязының тудуун дургедедирин. Тываның ном үндүрер черин болгаш «Улуг-Хем» журналды саазын фондузубиле хандырарын республиканың чазаа кичээнгейге алыр дээрзинге бүзүреп турар бис. Чогаалчыларның ажылы уруг-дарыгдан эгелээш, бүтү чонга чугула ужур-дузалыг. Ынчангаш чоокку 2-3 чылдарда тыва нацнонал литература шыңгыы шылгалдаларга, бергелерге таваржырын билип турар бис. Кандыг-даа нацнонал культураның үндезини — литература болганда, бистиң нацнонал литературавысты камгалаары, ооң келир үеде сайзыралын хандырары чазактан негеттинип турар. Бистер, чогаалчылар, чүткүлдүг болгаш демнеш ажылывыс-биле тыва чоннуң угаан-бодал байлакшылдынга үлүүвүс кинреривисти бүзүредип тур бис.

(Тыва чогаалчыларның иинти хуралынга ноябрь 27-де хүлээп алган).

ЧУРУКТА: чогаалчылар хуралының киржикчилери. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

...БАШТАЙГЫ ЫНАКШЫЛ

Чылдар, чылдар... Чүге-ле ийик күстүң сеелгү айы Өлчеймааның чалыы-чылларын сагындырып, сагеш-сеткилин доюлдура бээр. Барык-ла чээрби чыл бурунгаар ол студент кыс тургаш, эштери-биле паркка аваарлап чораан, Өнер-оолга ужуражы бергенин сактып келир. Баштайгы хар черже ужуп бадып оре, бедик чагыларда сайгылгааннар чырыынга кыланайнып, таварышканна чүве бүрүзүнге таваар, ооҗум чонуп турган.

Өлчеймаа биле Өнер-оол эштеринден чыдып калганын эскербээн. Иелээ баштайгы харны чарашсынып, чаптап, холдарын бурунгаар сунаш, чөөк ышкаш чиик харжыгаптарның адыш иштинге хонуткаш, дораан эрий бээрин харааданып, элдепсинип көрүп турганнар. Өлээн болгачда, чаа дүжүп турган харга истерин арттырбышаан. Өлчеймаанын чурттап турары иинти чурталга бажыңынче чорупканнар. Хар чаап турар болгаш ындыг ийикле, кежээнин чылыы аныяктарның хөөрежип, таныжып алырынга деткимче болган.

Өнер-оол башкы училищезинин күш-культура салбырын доозупкаш, школада ажылдай бергенин, аныяктарның аразында республика черелиг хостуг күреш маргылдаазында киржип келгенин Өлчеймаага соңуургаткан. А ол база Өнер-оолга келир үеде башкы болур мергежизи шилип алганын, ам күрүнеиин башкы институдунуң бир салбырының ийиги курузунда өөренип турарын Өнер-оолга таныштырган.

Өлчеймаага дорт, бедик, дурт-сыныг, аксымаар шырайлыг, бодүүн, чугаакыр ол сонуурганчыг болуп, сеткилин хөлзедип, бир-ле билдинмес күш ону Өнер-оолче чыра тыртып турган ышкаш болган. Общежитиеге чедип келгеш, Өлчеймаа байырлажыр дээш, эргилип кээрге, Өнер-оол ооң холдарындан тудуп алгаш, характырынче дорт көрбүшаан, чугаалаан: «Өлчеймаа, силерже чагаа бижипсимзе, ажына бербес боор силер деп, ядегээр-дир мен». Харыы-даа дыннавайн, Өнер-оол чорупкан. Харжыгаштар ам-даа черже ужуп бадып, улам-на көвүдеп, черниң өңүн өскертипкен.

Өлчеймаа биле Өнер-оол каш чыл улаштыр чагаалажып, бот-боттарын деткижип, дузалажып келген. Амыдырал оларның күзеп, бодааны дег эвес болган. Олар салым-чолун кадып шыдаазайн барганнар. Ынчалза-даа чоннуң ажы-төлүн боттарының чедип алган мергежилиниге өөредип, оларның эки чараш мозу-шынарга кижизидип, ажылынга ынакшылын, сонуургалын чидирбейн чоруурунга өөрүп чоруурлар.

Баштайгы хар... Баштайгы ынакшыл...

Чүге-ле ийик, баштайгы хар чаап эгелээрге-ле, Өлчеймаанын сеткилинге баштайгы ынакшылдың баштайгы кежээзи олчаан чуруттуун, каранка көстүп, ам чаа болган ышкаш кылдыр аңаа сагындырар.

Екатерина САЯЯ.

ДАҢ ХАЯАЗЫНДА ЧУГАА

Сыгыр даңның хаяазында сыгырга куштуң үнү-биле чергелештир чүү болуп турарыл? Ажыы-биле чугаалаарга, хайыралдыг, хаяалыг хүн үнгелек, ханы ынакшаан чалыыларның бот-боттарынга чагыт-сүмезин солчуп, катап каяа душчуруп дугурушкан, чүректерге чоок болгаш эргим үе-дир ийин. А удаткан хөн каптагайның алдын-сарала хүнү амылыг өртемчейже хереддерин чажыттар. Амыдырал саарыглыг хем дег хайнып-дойлуп үнер...

Аныяк шүлүкчү, чурукчу Владимир Донгактың «Хаяалыг хүн үнгелекте» деп эгелиг шүлүктериниң баштайгы чыындызын номчуп дооскаш, үетүнде бижээним одуругларны сактып алдым.

Ийе. Баштайгы ном — баштайгы чогаадыкчы шылгалда. Чоогортузунге узун орук шеериниң эге удазыны — сээн бодуңнуң баштайгы номун. Ында кирген шүлүктериниң номчукчулар каңчаар-ла хүлээп алыр ирги деэш дүвүрел сени амыраттастай бээр. Бирде-бирде бодазарга, душтуунган харыы чагаа маңаан чалыы кыска дээш-даа ышкаш апаргылаар сен...

Чыыды ийи кезектиг. Биргизинде хамааты лирика, а ийигизинде ынакшыл лириказы колдаан.

«Хаяалыг хүн
Чээн үүктен
үнгелекте,
Хамык бойдус оттуп
кээрин
Хайгаараан мен».

Шүлүкчүүнүң бир кол утганыышкыны азы сонуургалы — бойдустуң чараш-каазын чуруп көргүзер, ону хөй-хөй номчукчуларга чедирер дээн изиг күзели болур.

«Дыткап дүк дег
шаарарган
Ак-көк булут
Дымырады чаъстай
каапкаш,
эстн берди».
(«Челээш торгум»)

«Хаттың, чаъстың
шапкынчызы
каржы чаңнык
Хаяларны чапгыландыр
көскени-дир.»
(«Чаашкы мурнунда»)

Мындыг янзыдыг чедимчелиг деннелге — чурумалдар чыындызы арбып. Оларны номчукчулар эскерерлер боор.

Ынакшыл. Моңге шагның ынакшылы... Автор чыындызының ийиги кезээн барык ынамшыл темазынга бижиттинген шүлүктер-биле долдурган.

«Ынак мен деп
Ылчың сөстер октап
чорбас,
Будуштүглер аравыста
тывылбас бе?»
(ындыг аттыг)

Шүлүкчү амыдыралчы айтырыгны салган-дыр. А ооң харыызын янзы-бүрү бодалдар-биле билдингир болгаш чедингир кылдыр автор боду харыылап турар.

Чалыы кыска чоргаарлан
деп
ынчан мөңээ
Чалгыг ооҗум сымыранган
ышкаш болчук,
Чараш сынның саарыгларга
чүрүттүнүп,
Чажың өрүп турганыыны
сактып келем».
(«Сактып келем»)

«Хөглүг каткың,
чараш сөзүң
овуузуунуун
Көвей эрлер,
мени мурнай,
эскерген боор.
Сен дег кижи
хоначалар
кайын мунзаар,
Сеңээ баарым
моон соонда
чегенчиг боор».
(«Сеңээ баарым чегенчиг боор»)

Владимир Донгак боду чурукчу кижи болганындан ооң шүлүктеринде чуруималдар, деннелгелер ескелерге демейлешпези тодаргай. Бо чыындызының каастталгазын автор боду кылган. Ол дээрге ийи дакпыр салым-чаяанны негээни чугаажок. Автор баштайгы чыындызын төрээн авазының чаагай овур-хевиринге бараалгатканында база ханы утка бар.

Шүлүкчүнүң бо чыындызында четпестер дугайын оюп кааптым. Чүге дээрге дуң төл өөрүг апаар, өзер, моон соңгаар бодуңун амыдыралчы мөзү-шынарын бистерге, номчукчуларга көргүзе бээр болгай.

Монгуш ДОРЖУ.
Шүлүкчү, республиканың Улусчу чогаадылга уран чүүлүнүң төвүнде кол редактор.

...ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Ритмнг гимнастика 7.30 Мультфильмнер. 8.30 «Дириг амытаннар аймаа». 9.15 ТМА. 9.30 Хөглүг программа. 10.00 «Кадыкшыл». 10.30 Барымдаалыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 10.50 Кижинин мозу-шынары. 11.35 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ чемпионалы. 12.20 «Бурда модең» саналдап тур...» 12.50 «Шивээ». Музыкалыг программа. 14.05 Атлетизм. Делегей маргылдаазы. 14.50 Мультфильм. 15.00 ТМА. 15.15 Режиссер А. Калюктин фильмнери. 17.00 Экология хрониказы (ЭХ). 17.15 Рок-кинчээл. 18.15 Мультфильм. 18.35 Екатерина Шаврина ырлаар. 19.05 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 23-кү сериязы. 19.30 Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Петерс поп-шоу». 22.40 «Дүн оргузунга чедир болгаш ооң соонда». 01.10 ТМА. 01.25—02.10 Чадаг-тергеге делегей чарыгы.

ИЯНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 «Тишина № 9». 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.30 «ТелеЭКО». 11.00 «Арыг хөлчүкте бажың». 12.55 Коңга кагар чери. 13.10 «Ак каарган». 14.10 «Хөктүг оюннар». 2-гн кезээ. 14.40 «Булутту болгаш чаашкынны бижип ор мен». 15.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 17.20 Чурукчу Марина Белькевич. 17.45 «Булгаковту долганыр». 2-гн дамчыдылга. 18.30 АКШ-тан неделя санында программа. 19.15 Супер-оюн. Маргылдаа. 19.25 «Ставропольнең чери таажыр ирги бе?». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 СКВ. 20.45 Кино кижилери. 22.00 «Елена болгаш Сергей». 22.30 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Криминалдыг дамчыдылга. 00.15 «Бедик шынарның уран чүүлү» 00.55—01.40 Эстрада программазы.

КИНО

ДЕКАБРЬ 7-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Высоконравственная ночь» 9.00, «Господин Бхарат» (2 сериялыг 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Кровавый спорт» 9.40, 11.40, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 9.00, 12.30, «Черные ступни» 10.50, «Время слуг» 14.20, «Дина» 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

ДЕКАБРЬ 8-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Высоконравственная ночь» 9.00, «Господин Бхарат» (2 сериялыг) 11.00, 14.00 17.00 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Герой золотого наконечника» 9.40, 11.40, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 9.00, 12.30, «Черные ступни» 10.50, «Время слуг» 14.20, «Дина» 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

ДЕКАБРЬ 9-ТА
«НАЙЫРАЛ»: «Стенка на стенку» (АКШ) 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: «Герой золотого наконечника» 10.30, 12.30, 14.30, 16.40 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Очень страшная история» 9.00, 12.30, «Кк «Сказка» «Дикие лебеди» 10.40, 14.00, «Господин Бхарат» (2 сериялыг, Индия) 15.50, 19.00 шактарда.

„Шынның" Ааданы
Дыштаныр хүнге арын 2ш

КУНЧУУҢАРНЫ КАМНАҢАР ДААН

«Кунчуу дээрге неэи-дир» (Улустуң чугаазындан).

«Авай» деп сөс адаар кылдыр салым-хуумну
Амыдырал эгезинден чаяваан бол,
Ава кижи эргелдиин кунчуум кадай
Азага чедир солуп чору, чолдууи ол-дур
Аалынга бачым өйде чеде бээрге,
Аяк шайы изиг турар кырган чүве.
Аштын-чемнин дээжизин кезээде-ле
Ажы-төлге чедир дээштин сунар кижи.
Чүрээм өөртүр кырганывыс берге - аараан,
Шүмү-биле тура албас, кээргенчиин,
Удур көрүп, дуза дилээн характары
Уруунуун мээң хөрээм өйүп, саргылып кээр.
Ие болган кунчуунарны камнанар даан,
Иштин-хөөнүн биилип чөргар, дунмаларын.
Иелериниң чылыг чүрээ мөңге эвес, ындыг-даа бол,
Ис чоок читпес, сеткилдерге артып калыр.

УДУ, САРЫЫМ

Эртенги хүн халазының чылыг шонуу
Эргимнин менден быламп эргеледи,
Чайынналып, хүлүмзүрээн херелдери
Чассыткан дег, мага-бодун өпейлей-дир.
Дүжүп хөглүг болган-на боор, каттырып каан.
Дүмбей бодал азар чүзүн сөөртken дег сен.
Дыштыг үйгүп үзе кирбейн, сени чаптап,
Тынысқынның чылыын билип, түрүп келдим.
Уду сарыым, амыдырал бергезинден
Үйгүп-даа бол, бичии када камгалазын.
Уттуммас амгы шагның үлезин
Удуг ижип, шыламыын-на ажып эртер.

Чечекмаа САЯЯ.

Тээли суур.

СЕТКИЛ-ХӨӨНГЕ ШААЖЫЛАЛ

Кижизиг мөзү-шынарлыг, хөглүг-баштак аажыл-чанныг аныяк оол Александр Монгушевич Зотов шериг хүлээлгезин коңчуг эки эрттиргеш, орангчуртунга менди-чаагай ажылдап, чурттап тура, амгы тайбың үеде дерзин, ооҗежок өлүрүкчүлериниң холундан бартан.

Чамбы дипке чаңгыс
удаа
Чаяаттынар кижи тыны —
Аддын-мөңгүн, алмазка-даа
Амалатпас, дээди кежик.
Ак-көк Дээрге, чырык
Хүнге,
Аваазы дег — эргим Черге
Кажанда-даа эриктээ дег,
Харамдыгып чурттап
чоруур...
Амыдырал каазын тыныш,
Аас-кежиин амзап четпээн
Хөөкүй кижи кем чок черге
Хөөржүттүнген. Чүү деп
чүвел?
Кижи диртнен мөзүзүнден
Хирлин-биле ойта дүшкен,
Ийи буттуг араатанны
Ижиктирген кымның
чаглазы?
Сактыышкыннар арттырып
каап,
Чалыы назын өлүртүп каан.
Ада-ле, бүлезинде
Ажыг-шүжүг бажын ашкан.
Чырык хүн-даа караңгылай
Чылча дүжүп, бузулган дег.
Көк дээр безин хөлбеш
кылдыр
Хөме базып келген ышкаш.
Өлүрүкчү хензиг када
«Типлекчи» бооп үнген-даа
бол,
Өжээтенчи ады өлген.
Дириг шүлбус болуп арткан.
Кавайлыындан өскен сууру,
Ак-көк чараш Тыва туржук,
Камчаткада солдат оолдуң
Арттырып каан истери хой...
Ынчалза-даа сеткил-хөөнге
«Өлүм» деп сөс — шаажылал
дег!
Ынак сууру, чалбак чону
Өскүссүреп калган-даа дег!
Сактырга-ла, дем чаа маңаа
Чазык чаагай олурган дег.
Өпеяазын аады чайгап.
Өпейлээни дыңналган дег...
Айыыл-халап баш удур
Тодарап кээп турары кай,
Амы-тынын чиңге хылын
Доза туруп аарывыс кай!

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

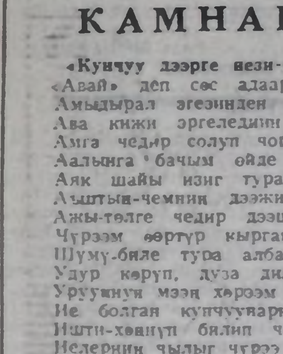

— Кадын хаан ашаанга оол белекке берген деп чүү дээни ол чүвел? — деп, сиңди Катя башкызындан айтырган.

— Ол дээрге аңаа оол божуп берген дээни ол-дур ийин — деп, башкызы тайылбырлап берген.

Элээн каш хонганда, Катя башкызынга канчаар-даа аажок өөрүшкүлүг маңнап келген.

— Мария Петровна, дүүн мээң төрүттүнген хүнүм болду.

— Белек кылдыр чүнү бердилер?

— Лида даай-авам менээ бичии ыт божуп берди.

• • •

Школага диктант бижидип турган. «Кайыын-на ийик, бир-ле черден бурган өршээп, каарганга борбак быштак чорудупкан...»

— Иванов, чүге холун көдүрүп ор сен?

— Силер бурган чок деп турдунар чоп.

— Быштак база чок, ынчаарга ам чүл, диктант биживес эвес.

• • •

— Петя, улгадып келгеш, ким болур сен?

— Генерал.

— Ынчаарга сеңээ дайынга өлүрүп каап болур болдур ийин.

— Ким?

— Дайзын.

— Ынчаарга дайзын болганы дээрге хире-дир.

• • •

Орус кижиден айтырыг салган:

— Төрээн чуртуңга ынак сен бе?

— Ынак мен.

— Ол дээш өлүр сен бе?

— Өлүр мен!

Еврей кижиден айтырган:

— Төрээн чуртуңга ынак сен бе?

— Ынак мен!

— А ол дээш өлүр сен бе?

— Өлүр бээримге, Төрээн чуртумга ким ынак болур чүвел?

• • •

Дүпе. Эжикти бир кижи соктаан.

— Кымыл ында?

— Силерге ыяш херек бе?

— Чок, херекчок.

Эртен ээзи үнүп келгеш, көөрге, ыяшы чок болган.

• • •

— Ачай, бир рубльден берем, зоопарк баргаш, чылан көрейн дээн.

— Сен улгаттырар шилдеп ап алгаш, садче кирген, шыйлашкынны көрүп ап, ол-ла-дыр.

• • •

Василь Ваныч-биле Петька нелээ кызыгаарга доскуулга турганнар.

Бир-ле кижи кызыгаар артып бар чыткан.

— Петька, ооң паролюн айтыр.

— Эй паролюң чугаала.

— Пароль.

— Эрте бер че.

• • •

Агроүлетпүргe чагаа келген: «Бистиң чуртувуска аш-чем программазын күүседири-биле мени бир шоодай канада кызыл-таска орнавыдын көрүңер».

• • •

Аныяк артист театрыбиле кадыы ол баштайгы гастролюнче чоруур деп белеткенип турган. Оөрунда номчукчулар эскерерлер боор.

Ынакшыл. Моңге шагның ынакшылы... Автор чыындызының ийиги кезээн барык ынамшыл темазынга бижиттинген шүлүктер-биле долдурган.

«Ынак мен деп
Ылчың сөстер октап
чорбас,
Будуштүглер аравыста
тывылбас бе?»
(ындыг аттыг)

Шүлүкчү амыдыралчы айтырыгны салган-дыр. А ооң харыызын янзы-бүрү бодалдар-биле билдингир болгаш чедингир кылдыр автор боду харыылап турар.

Чалыы кыска чоргаарлан
деп
ынчан мөңээ
Чалгыг ооҗум сымыранган
ышкаш болчук,
Чараш сынның саарыгларга
чүрүттүнүп,
Чажың өрүп турганыыны
сактып келем».
(«Сактып келем»)

«Хөглүг каткың,
чараш сөзүң
овуузуунуун
Көвей эрлер,
мени мурнай,
эскерген боор.
Сен дег кижи
хоначалар
кайын мунзаар,
Сеңээ баарым
моон соонда
чегенчиг боор».
(«Сеңээ баарым чегенчиг боор»)

Владимир Донгак боду чурукчу кижи болганындан ооң шүлүктеринде чуруималдар, деннелгелер ескелерге демейлешпези тодаргай. Бо чыындызының каастталгазын автор боду кылган. Ол дээрге ийи дакпыр салым-чаяанны негээни чугаажок. Автор баштайгы чыындызын төрээн авазының чаагай овур-хевиринге бараалгатканында база ханы утка бар.

Шүлүкчүнүң бо чыындызында четпестер дугайын оюп кааптым. Чүге дээрге дуң төл өөрүг апаар, өзер, моон соңгаар бодуңун амыдыралчы мөзү-шынарын бистерге, номчукчуларга көргүзе бээр болгай.

Монгуш ДОРЖУ.
Шүлүкчү, республиканың Улусчу чогаадылга уран чүүлүнүң төвүнде кол редактор.

Район эмнелгезинин кол эмчизи
Алексей Маннаевич
БАДЫНЫҢ
болгаш район эмнелгезинин чолаачызы
Леонид Бадыевич
ЧЫПСЫНАКТЫҢ
хенертен мөңээнин улус деңгээлдеги Эрги район Советтинин күүскому болгаш районнуң тен эмнелгезинин коллективин дыштатпышаан, оларның төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыылалды илергейлеп тур.

РСФСР-ниң алдарлыг мал эмчизи
Дарья Лукьяновна
ИВАНОВАНЫҢ
53 харлап чоруун элекке мөңээнин Тыва Республиканың ветлабораториязының ветеринария килдизи дыштатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыылалды илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совези, Министрлер Чөвүлели «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34
□ приемная — 3-34-26
□ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери үлетүр — 3-34-49, 3-36-73
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16
□ сеңээл айтыыттар — 3-39-15
□ улус депутаттар Советте — 3-34-19
□ ончаа — 3-34-9
□ идеология политикузун — 3-36-35
□ чагаа — 3-39-03
□ очулга — 3-34-89, 3-34-92
□ — 3-34-19
□ — 2-27-41
□ — 2-52-75
□ — 2-57-11

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыынын керектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуузу, бажын № 1.

Чагыг № 996.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда иөзилеттинген

№ 210 (14710) 1991 чылдың декабрь 10, вторник

Садар өртээ 20 көп.

Беларусь Республиканың, РСФСР-ниң, Украинаның күрүне баштыңнарының МЕДЕГЛЕЛИ

Бис, Беларусь Республиканың, РСФСР-ниң, Украинаның удуртукчулары

— чаа Эвилел иерээзин белетиээриниң талазы-биле чугаалажыышкыннар мунгашталганы, республикаларның ССР Эвилелиндеи үнериниң объективтиг зоруулу болгаш хамаарышпас күрүнелериниң тургустунары боттуг факт апарганын демдеглеиишаан;

— төптүн кызыы политиказы экономиктиг болгаш политиктиг ханы кризиске, бүдүрүлгениң бууразашкынынга, ниитилелдиң барык бүгү чөлектериниң амыдырал байдалынып халаптыг кудулаашкынынга чедиргенин айыткышаан;

— мурнундагы ССР Эвилелдиниң дыка хөй девискээрлеринде хөй-хөй кижиниң амы-тынынга чедирген националдар аразының чөрүлдээлериниң чыллагааны болган социал дүшкүүрүүг чоруктуун күштелгенин кичээнгейге алдышаан;

— боттарывыстың улустарывыстың база делегей ничтилежилгезиниң мурнунга харыысалгавысты болгаш политиктиг база экономиктиг реформаларны черек кырында боттандырарының эрге-кок чугула херек апарганын медереп билбишаан, хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң тургустунарыч медеглеп, ол дугайында талалар 1991 чылдың декабрь 8-те дугуржулгага ат салганын дыннадып тур бис.

Беларусь Республика, РСФСР, Украина составтыг хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезинге ССР Эвилелиниң кежигүннери бүгү күрүнелерини, а ол ышкаш бо дугуржулганың соруулаарын база принциптерин хүлээп көрүп турар ескелээ күрүнелериниң каттыжып киреринге ажык.

Демнежилгениң кежигүннери күрүнелер делегейге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга угланышкынны чорудар күзелдиг. Олар мурнундагы ССР Эвилелиниң кезээлериниде болгаш дугуржулгаларында оларга көрдүнгеи делегей хүлээлгелериниң күүселдезиня магадылап, ядролуг чепсекке чагыс аай контрольду болгаш ооң нептерел таваазын хандырар.

Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Даргазы С. ШУШКЕВИЧ.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Украинаның Президентизи Л. КРАВЧУК
1991 чылдың декабрь 8.
Минск хоорай.

АРЫСКАНДА БИР ХҮН

Улуг-Хемде чаа тургустунган «Арыскан» совхозтуң дирекциязының болгаш көдээ Культура бажыңының чалааның ёзугаар «Шын» солуннуң редактору, Тыва Республиканың улус депутады В. Ф. Чадамба болгаш редакцияның болук ажылдакчылары суурнуң чурттакчылары-биле ужуражып чораан.

Солуннуң ажылдакчылары суурнуң хөй-ниити организацияларының удуртукчулары, специалистер, башкылар уткуп алгаш, бирле дугаарында школаның спорт залынга хол бөмбүүнге маргышкан. Арысканчылар 2:1 санга уткаш, тиилелгени чедип алган. Ооң соонда теннис маргылдаазынга ортуман школаның башкызы Хеймер-оол Самдан кымга-даа уттурбайн, тиилекчи болуп шылгараан. Бо маргылдаага база арысканчылар аалчыларны арыг уткан.

Шыдыраага сес кижи ойнаан. Көдээ суурнуң шыдыраачылары шыырак ойнаарын көргүссе-даа, ниити сан-биле аалчыларга аштырган. Редакцияның шыдыраачылары Владимир Чадамба, Мижит-оол Саая кымга-даа уттурбайн ойнаан, а өскелери хайымнашкан.

Культура бажыңынга суурнуң чурттакчылары, башкылар, тускай эртемниглер-биле ужуражылга кежээ 7 шакта эгелээн. Чыылганнарга «Шын» солуннуң редактору Владимир Федорович Чадамба редакцияның ажыл-чорудулгазын, сорулгаларын делегеергей чугаалап берген. Ужуражылга ажык чугааже шиҥчип, номчукчуларның хөй санныг айтырыгларына харыыларны редакторнуң оралакчызы Александр Дембирель, харыысалгалыг секретарының оралакчызы Монгуш Өлзей-оол, культура, улус өредилге болгаш чогаал киилдизиниң эргелекчизи Сарыг-оол Куулар, метээ болгаш спорт киилдизиниң ажылдакчызы Виктор Кара-Сал, агроүлетпүр киилдизиниң корреспондентизи Доржу Шаңгыр-оол болгаш өскелер-даа берген. Санал берген чамдык номчукчулар солуннуң ажылдакчыларының арынарын танып, билип алганынга база ужуражып кедегенинге өөрүп четтиргенин илерептиишаан, парлаттынып турар материалдарга хамаарыштыр четпестерни айтып, ажыктыг арга-сүмени катказын.

«Шын» солуннуң редакторуу тиилекчи болганнарга кубокту болгаш вымпелдерни байырлыг байдалга тывысказын. Совхоз директорун Бичее-оол Монгул-оол солун ажылдакчыларынга кубокту болгаш турасшаалдыг хорек демдектерин берген. Ол ышкаш солунга ачы-дузаа чедирери-биле 2 мун рубльди редакцияның агар салыңче шилчидер болган.

Ужуражылганың түнелиинде «Шынныг» «Солунчу» агитбригадазының концерти көрүкчүлерни сонуургаткан. Редакцияның бот-тывынгыр артистери Ирина Бурбуну, Валентина Саттың, Елизавета Барысканың «Бүрен-Аксы», «Кадайлыг киижиге ынак-тыр мен», Лэво Монгуштуң «Эх, ынаам сеңи», «Хорум-Даамны», Ирина Бурбунуң «Эргим келир куштарым» деп ыдарыын, Сарыг-оол Куулардың шулуктерин, «Шеми кыпы» деп ырызын, болук оолдарның «Долгана» деп ырызын болгаш Виктор Кара-Салдың, Монгуш Өлзей-оолдуң, Дорюу Шаңгыр-оолдуң чамдык күүседилерин көрүкчүлер сонуургап көргеш, Журналист бот-тывынгыр артистерниң «Солунчу» агитбригадазының концерти көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинге таарышкан, моон соңгаар база катап аарган-ноол турарын суурнуң чамдык чурттакчылары журналистерге дилеп турган.

Сайкул СИДАР.

ИДЕГЕЛДИҢ ЧЫРЫЫ

ХОВУ-АКСЫ: дүүнгү – чоргаарал, бөгүнгү – дувүрел, даартагы –?...

Чоокка чедир-ле улуг-бичее хуралдарга, өске черлерден аалчылар, таныш-көрүштер-биле чугааларга чоргаарланып, харын-даа мактанныксап чугаалаар эвилел чергелиг ийи бүдүрүлгевис —«Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттар турган-на болгай. Ам оларның биразы «Тыва кобальт» хандынарының кырында келген. Үк бүдүрүлге чери бо чылдың июль 1-ден эгелеп кобальт бүдүрерин соксаткан.

Аңаа ажылдап турганнар ам дээрезинде колдуунда ажылчын турушгарында хевээр, комбинатты хаарынга, ооң оран-савазын, дериглерин консервациялга белеткеп турарлар. Удавас ол ажылдар доостур. Ынчан комбинатка хаара туттунган турган чеди чүс ажыг кижи ажыл чок артар. Ол хире хөй ажыл чок артган кижилер моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарыл, оларның чурттап турары Хову-Аксы суур канчаарыл дээн чижектиг эвээш эвес нарын айтырыглар тургустунуп келген.

Чогум-на ынчангаш бо дувүренчиг айтырыгларга харыыларны эрткен пятницада суурнуң «Металлург» Культура бажыңынга болуп эрткен чурттакчы чонуң чыыжы тыварын оралдашкан.

Чыыштың ажылынга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейниң республиканың Дээди Совединиң Хову-Аксы талазы-биле комиссиязының кежигүннериниң, республиканың чамдык министерстволарының, ведомстволарының удуртукчуларының киришкени ооң ажылын бир онзагай болдурган.

Суурнуң комбинаттың келир үедеги салым-чолуунуң дугайында кыска чугаа-биле чыышты ажыткаш, К. А. Бичелдей комбинаттың директору А. В. Мельниковка сөс берген.

«Амгы үеде «Тыва кобальт» комбинат деп чүл?» деп айтырыгны салып, аңаа харыыны директор Бодуу-Мельниковка сөс берген:

— Июль 1-ден эгелеп кобальт тывыжы соксаан. Чүге дээрге бар боол турар кобальт рудазындан орулгалыг боол болур хире кобальт алыры болдунмастаан, ол дугайында түскай эртемниглер боттуубиле айытканнар. Ынчангаш даг. гидрометаллургия цехтеринде рудниктиң чамдык керектери ам бөзин хаглынган. Чүс бежен болур. Чаңгыс Хову-Аксы суурнуң чарыгдалдарынга комбинаттан ам бөзин 6 миллион рубль чылда үнүп турар, ол ам-даа көвүдээр болгай. Мындыг байдалда канчаарыл, ол тургустунуп келген айтырыгларны канчаар шиитпирлээрил?

Бо бүгү чарыгдалдарны республикага онаалтар дээрге, ол хире акша-хөреңги, чүвениң шынын чугаалаар апаар, ында чок, ооң бюджеди ол чоккала чедишпезинин кырында. Ынчап барганда өске аргалар диливр апаар.

Дүүн чаа комбинаттың күш-ажылчы коллективиниң конференциязы болган — деп, директор уламчылаан. — Бодунуң ол чыыжында коллектив Норильск хоорайда «Норильск никель» концериге комбинатты дең эргелиг кежигүн кылдыр хүлээп аарының дугайында дилег киирер деп шиитпирге келген. Баш удур дутуржушкуннардан үк концери комбинатты бодунга кадып алыры-биле чөпшээрежип турар. Ол концерпге каттышкан соонда комбинаттың ажылының угланышкыны кандыг болурул?

Бирээде, комбинаттың гидрометаллургия цетинге Норильскиден эккээр чиг эттеп (кобальт будүрүлгезинин артынчылары) кобальт суу будүрер. Амгы үеде ол продукцияга хереглел бүгү делегейде аажок улуг. Ам бис ону будүрбейн турувуста безин, ону чөрүдүп, бээринип дугайында чагаалар чурттуд, чамдык хоорайларындан аңгыда, Кыдаттан, Сингапурдан безин кээп турар. Ооң өртээ аажок улуг. Ол чугула продукцияны будүрериниң технологиязын моон мурнунда-ла ажылдаан, ол эрткен чылгы май айның ышкаш чөрүлдөөлер турып кээп болбас ирги бе, орулгалыг апарзывысса, ону концери-биле канчаар улежир бис, чаа будүрүлге экологиняга кайы хире хоралыг боол болур ирги деп чижектиг дыка хөп айтырыгларга тодаргай харыылар бердинген.

Ооң соонда директорнуң чугаазының, ооң кинрген саналының сайгарылгазы эгелээн. Маңаа хамаарыштыр боттарының саналонаалдарын Хову-Аксы школазының хогюм башкызы Александр Кендеп, Культура ордузунуң ажылдакчызы Калдар Каадыроол, дайынның, күш-ажылдың хоочуну Ортуң-оол Монгуш, комбинаттың төп лабораториязының ажылдакчызы Шивитмаа Чашоол, пенсионер Раиса Хертек, комбинаттың гидрометаллургия цегининң аппаратчиги Калдар-оол Оюржак, «Тыва алдын» будүрүлгенің директору Далар-оол Монгуш. Таңды районнуң улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы Борис Сат, ССРЭ-ниң улус депутады, комбинат директорунуң оралакчызы Михаил Алексеенко олар болгаш оскелер-даа бергенвер. Оларның чамдыктары Норильск-биле кады ажылдажылгага удурланып турза-даа, хөй кезии ол бодалды деткээш, аңаа аажок хынамчалыг, бодалдыг болурун онзалап демдеглээнер.

Чыыштың түнелиинде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей кыска чүве чугаалаан.

— Бо улуг чугаалы түнеп тура, чугаалажып турар айтырыгыстың өргежок чугула боөп турарын анытпас арга чок — деп, ол чугаазын эгелээн. — Бо айтырыг дээш чеже-даа сагыжыдар аарып турза, чогуур черлерден дуза, детиимче чокта, ооң шиитпирлеттинмезин чугаалаксап тур мен. Ынчалза-даа, өске талазында, бир эвес боттарывар хөделбес болзунарза, базала чүве бүтпес. Комбинаттың удуртулгазы тургустунуп келген берге байалды ажып эртер дээш янзы-бүрү хемчеглерни ап, болдунар-ла аргаларыны ажыглап турардыр. Ол эки болбайн аан. Ынчалза-даа комбинаттың директорунуң киирип келген айтырыы, саналы улуг ажыл-херектиң чүгле эгезидир дээрзин билип аары чугула. Ооң кадында маңаа мындыг дутуржулгага келгеш, директорунарны Норильскиже чорудуттарывыска, ол кандыг-даа шиитпир чок, куруг көөп база болур болгай. Концерниң удуртулгазы бо берге байдалда та канчаар бодай бээри, кандыг шиитпирге кээри база-ла билдинмес болгай. Ам силерниң барык кандыг-даа орулга чок комбинадыңарны үк концери чүге бодунга кадып аар бодап, аңаа чөпшээрежип турарыл? Ооң удуртул-газында өске кандыг-бир бодал база бар боөп чадавас.

Ындыг болганда, маңаа чаңгыс эвес кижи чугааладдыышынап-ла, аажок хынамчалыг болуру эргежок чугула. Норильск-биле чугаалажырын үе боду иеген келген-дир ,ол чугааны чорудар апаар. Ооң өске арга барык чок. Моон мурнунда байдал өске турган болгай, ол хевээр турган болза, чурттуң Өңнүг металл министерствозунга, Россияның чазаанга-даа чедип, баштай диленип, ооң соонда негеп-даа болур турган. Ам хей, ындыг аргалар-биле силерниң комбинатты, суурнарны акшаландырар акша-хөреңгини тып шыдавас бис.

Ынчангаш кол арга бо-ладыр. А маңаа, мону шиитпирлээрде, кол айтырыг өнчү дугайында айтырыг болур. Комбинат кайы-даа черлер-биле кады ажылдажып, каттыжып турза, ол Тыва Республиканың, ооң хөй националдыг чонунуң өнчүзү боөп артар ужурлуг. Моон-биле бичии-даа дүүшпейн баар чүүлдер турун келир болза, аңаа чөпшээрежип турарын ажыктыг-биле илередип тур мен. Силер боттарывар база Норильск концерни-биле каттыжа бээривиске-ле, шупту чүве боду-ла шиитпирлеттинге бээр деп манап орбас ужурлуг силер. Ол айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинген-даа дижик, ооң кажан болуру билдинмес ышкажыл. Та үш ай болур, та чартык чыл болур, та ооң-даа хөй болур. Оны манап орар эвес, өске аргаларны дилеп тывар, ажылдаарла болгай. Канчаарга-даа тодаргай айтырыгже киришкенивис эки-дир, ону шиитпирлээр дээш бир демниг, кады хөделип көрээли.

Чыыштың түнелиинде К. А. Бичелдей дыка хөй айтырыгларга харыыларны берген.

Николай БАЗЫР.

АВТОРНУҢ ТҮННЕЛ СӨЗҮ: Хову-Аксы суурнуң, «Тыва кобальт» комбинаттың келир үезин шиитпирлеп болур бир айтырыг мындыг-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, ам-даа эки тода билдинмес түннел-дир дээрзин чомчукчулар эскерген чадавас. Ынчалза-даа муигашталып келген турган чүүлге база бир чаа агым, чаа чүүл, азы өскээр чугаалаарга, ыракта чырык-тыр ийин. А аңаа чедери бир дугаарында хову-аксыыларның боттарындан хамаарыжыр дээрзи чугаажок.

Ужуражылга үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Албан-хуунуң медээлери

МОСКВА. (СЭТА). Москвада чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарында онзагай берге байдалдың тургустунганыбиле ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев Украинаның президентизи Л. М. Кравчукка, Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Даргазы С. С. Шушкевичиге, Казах ССР-ниң Президентизи Н. А. Назарбаевке, Молдова Республиканың Президентизи М. И. Снегурга декабрь 6-да телеграммалар чорутткан.

Хоорайда эът-чиг, мал саржааның, чигирнин болгаш үнүш үзүүнүң курлавырлары чүгле каш хонукта артканын, хлеб аймаанга хереглел дыка өскенин ында демдеглээн. Рынокче болгаш өртектерни хостуг болдурарынче шиитпирлиг базымның будүүзүнде мындыг байдал чорудун турар демократтыг реформаларта удур массалыг удурланышкынга, социал-политиктиг шыңгыы чидиглеништинге чедирип болур.

ССРЭ Президентизи 1991-1992 чылдарда аъш-чем талазы-биле дугуржулгаларның күсели-биле Москваже аъш-чем продуктуларын саадал чок чүдүрүп чорудар дээш бүгү хемчеглерни боттандырарын дилээн.

МОСКВА. (СЭТА). Соолгу үеде массалыг информация чепсектериниң чайдызынга Даг-Карабахка ноябрь 20-де аңдарылган «МИ-8» вертолёттуң иштинге аткылажышкынынар боөп турганын хереченээн үттер бар болган дээр дугайында бадыткап, республикалар аразында айыыл чол чорук албаныныңың удуртукчузу Вадим Бакатин интервьюга чугаалаан дээр медээлер көстүп келген.

Ооң-биле холбаштыр республикалар аразының айыыл чок чорук албаныныңың хөй-ниити-биле харылзаа төвүнүң дыннадыын тараткан. Ында Вадим Бакатининиң интервьюзунуң дугайында медээ болгаш «МИ-8» вертолёттуң андарылганының база пассажирлериниң өлгенинин чылдагааннарының дугайында ооң тайылбырының дугайында чүүлдер хоозун мегелээшкин боөп турарын айыткан.

Амгы үеде ол халаптың бүгү байдалдарын ылаптыг истеп хынап турар, алыс түннелдерни эргежок чугула техника-криминалдыг экспертизаларын болгаш истелте чорудулгазының соонда кылып болур дугайын ол албанның хөй-ниити-биле харылзаа төвү дыннаткан.

Өртектер канчап улгады берди?

Садыгжыларның туразында чаңнап турары ол бе?

Кызылдың тос дугаар аъш-чем магазинниге декабрь 7-де, субботада келген кижилер ындыг айтырыгны бот-боттарындан салып турган. Өртектер канчап улгады бергенин, ону улаттырар дугайында кажан доктаал-шиитпир үнгенин кым-даа билбес болган.

Шынап-ла, ол эртен бо магазинге эккелген сүттүң, сметананың өртээ мурнукузундан дыка улгаткан болду. Бир литр хемчээлдиг шилде сүттү 2 рубль 30 көпеекке, бир килограмм сметананы 23 рубльге садып эгелээн. Ам канчаар, хереглээнин кончуг болганы-биле чон садып ап турар. Сметана садып алыр күзелдиг кижилер дыка эвээш болду. Мурнунда хүннерде аңаа эзлчег канчаар-даа аажок узун болур чүве болгай.

Ажылчы чонунуң ылангыя хей уруг-дарыглыг өг-бүлелерниң хүн бүрү чугула хереглээр продуктулары — сүттүң, сметананың өртээн кандыг-даа доктаал-шиитпир чокка хереглекчилерге дыннатпайн улгаттырганы улусту кайгадып, көлзедипкен. орта удурланып турдулар. «Чезаавыстың кижи дугайында сагыш салып турары бо-дур аа», «Моон соңгаар канчап амыдыраарчурттаар бис», «Өртек ул, таттырганың чонга дыннадыр болза экн-дир», «Амыдырал нарыдап, бергедээндир» деп, улус мунгагдаан, килеңнээн чугаалажып турдулар.

Сүттүң, сметананың өртээ канчап улгады бергенин? Орта кым-даа дорт харыы берип шыдаваан. Чүгле суббота биле воскресеньеде бо продуктуларның өртээн улгаттырган садар дээн деп дамчыыр чугаа бар. Ол шиитпирин кым үндүргени билдинмес. Ол ышкаш хоорайның магазиннеринге сметананың өртээ ажы-ажы болган: бирээзинге килограммның өртээ 23 рубль, оскезинге 29 рубль чедип турган. Мону чүүң-биле тайылбырлаарыл? Садыгжылар боттары туразында чаңнап турганы ол бе?

Сүттүң, сметананың өртээ канчап улгады бергенин хоорайның чурттакчылары билбейн, аңаа билдингир харыыны бээрим олар дилеп турар. Маңаа чедингир тайылбырны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң садыг киилдизи бээр тодарыглаарга идегеп тур бис.

Садыг-оол ХЕРТЕК.
(«Шынныг» корр.).

СОВХОЗУНГА МЕГЕЛЕТКЕН

Валентин Чамыяновичи Куулариың удуртканы «Большевик» совхозтуң дирекциязы Экер-оол биле Алдын-кыс Ховалыгларның база Борбаа Ховалыг, Дере Ондар оларның малчым өг-бүлези-биле арендэ кереэзин чарган. Хөөлүг-дүрүн ёзугаар доктаалтыган негелделерин, экономиктиг санаашкынларны ажыглап турган, ийи годан серге кадарын турар өг-бүле продукция будурер планын аңыр күүсетинеп, азы күүседип шыдаваанда каш ашканы шалыкга алырын кереэге тодарадып айыткан. Арендэ кереэзи-биле ажылдаарын малчынарга совхозтуң удуртукчулары боттары сүмелээн. Кереэниң бир кол негелдези мындыг сергелерни семиртир одарладып тура, 1 килограмм немелде дээш алганы дээш совхоз малчынарга 1 рубль 35 көпеекти төлөөр. Ону шыныдыр, таймаңы базып, кайы-даа тала ат салган.

Малчынар аңыр-дыш чок кызып ажылдаан, кереэде айыткан хүлээлгелерин ажыр күүсеткен. Ийи годан семис сергени совхоз күрүнеге дужаатаан. Совхозтуң дирекциязы кереэде айыткан негелделерин боду кара туразы-биле үреп, 1 килограмм немелде деңзи дээш чүгле 0,80 көпеекти төлээн. Ооң түнелиинде малчынар орулга чок артаан. Бир эвес малчынар-биле тургусаан кереэни үреп, оларга ажыл төлевирин дутуруннаны боттар төлеп сербес болза, кереэлиг ажылдаар чүүлге малчынарның бүзүрели үнүп, ажылының будүрүкчүлүү күдулаар болгай. Бо дугайын Чөөн-Хемчик районнуң АҮК даргазы Б. Ч. Монгуш, ол-ла организациянның кол экономисти К. Б. Түлүш, юрист О. Х. Даржы-Сербе эскерип билгеш, малчынарның ажыл төлевирин кереэде айыткан негелделер ёзугаар чөптүүбиле төлеп бээрин негээрге, совхозтуң дирекциязы чугуруткага чок ойталаан. Ынчангаш кереэни үрээнинин дугайында бо херекти районнуң улус судунче шилчиткен.

Совхозтарның удуртулгазының малчынар-биле тарып алганы кереэлериниң негелделерин сагывайн баарының чижектери бистиң районга бо-ла болу бээри хомудавчыг.

Барып-барып малчынарның материалдыг сонуургалынче сагыш салбес болза, мал ажылынга ажылдаар кижи артар бе?

Мерген-Хевек МОНГУШ,
Чөдээна хоорай.

САРЫЫЛДЫГ ЧОРУКТУҢ НАМЫН ТУРГУЗАР ДЭЭШ

● Немелде тайылбыр ⊖

Кайда-даа партиялардың өзүп, көвүдеп турарын көөрге, чеже сеткүлдүг кижи «Партия» деп сөстен коркум калды. Оны черле хөрүү чок — деп СЭКП-ның чүгле ыраңгыдыг кижи, от душуунда чедир аваа ажылдаан, улуг биче эрге-дужаалды эдилеп олурган кижилериниң чам-дыктары бичә дижир «Партия чоока чурттай бээр бис. Ол кажан-даа чон чемгерип, хепкерип шыдавас. Черле бичаан политиканың херээ чок. Биске аъш-чем, идик-хеп херек» — деп бир чамдыктар чугаалаарын дыңнап мага хандым.

Шак ындыг ажылыг кижилерниң бодалдарын кайы-даа талазындан деткиир аргам чок. Бодум хуумда ажыл-бүрү партиялар тургузуп турар кижилерни ниитиледдир хөгжүлдези дээш сагыш аарып чоруур, амыдыралчы туружу идепейжи кижи кылдыр санаар мен. Ындыг-даа болза ажыл-бүрү бөлүктер, шимчээшкинер, партиялар тургузуп турар чамдыктарның күзел-соруу көнгүс айтыы база бар. Бодунуң эрге-ажыын, хей мур-нунга белеп ат-алдар чаалап алыксаан кижилер чок эвес. Тыпада база хөй. Оларның ийи-чаңгыы күзелиг чедип алгаш, «Чоннуң эрге-ажыын камгалап тур мен!» деп турган алгыын көнгүс уттуп алган.

Бодум хуумда Тываның Арат намын үндезилеп эге-лээннериң бирээзи мен. Ам оон ады өскерилген — Бот-догунаан Тываның Улусчу намы. Чаа тургустунаг ужурлуг партияның үндезилекчилери организастыг ко-митетти тургузуп аваа хөй чугаазы кылганының түн-елинде шак ындыг атка келгенин дыңнаткан бис.

БТУН-ның тургузукчу Улуг Хуралының бүдүүзиде ук намның политиктиг платформазының талазы-биле чаң-дык бодалдарының ноолу кичээлдер бодаан мен. Чунуң-даа ужурунда БТУН Тыва Республикатың чолу-ун эрге-ажыы дээш турлуур ужурлуг. Ол талазы-биле чоокта чаа оргкомитет кежигүннериниң кыйгырыында тодаргай чугаалаан бис. Тываны суверенниг республика деп каяа-дээ бедик индирден улуг кедүрлүүшкүн-биле чарлап ааптаан. Кыйгы-биле чон тоттуруп өөренген чаңывыстың хоочураан аарыы катап кирип кел чыдар-дыр деп янзы-бүрү чарлыктар үнген, оон кандыг-даа түн-ел үнмээнде, ам кээп бодап олурар-дыр мен. Кандыг-даа суверенитет чок: политиктиг-даа, экономиктиг-даа. Анаа-ла ат чалаан кыйгы-дыр. Бети чижек: тыва дылды күрүне дылы кылыр дээш, турнугушкүн үезинде ар-тыңчызының киржикчилери ужу-бажың тазарты чулчуп казпчык чоп. Сөөлүнде «демократтар» (тыва чоннуң эрге-шөлөөзининң медээжок камгалакчызы патриоттар) тиилелгени алды. Тыва дылды республикага күрүне ды-лы кылдыр хоорлуу хүлээп алдынган. Оон чүү өскериг-генил? Оон-даа өскө айтырыглар өмгежок. Республика-ның чонунум, чер туруш байдалының, агаар-бойдузунуң сизагай байдалдарын барымлаалап көөр ужурлуг, чүгле Тываның шиитинге бот-башкарының шиитпирлээр чүүлдер-ле хөй. Салаа базып санаар болза оларның сан-дазызы узай бээр ийик.

Биске партия херек чок дээш, тывалар аксын ажыдып алгаш, бот-боттарын балдырлажып олурар болза, деп-гергелде чаадаан Долаан-Бурган сылдыс кежигүн халас хаярлаас. Ынчангаш мурнуң чербес, харын-бүрүү чок «демократтарга», эрге-дужаал сүрген кажар, чүгле бодунуң хуузунда тамчыын бодаан, «чараш» сөстер-биле чон чемгерер бедик дужаалдыларга удурланыр күш херек. Ол кымнарыл? Езулуг демократтар, чонну, чуртуу дээш сагыш аарып чоруур хиилер. Оларны чаңгыс-күш кылдыр мөөнээр ужурлуг бис. Дээ-де Европа чурттарының партияларын өттүнкеги 1941 чылда кай-дыг-даа чылдагаан чок черге ажылын соксаттырган ТАРН-ның орнун кылдыр Бот-догунаан Тываның Улус-чу намын тургузуп, тыва чоннуң эрге-ажыын, сонуургалын, национал сонуургалын камгалап база чедип ап шыдаар оппозицияны тургузары күзенчиг-дир. Чаа намның (партия дээ-даа адаай-да) ады, политиктиг платформазы кандыг болурун, Устав, Программазын кончаарын тургузукчу Улуг Хуралга чугаалажы бээр болгай. Ынчангаш БТУН ыяап мындыг турзун дээ, хууда бодалымны, күзелимни өскелерге сыгавас мен.

Бот-догунаан Тываның Улусчу намының тургузукчу Улуг Хуралы декабрь 14-те, эрги Чырыдыышкын ба-жыңының биче залынга эртеп 10 шакта жеглеер. Бү-зелдиглерни район бүрүүзиден чалап тур бис. Бистиң намга кириксээрлерге социал байдалы, националы, чү-дуралели болгаш өске-даа чамдык чүүлдери шаптык болбас. Кижизиг, сарыылдыг, угааның чоруктуң поли-тиктиг организациязын тургузуп алыылыңар!

Эдуард ДОНГАК.
Оргкомитет кежигүнү.

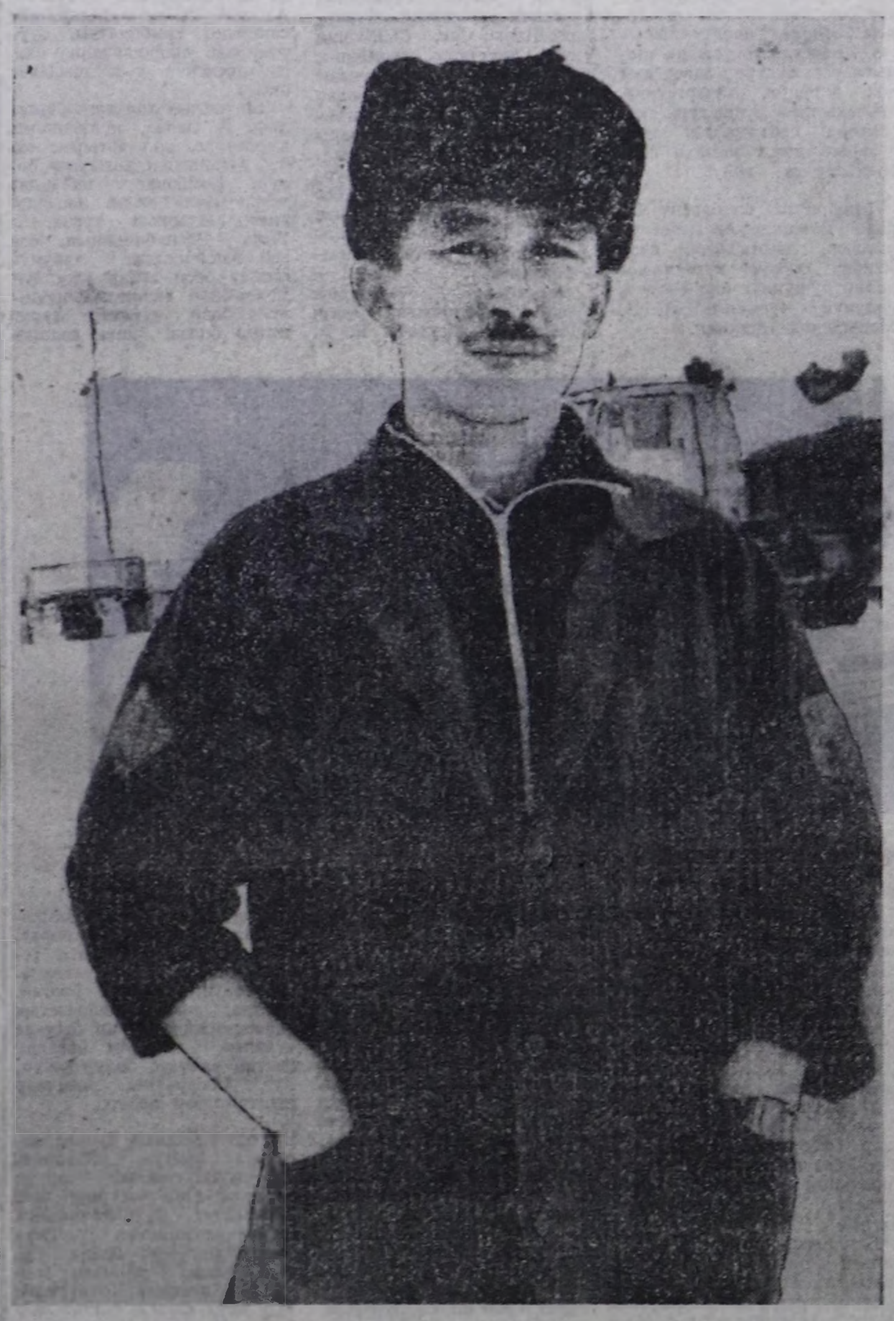

ЧУРУКТА: Бии-Хем района-ның Туранда транспорт бүдүүлгезинде чолаачы Сергей Ооржак бо чылдың күзүү дүжүдүнүл ажаалдазынга шалыпчы ажылдап, Бии-Хемниң шөлдериндең эң хөй тарааны дажыглаан. Ажыл-агыйларже хөмүр-дашты болгаш оон өске-даа аар чүктерин ол чедиңнип келген. Өвүр районнуң Дус-Даг чедип, оон дусту эккеп, малчыларга чеднер ажылга база киржир.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

АМ КАНЧААРЫЛ?

Хову-Аксының «Тыва кобальт» комбинадының суурунда барык үжен чыл иштинде чурттап, ажылдан келген болганымда, оон тыптып, тургустунган төөгүзүн эки билир мен. Ынчангаш амгы үеде ол комбинаттың дүжеринге чедир таварышкан бергелериниң дугайында бижир бодаан мен. Ынчан 1947 чылда, Таиды-Уулының эдектеринде Хову-Аксы деп черде байлак тывылган дээрзи бүгүдеге билдине берген. Шынап-ла, ол черниң руда дажында кобальтының үлүү 1, 18 хүү боон турарын чер шинчээчилери — геологтар бадыткап турганнар. Оон аңгыда ол байлак металлда ак-коргулчун, чес-хола, алдын, мөңгүн дээн ышкаш, ховар металлдар база хөй болганы илерээн. Оңу геологтарның шинчилеп, кайы хире курлавырлыын санап үндүргенинин соонда, С. К. Тока оңу тыпкан геологтар Уников, Бобров олар-биле кады Хову-Аксынга тускай келгеш, анаа Тываның өнүг металлургиязының баштайгы бүдүүлгези — «Тыва кобальт» комбинадын тудуп тургузар апаарын аазаанын билир мен.

1951 чылда байлактыг черни айтып берген арат К. Х. Хойтпак-оолга болгаш бөлүк геологтарга сталинчи шаңналды тывыскан. Чүгле шаңнатканнар эвес, харын база бүгү автономнуг об-ластың чурттакчылары оран-чуртувустуң ачызы-дыр деп дыка-ла өөрүп тур-ган бис.

Ол чылдарда даг даңында кобальтының хуузу-даа, ком-бинаттың бодун тудары болгаш аңаа каш кижи ажылдаар деп турары-даа шуут чажыт турганын амгы номчукчуларга чугаалаары чугула. Чүге дээрге ол үеде ажыт-чажыт чок чугаа хоруглуг турган болгай. 50 чылдарда-ла геологтарның чуду-каралап төлевилээн саналгаларын бүгүүр Тывада кобальтының тулган курлавыры барын хүлээп көргеш, автономнуг областың удуртукчулары оңу деткип бадыткааннар. Олар Тывага ол хире улуг, чугула бүдүүлгени идиг-лиг деп бүзүүлээр турганы билдиктир.

Бир эвес бөгүнгү байдалды боттуу-биле көргеш, ылап чугаалаар чүве болза, ол комбинаттың аңаа тутканың-даа ажыы чок турган. Бирээде, оон обласка бергеи ажыы эвээш, бойдуска чедирген хоразы улуг-дур. Руда шинчилеп казар дээш кайы хире тайга-сыннарны үрээп, кат-чимистиг, ан-мененирлиг черлерни хоозу-ратпаан дээр силер! А оон алган кобальт дыка эвээш болгай. Кол-ла чазыг — геологтарның курлавырны соора санап тургусканы болган деп, дөрт чугаалаар херек. Оон-биле кады Хову-Аксынга кобальт ком-бинадын тудар дээш чоннуң кайы хире хей акша-хөреңгизи чарыгдаттынган деп? Баштай 30 миллион рубльди үндүрүп берген. Херек кырында ол эвээш болган, ынчангаш 54 миллион рубль четкен. Ол хире хей түңнүг акша-хөреңгини канчаар чарыгдааны ынчаарда кым-га-даа билдиммес база чажыт турган болгай. Бир эвес баш удур төлевилел бүгүүр алыр болза, «Тыва кобальт» ком-бинат чыл санында-ла чуртка 3 муң 500 тонна эки шынарлыг кобальт холумаан бээр ужурлуг турган.

Чээрби ажыг чыл мурнунда комбинат ажыглалга киргештин, чылда ол хире эвес, оон эвээш — арай деп-ле 200 ажыг тонна кобальтылыг холумакты арыглап берип турган. Моон алгаш көөргө, «Тыва ко-бальт» комбинат туруп кел-генинин бүгү төөгүзүнде орулга чок, чүгле күрүне акпазының дузазы-биле ажылдап келген-дир.

Бо дугайында чүге ын-чаар бижип тур сен дээр болза, таптаашкын чылдарында дендин улуг тудуг-ларны кылып, оон-биле мактаттынып, «чырыткылыг келир үени» манап турганы-выстың ужуру кандыг ур-жуктарга таварыштырганын чугаалаар дээрим ол-дур.

Кандыг-даа чуртка чаа бүдүүлгелер тургузары — түс черниң чонунга ажык-дузазын, амыдырал-чурттал-ганың эки-жирин күзээр сорулгалыг болур. Бо тава-рылгада амгы үеним ол сай-зыраңай бүдүүлгезинге үн-дезин кадрларны белеткеп албаанывыс база частырыг болган. Бир-тээ, бо онзагай бүдүүлге курлавыр эвээ-жээниинден хаглыр дей берген болганда, оңу өскээр углуг болдурары чайлаш чок апаар. А ындыг болганда, ол бүгү дериг-херекселдерни ажыл-дадып, ажыглаар кадрлар херек апаар. Ындыг кадр-ларны — бедик мергежил-дит ажылчыннарны, специа-листерни өөредип, белеткеп албаан болган-дыр бис. Аңаа ажылдап турган кижилериниң өске бүдүүлгелерже шил-чип, республика даштынче көжүп чоруй баары дээрге чайлаш чок таварылга ышкажыл.

Комбинаттың бодунуң дериг-херекселдери болгаш оон ажылчыннарының чурттап турган бажың-балгадыы-даа Хову-Аксы суурга чаа угланыышкынның ажыл-агыйны тургузарынга дыка таарымчалыг. Хоорай хе-вирлиг суурнуң чурттакчыларының чугаалап турары-биле алырга, аңаа мал ажыл-агыйлыг биче бүдүүлгени-даа тургузары чогумчалыг боон турар. Ында аңаа бүгү таарымчалыг бай-далдар бар. Оон ыпай чоога калбак хереглелдиң бээраннарын бүдүрер бүдүүлгени чүге тургузуп болбазыл? Шаанда комбинат-тың чанында ус-тывыш, каасталга-шимелде чүүлдерин кылыр цех безин тур-ган болгай. Чоннуң ус-тывыш, уран-каасталга чүүлдерин чогум-на аңаа Тывага он баштай кылып эгелээнин билир бис.

Оон аңгыда республика төвүнден кээп турар дамчыыр чугаалардан алырга, комбинат бүдүүлгелериниге үндезилээш, дүк болбаазы-радып кылыр бүдүүлге ажыдар-даа деп турар ышкаш. Ол база-ла чүүлдүг санал-дыр деп бодаар мен. Бир-тээ, кобальт комбинадың моон соңгаар турбас апаар болганда, ол ажылчын суурнуң чурттакчыларының моон соңгаар ажылдап, амыдыраар аргаларын шиитпирлээри — хүнүүн ан чугула сорулгазы-дыр.

Оюн КОРОДА.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ РЕСПУБЛИКАЛАР

Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң дугайында Ке-рээ төлевилели аңаа ат сал-дынган сөөлүнде керээниң киржикчилери чуртка күрү-не харылзааларының чаа системазын тургузарынче практиктиг тодаргай базым-нарны «боттандырарынга эр-гежок чугула эрге-хоолжу-луг үндезиниң тургузуп ыыдаар аргалыг деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ре-спубликалар Соведи санап турар. Республикалар доле-гацияларындан тургустунган Республикалар Соведи ке-рээ белеткээриниң чору-дулгазынга, керээ төлеви-лелиң чугаалажып көөрүнге идепкейлиг киржиниге, республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга бодунуң са-налдарын киирериниге бе-лен.

Суверенниг Күрүнелер Эвилелиниң дугайында Ке-рээге дүштүр Эвилелдиң чаа органнары тургустунгу-нче чедир ССР Эвилелиниң эрге-чагыргазының төлөө-лекчилериг дээди органы-ның хүлээлгелерин бот-туе-найлап ийи палаталардан — Республикалар Советинден болгаш Эвилел Советинден тургустунган ССРЭ-ниң Дээди Соведи шилчиишкин-ниг үе-чадада боттандырып турар. Республикалар Со-веди, Ында төлөөлеттиргеи депутациялар республика-ларның улустарының, оларның ниитилежилгезинниң са-лым-чолу дээш харыысалга-лын медерел билбишаан, ол үе-чадада бодунуң ажыл-чорудулгазының коя угла-ныышкынларының дугайын-да тодаргайлап айтыы эр-гежок чугула деп санап ту-рар.

1. Шилчиишкиниг үе-чада болза ССР Эвилелиниң конфедеративтиг демократ-тыг күрүне — Суверенниг Республикалар Эвилели кыдыр шынар талазы-биле чаартып тургузары-биле холбаалыг болур. Бо угла-ныышкынга чогумчалыг кандыг-даа базымнарны детпир бис.

Хей муң чылдарда ниити салым-чол, чүс-чүс чыл-дарда тургустунган холбаалыг бүдүүлге комплексиг-ур үеде национал-дар ара-лыында демнежилгези, куль-турааның үнелиг чүүлдерин-ниң доктаамал солчулгазы миллион-миллион кижи-лерниң амыдыралыының ча-рылбас тудуш үндезини бо-луп, бистиң чуртувустуң бүгү улустарын быжыы-бы-ле холбаштырып турар дээрзин Республикалар Со-веди барымдаалап көөрүп турар. Республикаларның суверенниг бүрүн эргезин хандырары оларның харыл-заалыышкынга, демнежилгезиң-ге, эрге-ажыктарын болгаш хөделиишкиннерин каттыш-тырып холбаштырарынга чөрүшкек эвес болур. Улус-тар аразында тайбыңнык, чаагай кожа-хелбээ догуи-наашкынның харылзаалары, ниитилелге идегежир чорук болгаш чөпшээрежилге шилчиишкинниг ол үе-чадада катап тургустунары база хөгжүүрүг дээш, республика-ларның күзел-соруун илер-гейлээрингe болгаш улус-тарның эрге-ажыктарынга үндезилеттингеи күрүнелер

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 211 (14711) 1991 чылдың декабрь 11, среда Садар өртээ 20 көп.

Кыска медээлер

Ужуражылга

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

МУГУР-АКСЫ. (радиобиле). Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак Мөңгүн-Тайганың ажылчы чонунуң ажылнижи, амыдыралы-биле таныжары-биле бурунгу хүн район төвүнде чеде берген.

Мугур-Аксының бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң болгаш өске-даа тудугжулар-биле ужуражып, ажыл, амыдыралы-биле Шериг-оол Дизижикович дүүн танышкан. Оларның тудуг материалдары, аъш-чем, үлетпүр бараанныбиле хандырылгазын, рынок экономиказынче шилчип турар үеде күш-ажылды канчаар организастаарын, кайы хире акша-көпеек ажылдап ап турарыбиле танышкан. Ооң соонда ортумак школага, район эмнелгезинге, магазиннерге болгаш өске-даа албан черлеринге чораан.

Районда мал кыштаглаашкынының байдалы, малчыннарның ажыл-ижи, амыдыралы-биле Ш. Д. Ооржак танышкан, кандыг практиктиг дузаны чедирерин, чүнү кылырын тодарадыр. Дарганың районнуң ажылчы чону-биле ужуражылгалары уламчылап турар.

Бистиң корр.

Чаа ном

«КАҢ-КЫС»

Бистиң база бир салымчаланныг авторувус Владимир Серен-оол номчукчуларын дагын өөрткен. Ооң «Каң-кыс» деп аттыг чаа, солун ному чырыкче үнген.

Бо дээрге кайгамчык маадыр Каң-болат уруг, ханы адаан-мөөрей, адышчарыш, арын-нүүр, ат-алдар, уяранчыг ынакшыл, уран хуулгаазыннар, ужуралдар дугайында бедик мергежил-биле бижээн тоожуушкун-дур.

Аныяк-өскенге, ылаңгыя чаа салгалга өөредиглиг, эң-не дээштиг-дир деп үнеледим. Шынап-ла, Владимир Седипович «чечен сөстү өгбелерден чээп алгаш, эгеледим...» дээнинге кижи каттышпас аргажок.

Бистиң мерген угаанныг бурунгуларывыс келир салгалынга кайгамчык байлак аас чогаалын арттырып каанын бо чогаал херечилээр-дир. Бистиң алдарлыг тоолчуларывыс Кыдаттың Бээжин хоорайынга чедир тоолун ыдып чораанна болгай. Ол хире узун тоолдар тургулаанын кижи кайгаар!.. Ооң өөреницер, эргим аныяктар, алдын дүлгүүр ында-дыр!

«Каң-кыс» деп тоожуушкуннуң күжү — ада-өгбелеривистиң арттырып каан алдын эртинези — кайгамчык байлак аас чогаалындадыр.

Сандан САНДЮ.

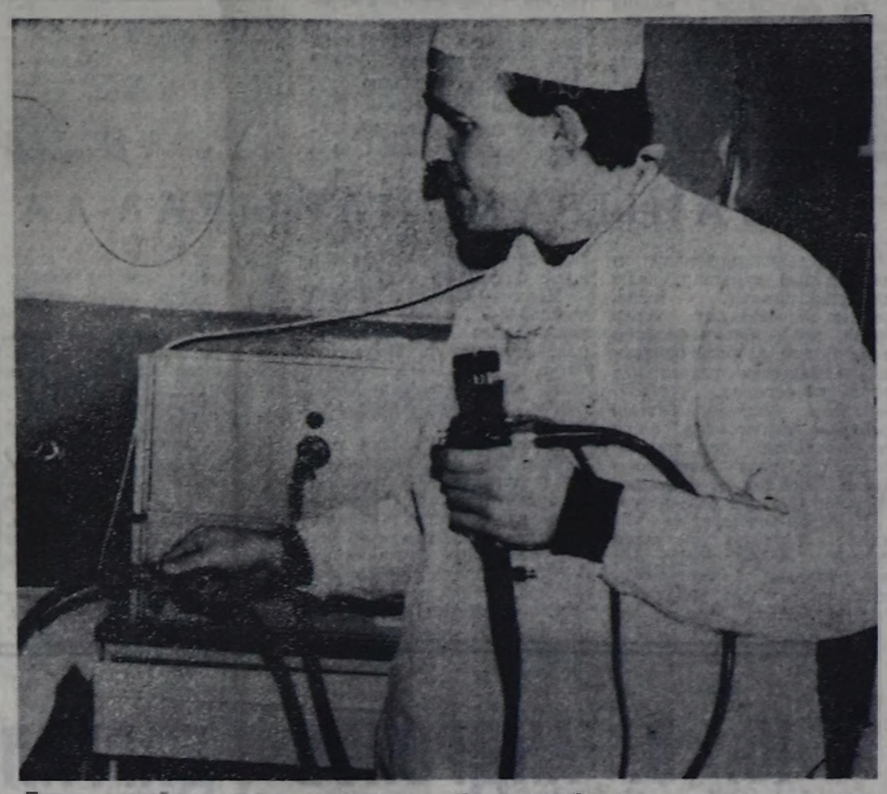

Туран хоорайның кезип эмнээр эмнелгезиниң эргелекчизи Сергей Константинович Санько ук черинң чылда ийи чүс бежен ажыг кижини экирти эмнеп, кадыын экижидип турарын биске чугаалаан. Ол дээрге эмнелгеде ортумак көргүзүг болур.

Бин-Хем районнуң бо эмнелгезинде бир онзагай чүүл бар. Ооң бир өрээлинде лазериниң чылыы-биле ижин-шөйүндүнүң аарыгларын чиңнеп эмнээр онзагай дерилгени тургускан. Ооңбиле хөй улусту эмнеп, экирткен. Аңаа чорувуста лазерлиг дерилге-биле эмнедип турар улусту биске ужураштырган. Дыка бергедеп тургаш, ам чүгээр кадык болу бергенин олар чугаалады. Чаа дерилгени эмнелгеге эккеп тургузарынга улуг эмчи Сергей Константиновичиниң кызымак үлүүн ында чон онзалап демдеглен турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ССРЭ Президентизиниң медеглели

ССРЭ Президентизи Михаил Горбачевтуң дараазында медеглелин декабрь 9-та Москвага чарлап дыңнаткан.

Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазын тургузар дугайында дугуржулганы Беларусьтуң, РСФСР-ниң болгаш Украинаның удуртукчулары 1991 чылдың декабрь 8-те Минскиге чарганнар.

Ол документини үнелеп көөрде, чурттуң Президентизи кижиге меңээ кол барымдаалаар чүүл болза, ук документ хамаатыларның айыыл чок чоруунуң эргеажыынга, амгы кризисти ажып эртериниң, күрүнени хевээр камгалап арттырарының, демократтыг чаартылгаларны уламчылаарының сорулгаларынга кайы хире дүгжүп турары болур.

Ол дугуржулгада чогумчалыг чүүлдер бар.

Керээ чорудулгазынга идепкейлиг чорукту сөөлгү үеде көргүспейн келген Украинаның удуртулгазы аңаа киришкен.

Дугуруштунган принциптерге, чаңгыс аай валюта акшага болгаш саң-хөө-банк системазынга үндезилеп ажылдаар экономиктиг чаңгыс аай девискээрни тургузарының эргежок чугулазын документиде онзалап демдеглээн. Эртем, өөредилге, культура болгаш өске-даа адырларга кады ажылдажырынга белен чорук илергейлеттинген. Шериг-стратегтиг айтырыг талазы-биле дем каттыжып, хөделириниң тодаргай хевирин саналдаан.

Ынчаарга ол хире ужурдузалыг ындыг документ бистиң чуртувустуң улустарының, делегейниң бүгү ниитилежилгезиниң эргеажыктарынга эң-не ханызыбиле хамаарылгалыг болганда, ук документини политика болгаш эрге-хоойлу талазы-биле бүгү талалыг көөрү негеттинип турар.

Кайы-даа таварылгада дараазында чүүлдер меңээ илдең-не билдингир-дир. ССР Эвилелиниң догуннаашкынын соксадыр дугайында ол дугуржулга дорту-биле чарлап турар. Республика бүрүзү Эвилелден үнер эргелиг дээрзи чигзиниишкин чок, ындыг болзадаа, хөй националдыг күрүнениң салым-чолу үш республикаларның удуртукчуларының тура-соруу-биле тодаргайлаттынган туруп болбас. Ол айтырыг суверенниг бүгү күрүнелерниң киржилгези-биле, оларның улустарының күзел-соруун барымдаалап тургаш, чүгле конституция аргазы-биле шиитпирлеттинген турар ужурлуг.

Ниити-эвилелдиң эргехоойлу норма-чижектериниң күштүг чоруун соксадыр дугайында медеглел база хоойлуга дүүшпес болгаш харын айыылдыг болуп турар, ол норма-чижектерниң күштүг чоруун соксадыры ниитилелге сандараашкынны болгаш буураашкынны улам күштелдирер апаар ийик.

Документиниң дүрген, далаш-биле көстүп келгени элдепсиниишкинин база болдуруп турар. Республикаларның өмүнээзинден ат салдынган ол документини оларның чону-даа, Дээди Советтери-даа чугаалажып көрбээн. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң ажылдап кылганы Суверенниг Республикалар Эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелин республикаларның парламентилеринге кажан чугаалажып көрүп турар үеде дугуржулгага ат салдынганы база элдептиг.

Тургустунуп келген амгы байдалда Суверенниг Республикалар Эвилелиниң дугайында керээниң төлевилелин-даа, Минскиге ат салдынган дугуржулганы-даа республикаларның бүгү Дээди Советтери болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведи чугаалажып көөрүнүн эргежок чугулазынга ханызыбиле бүзүреп турар мен. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи шиитпирлээр эргелиг күрүне тургузуунуң оске хевирин дугуржулгада саналдап турар болганда, ындыг Съездиңи чыылдырары эргежок чугула. Оон ыңай, бо айтырыг талазы-биле бүгү чоннуң референдумун (плебисцитти) эрттирип база болур деп санаар мен.

М. ГОРБАЧЕВ.

ДАШТЫКЫ-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА— ЧУГУЛА БЫРА

Эрткен субботада Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге чөвүлел хурал болган. Аңаа амгы үеде чуртта-даа, республикада-даа тургустунуп турар чидиг айтырыгларның бирээзи — даштыкы чурттар-биле харылзаа талазы-биле айтырыгны чугаалашкан. Бо херекке бистиң республиканың киржилгези база улуг дээрзин хуралга киржип, чүве чугаалааннар-даа, саналдааннар-даа медеглээннер.

Чөвүлел хуралды ажыдып тура, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржак** республиканың чазааның даштыкы экономиктиг ажылчорудулганы экижидериниң кол угланыышкыннарының планы республикага экономиканы чогумчалыг болдурарының болгаш рынокче шилчилгениң программазында кол чер болуп турар дээрзин демдеглээн. Бо айтырыгны чугаалажырын хожудадып турар бис деп, ол чугаалаан. Аңаа чөптүг чылдагааннар турган харын, ол айтырыгны шиитпирлээр тодаргай структураны дилеп тывар, тургузар, ону акшаландырар, Россия чазааның ажыл-чорудулгазы-биле дүүштүрер үе херек турган. 1944 чылга чедир ТАР-га турган дуржулга уттундурган.

Министрлер Чөвүлелиниң амгы хуралынга бо айтырыгны чугаалажып турарывыс дээрге бистиң шенелде базымывыс-тыр деп, Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның бо талазы-биле шимчеп чоруп орар ажылының дугайында маңаа кысказы-биле чугаалаары ажыктыг хире. Кол чүве — алдагдалдарны чогуур үезинде илередири, чайладыры. Ол ышкаш РСФСР-ниң Президентизи эш Ельцинниң Чарлыын, Россияның улус депутаттарының бешки Съездизиниң Кыйгырыында ооң айтыышкыннарын күүседири эргежок чугула, ында даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы экижидер талазы-биле чүүлдер кирген болгай.

Россияның чазаа Президентиниң чарлыынга дүүштүр документилерни ажылдап кылып турар. Чоокку айларда нормативтиг актылар хүлээп алдынар. Ынчан ажыл-херектиң чазак программазын хүлээп алыры-биле катап чыглыр апаар бис. Бөгүнгү чугаага бистиң ажыл-чорудулгавыстың кол угланыышкыннарының дугайында чугаа болур.

Силерниң кичээнгейиңерни дараазында чүүлдерже угландырайн:

Бирээде, Тыва дээрге Эвилелдиң болгаш Россияның составынга бодунуң суверенитединиң дугайында Декларацияны чедип алган болгаш хүлээп алган республика-дыр. Ооң бүгү байлактары Тываның хөй националдыг чонунга хамааржыр. Ону төтчеглээр эрге кымда-даа чок. Ол бистиң бодувуска хамааржыр айтырыг. Байлактарны чоннуң чаагай чоруунга ажыглаарын чоннуң өмүнээзинден республиканың Дээди Соведи болгаш чазаа кылып чорудар ужурлуг.

Ийиде. Даштыкы рынокбиле харылзаалар тургузуп тургаш, херек кырында бодувустуң концепциявысты боттандырар ужурлуг бис. Бис күштүг харылзаалыг экономика дээш туржуп турар бис. Тываның эжин бүгү делегейге, Россияның, Эвилелдиң, бүгү кижи төрелгетенниң акы-дуңма улустарынга ажык. Харылзааларны кижи бүрүзүнүн экономиктиг эрге-ажыктарын барымдаалап тургаш, бот-боттарынга ажыктыг үндезинге тургузар херек.

Үште. Тыва — Азияның географтыг төвү-дүр. Ол эки, ынчалза-даа ол төптен цивилизация сайзыраан Европага, Чөөн Азияга болгаш Америкага чедери ырак, демир-орук чок, суг оруу сайзыраваан дээрзин уттуп болбас херек. Бо бүгү чүүлдер даштыкы капиталды Тываже хаара тударынга улуг бергелерни ужураштырып турар. А капитал — ол дээрге хамыктың мурнунда амгы үениң техниказы, депшилгелиг технологиязы-дыр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга — ол дээрге оюнчук эвес-тир деп, Ш. Д. Ооржак уламчылаан. Ол дээрге политика-дыр. Ону боттандырып тура, бистер хамыктың мурнунда бүгү-ле курлавырларны, даштыкы экономиктиг харылзааларны мобилизастаар ужурлуг бис, ынчан дотациялыг экономикадан чайлап болур бис. Бистиң чонувусту хепкерер, ооң аъш-чем айтырыын шиитпирлээр машиналар, дериг-херекселдер, технология биске херек болуп турар, ону бистиң чиг эдивистен, бистиң улустарывыстың холдары-биле, бистиң ишчилеривисти, аныяктарны өөредип, кады бүдүрүлгелерни тургузуп, холушкак экономиканы тургузуп тургаш, кылып чорудар ужурлуг бис. Маңаа бистиң интеллигенциявыстың кайгамчык билии, каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларының ажылгыры, чоннуң мерген угааны херек болуп турар. Ол дээрге Россияның удуртулгазының «Сибирь дугуржулгазы» каттыжыышкынның Тывага көргүзүп турар чаагай сеткили-дир. Тываның бойдус байлактары улуг дээрзин чугаалаар апаар, а кымда байлак бар болдур, ол келир үеде чурттаар. Ындыг эки үе келир дээрзинге бүзүрээр мен, ону чоокшуладырының баазазын тургузар ужурлуг бис.

Дөртте. Өнчүнүн кайыдаа хевири хамаанчокка бараан бүдүрүкчүлериниң ажыл-херектеринге делгем оруктарны ажыткан. Ол ындыг болур ужурлуг-даа. Делегей рыногунга кайы бүдүрүлге адааннажып шыдаарыл, кым валютаны, акша-хөрөңгини хөйнү ажылдап ап шыдаарыл, ол эки чурттаар. Ынчангаш чазак ындыг байдалдарны тургузар, экономиктиг болгаш эрге-хоойлу баазазын тургузар, харылзааларны экижидер дээш ажылдаар. Бо ажыл-херекти кым соора ажыглаар, бодунуң думчуун хараар, кем-херек үүлгедир болдур, ындыгларны хай дээр апаар. Ындыгларның биске херээ-даа чок. Рынок үезинде чүгле шынчы, ак сеткилдиг кижилер херек. Кым депшилгелиг техниканы, технологияны, экономиктиг ажыы бедик дериг-херекселдерни садып ап турарыл, оларга чазак лицензияны бирги зэлчегде бээр. Ийи чыл болган бистиң дуржулгавыстан алгаш көөрге, бистер амдыызында чүгле эргежок чугула бараанар эккеп ап турар-дыр бис, ону ажыглапкан бис, чип алган бис, моон соңгаар канчаарыл?

Бо чүүлдерни долгандыр улуг айтырыг көдүрлүр боор деп бодаар мен. Даштыкы рынокче үнери дээрге дыка улуг үүле-дир. План чокта, ажылдап кылдынган система чокта, эргелеп башкарылга структуразы тургустунмаанда аңаа күш четпес бис. Эргелеп башкарылга органнарын, инфраструктураны тургузуп эгелээн бис, ынчалза-даа ол шөйдүнүп турар. С. С. Тас-оол, И. М. Сувандин, Ю. С. Путинцев, В. А. Бадулин дээн ышкаш удуртукчулар харыысалганы боттарынга алыр ужурлуг.

Адак соонда мындыг чүүлдү чугаалаар херек. Россияда тургустунган политиктиг болгаш экономиктиг байдалга дүүштүр тодаргай стратегия болгаш техника биске турар ужурлуг. Өртектерни хостуг болдурар үе келген чоннуң амыдырал деңнели дыка чавызап бадар дей берген. Ынчангаш даштыкы-биле харылзаа черле херек, аъш-чемни эм аймаан, идик-хепти Россияның болгаш Эвилелдиң, делегей ниитилежилгезиниң гуманитарлыг дуза организацияларын дамчыштыр сөөртүп алыр апаар бис. Бо түр үениң хемчээ-дир, ынчалза-даа ону кылыр апаар деп, ол түңнелинде чугаалаан.

(Чөвүлел хуралга болган илеткелди дараазында парлаар бис).

РДП—ЭВИЛЕЛДИ ХЕВЭЭР АРТТЫРАРЫ ДЭЭШ

МОСКВА, декабрь 9. (СЭТА-ның корр. Людмила Ермакова.) Россияның демократтыг партиязы Эвилелди чайгылыш чок камгалап арттырары дээш туржуп турар деп, СЭТА-ның корреспондентизинге интервьюзунга ооң даргазы Николай Травкин чугаалаан. РДП-ниң мырыңай чаа эрткен III. зэлчег чок съездизинге делегаттарның барык 90 хуузу чаартынган Эвилел дээш бадылаан. Чүгле 26 кижи удур болган. Ону хөй-ниитиниң санал-оналының илерээшкини деп санап болур, чүге дээрге съездиге Россияның 71 девискээри төлээлеттинген деп, Н. Травкин медеглээн.

Съезд РСФСР-ниң улус депутаттарынга база Дээди Совединиң кежигүннеринге Эвилел керээзинге, ооң солуннарда парлаттынган болгаш парламентилерде берген хевирин чаа негелделер база эдилгелер кылбайн соңгаарладыышкын чокка ат салырын негээн угуулганы чоруткан. Эвилелдиң күрүне тургузуунуң болгаш Россияның бодунуң күрүне тургузуунуң салым-чолунуң дугайында айтырыглар партияга бирги чергелиг ужур-дузалыг деп, РДП-ниң даргазы медеглээн.

ОНЗА СЪЕЗДИНИ ЧЫЫЛДЫРАРЫ-БИЛЕ

МОСКВА, декабрь 9. (СЭТА-ның корр.). Составында бүгү суверенниг республикаларның төлээлекчилери кирип турар, чурттуң политиктиг база социал-экономиктиг халапче болгаш хөй националдыг күрүнениң буурап дүжеринче хөлчок дүрген бар чыдары ындыг байдалга сагыш-сеткили дүвүрээн ССРЭ-ниң улус депутаттарының бөлүү ССРЭ-ниң улус депутаттарының VI онза съездизин чыылдырар инициативаны үндүрген. Аңаа ССРЭ-ниң бүгү девискээринге конституциялыг корум-чурумну катап тургузар талазы-биле шиитпирни хүлээп алырын көөр.

Ол бөлүк ССРЭ Конституциязынга дүүштүр ССРЭ Президентизинге болгаш Дээди Советке чогуур угуулгаларны белеткээн болгаш съездини чыылдырарынга Эвилелдиң бүгү депутаттарының составының бештиң бир кезинниң ат салган чөпшээрежилгези херек бооп турары-биле, ат салыышкыннарын организастап турар.

РДП-НИҢ КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА, декабрь 9. (СЭТА). Россияның демократтыг партиязының баштаар черинден кирген медээ ёзугаар, декабрь 10-да 19 шакта Москваның Манеж шөлүнге митинг болур, ону Москваның мэри чөпшээрээн, Россияның демократтыг партиязы организастаан (бо медээ декабрь 9-та кежээ орай алдынганы-биле 10-нуң солунунче кирбейн барган — **ред.**). Митингиге кыйгырыгда мынча дээн: «50 чыл бурунгаар Москва, чоогунга өндүр улуг тиилелгени чедип алгаш, бис Төрээн чуртувусту камгалап алган бис. Бөгүнде политиктерниң харыысалга чок база чаржынчыг эрге-чагыргазырак чоруунуң хайында чоннуң 1941 чылда санап четпес когаралдар-биле камгалап алганы чүүлдер тайлып чидер дей берди. Эвилелдиң буурап дүжери — ол дээрге ам безин аш-чутка алзыр дей берген чуртка экономиканың буураашкыны, бүдүрүлгениң соксап, туруптарыдыр.

Эвилелдиң буурап дүжери — ол дээрге боттарынына Төрээн чуртунда даштыкы кижилер апарган миллион-миллион бистиң адачуртчуларывыс-тыр.

Эвилелдиң буурап дүжери — ол дээрге Москвага чүс-чүс муң десиеннерниң көстүп кээри-дир.

Бөгүнде Эвилелдиң буступ дүжери — ол дээрге даарта Россияның буступ дүжери-дир.

Эвилелдиң буурап дүжери — ол дээрге ядролуг чепсектиг эң улуг күрүнениң девискээринге хамааты дайынче коргунчуг базым-дыр.

Эвилелдиң буурап дүжерин болдурбас дээш, бис бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис!

Россияның эрге-чагыргаларындан Эвилел керээзинге доп-дораан ат салырын негеп тур бис».

Экономиктиг политиканы дүүштүрер дугайында Беларусь Республиканың, Россия Федерациязының болгаш Украинаның чазактарының МЕДЕГЛЕЛИ

Улус ажыл-агыйында байдалды быжыктырып турумчудар, экономиктиг катап көдүрлүүшкүннүг аргаларын тургузар дээш бистиң күрүнелеривистиң аразында тургустунган ханы экономиктиг харылзааларны хевээр арттырары болгаш хөгжүдери амыдыралчы эргежок чугула.

Талалар дараазында чүүлдерни дугурушкан:

— долу хемчээлдиг рынок механизмнерин тургузарынче, өнчү хамаарылгаларын чаартырынче, тывынгыр ажыл-агыйжы чоруктуң хостуун хандырарынче угланган дүүштүрген үндезин экономиктиг реформаларны боттандырып чорудар;

— кайы-кайызынга экономиктиг каража чедирер ындыг хөделиишкиннерден ойталаар;

— экономиктиг харылзааларны болгаш санажылгаларны амгы бар акша эге хемчээлиниң — рубльдиң баазазынга тургузар. Национал валюталарны (акшаларны) талаларның экономиктиг эрге-ажыктарын сагыырын магадылаан тускай дугуржулгаларның үндезининге киирер;

— акша эмиссиязын (немей үндүрерин) кызыгаарлаарынче, акша массазын дээштиг контрольдаарын хандырарынче, бот-боттарының аразында санажылгаларның системазын тургузарынче угланган банкылар аразының дугуржулгазын чарар;

— республикалар бюджеттериниң чедишпезин кызырарының дугуруштунган политиказын чорудар;

— өртектерни хостуг болдурарының болгаш хамаатыларның социал камгалалының дугуруштунган политиказын чорудар;

— экономиктиг девискээрниң чаңгыс аай чоруун хандырарынче улганган кады демнешкен күжениишкиннерни ап чорудар;

— даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы, таможня политиказын дүүштүрер болгаш чурттар аразының сөөртүлгелериниң хостуун хандырар;

— мурнундагы эвилел бүдүрүлгелериниң өрезиниң айтырыын тускай дугуржулга-биле таарыштыр шиитпирлээр;

— 1992 чылда камгалалга болгаш Чернобыль АЭС-ке аварияның уржуктарын чайладырынга чарыгдалларны акшаландырарының хемчээлин база чурумун 10 хонук хуусаада дүүштүрүп дугуржур;

— үндүрүг политиказын хевирлей тургузуп турар үеде немешкен өртек-үнеге үндүрүгнүң ставкаларын дүүштүрериниң эргежок чугулазын барымдаалаарын республикаларның Дээди Советтеринден дилээр;

— кады ажылдаар бүдүрүлгелерни (акционер ниитилелдерни) тургузарынга салдар чедирер;

— республикалар аразының экономиктиг дугуржулгаларын боттандырарының механизмин декабрь ай дургузунда ажылдап кылыр.

Беларусь Республика дээш В. КЕБИЧ.
Россия Федерациязы дээш Г. БУРБУЛИС.
Украина дээш В. ФОКИН.

Үстүнде чурукта Николай Кончукович Ондарны Сүт-Хөл улузу шевер Коля деп хүндүлелдми-биле адаарлар. Оон аалынга баарга, ол чайлыг үезинде үнүп иликтерни кылган орар. Чок болза моңгуи атникчарлыг чүгении, чуларны кылган орар. Бора-Тайганың салбак даштарындан тараа дээрбезин станокка чондуруп, согаш-баланы чазай шаапкан турар.

Сурагжаан шевер Коля кончүү чараш аптараларны чазап кылгаш, кызыл будук-биле дозулаар, үгүлзалап каар. Оон ол чараш аптаралары, үлгүүрлери — малчын аалдарда.

Николай Кончукович үзээрби ажыг чылдарда бажыңнар тудуп келген. Оон кыстан ийи аал чурттаар бажыңнары Бора-Тайганың чамдык кудумчуларын кежилги чорүй баргаи. Райоп төвүнүн тудугларынга база ажылдаан.

Ол ам Бора-Тайгада «Сүмбер-Үуда» колхозтуң бир тудугжу бригадазын удуртуп, элээн каш чуртталга бажыңнарын туттуруп турар. Бригадада бызаачылар Шевер Дадар-оол, Трофим Моңгуш, Юрий Моңгуш, Ховалыг Мактар шалыпкын ажылдап турар.

* * *

Дараазында чурукта Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы Сүге Салбак тоннар даараар шеверлерниң өнүзээн, Хову-Аксының чурттакчыларының эрги хептерин база септеп-селирр.

Суурда амыдырал хандырылга комбинадының бо эки ажылдат даараныкчызы оон өске-даа хептерни чагыкчыларга кылып берип турар.

— Бистиңде кызыл ажыл-ла хөй болдур ийин. Чагытлар-биле платьедер база кылыр бис. Аймакан үезинде кылып берип четтигип турар бис — деп, бригадир Варвара Шырын биске чугаалады.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Оваартынып көрзе кандыгыл?

ӨСКЕЛЕРГЕ КӨСКҮ ЧАЖЫТ ДУЗА

Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилели районда эң улуг организацияларның бирээзи. Бараан ортээ улгадып, оңу тып аары амгы үеде бергедээн-не дээш, райпо ажылдакчылары анаа олурбайн, бар-ла аргаларны дилеп, чонпуң хереглелин хандырар дээш ажылдап турарлар.

Бо ниитилелде чонпуң хереглелин хандырар соруглалыг ажылдап турар элээн каш бүдүрүлге адырлары бар. Ындыгларга Чалаана хоорайның төвүнден элээн ырак черде туруп турар садыг баазазының девискээринде хейлиг суг (газированка) болгаш колбаса цехтери хамааржыр. Бо цехтериң ажылында кандыг бергелер таварыжып турарынга доктаамал, онда ажылдакчыларның хей-ле негелде, хомудалдарын чигелеп тодарглавайн, солуниче бижиксээп бо чүүлүмүнүң кол утказын номчукчуларга таныштырайн.

Районнуң удуртукчулары-даа, райпо баштаар черидээ бо ийи цехтиң ажылын экижидеринче чогумчалыг дуза көргүспейн келген дээрзин ында ажылдап турар кижи болганымда кончуг эки билир мен. Ынчалзажок райпо баштаар черидээ ажыл-ишти чайгаарга, ажылдакчыларга хүндүлел-биле харылзаалыг турар болза, эки болур болбайн аан. Бодум хүүмда кандыг-даа аймак-сөөк улустарның аразынга өөренип, чурттап, ажылдап чораан болгаш оларның кайызы-даа кижи торелгетенниң дең эртелиг талазылери, улус чон бүрүзүнде эки-даа, багай-даа кижилер бар деп билир мен.

Найырал найырал-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кижи бүрүзү еске чүртү, оон хоойлуларын, бот-догуннаан эргезин, чонуң хүндүлеэр ужурлуг. Аная хамаарыш, тыр дараазында чүүлдү бижир бодай-дыр мен.

Моол — бистиң хей-хей чылдарда кожа чурттап, харылзажып келген, найыралчы харылзаалыг турар болза, эки болур болбайн аан. Бодум хүүмда кандыг-даа аймак-сөөк улустарның аразынга өөренип, чурттап, ажылдап чораан болгаш оларның кайызы-даа кижи торелгетенниң дең эртелиг талазылери, улус чон бүрүзүнде эки-даа, багай-даа кижилер бар деп билир мен.

Найырал найырал-ла ыйнаан. Ынчалза-даа кижи бүрүзү еске чүртү, оон хоойлуларын, бот-догуннаан эргезин, чонуң хүндүлеэр ужурлуг. Аная хамаарыш, кожа чурттар, чоннар эпнайыралдыг чурттаар, кады ажылдажылгалыг

УКРАИНА. Запорожье. ның «Коммунар» заводу сурагжаан «Таврия ЗАЗ-1102» деп машинаның орнунга чаа автомобильди бүдүрген (чурукта). Чаа машинаның эргизинден кол илгалдыы —экиктери беш, бир шакта 150 километр чедир дүрген чоруур. «Таврия ЗАЗ-1105» чаа автомобильдп 1994 чылда массалыы-биле бүдүрүп эгелээр.

А. КРАСНОВСКИЙНИҢ фотозу. (Укринформ—СЭТА).

ТАР ЧЕРГЕ ООЧУРЛААШ

Кижи черже ындыг, бирле чүвени алыксаан, көрүксээн, билиссээн чоруур аан. Ам канчаар, үе база ала чайгаар ышкаш байдалче чыгай берген болгай. Кызылда «Үүрмектер» садыында хераэжен кижиге эң-не чоок, аяк-сава садып турар тала бар. Кижи ынаар үргүлчү кирип турар эвес, ийи-чаңгыс кире бээрге, кижи бажы кизирт болур. Ам ол өрээлдиң тар, кызыызын канчаар боор. Бараан кире бергенде суг ындында-ла тар чер улам дыкпыш апаар. Чүү-хее садып аар дээн кижилер садыгжыларга ээлчетге тургаш, алыр бараанның сан-түдүн бижидип алгаш, оон дедир сыңмарлажып чорааш, кассаже ээлчетге туруп алыр, мындыг. Ол хилинчектениш тургаш, чек ап алгаш чеде бээрге, алыр дээн бараанынны өске кижи садып алгаш-даа барган болур. Ам дей черге үе-шак чарыгдаан, ол изиг черге ышкамнанган кижиге хораданчыын, муңгаранчыын чүге деннээр. Садыгжы биле садып алыкчы аразында яжы-бүрү сөстер октажыр ужуру-даа ол.

Бир-тээ, садыгжы кижи өртектерни айтып бижип берген болганда, ол үлиниң алыр бараанын өскээр салып каар болгай. Дөмей ол кижи ээлчетге туруп тургаш-даа болза, чедип келир. Черле ынчаш, сөөлгү үеде бараанарның ховарттааны-биле садыгларга ийнчаңгыс бараан киирерге, кажан шагда көрбээн чүве-биле дөмей баар-дыр бис. Ол алырда, артканнарын бодаваас, чаңгыс бодун бодаар, үгле менээ-де болза, өскелер-даа канчаар дээн ышнаш. Ээлчегде тургаанарның чугаазын суг дынаарга, «чаңгыс кадай, ийи-үштү канчаар дээн сен, азы улуг ортекке садары база магат» деп-даа чугаалажып турар.

Садыгжылар база бараан ээлээш хире болза, үнжекнормазын өөренип көөр болваа эки чүве-дир ийин. Канчап хеп чүүл хорошоктү 2-деп эрттир бербес-тир. Черле ынчаш ол аяк-сава садар өрээлдиң тар-дыкпыш деп чүвези садып алыкчыларга дыка-ла берге. Ында чамдык хос өрээлдерни эде көрзе кандыг чүвел? Бараан садар садыгжыларның столсандайлары-даа орта турбас боор-дур. Тар черге кижилер иткилежир дээш садыгжыларны чамдыкта ханаларже чыгай-даа бээр чораан.

Мен ышкаш аяк-сава ап садып турганнар-даа моңу номчааш, боттарының сапалын база бижинир чадавас. Узун ээлчетге, тар-дыкпыш черге турарга, кайы хире халалыг, бергезин садып алыкчылар кайын уткаанар деп. Черле ынчаш, сөөлгү үеде хамык-ла чүүлдерге улустуң хоптаан кижи кайгаар. Барның кырынга бар-ла турзуп дээн ышкаш. херек-херек чок-даа болза, ап-ла турар. Азы шаг-үениң өскерлиг турары-биле кижилер база өскерлиң-даа турары ол ирги бе? Ол-ла садыгга литрлер аастарын сада берген, бир кижиге 50-ни берип турду. Ээлчег чоокшулап олурда, ол аастар төнер деп барган. Садыгжы уругну оода 20-леп берип көр деп дидеп чадаштывыс, кара шору. Садыгжыда үүү боор, каштыы-даа бээр болза дөмей-ле-дир. Кижилерге чедиштиргеп болза эки-ле чүве-дир ийин. Бир эвес хей турган болза, хамаан эвес аан, «Үш хүп саткан бис, чүге садып албаан силер» дээш, херекке-даа албас. Садыгжы кижи бичии сеткилги чымчак, чозаачал болур үнурлуг. Моон-даа соңгаар чонга бараан болур болгай.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ЧЕР АДЫ ЫДЫКТЫГ

Чер-чурттуң девискээринде турар таңгалар болгаш даглар-даа, хемнер болгаш холдер, арга-ыяштар болгаш хову-шөлдер, шыны-ынаалар-даа шаг-шаандан бээр тус-тузунда аттарлыг. Ол аттар черим хүндүлүг ыдыы болур. Ону кым-даа өскертир адап болбас ужурлуг. Кижилерниң төрүттүнген оран-чуртунуң аттары дээрге, оларның чүректериниге кадагалаттынып чоруур. Чоңум-на ынчангаш ол аттар эң-не эртем болгаш ыдыктыы-биле үнелиг.

Ындыг турбуже, бистиң Тывада, ылаңгыя төп районнарда. Кызыл хоорай чоок-казылында черлерниң аттарын шуут сыр өске кылдыр адаар апарганын эскерип чор мен. Черниң ады хевээр арткан-даа болза, ону бижинирде хажыдып каан болгулаар-дыр. Чижээ. Дөге даан Дөгээ деп адай бергени та ыңма херектиг чүве. Ол ышкаш Күржеге даан Күрүже деп бижээн болгулаар. Харын чамдык черзерниң аттары шуут-ла читкен. Хоорайниң алдааында Терек-Бажы деп черни Дилги фермазы деп, хоорайның үстүнде Элезинниг-Кара-Сут деп черни Серебрянка деп адагылаан. Ийи хемниң белдириниге Хаварга деп даглы Ленин даа дей берген.

Бир шагда ол черлерге болгулаан кандыг-бир болуушкун болган таварылгаларның сураа болгаш харын-даа эрги бижимелдер тыптыр болза, ону сураглааннар өске черлерден озарны дилээр апаар-дыр. Ынчангаш черним адаан адын хевээр арттырып надагалаары чүтүл. Ону сүрер болза, чугаа үзүн болур. Мен түгле чаңгыс-ла Алгый хөлдүң адын Хадың деп алааның элдепсинин тур мен. Чүгле ол хөлдүң бурунгу ады кымга шаптык болу берген чүве боор? Азы ол эң-не чажыт чыткан, кымга-даа билдинмес, көзүлбээн хөлду ажыткан боон бир эртемден келгеш, үк черним эрги адын өжегээр адаавайн, бодунуң ады-биле адаарындан арай эпчоксунгаш, түү-даа болза тыва ат-тыр дээш, хөлдүң үстүнде Хадың деп хемниң ады-биле өскертир адаар деп шинтпирлээн хевирлиг. Ынчангаш чурт чуруу — картада безин, ынчаар бижип каан хевирлиг. Амгы үеде орус, тыва, кандыг-даа улус ол хөлдү Хадың азы Хаадын дээр апарган.

1970 чылдарның үезинде мен Бии-Хемниң Туран школазынга башкылап турумда, «Тувинская правда» солунга Хадың деп хөлдүң дугайында бичии материалды номчаан мен. Баштайында ону улуг-ла херекке албаан мен. Чүге дээрге шаг-шаандан чонуң адап каанны атты чаңгыс кижи оскертип шыдавас боор деп бодаан мен. Чылдар эрткен түдүм-на ол хөлдүң адын Хадың деп адаары нептерээн. Оон Алгый деп адын дедир эгидер байтыгай, харын-даа чурттуң чурук картазында безин Хадың деп бижип каан. Ам канчаар, аңаа чагыртыр деп бодал тыптып келген. Алгый деп ат, сөс улуска биллинмес, эргижирээн бок сөс-тур, ону амгы үениң-биле чаартып, харын-даа орусчутпайн: тыва ат, сөс-биле адап бергенинге «четтирдивис» дээр силер деп, бир-ле чүвени баш билир эш үзе киришкеп, харылаан. Оон амгыда орус дылга бижээн соонда ол мөңгезин-биле артар ужурлуг, чурт чуруузунда кирер бижиттинген-дир, ол айтырыгны тургузары дээрге, сенден эрги феодализмниң артынчызы чыттаалып турар-дыр — дээн дүвес силер бе. Ынчангаш оонну сөксат деп сүмелээр чоруун.

Алгый дээрге-ле биетик Таңды девискээринин кижилери шупту билир чораан. Чогум Алгый деп сөстүң ужур-утказын сөөлгү үениң кижилери билбези-ле шын харын. Алгый дээрге тос деспи, азы одуш дээн утказлыг сөс-тур деп. Мөңгетейниң кырганнары тайылбырлаар чораан. Хову ортузунда, шынап-ла, деспиде дүдүн каан сүт дег, хал-ле болгай. Ынчангаш биетиң өгбелериниве эртемден-биле кады ийи-чаңгыс тыва кижилер эрги адын солуп, чаа атты тывысканы, ол черниң чурттакчы кижилериниң санал-оналын дыңнаавайн барганы, харын-даа дорамчылал, куду көрген чоруктур деп бот-хууда ынчаар санаар мен.

Саян арлының эртемденнери мындыг санаалды хей удаа бижип келди. Хадың хөл соглуп каар четти, ынчангаш ону арыг тургуларыбыле аңаа малчынарны чоокшулатпас. Чаңгыс-даа кодан мал тургуспазың сүмелеп турар. Мал азыраавас черниң биске херээ чүл? Алгый. Чедерниң девискээрлери дээрге шагдан бээр оң черлерниң кижилериниң хей малды өстүүп, азырап чораан оралыы-дыр. Ол дугайында тоолчурга чугаалар безин бар. «Чедерниң черлюктерин», «Алгыйның акта сурүү» деп чугаалар бар. Шаг-шаанда Чедерниң болгаш Алгыйның девискээринге үезинде болгаш тарбаганнар база Моолдуң ховуларының күжүтен-үскелери эңдерик хей турган дижир. Ол аңнар-дыр, чайгаар-ла деңүп читпээн, өскээр көшкүлээн. А кижи азыраан малдарывысты канчаар бис, Алгый. Дус-Хөл девискээринге езуп көвүдеп турган, ол черге чалаттынган чылгы мал, теве канчап барганы ол? Боданыр үе ам келген.

Алгый хөлдүң девискээринде бойдустуң чажыттары база хей деп болур. Ону камгалап өөренип көөрүгүлүлә. Чигир-сигең болгаш эңгиске дээр үнүштер бар. Чигир-сигенни эң үнүш дээрзин шупту улус билир. Ону чамдык кижилер чыгаш, садыглап-даа турарлар болгай. А эңгискени орта билир кижи чок. Межегейниң Эртине-Булак хүрээзиниң хелиа-ламалары ону ажыглап, эңгискени үске хайындыргаш, саазынга чүве бижинирде, оон өгезин сиилбип бижинириге ажыглап чорааның дыңнаан мен.

Чамдык улгады бергеп кижилерден эңгиске дугайында айтырарга-даа, ону билир кижилер барык чок боор:

— Кыдат чуртундан экээр кыдыл оңгуг үнүш чүве дээнин дыңнаан мен — дээр ол-ла.

Алгыйның адын солаамыбыле чергелештир оон дириг амытаннары, муштары база хомудаан дег, аңаа нелбестей берген. Алгыйның соңгу талазында өлезиннерге хөйле бора-тоолай, элин-хүлбүстер канчап барганы? Мен бичии чоруур шаамда хар улуг болганда, Тамдының аймиңеринден хамык аңнар дүшкеш, ховуга келир турду. Көрүп чораан кижи-дир мен. Чүү дээр ону, кезек-кезек өөр бөлүк кодан мал-ла болгай.

Ам мээң сеткил сагыжымдан күзээрим болза, мээң өскен-төрээн черимниң база бир сураглыг хөлүнүң эрги адын, ыдыктыг адын — Алгыйны катап эгидерин дилеп-дим.

Алексей АРАПЧОР.
Кызыл хоорай.

СЫҢАР ЧЕРИ ТЫВЫЛБАСТААР

Ноябрь 16-да «Шын» солунда Н. Эрген биле В. Даржаа оларның интервьюзун сонуургап номчаш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң кезек бодалдарымны чугаалаксадым.

Мал дээрге-ле (ошкү, хой, ниек, сарлык, чылгы) тыва чонуң (та кажан шагда эгелээн чүве) амы-тыныбиле чарылбас, тудуш чораан амыдыралы деп билир мен. Амгы сайзыраандаа үеде мал могу үзүлзе, амыдырал турар бе?

Хей мал азырап чораан «бай», «кожай» аттыг кижилерни база хайгаарап чордум. Черле онзагай бүдүштерлиг, утаан-сарыылдыг, эвилең, эки кижилер болгулаар, алыс-ла арага-дарыга сундулуг эвестер. Ажылхерек таарыштырары кедергей боорлар.

Аянгаты сумузуның эң улуг диртиен кожайларынга конзурап, Бегзи алышкылар — чингине даайларым. Хөнделеге турган (сумузу ол) орденниг Бай-Кадай (Дарыймаа), оок өөнүң эзэзи Куулар Борбаш ачамның акызы. Ындыг улустуң хою безини өске аал хоюнга чаңгыс-даа хонмас, маңнап чама бээр чүве. Аал-коданга дүне өске кижи кээрге, черле чагдатпас, холу-биле черни диртиледи хап, коданы-биле хөлзеп, бут кырынга туруп кээрлер. Ынчан ээзи дораан билип каар.

Бир-бир аалдар-биле кады хонуп чоруур улустуң малы черле ындыг болбас, кижиден хоюп, хөлзеп билбес, чыткылаар, бир-ле мирит ышкаш боор чүве. Хей мал азырап чораан «бай» кижилерниң түрээ малының чүрээ-биле тудуш, малы сергек боор. Шаг-шаандан тура оорлар ол «мириттер», «сергектер» деп чүвени эки билирлер болдур ийин.

Ам ол интервьюда шаандакы Тывага оорларга хамаарыштыр незедир хемчеглер, истелге, шиптекилге дугайында тайылбырлар бар чорду. Шын-дыр. Ынчалзажок ол шипткел чүгле оорларга хамаарышлазы база бар дээр чүве, чижээ, салааларны чуурулгуже кыстырары колдуунда хозар херээжен кижилерге онаажыр, хосчур ийи кижини кожа олурткаш, саактап каар деп дыңнаан мен. (саактап дээрге ийи кижиниң бүттарын 2 аар ыяшка кожуп каар). Тыва Арат Республика үезинде оорларны капчаар шиидип турганын, биртээ юрист кижи болганда, оон-даа тайылбырлаан боорругай.

Мээң дыңнап, билип чорааным-биле алырга, оор херээн үш бөлүкке: чаңгыс оор, демниг оор болгаш бөлүк оорлар деп аңгылап турган. Чаңгыс оор, өлдингир, чаңгыс кижи. Демниг дээрге 2 кижи. Үштен көвүдээрге, бөлүк оор, оок херээ аар болур.

Бир хой (бир удаа) оорлаан дээш 3 айга, бир баш бода мал оорлаанда, 1-2 чылда, 15 баштан хөй бода мал оорлаанарны боолап шиидер турган. Ийе, херек кырында боолап шиидер доктаал күүсеттинген деп солуннарга бижип каан болгулаар чүве.

Оор херектиң чиигээр талалары база бар, чижээ, ак сеткилдиг очүп бергеин азы оор чорбаавы. Аартвар талазы: арга-меге-биле хөрлеп, мегелээни ийикпе, оок мурнунда шиитгирип чораанын санаар чүве дижик.

Ол-ла интервьюда «Мал оорунга хамаарышкан тускай статья чок» деп турардыр. ТАР үезинде соңгаар-ла хораданчыын, муңгаранчыын чүге деннээр. Садыгжы биле садып алыкчы аразында яжы-бүрү сөстер октажыр ужуру-даа ол.

Бир-тээ, садыгжы кижи өртектерни айтып бижип берген болганда, ол үлиниң алыр бараанын өскээр салып каар болгай. Дөмей ол кижи ээлчетге туруп тургаш-даа болза, чедип келир. Черле ынчаш, сөөлгү үеде бараанарның ховарттаанымыбиле садыгларга ийнчаңгыс бараан киирерге, кажан шагда көрбээн чүве-биле дөмей баар-дыр бис. Ол алырда, артканнарын бодаваас, чаңгыс бодун бодаар, үгле менээ-де болза, өскелер-даа канчаар дээн ышнаш. Ээлчегде турганнарның чугаазын суг дынаарга, «чаңгыс кадай, ийи-үштү канчаар дээн сен, азы улуг ортекке садары база магат» деп-даа чугаалажып турар.

Садыгжылар база бараан ээлээш хире болза, үнжекнормазын өөренип көөр болваа эки чүве-дир ийин. Канчап хеп чүүл хорошоктү 2-деп эрттир бербес-тир. Черле ынчаш ол аяк-сава садар өрээлдиң тар-дыкпыш деп чүвези садып алыкчыларга дыка-ла берге. Ында чамдык хос өрээлдерни эде көрзе кандыг чүвел? Бараан садар садыгжыларның столсандайлары-даа орта турбас боор-дур. Тар черге кижилер иткилежир дээш садыгжыларны чамдыкта ханаларже чыгай-даа бээр чораан.

Мен ышкаш аяк-сава ап садып турганнар-даа моңу номчааш, боттарының сапалын база бижинир чадавас. Узун ээлчетге, тар-дыкпыш черге турарга, кайы хире халалыг, бергезин садып алыкчылар кайын уткаанар деп. Черле ынчаш, сөөлгү үеде хамык-ла үүлдерге улустуң хоптаан кижи кайгаар. Барның кырынга бар-ла турзуп дээн ышкаш. херек-херек чок-даа болза, ап-ла турар. Азы шаг-үениң өскерлиг турары-биле кижилер база өскерлиң-даа турары ол ирги бе? Ол-ла садыгга литрлер аастарын сада берген, бир кижиге 50-ни берип турду. Ээлчег чоокшулап олурда, ол аастар төнер деп барган. Садыгжы уругну оода 20-леп берип көр деп дидеп чадаштывыс, кара шору. Садыгжыда үүү боор, каштыы-даа бээр болза дөмей-ле-дир. Кижилерге чедиштиргеп болза эки-ле чүве-дир ийин. Бир эвес хей турган болза, хамаан эвес аан, «Үш хүп саткан бис, чүге садып албаан силер» дээш, херекке-даа албас. Садыгжы кижи бичии сеткилги чымчак, чозаачал болур үнурлуг. Моон-даа соңгаар чонга бараан болур болгай.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

«УЛУГ-ХЕМНИ» ЧАГЫТСА ЭКИ

Сөөлгү кажы чылдарда «Улуг-Хем» альманахты база-ла ындыг аттыг сеткүүл кылдыр биригээр эде организастаар дугайында чугаалары хөлүү дыңнаан бис. Элдепейлиг чүве, чамдык чогаалчылар удур болур чораан. Бо хүнерде бистиң тыва чогаалчыларның амыдыралы рыноктан дортубиле хамаарыжыр болу бергеинин билип, көрүп турарлыр бис. Рыноктуң хөлүлүзүнга чагыртыр апаар бис. Ындыг болганда...

«Улуг-Хем» сеткүүл деллереп. сайзырап тыва чонга бараалгап, күрүне дылы болуп, катап дирлип эгелээн тыва дылды чечектелдирер база бир аргазы тургустунуп турда, ону чагыдылгалыг болгаш чонга хостуг нептередир үези келген.

Ийе, бирээде, чагыдылгалыг болдурар. Чаа 1992 чылда 6 дүгаар парлаттынар дээн болза, чылда чагыдар өртээн санааш, чагыдылганы бо хүннерде доп-дораан, хей-аътты, шалыпкын, дишми-биле келзээр херек. «Улуг-Хем» сеткүүлдүң тиражы 15,000-дан кудулаавас ужурлуг. Ону чагыдылгалыг боттандырарга, дораан он-оң муң акша орулга боол киирер. Тыва Республикада чүгле малчыннар безин беш муң аал өг-бүлелер турда, малчыннарның аалдарынга амгы альманхты он муң тиражы четпейн турары чажыт эвес-ле болгай. А еске номчукчулар база хөй. Ийиде, хостуг садар тиразының өртээн рыноктуң негелдезинбиле кылыр. Үште, школа библнотекаларынга «Улуг-Хем» сеткүүлдү он өөреникчиге-ле онааштыр бирээден ээлээш эвес болур кылдыр чагыдарын чедип алыр.

Оюн КОРОДА.
Башкы.

ТОЖУДАН ХОМУДАЛ

Бистиң амгы эде тургустунуушкуннуг, берге үевисте почта-харылзаа айтырыы чонга эң-не чүгүла дээрзи кымга-даа билдингир. Хүнбүрүде өскерлиишкиннер боол, делегейде болгаш чүртта-даа болуушкуннар кижи бүрүзүнүң кичээнгейин хаара тудуп турар. Чогум-на оок үжүрүнден бистиң солуунуң редакциязынга почта чедирилгезиниң багайдыын болгаш радио, телефон амылыннар үзүлгениинин дугайында хомудаан чагаалар кээп турар.

Сөөлгү хүннерниң дараазында чагаалары база-ла ол чүгүла айтырыгга хамаарыштыр.

Тожу районнуң «Май 1-ш» совхозтуң малчыннары болгаш анчылары радио дыңнаастаанындан бээр ам он чыл чеде берген. Ий суурнуң Енисейская кудумчуузунда колдуундала улуг назылыг, пенсионер ат-бүдүлер чүртпап турар улус бис. Бо айтырыгны каш удаа тургузуп келдивис. Адактың соңгу талазында элезиннерге хөйле бора-тоолай, элин-хүлбүстер канчап барганы? Мен бичии чоруур шаамда хар улуг болганда, Тамдының аймиңеринден хамык аңнар дүшкеш, ховуга келир турду. Көрүп чораан кижи-дир мен. Чүү дээр ону, кезек-кезек өөр бөлүк кодан мал-ла болгай.

Ам мээң сетким сагыжымдан күзээрим болза, мээң өскен-төрээн черимниң база бир сураглыг хөлүнүң эрги адын, ыдыктыг адын — Алгыйны катап эгидерин дилеп-дим.

Василий ХҮГБЕК.
Тожуда Ий суурнуң чүртталакчызы.

Бөмбүрзектиң судалы

НЬЮ-ЙОРК. Афганистанда байдалды политиктиг арга-биле шиитпирлээри эргежок чугула деп, Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязы санап турар. Ону чедип алыр төлээде, чугаалажышкынарга чөрүлдээнин бүгү киржикчилерин олуруштурары эргежок чугула. Афганистан талазыбиле Женева дугуржулгаларың ак сеткилдиг күүседиринче бүгү талаларны Кол Ассамблея кыйгырган.

ТОКИО. Биотехнология талазы-биле улуг шинчилелдерни Японияның аэрокосмос компаниялары 1992 чылдың январьда «Мир» деп совет орбита станциязынга эгелээр деп турар. Совет космос техниказын Япония бодунуң национал шинчилел ажылларынга бирле дугаар ажыглаар. Совет космос станциязынга японнар шинчилел ажылдарын үш ай дургузунда үргүлчүлээрин планнаан.

БЕЙРУТ. Орнаг кылырынга туттурган Европа чурттуг хамаатыларны хостаары ам доостур чыгаан. 1991 чылдың август 8-тен бээр Барыын Европаның тос хамаатыларын хостаан. Журналист Терри Андерсонну 6о чылдың декабрь 4-те хостаан. Дайынзырак үеелдиг арабтарның холуңга ол 6 чыл 9 ай дургузунда туттурган турган. 44 хардыг ол журналист туттуруп турган үезинде көргеп, дыңнаан, билген үүлдерин дугайында тускай номну бижиттир бодап турар.

ПАРИЖ. ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачев эрткен воскресенье хүнүнде француз телевидениеге ынтервью бергеп. «Украин улус хамаарышпас чорук дээш бадылаан, ынчаарга ол республиканың чону Эвилел дээш 6о чылдың мартта база бадылаан» деп. ССРЭ Президентизи демдеглээн. Совет Эвилелинде парын чаартылгалар чоруп турар, ынчалзажок Совет Эвилели сандарап дүшкеп дээр үзелбодал-биле канчап-даа эптежип болбас деп. Президент медеглээн. Совет Эвилели саазын бажын ышкаш сандарай бергеп деп чугаалаары — ол дээрге дыка бодал чок илергейлээшкин-дир. ССРЭ-де хей кижилер Эвилелди хевээр арттырары, ынчалзажок шынар талазы-биле чаартыры дээш туржуп турар. Ол дугайында 6о чылдың мартта болган референдум үезинде чурттуң чонунуң хей нуруузунуң Эвилелди хевээр арттырары дээш бадылаанын хереченил турар дел, Михаил Горбачев чугаалаан.

Эвилелди сандарадырынга кажан-даа кириишпес мен, Эвилел күрүнезин хевээр арттырар дээш бодумнуң бүгү арбаларымны ажыглаар мен деп, ССРЭ-ниң Президентизи онзалап демдеглээн.

МААСТРИХТ. Европа шинтилежилгезиниң күрүнелер болгаш чазактар баштынарының үжураажышкыны Голландияның үлүг эвес ол хоорайында понедельник хүнүнде эгелээн. Маастрихтиде эгелээн үжураажышкынны Европа диптии социал-политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралында эң чугула болуушкуннарның бирээни кылдыр санап турар. Политиктиг болгаш акша-экономиктиг «он ийиги» эвилелди тургузарынче углаган ийи негелдезиниң телевидедерин Европа шинтилелгезинин күрүнелер оолгаш чазактар башкынары чугаалажып көрүп турар.

БЕЛГРАД. Барыын Словенияның девискээринге дайын чорудулгаларының база катап эгелээни оок чурттакчыларынга халаптыг чаа уржуктарны таварыштырган. ТАНЮГ агентилелдиң болгаш Белград радиозунуң дыңнатканын ёзугаар алырга. Хорватияның чепсектиг отрядтары Словенияның Слатина суурунга серб националдыг 120 тайбың чурттакчыларны эрткен суббота хүнүнде араатанзыг ёзу-биле хилинчектеп өлүрген. «Черногегиенон» деп адаттынган чепсектиг организациянын кежигүннери дерзин ол үүлгедигин кылган. Мооц мурнунда даштыкыга чаштынып тургаш, Югославияга сөөлгү чылдарда чедип келгей хорваттар, а ол ышкаш даштыкы хөлезиленикчилер ол организацияның составынга киргеп. Олар сөөлгү үеде Хорватияның эрге-чагырганы хүлээп көрбейн турар.

ВАШИНГТОН. Чоокку Чөөн чүкте байдалды тайбың шиитпирлээрининг чорудулгазың бурунгаларлаадыр толаарже, делегейниң ол девискээринин чиигине айтырыгларының талазыбиле чугаалажышкынынарны тодаргай кылыры эртежок чугула деп, АКШ-тың күрүне секретары Джеймс Бейкер медеглеп. Тодаргай чугаалажышкынынарны кылырынче арэб чурттарның болгаш Израильдың делегацияларын ол кыйгырган.

(СЭТА).

38-КИ ПАРАЛЛЕЛЬ: айтырыглар шиитпирлеттинер бе?

Барыын чүктүң массалыг информацияның чамдык чепсектери болгаш политиктиг тайылбырлакчылары бөгүнге чедир Көрей чартык ортулукту ийи аңгылап турар 38-ки параллельди төөгү апарган Берлин ханазы-биле дөмейлеп турар. Ынчалзажок Көреяның ийи амгы күрүне тургузугларының удур тургужушкуну амдаа чидиг боол артпышаан.

Колдуунда-ла делегейниң ийиги дайынының соонда ССРЭ биле АКШ-тың аразында политика-идеологтуг чидиг удурланыжылгазының түңнели болур Көреяның башкаланыышкынын 46 чыл бурунгаар болган. Ye өскерлип турар: «соок дайын» чылдары эрткеп, ССРЭ Соңгу Көреяны «социализмниң Чөөн чүкте кызыгаары» кылдыр ам көрбейн турар. Көреяга дайын байдалын соксадыр дугайында дугуржулга талазыбиле КНО-нуң хайгаарал комиссиязы эргинин чүүлү апарган, а Пхеньянга сталинчи дипломатиянын шадалааны социалистиг шенелде ылаптыг-ла буурап бар чыдар. Көрей дайынының доозулганының соонда, 38 чыл эрткенде ол чартык ортулукта тайбың чүгле атқылажышкынын соксадыр дугайында дугуржулгада туттунуп турар деп чүве амгы байдалдарга кежчап-даа дүүшпес.

Мындыг байдалдарда таарыштыр шиитпирлеп ап болурунуң хүүсаавы кылдыр Соңгу Көреяда 1995 чылды өдээр, а Мурнуу Көреяда XX чүс чылдың төнчүзүнче көрүп турар. Канчалза-даа бо айтырыга дыка хей шаптараазынар барын билдингир. Оларның кол-коолу болза, Соңгу чүктүң база Мурнуу чүктүң экономиктиг арга-курлавырларының дыка улуг ылгалдыы, кайызынга-даа хоозурадыкчы салдарлыг боочепсектерин эдерер бүлүрери болур. Специалистерниң санап каанын бүтаар алырга, Мурнуу Көреяның бир кижи бажынга онааштыр ниити национал продуктуу Соңгу Көреяныкыдан 6-7 катап ажыр, а 38-ки параллельдин ол-бо талазында 1.7 миллион кижи чедип турар улуг шериг күжү моөнеттинген. Барын чүктүң шинчилекчиниң санап турары-биле, ийи Көрей күрүнелериниң катап каттыжарының оруу болза оларның экономикаларының чоорту каттыжып ниитилежири болур. Ынчалзажок ол чорудуг дыка улуг хуусаалыг болур. Үүге дээрге Мурнуу Көреяның экономиказы Соңгу Көреяның амылагайын дораан сиирип аптар хире ындыг күүч-шыдал чок (ГФР биле ГДР-ге таварыжыкары ышкаш эвес).

ЧУРУКТА: Көреяның Соңгу болган Мурнуу чүктериниң каттыштырарының талазыбиле маргылдаалар чоруп турар аразында 38-ки параллельде бүгү үүлге ол олчаан.

СЭТА-ның фотохрониказы

Кыш дугайында

КЫЗАҢНААШКЫН

Кышкы дүне аяс дээрге
Кызаннаашкын кызаш кынды.
Кады чораан хамык өөрүм
Кайгап калган,
элдепсинген.
Кудай-дээрим орта бе?—дээш
Курбустуже тулдур көрдүм.
Ол-ла шакта бодал,
сагыш
Октаргайже тыртыла-дыр.
Мөкүлдүр ак, калчан
баштыг
Мөнгүн-Тайгам боду бо тур.
Кышкы ойде ноябрьда
Кызаннаанын маңаа көрдүм.
Кунгуртугже ужуп чораан,
Кышкы челээш база көрдүм.
Бойдус шаннаан
ынакшылды
Бодум билбейн ырлап келдим.

Лидия ИРГИТ.
Кызыл хоорай.

ЭНЧЕК

Хөвең ышкаш аккыр
Хөлчөк хөюг хар.
Саарлып-дойлуп баткаш,
Чареш энчек чаткан.
Чаштар орта амырап,
Шанак сөөртүп ойнаан.
Чамдыктары дагдан
Чарыштырып баткан.
Херим ишти черде
Кезек оолдар хардан
Шивээ-хана тудуп.
Шивээнинг-ле турган.
Ортаға дээр ынчаар
Омак-әрес ойнаан.
Бажыңнарже сергек
Болгак-хөлүг чанган.

Саяа КУУЛАР.
Сесерлиг суур.

АК ШАҢ ХЕПТИГ

Кыщкы арта ак шаң
хептиг,
Кылын харыуутунмастаар.
Аннар изи орукталып,
Арттар ажып чорүй
баарлар.
Аңчы эрлер кадыр үнүп,
Энгемеден харап көөрге,
Адаанда хем кыламалаан,
Элик, хүлбүс
мунгашталган.
Торга дыттар токкулаткан,
Эзим дүргаар чангыланган.
Докпак ыяш дооранн
эрлер.
Эртежик-ле ижеңгеннер.
Кышкы хүнүң дурту
кыска.
Кылган ажыл
доозулбаанда.
Чазыт даглар артындыва.
Чалгаарааныг чаштыма
бээр.
Тайга ээзи Даг-Иргек
Далдыр удуп, ижээн
ээлээр
Далчыр койгун өзең кезип,
Талдар карты
хайдынгылаар.

Мадон МОҢГУШ.
Өвүр район.

ЭРТЕМДЕНДЕН ДИЛЕДИВИС

Эртемден И. Т. Кызыл-оолдуң «Көдээ ажыл-агый терминнериниң орус-тыва словарын» 1987 чылда үндүргеи. Ону улут сонуургал-биле номчуп, денизиг үүрлеп, каны боданыш болур. Ында сестерни тывалап оңулдуруп каапы черле оңзагай. Көдээ ажыл-агыйга чоок, тыва дылды база эки билип, чыпаа-ла эртеи ажылы дең кижи үнелеп билип алыр.

Элегесте С. К. Тока аттыг совхозтуң малчыны Кечил-оол Бичеоолдуң ааспыга словарыны малчыннар улут сонуургалбиле номчуп, өөренип турганын көрдүм.

Бистиң чоңнуң хүндүлүг эртемдеми Илья Төңгур-ооловичиден улуу-биле идегеп дилээривис болза, «Көдээ ажыл-агый терминнериниң тыва-орус словарын» тургузуп, тыва дылдыгларга тураскаал кылдыр арттырып каары болур.

Тывада аңаа арбын словарылар бар, оңу эки чүүл дең санаар аваар. Харалаан, олар шупту-ла орус-тыва болуу берген. Чаттырып дужаар аргаметодиканың хорады олдаа чаламас. Ынчангаш тыва-орус словарыны тургузуп көргүзерге кандыг түвел, Илья Төңгур-оолович?

Оюн КОРОДА.

Дыл-найыралдың, харылзажырының дүлгүүрү

...ЧАРАШТЫР ЧУГААЛАКСААР МЕН

Кандыг-даа нацияның төрүттүнген дылы дег чоргааралы чок. А дыл чокта, дүлейден дора, Дылын, төөгүзүн, чүдүлгезин чидирипкен чон — боттары чоорту чиде бээрин төөгү бадыткаан. Аттарны албан-биле орус ат-биле адаглып, чүдүлгезин ап октап, узуткап, дылы чиде берзин дээш орус дыл өөренириниче албадап турган үелер турган.

Мен маңаа черле чамдык айтырыгларыны бодумнуң бодалдарым-биле ажыы-биле чугаалаар бодай-дыр мен. Кижилер-биле чоокшулажып алгаш, кады арагалаар, арага-биле чемгерип эгелээр, ынаныг чүүлдер турулаан. Ам-даа ынаныг болгай, найыралдажып алырыңга, арага-биле күндүлеп, ямыйлап эгелээр, «Революция, хосталга» деп сөстерге сылдап алгаш, тываларның чүдүлгезиң дүжүрген, араганы (спиртти) доскаар-доскаары-биле экпеп, өглер чаныңга «семнеп» эгелээн, чүве чедир медереп билбес турган тывалар дүн-хүн чок ижип эгелээн, ол дыка-ла хөй чүүлдерни эрттирипкен болган. Ам чаа миннип кээп, «чүдүлгевис эккелинер» деп негеп эгелээрге, «чүдүлгелерни кайы хире уе иштимде чидирген силер, ол хире уени эрткеш, бут кырынга тургузуп алыр силер» деп ырыылаар чорду. Ам көрээлиңер даан, хамык байлаавысты: алдыныывысты, кобальтывысты, даг-дүтүн сөөртүп аппарган, ол черлер куруглаан, хагдынарының кырында келди, арга-арыгларывысты кыргый хыдып, балык-байлаңывысты шүүреп каапканындан, ак-меңивис эвээжээн. Ам Тывадан аптар эртине чок. Бо бүгүнү чүге бижидиң дизе, бистиң дылывысты, чүдүлгевисти чидирип, божа-хойтпактап каанын бижип, ол бүгүнү катап дарый эде тургусса дээн уткалыг бижидим.

Арагалаар, самыын-садар чорук, чогуш-содаа, өлүржүп чидиржир чорүктар көвүдээн. Тыва кижилер шаанда олүржүп чорбаан, арагалап чорбааннар, самыын-садар, күштеп-күчүлээр чүүлдер турбаан болгай. Боттарының хоойлу-дүрүмү чокдаа болза, арта бөспас чурум-сагыылгалыг чораан.

Тыва дылды чидирериниң кырынга келген турдувус ам келгеш, «дылывысты хамнаалыкар» деп кыйгы үндүрүп алдывыс, бүгү чүвени тыва дылга чорудар дишкен бис, ам кайыл? Биезги-ле олчаан, бакка-сокка оруставышаан. Сессияларга кандыг-дыр, орус дылга айтырыг салган, санал берген турар, бакка-сокка чугаалаарта, ооң утказы билдинмес боор-дур. Бүрүне дылын тыва дыл кылдыр чарлап алдывыс, ам чүге оны сагывазыл? Ам чүден коргуп турарывыс ол, чүнү сагыырывыс ол. Ындыг улус чон караа мегелеп, бүрүне кылы кылдыр тыва дылды чүге чарлаанывыл? Төрээн дылывыс тода болгаш чиге саналдаар ола-дыр. Ынчангаш кандыгдаа чоңнуң культуразы — дылында. Мен бодум чогаал бижип чоруур кижи мен, ынчангаш төрээн дылымга ынак болгаш чоргаарлаңыр мен. Тыва дылды арыг болгаш байлак кылдыр чараштыр чугаалаарын күзээр мен. Чүге дизе билип келиримге-ле, аваң мени тывалап чугаалаар, кижизидер, чагып сургаар, чассыдар чораан.

Кандыг-даа чоннуң культуразын, дылын өөренирде, башпай бодуңнуң культура болгаш дылыңны эки билип, хүндүле, а ооң соонда өскенниң культуразын өөрен деп чугаалаксаар ийик мен. Кандыг-даа черлерде ам-даа доктаалсаавыларыны, бижиктерни орус дылда кылган турардыр, тыва дылывысты кажан бүрүн алыр ужурлуг бис?

Моңгуш БАЛДЫЖЫК.
Хандагайты суур.

ОНЗАГАЙ ЧҮҮЛДЕРИ

Моолда чурттап турар түрк дылдыг улустарның дылын өөренип, ол талазыбиле материалдар чыырыбиле совет, моол дыл эртемденнери 1991 чылдың август айда ажылын уламчылап, Ховсогол аймактың Цагаан-Нур сумузунга ажылдап турганнар. Ооң мурнунда чылын ол-ла экспедицияның кежигүннери Ховд аймакта чурттап турар тываларның ажыл-амыдыралы-биле чоок таныжып, дыл материалдарын чыып чорааннар. Ол дугайын маңаа долузу-биле чугаалаары болдунмас деп чүве биллингир, ынчангаш эң-не кысказы-биле чамдык чүүлдерни чугаалап көрейн.

Цагаан-Нур сумузунда нви ажыл-агыйлыг тывалар чурттап чоруурлар. Кыдыпгар ажылының аайы-биле оларны цаатаннар «нвижилер» деп адап турар. Чогум оларның-биле чугаалажып, «кымнар силер, сен кандыг кижи сен?» деп айтырарга, «бис тухалар бис, туха кижи мен» деп харыылаарлар. Олар боттарын тыва кижилер бис деп санап турар болгаш оларны моолда цаатаннар деп санап турарынга чөпшээрешпейн турарлар.

Тывалар боттарын 1950—1955 чылдарда Тываның Кунгуртуг суурдан, Тожудан көжүп келгенин чугаалаар. Оларның араазында балыкты, сояң болгаш оон-даа өске төрел-сөөк бөлүктер бар. Төрээн дылын улуг назылыг кижилер эки билир, а бичилер база аныяктар шоолуг эвес. Харын-даа улуг назылыг улустуң араазында моол дылды билбес кижилер база бар.

Цагаан-Нурда чурттап чоруур ол тываларның дылы Тыва Республикада тываларның дылынга чоок, сөс адалгазында, сөстүң утказында ындыг-ла улуг ылгал чок. Ынчангаш чугааны хостуг билчип ап болур. Оларның дылының онзагай чүүлдери — ол колдуундала Тожу база Тере-Хөл диалектилериңге дәмей бооп турар. Оны көрүп көрээликер: чижээ, сес адалгазында: аът, оът, бөърт — деп өк-биле адаар сөстерни «ат, от, бөрт» деп ок-биле адавайн турарлар. Ооң ынай, «ай, хой, даарта» деп сөстерни думчук-биле алап турарлар. (Ч) деп үжүк-биле этелээн: чараш, чоон деп сөстерни (дьараш, дьоон) деп адаарлар.

Дыл материалдарындан анчыда, улустуң аас-чогаалының чүүлдерин, ёзучаңчылдарны, тыва хам кижиге ужуражып, хам алгызын чыып бижээн. Аас чогаалындан: Моолдуң дархат сөөктүг кижиден дархат (аялга) чугаа-биле «Элчиген кулактыг хаан» дугайында тоол бижиттингеп. Ол тоолду Кунгуртуг суурлуң чурттакчылары база билир. Элчиген кулактыг хаан Тере-Хөлдүң турар черинге чурттап чораан деп кунгуртугжулар санаарлар.

Балыкты сөөктүг Сарыг «Мээң чуртум» деп ырыны мындыг янзылыг кылдыр ырлап берген. Ол дугайын чугаалаар бетинде, номчукчуларга мындыг байдалды чугаалап каайн, сес адалгазының онзагайын маңаа бижилип алганывысбиле өскерилге чок дамчыдарын ораалдашкан бис. Ам ырының сөзүн номчуп көрээлиңер даан:

Дооразындан харак көөрде,
Торгу хээлиг тыва чуртум
Тоол барып көрбээн
улустар
Доракты-ла дээр-ле
боор оң,
Бараанындан харак көөрде,
Маңнык хээлиг тыва чуртум
Маргып барып көрбээн
улустар
Палхаштыг-ла дээр-ле
боор оң,
Хажыызындан харак көөрде,
Хана хээлиг тыва чуртум
Маргып барып көрбээн
улустар
Хая даш-ла дээр-ле
боор оң.

Цагаан-Нурда тываларны ог-бүле бүргүзүнге уругларын, аныяктарны чаагай чаңчылдарга кижизидип, өөредип чоруурлар. Чижээ, мындыг чүүлдерге чаңчыктырып турарлар: улуг кижиниң мурны-биле эртпес, кижиниң ады-биле сөглевес, улуг кижилерни хүндүлеп, шай кут, кижи кирип кээрде, хөк хамыыас (пок аштавас, ширбивес), кижи келирге, ыдын тудуп бээр, дьоон (чоон) кижиниң мурнуңар мен, Тыва дылды арыг болгаш байлак кылдыр чараштыр чугаалаарын күзээр мен. Чүге дизе билип келиримге-ле, аваң мени тывалап чугаалаар, кижизидер, чагып сургаар, чассыдар чораан.

Кандыг-даа чоннуң культуразын, дылын өөренирде, башпай бодуңнуң культура болгаш дылыңны эки билип, хүндүле, а ооң соонда өскенниң культуразын өөрен деп чугаалаксаар ийик мен. Кандыг-даа черлерде ам-даа доктаалсаавыларыны, бижиктерни орус дылда кылган турардыр, тыва дылывысты кажан бүрүн алыр ужурлуг бис?

Моңгуш БАЛДЫЖЫК.
Хандагайты суур.

Моол тываларында

«АМ БАЗА ДИРИГ МЕН, МАРУСЯ!»

Н. КАЛИТИНА.

Агаар делгеминге кадыгдошкун месилдежишкиннер үезинде самолёдун черже дүжүр аттырген эрес-маадырлыг ужудукчу Александр Шагиновту өлген деп санап турган. Ынчалзажок ок тыынмаан дайынчы ужудукчу партизаннарга база матап чедип келген. Эргим ынак күжүр кадайынга ол дораан чагаа бижээн: «Маруся! Ыглавайн көр! Ам база дириг мем!» Гвардейжи 118 ужар чүүл кезээнге Александр Шагинов дайын чылдарында фашистерге удур 796 дайынчы ужудуушкуннарны кылган, агаар тулчуушкуннарының үезинде дайзының 27 самолетун черже дүжүр аткан...

НКВД-ниң (ССРЭ-ниң Иштики херектер Улус комиссариадының) Москва чоогунда Подольскиге турган тускай лагеринге чедип келир кылдыр Александр Шагиновту 1943 чылдың ноябрьның тоңгузунде кыйгырткан. Аңаа ооң офицер погоннарын хавыргаш, хар холумактыг чазыдашкынының соок хүн даштың херим иштинде бөлүк ужудукчулар аралыңга тургузуп каан: олар база немецтерге тутуруп турганнар. Барык будун хүн дургузунда чаъс аданга турел келгенинээ, соогун чүү дээр, дөш шакылаар! Киван бүргүзүнде курлаг чер артпаан.

Шагиновту НКВД-ниң байыскаакчылары хынап, чартым чыл дургузунда байыскаап, хилиичектеп келген. Фашистерге саттынган азы дайынчы дангыраан үезин. Төрээн чуртунга өскерилген дээр хензиг-даа барымдааны тыппааннар. Александр Шагинов, шынап-ла, демир дег кижи болган, аңаа немецтерниң час огу тыынмаанын байыскаакчылар бүзүрел билген. Офицер погоннарлыг чаа хептн аңаа кедиргеш, лагерьден чорудупкан.

Дайынның баштайгы хүнүнде, чигези-биле чугаалаарга, 1941 чылдың июнь 22-де эвес, ийи хүн бурунгаар — чээрбишиң хүнүнде ындыг ондактыг хыналлага Шагинов база таваржып, буруудаттырып, байысаадып турган. Ынчаарда Шагинов Бобруйск хоорайның чоогунга ужар чүүл кезээнге шериг албанын эрттирип турган. Ол хүн Березина хемниң кырынга хайгыылдап, дежурныйлаар ээлчег аңаа таварышкан. Бедик эвес агаар делгеминге ужудуп турганнар. Ол аразында хенертен немец шпион самолет булуттар адаазыга кестүп келген. Шагинов баштаан совет ужудукчулар фашистерниң самолёдун бүзээлепкеш, черге хондырарын ораалдажып, дужаал берген. Фашист тооваан: Шагиновтуң самоледун пулемет-биле боолай берген, а Александр ону черже хүнкталлыр боолап дужүрүпкен.

Дайынты даалганы күүсеткеш, аэродромунга чедип келирге, ону он базым чедир безин кылаштатпайн, тудуп хоругдаан. Ооң холбоозун, шериг демдээн хавыргаш, кара-бажыңга — гауптвахка олуртуп каан. Шыңгыы буруудадыышкынга, бүгү амыдыралыңга аар уржуктарлыг болган. Чартык чыл дургузунда НКВДниң хыналлазының адаазынга ол турда, ооң бажының дүгү шупту көгерип калган. Ынчалзажок ол ундараазаан, нарын салым-чолунга хомудаваан, өскелерге кажан-даа адааргал көрбээн. Чүге дээрге ооң тура-соруу бөзе демир кан дег. Ону 1946 чылда шериг ужар чүүлүнүң составындан халап үндүргеи. Аңаа база ундаразаан: мөңгези-биле шериг албанынга артар кижи делегейде чок.

Шагиновтуң дайынчы эскадрильязынга Олег Кошевойның адын тывыскан турган. Дайынчы офицер болгаш ооң эш-өөрү аңаа кыытаар чоока чоргаарланыр чорааннар. Эргим чаптанчыг, чазын-чаагай, буянныг Маруся база чоргаарланыр турган: ол Краснодонга төрүттүнген болгаш аңаа өнаа өскен, өөренип турган. Дайынчы ужудукчу ашаанга ийи кыстыг, биз олду божаан, өстүрүп бергеи. Барында чааскаан өстүрүп, өөредип, кижизидип каан. Оглу база ужар чүүлдүң офицери — адазының изин чаңдыр баспаан!

Александр Шагинов — чаныш-сыныш чок дайынчы турган. Чалар оттан, терем далайдан кажан-даа чалданыр көрбээн. Ынчангаш адааргаар сеткил аңаа кажан-даа турбаан. Ынчалзажок ак-көк дээрде дайынчы самолёттарның киискидир ужутканын көргеш, ам хөнү баксыраар апарган. Ынчангаш шахтаже кирипкен: ак-көк дээрни көөрү аңаа кударанчыг-даа, өөрүнчүдээ болгулаар. Реактивтиг шүүргедекчинии ооң оглу башкарып чоруур магат-чок.

Шахтага ооң адын безин баштайгы үеде кижилер билбес турган. Ооң адын ынчан чүгле «ужудукчу». Ооң сөөлүнде билип алганнар. «Немец-фашистерге туттуруп, партияның мурнунга ак сеткилдиг эвес кижи-дир» деп ону буруудадып, СЭКП-ниң хүрээлериндеп үндүр хөөглээрин ораалдажып турганнар. Бир эвес ынчаарда партиядан үндүрүпкен болза, ону тудуп хоругдаары белеп турган. Ынчалзажок Александр Шагиновтуң амы-тынын хоочун коммунист-партиядан ынчан камгалап алган. Ынчаарда хоочун коммунист Белоруссияның Компартиязының ТК-ынга ажылдап турган. Хоойлу-дүрүм ажылдакчыларының курузунче ону өөредип чоруткан. Эки өөренгеш, чаныш келирге, милициянын участок төлээзинге томуйлаан. Ээзээн үе эрткелде улус судьязынга сонгаан.

«Маруся, Саша! Ам база дириг мем!».

(Төнчүзү. Эгези №№ 199, 206 «Шында»).

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.05 Уругларның музыка клуву. 9.50 Чемпионнар-биле кады. 10.05 «Кара куу куш». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 «Бээр кел, дарга». Уран-чечен» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.20 «Чүү? Кайа? Кажан?» 13.30 «Ажыы-чан». 14.15 Телефильм. 14.45 «Плюс». 15.15 «Блокнот». 15.20 «Партнер». 15.40 «Дон Кихоттуң болгаш Санчонуң амыдыралчуртталгазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм. 3-кү сериязы. 16.50 П. И. Чайковский. «Славян марш». 17.00 Уругларга дамчыдылга (англарны дыл кичээли). 18.00 «Үзел-бодал». 18.30 ТМА. 18.50 Сонуургактарга. 19.15 «Москва—Индианаполис» теледамчыдылга. 19.35 «Че, чоруптаалы, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Концерт. 23.05 Фут. бол. Симферопольдан дамчыдылга. 00.10 «Ялта-91».

01.00—01.15 ТМА.
ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.50 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.20 Делегей рыногунче дүлгүүр. 9.50 Авторлар программалары. 10.45 Барымдаалыг фильм. 11.00 Ол-ла дээзээр. 12.00 «Аңнушка садта». 3-кү неззэ. 12.30 «Капитал» тележурнал. 13.00 —14.55 «Ырлажыылыңар, ойнуктер!».

* * *

17.40 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.10 Делегей рыногунче дүлгүүр.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Узбекистанның уран чүүл мастерлериниң концерти. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 20.35 Бадминтон талазы-биле делегей маргылдаазы. 21.05 Реклама. 21.10 Телешии. 22.00 Криминалдыг дамчыдылга. Капсырылгазы. Барымдаалыг фильм. 23.00—00.50 Футбол. Европаның чемпионнарының күбогу дээш.

1988 чылда бүдүрген Т-40 тракторну (кожуубиле) ВАЗ 2106, 2103, 2107 база «Нива» автомобильдерниң кайызынга-даа орнап болур мен.

Кызыл хоорайның Кочетов кудумчуда № 139 бажында 44 квартирага 18.00 шак соонда кээп база 2-56-31 телефонче долгап болур.

Кызылдың № 1 профтехучилищезинге доктаамал ажылдаары-биле өөредилге ажыл-агыйның инженери албан-хүлээлгеге көдээ ажыл-агый механизациязының инженер механиги, өөредилге ажыл-агыйынга бүдүрүлге өөредилгезинин мастерлеринге ажылдаар көдээ ажыл-агый механизациязының техник-механиктери азы бирги класстың дуржулгалыг механизаторлары, УАЗ-452 автомобильге чоланы харегледиринин турар. Шалыңы дугурушканын ёзугаар.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14. Телефоннары 3-06-55, 3-00-57.

Тыва Республиканың Архитектура болгаш тудуг херектериниң талазы-биле күрүне комитеди болгаш Кызыл хооргүүскомнуң архитектура база хоорай тудуунуң килдизи Кызыл хоорайның чиигине планының делгелге көрүлдезиңи 1991 чылдың декабрь 10-дан 20-ге чедир организастап эрттирип турар. Делгелге Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңының 2-ги кавдында, суббота, воскресенье хүннеринден ажыг хүннерде 9.00 шактан 16.00 шакка чедир сонуургап көрүп болур. Хоорайның чурттакчыдарын делгелгеге барып, боттарының санал-онаадарын киирерин дилеп тур.

Санал-онаадарны болгаш тайылбырларны Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда № 32 бажында 217 кабинетке (хооргүүском, хоорайның кол архитекторунуң килдизи) бээр азы 3-34-59, 3-46-29, 3-14-33 телефоннар дамчыштыр киирип болур.

ВДОАМ-ның автошколазы «А, В» категорияның чолаачызынга өөренир күзелдиглерге курстарга чыылданы чарлап тур. Киҥээлдер 1991 чылдың декабрь 20-дең эгелээр.

Кээр адрези: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 3; телефоннары 3-49-07; 8 шактан 17 шакка чедир кээп азы телефоннап болур.

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун 1992 чылда күштүг болдуруп эгелээрибиле холбаштыр Кызыл хоорайның девискээринде чер участоктарын хемчээп, бодунун ол девискээрлеринге инвентаризацияны чорударын чер ажыглакчыларынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитеди дагзып турар.

Чер инвентаризастаан түннелдериниң дугайында тайылбырлыг шынзылганы 1991 чылдың декабрь 25-ке чедир чер реформазының талазы-биле хоорай комитединге киирбээн бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң удуруткучуларын РСФСР-ниң Чер кодекизинге болгаш «РСФСР-ниң Күрүне үндүрүүнүң албан черииниң дугайында» Хоойлузунга дүүштүр харыысалгага киирээп апаарын чер реформазының талазы-биле хоорай комитеди сагындырып турар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Стенка на стенку» 9.00, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Железная обезьяна» 10.30, 12.30, 14.30, 16.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Девочка и крокодил» 9.00, 12.00, «Заколдованный мальчик» 10.30, 13.30, «Господин Бхарат» 15.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взять живым или мертвым» 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.

Эрзин райкүүском болгаш районнуң тёп амнелге коллективи райаемделгениң кол экономизи

Марлов Сундукаевич МОНГУШТУҢ

хенертен мөчээнинии дугайында дыңнатпышаан, ооң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

ГУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүдели «Шын» солунуның редакция коллективи.

Редактоо
В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ ораалакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ ораалакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистеринге — 3-34-49; 3-36-73;
□ үдетүүр — 3-34-49;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ сонсаал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура өөредилге болгаш улус депутаттар Советтеринин — 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтеринин — 3-34-98;
□ иштилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулта — 3-34-39; 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баогында — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 998.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

„Шын"-92

«ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН.
«ШЫН» СОЛУН НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.

ЧЫЛДА ӨРТЭЭ 25 РУБЛЬ 10 КӨПЕЕК.
6 АЙДА ӨРТЭЭ 12 РУБЛЬ 55 КӨПЕЕК.
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Чагыдылганың төнеринге чедир 3 хонук арткан.

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнедезилеттинген

ШЫН

№ 212 (14712) 1991 чылдың декабрь 12, четверг Садар өртээ 20 көп.

СОЛУНГА КАНДЫГ ЧАРЛАЛДАР ПАРЛААРЫЛ?

Чарлал — солун бүрүзүнге турар чугула информация болгай. Ооң чурттакчы чонга дузазының дугайында чугаалаары артык боор. Ынчалза-даа таптаашкынныг деп адаарывыс үелерде парлаар чарлалдар кызыгаарлыг турганын билир силер. Колдуунда албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелериниң ажыл-ишче чалалгалары, хурал-суглаа болур дугайында дыннадыглар, читкен документилер дугайында парлап турган болгай бис.

Амыдырал хөй талалыг болгай. Калбак чонга чарлап дыннадыр ужурлуг чүүлдер бүдүн-бүдүн коллективтерде, хөй-ниити каттыжыышкыннарда, организацияларда, хуу кижилерде база хөй дээрзин амыдырал бадыткап турар. Ынчангаш «Шын» солун моон соңгаар чарлалдарның хевирлерин көвүдедир деп шиитпирлээн. Чогум кандыг чарлал салыр деп турар бис?

— бажың-балгат орнажыр, хөлезилээр дугайында;

— эт-сеп, мал-маган садыглажыр, орнажыр, азы оларны чидирген дугайында;

— юбилейлер, байырлалдар уткуштур эш-өөрүнге, дөргүл-төрелдеринге байыр чедирер дээн болза (тускай чагыг ёзугаар шүлүк тураскаадып болур);

— качыгдал үлежирин күзээннерге.

Тодаргайлааргa, чүгле албан черлери, организациялар эвес, хуу-даа кижилер боттарының өмүнээзинден качыгдалын солун дамчыштыр илергейлеп болур;

— эт-херексел, идик-хеп аймаан садыглажырын, орнаарын күзээннер;

— бодунуң билииниң, мергежилиниң аайы-биле кандыг ачы-дузаны өскелерге чедирил болурунуң дугайында (чижээ өөредилге черлеринче киреринге дузалажыр. идик-хеп даарап бээр, эт-херексел чазап болур... дээн ышкаш);

— өг-бүле тударын күзээннериниң дилээн ёзугаар.

Мындыг янзылыг чарлалдарны парлап, ачы-дузаны көргүзүп болур аргавыс барын дыннаттывыс. Чамдык чарлалдарны ээлериниң дилээн ёзугаар фото болгаш хол-биле чураан чуруктар-биле-даа каастап болур бис. Ынчаарга чарлалдарның өртээ ындыг кончуг улуг эвес: 40 рубльден 150 рубль чедир. Колдуунда дугуржулга ёзугаар хүлээп алдынар. Хонук-хуусаазын сагыырывысты аазап тур бис, чүгле баш удур сагындырар апаар.

Ол бүгү-биле чергелештир парлавайн баар чарлалдарывыс база бар дээрзин сагындырза артык эвес. Ол дээрге ок-боо кылыры, садары-биле, самыын-садар чоруктар-биле холбашкан дээн ышкаш хоойлу-дүрүмге таарышпас чарлалдарны парлавазывыстыр.

«Шынның» редколлегиязы.

ТИПОГРАФИЯ ТУДУУНДА

(Фоторепортаж)

Кызыл хоорайда типография тудуу кылыр ажылчыннар эртенгиниң чеди шакта чедип келир. «Кызылдың үлетпүр тудуг» эргелелдиң бо бригадазының удуртукчузу Бүрээ Кошкар-оол. Ажыл-ижи эки-ле «шошкуп» бербестээн бо улуг хемчээлдиг тудугнуң ийиги каъдында дуңзаалаашкын ажылы чоруп тур. Ооң оттары хамык улусту ажыл-ишче кыйгырганзыг, чалбыраашталып бадып тур.

32 градус соок эртенниң ажыл-ижи тудуг кырында эгелээн. Чээрби ажыг ажылчын ашгы-ашгы участоктарда барган.

Бажыңның мурнуу талазында база бир тудугну олар эгелээр ужурлуг. Кылыр ажылдары хөй дээрзи билдингир.

— Бо тудугну кылырынга ам черле кайы хире бурунгаарлаан силер? — деп айтырыгны оон сала каапты.

— Хемчээр ужурлуг чүве болза, бис сөөм азы чаңгыс-ла карыш хире бурунгаарлаан боор бис. Мындыг байдал-биле турар болзувусса, чүгле 1983 чылда доозун болур бис. Ынчалза-даа бо тудугну дүргедедир талазы-биле айтырыглар чазак черинде тургустунуп турарын удуртукчулар маңаа келгеш, биске чугаалап турдулар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылда типография тудуунда бригаданың удуртукчузу Кошкар-оол Бүрээ (оң талазында адаанда); тудугчу Андрей Донгак (солагай талазында); каңнакчы Анатолий Куулар (оң талазында, үстүнде).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЭЭЗИНГЕ ЧЕТПЭЭН ШАҢНАЛ

Ноябрь 4-5-тиң хүнинде Улуг-Хем районуң ажыл-агыйларының удуртукчуларынга сөс-биле, телефон-биле «1991 чылда дүжүт ажаалдазынга ажылагый бүрүзүнден эң эки көргүзүглерни чедип алган механизаторга ээлчег чокка чаак машина садып алырын чөпшээрээн. Ол эргени кымга бээрин бо чылдың түнелдерин өөренип көрүп тургаш, шиитпирден үндүгеш, дарый кирзин» дээн дыннадыг Агроүлетпүр эвилелинден келген. Ол медээ чүгле удуртукчулар аразынга эвес, чурттакчы чон аразынга дыгын апарган.

«Чааты» совхозта механизаторлар аразынга бо чылын Сергей Чамыян чемпион болганын совхозта ажылчы кижи бүрүзү билир. Аңаа ужуражып келген-не кижи ойнай-сылдай: «Машинавыс кажан экскээр сен, кажан мунар бис?» деп каар апарган. Ол дөргүл-төрелдеринден акша чыгдынып чорүп турган.

Ноябрь 16-ның кежээзинде совхозка Кодээ ажылагый ажылдакчыларының хүнүнге тураскааткан ниити хурал болган. Аңаа Сергей Чамыянны дүжүт ажаалдазынга совхозтуң чемпиону болганы дээш ээлчег чокка соодукчу садып алыр талон, 200 рубль-биле шаңнаан. Чыылган чон «Машина садып алыр талонну кым алыр чүвел?» деп айтыра берген. Совхозтуң удуртукчулары «Кымга бээрин механизаторлар чыылган шиитпирлээр» деп каапнар.

Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң база механизаторлар чыылгаш, машина садып алыр эргени Сергей Чамыянга бээр деп шиитпирлээн. Совхозтуң профвилел даргазы Олег Мижит-оол чогуур документилерни ноябрь 18-те АҮК-ке чедирген.

Документилерни АҮК-түң кол агроному Василий Чоржей-оол номчуп көргеш:

— Чүге ийи дугаар кижиниң машина алыр кылдыр шиитпирлеп турарыңар ол — деп удур айтырган.

— Оон өске чүү кижи алыр болган чүвел? — дээрге, совхоз директору Кәев Бадыным, профвилел даргазы бодунуң ат салганы совхозтуң механизатору Допул-оол Сарыг-Ламаның характеристиказын көргүскеш:

— Совхозтуң мурнундан машина садып алырын Сарыг-Ламага бээр дээш дилег шиитпиринерни ноябрь 10-да-ла Кызылче чорудупкан бис — деп каан.

Допул-оол Сарыг-Ламаның киирген характеристиказында бо чылын ол 200 тонна тараавы ажаап алганын көргүскен. Херек кырында ол 149 тоннаны ажаап алган. Ооң шын эвес документилери канчап Кызылче чеде бергенин көрүптээлиер.

Ноябрь 8-те, дыштанып хүнде Допул-оол Сарыг-Лама кудумчуга совхозтуң кол агроному Александр Кертикпенге ужуражы бергеш:

— Чиик машина садып алыр деп тур мен. Эрткен 5 чылдың ажыл түнелдери херек дээр чүве-дир. Бижип берип көрем деп дилээн. Олар Сарыг-Ламаның бажыңына баргаш, шын эвес, бедик көргүзүглерни даап бижип алганнар.

Сарыг-Лама алды артазын, беш метезин ажыглап эгелээнинiң эге чазазы ол. Та кымның дузазы-биле чүве, меге характеристиканы, совхозтуң мурундан дилегни долдургаш, совхоз директору Кәев Бадыга, профвилел даргазы Олег Мижит-оолга, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Николай Чимискеге байырлал хүннеринде ужурашкаш: «Чиик машина садып алырда, мындыг документилер херек дээр чүве-дир» — деп турган, аттарны салдырып алган.

Ооң документилери 10-нуң хүнүнде-ле АҮК-түң кол агроному Василий Чоржей-оолдуң столунуң кырынга чыткан. Телефон кыңгыраан. Тудуп алырга «Чаатының совхозтуң кол агроному Александр Кертикпен болган. Оон:

— Сарыг-Ламаның документилери мында чыдыр. Машина садып алыр кылдыр чоруткан кижиңер бо бе? — деп айтырарга:

— Ийе. Сарыг-Лама документилер долдуруп чоруп турган кижи ол алыр дээн боор — деп харыылаан.

Совхоз директору Кәев Бадың, кол агроном Александр Кертикпен Сергей Чамыянны өрээлинче киирип алгаш, чемпионуң шанналып Допул-оол Сарыг-Лама баш лозуп апканын чугаалаарга:

— Алыксаан кижи алыр ыйнаан — деп каан.

Алыксап турза-даа, өскениң холунда кирген чүвени кым-даа болза ынчаар харыылап-ла каар турган боор. Оон-биле ол чугааны кым-даа көдүрбээн. Ол-ла хевээр соксап кааннар.

АҮК-түң-даа, совхозтуң-даа удуртукчулары чөптүг эвес чорук болу бергенин эскерип каан дораан-на Тыва Агроүлетпүр эвилелинге дыннадып, хемчээн алган болза, ону доктаадыптар аргазы турганынга бүзүрээр мен. Чүге дээрге Агроүлетпүр эвилелинде база-ла чүвени угаап билир кижилер удуртуп олурар.

Валерий МОНГУШ.
Улуг-Хем район.
Шагаан-Арыг хооран.

МАЛДЫҢ АЖЫРЫМЫ КЕДЕРГЕЙ ИЙИН

«Чыраа-Бажы» совхозтуң хойжузу Кинин-оол Донгактың кыштаа Улуг-Ховунуң Чолдак-Ооргада. Чорук аайы-биле хойжуга ужуражы бергеш, амгы байдалын сонуургадым. Кинин-оол Седенович мынча диди:

— Бо одекке ам чээрби беш чыл кыштаглап тур бис. Бо чылын хар улуг дүштү. Ынчалза-даа кыштаг девискээрин долгандыр от-сигенниң үнгени аажок-тур. Ынчалза-даа малдың ажырымы кедергей ийин. Тоттур, откарып-даа алырга, дедир одарже чүткүүр, аал коданынче кирер хөөнү чок боор чүве-дир. Мону элдепсинип бодап чор мен. Амдыызында азыралда турар арган хой чок. Немелде чем кылдыр суланы, пресстеп каан сававны соортуп алдывыс. Аъш-чемге хереглээр кылдыр арбайны, кызыл-тасты саттыдаа. Төрээн хойларны немей чемгерип-даа турар болзувусса, оларның эмнинiң сүдү тыртым-дыр. Ынчангаш хураганнарын тоттурбас чүве-дир.

Малдың канчап ажырымнап турарын чоок-кавы кадарчылар-биле чугаалажыпла турар-дыр бис. Ону баш бурунгаар ындыг-мындыг деп чугаалаары болдунмас боор. Ынчалза-даа час когурумнуг болуп, мал чудаза хөөнү. Ындыг-даа болза, кадарчының бодундан, оон бот-харыысалгазындан база кончуг хамааржыр-дыр ийин але...

— Ам хуу өөнүң дугайында чугаа кайда-даа дырын апарган болгай. Бир эвес ол айтырыг мал-маганда, чурттаар оран-савага кол чериң ээлей бээр болза, ынчан ажылыңар эде тургузуп шыдаар силер бе?

— Солун, сеткүүлден номчуп, телевизордан көрүп олурарга, сөөлгү үеде арат ажыл-агыйы, биржа, фермер деп сөстер колдап турар боор чүве-дир. Мээндаа, кадайымның-даа назыхары улгады берген. Удавас пенсиям ап эгелей бээр мен. Ол-даа мээң шыдавазым чүве-дир. Фермерлээр дээр болза, тускай өөредилге эртер чорду чоп. Боттарывыс каш хуу малывыстан халбактанып, уруг-дарывыска дөмек болуп чораанывыла дээре ыйнаан.

Хойжунуң бо чугаазында утка-ла бар. Чудуруктай Чолаевна биле Кинин-оол Седенович оң үш уругларның ада-иезин. Оларның уруглары өглүг, ажы-төлдүг. Хеймер кижизи 7-ги класста өөренип турар.

Донгактарның өг-бүлези мал кадарган үр апарган. Чамдык чылдарда чедиишкинниг, өске үелерде четпестерлиг-даа ажылдап чораан. Чогум үгүндан малчын улустарның ажы-төлү болгаш Донгактар үк ажылды кончуг эки билирлер. Ынчангаш мынча хөй чылдар ниттинде малдан салдынмайн чораанының чылдагааны ында.

Хоочун хойжуларның амгы байдалы эки. Мал чеми оларда четчири-биле бар. Чаш хураганнарның күшдегели шыырак. Оларга автосадыг үргүлчү чедип турар. Почта чедирилгезинге үзүктели бээр таварылга турбаан.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

ОБКК херээнге хамаарыштыр

БУРУУДАДЫЫШКЫННАР БАДЫТКАТТЫНМААН

Бо чылдың август 19-21 хүнинiң болуушкуннарының соонда бистиң республикага база бо талазы-биле херек оттурган турган болгай. Ынчангаш ооң канчаар доостурун манап-даа турган бис.

Москвадан республика прокуратуразында бо талазы-биле түңнел документ келгенин биягеш, аңаа чедип, республика прокурору С. С. Зотовту ол документ-биле бисти таныштырарын диледи. Ам оон кол-кол чүүлдери-биле номчукчуларны таныштырайн.

Август 24-те ынчан республика прокурорунуң ораалаччызы турган А. Ю. Кикин РСФСР-ниң Кеземче дүргүнүнүң 17-ги чүүлү болган 64-ку чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле эрге-чагырганы холга алыр дээн үйээнге киржилге деп буруудадыышкынныг херек оттурган. Оон кол утказы мындыр: республиканың, Кызыл хоорайның эрге-чагырга органнарынын чамдык ажылдакчыларын Тывага онаа байдал талазы-биле комитет тургузар ораалаашкынчыларны кылып турганнар дээн.

«Демократтыг Россия» шимчээшкинниң Тыва салбырының даргазы Г. Я. Эпптиң, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиковтуң, республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оолдуң, республикада «Алдын-Богда» ниитилелиниң даргаларының бирээзин И. И. Бадраның буруудадыышкыннары херекти оттурарынга үндезин болган.

Республиканың удуртулгазында, ылаңгыя партия рескомунда, үйээнчилерни деткээн хөөннер турган деп, Г. Я. Эпп медеглеп турар. Чижек кылдыр, партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин үйээзи эгелээри билек, рескомнуң секретарьларын, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның удуртукчуларын чыгган, бодун республикада кол кижи кылдыр чарлап, чүгле ооц айтыышкынынарын күүседирип негеп турган деп медээ барын ол дыннадып турар. А республиканың Күртелерадио комитединиң даргазы Т. Ч. Салчак телевиденнеге чүве чугаалаар аргаңы аңаа бербээн, республика солунары чүгле ОБКК-ның документилерин парлап турган. Ындыг болганда үйээнге деткимче турган деп түңнел, ол дугайында август 23-те Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинге дыннаткан Г. Я. Эпп бодунуң ол бижимел дыннадыынга республика прокурорун, КАК даргазын, ниитики херектер министрин, Күртелерадио комитединиң даргазын болгаш Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш пом салыышың херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазын албан-дужаалдарындан хостаар дугайында айтырыгны тургускан турган.

А август 24-те Ю. П. Слободчиков РСФСР-ниң Чиңгине прокурорунче чагаа чоруткан. Буруудадыышкыннар колдуунда баштайгызында ышкаш. Россияның Чиңгине прокурорунче шак-ла ындыг хевирлиг чагазны юстиция министри Ю. Т. Стал-оол база чоруткан. Шак-ла ындыг хевирлиг дыннадыгны истелге үезинде И. И. Бадра кылган.

Ынчалза-даа бо бүгү буруудадыышкыннар истелге үезинде бадыткаттынмаан. Августа болуушкуннар үезинде Тывага кым-даа эргачагырганы холга алыр ораалажыышкынынар кылбаан, оку боттандырарынче чонну кыйдаа күткүүнден деп түңнеди истелге үндүрген.

Ынчангаш РСФСР-ниң Кеземче-чорудулга кодексинге дүүштүр Тыва Республиканың прокурорунуң ораалакчызы турган А. Ю. Кикинниң оттурганы № 272791 хөректи буруудадырынга барымдаазы чок болганы-биле сонгадыр дугайында түңнелге истелге келген деп ук документиге айтыпкан.

Николай БАЗЫР.

ДАШТЫКЫ ЭКОНОМИКТИГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫ ИДЕПКЕЙЖИДЕР ЛУГАЙЫНДА

Россияның улус депутаттарының 5-ки Съездизинге РСФСР-ним Президентизи илеткел кылгаш, Россияның экономиказын монополиядан дашкаарладырының дугайында чугаалаан болгай деп, илеткелчи Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле эргелелдиң начальниги С. С. Тас-оол демделээн. Биче болгаш ортумак хуу бүдүрүлгелерни элбедир тургузуп, Россияның ажыл-херекчи кижилери-биле чазак кады ажылдажылганы хөгжүдүп тургаш, монополиядан чайлап болур. Оон аңгыда адаанчажыл кагбаш чорук экономикада тургустунган демир кожегени чайладып болур. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага чагырып дужаар чорук соора ажылгаашкыннарга болгаш бөлүглежип алгаш, кем-херек үүлгедир чоруктарга чедирип турган. Оон уламындан чүрттүн девискээринден миллиард-миллиард доллар түңнүг курлавырларны кандыг-даа хайгаарал чокка үндүр сөөртүп аппарып турарынга чедирери чайлаш чок.

Ындыг чорукту болдурбас хемчегларни Россияның чазаа амыдыралга боттандырар сорулганы салган. Оларның аразында даштыкыже үндүр база оон кирер сөөртүр лицензияларны конкурстап салары; социал ужур-дузалыг бараанарны чүрттакчы чонга рубльге садарын даштыкы юридиктиг черлерге болгаш кижилерге чепшээрээри, оларны соолунде инвестицияга ажыглаары; даштыкы юридиктиг черлерге болгаш кижилерге рубльди валютага садары, оларны Россияның экономиказынга чоорту инвестастаары-дыр.

Бо бүгү түүлдер Россияның даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын чогумчалыг болдурар ажылды эргелээр арганы бээр. Оон-биле чергелештир Россия Президентизиниң «РСФСР-ниң девискээринге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы хостуг болдурар дугайында» Чарлыы база үнген. Ынчангаш Россияның чазаазының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы чаартыр талазы-биле хемчегларни бистиң республикага база бүрүн хамаажыр.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар хөгжүдүрүнүң стратегиязы бистерден. ол ажылды кылып турар кижилерден, даштыкы садыгны хөгжүдер ажылды эң көскүзүү-биле боттандырарын негеп турар. Белен кылыгларны, болбаазырадылга чиг эдин үндүр сөөртүүн хөгжүдер, эртем-техниктиг күчүнү ажыглап тургаш, хамыктың мурнунда, даштыкыже чаа-чаа бараанарны дилеп тып, үндүрер ужурлуг бис. Бистиң бүдүрүлгелеривистиң хөй кезиинге даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга кылыр эргени берген болгай, ынчаарга оларның ажыл-чорудулгазының чедишкинин маркетингиниң аргаларын кайы хире шиңээдип алганындан, сан хөө, эрге-хоолайлу айтырыгларын кайы хире шиитпирлеп шыдаарындан хамаажыр.

Бистиң республиканың бүдүрүлгелерингe болгаш организацияларынга бо үүлдер ам-даа эки билдинмейн турар, ындыг турбуже, бүдүрүлгениң болгаш саарылганың оруктарын, садып алыкчыларның негелделерин өөренип көөрүнүң аргаларын, реклама кылырын, эртемниң болгаш техникалың чедишкинимерин продукцияның ассортиментизин чаартырынга ажыглаарын чоокку үеде билип алыры чугула боон келген.

Амгы үеде бүдүрүлгелерниң кол ажыл-чорудулгазы даштыкы валютаны ажылдап алыры болгаш оон-биле делегей деннелиңге дүжүп турар дериг-херекселдер садып алыры, ону ажыглап бүдүрүп турар продукцияның шынарын бедидери, чем аймаанның ассортиментизин калбартырын чедип ахыр. Бо дээрге шуут чаа бараанар азы ачы-дуза чедирилгези болур ийикпе, азы эрги бараанарның эң чаа хевирлери болур.

Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларың хөгжүдери шилчилге үезинде экономиктиг чаартылгаларның чугула хевири болур. Бирги чергенниң сорулгалары болза: делегей стандартынга дүжүп турар дериг-херекселдерни, амгы үениң технологиязын садып алыры болгаш кадрларны өөредири. Барааннарны даштыкыдан бартер дугуржулгазын ёзугаар сөөртүп алыры ийигни чергенниң айтырыы болур.

Чоокку үеде элээн перспективтиг түүлдер бо:

— дүктү, алгы-кеш аймаан, эм үнүштерни, тудуг материалдары кылыр чиг эттиг, дагын ажыглаар курлавырларны болбаазырадып кылыр кады бүдүрүлгелерни тургузары;

— даштыкы туризмни, спортчу аднаашкынны болгаш балыктаашкынны хөгжүдери.

Бо сорулгаларны боттандырары-биле балык тударынга, аднаарынга лицензияларны бээр, маршруттарны болгаш дыштанылга чердерин тодарадыр, туризм инфраструктуразы тургустумар.

— культура болгаш уран түүл талазы-биле харылзааларны хөгжүдерин (даштыкыже фольклор ансамбльдерин чорудары, реклама альбомнарын, номнарны, пластинкаларны, видеокассеталарны кады үндүрери):

— оон аңгыда ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин ажылдап кылырынга кады кирежилге.

Кады ажылдажылганың бо хевирлерин ажыглаарга республикаже даштыкы капиталды болгаш совет будүрүлгелериниң чепсек-херекселдерин хаара тудар, амгы үениң технологиязын, техниказын болгаш дериг-херекселдерни ажыглавышаан, бүдүрүлге баазазын сайзырадыр, бедик шынарлыг продукция будүрериниң хемчээлин көвүдедир арганы бээр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы хөгжүдер талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалды үлүзүп, шуут-ла оперативтиг белүктү база тургускан. Ол районнарның ажыл-агыйлзрының удуртукчулары, тускай эртемнигер хынрғыны кезер, ону белеткеп алырын организастап, республиканың чамдык совхозтарындан сигнени, савапны болгаш эске-даа мал чемнин садып, сөөртүп ап эгелей бергеп. Ам канчаар, берге байдалга таваржы берген ажылагыйларга дуза чедирбес эвес, боттарының эвээш-биче-даа бол, курлавырларындан кезик-чамдыктап бээр ажылды Улуг-Хем районда чаа тургустунган «Арыскан» совхоз чорудуп турар. Бо ажыл-агый Эрзин районуң Ленин аттыг совхозунга 120 тонна сигнени сөдер. Сатчыт-саарылга черле херек-ле ыйнаан, амгы үеде ол ажыктыг болуп болур болгай. Ынчалза-даа кыш удур мал чемнин курлавыры турза эки эвес бе дээрзин сонуурган, совхозтуң малчынарының амгы байдалын ажыл-агыйның директору Б. К. Монгулдан айтырган мен. Биче-оол Кыргысович ында мындыг харыы берген:

— Амдыызында ажырбас бис. Кышка удур белеткел ажылдарын багай эвес чоруткан: чамдык кажаалары септээн, чылыглаан. Шээр малдың тос кыштаа бар. Кажаа-хораавыстың чамдыктары эрги-даа болза, улуг дүвүрел болдура бээр хире эвес ийин. Маңаа салбыр турда, көргүзүглериве пат болган. Ылаңгыя хураган камгалап алыр талазы-биле чер албаан: чүс хойдан-на 20-ле хураган алган. Бо дээрге чамдык малчынарның ажылынга зэ-харыысалга чогуңун, мал чемнин курлавырының чедишпейн бартанының, мал ажылының тускай артемнигеринин ажылының кошкааның, негелде кылбайн турганының түңнели-дир. Ону чүгле ынчаар көөр апаар. Оон өскээр чүү дээр боор. Шак оон шыңгыы түңнеледерни үндүрер бодап турар бис. Кол-ла сорулгавыс — эки ажылдаары. Кижилерден негелдени күштелдирери, ажыл-иштин түңнелдиг чоруун чедип алыры.

— Биче-оол Кыргысович, мал чемниң курлавыры кандыгыл, белеткеп алганындар курлавыр частың чылыг хүннеринге чедир шыдаар бе?

— Эрзинчилерге сиген бээрининг дугайын дугуржун тургаш, оон курлавырын санап, дөңнеп көрген бис. Ажырбас деп түңнел үндүргеш, оларга дузалажыр деп шиитпирлээн бис. Белеткеп алганывыс мындыг: 1660 тонна сиген, 700 тонна силос. Савап база бар. А сенаж ыылып албаан бис. Бир-тээ, улуг совхозтан чарылгаш, аяңы ажыл-агый апарган болганывыста, амдыызында бисте шээр-даа, бода-даа малдың саны шоолуг эвес: үш мун ажыг хой, үш чүс ажыг бода мал бар. Чаа совхозтуң экономиказы колдуунда-ла мал ажылынга даянып болганда, моон соңгаар оларның санын ковүдедир, үнсавазын экижидер ажылче сагыш салыр апаар бис. Бо хүннерде малчын коданнарда, сүт-бараан фермазында дүвүренчиг чүве чок деп үстүнде чугаалаан мен. Малчынарга чедип, оларның амгы байдалын билип ап турар бис. Ылаңгыя хөй чылдарда ак сеткилдиг, кызымак ажылдап келген хойжуларның кыштаанын байдалы, кадарган малының деңгел күжү черле эки-дир. Ындыг хойжуларта Көдүргеде Зоя биле Үйнүк-оол Дондуптар, Кожайда Мария биле Каадыр-оол Сендемаалар хамаажыр. Соолгу өг-бүле оң үш ажылтолдуг. Өгүңү херээжен ээзи маадыр не кижи, оларның кайызы-даа аныяк улус. Малдан хураган-даа камгалап алыр, оон дүк кыргыыр-даа талазы-биле эки коргузүглерни олар чедип ап келгеннер.

— Совхоз чаа тургустунган болганда, кылып-бүдүрер ажыл-херээжер хөй-ле боор аа? Ылаңгыя аренда база арат ажылагыйның хөгжүдер талазы-биле шиңдыг хемчегler алдының турарыл?

— Совхозувус чаа-ла бут кырында туруп эгелээн. Ажылдаарывыс 300 ажыг туристер бистиң республикага бо чылын кээп чораан. Келир чылын Венгриядан, Грециядан, Турциядан, Индиядан, Кипрден, Кытат Улус Республикадан 1000 ажыг туристер Тыва Республикага келири планнаттынган. Агентилелдиң турисчилер чоруур маршруттарын делегей каталогунга (даңзызынга) киргген.

Туризм ышкаш даштыкы садыглажылганың харылзааның ындыг хевиринче чүткүүшкүнүүн кол чылдагаагы — даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың баштайгы үезинде акша-хөрөнгилерни чедиштези, а ол ышкаш улуг салыышкыннар кылыырындан даштыкы садыг белүктериниң сестпп турары-дыр. Ажылды ынчаар организастаан түңнелинде сан-хөө ажыл-чорудулгазынга болгаш республиканың бойдус байлактарын, оон культура болгаш кижи күчүзүн чөп ажыглаарынга контрольду боттандыгары дыка бергедээшкинниг болуп турар.

Агроүлегүүр комплекизиниң системазындан даштыкы экономиктиг харылзаалардың киржикчилери кылыр 9 будүрүлгелери болгаш каттыскыышкынарны бүрүткээн. КУР-дан ажылың күжүн хөлөзилеп алыр планның протоколунга «Тыва агроүлегүүр тудуг» каттыскыышкынны ат салган. ынаар дилиг материалдарын болгаш минералдыг чемишчидилегерни чорудуп бээр, оон-биле продуктуларны база чоңгуң калбак херегled баранарын орнап адыр дугайында дугуржүшкан. Садыглажылгага болгаш чиг эттиг болбаазырадыш кылырына хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көөр даштыкы, кады ажылажыр талалар амта чедир тыпкан. Ынаар үржүүдүн аграр адырының күрүне структуразының даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазы ам дээрезинде чогуур түңнелдерни бербээн. Даштыкы салыышкынарны негээр айтырыгларны «Тыва системазының» эртем-техниктиг төөгү элээн хандыр сайгарып турар.

Будүрүлге күчүзүн бүрүн ажыглаарынга эң-не продукт кылып будүрүлгелериниң ниити үлүгүн улгаттыраары эргежок чугула. Чоңнуң чүрттап турар черлериниң аайынга дүүштүр бичежек болгаш оптумак будүрүлгелерни организастаары чүүлдүг болур. Республикада бар казар үнелиг байлактарны даштыкы чүрттарже садарының аргалары. ында оларның черделеңи бар. Ынчалзажок ол байлактарны даштыкыга чедирериңге бистең демир-орук харылзаазының чогу улуг бергедээшкиннерни тавариштырып турар.

Черниң казар үнелиг байлактарын бар 200 ажыг черлерни Тываның девискээринге шинчилеп тыпкан. Хөмүүлдаш, даг-дүгү, өңүүг болган хөлөр металлдар, демир бээр полиметалл пудалары, химиктиг чиг эт аймаа, тудуг материалдарын будүрер чиг эт, гранит, мрамор бистең бар. Даштыкы чүрттарның фирмалары-биле садыглажылга орнажылганың кылырынга ол бүгү түүлдерни чөп ажыглаары негеттинип турар.

Республиканың минералдыг чиг эт курлавырларының девискээр талазы-биле холбаалыы база оларның комплекстиг характери, хөй байлактарны ажык арга-биле тыварының аргазы таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Чижээ, хөмүр-даштың даг-дүгүнүң, өңүүг болгаш үнелиг хөмүр металлдарның база демир рудаларының, химия чиг эдиниң шинчилеттинген черлери Тываның төп кезээнде туруп турар. Барының талакы девискээринде —даг-дүгү, мөңгүн-суу, хөмүр-даш, ховар болгаш үнелиг металлдар бар. Республиканың мүрнүү девискээринден руда бээр хром, миттерии, демир рудаларын, дашталчак болгаш хөл дүктарын шинчилеп тыпкан. Өңүүг болгаш ховар металлдар, чес-молибден, полиметалл рудалары, даг-дүгү, дой-довурак чиг эдиг бар черлер республиканың чөөн девискээринде бар. Оон аңгыда ол районнарда чугайның тудуг элезинниин, дажының бар черлерни шинчилеп тыпкан.

Тудуг болгаш одаар ыяштың хөй курлавыры республикада бар. Сыын болгаш ивиг мыйысы, дириг амытанарның, үнүштүң эм үүлдерни даштыкы чүрттарга чугула херек болуп турар. Ол үүлдерни даштыкы рынокка садыглап болур арга бар.

Бараанарны болгаш продукцияны чедир болбаазырадып кылыр үлетпүр күчүзүнүн Тывада хөгжүвээни республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинде парын айтырыг болуп, даштыкы чүрттар-биле садыглажылганы калбартырыга моондактаашкынны таварыштырып турар. Республикада үлетпүр болгаш кадаа ажыл-агый адырларының хөй нуруузунда күшажылдың будүрүкчүүн болгаш фонд эгиднишкинни Чөөн Сибирьде база РСФСР-де деннелден ийи ажыг катап куду, а орулгалыы—10 катап чавыс.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны калбартырының кол угланыышкыннарын боттандырары республиканың чарыдалдарының болгаш орулгаларының дүгжүрүге, арыг орулга алырын көвүдедирине, бюджетке киирилдерин улгаттырарынга, чоңнуң чүрттап турар черлериниң аайынга дүүштүр бичежек болгаш оптумак будүрүлгелерни организастаары чүүлдүг болур. Республикада бар казар үнелиг байлактарны чүрттарже садарының аргалары. ында оларның черделеңи бар. Ынчалзажок ол байлактарны даштыкыга чедирериңге бисте

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың пиитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 213 (14713) 1991 чылдың декабрь 13, пятница Садар өртээ 20 коп.

КАТТЫШКАН ХУРАЛЫ АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. (СЭТА). РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралы 1991 чылдың декабрь 12-де ажыттынган. Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазының дугайында ат салдынганы-биле холбаштыр чуртта тургустунган байдалды канчаар үнелеп көөрүнге хамаарыштыр Россияның Президентизи Борис Ельцин каттышкан хуралга илеткел кылган.

Хүннүң айтырыы

БУУ-ХАА ЧОРУКТУҢ УРЖУУ

Сүттүң, сметананың ажылчы чонга садар өртээ эрткен субботада, воскресеньеде хенертен улгады бергенин чон билир, ол дугайында солуннарга парлаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң улустуң хереглел бараанnары, өртектиг ажык-дуза чедирер болгаш садыг килдизиниң эргелекчизи. Тыва Республиканың улус депутады К. Х. Шавыраадан сүттүң, сметананың өртээ чүге улгады бергенинге кыска тайылбыр бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

— Эрткен дыштаныр хүнперде хоорайга саткан бүгү сүттүң, сметананың өртээн улгаттырганы шын эвес болган. Ужуру болза пландан ажыр сүт саткан чүгле «Кызыл тараачын» болгаш өске-даа совхозтарның сүдүн, сметаназын дугурушкан өртек ёзугаар аңгы садар турган. Өске сүттү, сметананы эрги өртек ёзугаар садар ужурлуг. Хооркүүском, садыг организациялары болгаш удуртур органнар-биле эки дугуржуп, чугаалажып албайн. Кызылдың сүт заводу буу-хаа, колдуунда боттары өртекти улгаттырганы элээн эпчок байдалга чедирген. Оон аңгыда, аңгы-аңгы магазиннерге сметананың өртээ чаңгыс аай эвес болган. Ажылчы чонга таарымча чок шак мындыг четпестерни моон соңгаар катаптавазын дугурушкан.

Күрүне чагыын күүсеткеш, пландан ажыр сүт садып турар совхозтарның продуктуларын дугурушкан өртек ёзугаар садар магазиннерни хоорайга тускайлаар. Ол дугайында хереглекчилерге чарлап, дыңнадыр.

Бистиң корр.

Шаңнал

ТЫВА ДЫЛ БАШКЫЗЫНГА

Кызылдың башкы училищезиниң тыва дыл башкызы Өнермаа Шоюновна Тановага Н. К. Крупская аттыг шаңналды тывыскан бооп турар.

ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң болгаш улус өөредилгезиниң база эртем ажылдакчыларының президиумунуң коллегиязынга шак ындыг шиитпирни хүлээп алган. Чурттуң бүгү девискээринден барык 200 ажыг башкы бо бедик шаңналга төлептиг болганнар. Уругларны, аныяк-өскенни өөредип, кижизидер ажылга чедип алган чеднишкиннери дээш ол шаңналды эң шылгараанnарга тыпсып турар. Бо бүгүнүң дугайын бо чылдагы «Учительская газета» солуннуң 44 дугаарында парлаан.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Бичии атлас

ХЕМЧЭЭЛИ 7х9 САНТИМЕТР

Ада-чурттуң полиграфиязының чеднишкини болза ССРЭ-ниң Геодезия болгаш картография комитединиң кижиниң холунуң адыжынга ой «ССРЭ-ниң география атлазын» парлап үндүргени болур.

Сөөлгү чылдарда эртем, улус ажыл-агый ажыл-чорудулгазының, статистиканың истелге-шинчилелдериниң түңнелдерин ында киирген. Туризм болгаш краеведение, аныяктарның патриоттуг база интернационалчы кижизидилгезиниң айтырыгларыбиле ажылдап турарларга чаа үндүрген атлас ажыктыг болуру чугаажок. Атластың чуруунда чурттуң бүгү девискээрлерин: республикаларны, крайларны, областарны, улуг-улуг хемнерни, хөлдерни киирген. Административтиг хуваалда дугайында бижээн. Тыва Республиканың бичии чуруу база бар, ооң хемчээли 7х9 сантиметр. Ол ышкаш улуг болгаш бичии хоорайларны, орук харылзааларын, шыны, тодаргайы-биле ында көргүскен.

Анатолий ЛЕГКИЙ.
Москва хоорай.

ЧУРУКТА: Таңды районда Хову-Аксы ажылчын суурнуң дааранынкчылары (оң таладан) Варвара Шырып, Саара Иргит, Лариса Прасолова олар-дыр. Бригаданың бо ажыл-ишчилери чагыгларны бедик шынарлыг күүседиринче кичээнгейни углап турарлар. Мурнакчы арга-дуржулганы ажылынга ажыглап эгелээннер. Дааранылга цегинде оларның бригадазы — мурнакчы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Республикада кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының канчаар күүсеттинип турарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Комиссиязының даргазы эш Н. А. Ондарның, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. В. Содунамның, иштики херектер министриниң оралакчызы эш Ш. М. Шойжуннуң. Тыва Республиканың прокурору эш С. С. Зотовтуң, юстиция министри эш Ю. Т. Сталоолдуң. Дээди судтуң даргазы эш А. Д. Ховалыгның информацияларын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың прокуратура болгаш ИХМ органнарының удуртулгазы бодунуң истелге албан черлериниң ажылын контрольдан дашкаарлатканын, ооң түңнелинде илереттинмээн болгаш саадаткан кеземче херектериниң саны ковудээнин, истелгениң шынары кудулаанын демдеглээр.

3. «Республикада кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Дээди Советтиң доктаалының күүселдезинге шыңгыы контрольду боттандырарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 5.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйы 1991 чылда канчаар ажылдаарын баш буруңгаар көргениниң болгаш күрүне планының кол көргүзүглериниң дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының канчаар күүсеттинип турарының база 1991 чылда республика бюджединиң күүселдезиниң алдынып болгу дег түңнелдериниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң саадаанын, материалдыг бүдүрүлгениң кудулаашкыны күштелгенин, хереглел рыногунда байдалдың баксырап турарын 1991 чылда улус ажыл-агыйының канчаар ажылдап келгенинниң баш буруңгаар түңнелдери херечилеп турар. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, ооң күүсекчи органнарының ап чорудуп келген хемчеглери экономиканы быжыг туруштуг кылдыр экижидерин хандырбайн турар. Өртектерниң болгаш тарифтерниң өскени-биле, чоннуң социал камгалалының хемчеглерин чорудары эргежок чугула болуп келгени-биле холбаштыр бюджеттиң чарыгдал кеззэниң кедергей улгатканының байдалдарынга 1991 чылда республика бюджединиң күүселдези таваржып турар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. 1991 чылда Тыва Республиканың Күрүне планының кол көргүзүглерин күүседир, улус ажыл-агыйын быжыг туруштуг кылдыр экижидер талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, министерстволарның, ведомстволарның, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, оларның күүсекчи комитеттериниң ажылын четпес деп санаар.

1991 чылда республика бюджединиң күүселдези канчаар чоруп турар дугайында Тыва Республиканың Саң министерствозунуң дыңнадыын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) 109 чүүлүнге үндезилээш, 1991 чылда бодунуң ажылының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң отчедун Тыва Республиканың Дээди Совединиң мурнунга 1992 чылдың январь 15-те дыңнаарын доктаадыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 5.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң он ийиги сессиязының ажыттынарының дугайында

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы 1991 чылдың декабрь 18-те Советтер бажыңынга 10 шакта ажыттынар.

Тыва Республиканың улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязынга келген Тыва Республиканың улус депутаттарын 1991 чылдың декабрь 16-да Тыва Республиканың Дээди Совединиң хомудалдар талазы-биле хүлээп алыышкын кабинединге (Ленин кудумчузу, 32, 1-ги каът) 9.00 шактан 20.00 шакка чедир, телефону 3-68-42, 1991 чылдың декабрь 18-те Советтер бажыңынга 8.00 шактан бүрүткээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың декабрь 16-17-де Тыва Республиканың Дээди Совединиң бажыңынга (Ленин кудумчузу, 32) эрткилээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедигң чыыжының он ийиги сессиязының хүн айтырыының болгаш ажылының чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

I. Тыва Республиканың чедиги чыыжының он ийиги сессиязының хүн айтырыынга дараазында айтырыгларны киирерин саналдаар:

1. «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-дужаалын киирген-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдериниң дугайында.

Айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму киирип турар.

2. Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларын эде тургузар дугайында.

Айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму киирип турар.

3. Тыва Республика биле Моол Арат Республиканың аразында кады ажылдажылганың түңнел документилериниң дугайында.

Айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму киирип турар.

4. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эш В. П. Болбаттың социал-культура адырының тудугларының туттунуп турарының дугайында отчёду.

5. Янзы-бүрү айтырыглар.

II. Тыва Республиканың Дээди Совединиң он ийиги сессиязының ажылының хүн чурумунуң дугайында саналдар-биле чөпшээрежир болгаш ону Тыва Республиканың Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 5.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазынга республика прокуратуразының ажылдакчыларының дилээниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

1991 чылдың декабрь 5-ке чедир оттурган болгаш прокуратураның сайгарылгазында турар кеземче херектериниң истелгезинден аңгыда, Тыва Республиканың болгаш РСФСР-ниң Конституциялары-биле хүлээткен сорулгаларны боттандырарын 1991 чылдың декабрь 5-тен эгелеп түр соксадыр дугайында республика прокуратуразының ажылдакчылары 1991 чылдың ноябрь 19-та Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң удуртулгазынга медеглел кылган.

Медеглелде айыткан айтырыгларны тодаргайлап көөрге, транспорт аймаа, техниктиг херекселдер-биле, чуртталга бажыңнары болгаш албан чериниң бажыңнары-биле хандыртынганынга хамаарыштыр республиканың прокуратура органнары херек кырында түремик байдалда туруп турарын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму демдеглеп тур. Республиканың чазаанга болгаш Дээди Совединге прокуратураның удуртулгазы чаңгыс эвес удаа дилегни киирген турбуже, республикада прокуратура органнарынга практиктиг дузаны хой чылдар дургузунда чедирбейн келген. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Республиканың прокуратура органнарын чуртталга бажыңнары болгаш албан чериниң бажыңнары-биле, транспорт аймаа, техниктиг херекселдер-биле хандырарының айтырыгларын 1992 чылдың январь 20-ге чедир чугаалажып көөрүн, эргежок чугула шиитпирлерни хүлээп алырын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

2. «РСФСР-ниң прокуратуразының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алырын, прокуратура органнарының ажылдакчыларының эрге-хоойлу болгаш материалдыг хандырылга байдалын экижидерин дүргедедир дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединден дилээр.

3. Тыва Республиканың прокуратуразынга материал-техниктиг болгаш саң-хөө дузаламчызын бээрин РСФСР-ниң Прокуратуразындап дилээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың декабрь 5.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ШАЛЫПКЫН ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫРЫН ДААСКАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эөлчеглиг хуралынга улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскомунуң «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларын боттандырар талазы-биле ажылының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүскому үстүнде адаттынган хоойлуларны боттандырар талазы-биле ажылды эгелээнин хуралга база доктаалда демдеглээн. Район Совединиң эде хуваалдага киирер 4530 гектар шөлдүг чер фондузун тургускан, ону турбустунуп турар арат база тараачын ажыл-агыйларга хуваары көрдүнген. 15 арат база тараачын ажыл-агыйлар организастаттынган, оларга 1646 гектар көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни тускайлап берген, ооң иштинде 80 гектар тарылга шөлү, 1566 гектар одарлар, ооң аңгыда, оларда 6 трактор, 3 автомашина, 115 баш мыйыстыг бода мал, 66 хаван бар. Эөрбек көдээ Соведи, «Эөрбек» совхозтум күш-ажылчы коллектив чөвүлели база администрациязы арат ажыл-агыйларны тургузарынга идепкейлиг салдарны чедирип келген. Ында одар черлерни алган 7 арат ажыл-агыйы тургустунган. Ооң-биле чергелештир районда чер реформазының чоруп турар байдалын хынап көргенинден алырга, район Совединиң күүскому «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» хоойлуларны күүседир талазы-биле болдунар бүгү хемчеглерни ап чорутпаан. Көдээ Советтерде чер комиссиялары тургустунмаан, чер реформазын боттандырар талазы-биле тодарган кижилерни томуйлаваан, көдээ Советтернин эргезинге дамчыткан черлериниң кызыгаарлары, шөлү билдинмес.

Районнуң көдээ Советтериниң күүскомнары чурттакчы чон ортузунга чер реформазының дугайында хоойлулар дугайында тайылбыр ажылын чорутпайн келген. Ындыг чорук тус черниң эрге-чагыргаларында база тараачын чон аразында бүзүрел чок чорукту, дадагалзалды тургускан.

Чер реформазын совхозтарның, районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының дыка хой удуртукчулары деткивейн турар. Улус депутаттарының район Совединиң күүскому совхозтар удуртукчуларының талазында барган.

1991 чылдың ноябрь 20-деги байдал-биле Өөк база Сесерлиг көдээ Советтериниң девискээринде чаңгыс-даа арат азы тараачын ажыл-агыйы тургустунмаан, а Аржаан көдээ Совединде чүгле 1 ажыл-агый бар.

Чер реформазын боттандырып чорударының район программазы чедир ажылдап кылдынмаан. Ооң күүселдезин контрольда албаан, амаа чаа немелделерни киирери негеттинип турар.

Арат, тараачын ажыл-агыйлары тургузар күзелдиг хамаатыларның билдириишкиннерин сайгарып көөрүнүң хуусаазын район Совединиң күүскому сагывайн келген. Хыналда үезинге чедир дөрт билдириишкинни үр үеде чугаалажып көрбээни илерээн.

Арат база фермер ажыл-агыйларын тургузарынга чер участоктарын колдуунда-ла ыракта, хайыы черлерде тускайлап берип турар, ооң хараазы-биле араттар, тараачыннар болур күзелдиглер кыска хуусаада боттарының коданнарын тургузун, электри энергиязы, телефон харылзаазы, оруктарны ажыглаар арга чок бооп турар.

Арат база тараачын ажыл-агыйларын организастаарынга чер участоктарын тускайлап берип турар үеде техниканы, көдээ ажыл-агый дериг-херекселдерин ажыглаарда, коданнарны тудуп тургузарынга, өске-даа ажылдарны кылырынга боттарының өнчүзүн камгалаарынга демнежип, аалдар, хуторлар бооп алыр дуржулгазын барымдаалап көрбейн келген.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы районда мынчага чедир тургустунмаан. Карылгалыг, эвээш орулгалыг совхозтарны арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ассоциациялары, көдээ ажыл-агый кооперативтери, биче бүдүрүлгелер кылдыр эде тургузарының талазы-биле белеткел ажылдары шуут чоруттунмаан.

Районнарның ажыл-агыйларында совхозтардан үнгеш, боттары ажыл-агый чорудар күзелдиглерге чер база бүдүрүлге фондуларының үлүүн доктаадып санаарының талазы-биле ажылдар доозулбаан. Араттарның, тараачыннарның материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле күүскомнуң ажылын Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң, Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязының талазындан дүүштүрбейн турар. Районнуң ажыл-агый, садыг, кадык камгалал органнарының, арат, тараачын ажыл-агыйларны хандырарының талазы-биле ажыл-хүлээлгелерн тодараттынмаан. Бо бүгүнүң түңнелинде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ажылының көскү түңнелдери чок бооп турар.

Доктаалда «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының дугайында» хоойлуларны күүседир талазы-биле улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы К. А. Маспык-оолдуң организакчы четпес ажылдаанын айыткан болгаш чогуур хемчеглерни алырын негээн. Оларның иштинде:

районда чер реформазын чорударынга шаптыктап турар чылдагаанларны чайладыры;

ол хоойлуларны күүседириниң талазы-биле программаны чедир ажылдап кылгаш, хүлээп алыры;

арат база тараачын ажыл-агыйы чорудар күзелдиг хамаатыларның билдириишкиннерин чугаалажып көөрүн чылзыр чоруктарны болдурбазы;

көдээ Советтериниң эргезинге эде хуваары-биле дамчыдып берген черлерни күүскомнарның 1991 чылдың декабрь 15-ке чедир бадылаан турарын хандырары;

районнуң чурттакчы чонунга массалыг информация чепсектерин дамчыштыр эде хуваалдага киирген чер фондузунуң барының, кайдаазының, шынарының, а ол ышкаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ажылының дугайында доктаамал медээлеп дыңнадыры, календарьлыг чыл иштинде нормативтен эвээш бызаа, анай, хураган алдынган малчын коданнарның черлерин арат база тараачын ажыл-агыйларга дамчыдып бээри;

арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хандырар, практиктиг дуза чедирер талазы-биле район организацилларының ажыл-хүлээлгелерин тодарадыры;

арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдеринге салдарлыг биче бүдүрүлгелерни база кооперативтерин тургузарының хемчеглерин алыры, ажыл-агыйларның мастерскаяларының баазазынга араттар-биле керээлиг, оларны техника, машина-биле хандырар звено, механизаторларны тускайлаарының арталарын өөренип көөрү;

совхозтардан үнгеш, боттары тускай ажыл-агый тургузар күзелдиг совхоз ажылдакчыларының чер болгаш бүдүрүлге фондуларында үлүүн тодарадырын 1991 чылдың декабрь 20-де доозары;

чер реформазын боттандырып чорударынга көдээ Советтер күүскомнарының харыысалгазын бедидери;

районга арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ажыл-чорудулгазын дүүштүрер талазы-биле ассоциацияны тургузарынга салдар чедирери, арат база тараачын ажыл-агыйы тургузар күзелдиглерни илередири;

Тыва агроүлетпүр эвилели-биле кады районнуң совхозтарында бар техниканың инвентаризациязын чорударын организастаары, ажыглаттынмайн турарын арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга аукцион дамчыштыр садары көрдүнүп турар.

Тыва Республиканың Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязынга ол районга арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязын тургузарынга, ону хөгжүдеринче угланган хемчеглерни боттандырарынга дуза чедирерин сүмелээн.

Тыва агроүлетпүр эвилелинге, республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел – септелге – тудуг-ажыглал каттыжыышкынынга болгаш өске-даа республика органнарынга Бии-Хем болгаш өске-даа районнарның арат база тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдеринге дуза, салдар чедирер хемчеглерин доктаалда айыткан.

Чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларынга деткимче талазы-биле күрүне комитединге республикада «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» хоойлуларның база Тыва Республиканың Чер кодекизиниң күүселдезин шыңгыы контрольга алырын, улус депутаттарының районнар, көдээ Советтериниң күүскомнары-биле, республиканың каттыжыышкынары, ведомстволары-биле кады бүгү чер ажыглакчыларының, чер эзлериниң, арендаторларның бар черин 1991 чылдың декабрь 15-ке чедир инвентаризастаарын (бүрүткеп даңзылаарын) даасканын.

ШЫНАРДАН КОЛ ХАМААРЖЫР:
сүт болгаш ооң өртээ

Бо хүннерде республиканың ажыл-агыйлары күрүнеге хөй малды, дүктү, тарааны маңгалыг-биле дужаавайн турар. Дөрту-биле чугаалаарга, дыка хөй ажыл-агыйларның кассалары акша-тегериктен куртталаан, моон соңгаар канчаар, чүнүң-биле чурттаарыл деп айтырыг тургустунуп келгенин чажырташ канчаар боор. Байдал берге дээн, карыыдаан. Моон мурнунда чылдарда ышкаш күрүнеден акша эккел дээрге-ле, берип турар чүве кайда боор. Күрүнениң карманы база куруглаан, өске чурттардан диленип, хайдынып турарын чон билир.

Ам бо хүннерде кол-ла чүве хөй сүттү бүдүрүп, сайгарып тургаш, колхоз, совхоотарның, теп районнарның кассаларынче чүгле күрүнеге сүттү дужаганындан акша-көпеек кирип турары билдингир.

Чамдык районнарның ажыл-агыйларынга барып, ында сүт-биле дөрт холбаалыг саанчылар, кадарчылар-биле чугаалажып көөрге, боттарының-на холдары-биле саап, дерин төп, күжүн үндүрген сүдүнүң өртээн билбези дыка-ла хомудаңныг боор чорду.

Ажыг-биле чугаалаарга, оларда буруу чок. Оларның будүрүп каан сүдүнүң ачызында акша-шалыны ап турар мал ажылының чамдык тускай эртемниглериниң, экономистериниң чоң араазынче кирбес, тайылбыр ажылын кылбас, боттарының онаашкан ажыл-херектеринге сонуургал чок, харыысалгазын бодавас чүүлүнүң түннелинде ыңдыг четпестер болуп турар.

Мен бо чүүлүмге, күрүнеге дужаап турар сүдүвүстүң өртек-үнези-биле тапыштырып, сүттү садыпсаарганындан канчап хөй акша-көпеекти кирип ап болурун тайылбырлаарын кызыдып көрейн.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың декабрь 25-те № 602 доктаалынга үдуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың январь 25-те № 30 доктаалын дүүгаар күрүнеге садып турар бир тонна сүттүң өртээн шынар аайы-биле төлээрнин көргүзерге (акша-биле) мындыг:

	үндүрүг дүүтаар	күрүне чагыы дүүтаар
1-ги сорттуу	9090	1090
2-ги сорттуу	890	980
куду шынарлыы	690	760

Бир тонна шынар чок сүттү күрүнеге садар болзувусса, бирги сортка дужаганындан 300-330 рубль, а ийиги сортка дужаганындан 200-220 рубль чедир албас бис. Ол дээрге хөй когарал, каража-дыр. Оңнап көрүнер даан. Ботарыларның-на фермаларының айда, кварталда, чылда дужаган продукциязындан чеже акша-көпеек албайн турар-дыр силер. Ол албаан акша-көпеекти ап, кээргенчиг, берге ажылдыг саанчыларга, кадарчыларга төлеп берген болзуңарза, олар хей-аът кирер, хойну кылыр, ыңгырлар-дыр ийин.

Оон ыңай бирги сорттуң сүдүн 10 градустан куду соотканы дээш, немей бир тоннага 15 рубль төлээр. Шак ыңдыг технологияны корутканы дээш бирги сорттуң сүдүнден кирип келген 15 рубль фермада ажылдап турар кижилерниң (бригадир, учетчик, саанчы, кадарчы, техник-осеменатор, сантехник) долузу-биле үлежир акшазы-дыр, ол дугайында тускай дүрүм бар. Ол акша-көпеекти кварталдың түннели-биле сайажыртаар-дыгыг боор чүве. Бо чүүлдү фермаңың учетчиги азы эргелекчизи контрольга алган турар ужурлуг. Кажан коллектив ажылын түннеп турар үеде, ынча акшаны алыр тургаш, алганывыс бо, чедир албаан акшавыс мынча-дыр деп коллектив кежигүннерикте дыңнадыры чүгүл. Олар оон соонда кызар-ла болгай.

Сүттен база бир хөй акша-көпеекти кирип алыры — оон үскүрүнден кол хамааржыр. Тускай доктаал дүүгаар бистиң республикага сүттүң базистиг үскүрүн 3,8 хуугa доктаатkан. Бир өвес сүттүң үскүрү 3,8 хуудан хөй болза, дужаганынга немей, ону-даа база немей телевирнин-даа алыр апаар.

Каш чижектен ап көрээлиер. Кызыл районнуң «Кок-Тей» совхозунуң инектерниң сүдүнүң үскүрү 4,6–4,7 хуудан кудулаайн турар. Дужаап туранының шынары доктаамал бирги сорттуу, температуразы 10 градустан куду боол турар. Ноябрь 26-да ол совхоз 1630 кг сүттү күрүнеге дужаган, оон үскүрү 4,7 хуу, температуразы 10 градус болган. Ол хүн сүттүң үскүрүн көвүдеткени дээш (4,7—3,8= 0,9 хуу) 371 кг сүттү немей алган. Немей алган акшазының санап көөрге, сүттүң үскүрүн көвүдеткени дээш 404 рубль 20 копеек (1090 руб х 371 кг) болган. Ону 10 градустан куду температуралыг дужаганы дээш 2001 кг (1630+371 кг) х 15 руб. =30 руб. 01 коп. Ол хүн 404 рубль 21 копеекти (404 рубль 20 коп. + 30 рубль 01 коп.) немей алган. Хүнүүк-не 404 рубль хире орулганы немей алырга, айда, кварталда, чылда кайы хире-дир. Ол шүүлтү саанчыларның үлежир акша-көпеез-дир. Ол-ла хүн Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» совхоз 3250 кг сүттү үскүрү 4,6 хуу, температуразы 10 градус ыңдыг дужаган. Зачетту дөзүнүң 3934 кг болгай. Ол хүн ол совхоз үскүрү дээш 674 кг (3934 кг — 3250 кг) сүттү немей алган. Ол дээрге Чөөн-Хемчик районда СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг, «Большевик», «Хөндертей», Сүт-Хөл районнуң бүтү, Эрзинниң Ленин аттыг, «Чаа орук», «Мөрен» азы Каа-Хем районнуң «Кызыл туң», «Бурунгаар», «Улуг Октябрь» совхозтарының бир хүнде дужаап турар сүдүнден дудак чок боол турар. Ол хүн «Кызыл тараачын» совхоз сүттүң үскүрү дээш 734 рубль 66 коп. бирги сорттуң эки сооткан суду дээш 59 рубль 1 коп алган. А ынтизын-биле шынарлыг сүт дээш чагыс-ла 793 рубль 67 коп. арыг орулгалыг болган.

Сүттүң сортундан оон өртээ база кол хамаарылгалыг. Ону бирги сортка дужаап-ла турар болза, оон немей орулганы хойну алыр. Тандыда районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхоз төп зонада хөй сүттү будүрүп, садып турар ажыл-агыйларның бирээзин. Совхозтуң Успенка база Алаак фермаларының инектериниң үскүрү 3,5-3,9 хуудан ашпайн турар. Соолгу хүннерде ол фермалар күрүнеге куду сорттуг сүттү дужаап турары хомудаңчыг. Ол совхоз ноябрь 26-да күрүнеге 1405 кг сүттү куду сортка дужааган. Бир өвес бирги сортка дужааган болза, совхоз 1531 рубль 45 көпеекти (1090 руб. х 1405 кг) алыр турган, 1067 руб. 80 коп. (760 руб. х 1405 кг) алган, азы ол хүн совхоз 463 руб. 65 копеекти (1531 руб. — 1067 руб. 80 коп.) чедир албаан-дыр. Шак мындыг чижектерни республиканың бүтү районнарында ажыл-агыйлардан көрүп, чижекке кирип болур.

Төп, барыын, мурнуу зоналарда ажыл-агыйларның инектериниң үскүрү ангыаңы. Мурнуу, барыын зоналарның ажыл-агыйларының саап турар инектери колдуу түс черниң тыва инектери болгай. Кижи бодап көөрге, ол инектерниң сүдүнүң үскүрү хөй болгу дээш. Ындыг өвес. Шүүт дедир боол турар. Төп зонада ажыл-агыйларның инектери колдуу симменталь уксааның инектери. Оларның сүдүнүң үскүрү 4,0-4,7 хуу боол турда, барыын, мурнуу зоналарда инектериниң 3,4-3,9 хуудан ашпайн турары элдептиг.

Бо таварылгада инекти чедир сагбайн турар чадавас деп бодал кирип келир. Инектиң сүдүнүң үскүрү соңгу сүдүнде боор-ла болгай. Бистиң ада-өгбелеривис боттарының инектерин саап тургаш, баштайгы сүдүн шиитп сүтче кудар, а соолгу эдирген (соңгу) сүдүн 1-2 кг) аңгы саар ышкажыгай. Оон-биле шай сүттөөр база тарак кылыр-ла болгай.

Сүттү күрүнеге хүлүүн дужаары чугула. Чамдык сүт-бараан фермаларында оон кадагалалы бөгөй. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының ажыл-агыйларының инектериниң сүдүнүң үскүрү 3,4-3,9 хуудан ашпайн турарында ужур-ла бар. Ону кичээнгейге алыр ужурлуг бис. Ол ышкаш Кызыл районуң «Шамбалыг», «Х Улуг хүрээ», Бии-Хемниң «Хадын», Каа-Хемниң «Улуг Октябрь», Тандының «Коммунизмниң херели» совхоздар сүдүн 1-2 хонгаш дужаар апарган. А Каа-Хем районнуң «Кызыл туң» совхозу 4-5 хонгаш дужаап турда, сүттүң шынарының, кадагалаанының дугайында чүнү чугаалаар боор. Бо чүүлдерни эде көрүп, чурумчудуп, хүннүң дужаарын үе негеп келген.

Чамдык совхоотарның сүт-бараан фермаларында сүттүң үскүрүн, сортун хынавайн турар. Сүт сөөртүр машиналарны пломбүрлаар ажыл шуут уттундурган. Ону чамдык кижилер ажыглап турар чадавас. Үстүнде адааның чүүлдер сүттүң үскүрүнге, кончуг улуг салдарлыг деп чүвени фермалар эргелекчилери, үметчиктер эскербейн турары хомудаңчыг-дыр.

Ажыл төлевири кайдада аңгы-аңгы. Саанчы кижиниң ажылы кончуг берге. Эрес-кежээ, шудургу-ла кижи аңаа шыдажыр. Ол чамдыкта дан бажыдан орай дүнеге чедир ажылдаар. Ынчаар ажылдап көөрге, айда ажыл төлевири чамдык ажыл-агыйларда 150-200, инек кадарчылары 150-170 рубль, а чамдык черлерде оон-даа куду боол турар.

Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары саанчыларның, инек кадарчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаанындан, ажыл төлевириниң чавызындан, инектерниң база хунажынарының сула эдерилгезинче база тарын боозадылгазынче кошкак кичээнгей салганындан, сүт-бараан фермаларынга ажылдаар кижилериң чедишпезинден болгаш багай чемгерилге, сүттадындан, ажаалдазындан кол хамааржыр.

Үстүнде киирген чижектеримден ап көөрге, күрүнеге эки шынарлыг, хөй сүттү дужаап турар болза, ажыл-агыйларның кассаларынче хүн бүрү арбын акша-көпеек кирери билдингир ышкажыл.

Бо талазы-биле ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларының эргелекчилери, учетчиктер, тускай эртемниглери боттуг ажылдарны чорудуп, фермаларже доктаамал кичээнгей салып, көрнүрүг негеттинип турар. Хүн бүрү фермаларның сүдүнүң ортээн, санап, ак саазынга улгаттыр бижээш, кескү черге чүге азып болбазыл? Кым-даа кылган ажылының түннелин сонуургаар, оон-даа хөйну кылып көрейн дээш кызар-ла болгай. Мал чеми совхоз бүрүзүнде эрткен чылдыңдан хөй. Чүгле организастыг, бир демнит ажылдаар болзувусса, сүттү будүрүп база садарын эрткен чылдың деңнелинге чедирип болурунуң аргалары, курлавырлары бар.

Сүт дугайында бижип тура, бо берге, аъш-чем чедишпес үеде хөй, ошкүден, беден, сарлыктан, ивидеп сүт саарын ажыл-агыйлар бодап, боттуг хемчелер алыры чеде, артык өвес. Оларны бистиң ада-өгбелеривис шаг-шаандан бээр саап, оон тарак, хойтпак кылып, аарак, курут, чекпек, быштак будүрүп ап, чылда чиир чемин кутлавырлап ап чорааш болгай.

Хөйнер-оол МОҢГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң зоотехниги.

Бодалдар, саналдар

БАШКЫ, ООҢ ДУВУРЕЛИ

Ноябрьның 19-тан декабрь 5-ке чедир башкылар билип өөдиер институт районнар школаларының директорларының, кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчыларының республика семинарын организастап эрттирген. Семинарның сорулгазы — чаа ажылдай берген организакчы (класстан дашкаар ажылдар организастаар) башкыларны ол ажылга чаңчыктырары, класстан дашкаар бүгү-ле ажылдарны уруглар кижизидилгезинче угландырары.

Семинарга республиканың школаларындан 12 башкы киржип, барык чартык ай өөренгеш, ажыл-чорудулгазынга эвээш эвес ажыктыг солун чүүлдерни билип алганнар.

Келир үевис деп адап турарывыс чаштарның өөредилгезинге, кижизидилгезинге ажыглаар кандыг солун, чаа чүүлдерни билип алганын сонуургап, чамдык башкылар-биле ужуражып, чугаалашкан мен. Ам оон дугайында каш сөс.

Барыын-Хемчик районда 678 өөреникчилиг Эрги-Барлык ортумак школазының 8, 10 класстарында тыва дыл, литература башкылап турар, 1976 чылда күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң филология факультединң дооскан Зоя **Бады-Быырровна КАРА-САЛ** мынчаар чугаалап турар: «Институт соонда ажылдаанывыс он беш чыл дургузунда мындыг хевирлиг семинарларга хөй удаа киржип келдим. Оларның ажыы улус. Кезек үеде тыва дылдың ажыглалы, аңаа хүндүлел кудулап, школаларга оон шактары эң эвээш турган болгай. Оон салдары өөреникчилерге багай болган. Бирээде, өөреникчилерниң тыва дылга сонуургалы кудулап, тыва чогаалдарны сундугуп номчувас турганындан уругларның дыл-домаа сайзырагай эвес. Ол ышкаш бежен хире чыл дургузунда массалыг тыва-орус билингвизм. (ийи дылга холуп чугаалаары) нептерел келген. Ол тыва улустуң угаан-бодал амыдыралында чедишкин бар-даа болза, тыва-орус билингвизм сайзыраан түдүм, тыва дылдың хөгжүлдезинче, ону хүн бүрүнүң ажыглалынга алырынче кичээнгей кошкак келген. Ийинде, өөредилге, класстан дашкаар номчулга номнарының, тыва дыл кырынга чаштарга номнарының чедишпези дээш, оон-даа еске айтырыглар-ла хөй.

Тыва дыл талазы-биле районнуң методиктиг каттыжышкынын удуртуп турар К. С. Чаяа-Хөө бо бүгү айтырыгларны шиитпирээринниң арталарын дилеп, районнуң школаларында тыва дыл, литература башкыларының ортузунда чамдык ажылдарны организастап чорудуп турар. Ол ажылдардан бир эки үүве — районнуң школаларынче үнүүшкүн. Аңаа баргаш, ажык кичээлге олуржуп, оон сайгарылгазын кылып, класстан дашкаар ажылдарга башкылар арга-сүмезин солчуп турар. Ол ышкаш кожазында районнарже база ыңдыг үнүүшкүнну кылып турар бис. Чижээлээрге, Бай-Тайга районнуң Бай-Тал ортумак школазынга аалдап барып, ол школаның ажыл, амыдыралы-биле таныжып, тыва дыл башкылаашкынының арга-дүржулгазын сонуургап чораан бис.

Школавыс эрги, дөрт аңгы бичии бөрбак бажында. Дериг-херекселдери эрги. Кабинет системазынче шилчивээн-даа болзувусса, класс-кабинеттер бар. Тыва дылдың, тыва литератураның кабинеди дээн ышкаш. эртемнер аайы-биле деритинген класстар барын бар. Негелдере дүүшпес, тар, дээвирни-ойлуп каап дүжер чыгаан класстарлыг школага өөренирги, ажылдаарга кымга-даа солун эвес. Үш чыл бурунгаар тудул эргелээн школа тудуу шагда-ла ара кагдынган. Школавыс директору М. Д. Сааң-ыт-дал, коллектив кежигүннериниң-даа тургускан негелдезинге харыы чок боор чүве-дир. Ол ышкаш школавыста музыка башкызы чок. Амгы үеде пенсия назылыг, назы деткээн кижи ажылдап турар. Тыва дыл башкызы четчир. 7,11 класстарда ажылдап турар хоочун башкы М. О.-С. Хомушку, 6 класста орус, тыва дылдарны холуй ап турар аныяк башкы А. А. Маадыр-оол олар-биле демиевис чаңгыс.

Ол-ла районда Дөң-Терезин ортумак школада биология башкызы, үзээрби чыл башкылап ажылдап турар **Клара Кестик-ооловна МОҢГУШ** кижизидилге ажылының талазы-биле айтырыгны шыңгыы тургузуп турар болду: «Соолгу үеде бойдус камгалалының дугайында чугаалап турар апарган бис. Ынчангаш өөредилге программазынга бойдус камгалалының талазы-биле шактардан кирзе деп саналы бар. Бойдус болгаш биология эртемнериниң номнарын чаартыр болза эки. Чүгле биологияга эвес, өске-даа эртемнерге тыва уругларга тыва дылга парлаттынган «Аныяк натуралист» хевирлиг сеткүүлчүгеп кончуг херек болуп турар.

Тыва чаңчылдарга, езулаалдарга тодаргай ажыл херек. Чижээлээрге, **национал хеп — тыва кадыг ндик улдурарының, тыва тоннар даа-раарының кичээлдерни «Шынга» эгелезе.** Кадыг ндик улдурар хоочуннар эвээш артыкан болгай. Школавыс дөртен чылдарда тургунган эрги, ийи бичии бажында. Спортзал хамаанчок, столовая, буфет чок бис. Уруглар саны өзүп турар. Делгем, чырык, чылыг школа биске херек апарган...»

Башкыларның сеткилинге таарышпайн турар айтырыглар-ла хөй. Рынок үези дээш-ле баажы тывылбас тывызык дег айтырыглардан олар шуут-ла шугудан калган: «Боңгуңгу амыдыралывыстың тодарган эрези бисти дүвүредип турар. Өөрскиикилерниистиң-даа, бодувустун-даа ажы-төлүвүстүң келир үези бистн оон-даа артык дүвүредип турар. Ынчалза-даа мындыг байдал ур болбас, бүгү чүве эки болур дээрзинге бүтүрээр апаар. Эки амыдыралды канчап черле ээлдирип ап шыдавас деп бис. Мурнукузундан-даа эки чурттаар ужурлуг бис. Ам чүгле бергелерге удур түржүр апаар бис. а ынчанганда ажылдаар-ла, ажылдаар керек. Сээн ажылың-на бар болза, сеңээ чай чок болуп, хой-ле айтырыгларны сайгара бодап орар сен...»

Чартык ай өөренгеш, башкылар солун лекцияларны дыңнап, өске школаларда байдал-биле танышканнар. Тускай эртемнигler Л. Б. Лаа-Хуурак, К. Б. Садчан оларның улусчу педагогика, октябрьда Москвага тускай өөредилгеп эрткеш келген, Хову-Аксы школазында башкы О. А. Енушкевичиниң социал педагогтарның ажылының дугайында лекцияларын сонуургап дыңнаннар. Семинарга кичээлдерден аңгыда, олар школа-интернатка чедип, хоочун башкы Л. П. Морозованың **«Орук шнмчээшкиниңиң дүрүмнери»** дел темалыг класс шагына олурушканнар. Школа-интернаттың тыва башкыларының семинар киржикчилеринге тыва чаагай чаңчылдарга үндезилеттинген концертин бараалгаткан. Мурнуу микрорайында № 5 школага баргаш, ук школаның директорунуң класстан дашкаар ажыл талазы-биле оралакчызы М. В. Рукавицыванның ажылының дүржулгазын солчуп, чаа школаның амыдыралы-биле танышканнар. Семинарның соолгу бир хүнүнде башкылар Межегей ортумак школага чедип, уругларның эстетиктиг кижизидилгезин сонуургап, сонуургалдар аайы-биле кичээлдерге олурушкаш, боттарына ажыктыг, чаа, солун чүүлдерни билип алганнар.

З. Б.-Б. Кара-Сал-даа, К. К. Монгуш-даа семинарны организастап эрттирген өөрүшкүүнүң өөрүнүң мурнундан илередип, оон удуртукчузу Людмила Карасоолна Оюнчу сагыш човаачал будүүлүг, организакчы талантыызынга сеткил ханганын чугаалап турдулар. «Кандыг-даа эртемнерге көргүзүг материалдары, пособиелер номчуг хөвар. Тыва дылга биологияга-даа бир кол ажыглап турарывыс дузалакчывыс «Шын» солун. Бир эвес бо солун ном, ону ажыглаваас чүве болза, тыва дылга үнүп турар оон реске ажыглаптарывыс чүүдээ чок болур бис. Ынчангаш кедээде башкыларның чангызы-даа ону чагыын алырындан астыкпайн турар» — деп, олар солунну база деткип турдулар.

Валентина САТ беседалашкан.

Амыдыралдың айтырыглары

ШАПТЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕР ХАЛАЛЫГ

Силерден арга-сүме айтырып, база дуза дилеор мен. Чылдың-на чагыдып алыр солунум-биле хомудалым үлешпес аргам чок болу берди. Тандының район Тока аттыг совхозунда чурттап, ажылдап турар мен.

Бистер кончуг берге үеде чурттап-амыдырап чоруур бис. Ынчалза-даа үениң агымының аайы-биле чаа эргилдеже көрүнүмшаан, рынок экономиказынга чурттаар арга-шынче кижи бүрүзүн албадап келгенде, харын-даа амыдыралывыс солун апар чыдар деп бодаар мен. Ындыг турбуже, бистиң бо суурувустуң амыдыралынга шаптыктыг чүүлдер тыптып кээп турарын кижи хүн келген тудум көрүп, хайгаарап чоруур боор чүве-дир. Ол болза бистиң суурнуң чонунга ыңай-бээр хуузунда чорук кылырын, а база ырак-узак хоорайлардан өөренип, чурттап турар эмгэтөлүвүске дыка берге чүүл — харылзаа, транспорт айтырыры. Оон мурнунда Кызылдан совхоз Тока деп бинктиг автобус турган. Эртен чоруткаш, кижи чоруун кылып алган, кежээ дедир чаныш кээр. Ам шуут түрел, хинчектеңип, алыксак-чиксек такси чолавчыларынга 40-50 рубль төлеп чыткаш. Кызылдан арай балдырлыг улустар чаныш кээр. А балдыр багай кижилер хоорай кезип, улустуң бажыя-балгадын соктап, вокзалдарга хонуп, аңаа хулиганнарга эвээш-биче деңгүп алган борбак-сарбаан хунаатгырып турар бис. Хонар-дүжер бажыннар дилеп чораап, хайдынып чоруур хулиган солдарга таварыжып, оларга эттедип, идик-хевивис, акша-төгеривис хунаадып турган таварылгалар база бар. Бир-не ашак-кадай келээ эттеткеш, иштинде тыныг улусту Кызылдың эмчилери тып ап, оон сегип үнүп-даа турганы чажыт эвес.

Бо үениң нарын, бергезинбиле бе, кижилерниң каржыдонгун апарганы коргунчуг. Хову-Аксыдан үнген автобус дозуп, кыштың соогунда суурдан 4-5 км ырак черге оруккa туруп алгаш, ховунун ховузунга эрткен-дүшкен машиналар бадылап, шакшагы-биле аңаа улуг-биче, кырган-чалыы, аарыг-аржык, кандыг кижи турбас дээр. Кайы хире хилинчектиг чоруук-тур ол?

Оон ыңай база бир хорек ойүп чоруур чүүл — суурнуң чунар-бажыңы-ла болгай. Март-апрель айлардан эгелээш, амгы бо хүннерге чедир суурнуң чурттакчы чону орта чуимайн келген. Ону харыылап орар даргалыс Владимир Бадарчы боду чунар-бажыңныг болгаш тоовас. Чон оон чунар-бажың дугайында айтырарга, шуут ажынар.

Бисте ишер суг айтырыы база бергедээн. Суурда 3 кудук алылдавас. Суглаарда 3-4 кудумчуну кешкеш, оочурлап чораап, сугга чедер-ле сен, ону база-ла В. Бадарчы харыылаар.

47 чыл иштинде чурттап келген суурум-на чүве бо. Шагда аалчылар хонар бажың база турган. Шаг-шаанда ол бажыңга совхозка үнген-кирген директорлар чурттап турган, оон соонда чаа директор бажыңын кылтан соонда, гостиница кылып каан. Ам бо соолгу үеде совус база хагдынган. Суурга ырактан келген улустар хонуп-дүжүп алгаш, чоруп-ла турду, ам сургакчыдаа улус, чөл танывас, донган-дожаан-даа кижи хонгайла, олар кайнаар кире бээр, кым хондурарын?

Александр ОЮН.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Бодунуң чалыы назынының хоорайы-биле хоочун орус чогаалчы, бо чүс чыдын чылдажы Олег Васильевич Волков ужурашкан. Ону Санкт-Петербургтуң Тенищев училищезинiң доозукчуларының ужуражыышкы. ныче чалаан. Ол ону 1917 чылда дооскан. Ол өөредилге черинiң доозукчуларының аразында — Мандельштам, Набоков, Бенуа, Толубеев.

Олег Васильевич Санкт-Петербургту 1917 чылдала хаар ужурга таварышкан. 27 чыл дургузунда ол сталинчи нара-бажыннарга, лагерьлерни, шолулгелерни эрткен. Ынчалзажок ол келир салгалдарга ол коргунчуг үелер дутайында херечилеп арттырар дээш дириг чурттап артып калган. Оон «Тамыже орук» дел романы ам безин дерт катап үнген.

Москвадан Тенищев училищенiң доозукчуларының ужуражыышкынынга чедип келгеш, ол төрээн хоорайында бодунуң хүндүлээр ниилерiнiң хөөрлеринге бар. Ленинградтан — Ф. М. Достоевскийниң болдап император Александр II-ниң хөөрүнге чораап.

ЧУРУКТА: Олег Васильевич Волков (оң талазындан дугаарында) Тенищев училищезинiң доозукчуларының аразында.

Н. КУРТОВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы).

ЯНВАРЬ 1-ДЕН ЭГЕЛЭЭР

МОСКВА. (СЭТА-ның парламент корр.). РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Кушажылы төлевирнiң эң бичии хемчээлiн өстүрер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлуунуң күштүг болдуруп киирер хүнүн 1991 чылдың декабрь 1-ден 1992 чылдың январь 1-же шилчидер дугайында Россияның Президентиниң Б. Ельцинниң саналы-биле чөпшээрешкен.

Хоойлуда бюджеттен акшаланыпнар организацияларга болгаш албан черлерниң күш-ажылдың эң бичии хемчээлiн, үүрмектеп садар ортектерниң өскени-биле колбаштыр 1991 чылдың апрель 1-де киирген компенсацияbиле кады, 342 рубльге чедир өстүрерин көрүп турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Социал политика талазы-биле комиссиязының киирип келгени, парламентниң хүлээп алганы эдилгезин бүүгаар күш-ажыл төлевирин таарыштынывыл өскертирiн-биле экономиктиг бөстүскайлан (бюджеттеге эвес) будүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлерниңге 34 рубль түңнүг эң эвээш күш-ажыл төлевирiн ол сорулгаларга аңгыхөреңгилерниң тыылганыбиле 1992 чылдың бирги кварталынга киирер. Оон аңгыда парламент бюджеттеге организацияларның база албан черлерниң ажылдакчыларынга күштүг болуп турар тариф ставкаларын болгаш шадыңнарын, оон иштинде күш-ажыл төлевирiнiң эң бичии хемчээлiнге өстүрериниң дугайында айтырыгны сайгарып шиитпирээрiн РСФСР-ниң Президентизинге саналдаан. «РСФСР-де күш-ажыл төлевирiнiң эң бичии хемчээлiн ажыглап киирериниң дугайында» РСФСР-ниң Үзелээнiң 1991 чылдың ноябрь 15-те № 5 доктаалын бол дүүгаар бюджеттеге организацияларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевирiнiң эң бичии хемчээлiн айда 200 рубль болур турганын күш чок болдурарын Дээди Совет РСФСР-ниң Президентизинге база саналдаан.

ЭМ ӨРТЭЭ УЛГАДЫР

МОСКВА. (СЭТА). Бистиң амгы үеде кылып турар чүүлүвүс дээрге ажыл эвес, а демисел-дир деп, РСФСР-ниң кадык камгалал министри А. Воробьев декабрь 6-да эрткен парламент конференциязынга медегледи. Кадык камгалалын эргелеп башкарарының арга системазы-биле медицинаны чөнүүн холунга бээр ужурлуг чаа системаның аразында демисел-дир.

Кадык камгалалының министри Андрей Воробьев биле «Фармация» каттыжышкынының чиигине директору Александр Алазов олар парламент конференциязынга «Эм база медицина техниказы-биле хандырылгада кризистиг байдалды ажыл эртер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россияның Президентизинiң Чарлыын тайылбырлааннар. Олар өртектерниң хостуг болуру фармацевтика үлетпүрүнге база хамааржы бээр, эм аймаа ортумаа-биле 4 катап аар өртектиг апаар дугайын ажыт-чажыт чок чугаалаанар. «Бир эвес ийи неделя хуусаа дургузунда эм продукциязынга өртек реформаны кыабас болза, аптекалар мурнундагы хөвөөр куруг артар» — деп, министр айыткан.

Амгы байдалдарда кол сорулга болза хоотураан аарыг кижилерни өлүмге чыгаваазы, эмнер шуут амыдыралчы негелдези боол турар кижилерге чиигеткен өртектерни тургузары болур деп, министр чугаалаан.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 214 (14714) 1991 чылдың декабрь 14, суббота

Садар өртээ 20 көп.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР 8

ПАРЛАМЕНТ БАДЫЛААН

МОСКВА. (СЭТА). Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазының дугайында дугуржулганы Россияның парламентизи декабрь 12-де күштүг болдуруп бадылаан. Дугуржулганы күштүг кылдыр бадылаары дээш 188 депутаттар бадылаан, 6 депутаттар удур болган, 7 депутаттар дадагалзаан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (СЭТА). ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери-биле декабрь 12-де Москвага ужурашкан. Күрүнелериниң чаа кады найыралдажылгазын Брестиге эгелээн чорудулгазын республикаларның төлээлекчилерлиг органнары бир эвес чүүлдүг деп санаар болза, ындыг шилип алыышкын-биле чөпшээрежирин, чорудулгага киржиринге беленин, республикаларның удуртукчулары-биле сүмележирин Президент медеглээн.

Кады чаа найыралдажылганың чорудулгазы бүгү кризистен улустарның уштунуп үнеринге бараан болган турары — чугула кол чүүл болур деп, ол чугаалаан. Конфедеративтиг эвилел күрүнезин тургузарының талалакчызы болуп артканын, а Брест чорудулгазының үезинде конфедеративтиг эвилел күрүнезин тургузары чедип алдынар дээрзинге бүзүревейн турарын, ССРЭ Президентизи айыткан. Эвилел күрүнезиниң орнунга кеди чон болгаш арыг эвес структура тургустуна бээр таварылгада аңаа ол киришпес болгаш принципиалдыг бодалдар ёзугаар халажыр апаарын Президент дыңнаткан.

ПАЛАТАЛАР ХУРАЛЫНГА

МОСКВА. (СЭТА). Хамаарышпас күрүнелериниң кады найыралдажылгазының дугайында дугуржулга-биле холбаштыр чуртта тургустунган байдалдың дугайында Эвилел парламентизиниң депутаттары декабрь 12-де санал-оналдарын солушкан. Белоруссиядан болгаш Россиядан ССРЭ-ниң улус депутаттарын ол республикаларның удуртулгазы Эвилел парламентизинден кыйгыртып аппарган болганда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязын таарымчалыг чорударынга идегеп болур аргавыс чогенчиг-дир деп, Республикалар Совединиң даргазы Ануарбек Алимжанов чугаалаан.

Ново-Огарево чорудулгазынга киришкен суверенниг беш республикаларның президентилериниң ужуражыышкыны Ашхабад хоорайда бөгүн эгелээн, олар кандыг шиитпирни хүлээп алыры билдингиже чедир манаарын Республикалар Совединиң даргазы саналдаан.

Ооң-биле чергелештир, Эвилел парламентизинге чидиг мартылдаалыг чугаалажып көрүүшкүннер дөмей-ле эгелей берген. ССРЭ-ниң улус депутаттарының Оиза съездизин чыылдырар талазы-биле инициативтиг болүк ол чугаалажып көрүүшкүннерни эгелээн. Инициативтиг болүктүң удуртукчузу депутат Владимир Самарин Минскиге ат салдынган дугуржулганы дыка шыңгыы шүгүмчүлээн болгаш Борис Ельцинниң адрезинге кедергей таарзынмаан бодалдарны илергейлээн.

Тургустунган байдалды Эвилел парламентизиниң палаталар комитеттеринге ханызы-биле өөренип, сайгарып, Эвилел хоойлуларын тодаргай анализтеп [illegible] дараазында неделяда палаталарның каттышкан хуралын чыылдырарын депутаттар дугурушкан.

ДЕПУТАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Бо чылдың ноябрь 12-18-те үнген совет журналистерниң «Голос» деп солунунга Евгений Сапега деп кижиниң бижээнин «Арттар кырында дайын сезону» деп чүүлү Тываның чонун Россия Федерациязының хөй националдыг чону-биле, эң ылаңгыя орус чон-биле бакташтырар сорулгалыг, коргунчуг хоп-нүгүл болур. Ону декабрь 11-де үнген «Деткимче» солунга чара парлаан.

«Голос» солунда ол чүүлдү номчааш, ындыг нүгүлдү кижи кайган ханмас-тыр. Тывадан дашкаар өөренип турар тыва студентилериниң, шеригде ажы-төлдүң ындыг чүүлдер дээш бышпаан угаанныг, дүржок аныяк оолдарга өлүртүр, эттедир чоруу Кемерово, Красноярск, Иркутск, Москва, Свердловск болгаш ооң-даа өске областарда көвүдээн. Чүгле ийи чижек: 1991 чылдың ноябрь-декабрь эгезинге чедир Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажындан бир, Шемиден бир шериг оолдар өлүр эттеткен. Бирээзиниң дугайын «Тываның аныяктары» солунга парлаан. Шемиден оолдуң сөөгүн чаа эккелди.

Тыва Республиканың декабрь 18-те болур эөлчеглиг сессиязынга бо айтырыгны киригеш. «Голос» солунда Евгений Сапега деп кижиге Тыва Республика прокуратуразы херек оттурарын дилеп тур бис.

Көжелдей МОНГУШ.
Радиожурналист.

САГЫШ ЧОВААШКЫН

РСФСР-ниң Пенсия дугайында хоойлузу 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп амыдыралга боттанып кирер. Ооң-биле холбаштыр республиканың социал хандырылга органнарының ажылының хемчээли улгаткан.

Пенсияның хемчээли өзери-биле чергелештир бистиң республикада дөртен үш муң ажыг кижиниң пенсиязын эде санаар. Пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдыралы-биле холбашкан бо чугула херекке частырыг болдурбайн, шын санаары-биле Социал хандырылга министерствозунуң, ооң районнарда, хоорайларда килдистериниң ажылдакчыларының семинарын чоокку хүннерде эрттирери көрдүнген.

Пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдыралчуртталгазының байдалын экижидеринче, социал хандырылга килдистериниң ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарынче Тыва Республиканың Социал хандырылга министерствозу (министри С. Д. Киров) хүн бүрү кичээнгей салып турар. Министерство республиканың инвалидтер ниитилелиниң баштаар черинге дузаламчы кылдыр 10 муң рубльди, Кызыл хоорайныынга 5 муң рубльди, Улуг-Хемде социал хандырылга килдизинге 3 муң рубльди берген. Ол акша-хөреңгини назылап караанарның, кадыы кошкак кижилериниң амыдыралчуртталгазын экижидеринге чарыгдаар. Моон соңгаардаа ындыг деткимче, дузаны көргүзер. Бо болза кижилер дугайында сагыш салыышкын болур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АМ-ДАА ЧОГААДЫР

Караа көрбестерниң Бүгү-россия ниитилелиниң Тыва салбырының клувунга библиотека болгаш клуб чөвүлелиниң организастааны Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы-биле өөредилге-бүдүрүлге черинин ажылчыннарының ужуражылгазы солун болуп эрткен.

Чогаалчы бодунуң чогаал ажылы-биле чыылганнарны таныштырып, ам-даа чогаадырын уламчылап турарын дыңнаткан. Чогаалчының романнарының, тоожуларының, чечен чугааларының дугайында, хууда амыдыралынга хамаарышкан айтырыглар хөй болган. Сураглыг чогаалчыга библиотека ажылдакчылары суй-белектерни тывыскан.

Бистиң корр.

Даарта—энергетиктер хүнү

ЧЫЛЫГ—ХҮННҮҢ АЙТЫРЫЫ

Эртип турар неделяның эгезинде соок улам күштелип, казыыр үжен градус чеде бээр апарган. Чылдыңна бооп турары ышкаш, сооктуң күштелири Кызыл хоорайның чурттакчыларынга эскертинген. Чүге дээрге чуртталга бажыңнарының, ылаңгыя эрги кварталдарда бажыңнарның чурттакчылары квартираларында соой бергенинге хомудап чугаалап турар апарганнар. Ооң-биле кады школаларда, уруглар албан черлеринде болгаш эмнелгелерде байдал база дүвүренчиг бооп турар: бажың иштиниң температуразы чамдык школаларда болгаш ясли-садиктерде 7-8-ле градус чылыг. Чамдык школаларда уруглар тоннуг өөренип турар. Садиктериниң чаштары үргүлчү аарып турар. Чижээлээрге, чоокта чаа Кызылдың № 3 школазынга кезек када соок уржуундан өөредилге болбаан. Ол ышкаш № 15 садик болгаш школа назы четпээн уругларның өске-даа албан черлери хагдынарының кырынга чедип турган.

Декабрьның ортан үезинден февральдың төнчүзүнге чедир эң соок үе. Чогумна бо үеде Кызылдың чурттакчылары квартираларда соок дээш хомудап, батареяларны сентеп-селиирин негээр. Бо-даа кыжын ындыг байдал үргүлчүлеп турар-дыр.

Ооң чылдагааны хоорайның эрге-чагыргаларының болгаш чылыг-энергия районунуң, ооң участоктарының ажылдаңларының кышка чылдың-нашкак белеткели бооп турадеп дорт чугаалап болур. Чылдың чылыг дамчыдакоолайларының эрги шугумарын солуур үе келгенчааларын ам-даа чедир кылаан. Чамдык участоктард ылаңгыя чер кырында саан чылыг шугумнарының хлайларын шыппаан, азы даштыкы ораашкыннары сөуна берген, анаа-ла агаачылыдып турар. Кварталд иштиниң шугумнарының бадалы база ооң дээредевес. Ол бүгүнүң түңнелинде квартираларга чылыг дузу-биле четпейн, соок бо турарының ужуру ында.

Чылыгны берин турар төп чер — Кызыл ТЭЦ-те байдал кандыгыл? Бо айтырыгны ооң удуртукчуларынга «Шынның» корреспондентизи салган.

— ТЭЦ-те байдал бо хүннерде дүшкүүрлүг деп дорту-биле чугаалаар апаар. Хоорайны чылыг-биле долдур хандырарын чедип алыр дээш коллектив бо хүннерде бүгү хемчеглерин ап турар. Он дугаар котёлдуң септелгезин келир айның эгезинде доозар ужурлуг бис. Аңаа чедир чылыгның деңнелин көдүрүптер деп аазап шыдавас бис.

Ол дугайын чугаалааш, ТЭЦ-тиң директору В. П. Саламатов хоорайның чылыг-биле хандырылгазының айтырыы чүгле станцияның эргезинде дээр болза шын эвес апаарын тайылбырлаан. Котёл агрегаттары боттарының хуусааларын чедир ажылдаан, эргижирээн. Оларны септеп-селиирин чогуур үелеринде чорудуп, ажыглал-хайгааралын техниктиг негелделер ёзугаар кылыр ужурлуг турган. Ол ышкаш бедик мергежилдиг специалистер, ажылчыннар чедишпейн турар.

Бо хүннерде станцияның оттулар чүүл-биле хандырылгазы берге байдалда туруп турар. Складта чүгле 16 муң тонна хөмүр-даш бар. Ынчаарга хонукта-ла муң тонна оттулар чүүл чарыгдаттынып турарын алыр болза, ол айтырыгның кайы хире шыңгыызы илдеңдир. Ооң бир чылдагааны — «Каа-Хем» разрезтен хөмүр-даш сөөртүрүнүң улуг шаптыктаашкыннарда таваржып турары болур.

Республиканың чамдык үлетпүр бүдүрүлге коллективтериниң болгаш албан-организацияларының чайгы үеде оттулар чүүлге чагыгны киирбейн, ам соок эгелей бергенде дүвүреп, ону сөөртүп ап эгелээн ужурундан ол разрезтен хөмүр-даш чүдүрүп алыры дыка берге бооп турар.

— Хоорайның ийиги автотранспорт бүдүрүлгези (начальниги К. У. Чамзын) хүн бүрүде чогуур санныг автомашиналарны тускайлап берип турза-даа, оттулар чүүл сөөртүлгези эвээш бооп турар. Ол чогум-на үстүнде чылдагааннардан хамаарыжып турар. Ону барындаалааш, бистер «Каа-Хем» разрезтин (директору В. В. Тропин) удуртулгазы-биле сырый харылзааны тудуп, хөмүр-даш чүдүрүлгезин шапкынчыдарының хемчеглерин алган бис — деп, бүдүрүлге-техниктиг килдистиң эргелекчизи Г. И. Лобанова чугаалаан. — Директорнуң оралакчызы эш Толмачев бо хүннерде бир чүдүрүкчү механизмин биске хүннүң ажылдаар кылдыр тускайлаарын аазаан. Ол сөзүн эөлээр болза, байдал өскерлип болур арга бар. Ынчалза-даа чүдүрүкчү амдаа чок бооп турар.

ТЭЦ-тиң коллективи хөделип-ле турар бүгү котёл агрегаттарының доду күчүзү-биле ажылдаарын чедип алыр, хоорайны чылыг-биле шыдаар шаа-биле хандырар дээш кызымаккай ажылдап турар. Ону коллектив кежигүннери боттарының дорт хүлээлгези деп эки билирдаа. Боттарының шудургу ажыл-ижи-биле ону хандырып турар кижилер ында эвээш эвес. Котёл цегиниң улуг машинизи Г. Ф. Иванов, турбина цегиниң улуг машинизи В. Ф. Дулов, чылыг дамчыдылгазының слесары О. Оюн, слесарьлар П. С. Попов, Н. Е. Ситникова дээн ышкаш өске-даа он-он, бедик мергежилдиг хоочуннар кызымаккай ажылдап турарлар. Кызыл ТЭЦ-тиң коллективинде республика найысылалын чылыг-биле четчир хандырар дээш бүгү хемчеглерин ап турар.

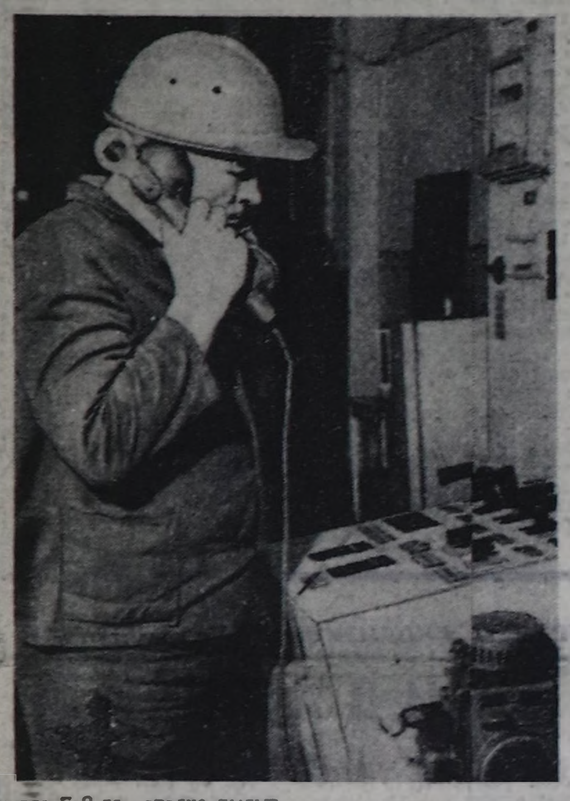

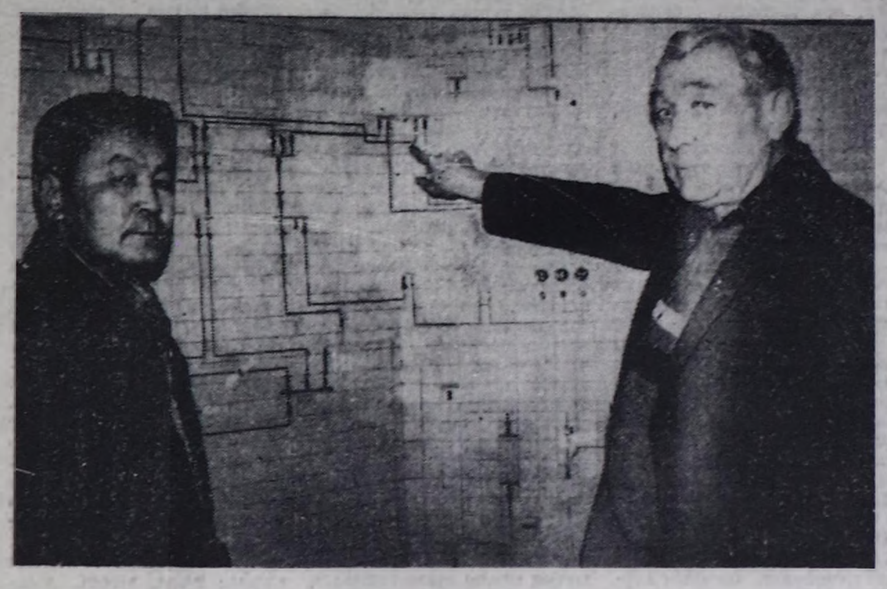

Тыва коммунэнергонуң хөй кижилиг коллективи боттарының профессионал байырлалын чамдык чедишкиннер-биле уткуп турар. Республиканың хоорай-суурларын болгаш малчыннар турлагларын электри энергиязы-биле үзүк чок хандырар дээш амгы бо бергедээшкиниг үеде арга-курлавырларны долузу-биле ажыглап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың электри станциязында.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Тыва Республиканың Өвүр болгаш Сүт-Хөл районнарының девискээринде чурттакчылыг черлерни эде адаарын бадылаар дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң чурттакчылыг дараазында черлерни эде адаанын бадылаар:

Өвүр районда Торгалыг суурну — Дус-Даг суур.

Сүт-Хөл районда Сүт-Хөл суурну — Суг-Аксы суур деп моон соңгаар адаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1991 чылдың декабрь 2.

ӨРТЕК ӨЗЕРГЕ ДҮВҮРЕНЧИГ

Ам база-ла амыдырал хандырылга дээш дүвүрээзин, сагыш човаашкыннар бооп эгелээн. Аъш-чем болгаш өске-даа барааннарның өртек өзүлдези чонну дүвүредип эгелээн. Телевизорга Москвадан дамчыдып турары-биле алырга, чаңгыс хлебтиң (булочка) өртээ 5 рубль 28 көпеек. Ону ноябрь 12-де-ле өстүрүпкен деп турар. Ында чыылган чондан айтырарга, харыылары мындыг боор чорду: «Шын деп чүве бар бе, шын кайдал», «Бо дээрге арын-нүүр чок оюн-дур». Бир кырган херээжен кижи: «Бо бичин хлеб-тир, дуу улуг хлеб-биле орнап берип көрүңер» деп дилеп турду. Кээргенчиг эвес-тир бе?

Мээң бодалым-биле алырга, бистиң чуртка рынок, кризис деп чүүлдерни кылбаан болза эки. Ону үстүкү чагырга-чазак бодунуу-биле, өжегерээн кылып турар хире-дир. Өртек-даа, шалыңдаа биеэги хевээр турда, хамык бараан-сараан ховартап турбаан-на болгай. Ынчан ам рынок харылзааларынче кирер турган. Биске ындыг болбаан. Мээң саналым болза, бо сөөлгү өртек өзүлдезин бистиң республикага кылбайн баар аргазы чок бе? Азы хөй эвес, бичин өстүрзе, чижээ, 50-60 хуу хире аан. Оон башка Москвадан санааны 400 хуу өзер деп турар-дыр.

Бо чүүлдү бичин-даа бол өөренип көрүп, чоннуң сеткилинге таарымчалыг кылдыр кылза черле ажырбас боор. Чүге дээрге бис ботдогуннаан республика-ла болгай бис.

Амыдыралдың бергези бистерни сы базып келген-дир. Ооң иштинде мен бодум, мээң өг-бүлем, ажы-төлүм, оларның ажы-төлдериниң, дөргүл-төрелиниң дээш, бүгү чоннуң амыдыралы мындыг байдалда келген-дир. Оода бодувустуң республикавыска чүгээр чиик кылдыр кылып алзывысса кандыгыл? Мен база чоннуң чаштанчызы, ооң дамдызының дамдызыла болгай мен. Ынчангаш база бүгү чон дээш сагыш аарывас, дүвүревес аргам чок.

Салчак КААДЫР.
Ажылчын.
Самагалдай суур.

ТЫВЫШ ЭВЭЭШ ЭВЕС

Бо чылдың аңныыр сезонунда тайгаларже 2500 ажыг аңчы аъттанган. Оларны эргежок чугула окчемзек, аъш-чем, транспорт, чурттаар чер-биле хандырган. Баштайгы медээлер ёзугаар алырга, тывыш багай эвес болуп турар.

Чөөн-Хемчикте «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агый чериниң девискээри делгем болгаш ында янзы-бүрү үнелиг кештиг аңнар бар. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Моңгүн-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнардан бо чылын дөрт чүс ажыг аңчы аңнап үнген. Олар эвээш эвес тывыштыг ээп кээп турарлар. Аңчылар ам он сес муң ажыг диниңни, 25 киштн, 22 күзенни, 5 дырбактыгны болгаш өске-даа өлүктү дужааган. Өлүктүң өртек-үнези улгатканы-биле дужааган кештерниң шынары элээн экижээн. Оон аңгыда эвээш эвес аң эъдин дужаап турар.

Аңныыр сезону уламчылавышаан.

Бистиң корр.

Аксывыс-биле аал көжүрүп туруп бербээн бис бе?

Оон бээр элээн үе эрте берди. Тыва телевидениениң «Медээлер» деп дамчыдылгазынга мынча деп дамчытканын дыңнаан мен: «Мооң мурнунда чылдарда Кызылдың эът комбинады инектиң баш, дуюун, иштихырнын бокче төп, төтчеглеп турган. Ам ындыг чорукту болдурбайн, ол бүгү чүүлдер-биле кара-савацны кылып болбаазырадып, шенелдезин кылган. Ооң түңнелинде эки шынарлыг кара-савацны эът комбинады бүдүрүп кылган. Ам шуудап кылып эгелээн. Республиканың садыг-магазиннерингe кара-савац көстүп келир. Тыва кара-савац-биле ажырбас, муңгаравацар» дээнин телевизор дамчыштыр дыңнаанымны сактып ор мен.

Телевидение дамчыдылгазындан ындыг медээ дыңнааш, оода-ла кара-савацны боттарывыс бүдүрүп турар апарганывыска амыран, өөрүп олурдум. Бо хүннерге чедир садыг-магазиннерде кара-савац көзүлбестээн, харын-даа тывылбас ховар бараан болу берген. Дылывыс-биле дыт ужуруп, аксывыс-биле аал көжүрүп туруп бээривиске таарыжыр бе?

Василий МОНГУШ.

ХОВУ-АКСЫ: ооң келир үези

«ЧОРУУВУС БҮТКЕН ДЕП БОЛУР»

Каш хонук бурунгаар солунувуска Хову-Аксы суурнуң чурттакчы чонунуң чыыжының дугайында чүүл үнген болгай. Аңаа «Тыва кобальт» комбинатты «Норильск никель» концериге каттыштырар дээнинин дугайында чугаа болганын номчукчуларга дыңнаткан бис. Ол чугаа ёзугаар болгаш комбинаттың күш-ажылчы коллективинин шиитпиринге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов болгаш комбинаттың директору А. В. Меньшиков Норильск чедип, ук концериниң удуртулгазы-биле ужурашкан. «Шынның» корреспондентизи Николай Базыр М. С. Козлов-биле ужуражып, аңаа элээн каш айтырыгларны салган.

— Чоруунар түңнели кандыг болган ирги, Михаил Сергеевич, ооң-биле бистиң номчукчуларывысты таныштырын көөр силер бе?

— Баштай бичин тодарадылга: мындаа Хову-Аксынга болган чыышка комбинаттың «Норильск никель» концерн-биле кады ажылдажылгазының дугайында чугаа чоруп турган болгай. Херек кырында ол хоорайда «Норильск никель» деп комбинат болгаш «Норильск никели» деп концерн бар чүве-дир. Аттарда бичин-ле ылгалып турар чүүл барын эскерип тур боор силер. Концерн дээрге, билдингирле болгай, деп эргелиг бүдүрүлгелер каттыжыышкыны дээнп ол. Ол аажок улуг, күштүг концерн чурттуң ангы-ангы булуңнарында өнүг металлургия талазы-биле бүдүрүлге черлерин каттыштырып турар. Ынчангаш чогум-на ол концерн-биле бистиң комбинадывыс кады ажылдажыр деп турар.

Норильскиде ол комбинаттың директору А. В. Филатов концериниң чиңгине директору бооп турар. Ол бисти аажок чылыг уткуп ап, келген херээвис талазы-биле даалгаларны бис ооң өрээлинге олурувуста-ла, бодунуң ажылдакчыларын кыйгыртып келгеш берип кагды. Ынчангаш комбинатты концериге каттыштырарынга баш бурунгаар чөпшээрешкенинден оларның ойталавайн турары ооң-на билдине берген. Ынчангаш чоруувус колдуунда бүткен деп болур.

— Ол кады ажылдажылга чогум-на канчаар илереттинер боор чүве ирги?

— Комбинат ийи чыл дургузунда «Тыва кобальт» комбинатка 20-25 миллион рубль түңнүг хуу чок чээлини бээр. Ол акша-хөреңгини колдуунда «Норильск никель» комбинаттың кобальт концентрадын болбаазырадырының технологиязын шиңгээдип алырынга ажыглаар апаар. Ук технологияны шиңгээдип алырының тодаргай айтырыгларын декабрь 16-18-те концериниң тускай эртемниглериниң Норильскиге болур чөвүлел хуралынга чугаалажыр. Аңаа ам Красноярскиде болгаш Новосибирскиде чоруттунуп турар шенелде ажылдарның түңнелдерин база дыңнадыр. Ынчангаш бистиң барган айтырыывыс чогум-на аңаа үзе шиитпирлеттинер апаар.

Ынчангаш комбинаттың удуртулгазы «Тыва кобальт» комбинаттың «Норильск никель» комбинат-биле кады ажылдажылгазының дугайында тускай доктаалды хүлээп алырын Тыва Республиканың Дээди Совединден болгаш Министрлер Чөвүлелинден дилээн. Ол ындыг болбайн аан, ол хире хөй акша-хөреңгиге кады ажылдажылгага быжыг үндезин, магадылал херек-ле болгай.

— Бистиң аажок карылгалыг комбинадывысты концериге кадып ап турарының чылдагааны, норильскижилерниң сонуургалдары чүү ирги?

— Хамыктың мурнунда, бо кады ажылдажылганың комбинатта тургустунуп келген байдалды экижидеринге идиг боорунга идегел. Шак ындыг ховар дээн дериг-херекселдерлиг комбинатты анаа-ла кааптарга, кымгадаа база хомуданчыг болбайн канчаар. Ооң кадында комбинаттың удуртулгазында Хову-Аксының чоогунда кайы-бир совхозтуң баазазынга шыырак дээн дузалал ажыл-агыйын. Хадың хөлге дыштанылга баазазын тургузар дээн бодал бар. Бодап көөрге, ындыг-ла нарын эвес негелде хире. Оон кадында ол алдынган чээлилерин бистиң комбинат алызында барып дедир эгидер апаар болгай. Ынчангаш комбинаттың Норильскиниң эргезинче бүрүнү-биле шилчий бээриниң дугайында кандыг-даа чугаа чок.

— Чаа эгелээр бүдүрүлгеге кадрлар айтырыы канчаар шиитпирлеттинер ирги?

— Бистиң комбинадывыстың тускай мергежилдиглерин эде өөредиринге, стажировкаладырынга «Норильск никель» белен. Чаа шугумну ажыглалга киирер үеде, ооң соонда кезек үеде бистиң улусту өөредиринге Норильскиден улус эргежок чугула херек апаар дээрзи чугаажок. Кол угланыышкын — үндезин чурттакчылардан кадрлар белеткелинче болур.

— А боттуг ажылдар чогум-на кажан эгелээр ирги?

— Демги чугаалааным чөвүлел хуралга чогуур шиитпир хүлээп алдынар болза, келир чылдың эгезинде, январь айда-ла чедип алдынган дугуржулгаларны документилер-биле быжыглап болур деп бодаар мен.

Бии-Хемниң Туранда районнуң автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачылары бо чылдың күскү дүжүдүн ажаарынга күш-ажылчы үлүүн киргеп. Хой тоннаа хараа шөлдерден шыгжамырже киргеп. Ол ажылга бүдүрүлгениң хоочуну (чурукта) Анатолий Андреевич Васильев база шалыпчы киргишкеп.

Андрей Васильев шалыпчы ажыл-ижин-биле дидим бүрүнгаарлавышаан. Ол септеп алган «КамАЗы»-биле Саян артындан республикага херектиг чугула чүүктерни дажыглап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Мөзшынар болгаш рынок

ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК

Япон электрониканың бараанналарының идегелдиг шыпарлыы бүгү делегейде билдингир. Каны-бир фирманың бүдүргеп телевизорузазы магнитофону, бак-чаяан болуп, үрелип калган болза, япон ажылчыннар ол дораан эттиң ээлериниге келгаш, магадыладыг хуусаавга эттп (чижээ, япон телевизорнум магадылал хуусаавын 20 чыл безин кылдыр салган болур деп дыңнаан мен) дарый-ла эдип кылып бергеш, бурүүзүн миннип, пат-ла болурлар ышкажыл. Оларның кылган ажылы дээш харыысалгазы ол хире бедик, фирмазының ат-алдарын бодаары ол хире улуг. Бодунуң бүдүргеп эт-бараанынга ёзулуг мастер бодунуң төрээн төлүнге дег хамаарышталыг болур.

Ам бисте үүү болуп турар-дыр? Рынок экономиказы деп билиишкинин амыдыралга дестелип чадап чыдырда-ла, кандыг хажыдыыкшынар каракка көстүп келди? Оон түнелинде чоннуң дыка хей кезии «рынок» деп сөстен безин коргар апарган. Оон алыс утказы «мөлчүүшкүн» деп билиишкин-биле чыпшыр тутуп турарының ужуи соора будалып турар.

Рынок харылзааларының ужу-кыдыын биске баштайгы коммерция садыглаашкынны көргүзүп эгелээн. Күртне өртектериндеп кашдаа катап улуг болу бээрин рынок деп чүве ол-дур аа деп бодай берген бис. Шынында, бир чамдыкта бистиң караавыска ажыы-биле спекуляция чоруп турганы ол. Бетинки бодүүн чижектерден көрүп көрээлиер даан. Күрүне бүдүрүлгезинге үндүрген эрин бүдүүр помаданың өртээ 1 рубль 50 көп. Ол-ла помаданы коммерция садыында 15 рубль деп каан. Өзүлде он катап улгаткан! База-ла Ростов хоорайның таакпы фабриказыкга бүдүрүп савалаан сигареталарның күрүне өртээ 80 көп. турбуже, ону 4-6 рубльге саарып турган. Чигирзиг дайнаар резинканы (бирээзиниң-не 26 көп.) сонгаартан муң-муңу-биле садыл алгаш, меге документилер-биле бистиң коммерция магазиниерлиге 2-3 рубльге дужаан турганывыс дугайында «Семь дней Тувы» деп солунга бижээнин номчаан, бисти кайы хире ыят чогу-биле мегелеп турганын ооваадап билип орар бис. Шак мындыг ойлуг чок чоруктарны бистер шөлээп көрүп, аамайывыс-биле мегеледип-де олурар бис.

Ол бүгү чижеш садыглаашкынны рынок экономиказынче шилчиндирикиниң дүрүмнери деп билип, мындыг болур ужурлуг чүве ыйнаан кылдыр бодап келдивис. Бир чеже ол үр чылдарда чагырып-дужаар системаның кижилерни бодал чок кылдыр хевирлеп «кижизидип» каапканының чылдагааны болбайн аан. Оон кадында эрги-ле системаның ие-дүптеги структуралары ындыг ыят чок аажылалдарга удур түржүп шыдаавас болган. Демократия, ажык-чар, рынок деп чаа билиишкиниерге сылдаглап алгаш, чамдык тывыштыг, кажар кижилер хууда байып алырының ылаптыг үелери дүшкенин бо амыдыралдың аай-баш чок саймаарлдарыбиле чергелештир угаай тыртыпканнар. Чон ажыг дерп-биле ажылдап алган акшазын күрүне садыгларында куруглаашкынның ужурунда, демги-ле тывыштыг кижилерниң карманынче чөпшүлү-биле кир каап берип турда, оларда тоорхерексээр чүү боор: акша саарлып турда, эрге-чагырга база холукда деп бил.

Ол бүгү амыдыралдың хүн бүрүдеги деңнелинде чоруп турар болза, дүрүмшиптир хүлээп алыр, оонбиле шаптыктыг чүүлдерни чайладыр ужурлуг албан деңнелинде спекуляция дээн ышкаш үүрмек «ажылхерекчи» байдалды овларып көрүксевейн турар. Дортубиле чугаалаарга, республиканың эрге-чагыргалары ол бүгү корум-чурум чок чоруккче каракгы карак шилин өттүр таваар көрүп олурар. Ол хамаанчок сөөлүн бодаваан дугуржулгалар кылдының эгелээнинге чон таарзынмайн турар. Чижээ, чехтер болгаш моолдар-биле чоннуң хереглел бараанналарын Тываның хөмүр-дажы, ыяжы-биле орнажыр дугайында чугаага «Шынның» номчукчулары Д. Ондар, О. Шүүней, В. Ооржак, В. Хуурак болгаш ескелердээ удурланып, «кайы ыракган саржаг-биле Тываның ыяжын орнап, төтчелээн херээ» чок» деп редакцияже бижээн. Оларның ол дүвүрелп үндезин чок эвес, ук авторларны бодум хуумда деткиир мен. Хырыпга ой нижер-чиир чем дээш, төрээн черниң арга-ыяжын кыргыры сагышка дыка-ла аар.

Шынында үс, ногаа консервалары, быштак, пиво, кедер идин-хеп аймаан бистер ёзулуг рынок негелдезинге чагыртып, таптыг хөделир болзувусса, маңаа Тыва иштинге бүдүрүп үндүрер ужурлуг чүве-дир. Чүгле ол бүгүнү кылыр дериглер херек. Бир эвес дашткыдан дериглер болгаш технологияларны амдыкы дээреде ыяш, хөмүр-даш-биле орнай садып ап турган болза, ужур-ла ыйнаан.

Бо чазып мен дүш боот Кыдаттың бир фирмазының орнажып болур эт-бараанарының дапзызын көрген мен. Онда черле чүнү чок дээр. Ынчалза-даа мени эң не сонуургаткан чүве — алгы эттээр, чүү ээрер, печенье, мороженое, пиво кылыр дериглер болгаш бичии тракторлар, алгы-неш даараар, быжар машиналар болган. Мындыг оназа чүүлдерни республикага тып, садып алыр болза, чеже барааннарны боттарывыска бүдүрүп болбазыл? Кара угаан-биле бодап көөрге, пжип-чип, кедип каапкан бараанналрның орнунга, ол барааннарны бүдүрүп кылыр дериг-херекселди чүнү-даа мурнай тыптынары чугула болгу дег. Олуттa олча чок, хөделгени дээре.

Чоокта чаа Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Швейцария чорааш, ол чүрттүп бичe ГЭС-терни билдилиг ажыглап турарын магадап келген. Бистин республика база улуг-биче дагы хемнери-биле бай болганда, ол дүржулганы бистиң ке ажыгрын шуут-ла бүрган аяан деп бодаалды дарга илереткеп. Ниче хемнерге С-тер кылырының депшелиг технологиязын олуртпан чүге садып ап бас деп? Чүгаа кадында ма сактып кээлиг бичe ставлларның орну ам-даа бисбар (Чал-Кежиг чоогунда Элегес хемде). Тыва хамаышпас күрүне турар усадыка хей чүүл дерни боя кылып, тургустүнүп ыңчыткан боллур ийин. Росяның составынга киргешдн-на азырадыкчы хөөнге чанчыга бергевивис чаш эвес.

Ынчанга чоннуң байлаа болур ыз, хөмүр дээн ышкаш чүүлэтти, мурнунда алдын-мөңгүнүп үчёт чок эстип үнеөргени дег, ынчаар төтчеэр байдалды тургуспас турлуг бис. Бин-Хем район девискээринден бир-ле кооператывке кезер үезикелген ыяштарны кезип алырын чөпшээрээн тург (та кымның чөпшээрелиүве). Оон ыяш кезикчилербагай эвес, эки ыяштарны журуп аппарганының сода, ам кээп ыңдыг факт тереттинип үүнүп келген. Бүр ам, дүмчүүвус адааидээки арга-арыгны хоозурадыц үндүр сөөртүп турда, билип олурар улустур бис. Йдус камгалалының ыркотеди та чүнү көрүп олуан, чөпшээрел берген алй черлери ол ыяш кезимлерин та чүте контроль ч, шөлээн каапкан.

Мындыг ёзу-дүрүм чок чүүлдер биа болуп турар, а бистер ге-дүп болганда, кажан апып каапканда, орай минң кээр-дир бис. Ыяшты оон чылдар ишпинде өстүп кээр болгай. А хөмүр-да база бойдустуң төнүүлар кыдыг-кызыгаарлыг курлавыры-дыр. Чиг этти боюнерде чипкеш, салгалдарывка чүнү артгырып бээр улус бис? Мал өстүрүп-өстүрүп, оон кежин, дүүн үнүү садары харын ужур-ла ыяаан. Ону кижи өстүрүп эболур. А бойдус курлавыры садып, чарыгаарлы амы эвес айтырыг. Ол чоннуңончүү болганда, бо талазы-ле чоннуң чөпшөөрелиг херек.

Чөрле ынчаш рынок дээш бүгү чүвеим чүдүлеп, ачынче салыпп ыяштарга таарышпас. Салгалдарывыс бистен айтыра бээр. Удуртуур башталр эрге-чагыргаларның бо талазы-биле чоннуң хурунга мөзүшынарының харыысалгазы турар үүдүлүг. Мөзүшынарының харыысалгазы деңискээринде чүүле болуп турар болдуур. Ол бүгү дээш шырыылаарын иштеп турар. Рынок дүгле аптар-тиктер, ажырыышы сеткил-биле эвес, а кижизиг, мөзүлүг езу биле сураун дээр болза, индыг байдалдарны тургузар херек. Ол эрге-хоолгу чоргадыкчыларындан улуу биле хамаажыр.

Тыва чүгле бодүүнүң курлавырлары-биле бот-хүүзүнда рынок харылзаларынга кыстырып олурзун дээр бодалыы-даа чок. Харын-даа делегей рыногунче чоорту үүнүп, каттышкыла езузу биле чурттап өөренир апаар. Оржыр-солчур, каттышкан будүүлгелерни тургузар, дашткы капиталдың салъяшкының хаара туда), мурнакты технологияларга, өөренир дээш ажылчыннар-биле аай-дедир солчур, специалистерни сайгыраптай өөредиглер черлериниге белеткедип алыр-даа ам ажыыкаш бүгудеге компаниялыг арга-хевирлерни ажыглаары тон чугула. Оны чедип алыр дээш улуг даргаларывыс кызыл-кылайын турарын көрүп, билип турар бис. Ынчалза-даа бистиң хырыныс тоттурар дээш ынча улуг өргек-үне үндүрери чөптүү бе? Үнелиг чиг этти хүн бүрүдегин ажыглаваш, онтаптар бараандарынга турканыны бодап, орнай бериптеринге удур мен. Кайы хире хемчээлдиг, кандыг чиг эт кандыг барааннарга орнатынар дугайында отчёттуу эрге-чагырганар доктаамал чон хурунга берип турауи деп бодаар мен. Бүгү чүве чоннуң контролюнга турауи. Ынчан мөзүшынар болгаш рынок деп ийи билиишкин чаглыс дежир точкага келир магатюк.

Надежда ЭРГЕП.

КАИ экраны

ЧҮГЛЕ ЧАҢГЫС НОЯБРЬ АЙДА

Ноябрь ай агаар-бойдус талазы-биле орук шимчээшкинниге эң таарымчалыг эвес айларның бирээзи. Оруктарның чамдык черлеринге хар хөртүктер, дожан-доңаттан тайгактар эвээш эвес болур. Оон кадында эрткен айда республикага бензин хандырылгазынга элээн бергедээшкиннер тургулаанындан орук болгаш коммунал ажыл-агый албаннарының ажылдакчылары оруктарга тайгактарны эвээжедирп-биле элезин төгерин чогуур деңнелге хандырып шыдаваанар. Ынчаташ чолаачылардан бо талазы-биле хомудалдар-даа, дилеглер-даа эвээш эвес болган. ИХМ-ниң Күравтоинспекциязының ажылдакчылары районнарга транспорт шимчээшкинин чүрүмчүдар дээш чаңгыс эвес удаа үнгүлээннер. Ынчалза-даа байдал аажок-ла нарын болган.

Ноябрь айның дургузунда республикага болган 41 орук-транспорт болуушкуннары демдеглеттинген, оларга 10 кижи амы-тынындан чарылган болгаш 42 кижи чиик база аар кемдээшкиннерге таварышкан. Эрткен чылдың бо үезии-биле деңнээрге, оруктарга озал-ондактың озулдези 46,4 хуу, кемдээшкиннерге таварышканнар 27,2 хуу хөй болган амы-тынындан чарылганнарның саны ийи катап хөй.

Орукка болган озал-ондактыг чүүлдерниң сайгарылгазындан дараазында чүүлдерни көрүп болур. Үскүлежишкиннер — 8, автомашиналарның андарлыышкынналр — 3. Оларның аразында онза черни оруктарга чадаг чораанналрны автотранспорттуң кайы бир хевирн-биле таварылканы эзлеп турар. Бүгү-ле демдеглеттинген автоаварияларның пинти санының 65,8 хуузу ындыг болуушкуннар боол турар. Ындыг тос болуушкуннуң түнелинде 10 кижи амы-тынындан чарыгаан, оскелеринге 21 кижи кемдээн. Ылангыя республика майысылалы Кызылга ол болуушкуннарның хөй кезии онаажыр.

Шак ынчаар, ноябрь 7-де кежээликтей Кечил-оол болгаш Советская кудумчуларның белдирнге халаа эзирик хамааты Иван Иванович Е. светофор кызыл оң көргүзүп турда-ла, кудумчу кежии чыткаш, машинага таварткан. 11-де Тес-Хем райондан Т. И. Ондар эртип чыткан машина дозуп аар дээш оруккче үне маңнап келгеш, шинчеп үнүп орган автобуска таварткан. 28-те Оюн Күрседи кудумчузунга школалчы уруг турган микроавтобус артындан хенертен үне халып келгеш, эртип чыткан автобуска таварткан. Бо херек талазы-биле истелге чоруп турар.

Когараанарның аразында бичии ургларның эвээш эвес бооп турары дыка хомудаңчыг. Бо чыл дургузунда оруктарга 15 элээди уруглар амы-тынындан чарылганын болгаш школа назылыг 55 кижи кемдеп, чамдыктарының бүгү назыныда бертик-межел кижилер бооп артканын канчап черле аңаа демдеглээр боор.

Ниитизи-биле эрткен он бир айларның дургузунда оруктарга чадаг чораап 188 кижи автотранспортка таварткан, оларның 51-п мөчээн, 151 кижи кемдээшкиннерге таварышкан. Олла үе дургузунда оруктарга амы-тынындан чарылганнарның саны 17,5 хуу көвүдээн.

Оон-биле кады оруктарга мындыг болуушкуннар база тургулаан. Ноябрь 6-да 18 шак үезинде Кечил-оол кудумчузунга бир эзирик хереэжен бодупуң амы-тынына четтинер сорулга-биле эртип чыткан машина адаанче кире халыырын оралдашкан. Харын-даа чолаачы аажок кичээнгейлиг, оожум чоруп орган болгаш арны-бажын боду сивире дүжүп алган хераженни эмчинге чедирип каан. Күжүрүүн бажының дуктеринге эвээш эвес көк дүктер немешкен болбайн аан. А 22-де Кызылга А 62-87 ТВ деп күрүне дугаарлыг ИЖкомби андарлып калган. Машинаны мунуп чораан хамаатының ону оорлап мунганы истелгеден илереэн. Шуут кайгамчык чүве ооң соонда болган: ол болуушкун соонда он хоюк эрте бергенде, үүгле ынчан машинаның ёзулуг ээлери ооң читкенинин дугайында билдиринишкинниг келгеннер. «Мыпчага чедир үүге бисне дыннатпаан, билдириишкин эккелбээн силер?» — деп, айтырыгга «Байырлап турган болгай бис, чай кайда дээр силер» — деп, харыы бердинген. Магалыг-ла сагыш амыр улус база чоруур але?

Озал-ондак болуушкуннарының бир кол чылдагааны — руль артынга арагалаашкын. Республикада оруккка озал-ондактыг болуушкуннарның ниити санынга хамаарыштыр ооң деңнелп 23,1 хуу бооп турар, а Тожу, Өвүр, Монгун-Тайга районнарда бүгү аварияларның чартыындан хөй кезии. Сүт-Хөл болгаш Тес-Хем районнарда тустузуида 44,4 база 45,4 хуу чедип турар.

Сөөлгү үеде чамдык удуртукчулар албан-хүлээлгелерин үттүп, оскелерге үлегер болур хамаанчок, боттары руль артынга бо-ла эзирик олуруптар болу бергеннер. Үүгле ноябрь айның дургузунда автотранспортту эзирик башкарып чораан удуртукчуларны мадаа адаар болза, эки боор:

Виктор Александрович Федоров — «Восток» агрофирма, дарганың оралакчызы, Олег Ховалыгович Сарыг-оол — КПТУ-1, мастер, Юрий Александрович Петеримов — ДОСААФ, мастер, Владимир Викторович Кунзей — «О-Шынаа» совхоз, кол инженер, Сергей Туматович Ангыр-оол — республиканың Агроүлетпүр чөвүлели, килдис эргелекчизи болгаш өске-даа удуртукчулар хамаарыжыр.

Виктор ОШЕПКОВ.
ИХМ-ниң КАИ килдизиниң улуг инспектору, милицияның майору.

Агроүлетпүр килдизиниң почтазындан

ТОС ЧҮЗҮН МАЛ КАЙДАЛ?

Тооруктуг долгай таадым
Долганзымза тодар-ла мен,
Тос-ла чүзүн малывыкны
Доруктурза баймыр-ла мен.

Аян үнүүг ыраажылар бадырыптарга, аал-оран, ак баштыг тайгалардан батканарыг хеннер, мээстеринде, белдеринде, шаттарында оттаан хөй малывыс каракка чуруттунуп келир. Чоргаар, хостуг, делгемдээ ыры. Ыры-ыры-ла дийик, а тос чүзүн малывыс чүлер боор чүвел? Кады санап көрээлинер. Аът, инек, хой, ошку, теве, сарлык, иви. Чеди болду. Ам 8, 9 дугаары кайыл? Хаван, дагаа, коданы мал санынга киирер бис бе? Чок, олар черле кирбес. Шаг-шаанда буурбулан азырал амытаннар турган деп тоолчүргу чугаалар бар. Бир эвес оларны тывалар азырап турган болза, өгбелеривис арай деп эткир, чаагай, улуг-шыырак малын тайга-сынче хостуг салып чорудуптуп болур турган деп бе? Ол канчаңдаа болдунмас айтырыгдыр.

— Тос чүзүн малывыс чүлер боор чүве ирги аан? — деп, улуг-биче кижилерден, ооң иштинде башкы, эртемден, төөгүчү болгаш өске-даа улустан айтыртынып шаг болдум. Адак соонда Моолда Цэнгэл тывааларынга база салдым, түүнел болбаан.

Чамдык кыганнар:

— Та, чүге тос чүзүн мал деп ырлажып үнүп келген чүве, черле чеди чүзүн малга чораан чүве-дир — дижир мындыг болдулар..

Өгбелеривис, бурун шагның тывалары, тос чүзүн малдыг бис деп канчап мегележип ырлажы бээр ийик.

Кижи дилээнин тывар дээр, сес, тос дугаарын мынчаар тыптым. Сес дугаары — элчиген. Ол дугайын бадыткаар улус хей. Оларның бирээзи Баян-Тала суурда, чурттап орар чеден дөрт харлыг Орус Доңгүр-оолович Куулар.

— Сүт-Хөлдүң Кызаа-Шыгы дээр черге Оттук-Хай деп кижи чоокка чедир элчигеннерлиг органын көрген мен. Чеди бе, азы сес санныг элчиген чораан. База Ашак-Ноян деп шолалыг Чымба бээзи дээрэи элчигенлерлиг турган — деп, ол мону сөглеп берди.

Оон ынай, элчигенниң мурнуу дүүн өрттеткеш, сидии үнмейн барган улуска чыттадыр турган. Үүгле азырал мал эвес, кара эмге ажыглалы бар болганы ол. Бо талазы-биле Д. Насанбуян «Монгол эм домыл заказ» деп Улаанбаатырга 1991 чылда үнген помунга ону база бижээн.

Тос дугаарын кончуг эки билир силер. Билир-даа болзуңарза, мал санынга кирген дээрэин черле эскербейи чораан бооруңар чадавас. Тоста — ыт. Делегей төөгүзүнден көөрге, дириг амытаннардан кижиге бир дугаар эш, өөнүк болуп келген дириг амытан ыт болгай.

Ыттың ээдин чиир, сүдүн саап ижер бе деп далаш айтырыг салбайн көрүнер, калы сайгарыптаалыңар Шаг-шаандан ада-өгбелеривис ыттың кежин эттеп-үштаап, үтдеишки даарап кедип чоокшулап-даа кээр аргаларны чок бооп турар.

Бо чылдың эрткен он бир айларында Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары күрүнеге 14.000 центнер эът садар планның үүгле 8502 центнерге күүсеткен. Ол планның 60 хуузу болуп турар. Ол-ла үеде хуу чондан 1937 центнер эът саттынган. Бир эвес ол көргүзүглерни эрткен чылгы бо-ла үе-биле деңнээр болзувусса, хуу чондан оон бичии-ле эвээш — 1881, а ажыл-агыйлардан оон хей — 12749 центнер эът садып алдынган бооп турар.

Ажыл-агыйлар аайы-биле алырга, 1963 центнер эът саткаш, планың 66,5 хуузу күүсеткен «Хемчик» совхоз чүгээр, а 1077 центнер эът саткаш, чыл планың үүгле 43,9 хуузу күүсеткен «Дөн-Терезин» совхоз багай ажыглал турар. А «Шекпээр» садар үжүрлүг эдиниң планының база үүгле чартыын күүседип алган («Аяктатының» эът планын аяглавааанда) бооп турар.

Сөөлгү үеде сүт саалазы кайы-даа ажыл-агыйда кудулаанындан, Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы» совхозтан база Бай-Тайганың «Тээлидең» сүт келбестээнинден Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң бүдүрүп турар продукциязы база кончуг эвээжээн. Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде күрүнеге шиитизи-биле 15324 центнер сүт саткан турган болза, ам ону үүгле 9895 центнерни саткан. Ылаңгыя 11 айларның иштинде үүгле 710 центнер сүт садып, «Дөн-Терезин» совхоз кончуг багай ажылдаан 2600 центнер сүт садар үжүрлүг турган. 1992 центнерни саткан «Хемчиктин», 3700 центнерниң оңгуга 2308 центнерни дужаган «Шекпээрниң» база 5700-түк орнуна 4407-ни дужаган «Барлык» совхозтарның бо талазы-биле ажылдааны база багай шиитижил. Кызыл-Мажалыктың сүт заводу моон мурнунда чылдарда кышкы үеде конукта (хүнде) 4-5 тонна сүттү болбаазырадып турган болза, ам хүнде үүгле 400-600 килограмм сүт болуп турар. Ынчап турарга, садыгларга сүт чок болбайн канчаар.

Күрүнеге сүт садар планызысты хуу чондан саттынган сарыг-биле база немей дуглап турар бис. Бо чылын чөө 478 центнер сүттүң орнун дуглап турар сарыгны саткан. Ынчаарга ам хуу арат ажыл-агыйларының тургустүнүп эгезинде-биле, ол арат ажыл-агыйларның боттарының продукциязын кажа-даа садарын боттары билир апарганы-биле, күрүне планынга немештир кирер эът-тин, сүттүң моон соңгаар эвээжей бээрин азы өзе бээрин баш бурунгаар чүгаалаары берге.

Ажыл-агыйлардан-даа, хуу кижилерден-даа ам дүк саттынмас болгай. Ынчангаш район иштизи-биле 1080 центнер дүк садар планың 797 центнерге күүсеткен. Оон иштинде 1840 килограмм дүктү хуу чондаа садып алган. Ынчангаш бо эртип турар 1991 чылда кажа ажыл-агый продуктуларым күрүнеге садарының чыл планнарын район-даа, чаңгыс-да ажыл-агый кайы-даа хевирлерге күүсетпес дээрэи билдингир апарган.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.
Кызыл-Мажалык сууp.

ЧАҢГЫС АЙ ЧЕТПЕС ҮЕ АРТКАНДА

● Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге садарының чыл планнарының чаңгызы-даа күүсеттинмес ●

Рынок харылзааларынче шилчилгеге белеткелиин соолгу чылы ам удаавас төнер. Келир 1992 чыл — көдээ ажыл-агый будүүлгелериниң күрүне дузалам-чызы ап болур соолгу чылы. Ынчалза-даа орулга чок ажыл-агыйларның ажылдап, чурттаары ам безин бергедей берген. Хостуг өртектерже кирипгеривиске багай ажылдыг ажыл-агыйлар каш ай-даа шыдажып, чурттай албас. Ол дээрге бистиң богүнүү келген амыдыралывыстың херек кырында негелде-дир.

А богүн байдалывыс кандыгыл? Чыл төнгүжеге чедир чаңгыс ай артканда Барыын-Хемчик районнуң сан-хоо ылдызының биске бергеин медээлерин өзүгаар чаңгыс-даа ажыл-агыйның эът, сүт, дүк дужаар планнарын күүседиринге оода чоокшулап-даа кээр аргалары чок бооп турар.

Бо чылдың эрткен он бир айларында Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары күрүнеге 14.000 центнер эът садар планның үүгле 8502 центнерге күүсеткен. Ол планның 60 хуузу болуп турар. Ол-ла үеде хуу чондан 1937 центнер эът саттынган. Бир эвес ол көргүзүглерни эрткен чылгы бо-ла үе-биле деңнээр болзувусса, хуу чондан оон бичии-ле эвээш — 1881, а ажыл-агыйлардан оон хей — 12749 центнер эът садып алдынган бооп турар.

Ажыл-агыйлар аайы-биле алырга, 1963 центнер эът саткаш, планың 66,5 хуузу күүсеткен «Хемчик» совхоз чүгээр, а 1077 центнер эът саткаш, чыл планың үүгле 43,9 хуузу күүсеткен «Дөн-Терезин» совхоз багай ажылдап турар. А «Шекпээр» садар үжүрлүг эдиниң планының база үүгле чартыын күүседип алган («Аяктатының» эът планын аяглавааанда) бооп турар.

Сөөлгү үеде сүт саалазы кайы-даа ажыл-агыйда кудулаанындан, Чөөн-Хемчиктиң «Чыраа-Бажы» совхозтан база Бай-Тайганың «Тээлидең» сүт келбестээнинден Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң бүдүрүп турар продукциязы база кончуг эвээжээн. Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде күрүнеге шиитизи-биле 15324 центнер сүт саткан турган болза, ам ону үүгле 9895 центнерни саткан. Ылаңгыя 11 айларның иштинде үүгле 710 центнер сүт садып, «Дөн-Терезин» совхоз кончуг багай ажылдаан 2600 центнер сүт садар үжүрлүг турган. 1992 центнерни саткан «Хемчиктин», 3700 центнерниң оңгуга 2308 центнерни дужаган «Шекпээрниң» база 5700-түк орнуна 4407-ни дужаган «Барлык» совхозтарның бо талазы-биле ажылдааны база багай шиитижил. Кызыл-Мажалыктың сүт заводу моон мурнунда чылдарда кышкы үеде конукта (хүнде) 4-5 тонна сүттү болбаазырадып турган болза, ам хүнде үүгле 400-600 килограмм сүт болуп турар. Ынчап турарга, садыгларга сүт чок болбайн канчаар.

Күрүнеге сүт садар планызысты хуу чондан саттынган сарыг-биле база немей дуглап турар бис. Бо чылын чөө 478 центнер сүттүң орнун дуглап турар сарыгны саткан. Ынчаарга ам хуу арат ажыл-агыйларының тургустүнүп эгезинде-биле, ол арат ажыл-агыйларның боттарының продукциязын кажа-даа садарын боттары билир апарганы-биле, күрүне планынга немештир кирер эът-тин, сүттүң моон соңгаар эвээжей бээрин азы өзе бээрин баш бурунгаар чүгаалаары берге.

Ажыл-агыйлардан-даа, хуу кижилерден-даа ам дүк саттынмас болгай. Ынчангаш район иштизи-биле 1080 центнер дүк садар планың 797 центнерге күүсеткен. Оон иштинде 1840 килограмм дүктү хуу чондаа садып алган. Ынчангаш бо эртип турар 1991 чылда кажа ажыл-агый продуктуларым күрүнеге садарының чыл планнарын район-даа, чаңгыс-да ажыл-агый кайы-даа хевирлерге күүсеттинмес дээрэи билдингир апарган.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
Барыын-Хемчик район.
Кызыл-Мажалык сууp.

БЕРГЕ САЛЫМ-ЧОЛДУГ ЧОГААЛЧЫ

(С. Токаның 90 харлаарынга)

Рой МЕДВЕДЕВ

Сөөлгү чылдарда бистиң чуртувуста болгаш даштыкы күрүнелерде төөгүнүң мурнунда алдар-сураглыг чораан кижилерге хамаарыштыр чаа үзүү-биле бодаашкынныар, шынгыы эртемниг сайгарылгалар чоруп келген. Төөгүнүң кижилериниң хөй кезиниң нинтилелде туруштары тодараттынгылаан, кылган буянныт-даа, бузуттуг-даа херектери үнелеттингилээн дизе далаш түшпел кылганывыс ол эвес боор.

Тывага эң-не шимээн-даапты, үдурланыышкак талалардыг болуушкуннар республиканың төөгүзүнге үр үеде киржип келген чогаалчы С. Токаның адын долгандыр болуп эрткен. Оон политиктиг ажыл-чорудулгазы, коллдуунда, тодаратынган. Ынаарга С. Токаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында карышкактыг, хүртүмчелиг чугаа-соот амдыда үзамчылаышаан. Оон чогаалдарын аныяк-оскенге сорелиес, тураскаалдарын уруттинар дээш негелделер-биле чергелештир оларны кампаар дээр бодалдар илереттинип турар. База С. Токаа чогаалчы салым-чаяанныг чоруун бе, чогаалдарын болу бижээн бе деп чидиг айтырыглар номчукчуларны холээдил, харыын негеп турарлар.

Шынарда, С. Токаны тыва литератураның төөгүзүнден казыыр бе, канчаарыл? Литература дугайында эртемниг ыяглаан түнелдерин бергаар, чечен чогаал бодуу тускай төөгүлүг. сайзыраан хөй-иянгыы болур. Олар эстетиканыг негелделеринге чагыртkан, а нинтилел төөгүзүү-биле дыңзыг харылзаа чок болур. Бо теория сүүгаар алыр болза С. Токаа тыва литератураның төөгүзүнге артар ужурлуг.

С. Токаның В. Көк-оол, С. Сарыг-оол, С. Пюрбю олар-биле чергелештир, тыва литератураның төөгүзүнге көстүп келгени таварылга эвес, а тыва улусчу эстетиканың хөгжүлдезинин көстүүшкүнү деп үнелеттинер. Үүле аозы-биле чугаалаан, бойдустуг, кижинин, нинтилелди чурукчу ёзу-биле көрүп, сөс-биле чуруп бижинр, философчу ёзу-биле түшпеп бодаар, оларның дугайында төөлүлүар дет, төөжүп билирп улусчу эстетикадан укталып келген. Кижинин ындыг шинчилерин оон салым-чаяаны дээрин шупту билир.

Төрээн чонунуң, черииниң хайырлааны бодуңуң ол салым-чаяаның С. Токаа бар шаа-биле чонунга бараалгадып чораан кижи болур. Тывага хөй-ле төөгүлүг кижилер турган болгай: И. Шагдыржап, С. Бүлүүк, А. Чымба дээш, оон-даа өске. Оларның кайызы амыдыралдан көрген, билгенин С. Токаышкаш, кижилерге сөс-биле чуруп, тоожуп бергенин? Олар үүле чогаалдар бижикээнил? Үүле дээрге оларга Тыва удурткучу, полководчу салым-чаяаннар берген боол турар.

Кончуг бодуун, амыдыралчы айтырыгдан салып көрээлинер. Чымыштыг ажыл үүлезин үүп чадап чораашы, С. Токаа үүле чогаал бижиринче чүткүп чораанын? Харыы чаңгыс: төрээн чоңу аңаа чогаалчы талантыны хадыргаан. Ол оңу кижилерге сеткил-сагыжын ажыдып бээринче, номчукчуларның сагыш-сеткилин, өөзүн-кылыын хайныктыр тоожуурунче албадап чораан дизе хөөредиг болбас хире. Ынчангаш С. Токаа чогаалчы салым-чаяанныг чораан дээр бис. Оон көстүүшкүнүүң херечилери хөй-хөй чечен очерктер, чугаалар, тоожулар болгаш «Араттың сөзү» деп роман болур. Эң ылангыя «Араттың сөзү» делегейде хөй нацилларның бедик үнелелин алган дээрзин кым-даа маргышпас боор.

Бо таварылгада чечен чогаалды номчукчуның шын үүлээп алырының негелдези үрелгенин демдеглеэр чогуур. Чамдык номчукчулар чогаалчының бир маадырның хууда амыдыралын көргүскени чүрүмалды бүгү тывалерга хамаарышкан, оларның адын баксыраткан кыдыр тайылбырлай бергени болур-дур. Авторуң бодуинан ол дириг чорда айтырган болза, ындыг сеткил меңээ турбаан дээр турган боор деп бодаттынар-дыр.

Ынчангаш чогаалдың одуругларынга сылдааш, чамдыг кыдыра үгаагаи номчукчулар боттары чонуңуң адын хирге-чамга борай берген дизе ажырбас боор.

Чогаалдарын С. Тока бодуу «шорбажылап» чораан дээрзинге тыва литературага эртемниг чигзинмейн турар. Үүле дээрге литература шинчээчилери бо айтырыгны ажыглавайн чораан. Тас-Баштыгны чараш кижиниң үлегери кылдыр биза чураан, а тыва амыдыралдың чамдык талаларын холуп эрттир хөмүрерти чураан. Эки кижи Тас-Баштыгның оглуңуң быды төктүп чоруур болуп берген. Бо чурумага номчукчулар таварылгынмайн турар. Оларның бөзү бир чеже чөптүг. Үүле С. Тока тыва тоолдарда маадырлар божаалыг, кодур, бытыг, дымаалыг болгулаар деп бодап чораан, Тывыкыны оларга чоокшуладып каан боор дээрзин утпаза эки боор.

«Карак шевери хаая, хол шевери хөвүр» деп бистиң өгбелеривис түнел бодап каан-на болгай. Ынчангаш бистиң үениң кижилери салым-чаяанныларга камнып болур ужурлуг.

Чонуңуң төрүп бергеин салым-чаяның С. Токаа эстетиканың негелделериин ёзугаар ажыглап чораан бе деп айтырыг карын боол турар. Бо айтырыга харыы бээрде, С. Токаның чогаалчы намдарын барымдаалаары чугула. Ол школа-даа, институт-даа орта дооспаан, бот-өөредилге-биле ужукбижикке чедиңген, эстетиканың нарын хоолуларын шингээдип четтикпээн хире кижи. Ону чүү деп көөрүл дээрге, С. Токаның эстетиканың чүү чараш дээрил, чүвү дүрзү-хевир чок дээрил деп принциптерин ажыглаанындан хайгаарап болур. Оларны ол кезээде шын чыһап шаг болган чүве. Ажыл-биле чугаалаза чогуур чүве болза, С. Токаның холуңуң үмүү хирелиг, бижимелдери грамматикалыг частырыгларлыг, тоожуушкунмуң композициязын шеверлээр талазы-биле чевен ниити чораану шын. Бо талазы-биле аңаа С. Самба-Люндуп, Л. Чадамба, Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсан эш хуу ёзу-биле дузалажып чораану чажыт эвес чүве. Ындыг дуза бистиң удуг чогаалчыларывыс аразында черле турган, ам-даа ажыктыг боол артып турар чүве.

Үстүнде чүүлдерии барымдаалаш, С. Токаның чогаалдарының аразында салгалдарга херек, школаларга болгаш дээди сургуул черлериниге өйлеп, чугулалап өөредириниге телептиг чогаалдар, кезектер, үзүндүлер бар дизе чогуур. Оларда аныяк-оскенни ажыдыралга тура-соруктуг, төрээн чонуңга, черииге бердинген, найырлыга белеп кыдыр кижизидериниге херек чүрүмалдар, овур-хевирлер, аянныр хөй. Үүле дээрге олардан бис Оюн Күрседиин, С. Бүлүүнүң, И. Шагдыржапты, С. Кочетовтуң, А. Чымбаны, О. Лопсанчалты, К. Кудажының, У. Кайдашың, Х. Чүртүйсолду дээш, оске-даа төрелерниистиң таныш билип алыр бис.

Доржу КУУЛАР.
Кызылда күрүнелиг педагогика институдунуң доценттиң.

Даштыкыда

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың хөй удаа ажыглаар космос корабльдериниң 1992 чылда ужудуушкуннарынга 9 даштыкы астронавтар киржирин планнаан турган. А херек кырында 5 кижи киржирин АКШ-тың аэрокосмос үлетпүрүнүн «Авиазйшн уик энд спейс технолоджи» солуунуң бижээн.

Ужудуушкун кылыр космос экипаждарының составынга Канаданың, Японияның, Италияның, а ол ышкаш Европаның космос агентилелиниң төлээлекчилерин киириттирерин шинитпирлээн.

ГАВАНА. Чуртта экономиктиг кризис улам-на хамылаалы-биле холбаштыр камнаага айтырыг ында чидин-биле тургуступ келген. Ынчангаш ыяар үүлдү камнаар соруга-биле балык тудар флотилияның судиолары парустар ажыглаарынче шилчип турар.

Совет Эвилелинден кыяар үүлдү Куба моон мурнунда четчиря-биле ап келген. Амгы үеде ССРЭ-ден бензинни Куба эвээш ап турар. Ынчангаш чурттуң чамдык хоорайларында автомашиналар орнунга тертелиг аътарны ажыглап эгелээн.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер субботада Москвага болгаш Минскиге, Киевке келир. Ол хоорайларга күрүне секретары 6 хүн дургузунда чугаалажыышкынынар кылыр ССРЭ-де соолгу болуушкуннарга хамаарыштыр «маңаарының» туружуун АКШ-тың администрациязы шилип алган.

ЮВАндропов КАК даргазы турган үеде

(Уданчызы. Эгези № № 211, 212 «Шында»).

Крым татарларының делегациязының хүлээп алырын, оларның айтырыгларын сайгарып көөрүн 1967 чылда Андроповка дааскан. Сталин үезинде кеземчеге онаашгырган удыгларның болгаш нацияларның хөй нуруузун 50 чылдарның төнчүзүнделе агартканы база мурнунда чурттап турган черлеринче дедир чорутканы билдингир болгай. Волга чурттуг совет немецтерин 1964 чылдың августа агарткан, ынчадазажок оларның национал автономиязын катап тургустпаан. Ындыг турбуже, Крым татарларын агартпаан, оларның хөй кезии Узбекистанга болгаш Кубаньның чидиг районнарынга чурттап турган. Төөгү талазы-биле чептүг чорук катап тургустунгузун дээш оларның шинчилеэшкинин 60 чылдарның ортан үезинде күштелип эгелээн. Крым татарларының ол ышкаш Москвага турган диссидентилер болуктери идепкейлиг деткип келген.

Крым татарларының төлээлекчилерии Андропов баштаан ТК-ның бөлүк кежигүнүнерии 1967 чылдың чайынында СЭКП ТК-га хүлээп алган. Ынчаарда Крым татарларының төлээлекчилери Андроповтан мындыг айтырыг салган:

— Сизер КАК даргазы болгаш партия ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаттыр силер. Ийи албан-дужаалдарның кайызының иүүнүнде бисти мында хүлээп ап турарывар ол?

— А кайызынын-даа аңчыдаээн төмөй эвес үүле бе?— дээн Андропов удур айтырган.

— Партия ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидаты болуп, бисти хүлээп ап турар болзуңарга, үүлер-биле чугаалы эгелээр бис, а бир эвес Күрүнелиг айыыл чок чорук комитединиң даргазы болуп, бистеэни хүлээп ап турар болзуңарга, чугаалажыышкынывыс эгелеэвейн, халдан чоруй бээр бис— деп. Крым татарларының төлээлекчилери медегленген.

— Ийе, сиңерниң сөөлгү чыл хамаан. ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат болганымда, мени комиссия дарганыңга томуйланы олдур ийин— деп. Андропов хандылаан.

Ук чугаалажыышкынныр канчаар болганын тодаргап айтыр деп болбас чүве, а оон түнелиниге доктаайн. Андроповтуң сөөлгү хандыышкын соонда эгелээн чугаалажыышкыннарның түнелиниге ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң тускай Чарлыы 1967 чылдың сентябрь 5-те үүлээп алдыңган, төрээн черинден Сталин үезинде үдур шолуттурган Крым татарларыи агартпаан, хамаатыл эргелерии эптеткен. Ынчалдажок олар көжүп бартан черлериниже ижиге бергеи деп. Чарлыкта айытканы — амыдыралдың шынчылчыл дүүшее болган. Крым татарларының ажылтелуп Москваның болгаш Ленинградтың дээди өөредилге черлериниге киреэрии чөпшээрээн, ындыг болза-даа татар өг-бүдеелер Крымга катап көөрү чурттаар эртеии оларгa бербээн.

М. Бахтинниң Москвага келир эрээ келир аргалыг болганының төөгүүн допчулаар айтыры номчукчуларга черле солуи болуп магат-чок. 1967 чылдың төнчүзүнде бөлүк чогаалчылар Андропов-биле ужуражырын чедип алган. Литература сайгарыкчызы, философ болган уран үүлдүү теоретиги М. М. Бахтин чаржыынчыг байлалда чурттап олуурарын, Москвага келир-даа, чурттаар-даа аргазын ол оскуунуп, херек кырында төөлүгледе турарын чогаалчылар беседа үезинде Ю. В. Андроповка чугаалаан. Андропов ынчаарда Бахтинниң «хөрээн» дорааи аңаа эккеп баарын негээн. Чугаа папканы ол чугурту көргеш, дузалаарын аазаан. Удаваазында— ийи неделя болганда М. М. Бахтин, ыпнап-ла, Москвага чедип келген, аңаа чурттаар бажыңны, ажылдаар эргенни, дыштанып арганы бергеп. Амгы чеде бүгү кижилер Бахтинниң совет болгаш орус культуразын, ылангыя эстетиканың улуг классик-терииии бирээзи кылдыр үнелеп көрүп турар.

КАК-тың ажылдакчыларынга янзы-бүрү чигеделелер, тамчыктыг артык эртелер бар турган. Ынчалдажок КАК-тың ажылдакчыларының сагыша-чурумунга, ажыы-чанында, амыдыралының овур-хевиринге хамаарыштыр Ю. В. Андропов ол шынгыы негелделиг удуртукчу болуп турган. Хөөнү алыксаар, чижекшилээр чоруктуң кезии-даа илереэнкинии болдурган кандыг-даа амыдыралдың төлүлээни Ю. В. Андропов хандылаган.

Ук чугаалажыышкынныр канчаар болганын тодаргап айтыр деп болбас чүве, а оон түнелиниге доктаайн. Андроповтуң сөөлгү хандыышкын соонда эгелээн чугаалажыышкыннарның түнелиниге ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң тускай Чарлыы 1967 чылдың сентябрь 5-те үүлээп алдыңган, төрээн черинден Сталин үезинде үдур шолуттурган Крым татарларыи агартпаан, хамаатыл эргелерии эптеткен. Ынчалдажок олар көжүп бартан черлериниже ижиге бергеи деп. Чарлыкта айытканы — амыдыралдың шынчылчыл дүүшее болган. Крым татарларының ажылтелуп Москваның болгаш Ленинградтың дээди өөредилге черлериниге киреэрии чөпшээрээн, ындыг болза-даа татар өг-бүдеелер Крымга катап көөрү чурттаар эртеии оларгa бербээн.

М. Бахтинниң Москвага келир эрээ келир аргалыг болганының төөгүүн допчулаар айтыры номчукчуларга черле солуи болуп магат-чок. 1967 чылдың төнчүзүнде бөлүк чогаалчылар Андропов-биле ужуражырын чедип алган. Литература сайгарыкчызы, философ болган уран үүлдүү теоретиги М. М. Бахтин чаржыынчыг байлалда чурттап олуурарын, Москвага келир-даа, чурттаар-даа аргазын ол оскуунуп, херек кырында төөлүгледе турарын чогаалчылар беседа үезинде Ю. В. Андроповка чугаалаан. Андропов ынчаарда Бахтинниң «хөрээн» дорааи аңаа эккеп баарын негээн. Чугаа папканы ол чугурту көргеш, дузалаарын аазаан. Удаваазында— ийи неделя болганда М. М. Бахтин, ыпнап-ла, Москвага чедип келген, аңаа чурттаар бажыңны, ажылдаар эргенни, дыштанып арганы бергеп. Амгы чеде бүгү кижилер Бахтинниң совет болгаш орус культуразын, ылангыя эстетиканың улуг классик-терииии бирээзи кылдыр үнелеп көрүп турар.

КАК-тың ажылдакчыларынга янзы-бүрү чигеделелер, тамчыктыг артык эртелер бар турган. Ынчалдажок КАК-тың ажылдакчыларының сагыша-чурумунга, ажыы-чанында, амыдыралының овур-хевиринге хамаарыштыр Ю. В. Андропов ол шынгыы негелделиг удуртукчу болуп турган. Хөөнү алыксаар, чижекшилээр чоруктуң кезии-даа илереэнкинии болдурган кандыг-даа амыдыралдың төлүлээни Ю. В. Андропов хандылаган.

Чоруктуң органнарынга ажылдазарын хуузунда байыырынга ажыглаар дээш кезии-даа оралдакыышкынынарны Юрий Владимирович шинитпирлиг ёзу шаап келген.

Армия-даа, КАК-даа партияның үстүү удуртулгазының айтыышкынныарын күүседип турган деп тайылбырлаашаан. Совет Армияның Афганистанга азы Африкага хөделинишкиниерии овааргылалыг көөрү чүүлүл. Ынчангаш Совет Армияны бо талазы-биле ниити бурууладыры черле чөптүг эвес болур. Ол ышкаш КАК-ты база ынчаар көөрү чүүлдүг болгу дег. Күрүнеиниң айыыл чок чорук органнарының ат-алдарын бедидер талазы-биле пропаганда кампаниязын малбартырынга Андропов база киришкен. Оон КАК-ка ажылдап турган үезиниде разведчиктер дугайында хөй кинофильмнер чогаадыкчыларын.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнериниң ажылдырылдың, ажыы-чанының дугайында хөй санныг мелодиер Андроповка кааи турган. Бодуңуң хүзүүнде эргелажыын сүрбес болгаш нүүрге өнчүүрү камгалаар херекке кызыгаар чок бергинеп Андропов алдынган информациялапа багай фактыларга хамаарыштыр килеңнеп турганы чугаажок. Ынчангаш хээли алыр үүлгедиглерге хамаарыштыр истелгелериң чорудар талазы-биле бодуңуң эргелүүлгелерии Андропов үезинде КАК органнары бүгүнү-биле ажыглап келген.

Хээлилээр азы хээли алыр үүлгедиглер Закавказьеге 60 чылдарның төнчүзүнде-ле дендеп турган. Ындыг байдалга түс черии чурттакчыларының таарымнаг чоруу, ылангыя Польшага 1969-1970 чылдарның ийиң болуушкуннарының түнелиниде В. Гомулканың албан-дужаалыдан халажып дүшкениниң соолгуида улам күштелген. Элээн каш республикаларга байдалды эдер талазы-биле совет удуртулга тодаргай хемчегларии алыр үүлгүрга ынчаарга тодарыышкан. Ынчаш, Азербайджанның КАК даргазы турган Г. Алиевти республика удуртулгазының баштыцынга олурткан, Грузияның иштики херектер министри турган Шеварднадзени 70 чылдар эргелеринде ол республиканың Компартиязының ТЮзының бюро секретарынга сонгаан. Оларның кайызы-даа бодуниң ажылын кем-херек үүлгедиишкиниерииге, бирги эргелеге хээли алыр, бээр, ооргаар, самчыглаар үүлгедиглерге удур шыгыы демисселеп эгелээнинер. Ынчаарда Э. Шеварднадзеге болгаш Г. Алиевти Ю. В. Андропов бүгүи деткип турган.

Ындыг болза-даа Закавказьеның кожазы Краснодар крайга корум-чурумну хандырып турзуварын ынчаарда Андропов чедип ап ыдаваан: Брежневтиң эң чоок өөнүү Медведов ол үеде СЭКП-ниң край комитединиң бирги секретары болбушаан, Краснодарның «Дээди» эргелиг ээзи турган. ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң үстүү удуртулгазының ажыл-чорудулгазын Андропов база хынал ыдаваан: ынчаш чурттуң иштики херектер министри Н. Шелоков— Брежневтиң эң чоок өөнүү.

Н. С. Хрущевга удурлыышкак болуп СЭКП ТК-га ажыы-биле үүгүрүп турганы, а Брежневке хөөн чок болгаш удур болуп дыка оожум болган чажыт характерлиг туружуун кел чораан. Канадага ССРЭ-ниң элчизин турган Н. А. Яковлев, Кубага ССРЭ-ниң элчизин В. И. Воротников, СЭКП-ниң Томск обкомунуң бирги секретары Е. К. Лигачев, партияның Ставрополь крайкомунуң бирги секретары М. С. Горбачев ышкаш ажылдакчылар Брежневтиң ёзу-чуруумунга эң-не хөөн чок болуп, таарымнаан турганын Андропов эскерип билгеп.

Ынчангаш Андропоотуң сүмелээшкинниг-биле М. С. Горбачевту СЭКП ТК-ның секретарынга сонгаанын база ла-даа демделээри артык эвес боор. Л. И. Брежнев болгаш оон дузалаачылары К. У. Черненко Крымга дыштанып турган сөөлүнде Баку үүнче демир-орук-биле бар чораан, курортка дыштанып турган КАК даргазы Ю. В. Андропов-биле болгаш СЭКП-ниң Ставрополь крайкомунуң бирги секретары М. С. Горбачев-биле аазап каш шак дургузунда чугаалажып дугайында медээ 1978 чылдың сентябрьда тер партиялага шестун медегиниң эскергеи азы ам-даа чактыг чорук органнар бар боор. Бындыг-да чугула эвес шинчилиг ол ужуралыышкын чүгле оон кирижиттерииниң эвес, харын бүтү чурттуң салым-чолуу тодаргайлаан.

Алексей ДУГЕРЖАА
оңуудургаш.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 «Аът хөрим иштинде, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.35 «Чаа салгал шилип ап турар». 11.50 Улустуң тоолдары болгаш язы-бүрү чурттарның притчалары (Марокко). 12.00 ТМА. 12.20 Телефильм. 12.55 Эстрада ыры күүседикчилериниң Бүгү-россия конкурузу. 14.05 «Телеэкист». 14.50 «Блокнот». 14.55 «Силерге бо херек бе?». 15.10 «Ол ынчан болган, болган...» 15.30 Уран-чечен телефильм. 17.00 Уруглarга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 18.00 Сонуургактарга. 18.15 «Рынок негелделиг ёзугаар». 2-ги дамчыдылга. 18.45 Концерт. 19.45 «Аът хөрим иштинде, дарга». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Футбол допчулалы. 22.05. Теннис. 23.05 «Автор телевидениези». 00.50—01.05 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Итали дыл. 9.45 «ТелеЭКО». Журнал. 10.15 Мультфильм. 10.20 Орус культура дугайында беседалар. 15-ки дамчыдылга. 11.00 Хөглүг программа. 11.30 Т. Ин. Ко. 12.00 Артист Татьяна Леникова. 13.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40—14.15 Концерт (Германия).

* * *

17.00 «Консерваторияның Биче залында концерттерде».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уруглarга — фильм. 18.20 «Салгынчыгаш». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Амыдыралчы сес». 21.35 П. Деметр ырлаар. 21.55 «Маргыштыг чугаа».

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 «Кыдыг-кызыгаар». 18.45 Депшириниң аргалары. 19.00 «Республика» көргүзүп тур... 19.15 Парус спортунуң талазы-биле Россия чемпионады. 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

ДЕКАБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.20 «Сибирь—экранда». 10.30 Уруглarга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.30 Футбол допчулалы. 12.00 — 12.20 ТМА.

* * *

15.10 Академик-биле ужуражылга. 15.30 «Бодуиче орук». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 «Чемпионнар-биле кадыг». 17.30 «Уругларның музыка клубу». 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 «Амгы үениң уран чүүлүнүң музейин тургузар дугайында айтырыгга хамаарыштыр». 19.00 Демократтыг реформалар шимчээшкинииниң съездизилден репортаж. 19.30 «Антреприза» студия көргүзүп тур. 19.45 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Телетанышылга. 22.45 «Рафаэлла Карра ырлаар» (Италия). 23.40 ТМА. 23.55— 00.45 «Фулл-контакт, каратэ болгаш кикбоксинг». Делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.00 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.30 Компьютер-биле диалог. 10.00 Ритмниг гимнастика. 10.30 «Чемпионнар-биле кадыг». 11.15 «Уруглarның музыка клубу». 11.30 Хореографтыг чурук. 12.00 ТМА. 12.20 «Чүү? Кайда? Кажан?» 13.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Биржа ужудукчузу». 13.50 «Телеэкист». 14.35 «Блокнот». 14.40 «Партнер». 15.10 «Амыдыралдың күзү». 15.25 «Бодуиче орук». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.40 Уруглarга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.40 Мультфильм. 18.00 ТМА. 18.20 Политиктиг истелге». 60 чылларның диссидентилер шимчээшкини. 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Узелбодал. 19.35 «Элезинде бажың». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Юрий Никулин-биле ужуражылга. 23.20 «Сознание Кришны» ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының дугайында. 00.00 ТМА. 00.15—01.50 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Менеджерлер школазы. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 «Фриулиден үр орук». 12.00 «Номнар делгизири». 12.15 «К-2» көргүзүп тур. 13.00 Евгений болгаш Саша Могилевтар фортепианога ойнаалар. 14.15—14.45 Телефильм.

* * *

17.10 Менеджерлер школазы. 17.40 Компьютер-биле диалог. 18.10 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 18.25 Россияның парламент медээзинди.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Спорт ажылдакчыларының-биле ужуражылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 «Телебиржа».

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Золотичеледжаз, понедельник». 21.20 «Россияның сураглыг артистери». 22.25 «Эртиелиг ортулук». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25 Трек талазы-биле чарышка делегей маргылдаазы. 23.50 — 00.20 Музыкалыг программа.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

13.40 «Буклет». 19.10 Криминалдыг медээлер. 19.25 Ёдулал берип тур мен. 19.55—20.00 Реклама.

Среда

ДЕКАБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Элезинде бажың». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 «Чемпионнар-биле кадыг». 11.15 «Уруглarның музыка клубу». 11.30 Хореографтыг чурук. 12.00 ТМА. 12.20 «Чүү? Кайда? Кажан?» 13.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Биржа ужудукчузу». 13.50 «Телеэкист». 14.35 «Блокнот». 14.40 «Партнер». 15.10 «Амыдыралдың күзү». 15.25 «Бодуиче орук». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.40 Уруглarга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.40 Мультфильм. 18.00 ТМА. 18.20 Политиктиг истелге». 60 чылларның диссидентилер шимчээшкини. 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Узелбодал. 19.35 «Элезинде бажың». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Юрий Никулин-биле ужуражылга. 23.20 «Сознание Кришны» ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының дугайында. 00.00 ТМА. 00.15—01.50 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Менеджерлер школазы. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 «Фриулиден үр орук». 12.00 «Номнар делгизири». 12.15 «К-2» көргүзүп тур. 13.00 Евгений болгаш Саша Могилевтар фортепианога ойнаалар. 14.15—14.45 Телефильм.

* * *

17.10 Менеджерлер школазы. 17.40 Компьютер-биле диалог. 18.10 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар. 18.25 Россияның парламент медээзинди.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Спорт ажылдакчыларының-биле ужуражылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 «Телебиржа».

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Золотичеледжаз, понедельник». 21.20 «Россияның сураглыг артистери». 22.25 «Эртиелиг ортулук». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25 Трек талазы-биле чарышка делегей маргылдаазы. 23.50 — 00.20 Музыкалыг программа.

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

13.40 «Буклет». 19.10 Криминалдыг медээлер. 19.25 Ёдулал берип тур мен. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

ДЕКАБРЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Уруглarга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.30 Телефильм. 12.00 ТМА. 12.20 ИХМ-ния медээлери. 12.35 Р. Идрисова биле Г. Файзуллин ырлаарлар. 12.50 Запорожье ТВ-зииия программазы. 13.40 Поэзия минуталары. 13.50 «Телеэкист». 14.35 «Делгем». 15.50 «Бөгүи болгаш ынчан». 15.40 «Бодуиче орук». Уран-чечен телефильм. 3-ку сериязы. 17.00 Аяның гимнастика. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 «Хуужудулганың берге оруктары». 18.50 «...Ов алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.35 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 ИХМ-ния медээлери. 23.05 «Музыкаже чалалга». 00.20 Волейбол. ССРЭ чемпионады. 01.05 — 01.25 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.00 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.30 Ритмниг гимнастика. 10.00 Орус чугаа. 10.30 «Александр болгаш Маргарита». 1-ги кезээ. 11.00 Арыг хөлчүкте бажың. 12.30 «Комарово болгаш оон чурттакчылары». 13.00 Оперетта артизи. Н. Рубан. 13.45—14.45 «Сижерге, үежилерим».

* * *

16.30 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 17.20 Орус чугаа. 17.50 «Уралга үш ужуражылга».

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уруглarга - фильм. 18.30 «Чечен менде...» 19.10 «Экивёкер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Зальцбургта «Вестник». 3-ку фильм. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25 — 00.25 «Маргыштыг чугаа».

УШКУ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Кыдыг-кызыгаар». 19.30 «Россияже көрүүлүг». 19.55 — 20.00 Реклама.

Пятница

ДЕКАБРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.10 «Музыкаже чалалга». 11.40 Тыва дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 — 12.20 ТМА.

* * *

13.40 Биржалардан медээлер. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Инновация». 14.30 «Бридж». 14.55 Курлавыр. 15.10 «Тинлекчилер». 15.50 Николай Дорижонуң чогаадыкчы кежээни. 16.45 Мультфильм. 17.00 Уругларның телепрограммалар фестивали. 18.00 ТМА. 18.20 «Кижи, бойдус, ниитилел». 18.35 КТВ — 1 болгаш «Франс Интернациональ» дамчыдылга көргүзүп тур. 19.10 «Кижи болгаш хоойлу». 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «ВиД». 00.50 ТМА. 01.05—01.55 Автораллдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.45 Англи дыл. «Ог-буле альбому» (АКШ). 10.15 Мультфильм. 10.30 «Александр болгаш Маргарита». 2-ги кезээ. 11.00 «Маргыштыг чугаа». 13.00 «Балет болгаш уран чурулга». 13.25—14.35 Уран-чечен фильм-монография.

* * *

16.45 Адам Смитниң ажыл-херектиг. 17.15 Турк фольклорнуң «Адыгов» ансамбльдиң көргүзүү. 17.35 Бодуиче оруктар. 18.05 Мультфильм. 18.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Мультфильм. 18.55 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.15 «Камертон». Артист Г. Черняков. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Сес сериялыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 21.30 «Теле — 043». 22.25 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинге

№ 215 (14715) 1991 чылдың декабрь 17, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

ДЕҢ ЭРГЕЛИГ КЕЖИГҮН БОЛУРУН ДУГУРУШКАН

Ортаа Азия республикаларның болгаш Казахстанның удуртукчулары декабрь 12-де кежээкиниң 6 шакта ужуражыышкынны эгелээш, чугаалажыышкыннарны дүнекиниң 12 шакта дооскан. Чугаалажыышкын доостуру билек журналистер Казахстанның Президентизи Н. Назарбаевтен айтырыгларны салган. Ол аңаа мындыг янзылыг медеглелди кылган:

— Бистер, беш республиканың удуртукчулары, дугуржуп чугаалашкаш, медеглелди хүлээп алдывыс. Ында суверенниг республикаларның кады найыралынга бүгү республикалар тургузукчу эрге-биле, тодаргайлаарга, шуут дең эргелиг кылдыр кирип болур деп айыткан. Бо кол чүүл, Ооң-биле чергелештир Европа-Азия кады найыралын тургузар дугайында дугуржулганың толевилелин белеткээн бис. Аңаа Ортаа Азия республикаларының удуртукчулары-биле кады Беларусьтуң, Украинаның, болгаш Россияның удуртукчулары ат салыр боор дээрзинге идегеп турар бис. Бо айтырыгны декабрь айда Алма-Атага чугаалажып болур.

Ам чаа Борис Ельцин-биле телефон дамчыштыр чугаалашкаш, дугуржулга дугайын аңаа дыңнаттывыс. Ол келир ужуражылгага киржирин бадыткады. Бистер кол айтырыглар талазы-биле боттуг дугуржулганы кылган бис.

(СЭТА).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНДА

1991 чылдың декабрь 28-тиң дыштаныр хүнүн 1991 чылдың декабрь 30-пиң хүнүнче шилчидер дугайында шиитпирни Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алган.

Кызыл хоорайның төвүнде төп почта бажыңының бир талазында ыңай бээр чорудар посылкалар хүлээп алыр өрээлдер кажан-даа хөй кижилиг болур. Кызыл чоогунуң малчыннары-даа аңаа келир.

Бо салбырның ажылдакчыларының бирээзи (чурукта) Татьяна Ивановна Заугаева чоидан хүлээп алган посылкаларының квитанцияларын аайлап турда, чурукту тырттырган.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР БОЛГАШ МЕДЭЭЛЕР

ҮНЕЛИГ КЕШТЕР

Кызыл-Мажалыктың эът комбинадының дирекциязы үнелиг кештиг дилгилерни өстүргеш, оларның кештерин хостуг өртекке садып-сайгаргаш, эвээш эвес орулганы киирип алыр шиитпирин хүлээп алган.

Ону боттандырып эгелээн, бүдүрүлге бодунуң дилги өстүрер фермазын тургускан. Он сес дилгини садып алгаш, ында ажаап, өстүрүп турар. Келир чылдың төнчүзүнге чедир ооң баш саны чүс чедир өзер. Ниитизи-биле 600 чедир үнелиг кештиг дилгини өстүрерин планнаан. Ийи чыл хире болганда комбинат өстүрүп алган дилгилериниң кештерин хостуг өртекке садып эгелей бээр.

Бүдүрүлгениң экономистериниң санаанын ёзугаар алырга, дилгилерни ажаап, өстүреринге улуг бергедээшкин комбинатка турбас. Оларны чемгерер эът аймааның артынчылары четчири-биле бар, эрткен чылдарда ону өске бүдүрүлгелерге колдуунда халаска берип турган. Амгы үеде дилгилерни чаңгыс кижи ажаап, чемгерип турар. Үнелиг кештиг аңчыгаштарны шын ажаарын, чемгерерин, өстүрерин эът комбинадының директору, зоотехник Ю. Барлуков хүн бүрү хайгааралда алган.

Бистиң корр.

САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Амгы берге, нарын үеде ажылчы чонну аъшчем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырары чугула айтырыг болур. Аңаа малчыннар бичe эвес рольду ойнаар. Оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузары бүдүрүкчүлүг ажылдаарын хандырар.

Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозтуң дирекциязы (директору Т. Д. Чечек-оол) малчыннарның амыдыралын экижидеринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Чүгле бо чылын үш кыштагда чуртталга бажыңын, 5 чунар-бажыңны туткан. Он ийи коданче электри чырыын киирген. Ол дээрге өшкү кадарчызы кижиниң амыдыраарынга, ажылдаарынга дыка-ла таарымчалыг болган. Малчын коданнар-биле аргыжар машина, трактор оруун кылып алырын ажыл-агыйның удуртукчулары чугулага көрүп, орта эвээш эвес акша-хөрөнгини чарыгдап турар. Чүге дээрге улустуң ыңай-бээр аргыжарын дүргедедири, мал чемнерин, чугула хереглелдиң барааннарын чогуур үезинде чедирери биче эвес ужурдузалыг. Ортаа-Хемде малчын коданнарже баар автомобиль оруун кылырынга совхоз алды чүс муң рубльди чарыгдаан.

Совхоз дирекциязының, профэвилел организациязының хүн бүрү сагыш човаашкынының ачызында өшкү кадарчылары эң-не кол көргүзүү болур ангор өшкү дүгүн 25 тоннаны кыргып алыр даалгалыг тургаш, 28 тонна чедирген.

Амгы үеде ажыл-ишчилер малды кыштан хүр ажырар дээш, бүгү-ле хемчеглерни ап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

УЛУСЧУ НАМНЫ ТУРГУСКАН

Эрткен субботада Кызылга, Улусчу чогаадылга уран чүүлүнүң төвүнге, Бот-догуннаан Тываның улусчу намы деп аттыг болган партияның Тургузукчу хуралы болган. Ооң программазының база уставының толевилелдериниң дугайында илеткелдерни эгелекчи бөлүктүң кежигүннери — даргалары А. А. Даржай биле Г. С.-М. Иргит кылганнар.

Найысылалдан болгаш чамдык районнардан келген сезен хире толээлериниң чээрбизи санал-онал солчуушкунунга киришкен.

Программа, устав төлевилелдеринге элээн хөй эдилгелерни киргеш, оларны хурал бадылаан. Намны тургусканының дугайында медеглелди хүлээп алган. Келир чылдың февральда чыылдырар дээн бирги Улуг хуралды (съездини) белеткээр сорулгалыг оргкомитетти тургускан. Ол чаа намны бүрүткедири-биле чогуур документилерни база белеткеп киирер.

(Бистиң корр.).

МӨГЕГЕ ДЕТКИМЧЕ

Мөге Чечен-оол Монгуш бо чылын чеднишкинниг хүрежип чоруп турар. Хостуг хүрешке Европа чемпиону бедик атты чедип алгаш келгени ооң баштайгы улуг тинлелгези болган.

Өзүп орар аныяк мөгеге таарымчалыг байдалды тургузуп, деткимчени көргүзери-биле республиканың Министрлер Чөвүлели чаагайжыды туттунган бажыңны Кызылга бээр шиитпирни хүлээп алган. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитеди ол шиитпир ёзугаар Чечен-оолга бажыңны чоокта чаа берген. Мурнунда чурттаар чери чок, ол-бо таныштарынга, төрелдеринге хонаттап чораан мөгеге ам таарымчалыг байдал тургустунган. Ол сагыш салыышкын аныяк мөгеге улуг деткимче, дуза болуп, ооң хей-аъдын көдүрүп турар. Ооң тодаргай херечизи болза, Американың он штадынга мөгениң ноябрь айда чеднишкинниг хүрешкеш келгени болур.

Чечен-оол Монгуш бодунуң тренери Чадамба Ооржак-биле кады Красноярск хоорайда келир чылын ССРЭ-ниң чемпионадынга киржири-биле белеткенип турар. Ында Сибирь девискээриниң эң шилиндек мөгелери чыылган, оларны шилип алыр.

Бистиң корр.

КЫЗЫГААР ЧОК ӨӨРДҮВҮС

Октябрь 31-де уруувустуң дөрт айлыг оглунуң эъди изип, аакталып эгелээн. Суурда участок эмчизин чалап эккээривиске, шинчип көргеш, сыкыртып каарга, оожургап удуй берген. Дүне база катап-ла эъди изип, ыглап эгелээрге, участок эмнелгезинге аппарып чыттырдывыс. Байдалы экижиир туржук, улам баксырап, тыртып эгелээн. Район эмнелгезинче бадырдывыс. Эртенинде соондан чеде бээривиске, Кызылче аппарган болду. Ол-ла хүн харылзаштывыс. Аарыгның диагнозу тодараттынган — менингит база өкпезиниң ийи талазынга дегдирген. Чаш оглувуска таварышкан берге үүлени буянныг эмчилер-ле чок кылып, хензигбейивиске кадыкшылды эгидер боор деп идегеливис оскунмаан бис.

Республика эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбырының эмчилери В. В. Полетаев, А. В. Мезенцев, Ю. В. Курашов олар оглувустуң амы-тыны дээш 7 хонук дургузунда дүн-хүн чок эмнеп, эзлчежип келгеш, шыдап үндүлер. Эптиг-чөптүг аксы-сөзү-биле дүвүрөэн ада-ие бистиң сеткилхөңнүвүс сергедип турдулар. Уйгу-чыдын чок көргүнчүг чеди хонук эрткенин эскербээн болдувус. Оглувус медерел кирип кээрге, өөрээнивисти чүге деңнээр. Ол-ла хевээр ол эмнелгеге эмнеткеш, оглувус сегээн. Бо хүннерде аал-оранында чедип келген, чаптанчыг чаңын бис бүгүдеге база катап көргүзүп тур. Чаш төлүвүс амы-тынын чырык өртемчейге катап эгиткен эмчилерге, салбырның бүгү ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивис илередип, черге чедир күдүк базып мөгейдивис.

КҮНДҮҮЛЕР.
Эрзин район,
Нарын суур.

ЧҮҮЛДҮГ ДЕП КӨРГЕН

Москва, декабрь 13. (СЭТА). ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев чурттуң келир үеде байдалы кандыг янзылыг апаарын калбаа-биле чугаалажып көрүп турарын чөптүг болгаш дүрүм ёзугаар бооп турар чорудулга деп санап турар. Ортаа Азия республикаларының болгаш Казахстанның удуртукчуларының Ашхабадка болган ужуражыышкынының түңнелдерин чурттуң Президентизи чүүлдүг деп санаанын ооң парлалга албанының удуртукчузу А. Грачев ол хүн болган парлалга конференциязынга журналистерге дыңнаткан.

Суверенниг республикаларның кады найыралын тургузар дугайында Брестиден эгелээн чорудулганы калбаа-биле чугаалажып эгелээни ССР Эвилелин бактаап тургузуп турган бүгү республикаларны ол чаа ниитилежилгеге хаара тударының боттуг барымдаазы болу берип болур деп. Президент санаан. Ынчангаш ук республикалар Эвилелдиң салганчылары бооп артып каап болур. Бо айтырыгны калбаа-биле чугаалажып турары кончуг чугула чүүл болур. Чугаалажыышкыннарның, сайгарын көрүүшкүннерниң түңнелинде бот-боттарынга удур туржур чорук болдунмас болгаш келир үениң күрүне тургузуунуң база ёзулуг демократчы реформалар дугайында шиитпирлерни хүлээп алырынга дузалаар. Чорудулганын мындыг янзылыг бооп турары шиитпирлерни конституция негелделеринге дүүштүр хүлээп алырынга дузалаар.

Украинаның Президентизи Л. Кравчук бодун республиканың чепсектиг күштериниң кол командылакчызы болур мен деп чарлаан соонда ол айтырыг дугайын М. Горбачев биле Б. Ельцин чугаалашкан деп. А. Грачев дыңнаткан. Амгы шилчиишкин үезинде чепсектиг күштер дугайында айтырыг каттышкан командылал чериниң эргезинге турар ужурлуг.

ХУУДА САМОЛЁТТУГ БОЛУР

САМАРА. Волга хемниң эринде турар бо хоорайның аэропортун эде дерип кылырының дугайында дугуржулгага ат салдынган. Ындыг дугуржулганы совет-финн «Лада-Мононор» дээр каттышкан бүдүрүлге кылган.

Каттышкан бүдүрүлге чиик деңзилиг бичежек самолеттарны база бүдүрүп эгелээр. Оларны хууда ужудукчуларга садар. Ол ужудукчулар боттарының самолеттары-биле пассажирлерни ыңай-бээр аргыштырар. Ындыг самолеттарның хонар, турар черин аэропортка тускайлап кылып бээр.

(СЭТА).

ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму бо чылдың июнь 20-де хүлээп алдынган «Национал, культура болгаш бойдус салгал байлаан кадагалап камгалаарының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалының күүсеттинип турарының дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунамның дыңнадыын чугаалажып көргеш, чогуур доктаалды хүлээп алган. Ук доктаал долу хемчээлге күүсеттинмейн турарын доктаалда айыткан.

Төөгү-культура болгаш бойдус салгал байлааның байдалын инвентаризастаар болгаш бүрүткээр ажылдарның хемчээлиниң дыка улуг бооп турарын барымдаалааш, ооң түңнелдерин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөр кылдыр киирер хуусаазын 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир узадырын доктааткан.

ХАРЫЫЛАП, ТӨЛЕП БЕРИҢЕР

Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозтуң арендатор механизатору Эрес-оол Ондардан дараазында чагаа редакцияга келген. Ук чагааны «Алдан-Маадыр» совхозтуң директору Ю. М. Бызытпаага, совхозтуң кол экономизинге эде адрестедивис. Бо механизаторнуң ажылдаан шалың акшазын канчаар төлеп бээриниң дугайында олар кымдан-даа артык билир ужурлуг. Арендатор механизаторнуң бүдүрген ижи дээш шалыңны албан төлээр апаар, а канчаар төлээриниң доктааткан чуруму бар болур ужурлуг.

Бир эвес механизаторга шынныг тайылбырны бербес, шалыңын төлеп бербес болза, редакцияга дагын дыңнадырын аңаа саналдадывыс. Ынчан редакцияның ажылдакчылары дорту-биле сайгарылгага киржир апаар.

Хөй чыл стажтыг механизатор кижи мен. 1991 чылдың апрель айдан эгелеп элээн каш өөрлүг аренда керээзи ёзугаар бир каш га черге катофель, бир каш га черге арбай, бир каш га черге люцерна шөлдерлиг ажылдап турдувус. Күскү дүжүт ажаап алырының өйү кээрге, совхозтуң удуртулгазы меңээ «Комбайн мунуп көр, өске кижи чок-тур» дээрге, баштай чөпшээрешпедим. Бодумга быжыглаан комбайнныг, чылдың-на ажаалдага киржир кижи мен. Арендатор кижи-дир мен, чыл төнчүзүнде аңгы санажыр болгай бис дээрзин чугаалаарымга-даа, мени комбайн мунар кылдыр, нарядын хаап бээр бооп, ажылдадып кааннар. Ынчалдыр бир ай чартык хире үе иштинде, совхозтуң бүгү дүжүдүн ажаап алырынга киржип, ажылдадым.

А бөгүн кээп, мээң адымда акшаны экономист «эрттирбейн» туруп берген. «Сээн, комбайнга ажылдап тура, ажылдап алган акшаң дуу ол звенонуң орулгазынче кире берген» дээр-дир. Ол шын бе?

Эрес-оол ОНДАР.

Кыштаглар кезээн соонда интервью

«АМ ДЭЭРЕЗИНДЕ ЧҮГЭЭР»

Тес-Хем РАҮК даргазы Ш. Б. Х. Сервэдар-биле ол хүн «Чодураа» совхозтуң девискээринде, Сарыг-Сиген чоогунда элээн каш кыштагларынга чораан, кежээ эзп келгеш, ооң немелде айтырыгларны салган мен.

— Хойжулар кол нуруузунда «Ам дээрезинде чүгээр бис» дээр болдулар, ынчалза даа ооң соонда канчаа баарындан сестин турарлары илдең. Шынап-ла, улуг хар чагган, оода чаңгыс эвес удаа, кылыны чамдык черлерде дөртен даа сантиметр чедип турар дээр кыштагларже база оларның аразында оруктарны аар далбый сөөрткен бульдозер тракторлар үндүрген дир. Ам ниитизи биле чугаалаар болза, кайы совхозтарда байдал бергел, ооң чылдаг-даны чүү болган иөги? Ол ышкаш байдалды орталандырар дээш кандыг хемчеглер алдының турарыл?

— «Чодураа», Хомушку Чүргүй-оол аттыг база «Таңды сыны» совхозтарның дагларда кыштагларынга октябрь айда хар чаггаш, чамдык кезин эрээн, ооң сооп бээрге, дошталган. Дараазында улуг хар улдуртупкан, халы база келген — одарлар хөртүктелген. Дүрген хемчеглер алгаш, коданнарже, одарларже оруктарны аштаан, барык кодан бүрүзүнге 20-30 тонна сигенни чедирген чүве.

Ындыг-даа болза, дорт чугаалаар апаар, кол берге дээшкин эрткен чылдарга бодаарга, мал чемнің эвээш белеткээнинден үнүп болур. Ниитизи-биле алыр болза, хереглелдиң чүгле 44 хуузу хандыртынган. Чайгы, күскү үелерде совхозтарның удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң, эң ылаңгыя малды хүр ажырар, хөй продукцияны алыр, бээр ужурлуг чамдык малчыннарның кошкак ажылының түңнели ол. Ооң уржуунда кышкы бо берге үеде мал чемни немей белеткээрни организастап тур бис. «Чодураа», Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтарның ажылчыннары «Революцияның чалбыыжы» совхозта саваң пресстеп турар, «Кызыгаар», «О. Шынаа» боттарының девискээрлеринде сиген кезин, пресстеп ап турлар. Бо хүннерде 350 ажыг тонна сиген немей белеткеттингеп. Ол ажылды уламчылап, улам күштелдирер бис. Таңды райондан садып ап турарывыс муң ажыг тонна сенажты ам сөөртүп эгелээр. Далбыйлаашкын чорудары-биле белеткел чоруп турар...

— Ийет, Шулуун-Баадыр Хайдыпович, чораан кыштагларывыста далбыйлаар черлер эвээш (даглыг одарлар черле ындыг болбайн), ынчангаш хойжулар амдыызында чүү-даа болза, хөлүн эрттир хөртүктелбээн, тапталбаан черлерни шилип, аралап хоюн кадарын турардырлар, а чүм, кадыг черлерни мал болдай бээрге, далбыйладып алыр бодан турарлар. Оларның оозу база чөп болбайн. Ук коданнарда чогум, шынап-ла, силерниң адаанынар хире хемчээлдиг сиген бар чорду, чүгле чамдык малчыннар немелде чемгерилге кылбайн турар хевирлиг.

— Ол шын. Малды аргызып алгаш, чеже-даа чемгерерге эки түңнел бербезин эрткен чылдың практиказы көргүскен-не болгай: хөй мал өлген, чүс башка онааштыр район дөңгүп-ле 56 анай, хураганны камгалап алган. Ажык чок «камналга» кылбайн малды немей чемгерер деп суртаалдан, ону организастап тур бис.

— Бир башка хүнде 700 грамм сиген онаажыр кылдыр чемгериңер деп кол зоотехнигивис чугаалаан чүве деп, Доора-Ховужукта Юрий Шагаачының дыңнатканын сактып ор мен. Мал чемниң шаа ол хире...

— Районнуң ыңш ажылагый чери 200 тонна шиви будуу белеткээш, совхозтарга садар болган амгы үеде Сайлыг-Хемде ол ажыл чоруп тур.

Малчын коданнарда 56 кудук бар, оларның 12-ан насостар чогундан, чедир каспаанындан ажылдаваан турар, оларны септедир хемчеглерни ап турар, чогум мелиорация каттыжыышкынының ол салбыры (эш Дикарев) чагыгларны хүлээп алыр дүрген кээр улус, чаңгыс-ла багай чүве — оларда насостар чогу. Ол ышкаш чамдык совхозтарга суг сөөртүр машиналарны немей садып алыр апаар.

— Министрлер Чөвүлелиниң бо кожа районнарга хамаарыштыр хүлээп алган доктаалында айыттынган силерге көргүзер ужурлуг дуза чедирлиниң турар бе?

— Берге байдалды Шериг-оол Дизижикович Ооржак кээп көргеш, чазак доктаалын үндүрүп, биске республикадан дуза көргүзер талазы-биле тодаргай хемчеглерни көргени бисти дыка өөрүп турар. Ам ажыл-херектинын организастап, четпестерни эдер дээш хемчеглерни алыры чүгле бистерниң боттарывыстан хамаарыр. Эң ылаңгыя тускай эртемниглериниң болгаш малчыннарның даандырган ажылы дээш бот-харыысалгазын бедидеринче кол кичээнгейни угландырып тур бис. Ооң кадында, оларның шалыңын база дыка улгаттырар арганы совхозтар тыпкан...

— Олар ам кайы хирени алырыл?

— Чижээ, хойжу кижидир, мооц мурнунда комбелсация-биле катай бир баш хөй дээш (кадарганы дээш) 1,51 рубльди айда алыр турган болза, ам 2 рубль 28 копеек чедир өскен. Специалистер 830-ден муң чедир шалыңныг.

Фермаларга, бригадаларга дуза көргүзери-биле район төвүнүң бүгү организацияларын оларга быжыглаан, кандыг ажыл кылып, канчаар дузалап турарын үргүлчү контрольдап турар. Казактың доктаалында айыттынган чүүлдерден «О. Шынаа» биле «Таңды сыны» совхозтарга бензин чедирер дээн бегүнге чедир күүсеттинмейн тур. Комбикорм алыр дээш, Кызылга барган машиналар чамдыкта куруг кээр ужурга таваржыр-дыр, кэрбе комбинадында белен чем чок болур. «Чодураа», Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтарның коданнарынга чедир бо чылын шөйген электри шугумнарын бажыңнарга кожар ажыл кылдынмастаан, «Тыва агроүлетпүр энергонуң» (эш Фетисов) мында салбырында провод чок болуп турар чүве-дир. Ооң аңгыда фермаларга суг чылыдар херекселдер кылыр дээни база шимчевестээн. База бир берге чүве — шил кайыын-даа тывылбастаан.

— Шаанда болза силерни «эът мыяа кевирбес» кижи дээр-дир, дыка хөй малчын аалдарга чораан-дыр силер, ынчангаш оларда байдалды эки билир силер — кижилерге, оларның чүгээр амыдырап-чурттаарынга, ажылдаарынга чүү негеттинип, хереглеттинип турарыл, оларны хандырар дээш чер-черлерде чүнү кылып турарыл?

— Малчыннарның социал байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, эрткен чылын район Совединиң сессиязынга хүлээп алган чүве. Оларның күүселдезин чоокта чаа райкүүском хуралынга чугаалашкан. Чыл дургузунда малчыннарга 32 бажыңны, 16 чунар-бажыңны туткан, 33 коданче электри шугумун шөйген, амгы үеде «Кызыгаар», Хомушку Чүргүй-оол аттыг «Чодураа» совхозтарның малчын коданнарынга, эң берге черлерден өскелеринге, электри чырыын чедирген, олар ам бети дээрге телевизор көрүп орар, ажылдаарынга черле эки байдалдыг болган. Дараазында ийи чылда арткан ийи совхозтуң малчыннар турлагларын электрижидер сорулга туруп турар, ажыл кидин түлүк.

Чеди автомагазин малчыннарга барааннарны, аъшчемни бар шаа-биле чедирип турар. Дем чораан аалдарывыска дыңналган хомудалдар ышкаш негелделерни дораан сайгарып, ужурун тып турар бис — олар кол нуруузунда бараанар чедишпезинден болуп турар чүве-дир ийин.

Чоннуң хууда малын нормалавастаанындан ол көскүзү-биле өзүп эгелээн. Ооң аңгыда бо чылын безин улуска 1800 ажыг анай, хураганны, 36 бызааны совхозтар саткан. Ол ышкаш 164 тонна картошка, 94 тонна капуста база саттынган. Ооң аңгыда районда ог-бүлелериниң 60 хире хуузу боттарының тарааны 280 ажыг тонна картошканы белеткеп алган. Совхозтар 60 ажыг тонна тарааны чонга сатты...

— Ийе, «Чодураа» малчыннары барган аалчыларынга соктаан тараа, далган салыр улус чорду. Ооң аңгыда, ол совхоз 5 тонна тарааны дээрбелеткеш, чиг далганны ийи-ийи шоодайлап малчыннарынга үлээн, райпонуң садып турары бир-бир шоодай далганы-биле кады алырга, база-ла эвээш эвес чем ышкажыл. Өске-даа ажыл-агыйлар мындыг хевирлиг ажылдарны чорудуп турары мактанчыг чорбадыве.

— Ийе, бо кыштаглаашкынның бергедээни-биле кижилер совхозтардан малдарны база садып ап тур, ооң иштинде арат ажыл-агыйлыг кижилер арган-дорган-даа малды алырындан чалданмас-тыр. Ол ышкаш «Чодурааның» директорунуң кылыр деп турары хемчег база ажыктыг: арып-баксырап турар элээн каш малды кыш ажыр азырап каан ог-бүле ооң чамдык кезинин хуу мал кылдыр алыр.

Малчыннарга тускай хепти база-ла болдунар шаа-биле садып турар, ынчалзажок чедишпейн тур, негелде дыка улуг, ылаңгыя дүктүг тоннарга. Эзер, брезент, кидис идик дээш чагыг киирип турар малчыннар хөй.

— Айтырыгларга харыылаанынар дээш четтирдим, Шулуун-Баадыр Хайдыпович. Кылдынып турар ажылдар дугайын ам-даа четче чугаалажып четтикпээн боор бис, ынчалза-даа чазын келгеш, малчыннар «ам дээрезинде чүгээр» деп турарының орнунга, «кышты эки аштывыс» дээр кылдыр бир дугаарында боттары эки ажылдаарын күзеп каалы.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
(«Шынның» тускай корр.).

КҮШ ЧОК БОЛДУРГАН

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы — республикада боду тургустунуп, хандыртынып келген улуг будурулгелерниң бирээзи. Ол Тывадың иштинде будурулгелер-биле болгаш даштыкы-биле харылзаалаларны калбартыр сорулга-биле чамдык эки ажылдарны чорудуп, ажыктыг чүүлдерни кылып турар дээрзин чон билир. Кажан Улуг-Хем умунуп девискээрни суг-биле долдуруп турар үеде ол одар-белчиирлерниң, мал чеми белеткээр черлерниң чидириглерни болгаш оон алыр продукциямның орнун төлеп компенсастаар сорулга-биле чоруткан акша-төгеринти база-ла ук ассоциацияның эргенинге бээр дугайында иштиннирни Улуг-Хем район Соведиумуну хүлээп алган тургаш.

Маңаа хамаарыштыр Улуг-Хем район Совединиң болгаш райкүскомнуң каттышкан хуралы эрткен.

Моон түнелинде Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумуу доктаал хүлээп алган. Ында айтып турары оолза, бирээде, «Найырал» ассоциациязының ажыл-чорудулгазын, акша-төгериктиң чарыгдалын кошкак контрольдап турганы дээш район Совединиң даргазы Б. С. Седейни сагындырган.

Ийиде, компенсациятка киирген акша-төгеринти чөптүү-биле үлээриниң чурумун тургузар, оон чарыгдалын ажыктыг болдурарын хандырар талазы-биле ажылды ай иштинде хуусаада чорударыг район Совединге дагзыр болгаш бо бүгүге барымдаалаш, улус депутатарының Улуг-Хем район Совединиң 1990 чылдың август 20-де хүлээп алган доктаалын күш чок болдурган.

Районнуң совхозтарынга одар-белчиир, продукция дээш компенсацияны 1992-1993 чылдарда төлээрин айыткал.

Аныяктарның сагыш-сеткилин чүнүң-биле көдурерил?

ДЕТКИМЧЕ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

Кызыл хооркүүскомнуң чаңында аныяктар төвү чазын-на тургустунган. Олар хоорайның сураглыг кижилери —чогаалчылар, чуруккулар, композиторлар-биле ужуражылгаларны организастап, чогаадыкчы коллективтериниң концерттерин, В. Көк-оол аттыг хөгжүмнүн театрының чанында каш удаа көрүкчүлерге бараалгадып турда, көргенмен. Ол ышкаш республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сураглыг композитор Алексей Чыргал-оолдуң чырык адын сагынган кежээни база аныяктар төвү эрттирген. Анаа 150 ажыг киришкен кижилерниң хөй кезии профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторлар, артистер, культура ажылдакчылары болуп турар.

Амгы үеде республиканың Улусчу чогаадылга уран чүүл төвүнде бир бичии орээлде ол топ ажылдап турар болгаш ында хөй-ле хөгжүм херекселдерин, аппаратураларын оваалап каан. Анаа база сыңыштайн турары илдең. Мооң мурнунда барык 10 чыл дургузунда «Аян» ансамбльге артистен турган Галина Сюрюн концерт ажылының талазы-биле директору болуп ажылдап турар. Оонбиле ужуражы бергеш, кандыг ажылдар чорудуп турарын сонуургадым.

Аныяктар ортузунда өскүн үнүп турар корум-чурум үүлгедиглерниңге удур, оодала оларның сагыш-сеткилин көдүрер сорулга-биле ямыдырбүрү ужуражылгаларны, оюн-тоглааларны, концерттерни болгаш өске-даа кижизидикчи хемчеглерни ап келдиивис. Бо чылын Москва хоорайдан «Кармен», «Ласковый бык», «Новые амазонки» деп ыры-хөгжүм ансамбльдери болгаш Рома Жуков баштаан «Маршал» болуу бистиң чалаанывыс үзүүвар Кызылга чедип келгеш, соңгаалажырымга ол мынча дей-дир:

— Ам каш-ла хонгаш, доозарының шылгалдазы эгелээр. Училище соңда уруглар садыңга кижизидикчилел ажылдааш, аргалыг болза чайын улаштыр өөренир мен — дей-дир.

— Башкы болганың ол ыйнаан але? — дээримге ол анаа дортуу-биле чөпшээрешпейн барды

Оон эчис үзелин амдыызында чажыт арттырып каалы. Ам база бир шыырак өөредилге черин доозуп алза, берге кижизидилгелиг элээдилер-биле ажылдаарын бодап турар кижи болду.

Канчаарга-даа уруглар-биле ажылдаар, дөмей-ле башкы кижи ышкажыл. Бо шагда элээдилер ортузунда херек үүлгединишкинниери баш ашкан, оларның-биле ажылдаарларның саны чедишпес. Кайчап билир, бир хүн келир үеник аныяк башкызы, авазының салгакчылы шак ындыг специалист болу берзе, анаа кым-даа хомудавас боор.

Онермаа Шоюновна боду каалама ак эвес, зөр-дагыр шаптараазының амыдыралчы оруктуу чурттап эрткен кижи. Ылаңгыя амыдыралының эгезинде салым-чолдун шылгалдаларынга оң таваржып-даа чорду. Шыдамык, карак кызыл, кежээ болгаш, ол бергелерге бичии-даа торулбаан. Харын бодүүн башкыдан школа директорунга чедир ажылдап, эки ажылы дээш чон ону Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң (ынчаардагы) депутадынга-даа соңгуп ап турдулар. Тос-Хемниң, Эрзинниң школаларынга 1975 чылга чедир ажылдаан. 1976 чылдан бээр Кызылдың башкы училищезинде тыва дыл башкылай берген.

Эге-даа, үстүкү-даа класстарга тыва дылды школаларга бөгөй эвес башкылап чорааны хоомун башкының үүлгедиишкинниери

КАДАРЧЫЛАР—БОТТАРЫВЫС

Хуу кижилерниң малтаганының кададын организастаары Бажын-Алаак суурда үр үе шиитинде үзе шоолт Бирдеттиниң шыдавас чыгыы Бооп келген. Бо чылын шгуст айдан эгелеп, Ленин биле Карл Маркс кудумчуларының чурттакчылары боттарының малын ээлчеш кадарып эгелээн. Көдээ Совет суурнуң чонунуң малын тускай керээ ёзугаар кадарар кадарчы тыппаан. Ажыт-хөл чок, оор-суктуң ейү аңаа чылдагаан болган. Ол бүтүү билгеш, 230 лекти ээлчежип кадарып ирштивис. Инек кадарыпар кижилер шупту 41 кижи болду. Бир хүн ийи кижи кадарар. Инектеривдиң кадарып эгелээнден бээр бо үнерге чедир тараалаза алыу кирбейн, оор-сукка- алыспайн, онча-мында адарып келдивис. Кыш-даа лза, амгы үеде инектеристиң шыдалы хевээр, чүге ирге оларның одар-белчинсолуп, таарыштырып, рдан 13 километр хире адарып турар бис. Сөөлгү ээн кылыннады чаалты, чаңгаш Кара-Сугнуң дагарыче үндүрүп, кара черде одарладып эгелевидис. ал ажылынга өөренген жилер суг болза, инектерн артеи эрте одарже үндүгеш, кара кежээ суурже ирип турлар. Байыр Оорак, Борбак-Сарыг Карам, Александр Ховалыг, ыл-оол Иргит дээш ескер-даа ындыг. Кадатты чаа оргашизастап эгелээриде шупту чүве чайгаар дыр-бербээн. Ээлчээн үзер, та инек кадарбас ийи-чанже кижилер-даа турду. Коига инээп каткан кижилерин хөй кезии шыгыы хамысалгалыг болганындан ндыг кижилер ол чоруун орту кагган. Ам инек кадын улам күштелдирип, жан, кала одарладырын мележип ап тур бис.

Инектиң кададын мынчаар рганизастаарга, мал-маган- оор-сук белен тураласпас р-дыр. Чүге дээрге кадап турар малын карактаар, ңгааралр кижилер көвүээн, көөр карак, дыннаар лак хөй. Кажа кандыг чомал кижи көзүлгениң ле- аразында чүгаалажы ыр. Чаңгыс сос-биле чулаарга, бот-боттарының ын карактажып турар.

Бажың-Алаак суурнуң ттакчыларының малганы сөөлгү чылдарда скүзүү-биле көвүдээн. Өгделер мал-маганны бооп, ажыл-төл-даа ажыл-ишке ренир боор чүве-дир. мчынгинден-не мал азыарын билип, чаңчыл ээр. Чамдык кижилер лек кадарар ээлчээ кээрге, ыг апаран уруг-дарыын ертип алыр-дырлар. Инек адарга, бир талазында, ыл, оскө талазында, ханмыр сайзырадыр күшльтура-дыр деп бодум мда саналр кижи чордум. ыг агаарга мал кадарын урга, эки-ле.

Өгбүле мал-маганның орга, уруглар дыка хөй ыдарга чангаар-ла өөреө. Ол дээрге сиген кезе, инек саары, сүттен чекм, саржаг кылары дээш -даа өске. Уруг-дарыгны ажылынга чажындан-на ычыктырып каарга, олар л келгеш, чайгаар-ла л-магандан туттунуп, ыл-ишти боттары-ла тыва рлер.

Мал-маганның ажык-дүя тайылбырлаш-даа чаар, каксы безин чузарга, мындыг-дыр.

Суурнуң малы улам көвүэри чугаажок. Ынчан улуг ар-белчиир, сиген шөлдеи дерек апаар. Күрүнеңиң ының одары, күрүнеңиң ген шөлдери дээш хуу кижилериң малының одаи ыызагдаар, сиген кезии ар шөлдер бербес —ыы турган болгай. Чүгле не малы-биле кижилерэт, сүт-биле хандырып давас деп чүвени херек ырында көрдүүс. Ынчаш хууда малдыг кижилер дуза көргүзериниң бүгүаргаларың тус черниң ыл-агыр удуртукчулары, дээ Совет баш бурунгаар ер болза эки деп болдар н. Оларга одарларны, ген шөлдерин четчири-биле ылап бээр суг болза ичүүл чугула болгаш чидиг тыр.

«Искра» совхозтуң дирекзының сүмем мындыг: ы үеде инек одарлары ишпейн баар-дыр. Кара-Ойден өрү тарма тарывааза ыдыгыл? Чүге дээрге сүүр огунга тараан тараъ айа каш чыл улаштыр мал сынга барды. Ону өөренип рүп дилеэдим.

Балдак КУУЛАР.

БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ БОЛГАШ ЭМНЕЛГЕ:
баштайгы базым идегелди берип турар

Улут, биче бизнес... Бо сөстер биске сөөлгү үеде дыка-ла таныш апарган. Солун, сеткүүлде, радио, телевиденнеде, хүн бүрү чугаалап, бижип турарының түңнелинде, ынаар шөолүт-даа ки эвилей салбастаан бис. Ынчалза-даа сайгарлыкчы, тыныжыр кижилер үе халас эртирер эвес, оон эки зии ажыглап алгаш, боттарының ажылын шагдала чорудуп эгелээн.

Тыва Республиканың Дээди Соведи тускай хоойлуну хүлээп албаан-даа болза, чазак аңаа олуруп, кыдыынга артпайн, элээн хөй ажылдарны кылып, хемчеглерни алаан, ам-даа алыр дээрзинге бүзүрээр апаар.

Бо хүнгерде арат болгаш тараачый (фермер) ажылагийлардан аңгыда безин дыка хөй биче бүдүрүлгелер республиканың хоорай-суурларында бүрүткеттинип, тургустунгулаан. Улуг биче бүдүрүлгелерниң ажылы, кылып бүдүрген продукциязы, оон саарылгазы республиканың экономиказын турумчудуп, быжыглаарынга улуг салдарлыг болур дээрзи чугаажок.

Л күрүне бюджединде олурар, кандыг-бир материалдыг чүве бүдүрбейн турар албан черлерни канчаарыл, чүнүң дузазы-биле чурттаарыл?

Эртикен неделяда Бай-Тайга районга чораашаа, аңаа Тывада бир эгелекчи ажылды көрдүвүс. Ол дээрге «Оргаадай» биче бүдүрүлге черн-дир. Оон үндезилекчизи — районнуң төп эмнелге черн. Бис чеде бээрвиске, бо биче бүдүрүлге черниин чиигине директору Василий Савырович Салчак чок болду. Сайгарлыкчы кижи ындыг, чаңгыс черге олурар эвес, ажылының аайы-биле соңгаарже чоруткан деп дыннаап, район эмнелгезиниң улуг эмчизи Дутар-оол Шожал-Даржаевич Хертекке келдивис. Канчаарга-даа эмнелге черинге шак ындыг биче бүдүрүлге черин тургузар дугайында санал эмнелге коллективиниң мурнуңдан үнген болгай. Оон-биле бистиң аравыста болган чугаанның кол утпалышкыны ындыг: рынок харылзааларынче шилчилге үезинде эмнелге черинің канчаар чурттаары, аңаа биче бүдүрүлгениң дузазы.

— Дугар-оол Шожал-Даржаевич, силерниң бо район төвүнде ажылдап эгелээн биче бүдүрүлгелер дугайында чугаа чоруп эгелээрге, кандыг-даа кижиниң био дугаар адаар черн «Оргаадай» болур чүведир. Элээн быжыгып, ажылы шуудай берген улуг деп дыннадывыс. Чугаазы эгелээр мурнунда бо бүдүрүлге черн-биле кыска танышгылыры номчукчулар-биле кылып аалы. Ол кажан тургустунганы?

— Ындыг болза дораан сагындырып каайн: «Оргаадай» районнуң төп эмнелгезиниң деткимчези-биле тургустунган биче бүдүрүлге черн-дир. Ол амгы үеде бистиң эмнелге черинің бир адыры кылдыр нөзүлзе-даа, херек кырында сөөлүнде барып, саң-хөө болгаш кылып чорудар ажылының талазыбиле биске хамаарышпас, бот-тускайлаш ажыл-агый болур. Чүгле харын бистиң, кадык камгалал черинің аайы-биле оон чедер-четпестерин үзе шинитпирлежип, эмнэриинден өске аңаа хамаарыжыр ажылдарны чорудары билдингир.

Шак ындыг бүдүрүлге черин тургузарын шагдала бодап турган бис. Үениң оскерлип, рынок харылзааларынче шилчилге дугайында чугаа үнүп келгенде, яңызбүрү биче бүдүрүлгелер тургузарын амыдырал чоорткан келген. Чазакта, чон-даа бо эгелээшкинии деткээн болгай. Үениң албадалынга, чалгынына алзып, биче бүдүрүлге черин тургузар деп шинтпирлээш, белеткел ажылдарын кылып чорутканывыс соонда, бо чылдың июль айда районнуң күүсенги комитединге «Оргаадай» деп ат-биле бүрүткеттинген.

Эмнелге чери дээрге эмнелге чери болгай. Ажыыбиле чугаалаар болза, бо берге үеде ыы-даа эвес, а бис ышкаш ындыг черлер улуг бергедээшкинге таваржыр.

— Силерниң бо эмнелге черинде биче бүдүрүлге черн бар дээрге, сагжымга башгай-ла эм от чыыр, ону болбаазыраткан соонда, чонга садар чер кирди...

— Чүгле ол эвес. «Оргаадайны» үндезилеп тургузуп турган-ла, оон кол үш сорулгазын чугаалажыл, бадылаан бис. Бирээде, эң кол кылыр ажылы — эмнелге черлеринге септелгетүдүт ажылдарын чорудары. Ийнде, дузалал ажылагыйны тудары. Үш дугаарында кылып чорудар ажылы — силерниң чугаалаашаар — эм от чыып, оон болдунар шаа-биле эмтан кылырынга дузаны көргүзери.

Ам бо үш адырны элээн ханы тайылбырлап көрейн. Черле ынчаш кадык камгалал шугумунда септелгетүдүт айтырыы канчаардаа аажок берге байдалда. Бажың-балгат болгаш эмнелге черлеринің тудуунун талазы-биле кайда-даа бай дал кончуг хожудаагай. Бисте база ындыг-ла амыр эвес. Оскээртен диленирн хүн келген тудум бергедеп олурар, кара чаңгыс идегел — боттуң күжүү. Ынчангаш бо бүдүрүлге черин тургузга бергенивистиң чылдагаанды ол.

Чугаалашканывыс ёзугаар бо бүдүрүлге черимында. Тээледе районнуң төп эмнелгезинге пемелде тудугларны тудар. Тудуптаа турар. Ол ышкаш районнуң участок эмнелгелериннге барып септээр болгаш тудар объектилерни кылыры кордүнген. Амдыызында ынаар үнмейн турарлар. Бо хүнге чедир «Оргаадай» ниитизи-биле 500 мун рубльдин янгы-бүрү ажылдарын кылган, 2 ал чурттаар баңгынды дооскан. 1 ындыг баңгынды ажылагга ам кирер. Удавас эмнелгеге пемелде тудуг, чем кылыр чер туттунар. Ол ышкаш суурнуң 130 орунныг уруглар садының тудуун база холга алдывыс...

— Силерниң чугаанар ёзугаар алырга, чүгле эмнелге черининг эвес, а суурнуң тудугларына база киржип турар ышкажыл силер?

— Ийе, суурда тудугларга дузалажып турар бис. Ынчалза-даа оларның биске сөөлүнде ажыктыын база утпаан болдур бис ийин. Чижээ. Зэр-Хаван суурну көрээли: оларның чунар-баажыңыының доостунмаан септелгезинге 5 мун рубльди үндүргеш, ону «Оргаадайның» ажылдакчылары кылдыр кезек оолдар-биле түр кероэ чаргаш, кылдыртып эгеледивис. Ажыллалга кириптеривиске аңаа чүгле эвес, суурнуң чону чунар эвес, а хеп-сын чуур тускай ёрээл база бар апаар. Бир-тээ, боттарывыс ол черни ажыглалга кирип турар болганывыста, аңаа база бир биче бүдүрүлге черни ажыдарын планнап турар бис.

Чоокку үеден бээр туулбу кылыр эт-херекселдерни, ыяш дилдирер станоктарыны садыл алыры көрдүнген. Кезик-чамдыын садыл ап ыыдапкан бис. Бир эвес бо шупту боттаны бээр болза, барыын районнарның бүгү эмнелге черлерин холга алырының аргазы бар. Септелге, пемелде тудут ыыдырын чадап турар черлер ной болгай. Ол ботка чедир бистиң биче бүдүрүлге черивистиң ажылдакчыларының саны улам көвүдей берген турар ужурлут. Амдыызында планывыс — Кара-Хөлге участок эмнелгезинин гаражын тудары. А Шуйга аарыг улус ыпичиир эмнелге черни тударын карган.

Биче бүдүрүлгенин ийиги кылын чорудуп турар ажылы — дузалал ажыл-агыйы. азы ону калбартыр болдээ ажыл-агый деп болур. Бо база канчаар-даа аажок ажыктыг адыр деп бодаар бис. Чүге дизе сөөлгү чылдарда эмнелгеде чыдын эмнедип турар улусту аъшчем-биле хандырары кончуг берге-дээн. Шупту чүве чедиишпес: эът, ус, ногаа аймаа чок. Бо-ла бүгү четпес, чок чүүлдерни шаавыс-биле чок кылыр дээш ногаа тарыыр черден өске бода, шөөр мал-маганны тудар. Аңаа остүрген дүжүт, малдың эзди, суду кайнаар-даа эвес, бөөр, эмнелге черниге бир дугаарында дужаттынар. Бо хүннерге чедир туруттулгазы медегээн. Аргентинаның Компартиязының национал конференциязы чүрттүн найысылалы Буэнос-Айрес хоорайга болуп эрткен.

«Совет блоктун бүзүрээ дүшкени-биле» холбаштыр алырыынче чарыырын дүгүруштувус. Бистиң, үндезилекчилериниң, бо айтырыг талазы-биле бодалывыс чаңгыс: ону бар-ла арга-биле деткинир.

Эмнелгениң теплицазын «Оргаадайга» бериткен бис. Ону делгемчилер, улгаттырар соруглга-биле ам-даа удай тудар бо чайын аңаа ыыдап чайлаан. Уранд Допчаевна Монгуш 3 т 800 кг помидорну, огурецти, соганчыны дүгүрүскен өртек баатаар 30 мун рубльге сатканн. Келир ыылын картофель ыыдын улгаттырар бис. Бо айтырыг шинтпирлеттинге бээрге, участок эмнелгелери база улуун алырлар.

Ам эм от ыыр аажыга доктаал. Мында база чүгле оон биче кыштаргаттынмайн турар бис. Эм от чыырындан осте, районнуң аймаан суттарын сагаар сагаары ыыдырган. Оон биче бүдүрүлге бижирээр мен. Массаны болгаш чоотчетчиге оргаа база турар. Бо биче бүдүрүлгениң ажыглалга киргеш, ажыктыг, херектиг чүүлдерни алыр болгай. Ол ышкаш бис, эмнелге черн, боттарывыстың мурнувустан база тыптынып, саттынып, кандыг-бир ажыл-агый айтырыын шинтпирлеп болур бис. Бир кончуг ажыктыг чери ол.

Сөөлүнде ажыл оон-даа шуудай бээрге, оларның оруглазының кезек хүүзүн мерээде көрдүнгенин ёзугаар алырын шинтпирлээр бис, амдыызында ол дугайында чугаа чок даэрзи билдингир.

Үстүнде ыяш дилдирер чер ажыдар бис деп чугааладым. Районнуң күүсекчи комитеди база шак ындыг чер кылыр деп планныг турган. Ийи таланың дугуржулгазын ёзугаар олар бисче херек акшазын шилчидип бээрге, ыяш дилдирер маттыскан чер кылыр бис. Аңаа база ажылчын күш херек. Оон кирген акшаны деңге үлежир, кайы-даа талага ажыктыг болур.

«Оргаадайда» солдар кызымак улус. Бис оларны акшаландырбаан бис, ажыыбиле чугаалаар болза, боттары ол-бо чугаалажып чоруп турган, кайы хире хөй чүбени кылып алганын көрүп тур силер.

— Машина-техника-биле хандырылгазы кандыгы?

— Амдыызында бис дузалап турар бис. Хереглеп бээрге, «КамАЗ» болгаш өске-даа түк машиналарны алыр улус.

— Силерниң эмнелге черинде хаван, бода мал база бар болгай. Оларны «Оргаадайга» шилчидип бээр силер бе?

— Амдыызында боттарывыста. Бээрин-даа бодавайн турар бис. Бо биче бүдүрүлге чери чеже-даа бистиң дузавыс-биле биске ажылдап берип турар болза, ол тускай ажыл-агый-дыр. Боттары база ону тускай өстүрер эргелиг. Мал садын алыр акшаны кайыын тып алганын чугааладым.

Интервьюну Юрий ДАРБАЛ алган.

ЭКИ-ЛЕ БИЛБЕС МЕН

Кызыл хоорай Советиниң даргазы юрист кижи апаарга, сеткиливис өөрүп, ам-на корум-чурум эжижиири ол деп чугаа кадында-ла түнээр турдувус. Бистиң ол идегелливис бүтүзүнүн карааныс-биле көрүп, кулаавыс-биле дыннап тур бис. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорайның ода төп кудумчуларын аян-шинчи чок болду, хирбок тудуп чиген. Кижи бодаарга, хоорай Соведи чонуң социал байдалы-биле культуразын экижидеринче сагыш салгы дег. Немешкен, чаартынган чүү-даа чолу хомудавчыг. Чонуң национал эки чаңчылдарын сагыыр, ону шаг-үениң айыбиле улам деткип, дузалажыр болза, бистер аныяктар өөренип, күндүлеп, багай чаңчылдарывыстан чүге чарлып албас бис. Хоорай даргазы биске, чүс-чүс аныяктарга, кандыг деткимче бергеиил?

Спортту, уран чүүлду хөгжүдер, хостуг үени шын ажыттаар талазы-биле бодунуң отчедун солуннарга, радиога, телевиденнеге, театрларга берген болза дээримге-ле, бо оранда чок. Ийе, мен билир мен: РСФСРнин Президентизи Б. Н. Ельцин хол бөмбүүзүге ССРЭ-ниң спорт мастери, сөөлгү үеде теннис ойнаарынче сонуургалын улгатырган. Хоккейге Москва хоорайның кубогу дээш ожуга бирген черни алган найысылалдың «Спартак» командазын миллион акша-биле шаңнаазы кажан-даа болбаан чүведир, ийиги черни алган ЦСКА ийи чүс муң акшаны четтирген болгай. Бо дээрге аныяк кижиге улуг деткимче. Каража-когарал база ындыг саналды киирикселеп тур мен. Автомагазинге киирген бараанның дамзызып тургускаш, аңаа бараан бүрүзүнүн ертээн айыткаш, ону малчыннарга туда көргүзүп садар кылдыр доктаатса кандыг чүвел? Кандыг бараанны садып алганының дугайында айтып, малчыннар аттарын салып каарга, бараан аймаа канчап-даа ок, солагай талазынче барбас ужурлут. Ынчаар доктаадып болур ирги бе?

Силерден дилээрим болза, мээң бо чүүлүмүү парлап чоор силер. Чүгле мээң бо айтырыымга харыылап бээринерни диледим.

МАЛЧЫНДАН».

«ЫЫТТАВА, ООН БАШКА...»

Кызылдың автобустарынга карман үнээр тыва оолдарның баштары сөөлгү үеде эыттенип барды-ла. Чижек кыдыр соокта чаа бодумнуң көрген чүүлүмнү киирип кээйн. Чанымга турган хереженнең карманын бир оол үнеп берген хевирлиг болган. Ол удурланып: «Бо канчаа бардың?» — деп, айтыра бээрге, демги оол серте-даа чок: «Ыыттаба, оон башка бижектептер мен» — деп, бо ийин мон. База бир болуушкун. Улгады берген тыга үргбайның карманын үнеп ийгелээн оолду ол кончуг бээрге, ыят чок оорлу, үргбайның караандыва даш-биле какпан. Оон соонда караа ышкаш үргбай эмчиге чыткан болду.

Таптыг эскерип чоруурга, автобустарга ол оолдарның коскузу аажок, турамны кедергей болур түве. Колдуунда-ла «Автотехникум», «Театр» остановкаларынга автобусче хой чон-биле кады шургуп киргеш, үжеттинип эгелээр. Оон улус эвээжей бээрге, дүшкүлей бээрлер.

Корум-чурум камгалаар органнар ажылдакчылары бо талазы-биле кандыг хемчеглер ап турар чүве ирги? Ол дөртен-бежен шаа ажырымчы карман үжекчилеринге күш четпес болганы ол бе? Шагдаалар аңаа хептеп кедип алгаш, ол үптекчилерни чүге тутпас чүвел? Бо айтырыга харыылап бээрин хооркүүскомнуң иштики херектер кылдынының удуртулгазындан диледим.

Эльвира КҮЖҮГЕТ.
Кызыл хоорай.

Генерарын «Шынның» агар сеңээче шилчидерни диледим (Авт.).

САДЫГЛААШ, АДЫН САЛЗА

Авторлары ат-сывын долузуу-биле айытпаан чагааларыны «Шын» солунга парлавас деп чүрүзүнү редакция хүлээп алган. Чагаага, эң кыналгыя шугумчүлелдиг чагаага, ат-сывын, адресин долузуу-биле айытпайн баары дээрге-ле — авторнуң кортуун, чугула айтырыгларны шинтпирлээриниге дорт киржилге чогун, кижилер артынче чаштынар чоруун көргүзүп турар-дыр. Ынчаш хууда малдыг кижилер дуза көргүзериниң бүгүаргаларын тус черниң кыл-агый удуртукчулары, дээ Совет баш бурунгаар ер болза эки деп болдар н. Оларга одарларны, ген шөлдерин четчири-биле ылап бээр суг болза ичүүл чугула болгаш чидиг тыр.

Ам чорааш барааның садыгжы малчынарга шупту-зуун көргүспес, айтырыглар ужур-утказының талазы-биле чугула, чидиг.

Малчыннарның социал камгалалы эң чидиг айтырыгларның бирээзи. Амгы үеде оларны бараан-сыраан, аъш-чем-биле хандырары дыка бергедээн. Эң ылаңгыя автомагазиннерниң, оларның садыгжыларының дугайында айтырыг чидиг, маргылдаалыы-биле тургустунуп келген Ынчангаш дараазында чагааны кызыра парладывыс.

«Автомагазиннерниң ажыды мени сөөлгү үеде дүвүредип турар. Ап чорааш бараанның садыгжы малчынарга шупту-зуун көргүспес, бир малчынга эки бараанарны сатпаң, оске малчынга сатпаан-даа боордур. Ону бараан, чем айманың чедишпези-биле садыгжылар тайылбырлаар. Бир талазында ол чөп боору чалапчок, оске талазында бараанчарны олар чажырып, таныш-көрүштериге садып чоруур чыгыы. Бо киижи автомагазинден сатпының алган соонда, оске аалдарга баргаш, чүү-даа садып турган деп дыннаар боор чүве-дир. А мээң үге сатпайн барганы ол деп кижи каразын эгелээр. Таныш-көрүштериге садып турар боор чүве бе? Бис база оларның-биле дөмей малчынар эвес бис бе?

Ындыг саналды киирикселеп тур мен. Автомагазинге киирген бараанның дамзызып тургускаш, аңаа бараан бүрүзүнүн ертээн айыткаш, ону малчыннарга туда көргүзүп садар кылдыр доктаатса кандыг чүвел? Кандыг бараанны садып алганының дугайында айтып, малчыннар аттарын салып каарга, бараан аймаа канчап-даа ок, солагай талазынче барбас ужурлут. Ынчаар доктаадып болур ирги бе?

Силерден дилээрим болза, мээң бо чүүлүмүү парлап чоор силер. Чүгле мээң бо айтырыымга харыылап бээринерни диледим.

МАЛЧЫНДАН».

«ОЙНАП БОЛУР ЧҮВЕ-ДИР»

«Супер-Шанс» деп Москвадан келген оюнга ойнап эгелээш, эрткен айның 11 хүнүнге чедир 2000 ажыг акша ойнап алдым. Уруг-дарыым хөй кижи мен. Ынчангаш бо берге үеде хөй ажыттөлдүг, чедимче чок пенсионер сүт улус бо акцияны ойнаар болза деп сүмелеп олур мен. Бо оюн бүгү Тывада тараан, ылангыя райониардан дыка хөй чон ойнап турар чорду. Чүгле Кызыл хоорайда улус ол акцияны садып алырындан коргар, бүзүревес боор-дур. Бо оюнуң салбыры Тыва телевиденнең черинде. Ында түснай деп-тер бар, кымга ваш чедиг акша чорудуп турарын квитанция ёзугаар түшеп турар. Ынчангаш кымны кымдаа мегелевейн турар, бүзүреп болур силер.

Чоокта телевизорга инвалидтер шинтилелиниден бир кижи Москва акциязы-биле ойнаваан, чүгле Тываның акциязы-биле ойнаар деп турду. Баштай тапты ол оюнну ушкарып-башкарып алгаш, оон улусту бодунуң талазынче тыртар болза эки деп бодап тур мен, оон башка чайгы 30 рублдин акциязы дег болур болгай. Ойнаар эштерге сүмем — ылаңгыл кызылчыларга, акциядан кортпаар. Акцияны садып алгаш тутпаар, дорааң дараазында кижилерге тарадынар. Акша ойнап алырынар бодунардан хамаарыыр.

Долгар ЧАМБАЛ.

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ САНАЛДАР, БОДАЛДАР

ПАРИЖ. Михаил Горбачев — кайгамчык улут хемчээлдиң кижизи деп, Франциияның президентизи Франсуа Миттеран медегээн. Чогум-на Горбачевтиң күжениишкинкеринин ачызында коммунистиг ССРЭ — «ол хаалчак, бүгүдени боогдаан болгаш соок делегей» хосталган деп, француз президент онзалап демдеглээн. Ол дээш аңаа улууыбиле өөрүп четтирдиы деп, Ф. Миттеран чугаалаан.

БУЭНОС-АЙРЕС. Чөөн Европа чурттарында болгаш ССРЭ-де ханы өскерилгелер болгулаан-даа болза, социализмнин база марксизм-ленинизмнин идеяларын камгалаарынга Аргентинаның Коммунистиг партиязы бүрүн шинтпирлиг деп, ол партияның удуртулгазы медегээн. Аргентинаның Компартиязының национал конференциязы чүрттүн найысылалы Буэнос-Айрес хоорайга болуп эрткен.

«Совет блоктун бүзүрээ дүшкени-биле» холбаштыр сеткил дүвүрээшкинниң Аргентинаның коммунистериниң шүлүганы илертилээн. ССРЭ-де болгаш Чөөн Европа чурттарында сөөлгү болуулгаларнар делегейниң коммунистиг болгаш ажылчын шимчээшкининге таарымча чок улуг салдарны чедиргенин конференциязының хүлээп алган резолюциязында демдеглээн. «Социализмге удур төөгүлүг тулчуушкунга капиталзм тиилелгени чедип алган» деэр бодалды миллион-миллион кижилерниң медерелинче сиңиктирип киирерин социализмге удур амгы күштер ораддажып турар деп, конференциянын документтилеринде айыткан.

Ажылчы чонуң калбак массаларының үндезин эрге-ажыктары дээш демиселге чөөн үеелдиг болгаш демократтыг бүгү күштерни сырый каттыштырар дээш Аргентинаның коммунистери туржуп турар. Чөөн үеелдиг политиктиг чаа фронтуну тургузарынче чүрттүн депшилгелиг бүгү күштерин аргентин коммунистерниң конференциязы кыйгырган.

ДАМАСК. Ирактың президентизи Саддам Хусейнни эрге-чагыргалап дүжүрер деп орадлашкан дээш бүрүүдаттырган элээн каш ирак генералдарны ында шаажылап өлүрген дугайында Дамаскының радиозу дамчыткан. Шаажыладып өлүрткен генералдарның аразында бригада генералдары Машан Фейсал болгаш Абдель Рахман Ибрагим бар болган.

ОТТАВА. ССРЭ-ниң Барың Сибирь девискээринде нефтилиг черлерни шингээдип алырынга узун хуусаалыг капитал салымыкыныарын 1992 чылда ийи катап көвүдедир дугайында шинтпирнин Канаданың «Канадиан франкмастер» компаниязы хүлээп алган. Келир чылын ол компания 100 миллион долларны Тюмень область каттышкан үш будүрүлгелерге бээр. А бо чылын безин 80 миллион долларны «Канадиан франкмастер» компания берген.

(СЭТА).

Бөмбүрзектиң судалы

ЧУРУКТА: Рөзинің бир кудумчузувда ядыы кижи. СЭТА-ның фотозу.

СИБИРЬ ТАЙГАЗЫНЫҢ ХААНЫ

Очерк

(Төнчүзү. Эгези № 214 «Шында»).

АНЫЯАНГА ХООЧУННУҢ СӨЗҮ

Та кайы үеден бээр төөгүнүң хаңганы чүве, ол «хаан» пөштүн кадыг күзүрүктелген чаглак адаан хөрлээлетпес, дазылдарынга «кавын» дээртпес дээш үш аңчы одагны кончуг таптыг хавыра одап алгаш, бирээзи одаг бажынга, ийизи — ийи талазынга орун-дөжээн салган, хөөрежип органнар. Шынап-ла, Енисейниң бажы черге пөштер аразынга төрүттүнген, база-ла пөштер аразынга аңнап өскен, иви малын азырап өстүрген, «сын-сынның кырында сыра бажында кижи» деп болур хоочун исчи-тывышчы Дамдың ирей пөштү «хаан» деп чоргаар адап турарын бирле дугаар дыңнааш, таарзынып орган. Эдерткен Сергейи «хаанга» хамааржыр ол-ла чажыттарны элээн билип ап орган.

— «Хаан» дээни шын болбайн, хамык акша-төгерик деп чүве бо пөштен база үнер ийин, оолдар! Диин дээрге пөшке эң хөй чыглыр амытан, аңчылар оон эң көптү тып олчалаарлар. Мен бе, бир чылын бо-ла олурар сынывыстан, мооң артында Кара-Хем сынындан алды чүс ажыгны аткан ийик мен. Чамдыкта бе, тооруктай кааптар ашак мен. Үш чыл мурнунда эжим ашак биле кады ийи тонна тоорук чыгган бис. Аа, пөш магалыг-ла байлак бээр ыяш ыйнаан! Мурнунда чылдарда диниң, тоорук акшазы пат турду чоп. Ам оранчок улгаткан-дыр: бир диин ортумак дизе он акша, бир килограмм тоорук — он акша. Бо чылын бистиң кожуун улузу тооруктан амыр байып үндү чоп, оолдар. Харалаан, мен сын үнүп, пөш соктап шыдавадым, арай пат болдум — деп, кырган Дамдың дөжээниң кырында бичик апарган олурган, дем-не кезип белеткеп алганы узун чиңге ыяжы-биле одаг көзүн садырадыр чүшкүре иткилеп каап олурган.

— Мен, кырган-ачай, Кара-Дагдан ийи эжим-биле үжелээ бир тонна ажыгны чыгган бис, хөй акша үлешкен бис! — деп, кезек ыыт чок олурган Сергей дыңзыг чугаалаан.

Кырган ону деткий тыртып каан:

— Ол боор, көрбес бе, кежээ болган-дыр сен!

— Ам диниңеп, алдылап алгаш, чазын база тооруктаар мен.

— Сергей, «хааныңга» бараалган чор дээрим ол-ла болгай! — деп, Доржу Сергейни деткээн.

Шынап-ла, бо чылын Тожу девискээринге тоорук кедергей чаагай үнген. Шуут аал чанындан эгелээн деп болур. Тоорук белеткээр талазы-биле тускай план-хүлээлгелиг районнуң аңныыр-тывыш болгаш ыяш ажыл-агыйының коллективтеринден эгелээш совхозтар ажылчыннарынга, хуу ажылчы чонга чедир чадаг, аъттыг, машина, тракторлуг хөй кижи муңмуң рубльдиң тооруун дужаагаанар. Чүве өртээ каш катап улгаткан бо берге үеде ол хире акша кармаңче анаа-ла кире бээр эвес. Дамдың кырганның хөөрет-се-даа, хөлүн часпаан чугаазы-биле алырга: «Ол «хааныңар» бо чылын алдынын ажаан чок төп берипкен...»

Кырган от кыдыынче чылдыр идип каан бичежек кара пажындан шай кудуп иже берген:

— «Хаан» деп орарывыс пөш ыяжывыска бе, оолдар, диниң чыглыры аңгы-аңгы болур чүве. Чамдыкта улуунга, чамдыкта аныяк, чавыс пөштеринге чыглыр, дагның эдээнге азы бедик черлеринге чыглыр, чок болза даглар ужу, хүннээрек чергедаа чыылган болур.

— Бо сынның кайызында диниң хөй болурул? — деп, Сергейниң сонуургалы улам хайныгып орган.

— Бо чылын та кандыг ийне, бурун чылдарда болза болганчок өрү сарыг-сарыг доңнерлиг күзүрүүнде хөй боор сын чүве. Эртен көргей-ле бис. Баштай диниңи көре каапкаш, оон алды сүрер бис, оол. Диниң хөй болза, каап болба-ас. — Дамдың олудундан чоргаар хөндүрлүп каап орган.

Ол кежээ чугаа ынчаарла эгелээн болганда, баштың аңчы Дамдың пөш дугайында ам кээп хейнү бодаан-даа, оозун оолдарга-даа чугаалаан. Районнуң ыяш ажылагыйының кезек ажылчыннары Эн-Суг деп черге ыяш белеткеп тургаш, эмгежок пөштү ужургаш, сөөртүп албайн, ол-ла черинге придир каапкан болган деп шүгүмчүлелди солундан номчаан болгаш билир; та чүү черден келген улус чүве, бир бригада Майыктыг-Хөл сыннарынга тооруктап тургаш, хөй аныяк пөштү тоорук кажаазы кылыр дээш ужуруп каапканын Дамдың күзүн караа-биле көрген, «Хаан» болган пөштү камгалавас, ону үрегдээр, чок кылыр, ындыг чөгенчиг чорук бо районга бар бооп келгенин Дамдың билир болгаш ону дыка буруу шаап чоруур.

«УЖАЛААР СЕН, ОГЛУМ!»

Сес-чугаага бо-ла кире бээр тооруктуг пөш ыяштың арбын үнген чериниң-даа (даш-хоруму, кадыр-берти бар-даа бол) ачызы болду ыйнаан, Дамдың биле Сергей бо күзүн хөй эвес-даа бол, ортумак санныг деп болур диниңиг келгеннер, ынчаарга кыраанынга чалынмас, «бажы каткан» хоочун болгаш, Дамдың дээрге сес кишти олчалапкан. «Хаан» пөш дугайында чугааны эгелээн демги солун оол Доржу олардан чарылган соонда, та канчаар аңнап чорду ыйнаан. Черниң черинге танышкан аңчылар соонда кээп ужуражып, чорук чораанын чугаалажы бээрлер.

Бойдустуң эгээртинмес беримчези — ыяш дугайын бодап, аңаа мөгейип чорбаска, кижиниң сагыш-сеткили кайын орта чоруур деп! Ыяштың кайызын кайы дээр — шуптузу-ла бистиң амыдыралывыста, ниитилелдиң бүдүрүлге хөгжүлдезинде. Кырган, чалыы ийи эжишки олча-омактыг чанып ора, чүге-ле ийик, ыяап-ла улуг пөштер тырта хонуп чораанар (куду баштанган селбегер сырый будуктарлыг кончуг чаглак дээн шивилерин-даа тооваанар).

Оларның сөөлгү бир одаа база-ла пөш доорзунда. Анаа-ла хөөрешкен чугаасоот чери болганындан эгелээн, одагдан черле чүү үнмес деп! Кижилернин оон соңгааргы улам билчири быжыг найырал, аңчы дуржулгага өөренири, аймаксөөк хөй аңчы кижилерниң өңнүк-тала болган чоокшулажылгазы, хөй-хөй кижилерниң чер-чуртту билип алыры...

Ам даарта эртежик аъттаныптар болза, дүнеледир совхоз төвүнче чортуп кире бээр боор бис деп, баштың аңчы аныяк эжи-биле дугуржуп орган. «Олчалыг чериңни ойзуп чажырба, одаанда эжиңни олчадан дудатпа» деп аңчыларда үлегер домак бар. Бодавыже, ол домак болза аңчының арын-нүүрүнден, чаагай аңчы ёзу-чаңчылындан, өңнүк-тала хүндүткелден үнгени чугаажок. Дамдың аңчы барбазын үжеп, чүү-хөөзүн суктунуп ора, улуг-ла дээн кара кишти Сергейже ийи холдап сунган:

— Ужалаар сен, оглум. Мону барбаңче суп ал.

Сергей баштай эпчоксуна берген, бодаарга дери төктүп келгензиг, барып-барып ол хире кырган кижиниң олчазын боду бо хире аныяк кижи алыр апаар, а бир эвес «албас мен» дээр болза, эпчогу база аайлыг бе!

Холдарын туралыг-туражок сунуп чыда, Сергей:

— Харын... — деп, бүзүрел чок хевирлиг оожум чугаалаан.

— Ажырбас, сеңээ бээрим бо. Кырганы аныяанга дузалаар деп чүве база бар ийик чоп. Бистиң аңчыларда мындыг бир чаңчыл бар: хөй өлүк олчалаан кижи кады чорааш, эвээшти тыпкан эжин ыяап-ла өөртүр, аңаа өлүүнден бээр. Мээң адам ындыг болган, оон адазы база ындыг чораан дээр чүве. Чаа өгленген эр-ле болгай сен, мээң бо аңымны кадайың урутта-даа көргүскей сен. Дөмей-ле шыырак аңчы болур сен — дээш, ашак оолда кижин тутпушаан, улам чоокшулай сойган.

«Четтирдим!» дээш албас аргажок болган. Киш ам Сергейниң холунда. Ол-ла минуталарда оолдуң сагыш-сеткилин хөй-ле чүве хөме алгаш, аңаа хүлээндирип, сагындырып, хөй аът кинрип келген. Сергей сактырга, хоочун аңчының «шыырак аңчы болур сен» дээн угаадыг сөстери бодунга катап-катап сөглеп тургаазыг болган.

А. НУГУУРАК.
Тожу район.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ДЕКАБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.20 «Сибирь — экранда». 10.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.30 Футбол допчулалы. 12.00 — 12.20 ТМА.

• • •

15.10 Академик-биле ужуражылга. 15.30 «Бодунче орук». Үш сериялыг уранчечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.45 «Чемпионнар-биле кады». 17.30 «Уругларның музыка клуву». 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 «Амгы үениң уран чүүлүнүң музейин тургузар дугайында айтырыгга хамаарыштыр». 19.00 Демократтыг реформалар шимчээшкининиң съездизинден репортаж. 19.30 «Антреприза» студия көргүзүп тур. 19.45 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Телетаныжылга. 22.45 «Рафаэлла Карра ырлаар» (Италия). 23.40 ТМА. 23.55 — 00.45 «Фулл-контакт, каратэ болгаш кикбоксинг». Делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.00 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.30 Компьютер-биле диалог. 10.00 Ритмиг гимнастика. 10.30 «Сөөлгү чылдар бижикчизи». Н. Карамзин. 11.55 «Маргыштыг чугаа». 13.00 Концерт. 13.25 Телефильмнер.

• • •

16.55 «Аян-чорукчулар клуву». 17.55 Хууда болал.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Рынокче базымнар». 19.15 «Экивецер!». Информастыг программа. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Консилиум. 21.55 «Фриулиден үр орук». Бүгү-россияның баштайгы көргүзүү. 22.55 Реклама. 23.00 ТМА. 23.20 Реклама. 23.25 — 23.55 Алиса Фрейндлих.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 СКВ. 19.00 Телеочерк. 19.30 «Харылзаа». 19.55 — 20.00 Реклама.

1992 чылда өөредилгезин доозар аныяк специалистерниң хуваалдазы келир чылдың январь 7-ден 9-ка чедир болурун Кызылдың автоорук техникуму сонуургалдыг бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга дыңнадып турар.

1992 чылда аныяк специалистер техникумнуң дараазында тускай эртемнер талазы-биле өөредилгезин доозар:

«Көдүртүр-транспорт, тудуг, орук машиналарын база дериг-херекселдерин ажыглаары болгаш септээри» — индекс 1704, мергежили: техник-механик;

«Үлетпүр болгаш хамааты тудуу» — 2903, мергежили: техник-тудугжу;

«Автомобиль оруктарын болгаш аэродромнарны тудары, ажыглаары, септээри» — 2910, мергежили: техник-тудугжу.

Чагыгларны Кызылдың автоорук техникумунга 1992 чылдың январь 6-га чедир кинрер.

Техникумнуң адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 415, телефоннары 6-10-15, 2-48-38.

«ВС» категорияның чолаачыларын тыва дыл кырынга белеткээр талазы-биле чыылданы «Тыва автотранс» каттыжыышкынның өөредилге-курс комбинады чарлап турар. Кичээлдер 1992 чылдың январь 15-те эгелээр.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, бажың № 113 «А».

Квартира алырының эзлчээнде турар хамаатыларны катап бүрүткээрин 1991 чылдың декабрь 16-дан 1992 чылдың январь 31-ге чедир Каа-Хем суурнуң Шахтёрская кудумчузунда суур Совединге эрттирерин Кызыл райкүүскомнуң чурттаага бажыңнар комиссиязы дыңнадып турар.

Катап бүрүткээшкинге келирде, өг-бүле кежигүннериниң составының дугайында шынзылганы, ажылдап турар чериндеп, техниктиг инвентаризация бюрозундан шынзылгаларны, паспорттарны эккээр.

Катап бүрүткээшкинин эртпээн хамаатыларны эзлчегден уштур.

«Улусчу концерн» акционерлиг ниитилелдиң ат кырында акцияларын (үнелиг саазыннарын) чагыдары үргүлчүлеп турар.

Харылзажыр телефону 2-28-56.

Тываның күрүне филармониязы Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринден болгаш организацияларындан уругларга Чаа чыл утренниктерин организастаар болгаш эрттирер талазы-биле чагыгларны хүлээп ап турар. Санажылганы туда база шилчидилге-биле кылыр.

ЭРГИМ УРУГЛАР!

Силерге Соок-Ирей, Харжыгаш, Оолчугаш Чаа чыл, силерниң ынак тоолдарыңарның маадырлары база солун хөглүгбейлер аалдап чеде бээр.

Чагыгларны 3-68-64 телефон дамчыштыр хүлээп алыр.

«АвтоВАЗ техниктиг ажаалда» бүдүрүлгениң Тыва республика төвү ВАЗ автомашиналарның техниктиг ажаалда-хандырылгазын Кызылдың Калинин кудумчузунда чаа станциязының баазазында кылып эгелээнин Волганың автозаводунуп бүдүргени автомобильдерниң эзлеринге дыңнадып тур.

КИНО

ДЕКАБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «И... как Икар» 9.30, 12.00, 14.30, 17.00 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Нападение» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей луны» 9.00, «Вундеркинд» 10.40, 12.30, «Курьер на восток» 14.20, 16.20, 18.20, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стенка на стенку» 13.20, 15.40 18.00 шактарда.

Бии-Хемде Өөк ортумак школаның директору, район Совединиң улус депутады В. Д. Маадыга оон уруу
Жанна МААДЫНЫҢ
ар аараан мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын улус депутаттарының Бии-Хем район Соведи, Өөк көдээ Соведи, районнуң улус өөредилге килдизи, Өөк ортумак школаның коллективи илергейлеп тур.

ҮШ БЕЛДИР

Тоолчургу аян-биле

Бус, Белим, Шишкит хемнер
Бурун шагда тыптып,
бүткеш,
Бедик сыннар аразынга
Белдирлежип
каттышканнар.
Үш хем ынчан катчы бергеш,
Үер, күчүзүн мөөңнеп
алгаш,
Шуудан бадар орук дилеп,
Чуртту эргий кыйгы салган:
«Аас-кежин кайнаар акса
Аайлажып тыптыр ирги?»
Ханы, черден үнген, изиг
Хайнып чыдар аржаан
эззи
Барыын чүкче холун
сунгаш,
Баар угну айтып сөглээн:
«Үер күчүлүг, үш белдир
Үүлеп-не бүдер болзун:
Азия диптиң төвүн тыпса
Аас-кежин ында-ла-дыр».
Шишкит, Белим, Бус хемнер
Каттыштырган үер күчүзү,
Чиге барыын чүкче углай
Хая дашты сө шаап баткан!
Үш белдир үер күчүнүң
Үүле, чолу чогуп бүткен:
Алдан сынны чире аккаш,
Азия диптиң төвүн тыпкан...
Азия диптиң төвүн эзлээн
Ачы, буянчы Дөгээ*,
Кудукту*,
Үш белдир үер күчүзүн
Үне, хүндүлүг хүлээп
алган: —
«Хаа-Хем» деп ат
тывыскаштың
«Кайнаар баарын бодуң бил!»
дээн.
Тожу черниң хемнериниң
Доозазының күжүн каткаш,
Бедик арттар төшаап
чорааш,
Бег-Хем база душчуп келген.
Үш белдир үер күчүзү
Үжүүр, начын Хаа-Хем-биле,
Уран даңгына Бег-Хем
тыпчып,
Улуг-Хем бүле болган иргин
ам...

(*Каа-Хем, Бии-Хемниң белдири. Азия төвүнде хүн үнер чүкче көрүнген турар кылдыр бүткен Дөгээ даг... Хүнге дөгеленип турар даг дээн утка-биле адаттырган).

Виктор САГААН-ООЛ.

СЕСЕРЛИГ ХЕМ

Кара-ногаан эзимнерлиг
Кашпалдардан ужукталган
Кыңгырады ырлап чыдар
Кылаң суглуг Сесерлиг
хем.
Кыдыгларын чимис
каастаан —
Кызыл-кады —
сылдыстарзыг,
Берген кыс дег,
чазык чаңныг,
Беримчелиг эргим хемим,
Кадар-оъду сүүзүннүг,
Каш чүзүн малы долган,
Омак ыры чаңгыланган,
Орлан малчын чуртту
хемим.
Улус чонум шуужуп турар
Узун опук белдиринде,
Ажыл ишчи судал соккан
Амыдырал дөзу хемим.

Сарра КУУЛАР.
Сесерлиг школазында башкы.

Рой МЕДВЕДЕВ

Ю.В.Андропов КАК ДАРГАЗЫ ТУРГАН ҮЕДЕ

(Уланчызы. Эгези № 211, 212, 214 «Шында»).

Ю. В. Андропов КАК-ты удуртуп турган үезинде шыңгыы негелделиг турзажок, үргүлчү каржы эвес удуртукчу кылдыр бодун оон көргүскениниң тодаргай барымдаалары чамдык кижилерге амга чедир билдинмээн магатчок боор. Чижээ, КАК-тың оон мурнунда турган удуртукчуларының үезинде сагышка безин кирбес чымчак чорукту ол илергейлеп келген. Сураглыг чурукчу-скульптор Эрнст Неизвестныйның бадыткаанын ёзугаар алырга, кажан Совет Эвилелинге оон чурттаар аргазы чок болу бергеш, даштыкыже чоруптарынга Андропов дузалаан. Ол үеге чедир М. А. Сусловтуң негээнин ёзугаар Неизвестныйның хамааты паспортун хавырган турган. Ынчаарга совет хамаатызы эргени Неизвестныйга хевээр арттырарын Ю. В. Андропов оралдажып келген. Евг. Евтушенконуң даштыкы чурттарга хөй удаа баарынга Ю. В. Андропов дузалаан.

Чебриковтуң бадыткап чугаалаанын ёзугаар алырга, А. И. Солженицынны чурттан үндүр шөлээн сөөлүнде, Владимир Высоцкийни тудуп хоругдаар дугайында айтыышкын үстүкү органнардан КАК-ка келген турган. А Ю. В. Андропов ол айтыышкынга кедергей таарзынмаан. Ынчаарда Андропов бодунуң оралакчызы Чебриковту кабинединге келдирип эккелгеш, оон-биле үр үеде сүмелешкен: Вл. Высоцкийни тудуп хоругдаарын болдурбас аргалар дугайында дугурушкан. Ынчангаш Высоцкийге хамаарыштыр дорт репрессияны кылбас дугайында бүзүрелдиг чылдагааннарны Л. И. Брежневке болгаш М. А. Сусловка бадыткап көргүскен. Допчузу-биле чугаалаарга, В. Высоцкийни Ю. В. Андропов камгалап каан.

Оскелерге каразыыр кошкак Чиңгине секретарының характер байдалын Ю. В. Андропов эки билир болганда. Брежневке хамаарыштыр удур чүве чугаалаарындан дадагалзаарын ол үргүлчү оралдажып келген. Ынчалзажок бодунуң КАК-ка ажылынга элээн хамаарышпас чорукту Юрий Владимирович чедип ап шыдаанын үстүнде чамдык фактылар бадыткап турар. Ынчалзажок Брежневтиң болгаш Андроповтуң аразынга шыңгыы чөрүлдээлер база тургулаан. Ол чөрүлдээлер албан-хүлээлгезинден халажыр дугайында Андроповтуң бир катап медеглели-биле доозулган. Андроповтуң КАК даргазындан халажыр дугайында медеглелин Брежнев хүлээп албаан болгаш КАК-тан алдынган медээлериниң шынныын сөөлзүредир хүлээп көөр ужурга таварышкан. Ол медээлерге ынчан Брежнев эгезинде бүзүревейн, удурланып турган.

Ю. В. Андропов КАК даргазы болганда, Совет Эвилелиниң даштыкы политиктиг эң чугула хемчеглерин ажылдап кылырынга идепкейлиг киржип келген. Разведка — ол дээрге, эң-не чажыт болзажок, амгы үениң улуг күрүнелериниң ажылдорудулгазының амдыызында эргежок чугула кезээдир. 60-70 чылдарда совет разведка эң-не чедиишкинниг ажылдап турганын Барыын чүктүң разведка талазы-биле специалистери хүлээп көөр ужурга таварышкан болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин (КАК-ты) шүгүмчүлээринге оон разведка болгаш контрразведка кезээн эвес, а Совет эргечагырга органнарының диссидентилер-биле демиселин шилип алган.

Бо айтырыгларга хамаарыштыр КАК ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозу-биле кады ажылдашпайн барып шыдавас турган. Ынчангаш Юрий Владимирович ол үеде ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Громыко-биле ховар эвес ужуражып, чугаалажып келген. Оларның аразынга онза ханы найырал турбаан, ынчалзажок маргылдаа, чөрүлдээ болуп көрбээн. ССРЭ-ниң камгалал министри Д. Ф. Устинов-биле Ю. В. Андроповтуң харылзаалары оон илдең-не өске характерлиг болган. Оларның аразынга харылзаалар бот-боттарының аразынга чүгле идегежир, бүзүрежир эвес, харын чоорту ханы найыралдыг болу берген. Олар боттарын «Юра», «Дима» деп адажып, «сен, мен» деп чугаалажыр турган.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң ол ийи кежигүннериниң кайызының-даа политиктиг туружун хууда ол найырал дыка быжыктырган. 70 чылдарның ийиги чартыында Брежнев аарый берген үеде совет даштыкы политиканы хевирлээринге болгаш боттандырарынга улуг салдарны чогум-на Громыко, Устинов болгаш Андропов чедирип турган. Совет шериглерин Афганистанче киргениниң харыысалгазын Политбюронуң ол үш кежигүннери, а ол ышкаш М. А. Суслов (Брежнев-биле болгаш оон бүгү чоок кижилери-биле кады үлешпишаан) олар бодунга алганнар. Ынаар шериглерин чорутканы — аар уржуктарлыг, улуг частырыг болган.

Афганистанче шериглерин чорударда, оске чуртче шериг күжү-биле шургуурунуң даштыкы политика талазы-биле бүгү уржуктарын Громыко болгаш Даштыкы херектер министерствозу чедир өөренип көрбээн. Оске чуртче шериг киргени кыска хуусаада доосту бээр кампания кылдыр санап турганнар. Устинов болгаш чурттуң Чепсектиг күштериниң Чиңгине штавы Афганистанда шериг-политиктиг күштериниң деңзигүүрүн болгаш байдалын ол үеде база чедир өөренип көрбээн. Афганистанны совет удуртулга 20 чылдардан бээр ССРЭ-ге найыралдыг чурт деп санап келген. Ынчангаш совет разведка ол чуртта байдалды кичээнгейге барык албааны таварылга эвес деп санаар мен. Афган армияның генералдарының болгаш офицерлериниң хөй нуруузу Совет Эвилелинге өөредилге дооскан. Ынчангаш ол чурттуң ынчаарда армиязының, солдаттарының, командылал составының сагыш-сеткилин билип алыры берге эвес болган. Афган ниитилелде ынчангы байдал дугайында билиишкин — өске болгаш нарын характерлиг болган. 1978 чылда Афганистанның эрге-чагыргазынга кирген ол чурттуң Улусчу-демократтыг партиязында «Хальк» болгаш «Парчам» деп болуктерниң аразында шыңгыы чөрүлдээлерин СЭКП-даа, КАК-даа чедир эскербээн, боттуу-биле шын үнелеп көрбээн.

Боо-чепсекти дүжүрер айтырыгларга хамаарыштыр Ю. В. Андропов үргүлчү-ле шын турушту эзлеп турбаан. Бо талазы-биле Д. Ф. Устиновтуң салдарынга ол ховар эвес алзып келген. Анаа-даа, ядролуг-даа боочепсектерин эндере бүдүрер талазы-биле Устинов үргүлчү оралдажып турган. Ынчалзажок ССРЭ-ге кризистиң болгаш кудулаашкынның эгелээни дээш кол харыысалга Андропов биле Устинов оларга эвес, а Брежневке болгаш оон чашпаа бөлүүнге онаажып турар. Ол бөлүктүң буруузу-биле хээли алыр, бээр үүлгедиглер, сандараашкыннар улуг хемчээлдин-биле бүгү чуртту шыва алган. Чуртту халапче аппар чыдар ол чорудулганы партияның удуртулгазы соксадып шыдаваан.

Мээң өңнүктеримниң бирээзи 5-6 чыл бурунгаар демир-орукту бир купезинге КАК ажылдакчызы-биле кады чоруур ужурга таварышкан. Күрүнениң айыыл чок чорук органында бодунуң бедик албан-дужаалын болгаш ол организацияның онзагай байдалдарын безин демги улуг дарга чажырбаан. КАК-тың ажылын, харын чажыдын тарадыр үе ынчаарда турбаан, ынчалзажок чугаа ажыт-чажыт чок болган. Мээң өңнүүм ынчаарда, СЭКП ТК-га ажылдап турган кижи. Чуртта политиктиг байдал дугайында чугаа ынчан демир-орук купезинге ол ийи кижиниң аразынга болган. КАК-тың ажылдакчызы полковник сагыш-сеткилдиң хомудаашкыны-биле мынча деп чугаалаан: «Бистиң Юрий Владимировичивис бир эвес эрге-чагыргага 1982 чылда эвес, а оон мурнунда, оода-ла бешалды чыл бурунгаар кирген болза, чуртта амгы байдал шуут-ла өске турар ийик!».

(Уланчылыг).

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Хөөмейим кагбас-ла мен» деп фотоэтюду.

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-83;

КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 1002.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

РСФСР-ниң чазааның 1991 чылдың декабрь 12-де № 132—р айтыышкыны

Эвээш санныг улустарның чаңчыккан ажыл-агый адырларын болгаш ус-тывыш аймаан кылып, Тыва Республикада чурттап турар Тожу тываларының этниктиг бөлүүнүң социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезиниң, оларның национал-культура хереглелдерин болгаш чаңчылдарын хандырарынга, эргежок чүгүла күрүне дузалаачызын бэзриге, камгалаарынга чогуур байдалдарны тургузарының сорулгаларынга дүүштүр Тыва Республиканың дараазында девискээрлерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1980 чылдың март 11-де № 126 доктаалы-биле (РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың декабрь 2-де № 465 доктаалында айытканын ёзугаар) бадылаттынган Соңгу чүк улустарының чурттап турар районнарының даңзызынга кирер:

Кызыл районнуң Шынаа кодээ Соведи;

Тожу районнуң Азас, Ий, Сыстыг-Хем болгаш Чазылар кодээ Советтери.

«Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының амыдыралчурттаалгазының социал-экономиктиг байдалдарын экижидер талазы-биле 1991-1995 чылдарда немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 11-де № 84 доктаалында болгаш «Соңгу чүктүң эвээш санныг улустарының экономиказын база культуразын 1991-1995 чылдарда хөгжүдеринің күрүне программазының дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың март 11-де № 145 доктаалында көрдүнген эргелерин, чингелделерни болгаш артык аргаларны айыттынган кодээ Советтериниң девискээринде чурттап турар Тожу тываларын хамаарыштырар.

РСФСР-ниң чазааның Даргазының оралакчызы Е. ГАЙДАР.

БӨГҮН ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы бөгүн Кызылда ажылын эгелээн.

Сессия бо удаада «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-дужаалын киргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдериниң дугайында айтырыгны чугаалажыр.

Оон ангыда бо сессияга Тыва Республиканың Дээди Советиниң доктаамал комиссияларын эде тургузар талазы-биле айтырыгны база көөр.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей чоокта чаа албаниың аайы-биле МАР-же чорааш, ажыл-агыйжы, найыралчы харылзаалларны сайзырадыр талазы-биле тускай дугуржулгаларны кылып чораан болгай.

ЧАЛАП ТУР БИС

Бичии уруун кээп дүшкеш, бажын кемдедип алган. Чаа-Хөлде кемдээн баш эде суйбаар, массаж кылыр эмчи барын улус аксындан-даа дыңнап, солундан-даа номчуп тур бис.

Ынчалза-даа Чаа-Хөлге чедерин четкеш, ол эмчиге ужуражыр чадаштывыс. Ажылының аайы-биле чалалга чоруткан боор азы албан-херек аайы-биле бир чер чоруй барган, чок боор. Чоокта чаа ол эмчини Бай-Тайга районнуң Кызыл-Дагда хүрээге чораан деп дыңнадым.

Чоннуң кадыкшылынга дузалаш чедирип, ачы-буянын көргүзүп турар эмчини бистиң Ак-Довуракка келдиргиче чалап турар кижилер-де хөй. Чоннуң күзелин кандыг-бир арга ажыглап хандырарын солуп дамчыштыр дилеп, хүндүлүг эмчи Олег Павлович Тойдук силерге улуу-биле идегеднивис.

Сайлык ООРЖАК.
Барыын-Хемчик район.

ЧАА ХҮРЭЭ

Улуг-Хемниң Хайыракан суурда хүрээ ажыттынган. Оон үндезилекчилери районда сарыг-шажын нигитчилелдиниң кежигүннери болган. Ол болза Тыва да ийи дугаар хүрээ-тейлээр бажын болур.

Хүрээ ажыдыышкынынга Улуг-Хем райкүзмомунун даргазының оралакчызы Д. С. Дамзын-оол, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шажын херектериниң талазы-биле кылдаашкынының эргелекчизи Д. С. Куулар, Бай-Тайганың Кызыл-Дагда сарыг-шажын нигитчилелдиниң даргазы К. М. Сада болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Олар хүрээниң ужур-дузазын, кижилиниң амыдырал-чурттаалгазынга буянныг салдар чедирер ажыл-чорудулгазынга доктаап, ылангыя бүрүнгү культураны, чаңчылдарны шинчээдип алырынга, мөзүлыынар кижиларга улуг салдарлыын айытхан.

Хайыракан хүрээзининң ажыдыышкынынга келгеннер тейлээшкин ёзулалынга киришкеннер.

Бистиң корр.

Республиканың нигитчел-политиктиг солуну

1925 чылда үнөвезилеттингеи

ШЫН

№ 216 (14716) 1991 чылдың декабрь 18, среда Садар өртээ 20 көп.

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң тараажызы Ондар Буянзакович Дыртый-оол хөй чылдарда ажылдап келген. Арендаторлар бир гектардан-на 15,7 центнер дүжүттү алган, 288 тонна сигенни кезип, белеткээн.

Ондар Дыртый-оол Күш-ажылчы Алдар орденниң бирги чергези, УАЧД-ниң ийи ноңгун медалы-биле шаңналткан.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотоу.

Депутаттарның хичээнгейинге

ТӨЛЕВИЛЕЛГЕ САНАЛЫМ

Парлаттынган төлевилелден номчуурга, Президентиге тыва дыңды билир кижи соңгуур деп магалылал чоктур. Тыва дылды хүндүлеп билбес кижиге республиканың салым-чолун бүзүрээри берге.

Оон ыңай АКШ-ка болза президент кылдыр чүгле Америкага төрүттүнген кижи соңгуттурар болгай. Ол ышкаш биске база чүгле Тывага төрүттүнген кижини соңгуза эки боор.

Ховалыг КОМБУЖАП.

Суг-Аксы суур.

С. ЗОТОВ: «ХЕЙ ЧЕРДЕН ТЫВЫЛГАН ХЕРЕК-ТИР»

(Тыва Республиканың прокурору С. С. Зотов-биле парлалга конференциязындан)

Бо чылдың август 19-21 хүннериниң соон дарый бистиң республикага оттуртунган турган херекти соксатканын номчукчуларывыс билир. Эрткен понедельникте Кызылда Парлалга бажыңынга республика прокурору С. С. Зотовтуң республиканың массалыг информация чепсектеринин ажылдакчылары-биле парлалга конференциязы болуп эрткен. Анаа база-ла бо херектиң талазы-биле чугаа болган.

С. С. Зотов баштай-ла сөс алгаш, ук херектиң талазы-биле тайылбыр кылган:

— Силерниң хөй кезиннер билир ужурлуг силер: херекти мээң оралакчым турган А. Ю. Кикин оттурган турган болгай. Оон соонда ону уламчылаары-биле анаа сонуургалдыг эвес тала — Красноярск крайның прокуратуразының онза чүгула херектер талазы-биле истекчизи Г. В. Дозорцевке дамчыткан. Бодап көөрге, Россияның прокуратуразының талазындан ол аажок шын шиитпир болган. Бир эвес А. Ю. Кикин азы бистиң республикадан кандыг-бир өске кижи ону дооскан болза, оон түңнелдериниң талазы-биле маргылдаалыг үүлдер чайгылыш чок үнүп кээп боор турган. Бо херектиң чорудулгазынга бис кандыг-даа киржилге кылбаан бис. А. Ю. Кикин база ук херекти сонуургалдыг эвес талага дамчыдып бергенибиле чепшээрежиш турарын массалыг информация чепсектерин дамчыштыр дыңнаткан болгай.

Бо херек ийи улуг томнуг херек апарганын чугаалап каайн. Херекке хамаарылгалыг боон болур шупту-ла кижилерни байысаган, анаа хамаарылгалыг боон болур бүгү-ле документилерниң база шупту-зун хынамчалыг өөренип көрген. Ынчангаш түңнелдер чүгле янзы-бүрү кижилерниң дыңнадыгларынга эвес, а харын документилер-биле бадыткаттынган. Оон-биле кады республика удуртулгазының барык шупту кежигүннериниң ол хүннерде хөделиишкиннери, чорудуп турган ажылы хынаттынган.

Ынчангаш ол бүгүнүң түңнелинде кол буруудадыышкыннар бадыткаттынмаанындан херекти соксаткан. Мен бодум хуумда бодап көөрүмге, бо дээрге анаа хей черге, чамдык кижилерниң хей дүвүрээшкиннеринден тывыгаан херек боон турар. Ажыы-биле чугаалаарга, эрге-чагырга дээш демисел, азы оон-даа шын чугаалаар болза демисел-даа эвес, ыйнактажыг-дыр ийин. Бистиң республикага ол үеде боон турган болуушкынарны таптыг шолээн сайгарып, чугаалажып, шын түңнелди үндүрүп болур турган чүве-дир ийин. Оон орунга чамдык кижилер херекти улам нарынчыдып, боттарының даап бодаашкыннарын боттуг үүлдер кылдыр өөскүдүп, Россияның удуртулгазын шын эвес дыңнадыглар-биле будуллдурган боон турар. Ол дугайында бо истелге талазы-биле документиде база айытхан. А кымнарның ындыг дыңнадыглар кылганы билдингир. Тыва Республиканың улус депутатыды Г. И. Этп, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, республиканың юстиция министри Ю. Т. Сталь-оол оларның тепче дыңнадыгларыг ук херекти оттурарынга үндезин болган-на болгай.

А байдал үеде республикага тайбың, томаанныг боон, эрге-чагырга органнары, бүдүрүлге черлери шупту биезиң хевээр ажылдап, оперативтиг байдал-даа оон мурнундагы хевээр турган. Кым-даа эрге-чагырганы холга алыр деп оралдавышкын кылбаан, ОБХСС-ниң даалгаларын кым-даа күүсетпээн, бо талазы-биле медеглелдер, дыңнадыглар кылбаан. Бо дээрге республиканың удуртулгазының ол үеде шын туружу болган деп бодаар мен.

Ынчангаш чугаамның төнчүзүнде база катап демдеглээр бодай-дыр мен: бо херектиң тыптып келгени дээрге, үстүнде адаанын кижилерниң таарымчалыг үе, байдал ажыглап, оларга таарышпас үзел-бодалдарлыг, идеологиялыг кижилерни боттарының оруундан чайладып, кызып-кыпсып аар дээн оралдажышкыны-дыр ийин.

Оон соонда журналистерниң талазындан республика прокурорунга эвээш эвес айтыыглар салдынган.

— Бир эвес херекти Кикин уламчылаан болза, ол канчаар дооступ боор турган ирги?

— Мен бодаарымга, бо херек алызында барып, домей-ле кандыг-бир сонуургал чок өске талага дамчыттынар турган. А түңнели база-ла мындыг болур турган боор.

— Ол херекти өөскүткеннериң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр хөй-лу-дүрүм талазы-биле кандыг-бир үнелел бердинмес боор чүве ирги бе?

— Херек, шынап-ла, боттуг үүлдерге эвес, а сеткил-хоон илередиишкиннерге үндезилеттинген. Оон-биле Россияның удуртулгазы база мегелеттинген. Ынчангаш Россия прокуратуразының мурнунга айтырыг тургузуп болур деп бодаар мен.

— Бо херектиң түңнелдери республиканың улус депутаттарынга чедиртинер ирги бе? Ам дораан Дээди Советтиң сессиязы болур болгай.

— Бир эвес депутаттар херек деп санаар болза, оларга дыңнадыг кылып берип болур мен.

— Үйнээн үезинде Тыванын удуртулгазының хөделиишкиннери шын болган дидинер. Ам база бир ындыг болуушкун болур болза, база-ла манап олурар бис бе?

— Өске-өске үелериниң болуушкуннары найыын бот-боттарынга дөмей болур чүве деп аан. Тургустумуп келген байдалды өөренип көрүп, хөделир апаар. А бо эрткен байдалда Тывага кандыг-даа үймээн турбаан, а ону болган деп көргүзүксээн күзел колдаан деп бодаар мен.

Оон-даа соонда С. С. Зотовка айтырыглар хөй болган. Оларның шупту-зуна ыска-даа бол, тодаргай харыылар бердинген.

Николай БАЗЫР.

Специалистиң индири

УЛУГ ДУРЖУЛГАНЫҢ ЧАЖЫТТАРЫ КАЙДАЛ?

Малды кыштан хүр ажырарыынче сагыш салыр, баш удур хемчеглер алыр, негелде, деңнелге, түңнел, хыналда дээн ышкаш айтырыгларны дорт шиитпирлээр кижилер — кодээ ажыл-агыйның специалистери. Кол зоотехник, мал эмчизи, ажыл-агыйларда ортумак звенонуң специалистери бригадирлерни, звено удурткучуларын, учётчиктерни удуртпушаан, малчыннарның, чылгычыларның, саанчыларның, хаван, бызаа ажаакчыларының ажыл-херээн контрольга ап, удуртуп-башкарып турарлар. Чурт рынок экономиказынче шилчээн соонда, үстүнде адаанын специалистерге ажылдаары солун-даа, берге-даа апаар. Чүге? Рыноктуң шимчедикчи күжү — садыг болгай. Рынок үезинде ажыл-агый бүрүзү хөй продукцияны бүдүрүп, болбаазыраткаш, садарын оралдажыр апаар.

Продукцияны мөөнеп садар бе газы үүрмектеп садар бе дээн чижектиг саарылга хевирлерин көрүп, харын-даа оон-даа өске аргаларны ажыглай бээрлер. Өртектер дыка өскен. Кол черип дугуржулга өртектери ээлей берген. Бо таварылгада, бирги ээлчеде, күрүне чагыгларын, ааш-чаң үндүрүүн күүседкеш, артканнарын ам-на дугуржулга өртектериге дүүштүр саарылга кылыры албан апаар. Оон ангыда продукцияны боттары болбаазыраткаш, ону садары хөй орулганы киирер болгай. Ынчангаш моон мурнунда чылдарда карылгалыг болуп турган фермавыстың азы хойжу коданывыстың малының эдии, судун көвүдеринии, оларның немелде деңзинин бедидериинин база бүдүрер продукция бүрүзүнүң бот-үнезин чиигедип алырының айтырыы чайгаар-ла тургустунуп келир. Чүгле бо ажылдарны чорутканывыс түңнелинде экономиктиг көргүзүглеривис бедиир. Борта ылап-ла специалист кижиниң дорт киржилгезин херек. Оон бажы канчаар ажылдаар-дыр, ол канчаар саарлып билир-дир, эки түңнел чүгле ынчан көстүр. Ынчалза-даа хөй-ле продукция бүдүрүп алырывыс ол дээш доора артык чарыгдалдарны көвүдеди бээри база каражалыг. Фермага херек дээш хөй санныг машина-техниканы ажыглап, аналар черге чарыгдал үндүрген ажыы чүү деп. Ынчангаш кижи бүрүзүнүң хүнде кылыр ажылын чүрүмчүдар, хуваар херек. Специалист бүрүзү хүнде кылыр тускай ажыл планныг, а неделяда күүседир тодаргай сорулгалыг болза эки.

Артык чарыгдалдарны үндүрбес талазы-биле «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазының эргелекчизи И. П. Сагоянның ажылының дуржулгазы солун. Инектерни долу холуксаалыг чем-биле чемгереринден аңгыда, улуг-улуг чем цехтеринге 3-4 кочегар, тускай ажылчыннар тудуп турбас. Уаун. демир онгачаларга холуксаалкт чемни ургаш, оон кырынче изиг сугну аксыптар, оон соонда инектер ижер температурага чедиргеш, ол чүданны немелде чем кылдыр саар инектерге ижиртир. Ол ферманың республикада эң эне эки ажылдыг коллективтерге санадып турары-даа чөп.

Специалист кижи өөренип алганы билиниге «хаан» болур үжүрлүг. Ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа хевирин дилеп, тывары, сөглээн сөзүнге ээ болуру, берген даалгазын дагын хынап чоруурү, сагыш човангыры оон аажы-чаңынга кол черни ээлээр болза эки. Республика иштинде болгаш бүгү чуртта мурнакчы дуржулганы хандыр өөренип, ону пропагандалап чоруурү күзенчиг-дир. Республика чергелиг улуг хуралдардан, чыыштардан, үжүражылгалардан эки чүүлдерни бодунга ажыглап, ону сайгарып көрүп, кичээнгейге ап, ону хүн бүрүдеги ажыл-херээнге ажыглаарын бодап чоруур херек. Экономиканың чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак дыка эки анализти кылып, өөредиглиг сүмени бээр-дир. Бо талазы-биле бодум хуумда Шериг-оол Дизиживковичиниң кончуг деткиир, үнелээр кижи мен.

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген зоотехник болгаш мал эмчизи специалистерниң ортумак звенонуң удуртукчуларының ат-сураа үнместээн, оларның арга-дуржулгазын солуннарга чырытпастаан. Шынында ындыглар бисте эвээш эвес болгай. Чижээ, «Тиилелге» совхозта кол зоотехник Саакпан Ондар хөй чылдарда кызымак ажылдап чоруур. Бо ажылагыйда чаш малды камгалап ап турарының көргүзүглери бедик. Төрүүр чүс малга онааштыр хураганны 85-94, бызааны 86-88, кулуну 100 хуу кылдыр ап, доруктуруп турар. Оон уламындан совхозта мурнакчы арга-дуржулга улам нептереп, малчыннарны, кадарчыларны аренда кергээнинче киирген. Бызааларны, хураганнарны чажыдан дыктырар ажылды ажыглаан чер база ол. Борта кол үүлдү удуртукчу кижи ойнаан деп билип турар мен. Ол совхозтуң директору турган, ам Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн ынчан шынаплаа, чогаадыкчы сүзу-биле ажылдап турган. Оон түңнелинде совхоз бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Билинги ажыл-биле эки холбап билир специалистерге «Көк-Тей» совхозта зоотехник Галина Ивановна Сагоянны, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң зоотехниги Хеймер-оол Шыырапович Монгушту, үр үеде республиканың уксаажыдылга каттыжышкынынга ажылдап келген Александр Түлүшевич Чолдак-оолду болгаш өскелерни-даа адап болур. Бо эштериң болгаш өске-даа дуржулгалыг база аныяк специалистериң санал-оналдарын, бодалдарын солунга «Специалистиң индири» деп рубриканың адааңга парлап турарын күзээр мен.

Мал ажылында улуг четпестер бар. Малдың хораар чоруу көвүдээн. Оон алыр продукция эвээжээн. Ону садарының хемчээли кызырылган. Мында кол-ла чылдагаан мал ажылының специалистериниң ажылының суларааныңда, чүгле хүн эрттирип ажылдап бергенинде, билиг-мергежилин бедидиейн турарында. Чажырып канчаар, эрткен чайын каяа-даа оът-сиген элбек үнген болгай. Ынчалза-даа ажыл-херекчи эвес чоруувустуң түңнелинде малга четчир санныг мал чемни белеткеп ап шыдаваан бис. Оон соонда бистер амгы үеде, кыштың баштайгы айларында, улуг бергедээшкиннерге таварыжып эгелей берген бис.

Садыгларда бараанарның ортээн чүстер, муңнар-биле санажыр апарган. Оода чадаарда дүштеп алырда безин чүгле ижин дүптеп алыр дээш 8-10 рубльди чарыгдап турар бис. Арат болгаш тараачын ажылагайлар, мал, чер ажылының кооперативтери сайзырап, кижилерниң хууда амыдыралы хөгжүп-даа турар болза, колхоз, совхозтарның кол ооргазы хевээр артар болгай. Ынчангаш мээң саналым мындыг. Специалистерниң мергежилиниң болгаш арга-дуржулгазының аайы-биле, оларның хөй чылдарда ажылдап келгенибиле киирген экономиктиг ажык-дузазын көрүп турган, тускай аттестацияны эртгирип, оон түңнели-биле кодээ ажыл-агый специалистеринге эртем-билиниин аайы-биле тускай категорияны тывысса чүл? Тускай программаны немей ажылдап кылгаш, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниге комиссияны тургускаш, специалистерни дээди категорияның, бирги категорияның, ийиги категорияның специализи деп үш кезекке чарза кандыгыл?

Ынчаар тургузарының кол чылдагааны чүдел? Республиканың бүгү совхозтары продукция бүдүрер талазы-биле аңгы-аңгы бөлүктерге онаажыр. А бөлүктер аайы-биле специалистерге шалын төлевири дөмей болгай. Продукцияны бүдүрери болгаш садары, мал бажын өстүрери болгаш ону камгалап алыр көргүзүглери болгачок-ла аңгы болур. Ынчангаш специалист кижиге тускай категорияны тыпсыры эки деп бодаар мен. Оон билиг-мергежилиниң бедиинии, ажыл стажының хөйүн барымдаалап тургаш, тускай программаны ажылдап кылыры күзенчиг-дир.

Мээң оон-даа өске бодалым бар. Чүгле специалистерни эвес, а ажыл-агыйларның удуртукчуларының, шалыңын база өөренип көрзе кандыгыл?. Чижээ, «Көк-Тей» совхозтуң директору Е. В. Горилый, «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң директору И. В. Чучев ышкаш эштериң организакчы ролюн, ажылга қайтарааның, чону-биле ажылдап билирин, негелделиин, сагыш човангырын билир мен. «Көк-Тей» совхоз элезиниг изиг ховуда бода болгаш шээр малыңдаа өстүрүп, доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап турар. Ховуда черде болзажок, мал чемин четчир кылдыр белеткеп алыр, харын-даа совхозтуң ажылчыннарынга артыкшылын садып турар.

Шаанда кагдынган суурларны, салбырларны катап диргизип, бүдүрүлгениң боттускайлаң төптери кылдыр, аңгы колхозтарны, кооперативтерни тургузуп тараарынга дыка өөрүп, ону деткиир кижи-дир мен. Оларның чамдыктарын аныяк специалистер удуртуп турар. Ынчангаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген бистиң хоочун удуртукчуларывыс оларга боттуг дузаны көргүзе бээрингe идегелим улуг. Ынчангаш частырыгдан өөренир дээри, ышкаш, мал ажылының специалистери боттарының саналдарын, бодалдарын илередип, амгы рынок харылзаларының үезинде кандыг-даа ажылдаар деп турарын чугаалап, мээң бодалдарымга хамаарыштыр күзелдерин илереди бээр боор дээрзинге бүзүреп артым.

Оттук-оол ОНДАР.
Мал эмчизи.
Шамбалыг суур.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

ООН-ДАА ШЫҢГЫЫРАТСА

1991-1992 чылдарда Тыва Республиканың девискээриниң бойдус-чыг эт, материал-техниктиг курлавырларыны болгаш чоннуң хереглел барааннарын дашкаар үндүр сөөртүрүн чурумчудар дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң үндүрген доктаалын деткип-дир мен.

Чиг эт, чугула хереглелдиң барааннары хамаанчок, төөгүнүң тураскаалдары бээн республика девискээриниден чиде бээр турганының дугайында материалдарны «Шын» солуудан номчаанымны сактып-дыр мен. Ындыг доктаалды шагда-ла хүлээп алыр турган.

Бо берге, аъш-чем, идик-хем тывылбас үеде, республика даштынче хөй материалдыг курлавырларны канчап үндүрер боор. Хөй чылдарда республиканың үдуртукчу даргалары бо талазы-биле хемчет албайы турганы республикага улуг когаралды чедиргени чугаажок. Бо хүннерде «Маяк» радиостанцияның сөөлгү медээлерин дыңнап олурарымга, Тыва Республикадан чоннуң чугула хереглелдиң барааннарын кайы хамаанчок үндүр дажыглаарынга база наркотиктиг будюмелдер-биле солчулгасаарылганы кылырынга хемчеглер алдынып турарын айтып, вокзал, аэропорттарда шагдаа ажылдакчылары аргыжып турар кижилериниң аң чоруур чүктерин хынап турар апарган деп дыңнаап, сеткилим өөрдү. Республикадан дашкаар үндүрүп турар үнелиг чүүлдериниң болгаш наркотиктиг будюмелдерниң солчулгазын нииттиниң транспорту-биле аргыжып турарлардан ангыда, өске-даа чүк машиналары база хууда автомашиналар оон-даа хөйнү үндүр дажыглап турар дээрзиниге кандыг-даа дадагалаашкын турбас деп бодаар мен.

Ынчангаш бо хемчеглерни ам-даа күштелдирери албан. Республиканың кол оруктарынга эрттирилгэ пунктуларын тургузуп алза кандыгыл?

Михаил ИРГЕК.

БАЙ-ТАЙГАГА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Бо чоокку хүннерде ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. Ширшин Бай-Тайга районнуң ажыл-ишчилери-биле ужуражылгаларны эрттирилээн. Малчыннар турлагларынга, фермаларга, школаларга, эмнелге албан черлерине, магазинерге, тудут объектилерине ужуражылгалар болгулаан. Күш-ажылдың хоочуннары, совет болгаш ажыл-агый органиварының ажылдакчылары-биле улус депутады ужуражып, албан айны-биле база хууда хүлээп алыышкынынарны кылган.

Ужуражылгаларга келгеннерге Г. Ч. Ширшин чуртта политиктиг болгаш социал-экономиктиг байдал, республикада ажыл-херектериниң канчаар чоруп турарының дугайында чугаалап берип чораан. Депутатка айтырыглар база хөй болган.

(Бистиң корр).

Сөөлгү саналдарның бирээзи

ЧҮГЕ «АЛДЫН ИРБИШ?»

Ийе, чүге дээрбектелдир дүрлүп алган дириг амытаның дүрүзүн Тыва Республиканың Күрүне сүлдезинге киирип болбас деп? Болур.

Чүге дээрге бирээде, кижи төрелгетениң төөгүзүнде бурунгу-даа, амгы-даа үениң күрүнелериниң хөрүүлдезин, күчү-күжүн дириг амытаның овур-хевири-биле дамчыдары турумчуй берген чаңчыл апарган (Россия күрүнезиниң иези баштыг эзирлиг сүлдезин дээш, оон-даа өске ындыг хевирлиг демдектерни сактып келиптер даан).

Дириг амытанга үндезилээн сүлде демдек тывыларга эң-не таарымчалыг бөгүү дең. Чүге дээрге ол көшкүн, мал ажыл-агыйлыг, бурунгу үелерниде тотемниг бижишкиннер сиңген чон-на болгай. Тотемизм дээрге шаандакы улустуң кижини азы төрел-аймактарны кандыг-бир дириг амытадан тыпыгаң деп билип чоруун сүзүглеп болур. Чижөө, кууларының төрел аймак күү күштан тывылган, адыгулуштериниң — адыгдан, бургуттериниң — эзирден деп бүзүреп чораанын билишкиннери-от төрел-аймактарның аттарында бээнин илереттиниң артып калган.

Ук таварылгада ирбиш — дырбактыглар аймаанга хамаарыжыр дириг амытан, тываларның бурунгу үелиби-биле алырга, араатан ан-даа эвес, харын ыдыктыг амытан деп санаттының чораан (деңнелге кылдыр көөр болза, Египеттиң мифологиязында дырбактыг «баст» деп ыдыктыг амытанны өөрүшкүүнүк болгаш хөглээшкинниң бурганы дээр; Биче Азияда «бөрс» чаяланган хереэжен бургаңныг демдээ турган). Ирбишти бурунгулар аваангыр, шимчеңгир, ээлгир чоруу дээш ыдыктаар чораан чадавас.

—Делегей улустарының тоолдарында тотемниг дириг амытаннар төрел аймактарның ыдыктыг камгалакчылары кылдыр чүрүттүнген. Тыва тоолдарда бөрү (бөрүнү түрктерниң «өгбези деп санаар), адыг буянныг овур-хевирлерге хамаарыжыр. Г. Киплингтиң «Маугли» деп тоолунда Багира деп буянныг ирбиш-биле дөмей-леп болур.

Ийиде, кол барымдаа — «Алдын ирбиш» деп адаар, диаметри 25 см дээрбектелдир дүрлүп алган ирбишти дүрүлээп алдын-биле чыырлаан чуга үүлер дээрге ёзулуг-ла делегей чергелиг археология тывыжы болгаш. «Скиф-сибирьниң ак стили» деп адаар тускай ураң-сиңбиг аргазын эдертир кылган ураң чүүлдүң кайгамчыктыг үлегер-дир (бистиң үеним мурнуда VIII-VII чүс чылдарда хамаан). Оны 1974 чылда Тываның девискээриден «Аржаан» деп улус хөөн базырыындан сураглыг археологтар М. П. Грязнов биле М. Х. Маннай-оол тып ажытканнар. Амгы үеде «Алдын ирбиш» «Эрмитажтың» шыгжамырында, делегейниң дыка хөй чурттарынга делгеттинген. Ынчангаш бүгү делегейге Тываның адын алдараытқан болгаш, чазыг чокка бистиң республикавысты сүлделеп болур.

Тываның девискээрниге «Алдын ирбиштиң» тывылганы дээрге-ле 2700-2000 чылдар бурунгаар-ла тывыларның бурунгу өгбелери болур аймактарның Тываның девискээрниге чурттап чораанын, оларның бедик сайзыралдыг күрүнеге хамаарыжыр турганын тода бадыткап турар деп, эртемденнер санап турар.

Үште, «Алдын ирбиш» — бурунгу болган амгы үелерниң тудуштурган, эң-не шаандагы болган бедик шынарлыг ураң-сиңбиг ажылы боон ылгалып турза-даа, ол төөгүнүң чүгле кара чаңгыс хереэжин база эвес. Ындыг дээрзин өске-даа бижик болгаш аас тураскаалдары бадыткап турар.

Биргн чижек: 1957, 1974 чылдарда Сыын-Чүрек даанда Вайнштейниң ажыткаңы бурунгунуң ыдыктыг булуңу болур, скиф үезинде хамаарыжыр, хая чурумалдарының аразында дырбактыглар аймаанга чоок кестүр ийи араатан аңның дүрүзүү тывылган. Ол болза азы пар, азы хар ирбижи боон болур. А. И. Соковтуң бадыткаанын ёлүгаар, пэр Тывага черле турбаан, а хар ирбижи турган-даа болгаш ам-даа бар деп санаттының турар.

Ийиги чижек: Ортаакы ректер үезинниң «орхон-енисей бижиктери» деп адаар баштайгы бижик тураскаалдарының бирээзи «Кулетегинге тураскааткан улуг бижиктиң» дашта сиилбээн сөөнде бир хаанның адын «Бөрс» дээр: «Азы чоңну (тываларның өгбелериниге хамаарыжыр аймак) башкарып тургускан кижи Бөрс дег болган. Каган атты аңаа бис бердивис...»

Үшкү чижек: Бөгүге чедир кадагалаттынган тыва улустуң аас чогаалында аваангыр, шимчеңгир, ээлгир баргыш овур-хевири бола таварыжыр турар. Мөңгүн-Тайганың тоолчузу М. С. Хертектиң күүседкени «Хайындырыкмай Багай-оол» деп маадырлыг тоолдан төөгүдүшү көрээлиг «...ам даярга, даштың херинде ийи барс бар, оңу мүүнү алгаш, делегейни үш долгандыр шаап келген кижи ийиги моөрейни алыр чүве...»

Бо үш барымдааны ёзугаар «Алдын ирбиш», кижи бодаарга, Тыва Республиканың Күрүне сүлдезинге киирип болгу дең.

Зоя АРАКЧАА.

Кыштаглаашкын: байдал кандыгыл?

ЧЕДИИШКИННЕРНИ САЛБАС ДИЗЕ...

Бо кыштың агаар-бойдузүнүң байдалы эрткен кышка бодаарга, соң-даа берге болган. Ол дугайында «Шын» солуунуң көдээ ажыл-агый килдизинге черчерлерден хүлүүн-не кээп турар медээлер херечилеп келген. Бай-Тайгага кыш улуг харын ноябрьның ортан үезинде-ле долдур урупкан. Районнуң совхозтарының малчыннарының кыштаглары-биле аргыжылга кезек када үзүктелип, нииттиниң малының кыштаглаашкынынга багай белеткелдиң үржүктары дораанна көстү берген. Чамдык малчыннарның кыштагларынга сиңген безин чедиртинмээн, одаар чүүл дүжүртүнмээн болганындан малды одарладырының, малчыннарның ажылдаар-чүрттаары бергедежи берген.

Чамдык районнарның көдээ ажыл-агый удуртукчулары, совхозтар директорлары-биле чугаалажырга, «Ам дээрезинде түгээр» деп шала ойзу харыылап каарлар.

«Чүгээр» районнарының бирээзи Сут-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхозта нииттиниң малының кыштаглаашкыны кандыг эртип турарын көрүп чордувус. Бо совхозтуң малчыннары эрткен кыжын эрестиг ажылдаан дээрзин төрүүр хойдан алган хураганнарның сантүнү бадыткап турар. Чижөөлээргө, Оргу-Шөл хойжу бригаданың малчыннарының барык шуптузу төрүүр хойдан хураган алырының планың ажыр күүседкеннер. Чүгле үш-ле малчын планныг онаалдаларынга күш четпейн барган. Эң хөй хураганны ажыл-агыйжы чоруу-биле чон араазынга шагдаа тура билдингир хойжулар алган болдулар. И. Х. Монгүш төрүүр 100 хойдан 85 хураган алыр планныг турган болза, херек кырында 105 хураганны алган. О. Л. Маадыр төрүүр 100 хойдан 87 хураганны алырын хүлээнип алган турган, 103-түү онча-менди доруктуруп алган. Бо ийи малчыннының көргүзүү Оргу-Шөл хойжу бригадада эң бедик. Артыкан хойжуларның ажылын, чедиишкиннерин база хоомай дээр арга чок.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң мал ажыл-агыйының экономиктиг сайгарылгазын көрүп олурарга, хөй ажылы — эң-не орулгалыг адыр. Ону дараазында сан-чурагайлар-биле бадыткап болур. 100 килограмм дүктүң планнаттынган бот-үнези 1546 рубль азы ол хире түкнүг акшага чарыгдалдарны 100 килограмм дүктү будүрүп тура, үндүрер ужурлуг. Херек кырында 1385 рубльдиң чарыгдалдарын үндүргеп. Хөй, ошкунуң немелде деңзизиниң бот-үнези планнаттынганындан ыдыгыла улуг эвес. 100 килограмм немелде деңзиниң алырда, 308 рубльдиң чарыгдалдарын үндүрүп турган, 338 рубльдиң чарыгдалдарын үндүрүп турар. Бо көргүзүглер аңгыжанғы малчыннарда деңдесски эвес боору чугаажок, ынчалза-даа нииттизи-биле багай эвес көргүзүг.

Бо кыштаглаашкынга «Алдан-Маадырының» малчыннары кыштагларын багай эвес белеткеп алганнар. Малчын бүрүзү бодунуң күжүбиле сигенни кезип алган, курган одекти эрткен чазын-на бөлген. Совхозта мал чемининг курлавыры орай эвээш, ындыг-даа болза, мал ажылының специалистериниң чугаазы-биле алырга, часка чедир четчир ужурлуг. Ону малчыннарның каминг алыглаарындан хамаарыжыр. Мал чемининг курлавырының ..... төлин тодаргайлаарга мындыг: сиген 1446 тонна, тараа аймаандан кылган мал чеми 340 тонна. Будүн сула хой боол турар, ынчангаш ону чарбалаарының хемчээн совхозта ап эгелээн.

Мал чеми, одаар чүүл дээш оске-даа чүктерни малчын коданнарга кыштаглаашкын үезинде чедиреринге-биле машина-техника аймаан хойжу бригадаларга быжыглаан. Чодураалыг-Сайыр бригадазынга 5 санныг техника аймаан, Оргу-Шөл бригадазынга 4 санныг техника аймаан тускайлап берген. Бир эвес үрелиишкин чок ажылдаар болза, ол бүгү техника кышкы үеде малчын коданнарга чүк үеде ребзанны чугаалап чедиреринге четчир ужурлуг, ынчалза-даа артык кезектер чедиишпезинден машиналарның, тракторларның орукче үнери эвээжээн. Машина-техника аймаан аңаа тургуспас дээш совхозтуң удуртукчулары, чолаачылар, механизаторлар боттары-даа ол-бо черлерден тыптыпып, бар-ла аргаларыны ажыглап турарлар.

Оргу-Шөл хойжу бригадаңың чамдык малчыннарының кыштагларынга база четтивис. Оларның чугаазы-биле алырга, байдал ам дээрезинде чүгээр. Хар элээн кылын дүшкен, ынчалза-даа малды одарладып болур. Автомагазин чоокку үеде ребзанны чугаалап турдулар. Малчыннарга барааннының тускайлап садырын, кандыг барааннарны, автомагазинге чүү хире хемчээлдиг киргенин, оларның ортек-үнезин тускай документиге айтып, кайы малчың кандыг барааннының чүү хирени садып алганын тускай даңзыга демдеглеп турза эки дээринин дугайында бодалдарын илереттилер.

Чамдык малчыннарның кадарган хою төрүп эгелей берген болду. И. Х. Монгүш эрткен хой төрүлгезинин үезинде Оргу-Шөл хойжу бригаданың малчыннарының аразында эң бедик көргүзүглүг болганын үстүнде айткан бис. Ирина Хөөкүй-ооловна бо чылын база баштайгы хураганнарын онча-менди алган кижи болду. Малының чеми база четчир. Өг-бүлезининг, эш-оорунун күжүн эвилеп турган, 23 тонна сигенни белеткеп алган. Бир трактор чүгү хире тарымал сигенни совхоз чоокта чаа эккеп дүжүрген. Иези-биле кады 2 чыл бурунгаар шеригден келген оглу хойну кадарып турар. Одаар хөмүр-даштыг пешкилер боттары дүжүртүп алган, совхоз база хөмүр-даш сөөртүп берген. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, малчының кыштаглаашкынга белеткели эки. Бо кыжын база төрүттүнген хураганнарны онча-менди доруктуруп алыр арга ында бөгүн бар.

Аңаак малчын В. Д. Ооржактың кыштаанда сиген курлавыры арай эвээш дүжүртүнген. Бичии хураганга бээр болза, шынары дооглуг эвес, хову сигени чорду. Хөмүр-даштың база боттары дүжүртүп алганын, совхоз амга чедир хөмүр-даш дүжүрүп бербээнин дузалакчы кадарчы А. Д. Ооржак чугаалап турду. Бо кыжын бир дугаар төрүүр дунгуш хой кадарып турар малчыннарга совхозтуң талазындан кичээнгей херек дээрзи билдингир болду. Малчыннарның хою база төрүп эгелей берген. Эң ылаңгыя хураганнарга бээр көк-сиген херек.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң малчын коданнарында, эң ылаңгыя Оргу-Шөл хойжу бригадада байдал бөгүн багай эвес-тир. Бир эвес эрткен кыштаглаашкын үезинде чедип алган чедиишкиннерин салбас дизе, малчыннар, хал ажылының удуртуктулары, малчыннарның хөндырылгазын харыылаар кижилер-даа шуптузукады демниг ажылдаар апаар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
ЧУРУКТАРДА: Оргу-Шөл хойжу бригаданың малчын коданнарында.

Сидар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Парлалга арыннарындан

Р. ХАСБУЛАТОВ: «Бүзүрелимни эскертирин күзевес мен»

Россия парламентизиниң удуртукчузу Руслан Хасбулатов «Известия Татарстана» солуунга интервью берген. Ону ук республиканың чурттакчылары аңгы-аңгы үнелеп, хүлээп алган. Ук интервьюну бө чылдың ноябрь 27-де үнген «Независимая газета» солуунга парлаан. Ону кызыра очулдуруп парладывыс.

— Руслан Ибрагимович, силерни Борис Ельцинниң шыпчы сурукчуларының бирээзи дижир болгай. Автономнуг республикаларга хамаарыштыр оон туружу эрткен чылын Татарстанга чоруп турган үеде билдингген, ынчан ол «Чежели боостаандарже ажырып шыдаар силер, хосталганы ол хирени алыңар» диген болгай.

— Ол алдагдалдыг туруш болган. Борис Николаевич сөөлүредир ону база билип каап, РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизинге мынийп турду.

— Ол туруш богун чогум кандыгыл, тодаргай чугаалап көрүңерем.

— Россия Федерациязының составында кирип турар республикалар дээрге чаңгыс аай Россия күрүнезиниң кезээ-дир. Оларга калбак автономияны берип турар бис. Тодаргайлаарга, бис берип турар эвес, а чон негеп турар. Суверенитет Дээди Советтен, президентиден эвес, а тодаргай кижиден укталып турар. Татарияда чурттап турар бөдүүн татар азы орус кижи чүүл күзеп турарын? Хосталганы. Аңаа хосталга берип турар бе? Чок. Оларны бадылаашкын деп албадап турар. Силерге эртиен бадылаашкынны көрүнер даан. Орус чурттакчыларының барык чартык кезии бадылаашкынга кириишпээн-дир.

— Кайы сонгулдаларның дугайын чугаалап тур силер?

— Татарстанның президентизиниң сонгулдаларының дугайын чугаалап турарым ол.

— Силерде кирген медээлер арай шын эвес-тир.

— Ынча деп Бурбулиске азы оске кым-бир кижиге чугаалаңар, мекээ эвес. Национал айтырыгларны силерден артык билир мен. Олар Татарстанда, Чечен-Ингушетияда, Дагестанда кандыг байдалдыын эки билир мен.

— Силер Казанья келбээн болгай силер, медээлерни каймын алдынар?

— Медээлерни силерниң солуннарыхардан ап турар мен. Хүнүң-не 11 шакта 14 шакка чедир республикалар солуннарын номчуп турар мен. Россия Татарияда 4 миллиард рубль алган деп хоозун чүүлду парлаан чорду. Татарияда чыдыг химия үлетпүрү кымга-даа, чүү-даа бербейн турар-дыр ийин.

— Нефть база бе?

— Нефть бөзэ. Чүге дээрге Россиядан ол эстип турар-дыр. Латвия дамчыштыр бир черже чоруп турар. Амгы үеде оске-даа керээлер бар апарган. Садыглаңар, ажырбас. Ынчалза-даа чон оон-биле бот-дотунай берген бе? Феодалдыг ёзу-чурум тургузуп турар ышкажыыаржыл. Орта-ааны ректериниң дүмбейи силерге чогумчалыг-дыр бе?

— Ол дээрге оске айтырыг дээрзин билип турар болгай силер, херек кырында байдал бир аңгы болгай.

— Чурт баштаар ёзулуг баштыңчы силерде чок-тур ийин. Татарстанның татар, орус болгаш оске-даа улустарын камгалап шыдаар кижилер база чок. Ынчалза-даа чымчак сандайларынга олуруксаарлар эвээш эвес. Олар улуг татар улуска телеп чок. Чоңну хүндүлээр мен, а баштыңчыларыңарны кээргээр-дир мен.

— Мурнуку-даа, амгы-даа автономнуг республикаларның чөвүлел хуралынга силер Россия парламентизиниде күштелип турар шовинисчи хөөннер тургустунуп, чогумчалыг ажылдаарыга шаптык болуп турар дээн болгай силер. Ол чорук республикаларга база ажыглыг дээп турар-дыр.

— Ындыг. Ынчалза-даа шовинисчи хөөннер дээрге силериниң республикаларыңарның үре-түнелп-дир. Чижөө, Татарстанга президент чүге херек апарганы ол? Дээди Советтиң Даргазынга бодаарга, оон эргелери бичии болгай. Ону Россия президентизи кажан-даа адыылындан халап болур, а Дээди Совет Даргазынга ол дээп ыдавас.

— Борис Николаевичиде ындыг эрге чок ышкаш ийин.

— Чүге чок чүвел? Силерниң президентиңер албан-ажыл чадазының аайыбиле Ельцинге дорт чагыртыр. Ында айтырыг безин чок. Бүгү күүсекчилерни ажылдан үндүрер, дүжүрер, албан-дужаалдан хостаар бүгү эргелер Россия президентизинде бар.

— Бистиң республиканың Конституцизиң ёзугаар алырга. ТаССР-ниң президентизи күүсекчи эрге-чагыргаңың эвес, а күрүнеңиң баштыңчызы-дыр.

— Ол дээрге силерниң Конституцияңар-дыр. Ол Россияныңга дүгжүр бе ынчаш? Ону хынап көөр ыдыңар даалганы прокурорларга берген мен харын. Россияның чаңгыс эвин быжыглаар херекке Татарстанга ажок идеген турган мен. Ол дээрге Россияның дап-дал ортузунда республика-дыр. Хенертен ол бот-тускайлап чорук дугайында айтырыг тургузуп келди. Ол дээрге хоозун чүве-дир. Бот-тускайлап чорук чедип алыр дизе хамыктың мурнунда референдум эрттирер херек деп чүвени канчап билбес улус боор силер. Бирээде ол. Ийиде, ындыг референдумну Россияның бүгү девискээринге база эрттирер херек. Аңаа ук республиканы хамаарышпас күрүне болдурарынга Россияның чону чөпшээрежир бе деп айтырыгны салыр.

А силер канчаар кылып турар-дыр силер? Он шаа хире партократ чыгыл алган, «ам-на боларга көргүзүптээли» дижип орар. Ол дээрге крючковчуларның автономияларны Россия күрүнезиниче күткүптер дээн политиказы-дыр. Ынчалза-даа Крючков аштырышкынга таварышты, боданыр үе келген.

Чижөө, хамаарышпас республика апарган дижик силер. Россияга референдум эрттирер дугайында база айтырыг тургузар херек. Оон соонда чугаалажыышынарның үшкү үе-чадазын эгелээр бис. А силер чүден эгеледи-ңер?. Боттарыңар-ла чарлап каапкан-дыр силер. Ынчайгаш силерниң хоойлукар шупту күш чок! Мен оларны даарта-даа болза, чаңгыс шыйгаш, күш чок болдуруп каап болур мем. Өске-даа республикаларның хоойлуларын ынчап болур мен. Россия Федерациязының хоойлулары-биле чөрүшкек болур болза, чүге ынчап болбазыл? Бот-тускайлап чорук деп чүве ол. Чаңгыс аай күрүнеңиң кезээ ышкажыл, аңгы, хамаарылга чок эвес аан. Силерде. Татарстанда ону чедир ожаавайн турар-дыр. Бот-тускайлап чорук деп билиг силерде чок, бот-тускайлап боол шыдавас-даа силер. Чүге дээрге силер кажан-даа күрүне боол чорбаан силер.

— Ол дээрге силериниң хууда бодалыңар дижик. Ынчалза-даа төөгүнүң айтырыглары база бар болгай. Оларны сайгарып ора, харын-даа Россияның чамдык удуртукчулары безин үш республика — Тыва, Чечен-Ингушетия, Татарстан — РСФСР-ниң составында киргениниң дугайында документиге безин ат салбаан болгай.

— Чүл ынчаш? Москва облазында база-ла ындыг документ чок. Смоленск княжествозунда база чок.

Бо бүгү чүүлдер хоозун чүве-дир ийин. Чонга хосталганы канчап бээрииниң дугайында боданзынарза. Ол дугайын сагыш салыр херек. А силер РСФСР-ниң хоойлуларын дозарырга ойлежип тур силер. ТаССР-ниң Дээди Советиниң болгаш президентизиниң ынак ажылы ол апарган. Менде келген медээ ёзугаар алыр-га, РСФСР-ниң хоойлуларынга чортчуп турар 16 хоойлу хүлээп алган силер. Ол хиреңерде силерге эки хамаарылгалыг болзуң деп турар-дыр силер.

— Татарстанга хамаарылганар билдингир-дир. Өске-даа республикалар бот-тускайлап болуксап турар болгай, оларның чүткүлү ындыг. Оларның төлээлекчилери РСФСР-ниң чаа Конституциязының төлевилелиниден улустарның бот-тодарадылга эргезин казаанынга удурламыш турдулар.

— Өске республикалар мени дыңнап турарлар. Оларга калбак эргелерни бээр бис. Ынчалза-даа РСФСР-ниң девискээринге кандыг-даа хамаарышпас күрүне турбас ужурлуг. Ангыланыр эргени база бербес бис. Чонга хосталга херек, чон дугайын бодаар апаар.

— Ол дугайын мурнуда-ла чугаалап турду, ынчалза-даа чонда чүү-даа чок ышкажыл.

— Шаанда чугаа кырында турган, а бис кылып тур бис. Орук дозар кижилер турза, хемчет онаар бис. Ындыг сайгарып ора, харын-даа Россияның чамдык удуртукчулары безин үш республика — Тыва, Чечен-Ингушетия, Татарстан — РСФСР-ниң составында киргениниң дугайында документиге безин ат салбаан болгай.

— Чүл ынчаш? Москва облазында база-ла ындыг документ чок. Смоленск княжествозунда база чок.

Бо бүгү чүүлдер хоозун чүве-дир ийин. Чонга хосталганы канчап бээрииниң дугайында боданзынарза. Ол дугайын сагыш салыр херек. А силер РСФСР-ниң хоойлуларын дозарырга ойлежип тур силер. ТаССР-ниң Дээди Советиниң болгаш президентизиниң ынак ажылы ол апарган. Менде келген медээ ёзугаар алыр-га, РСФСР-ниң хоойлуларынга чортчуп турар 16 хоойлу хүлээп алган силер. Ол хиреңерде силерге эки хамаарылгалыг болзуң деп турар-дыр силер.

— Татарстанга хамаарылганар билдингир-дир. Өске-даа республикалар бот-тускайлап болуксап турар болгай, оларның чүткүлү ындыг. Оларның төлээлекчилери РСФСР-ниң чаа Конституциязының төлевилелиниден улустарның бот-тодарадылга эргезин казаанынга удурламыш турдулар.

— Өске республикалар мени дыңнап турарлар. Оларга калбак эргелерни бээр бис. Ынчалза-даа РСФСР-ниң девискээринге кандыг-даа хамаарышпас күрүне турбас ужурлуг. Ангыланыр эргени база бербес бис. Чонга хосталга херек, чон дугайын бодаар апаар.

— Ол дугайын мурнуда-ла чугаалап турду, ынчалза-даа чонда чүү-даа чок ышкажыл.

— Шаанда чугаа кырында турган, а бис кылып тур бис. Орук дозар кижилер турза, хемчет онаар бис. Ындыг сайгарып ора, харын-даа Россияның чамдык

КАДАРАРДА ХОЮМ ЧАРАШ...

Тыва чоң муң-муң чылдарда мал азырап, мал-биле амыдырап-чурттап келген. Амгы рыночке шилчилгенин үезинде, бараанны хостуг өртек-биле садар дей берген-де, малдан алыр продукциянын өртээ база каш-каш катап озер ужурлуг. Мажыдынче, шылгыя бо берге кыштап ону хүр-менди ажырар дээш кедээ ажылшчилер улуг кичээнгейни салыр апаарлар.

Тес-Хем районнуң девискээринде улуг хар дүшкен, кылыны 30-40 см чедип турар. Бистиң районда ниитти мал бажы 86 муң эжик турар. Оон иштинде хой, өшкү 80 муң хире, Колла оруганы районнуң совхозтары шээр малдан алыр. Ынчангаш Советтерниң хоочун ажылдакчызы, үр чылдарда көдээ ажыл-агыйны удуртуп баштан чораан кижи болгаш мээң мындыг сүмем бар.

Мал ажылының эң-не чажыды — малдың кадазы. Ону эртен кажаадан үндүргеш, кежээ орайга чедир кадарар. Хойну аргалыт-ла болза, чадаг кадарар болза экн. Малды маңнаштырып черле болбас, ол кончуг хоралыг, мал дораан арыгбаксыраар. Хүннүң-не кодан хоюн эдерип чоруурга, 300-400 баш-даа болза, оларның шуптузун танып, билир апаар. Оларның арай арыгбаксыраң чоруурун эскерип каар, боозу улгадып келгени безин илдеп, төрүүр деп чыдыннап чоруурун көрүп каар чүве. Хоочун малчыннар Эрзинде Намдал Орус, Сергей Чигжит, Тес-Хемде Сувандии Максым, Данзуруп Иван сугларның арга-дүржүлгазы шак-ла ындыг улус чораан.

Мен бичимде база ынчаар хой кадарып чордум. Эртен бир мадар-аяк тыва далганы сарыглаап, чаң алгаш, хоюмну одарже сүрүп алгаш чоруптар мен. Баштай кыштагның эң-не ырак одарынга, а хой төрүүр чоокшулап келгенде, аал чоогунда курлап алган черимге кадарар мен. Хоюмну хүнзедир кадаргаш, келгеш, чемненип алгаш, кажааже харын аштап тургаш, киир сүрүп кзар турдум. Ол хүннүң ажылы ынчаар доостур чүве-ле болгай.

Ам арай дүржүлга чок азы чалгаа малчыннар ындыг эвес-тир. Малды колдуу аъттыг кадарар, хоюн эртен үндүрүпкеш, аалынга шаг-ла болур. Оон маннадып баргаш бажын дозуп каап, чанына бичии кадарып чоруй, база-ла аалынче аъттын кара маңы-биле садырт-ла дээр. Аалга келгеш, хөөрежип, чемненип, аар-саар чүве кылып каап база-ла хоюнче маңнадыр, оон соонда аал чанынга хоюн чоокшуладып каап чанып кээр, а орайтай бээрге, хойлар боттары-ла аалче кирип кээр чорду. Ынчаар кадарарга көнүгүлле ажык чок, хой маңнаңыр, оът баштаап чоруп бээр, чаңгыс черге кастынып, оъттун эң-не шынарлыг дөрүн казып чивес, доңгуучал болур. Кастының оъттарга, малга чылыг, бүгү организми ажылдап турар, соокта кортпас, дыштыг-даа болур.

Хой төрүй берген үеде хойну ийи үзүп алгаш кадарарга таарымчалыг, төрүвээн хойларны бир аңгы, а төрүпкен хойларны одардан улуг ырак эвес черге кадарарга экн. Төрүпкен хойну аалче ертежик кииргеш, немелде чемни каап бергеш, ам хураганын ыдар. Шак мынчалдыр хойну эки кадарып, хайгаарап, оон чемгеригезин, суггарылгазын таарыштырар болза экн, ыш ажырарының кара чаңгыс аргазы ол болур. Ынчангаш көдээ ажыл-агыйның специалистери, бригадирлер малчыннарга зооветөөредилгени организастап, малдың кададын, оон ажаалдазын, чемгеригезин доктаамал контрольга тургузары негеттинип турар.

Кяколай ЧЫНДЫГЫР.
Күш-ажылдың хоочуну. Самагалдай суур.

ТӨПТЕН БЕЗИН САДЫП АЛЫР

260 тонна сүт — Сүт-Хөл районнуң «Октябрь 30 чылы» совхозтуң бо чылын күрүнеге дужаар сүдүнүн хемчээли ол хире. Будуң-Терек сүт-бараан фермазының ажылынчилери оны ноябрь айның үезинде-ле ажыр күүседипкеннер.

Кышкы үеде сүт саалдазының деңнели чаңгыл-даа бадып кээр болгай. Ынчалза-даа ферманың сааынчылары, кадарчылары саар инектерниң чемгеригезин шын чорудуп, оларны эки ажаал тежээп турган, хүнде 1 тонна сүттү саап ап турарлар. Ол сүдүн суурда уруглар черлеринге киирип, чойга садып эгелээннер. Ферманың сүдүн район төвү Сүт-Аксы суурнуң чурттакчылары безин кээп садып ап турар.

Сайын ООРЖАК.

Рынок негелделерин ёзугаар

ЧОННУ АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫ

Рынок харылзааларынче шилчиири-биле холбаштыр улус ажыл-агыйының хевир-тургузуу база өскерлири чугаа чок. Оон-биле холбаштыр чонну ажыл-биле хандырарының байдалы оскерлир болгаш ажыл чок, хостуг кижилерниң саны улам-на көвүдээр апаар. Бүдүрүлгелерни, ажыл-агыйларны, организацияларны болгаш албан-даа черлерин эде тургусканы азы тараткаңы-биле холбаштыр кызырылдага таварышкаш, ажыл чок арткан кижилерниң социал камгалалын хандырар болгаш келир үеде ажылче хаара тудар сорулгалыг тускай Күрүне комитединиң тургускаңының-даа үжүру ында.

Бистиң республикага ындыг комитетти чоокта чаа тургускан. Оон соонда эрткен кыска үениң иштинде комитет социал сорулгаларны шинтирлээр, хамаатыларның ажылдаар эргезин хандырар талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылган. Ол сорулганы боттандырып чорудары-биле районнарда болгаш Кызыл хоорайда чонну ажыл-биле хандырарының төптерин база тургускулаан.

Күркомитеттиң ажылдакчылары чонну ажылче хаара тударының дугайында хооймулуну. Күркомитеттиң дугайында дүрүмнү, чонну ажыл-биле хандырарының күрүне фондузунуң дугайында саавырның болган өсис-даа үүлдериниң дугайында тайылбыр ажылдарын кылып турар.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга бо ажылды боттандырып чорударынга идиг бээрииң талазы-биле республиканың башкарылга комитедин, а районнарда ол ышкаш комиссияларны тургускулаан. Кылып чорутқан ажылдарның түнелиндеде районнарда бо талазы-биле хемчеглерни боттандырып эгелээн. Улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң сессиязынга чонну ажылче хаара тударының тускай программазын хүлээп алган. Чоокку үелерде Таңды, Улуг-Хем, районнарга ындыг программаларны хүлээп алырын белеткеп турар.

Чоп ортузунга тайылбыр ажылын кылыры-биле Күркомитеттиң ажылдакчылары районнарже доктаамал үнүп, өөредилге семинарларны эрттирип турар. Ындыг ажылды түгле районнар төптеринге эвес, харын база бүдүрүлгелерге, совхозтарга чорудуп турарын демдеглезе чогуур. Оон түнелиндеги комитетке болган комиссияларга-даа ажылдавайн турар кижилер хөй кээп, арга-сүмени айтырып турар апарган. Чижээ, 1991 чылдың декабрь 1-ге чедир оларга ажыл чок 1298 кижи кээп чораан. Оларның иштинден 327 кижини ажылга киирген болгаш 27 кижини ажыл чок кылдыр санаан.

Күркомитет амгы үеде ажылчың кадрлар чеже хире херегин, ажылдакчылар хереглеттинип турар черлерниң санын илередип турар. Амгы үеде республикага 2284 кадрлар, оларның аразында — 1738 ажылчылынар хереглеттинип турар.

Ол хире санныг ажылдакчыларга хереглелди долузу-биле хандырары ажылдавайн турар азы ажылының хевирин солуур дээш кижилерни белеткеп, чаа профессияга өөретпес болза, чедип алдынмас болуру чугаажок. Чогум-на оон ужурундан бистиң комитеттиң сорулгазы — ажылдаар черлер тыварын орлалдажып турар кижилерни чогуур профессияларга белеткээри болгаш өөредири боол турар. Бир эвес хамаатылар мурнунда профессиязын ёзугаар ажылдаар аргазы чок апарган азы оске профессияны чедип алырын, мергежилин бедидерин күзээр болза, комитет база-ла оларның өөредилгезин организастаар.

Баштайгы санаашкынларны ёзугаар алыр болза, 1992 чылда күш-ажыл рыногунче 19 муң ажыл чок кижилер үнер, ынчаарга олардан 5 муң кижини чогуур профессияларга белеткээр алаар. Чогум-на оон ужурундан кадрларны профессиялар аайы-биле белеткээр талазы-биле дүрүмнү ажылдап кылган, оларны өөредир ужурлуг бүгү өөредилге черлериниң тайылбыр бижиктерни чорутқулаан бис. Чижээ №№ 10 болгаш 11 профтехучилищелер, Агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге комбинаттары ажылдарын планнаан. Район эмнелгезиниң чанында тудуг материалдарын кылып үдүрер бичё будүрүлгеки турускан, ынчангаш оны өөредилге базазы кылдыр ажылларының аргазы бар.

Ындыг чижектерни ам-даа көргүзүп болур. Таңды районнуң төвү (директору Е. М. Куулар) келир — 1992 чылда Балгазының № 2 КПТУ-зунга, а ол ышкаш бөя Дүргенге ажылдар салбырынга 544 кижини кедээ профессияларга болгаш тудугжу-организацияларга каттыжып тур мен. шын. Бистиң аравыста дыка берге байдалда болгаш ядыы-түреиги база чедиңнеп улустуң чок деп болбас. Ылаңгыя чартык болгаш будун оскустер дээш, оон-даа оске. Сөөлгү ийи-үш айда дузаламчы эвээжээн-даа болза, чедиңнеп 38 өг-бүлеге 27 муң 860 рубльдиң ынтериалдыг дузазын боттандырдывыс. Районнарда будун болгаш чартык оскүс 23 үүрттә. Моолче лагерьлерге дыштанып путевкаларны садып берген бис. Кызылга «Өг-бүле төвүү» туристузарынга 4000 рубльди оон киирдивис. Уран чүүл школазында оскүс үүрттларга дузаламчы кылдыр 1200 рубльди чоруткан.

Оон аңгыда Бай-Тайгага Шүйнүң кадыкшылга школазынга, Кызылда школа-интернатка, Чуковскийге аттыг библиотекага, Бишкек хорайда хореография үчилищезиниң сүүгүүлдарынга, оске-даа ажы-төлге, үүрттларга дузаны көргүскен.

— **Акша-төгеригти, оскедаа чүүлдерин буянныг кижилер чорудуп, дужаап турар-дыр. Оон оске кандыг аргалар-биле ажылдаар болчап турар силер, Светлана Константиновна?**

— Чижээлээрге, Шагаан-Арыг хоорайның башкыларыдыр. Оларның эгелээшкини-биле республикада акцияны ойнадып, акша хөй кижилерни киириштирип турар. Ону ойнадып турар кижилер акшаның чамдыызын бистиң Кызылда 707301 агар санныг-ыста шилчидип турар. Оон ыңай «Колорит» деп кооператив ай санында акшаны шилчидип, бистиң фондуну үтпайн келди. Амга чедир 400 ажыг акшаны бисче чоруткан. Районнардан — Эзин черле дыка дузалап келди. Бо чылын оон 7050 рубль фондуга келген. Маадаа кымдан келгенин демдеглээр дээрге, үүрле оозу биллинмес-тир. Кымдан, кандыг организациялардан чорутқанын айтыр болза эки. Хүү хамаатылардан Зинаида Шараповна Саян 85 рубльди, Арапчор 11 рубльди, Р. Р. Бегзи 50 рубльди, Туранда Акропян 200 рубльди шилчиткенин чиижек кылдыр адап болур. Оон ыңай Хорум-Даг, Чааты, Арыг-Узуу, Чаа-Хөл база Таңдының школалар,ындан база акша шилчидиишкинин келген. Тээли суурдан 2150, Тывананың сарыг-шажы иштилезинден 1000 рубльди шилчиткенинге бистиң ажылдакчыларывыс өөрүүр-дүр. «Тыва хлеб кылыглар» каттыжышкан база бистиң утпайн турар.

Озал-ондакка таварышкан Саша Шантаревтуң адынга бо хүннерге чедир 24 муң 500 рубльди шилчиткен. Оон иштинде Кызылдың электри четкилериниң тудуг эргелели 10 муң акшаны чоруткан. «Старт», «Прогресс» кооперативтер, «Тыва девискээр тудуг» каттыжышкын, өртке удур албанның ажылдакчылары, Барыын-Хемчик райэмнелгезиниң коллективтери улуг буянныг чорукту кылган.

— **Үүрттар фондузунуң агар санынче акша-төгеригти шилчидип турары дыка эки-дир. Ынчазырга агар санда кайы хире акша барыл дээрзин иомчукчулар-даа, акша шилчиткен коллективтер-даа сонуургап турар болгай...**

— Бо чылын 37 муң 932 рубль кирген. Амдыызында ниитизи-биле алыр болза агар санда 145 муң 35) рубль бар.

— **Садыг магазиннерниң үзүн эдилерге-даа, кудумчуга-даа болза бо кижи чаидым: улустуң бо бүгү байдалдарга ыңжыккан, хомудаан чугааларын бола дыштар боор-дур. Кижи бодаарга оларның амыдырал байдалдарындаа-даа дорт ядыы-түреиги кижилер бар болгай, ылаңгыя оскүс үүрттар...**

— Силерниң ол бодалыңарга каттыжып тур мен. шын. Бистиң аравыста дыка берге байдалда болгаш ядыы-түреиги база чедиңнеп улустуң чок деп болбас. Ылаңгыя чартык болгаш будун оскустер дээш, оон-даа оске. Сөөлгү ийи-үш айда дузаламчы эвээжээн-даа болза, чедиңнеп 38 өг-бүлеге 27 муң 860 рубльдиң ынтериалдыг дузазын боттандырдывыс. Районнарда будун болгаш чартык оскүс 23 үүрттә. Моолче лагерьлерге дыштанып путевкаларны садып берген бис. Кызылга «Өг-бүле төвүү» туристузарынга 4000 рубльди оон киирдивис. Уран чүүл школазында оскүс үүрттларга дузаламчы кылдыр 1200 рубльди чоруткан.

Оон аңгыда Бай-Тайгага Шүйнүң кадыкшылга школазынга, Кызылда школа-интернатка, Чуковскийге аттыг библиотекага, Бишкек хорайда хореография үчилищезиниң сүүгүүлдарынга, оске-даа ажы-төлге, үүрттларга дузаны көргүскен.

— **Акша-төгеригти, оскедаа чүүлдерин буянныг кижилер чорудуп, дужаап турар-дыр. Оон оске кандыг аргалар-биле ажылдаар болчап турар силер, Светлана Константиновна?**

— Чижээлээрге, Шагаан-Арыг хоорайның башкыларыдыр. Оларның эгелээшкиниби

«Шынның» аалчызы

ДАРМЫШ ОГЛУ БАЛЖИННЯМ

Бистин-биле кожа-хелбээ Моол Арат Республиканың найысылады Улан-Батор хоорайдан тыва аалчы чоок-та чаа «Шын» солун редакция-зынга моорлап келген. Оон адыы — Дармыш оглу Балжинням. Амгы үеде өг бүле-зи биле Моолдуң найысыла-лында чурттап олурар.

Балжинням боду чолаа чылап, электриктеп. Улан-Баторга 34 чыл дургузунда ажылдаан, 1991 чылда пенсиялыг үнген. Моолга канчап чеде бергенин, эрткен пятница хүнүнде редакцияга

ЧУРУКТА: Чогаалчы боду, ортузунда дүмазы, оң талазында кадайы-биле Улан-Баторга 1991 чылдың октябрь 5-те тырттырган.

болган ооң-биле ужуражыышкын үезинде сонуургап айтырган бис.

Дармыш оглу Балжинням 1935 чылда Кыдаттың Шинжаан можузунга ядыы тыва араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Сеңгел тываларын 1938 чылда гоминданчылар дерзки шаажылаашкынга таварыштырганын аалчы ужуражыышкын үезинде редакция ажылдакчыларынга чугаалаан. Кок-Догайга шаажылалдар үезинде репрессияга ооң адазы Дармыш база таварышкан. Ынчаарда Дармыш сууну даргалап турган. Элээн каш чылдар эрткен соонда Балжинням Улан-Баторга кээп, анаа докгаамал чурттап, ажылдан бергеш. Чолаачының болгаш электриктиң тускай эртемнин чедип алган.

Моол найысылалдың ажылчы чонунуң, бодунуң амыдырал - чуртталгазының, ажыл-ижинин дугайында Улан-Батордан келген аалчы ужуражыышкын үезинде тодаргай чугаалаш бергеш.

Бистин аалчывыс уран чогаалга кедергей ынак, элээн каш шүлүктерин, рассказтарны, очерктерин бижээн. Моол дылды эки билир болгаш очулдурарынга база сундузуг. Ооң бижээн чамдык үүлдерин болгаш чогаалткан шүлүктерин автор-нүп бижээнин биле адаанда парладывыс.

ӨРШЭЭ ХАЙЫРАКАН

Авторнуң сес-домаан өскерилге чокка парладывыс).

Дипке адалган Азияның төвүнге
Дүүн чаа-ла чедип келдим.
Аскан тосканымга ужуражып,
Ада өгбемниң чуртун-на тыптым.
Эртенинде эрте тура халаап,
Агым сууның эрининге четтим.
Аксым Улуг-Хем шуут чугларып,
Энгиске саванныг көвүүн чашты.
Оттуг шынаанның ортузундан
Октаалган оңза чараш Улуг-Хем.
Орчаланы дескиндир судазын ооп,
Ораи Тывамны чемгерил туру.

Иемниң ак сүдү деп маңнайымга чаап,
Ийи хемниң суун сүзүп, амзап,
Адам адынга авырал айтып,
Аксы-боксумну чүп удандым
Бай-Тайганың баштыг, эгелиг
Боодак эзремниң ханы болса,
Балык-байлаңының чыдын тынып,
Баарымны чымчады суунга эштийн.
Угаан кирип, доруккан шагдан
Ужурашпаза-даа сеткилимден ыраакаан,
Улуска ажыктыг, көпке хайыралдыг
Уурак ышкаш тоттургаш аржаан.

ӨГБЕМ САГЫНДЫРЫЫ

Алтай Хомдуну ажып, аралап,
Артка, бертке хаглып, болдум,
Ашты-чүүгү амзап, көрүп,
Амыдырал дилээн кешүүп
Тывамга,
Карак шоо төндүрүп шылгакан
Булут көжүрген кадыр даглары,
Эскертеп кижиниң сеткилин хоргадыр,
Эрзин бедек, эртил
Тывамга.
Туман чыттап, киштеп маңнаан
Дурук аргымак ышкаш келдим ийин!
От маңап, дес түдар уктуг оглун
Орчаланга чалбарып, сан салдым ийин.
Сураг дыңналыр ырак чернен
Сууруп чалап, чыып эккеп,
Кызык бүгүдени көргүзүп өөреткен,
Кызыл хоорайга өгбем чораан ийик.
Көп үеде ги ыры шоорунан
Көк дээрни чалгындыр сыгырып,
Аксы-дүүма чыглып, хөглээн
Азияның төвүнге өгбем чораан ийик.
Хажаа, хаяазын харап дыңнап,
Хая-дажын хойлап, хайыралап,
Коргуп-хокп, түрел чоргаадаа,
Кожуун чуртун чуттуп кагбаан.
Аачам-өгбем, аваң-энемнен,
Алдын савазын амды-ла
Ажаайн, буйан болсун!
Ажы-төлүүнүң тынын арачылаан,
Ачы-дузазын бир-ле харыылайн.
Кешик долсун!
1991 ч. 12 айның 1-ги хүнүнде. Кызыл хоорай.

Бедек — бедик
Орчалан — очалан
Кызык — өөрүшкүлүг
Аачам — ачам
Тынын арачылаан — тынын солаан.

Республика кубогу дээш

ТРЕНЕРНИҢ СЕТКИЛИ ХАНМААН

Волейболга республика кубогу дээш зона маргылдаалары дөстуруп билек, түңнел оюннар Кызылга чаа аалыглага кирген спорт комплексинге эрткен дыштанып хүнерде болган.

Кубок дээш финал оюннарга чөөн болгаш барыын зонаның маргылдааларынга таныжсан командалар кирген дээрзи чугаажок. Ол дээрге Барыын-Хемчикте «Тыва даг-дүгү» комбинаттың «Асбест», Чөөн-Хемчиктиң, Эрзиниң, Кызыл районнуң база Кызылдың «Геолог», башкы училищезиниң командалары-дыр.

Үш хүн үргүлчүлээн оюннарның түңнелинде хереэжен спортчулар аразынга республиканың каш даңгыр чемпиону чораан «Геолог» командазы кымга-дас үттурбайн бирги черни бүзүрелдин-биле чаалап алган. Сөөлгү оюнда ол команда Эрзин районнуң бөмбүкчүлерин 3:0 санга үткен.

«Ак-Довуракның «Асбест» командазының хереэжен волейболистери бо маргылдаага багай эвес ойнаан, ийиги шаңналды чаалап алган. Чөөн-Хемчиктиң болгаш Эрзиниң кыстары үшкү-дөрткү черни тус-тудунда эзлээн.

Эр улус аразынга Кызылдың башкы училищезиниң волейболистери бо удаада кым-даа удуп шыдаваан. Ук команданың белеткели эки. Ойнакчыларының мораль-психологтуг туружу быжыг дээрзин оюннар үезинде эскерип болур чорду. Черле ынчаш бо команданың эки ойнап турарының чамдык чылдагаанары, үндезиннери бар. Чоокта чаа Томск хоорайга зона маргылдаазы эрткен. Анаа Тывадан бо команданың үш ойнакчызы киржип чораан болгаш он хире команданың аразындан багай эвес деп домдеглеткен. Ойнакчыларның хөй кезии училищениң доозукчулары болуп турар. Оларга Тыва Республиканың Күркомспортунуң дипломнарын, тренерниң чурттакчыларының амыдыралын, келгуруунга хандыр көрүп алган.

УТТУРЫП ДААР БОЛЗА

«АстроВАЗ» деп камгалал компаниязының Сибирьде филиалындан солун медээ келген. «Енисей» деп алдарлыг хоккей клубунга 25 мун акшаның камгалалын кылдырып каан болган. Ону чурттуң бирги черн дээш оюнга «Енисей» уттуруптар болзо... ынчан оң болур. Ооң чажыды билдингир: компанияның ажылдакчылары «Енисейни» коччуг дээш таллакчылары болуп турар. Мындыг арга-биле олар ол хоккейжилерге уттуруп даа алыр болза, деткимчеп көргүзүп турар. Ооң ыяш спортчулар Игорь Бондаренко, Юрий Лахонин, Андрей Сизов болгаш Юрий Третьяков олар оюнга бертине бээр болза дээш база-ла 3 мун акшаның камгалалын кылдырып каан болган.

БЕШ МУННУҢ СТОЛДАРЫ

«Горькийнин телевизор заводу» будүүлге каттыжыышкынының чиягине директору Виктор Копыловтуң эгелээшкинин ёзугаар ында теннис ойнаар эки шынарлыг столдарны кылып эгелей берген. Специалистерниң демдеглеп турары-биле алырга, ол столдарның шынары делегей дээштелинге дүңгүп турар. Ооң ортаа 5 мун рубль болуп турар-даа болза, ону садып алыр дутайында баштайгы чагыглар кээп эгелээн.

ФУТБОЛДУҢ ЧЕМПИОННАРЫ — АМЕРИК КЫСТАР

Америка футболдуң чурту болгай дээрзин америк кыстар делегей чемпионну атты чедип алган, бадыткаанныр.

Бистин чуртувуста ону кыстар база ойнап турар. Нева хемниң кыдыында «Санкт-Петербург-90» деп профессионал футбол клубун тургускан. Ону «Простор-плюс» деп акционер ниитилели бодунга алган соонда, клубтун ажылы сеткил эгелээн. Ооң составында мөгелер, боксерлар, чиик атлетиканың спортчулары кирип ап турар. Ядро октаарынга ол маргылдааларга доктаамал киржип, харын-даа чемпион атты каш удаа чаалап ап келгеч турган. Ынчангаш тренер бо удаада шоолугга өөрүлээн. Мында чамдык чылдагаанныр база бар. Чүгле ааш-чем, идик-хеп эвес, харын дат-дүгү кызырынга херек чамдык үүлдерниң чедишпейн турарындан болгаш кадрлар айтырыы долузу-биле шиптирлеттинмейн турарының ужурундан комбинаттың чамдык спортчулары аңгы-аңгы эзлчеглерде дүнехүндүс ажылдап турар болгаш чаңгыс черге чыглып, белеткел кылып алыр арга чок болуп турар. Кандыг-бир черже маргылдаа чоруур деп бодаар болзунза, ап алган хүнүң орнунга ажылдаар кижини тывар апаар. А ындыг хостуг болгаш тускай билиглиг артык кижилерни тренер Сергей Манчин кайын тып алырыл?..

Тыва Республиканың Күркомспортунуң даргазының оралакчызы, хоочун волейболист Лазо Семенович Седиптин чугаалап турарынга, Тываның шыырак волейболистериниң бирээзин чораан Сергей Манчин сеткил ханмаан. Чүге дизе, Ак-Довуракгын бөмбүкчүлери моон мурнунда үелерде республика чергелиг биле алыр болза, бо маргылдааларга Эрзин районнуң командазы эки киришкен. Арыг ойнаар талазыбиле бо команданың белеткели моон мурнунда чылдарта дениээрге, элээн өзүлделиг деп болур. Чүге дизе ооң составында ам шупту аныяк оолдар, уруглар кирген. Оларның чамдыызы дурт-сын талазыбиле шоолуг эвес-даа болза, адак-бышкаа дыка чиик, кашпагай, эрес ойнаанныр. Олар бөмбүктү сетка кырынга дозарынга-даа, халдаарынга-даа көскүзү-биле мергежээн болдулар. Ынчангаш бо районнуң аныяк спортчуларын залга келген көрүкчүлер-даа, судья коллегиязы-даа сонуургап, оларның ойнаарын үнелеп турдулар. Ам оларның мурнунда кол сорулга — чаачаа маргылдааларга улам эки белеткенир, команданы улам быжыглаары болгаш быжыг тура-соруктуг кылдыр ойнап өөренири. Бо спортчу коллективтиң кежигүнү, аныяк волейболист Саян Кыргыдайга тускай шаңналды судья коллегиязы тывыскан. Ол дээрге аныяк спортчуга удуг үнелел дээрзи чугаажок.

Хереэжен волейболистерниң аразындан Ак-Довуракгың командазындан Салиа Доңгактың, Эрзиндеп Эльза Хайбының ойнаарын көрүкчүлер сонуургаан. «Геолог» командазының хоочуну Людмила Михайловна Коренькова ам боду бежен хар оранчок ажып-даа турар болза, аныяк кыстардан дудак чок ойнаан. Анаа тускай шаңналды тывыскан.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: республика кубогунуң эдилекчилери — Кызылдың башкы училищезиниң командазы тренерлери-биле; Тыва Республиканың Күркомспортунуң даргазының оралакчызы Л. С. Седип шаңналды тывысқан тур; оюн үезинде.

Авторнуң фотолары.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Элезинде бажын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 «Чемпионнар биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 11.30 Хореографтыг чурук. 12.00 ТМА. 12.20 «Чүү? Кайа? Кажан?» 13.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 «Биржа ужудукчузу». 13.50 «Телеэкспресс». 14.35 «Блокнот». 14.40 «Партнер». 15.10 «Амыдыралдың күзүү». 15.25 «Бодунче орук». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.40 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.40 Мультфильм. 18.00 ТМА. 18.20 Политиктиг истелге». 60 чылдарның диссидентилер шимчээшкини. 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Үзелбодал. 19.35 «Элезинде бажын». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Юрий Никулин-биле ужуражылга. 23.20 «Сознание Кришны» ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының дугайында. 00.00 ТМА. 00.15—01.50 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Менеджерлер школазы. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 «Фриулидеп үр орук». 12.00 «Номнар деңгинри». 12.15 «К-2» көргүзүп тур. 13.00 Евгений болгаш Саша Могилевтар фортепианога ойнаарлар. 14.15—14.45 Телефильм.

* * *

17.10 Менеджерлер школазы. 17.40 Компьютер-биле диалог. 18.10 Ажык-тыныштыг чорук болгаш чаңчылдар. 18.25 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Спорт ажылдакчылары-биле ужуражылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 «Телебиржа».

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуцар, чаштар!». 20.35 «Золотицеле джаз, понедельник». 21.20 «Россияның сураглыг артистери». 22.25 «Эртинелиг ортулук». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Дазрта агаар байдалы. 23.25 Трек талазы-биле чарышка делегей маргылдаазы. 23.50 — 00.20 Музыкалыг программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Буклет». 19.10 Криминалдыг медээлер. 19.25 Езулал берип тур мен. 19.55—20.00 Реклама.

Өөренирин күзээннерге

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Иштики херектер министерстволарының өөредилге черлеринге курсантыларны шилип алырын Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу чарлап турар. Дээди школаларга өөренириниң хуусаазы 5 чыл, ортумах школаларга — 2 чыл. Тыва Республиканың иштики херектер органнарынга ажылдаар кадрларны бистин республикадан өөренип чоруурларны од школаларга белетиээр. Совет Арминята шеригге албаның эрттирген-даа, эрттирбээн-даа эр кижилерин школаларга хүлээп алыр.

Өөренирин күзээннер киреринің шылгалдаларын орус дыл, литературага бижиивел-биле, ССРЭ төөгүзүмге — аас-биле дужаар, а дээди школаларга кирерлер — күрүне болгаш хообайы үнделиннериниң талазы-биле немелде шылгалдалы дужаар.

Киреринің шылгалдаларын колдуунда ол школалар июль, август айларда хүлээп алыр. Бистин республикадан курсантыларның барып өөренири школалар — Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда турар. Анаа киреринин шылгалдаларын февраль 10-да чорудар, кичээлдер март 1-де эгелээр.

Киреринің күзээннер Тыва Республиканың ИХМ-ниң кадрлар киллизинге дараазында документилерни алгаш келир: кадыкшылының дугайында эмчи шыпызылгазы, билииниң дугайында аттестат азы диплом, черик биледи, сөөлгү ажылдап турган черикден характеристика болгаш 3×4 хемчээлдиг 4 база 9×11 хемчээлдиг бир фото-чуруктар, күш-ажыл девтериниң хоолгазы.

Киреринии шылгалдаларын дужаар кижилер өөредилге черинге халас чедер, а кажан өөренип киргикеде, халас чемиснилге, чурттаалга шөлүг-биле оларны хандырар, хелги бээр, ай санында 120 рубль хемчээлдиг стипендияны тыпсыр.

Барнаулда, Бишкекте, Краснодарда тускай ортумак школаларга өөренирин күзээннер документилерин 1992 чылдың январь 15-ке, ооң өске школаларга өөренирлер — май 15-ке чедир дужаар.

Тайылбыр алыры-биле ИХМ-ниң № 206 кабинединге келир, азы 2-16-35, 92-3-29 телефонпарны ажыглаар.

Өртке удур шеригжиткен камгалал албан черинге ажылдаарынче чолаачыларны болгаш орт шеригнерин Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң өртке удур болгаш озал-ондактан камгалаар албан чери чалап тур.

Ажылга хүлээп алырының негелделерин тайылбырлазы болза:

1. Совет Арминяның хүрээлеңинге албан эрттирген кижилерни ажылга хүлээп алыр;
2. 30 хар чедир назылыгларны хүлээп алыр.
3. кадыкшыл байдалын барыидаалап хүлээп алыр.
4. эртемни ортумак билигден куду эвес болур.

Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар:

1. тускай хелги халас бээр.
2. Шөлээзиниң хуусаазы 45 хонук.
3. Шөлээзиниң үезинде самолет-биле баар, келирп халас.
4. ИХМ-ниң ажылдакчыларының дыштанылга базыңнарынга болгаш санаторийлеринге халас баар.
5. Албан черинің бичии уруглар садыгы бар.
6. Ажыл-албан айы-биле девшиннирииң болгаш Иштики херектер министерствозунуң өөредилге черлеринге киреринің аргалары бар.
7. Ажылдааны дээш чиигелде алырынга кирер санэп эгелээр чылдары 1х1,5 чыл.

Өртке удур албан черинің адреези: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 70, телефону 2-10-33.

КИНО

ДЕКАБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Луна-44» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (узаткан) шактарда.

«ВИДЕОЗАЛ»: «Тигр напосит ответный удар» 9.40, 11.40, 13.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Раз, два — горе не беда» 9.00, 12.40, «Пощечина, которой не было» 10.50, «И...как Икар» 14.40, 17.00, «Высоконравственная ночь» 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Стенг на стенку» 13.20, 15.40, 18.00 шактарда.

спорт

БАРАНОВ ЧЕДИП КЕЛГЕН

Воккеа совет команданың тренери Виктор Баранов чоокта чаа Австралияның Сидней хоорайга эрткен делегей маргылдаазының соонда чанып келбээнин сонуулаар бижип турган. Оон-соонда бир неделя эрткен-соонда, ССРЭ-ниң алдарлыг тренери тыптып келген. Оон чылдагааны чул дээрге Австралияныы-биле алыр болза, оон ужар самолет дыка эрте үнер. Ынчангаш Баранов анаа чартык ыяк сөзүлдүп чеде берген болган.

Анаа тургаш, ол тус черниң чурттакчыларының амыдыралын, келгуруунга хандыр көрүп алган.

УТТУРЫП ДААР БОЛЗА

«АстроВАЗ» деп камгалал компаниязының Сибирьде филиалындан солун медээ келген. «Енисей» деп алдарлыг хоккей клубунга 25 мун акшаның камгалалын кылдырып каан болган. Ону чурттуң бирги черн дээш оюнга «Енисей» уттуруптар болзо... ынчан оң болур. Ооң чажыды билдингир: компанияның ажылдакчылары «Енисейни» коччуг дээш таллакчылары болуп турар. Мындыг арга-биле олар ол хоккейжилерге уттуруп даа алыр болза, деткимчеп көргүзүп турар. Ооң ыяш спортчулар Игорь Бондаренко, Юрий Лахонин, Андрей Сизов болгаш Юрий Третьяков олар оюнга бертине бээр болза дээш база-ла 3 мун акшаның камгалалын кылдырып каан болган.

БЕШ МУННУҢ СТОЛДАРЫ

«Горькийнин телевизор заводу» будүүлге каттыжыышкынының чиягине директору Виктор Копыловтуң эгелээшкинин ёзугаар ында теннис ойнаар эки шынарлыг столдарны кылып эгелей берген. Специалистерниң демдеглеп турары-биле алырга, ол столдарның шынары делегей дээштелинге дүңгүп турар. Ооң ортаа 5 мун рубль болуп турар-даа болза, ону садып алыр дутайында баштайгы чагыглар кээп эгелээн.

ФУТБОЛДУҢ ЧЕМПИОННАРЫ — АМЕРИК КЫСТАР

Америка футболдуң чурту болгай дээрзин америк кыстар делегей чемпионну атты чедип алган, бадыткаанныр.

Бистин чуртувуста ону кыстар база ойнап турар. Нева хемниң кыдыында «Санкт-Петербург-90» деп профессионал футбол клубун тургускан. Ону «Простор-плюс» деп акционер ниитилели бодунга алган соонда, клубтун ажылы сеткил эгелээн. Ооң составында мөгелер, боксерлар, чиик атлетиканың спортчулары кирип ап турар. Ядро октаарынга ол хоорайның рекордсмени Сергей Смирнов американ футбол ойнаарынга бодунуң күжүн шенеп, «Санкт-Петербург-90» деш ойнаарынга белеткенип турар.

ФУТБОЛ

ПРАГА. Чехословак «Сигма» деп футбол командазы УЕФА-ның кубогу дээш маргылдааның түңнел оюнпарының дөрттүң биринче кирген. Сөөлгү оюнда ооң спортчулары Германияның «Гамбург» командазын 4:1 санга уткан. Баштайгы оюнну база-ла «Сигма» удуп алган турган.

БРЮССЕЛЬ. Бельгияның «Гент» деп футбол клубу УЕФА-ның кубогу дээш Москваның «Динамозу»-биле оюнугга келбейн барып болур турган. Клубтун бир төлээзиниң чугаазыбиле алыр болза, ооң удуртулгазы команданың айыл чок чоруу дээш кол кичээнгейни угландырып турар. «Гент» бодунуң шөлүнге ол команданы 2:0 санга удуп алгаш турган. Олар ам Симферопольга (комдээн беш кижизи чокиз) ойнаар.

ТЕННИС

МЮНХЕН. Иван Лендл (Чехословакия) биле Патрик Макинрой (АКШ) делегейниң бирги чери дээш маргылдааның эге стартгарын удуп алган. 6 миллион (эң хөй) долларны чаалап алган.

(СӨТА).

Индекс 667000. Кызыл хоорай. Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефонпары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92.
□ оралакчылары — 3-45-93;

КЫЛДЫСТЕР:
□ үлетөүр — 3-34-49; 3-36-73
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16
□ сонсаал айтырыглар — 3-36-82
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
□ улус депутаттар Советтеринин — 3-34-98
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25
□ медээлер болгаш спорт — 3-41-20;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулта — 3-34-39; 3-34-92
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ солун келбейн барганда — 2-32-75
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга

Тиражы 27007

Чагыг № 1003.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнөзилеттингеН

№ 217 (14717) 1991 чылдың декабрь 19, четверг Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы

ХҮН АЙТЫРЫЫН ЧУГААЛАЖЫП ТУРДА-ЛА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы бодунуң ажылын дүүн Кызылга, Советтер бажыңынга, эгелээн. Анаа дараазында айтырыгларны чугаалажыры-биле киргген.

1. «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулаларының дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң эрге дужаалын киргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоолузунга) оскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың хоолуларының төлевилелдериниң дугайында;

2. Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларын эде көрүнүң дугайында;

3. Тыва Республиканың болгаш Моол Арат Республиканың аразында кады ажылдажылганың түңнел документилериниң дугайында;

4. Социал-культура тудугларының амгы үеде байдалының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбаттың отчёду.

5. Аңгы-аңгы айтырыглар.

Сессияның баштайгы хүнүнүң эртенги хуралы колдуунда хүн айтырыынга кирген чамдык немелделер дугайында болган. Маңаа республиканың улус депутаттары эвээш эвес айтырыгларны сессияга чугаалажырын саналдап киирерде. «РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоолуларынга база РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарынга дүүшпейн турары хамаарыштыр;

Тыва Республиканың федералдыг айыыл чок чорук агентствозунуң даргазын соңгуурунуң дугайында:

РСФСР-ниң экономиктиг хоолуларынга хамаарыштыр болгаш ону Тыва Республиканың девискээрииге боттандырып киирериниң дугайында;

Рынок үезинде улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының социал камгалалын эккилдер дугайында;

ОБКК талазы-биле Тываға болган истелгениң түңнелиниң дугайында болгаш Тожу районда сөөлгү үеде кем-херек үүлгедир чорукка удур кандыг хемчеглер алдының турарының дугайында республика прокурору С. С. Зотовтуң отчёдүн дыңнаары.

Сессияның хүн айтырыын бадылап турар үеде чамдык депутаттарның киргени айтырыгларны чугаалаашпас дугайында шиитпир, хүлээп алган.

Чижээлээрге, депутат **Г. Я. Эпп** чоокта чаа Тыва Республиканың чазааның хүлээп алганы республикадан дашкаар черлерже чиг от, материалдыг курлавырларны болгаш барааны үндүр соортуруп чурумчудар дугайында доктаалга хамаарыштыр чүве чугаалаай, ол доктаалды РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоолуга дүүшпес-тир деп санаай, ону күш чок болдурарының дугайында чугааны сессияга тургузарын саналдаан. Депутат Эпп бо айтырыгны сессияга чугаалажырын саналдап киирерде, «РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоолуларынга база РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарынга дүүшпейн турары биле холбаштыр Тыва Республиканың чазааның доктаалын күш чок болдурар талазы-биле» РСФСР-ниң экономиктиг хоолуларынга үндезилээн болуп турар.

Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, улус депутады **Ш. Д. Ооржак** дорт харыыны берген. Үүл дизе, рынокче кирип турар бо берге нарын үеде долгандыр болуп турар бүгү кемхерек үүлгедишкинниерик, ооң иштинде оорлаар болгаш организастыг кем-херек үүлгедир чоруктар ковүдеп турда, каяа-даа контрольду күштелдирери эргежок чугула дээрзин айыткан. Республиканың бүгү чурттакчылары-биле, күш-ажылчы коллективтер-биле ужуражып чоруп тура, Тывадан үнүп чоруп турар бүгү үүлүдү контрольдап, ону чурумчудар дээнин чон үүлдүгүнүп, деткип турарын ол чугаалаан. Бодап-даа көрүүер даан. Чоокта чаа соңгаар ужуп чоруп турган кавказ националдыг чамдык эштеривисти хынап көөрге, 320 килограмм сигаретаны, оңнуг 12 телевизорну Тывадан үндүрүптерин оралдашкан болган. Бир шуут кайгамчык чүве үүл дээрге. Тывада шуут чок болуп турар чангыс үеде ажыглаар, тывылбас шприцтерни база олардан хураган. Ооң нинти саны 3 муң 500 кезек болган! Тыва чон ону тыппайн турда, бистин аалчыларывыс ону кайыын тып ап турарыл?!

Бо айтырыга хамаарыштыр Улуг-Хем районнан улус депутады **Чаш-оол Аир-Сана** болгаш ооң-даа өскелер боттарының тодаргай саналдарын бергеш, ук доктаал республиканың девискээрииге күштүг артар дээрзинин дугайында шиитпирлин-биле чугаалап турганнар. Маңаа үүле ийи-чаңгыс кижилерден аңгыда, депутаттар шупту каттышкан. Ол ындыг-даа турар ужурлуг. Үүге дизе, Тыва Республика бот-догуннаан күрүне дээрзин утпас болза эки. Чонның үнүп, кандыг-даа хоолгу ажыр базып шыдавас ужурлуг.

Сессияга Улуг-Хем районнуң улус депутаттары болгаш чалаткан чамдык ажылчылар база шыңгыы айтырыгны тургускан. Үүл дизе моон мурнунда турган Чаа-Хөл районну ам база катап тургузар дугайында Ак-Туруг, Чаа-Хөл болгаш Шанчы суурларның чурттакчыларының чоруткан дилээшиң дугайында айтырыг көдүрүлүп келген.

Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, улус депутады **К. А. Бичелдей** чамдык харыыларны берген. Дарга бодунуң соңгукчуларыбиле чоокта чаа районнар кезип, Чаа-Хөл суурга база четкен. Ужуражылга үезинде Чаа-Хөл районну катап тургузар дугайында айтырыг ынчан-на тургустунуп келген турганын ол демдеглээн. Ындыг-даа болза, районну ам дораан катап тургузарының албан эвезинин дугайында ол аңаа элээн каш чылдагаанынарга үндезилеп айыткан. Эң берге чүве — бистер рынокче кирип турар бо үеде район тургузар болзувусса, амдыызында дыка берге, акша-хөректи чедиштпес.

Районну тургузуп болбайн канчаар, чон ону шиитпир негеп турар болганда база өскээр боданыр апаар. Бо дугайында Ак-Туруг суурдан келген улус депутады **М. Ь. Доңгак** айтырыг тургускан. Ону сессияның аңгы-аңгы айтырыгларынга киирер деп шиитпирлээн.

Чапсарга чедир үе хүн айтырыын чугаалажырынга эрткен.

Эртенги хуралдың баштайгы чапсарының соонда, депутаттар «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулаларының дугайында» Тыва Республиканың хоолуларының төлевилелдерин чугаалажырынче киргген. Ол талазы-биле клеткеди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоолчукудулга эргехоолгу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат **Н. А. Оюдар** кылган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: Улут-Хем райондан депутат, Ак-Туруг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи Клара Монгушевна Кандан саналдап тур; бөлүк депутаттар чапсарда.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БЕРГЕЛЕР АМ-ДАА МУРНУҢАРДА

Эрзин биле Будуң-Бажы суурларның аразында Ленин аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының кыштаан оңдир болгаш, кыштаглажыкының байдалын көөрү-биле чоруптум. Фермаңың кыштаа чоокшулап көстүп келирге, бодумга бүзүреевейн, мында кыштавайн турар улус чоор бе, ескс чаа ферма тудуп алган улус боор ое деп бодал меңээ кирип келдi. Олбак-олбак соңгалардың бажыңнар, сиген кажаазының иштинде каш бороак хөпээн сигеп,. А чогум ооң ындында инектер чемгерер кажаада ферманың сааринектерн.

Мурнунда чылдарда сиген кажаазының иштинде сарсат-сараат сигеннер эдерим турары сагындымга кирип, ам ынчап барганы ол деп задепсиндим.

Соңгалары будуң, улус чүрттап турар бир оанында кире бээримге, ферманың эргелекчизи ында олур.

Фермада иниизи-биле 200 ажыг бодаа маа, ооң иштинде 101 саар инек, арткаңары бызаалар, молдуглалар. Ам бо хүннерде 50 инекти саап, ооң хүнде 230-240 килограмм сүттү саап ап, бо чылдың күрүнеге садар сүт планын күүседиринин кадыында келген. Ону күүседирки ферма эргелекчизи Ирина Серендук бүзүредиг чугаалаар болду.

Кажаада инектер чаңынга келдивис. Бо хүннерде инекверинин күш-деңгели семиссышырак дээрзи каракка илдең.

Мал чемнинин курлавырының дугайында антырдым.

— Амдыызында турар малывыс чеми ол-дур — дээш, демги мээң көргеним сигелче айытты. — Оон өске Кыргыс-Тейде сенаж бар. Оон хүнүк-не сөөртүп турар. Ам бо хүннерде ону сөөртүр дээрге бензин, солярка чок. Ынчангаш чем үстүп турары ол. Инектерни чер оъткарар дээрге, чайын, күзүн ийи суурнуң чонунуң хуу малы бо ферманың девискээринден кээп оъттаар. Ооң уламыдан оът чок. Ынчангаш кодандан үндүрерге-даа, дедир коданче чедип кээр боор чүве-дир.

Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтан мал чеми алырын дугурушкан чүве. Оон амдыызында келген чүве чок. Амдыгаштан эгелээш мынчап эгелээрге, та үүл боор чүве, байдалывыс берге-дир.

Соңгалар дээш черде фермаңың чаа кыштаа тутканы бо ыяштан аңаа кыштаар уларлуг турган оңс. Ында ээл кажааларының одалга системалары кылдыыаалыктан алыгталга киресий барган.

Ынчангаш бо Сайыр-Аксының эрги кыштаанынга кыштаар улусту аразында таварыштывыс. Эрги кыштаавысты өзүп, ыяр сеткедиңис. Олбак соңгаларның бажыңнарны сеткен алыр дээрге, соңга шиидерн чок. Оон уламыдан сеткеттинмээн. ээм турарыл ол.

— Ферманың коллективиниң күүсүнге чаңын сиген седекээн силер ол — деп айтырдым.

— Чок. Үүге дээрге беш саанчы, ийи инек кадырлыы ,ыяза ажаттаан олар. Олар үүле оттарының иштинге ажылынга оңаалап турар.

Ферманың бүгүлде ажылының хол-биле кылыр инектерниң одаа, ыяш чемнин оттарын үүктеп даңзыраашкынга эргелекчи оъза чугаалады. Ол фермада тускайлап оңыжыглаттынган чаңгыс трактор бар. Дозу оъза орта алыгдавас.

Коллективтиң ажылдакчыларының амыдыралын хандыралгазының байдалы алыгла-ла иш сүүр аразында турар болгаш, амдыызында мүңне үүгээр.

Совхозтуң удуртукчуларының талазындан чаңгыс ла сүт-бараан фермазының байдалын экижиттинге коштаткыны каракка ыяшкы-даа, чарыынчыгдаа. Ферма чаа кыштаанче оо чылын кештүнээс деп үүге дараларга оңалдыптыр турган оор. Мал чемнинг курлавыры чедиишпес дуганыында олар оъзала оңалырлер. Оңу баш бурунгаар тыптынар, сурагланыр, дилеңир хемчеглерни чаңгыс үелерде үүге бодавайн келгенил. Инектерни чер оъткарар дээрге, чайын, күзүн ийи суурнуң чонунуң хуу малы бо ферманың девискээринден кээп оъттаар. Ооң уламыдан оът чок. Ынчангаш кодандан үндүрерге-даа, дедир коданче чедип кээр боор чүве-дир.

Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы» совхозтан мал чеми алырын дугурушкан чүве. Оон амдыызында келген чүве чок. Амдыгаштан эгелээш мынчап эгелээрге, та үүл боор чүве, байдалывыс берге-дир.

Соңгалары будуң, улус чүрттап турар бир оанында кире бээримге, ферманың эргелекчизи ында олур.

Фермада иниизи-биле 200 ажыг бодаа маа, ооң иштинде 101 саар инек, арткаңары бызаалар, молдуглалар. Ам бо хүннерде 50 инекти саап, ооң хүнде 230-240 килограмм сүттү саап ап, бо чылдың күрүнеге садар сүт планын күүседиринин кадыында келген. Ону күүседирки ферма эргелекчизи Ирина Серендук бүзүредиг чугаалаар болду.

Кажаада инектер чаңынга келдивис. Бо хүннерде инекверинин күш-деңгели семиссышырак дээрзи каракка илдең.

Мал чеминин курлавырының дугайында антырдым.

— Амдыызында турар малывыс чеми ол-дур — дээш, демги мээң көргеним сигелче айытты. — Оон өске Кыргыс-Тейде сенаж бар. Оон хүнүк-не сөөртүп турар. Ам бо хүннерде ону сөөртүр дээрге бензин, солярка чок. Ынчангаш чем үстүп турары ол

ЧУРУКТА: Саая Даш-оол Шынын хоорайда типография үдүүнда дашчылап, бызаңчылап турар. Ол удугтуңуң маңында бир улай кылыр бажыдың таваан салышкан.

Бетон кудар чөрлерни ол маңзалар-биле кажавалай кылып, ханаалар салырыкка база киржип турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«УЛУГ ОБЪЕКТИЛЕРГЕ БЕРГЕДЕЙ БЭЭР-ДИР БИС»

Ажыл-агый чылы төнер деп барганда. Сайзагалдаңда ажыл-агыйлар арасында өжүп чоруур механизастаан колоннага чедип, коллективтиң удуртукчузу Алдын-оол Айыр-Санаевич Салчакка ужурашкаш, бир дугаар айтырыгны салырымга-ла, «Улуг объектилерге-ле бергедеп тур бис» – дээш, карыылап эгелээр дарга болду. Бир бодап олурарга колонна начальнигиниң чугаазында чөптүг чылдагааннар базып бар.

— Силерниң удуртуп турарыңар колоңнаның удуг-жулары бо чылын чеже рубльдиң удуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр ужурлуг ул?

— Чыл төнер деп баардым. 3 миллион рубльдиң удуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр ужурдуг бис. Самагалдайга спорт залы, Хомушку Чүргүй-оол аттыг, «Таңды-Сыны», «Кызыгаар» совхозтарга уруглар садиги, 250-300 олуттуг клубтар тудуу дээш, улуг объектилер-ле хөй. Оларны тударынга-ла бергедеп келген улус-тур бис. Ында бистиң талавыстан чедир кылдыңкайы турар чүүлдер (аза эцдерик. Ооң кадында белек мергежилдиг тудугжу кадрларывыс база чок боор кижи улус-тур бис ийин. Ооң уржуундан тудугнуң темпизи оожум чоруп келгенин бодаа миннип чугаалаар апаар. Ай-даа чедир ажылдаавайн турарывыстың бир херегжизи ол-дур ийин. Оон өске кыыга чарбыыр бис. Бо чылын шиңгээдип алыр ужурлуг ажылдарывыстың чедир шиңгээтпейн барганывыстыаан. Эрткен он бир айларда 1 миллион 239 мун рубльдиң тудуг ажылдарын кылдывыс. Ол дээрге кызыа чогуурунга чартыы бөзин четпес ажыл кылганывыс ол-дур ийин.

— Тудуг ажылдары кылыр талазы-биле планыңарның күүсеттинээйн турарының оске чылдагааны чүдэл?

— Улуг тудутларга-ла бергедеп тур бис деп бодаттайла чугаалаан болгай мын. Ол чүү ындыг бергелерил дээрзин тодаргай чиңгелерге чугаалап көрейн хөрөйн. Чижээ, Хомушкү Чүргүй-оол аттыг совхозта 140 олуттуг уруглар садиги тудуп турар улус бис. Бо чылын бо тудугга 378 мун рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турдувус. Ооң дөңгүп-ле 27 мун рублин шиңгээдип алдывыс. Хамык ужур бедик мергежилдиг тудугжу кадрлар – бетонщиктер, штукатурлар чок боор турарывыста. Ук тудугну биске жаңа хөлезилиг ажыл кылып чедип келген армия тудугжуларга кылдыртыр деп шиңгээлеливис. Ону тудуп эгелеп каан армия тудугжулар бо чылын келбейн барды. Оон-моон келген кижилерге тудуг кылдыртыр деп чүвезин бир багай гаттыы ол-дур.

— Ындыг кижилерге идегеп орбайн, тудуг кылдыртып ап турар ажылагыйның бодундан-даа болза ажылдап болгу дег кижилерни тыпкаш, тускай тудугжу бригада организастап ап болбас чүве бе? Мен бодаарымга, ол кедилиг-даа ышкаш. Бо дугайны чүү чугаалап болур силер?

— Шынап-ла, карыы мергежилдиг тудугжуларывыс чок болгаш, оон-моон келген тудугжулар ажыглай бээр улус-тур бис ийин. Боттарывыстың ындыг тудугжуларывыс турган болза, өскээртен келген кижилерни кайын-на ажыглай бээр ийик бис. Арга чаңзарда оларның дүүнүнга дажыыр апаар-дыр. Өскээртен келген кижилерниң ажылдап ап турар ажыдың бистиң кижилеривис чүге ажылдап ап болбас деп харын. Мергежилдиг тудугжуларывыс чок болганындан ындыг чүве-дир ийин. Хомушкү Чүргүй-оол аттыг совхозтуң дирекциязы-биле дугуржулганы кылып эгелей берген бис. Тудугжу болуп ажылдаар күзедиг кижилерни чыып алгаш, оларны тудугжу мергежилге өөредири-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынынган специалистерни чаңаа чалап экиеп алгаш, өөредир деп турар бис. Ол черле кедилиг хире.

— Туттунмастап туруп берген тудуглар кайда барыл? Ооң чылдагааны чүдэл?

— Туттунмастап туруп бергеден соңгарын будумелдиг тудугжу бригадалар эки-даа ышкаш. Ооң-биле ажылдаан ажылдарывыс чүге ажыглаттынмайн баар таварылгалар эвээш эвес.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Ында чүгле 50 мун рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары кылдыңган. Котельнаяның кырыңга салыр 12 метр хемчээлдиг демир-бетон бең оорганы Кызылдан ап чадап туруп берген бис. Ынчангаш ол тудуг ара соксаанды ол. «Кызыгаар» совхозта 300 олуттуг клуб тудуп турар бис. Ында бичии-даа ажыл кылдынмаан. Бо тудугчу тускай дирекциязы-биле дугуржулганы кылып эгелей берген бис. Тудугжу болуп ажылдаар күзедиг кижилерни чыып алгаш, оларны тудугжу мергежилге өөредири-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынынган специалистерни чаңаа чалап экиеп алгаш, өөредир деп турар бис. Ол черле кедилиг хире.

— Туттунмастап туруп берген тудуглар кайда барыл? Ооң чылдагааны чүдэл?

— Туттунмастап туруп бергеден соңгарын будумелдиг тудугжу бригадалар эки-даа ышкаш. Ооң-биле ажылдаан ажылдарывыс чүге ажыглаттынмайн баар таварылгалар эвээш эвес.

— Шынап-ла, карыы мергежилдиг тудугжуларывыс чок болгаш, оон-моон келген тудугжулар ажыглай бээр улус-тур бис ийин. Боттарывыстың ындыг тудугжуларывыс турган болза, өскээртен келген кижилерни кайын-на ажыглай бээр ийик бис. Арга чаңзарда оларның дүүнүнга дажыыр апаар-дыр. Өскээртен келген кижилерниң ажылдап ап турар ажыдың бистиң кижилеривис чүге ажылдап ап болбас деп харын. Мергежилдиг тудугжуларывыс чок болганындан ындыг чүве-дир ийин. Хомушкү Чүргүй-оол аттыг совхозтуң дирекциязы-биле дугуржулганы кылып эгелей берген бис. Тудугжу болуп ажылдаар күзедиг кижилерни чыып алгаш, оларны тудугжу мергежилге өөредири-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынынган специалистерни чаңаа чалап экиеп алгаш, өөредир деп турар бис. Ол черле кедилиг хире.

— Ында бичии-даа ажыл кылдынмаан. Бо тудугчу тускай дирекциязы-биле дугуржулганы кылып эгелей берген бис. Тудугжу болуп ажылдаар күзедиг кижилерни чыып алгаш, оларны тудугжу мергежилге өөредири-биле «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынынган специалистерни чаңаа чалап экиеп алгаш, өөредир деп турар бис. Ол черле кедилиг хире.

—

КЫЗЫЛ 20 ЧЫЛ БОЛУРГА

Тыва Республиканың чурттакчылары боттарының найысылалы — Кызыл хоорайның соолгу чылдарда улам калбарып, овур-хевириниң чаартының, чараш апарганың эскерип турар. Ынчалза-даа Тываның кол хоорайының келир үезинии, ону канчаар немештир түдүп, тургузарының дугайын хоорай чурттакчылары — архитекторлар шагла-ла бодап, ооң дозевилел-төлевилелиң кылып келгенин чугаалаар херек.

Мурнунда чылдарда Кызылдың келир үеде чиргине планын каш-даа удаа төлевилеп, чугаалажып турганын номчукчулар билир боон чадавас.

Москваның «Гипрогор» дээр төлевилел институду бистиң хоорайывыстың ындыг чиргине планын тургузарының нарын ажылын дооскан. Ол ажылды архитектор П. В. Шабуровтуң удуртулгазы-биле болүк авторлар кылган. Ынчангаш ол шуут үзе бадылаары-биле киирип турар чиргине план болурун маңаа деидеглээр апаар. Ооң мурнунда тургускан чиргине планны эде кылып, немзээ бо төлевилел болза 1980 чылда-ла колдуунда доострунган турган. Ынчалза-даа чамдык боттуг чылдагаанның уржуундан ол он ажыг чылдың иштинде бадылаттынмайн, саазын кырында боон артып келген. Чижээ, эрги аэропортка хонар азы ооң үжүп үнер дээн самолёттар хоорайның чөөн кезээниң барык шуптузунуң кырын таварбышаан, ооң мурнуу чуртталга кезээниң чедиги болгаш сескн микрорайонларының кыры-биле эртер турган болгай. Ынчангаш аэропорт-биле холбашкан дааш-шимээнии болгаш айыл чок байдалды барымдаалаш, сезен чылдардан бээр үеним дургузунда Кызыл хоорайның төп мурнуу болгаш чөөн чуртталга районнарын таарыштыр планнап, тударының төлевилелдеринге үндезилээш, тудуг ажылдарын күүседип келген. Чүге дээрге эрги аэропорттуң турган чери-биле холбашкан дааш-шимээнииң деңнелии авээжедир дээш кылган санаашкыннар болгаш аналиптер-даа чоруулчалыг түнел чок болган. Ынчангаш Улуг-Хемниң төөгүден бээр ажыглаттынып келген солагай талакы эриинге чуртталга тудуун калбартып чорудар күзел хоорайның мурнуку чиргине планы бадылаттынмайн турганыңың үжурундан долузу-биле боттанмайн барган.

Хөй катап чугаалажып көргеш, дугурушканының түнелинде Кызыл хоорайны калбартып, сайзырадырының талазы-биле мурнундагы чиргиме планның «Оң талакы эрик» дээр бирги вариантызынга үндезилээн утланыышкыны ёзугаар бо төлевилелди кылып доозарын шиитпирлээн. Ону ёзугаар 2000 чылга чедир хоорайның тудуун Улуг-Хемниң оң талакы эриинче шилчидип, аңаа хөй каът бажыңнарны тударын корүп турар. Бирги ээлчегде хоорайның мурнуубарыын кезээнде хостуг девискээрлерге тудугларын кылырын болгаш «Спутник» суурну улам калбартырын планнаан. Ол ышкаш хоорайның амгы үеде эргижирел, баксыраан тудугларын чаартыр болгаш шериг кезээнин полигонун чайладырын ында айыткан. Ниитизи-биле чиргине планның санап каан хуусаазын 20 чылга, тодаргайлаарга, 2010 чылга чедир көрдүнген. Кызыл хоорайның тудуунуң бирги ээлчээ 2000 чылга чедер. Ынчаарга чиргине планның санап каан чөөрби чылының иштинде хоорайның чурттакчыларының ниити саны 145 муң кижи чедер.

Хоорайның экономиктиг суурунуң улам сайзыраары, чурттакчы чонуң чайгаар немежин өзери, онучуңу хуужудары, экономиканың рынок харылзааларынче шилчиири дээн ышкаш ындыг чүгүла факторларны шинчилеп коргенинге холбаштыр алырга, бистин республиканың найысылалының чурттакчыларының саны чиргине планны бирги ээлчээнде, тодаргайлаарга, 2000 чылда хөй-ле дээрге 110 муң чедер кылдыр санаттынып турар.

Чиргине пландан онзалап айтып каар чүүл болза 2000 чылга чедир ышкы бүрүүнге онаалыглар чурттарга шолу-биле хандырылгазы 16 дербелчин метр болур ужурлуг Ынчаарга төлевилелде айыткан хуусаада 20 дербелчин метр кылдыр хандыртынган турар. Ол ышкаш эвээш (ийи — дөрт) каът бажыңнарны хейиу тударын болгаш бойдуска хора чедирер будуруглелерни кардүнген хуусааның иштинде оскээр чайладырын ында база тодаргай айтып турар.

Кызыл хоорайның тудуун Улуг-Хемниң оң талазынга калбартып чорудар төлээде, амгы коргузугну чаартырын болгаш оон-биле кожа инженерлиг коммуникацияларыг-биле катай-хаара көзүргүнү калбартырын корүп турар. Республика найысылалының транспорт, энергетика болгаш сантехника-даа тудугларының айтырын шиитпирлеп турар тускай төлевилел-шинчилел организацияларының ажылын, оларның санал-онаалдарын чиргине планны ажылдан кылырда барымдаалап көргенин демдеглээр херек.

Бистиң республиканың найысылалын улам сайзыредып, немей тударының чөөрби чыл иштинде коргүнген чиргине планы-биле хоорайның болгаш бүтүү Тываның-даа чурттакчыларын танывып, коргүн дээш тускай делгелгенни организастаан. Аңаа баргашар хоорайның архитектурлуг төлевилелдерин, чиргине планнар-биле тодаргай танывып ап болурлар. Ол делгелгенни Тыва Республиканың Архитектура-тудуг күркомубиле Кызыл хоорайның күүскомунун архитектура база хоорай тудуунуң килдизи организастаан. Делгелге республиканың Дээди Совединиң бажыкында нелемелде тудугнуң ийиги наадында бо чылдың декабрь 20-ге чедир ажылдаар.

Михаил КУУЛАР,
Тыва Республиканың Архитектура-тудуг күркомунуң архитектура болгаш хоорай тудуунуң эргелелиниң начальныгы.

ӨРТЭЭ АМ-ДАА УЛГАДЫР

Соолгу хүнерде Кызылдың аш-чем магазинериниң бир литр сүттү 4 рубль өртекке садып турар апарган. «Шынның» недээ ажылагый киллизинин корреспондентизи чаидык айтырыгларны республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң өртек политиказының, өртектер оскерлиишкиннерин өөренирнин талазы-биле бөлүүпүп кол специализи Ч. О. Ойдупаага салган.

— Аш-чем үндүрүүнге, күрүне чагыынга дужаар ужурлуг сүт планын күүсетнеш, совхозтар пландан ажыр будүрген судун дугуржулга өртектери-биле садып эгелээни ол. Ташпай садын эгелээн совхоз Ийи-Хемниң «Кызыл тараачын». Дугурушкын өртек ёзугаар совхозтун судунуң өртээ 4 рубль арай-ла четпес. Ол сүттү сатканы дээш Кызылдың аш-чем садыкы 14 хуучу немептевге. 1 литр сүттүн өртээ 4 рубль чедө беглеп ол. Дугуржулга ёзугаар бо ажыл-агый чыл тоңгудунге чедир 120 тонна сүттү садар. Бо совхозтуң Кызылда сүт заводунга дужаап турар судунуң ускүрү 4 хуу. Сүт, күргаг сүт дээш, өскелээ чүүлдер-биле тускай технология ёзугаар ол сүттү болбаазырадыптарга, ооң ускүрү барын 1,5 хуу чедир чавыскай бээр. Ынчангаш совхозтуң дужаараи судуң холумактар-биле кадыиий катап көөдей бээр. Ынчаар санап кээрге, чүгле чангыс «Кызыл тараачын» совхоз 240 тонна сүт садар деп чугаалап болур-дур.

Бо неделядан эгелеп Тандының районнан «Революциялыг чалбыыжы» совхоз, «Сосновское» дуржулга-будүрүлге ажыл-агыйы планныг онаалдалардан ажыр будүрген судун садып эгелээр. Оларга өске-даа ажыл-агыйлар база немежир чадавас.

— **Совхозтар садыг четкизи дамчыштыр сүттү дугурушулга өртээ-биле садып турарында калыдыышкывнар бол бе?**

— Чок. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың декабрь 25-те хүлээп алганы № 602 доктаал бар. Ол доктаалга үндезилеп № 30 доктаалды бистин республиканың Министрлер Чөвүлели 1991 чылдың январь 25-те хүлээп алган. Ук доктаалдар ёзугаар планныг онаалдалардан ажыр будүрген продукциязын ажыл-агыйлар дугурушкан өртектер-биле садып болур.

— **Чүгле пландан ажыр будүрген сүттү дугуржулга өртек-биле магазинерде садып турар деп канчаар хынап болурул?**

— Будүгаазынны болдурбас дээш, дугуржулга өртек-биле садар сүттү доктаткан хүнерде садар деп шиитпирлээн. Чүгле ындыг хүнерде хоорайның магазинериие аар өртектиг сүт садар. Ону база таарыштыр ойлеп турар. Шүпту саттынган сүттүң хемчээлинден дугуржулга өртек ёзугаар катказ сүттүң хемчээлин казып кааптарга, чиик өртек-биле садар ужурлуг сүттүң хемчээли билдинип ыаар. А чеже сүттү дугуржулга өртек ёзугаар садарын совхозтар керээлерге баш бурунгаар айтып каар. Ынчангаш будүгаазынын болбас ужурлуг.

— **Совхозтар пландан ажыр кайнын хөй сүт будүрүп шыдаарлар деп, ынчангаш улут дыка дүвүрээн хевээ чок шыкажыл.**

— Өртектернин улгадып турарынга чаячыксывысса... РСФСР-ниң Көдээ ажылагый министерствозунуң өртектер талазы-биле эргелелиниң бисче чоруткан медээлерин ёзугаар алырга, кежир 1992 чылдың бирги кварталында-ла кедээ ажылагый продукцуларының өртээ, эвээш-ле дээ, 3 катаи улгадыр бор, келир чылдан эгелеп 1 литр сүттүң өртээ дөмейле 4 рубль болур-дур пайн... Харыи-даа 3 катап эвес, а 5 катап-даа улгадыр чадавас. Ынчап баар болза, 1 литр сүттүң өртээ 4 рубль дээрге, шиган чиик өртек апаар ышкажыл.

Өртектер чүү хире улгадыр дугайында чондан чажырган хевээ чок деп бодаар мен. Дорт чугаалаар, дыннадыр — ол-ла-дыр. Кедээ ажыл-агыйның аш-чем продуктуларының өртээ, эвээш-ле дээ, 3 катап улгадыры чайлаш чок деп үстүүде адааным эргелелден кээп турар медээлерден илдеп.

— **Совхозтар сүттү күрүнеге чүү хире өртек-биле садып турар ирги?**

— Амгы үеде «Кызыл тараачын» совхозтуң дужаап турар судунуң шынары дыка эки. Үскүрү 4 хуу деп чугааладым, а доктаатка дең-нел ёзугаар алыр болза, сүт заводунга кирген сүттүң ускүрү 3,8 хуу болур ужурлуг. Бо совхоз 1 тонна эки шынарлыг сүттү 3270 рубль-ге садып турар. Бир эвес сүт өртээ оон-даа улгадыр чүве болза, келир чылын 1 тонна сүттүң өртээ чүү хире апаарын санап көрүнер даан.

— **Сааячылар, кадарчыларга ол өртектиң чажыы база бар-ла чүве ыйнаан?**

— Ынчанмайн канчаар. Совхозтар оларга планныг онаалдалардан ажыр будүрген сүттү сатканындан үнген орулганы база бээр ужурлуг.

Шаңгыр-оол СУВАҢ
чугаалашкан.

КЫМНЫ-ДАА ОЮН ӨРТПЕС

«О-Шынаа» совхозта МТМ, автопарк коллективтери бо чылын кышка удур эки белеткенген. Кым кымны-даа оюн өртпес деп чүвени МТМ эргелекчизи Сюрөв Чооду баш удур билип, аңаа белеткелди бедик харыысалгалыг чоруткан. Ол чоокавыда гаражтар, контора, столовая, чунар-бажың, хлеб бижырар чер, үрүглар садыбаза ындыг: чылыы ажжок. Суурга электри чырыы үзүктелип көрбээн.

Школа, эмнелге, интернат, клуб ышкаш чердерде байдал база багай эвес. Ында хөмүр-даш дүжүрүлгеп. Бо чылын үш чуртталга бажыңында чылдылга системазын кылган.

Малга холуксаалыг чем чок дээрден башка, сигенни кышкы турлагларда шаа-биле чедирген, дүс бар. Ындыг-даа болза, бүгү-ле чүве бо совхозта эки-дир деп бодай бербеңер. Суурда аш-чем, идик-хеп, кедээ ажыл-агый бараанарының магазиннеринге кире бергеш, кайгаар силер. Соогу дээрге берге-ле. Хөөкүй садыгжылар сырбал дона берген ажылдан турар. Артында-ла шупту херээжен улус боор. Садыг четкизин уштап-баштап турар кижилер ала чайны оттур та чүну бодап олурган боор чүве!

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем район.

УРУГЛАР — ӨӨРҮШКҮВҮС, УРУГЛАР — МУНГАРАЛЫВЫС

Уруглар — бистиң келир үевис, чуртталгавыстың каастакчылары, аас-кежик, өөрүшкүзү, өөгүр чараш чечектери, ниитклеливистиң идегелдиг келир үези, даянгыызы дээр бис.

Чараш болгаш экн түүлдерни уругларга кылгандаа, кылып турар болгаш ам-даа кылыр бис. Ынчалза-даа уруглар иштү бистиң өөрүшкүвүс база болбайн турар, амыдыралдың кара хөлегезинде, олар бистиң чүрээвистиң кем-балыы, сагыш-сеткиливистиң аарышкызы, мунгаралы, аар чүүгү база болуп турарлар.

Чүге?

Борта мен медицина болгаш статистика талазы-биле тайылбыр кылбас мен. Нечаш дээш күрүне улуг сагыш салыышкынны кылып турар. А күрүнеге харыы кылдыр ада-иелер кадыкшылрак, өртем-билиглиг, кижизиг кижини остүрүп азыраар дорт хүлээлгелиг. Ынчалза-даа ону чамдык ада-иелериң талазындан үттүп, азырадыкчы хөөмге алдып, арын-нүүрүн оскунуп, чаптанчыг чаштарга-даа, ал-боттарынга-даа берге байдалды тургузуп турарлар.

Дириг ада-иелиг безин «өскүстерииң» саны өзүп турар, төлдү төрээш, октаптарга, күрүне азырап каар дээр чиик сеткилдиг «ие-хектериин» болгаш арагачыларның хайы-биле чежечеже чаштар кеминг, дудуу болуп төрүттүүп, чырык делгелге кижи деп чоргаар сөстүң бүрүн эргелиг ээзи болур эргеи чок, инвалид болуп артар аар салым бистиң кээргенчиг чаштарывыска таваржып турар.

Чүге? Чүге дээрге чүнүдаа мурнунда, борта чаш төлдүк ада-иези бууруулуг. Ада-не адын бадыткавайн, дорт хүлээлгезин үттүп, арын-нүүрүн оскунуп чоруур болганда, кээргенчиг чаштын бууруузу чок.

Не кижиге төлүнүң аар-берге салымы чүден артык аарышкылыг, күштүг согуг, ханы мунгарал болур. Ол дээрге, чүгле ада-иелериин эвес, бүдүн ниитилелдиң мунгаралы, аарышкызы-дыр. Күрүне ол мунгарал, аарышкыны деңге үлежип, шак ындыг уругларга тускай школа-интернаттарны, уруглар бажыңнарын, дузалал школаларны ажыдып, уругларны ында азырап каратап, өөредип, оларны шаа-биле эртем-билиглиг чедирип, улуг сагыш салыышкынны кылып турар. Күрүне ол хире дузалап, сагыш човап турда безин, чамдык ада-иелер төрээн телун безин сонуургавас, оларга ужуражып келбес, олчаан «читкилей» бээр. Кем чок, кээргенчиг чаштарга ындыг човулак-хилинчек таварыштырбаңар. Оларга өлүг ада-не болуп, чаптанчыг бичиилерге аас-кежиктиг чаш назынны берииер. өргүнер!

Кызылда үнү чок, дүлей уругларның тускай школа-интернады бар. Ында балала-ла кан кадык кижи болур салымдан кызаттырган, бойдустуң «хайыразындан»-дал, чамдык ада-иелериин буруузүидан-даа инвалид арткан уруглар өөренип, чурттап турарлар. Бо уругларның даштыкы ниити байдалын көөрге, хан-дамыр талазы-биле мөге-шыырак, иончуг чараш, талантыг уруглар бар. Билбес кижи болза оларны инвалид чүрүдир деп-ла бодавас. Оларны тускай школа программазы-биле өөредип, коллектив-биле ажылдаары берге, башкы кижилерге шыырак эртем-билиглиг болгаш шыдамык тура-сорукту, эриг баарлыг чыгчак сеткилдиг чоруктуг негээр. Ол шыырлар ында ажылдап турар башкыларда бар.

Ында инвалид уруглар чежемейник-даа берге салымныг бол, үе-чергээн кадык уругларлан үлүг ылгал чок. Чүгле олар — инвалидтер. Олар чуруурунга, танцыларынга, аргыттынып-даараныырынга, аъш-чем кылырынга, янзы-бүрү спортчу өөнинар ойнаарынга коңчуг сундулуг, ынактар, харыидаа чамдыктары кадык уруглардан ажыг дизе хөөрем болбас.

Бо школаның өөреникчилери чылдың-на хоорайның бирги чери дээш стол теннизинге шаңналдыг черлерни ап турары таварылга эвес, олар школазының аттарын көдүрүп, башкыларын өөртүп турары черле мактанчыг. Бо школада янзы-бүрү темалыг оюн-кежээлер, уруглар ыкай-бээр экскурсиялап, дыштанып, ойнап-хөглеп, янзы-бүрү спортчу маргылдааларга кирижип, театр, музейлерже барып турарлар. Маңаа школа директору К. Д. Камбай-оолдуң киирип турар үлүү үлүг.

Чоокта чаа 7 «а» класс (башкызы Л. Г. Афанасьева), Н. О. Донгак «Кым болурул?» деп темалыг кежээни организастап эрттирген. Орта уруглар күш-ажыл дугайында чоннуң чечен-мергеи сестерин, үлегер домактарын тыл, адап, профессиялар дугайында көргүзүүнү кылганнар. Ол-ла кежээге Кызылдың уран чүүл школазының башкызы, чуруукчу О. Д. Сат чалаткаш, уруглар база бодуун ажыл-ижин таныштырып, чураан чуруктарын көргүскеш. О. Д. Сат чүгле чуруукчу башкы эвес, ол чалаг-терге спортчуун идепкейлиг киржиктиниг, шыырак спортчу дээрзин уруглар билгеннер. Ол чалаг-тергениг (20 хозук иштинде) Латвия, Литва, Эстонияга чораан туристчи похол дугайында киномурналды уругларга көргүскеп. Аалчының дыл-домаа, киномурналды дыка сонуургавыг болган, ужуражылга бөлүк демдеглээ эртиен. Чүнү-даа ыыгырында кижиге шыдамык тура-сорук, эрес-дилим чорук херек дээрзин аалчы уругларга билиндирген.

Уруглар аалчызынга өөрүп четтиргенин илередип, бөлек кылдыр номну сөөнеп, база катап ужуражырын дилээннер.

Раиса ОНДАР.

Бо материалдың гонорарын В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң Тыва салбырының агар сагыыже шилээндерин диледи. (Авт.).

Солунга үнген материалга

хамаарыштыр

«ДӨГЕ» ЭВЕС, А «ДӨГЭЭ» БООР

Бо чылдың декабрь 11-де үнген «Шын» солунга А. Арапчор башкы «Чер ады ыдыктыг» деп чүүл бижээн. Автор айтырыгны колдуунда шын көдүрүп турар, шынап-ла, чер аттарын төөгүде адаар, бижиир аайы-биле ол хевээр, өскертпейн бижиир болгай, ол хоолуу-дур.

Ынчалза-даа авторуун чажгыс чүүл-биле чөпшээрешпес-тир мен, чөпшээрешпес-даа эвес, а чигзинер-дир мен. Чүл дээрге А. Арапчор ук чүүлүнде «Дөге даап «Дөгээ» деп адай бергени та кымга херектиг чүве?..» деп турар.

Мен бодаарымга, «Дөгээ» дээри шын. Оны бадыткаарыбызче, архив документтиүн көрүстейн, 1930 чылдың сес ай 23-түк хүнүнде болган ТАР-ның Бичс Хурал президиумунуң хуралынга мындыг доктаал хүлээп алган: «Кажан кезээден тура-ла, ол дагны алдаржаан ады «Төгээ» деп турар төлөөде, ол эрги ады-биле хевээр тургузар, харын ол даг бажынга тураскаал тургусканы чүүлдүг». (Тываның күрүне архиви, ф. 93, 1 болүк, херек 173, 81 арын).

Маңаа немеп кээр чүүл болза, ол шагда ыыгыр Д колдуунда ажыглаттынмайн турган, бижикке хөй кезиинде дүлей Т-ни ажыглап турганын барымдаалаар болза, ук дагның ады «Дөгээ» болгу дег-дир.

Николай КУНЧУН,
Архив хамаарыкчызы.

Нацизга таварышкан багай чүүлдерни америк школалар илергейлеп, көргүзүп турар-дыр деп, «Тайм» журнал бижээн. Ол дээрге сөөк-языны болгаш ацгы-ызыгуурун барымдаалап, ниитилелдиң чарлыышкыны-дыр деп, журнал демдеглээн. Бир чүүлүнде, байларның ажы-төлүүн оларның өөренирииге, эки чурттаварынга бүгү ардалар бар, оларның мурнунга бүгү орук ажык. А ядыыларның ажы-төлүүн байдалы чаржыныг. Күрүне школалары ядыыларның ажы-төлүүнге ханы билигни берип шыдавастаан. Ынчангаш олар ында чүгле үе эрттирип турар. Оон түүнели амыдыралда тодаргай коступ турар, машинаны башкарып билир кижи орук демдектериниде бижимелдерни номчуп шыдавас.

Ядыыларның ажы-төлүн өөредириинге, оларга быжыг билигни бээриинге күрүнеиин талазындан акша-хөрекгилерни бээрии америк хөй-ниити негеп турар.

ЧУРУКТА: Сент-Полдун школаларының бирээзинде бирги классчыларның ниче-ээли.

СӨТА-ның фотохрониказы.

Бөмбүрзектиң *суглалы*

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нацилар Организациязының экономистериниң белеткээн тускай плеткелин өртке понедельникте парлаан. Делегей экономиказында байдалдың 1991 чылда дүрген бакыраанын документтиде айыткан. Делегейде будүрүлгениң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ниити хемчээли 1945 чылдан бээр бир-ле дугаарында 0,3 хуу кызырылган. КНО-ның чиргине секретарының экономиктиг айтырыглар талазы-биле дузалакчыларының бирээзи Гэран Олин ол плеткелди парлалга конференциязынга тайылбырлаан.

Чөөн Европа девискээринге 1991 чылда үлетпүр продукциязын будүрген хемчээли 1990 чылдааскыга деңнээрге, 16 хуу кызырылган, а бо чылдың он айларында ССРЭ-де национал орулга 13 хуу эвээскен.

ВАШИНГТОН. Совет Эвилелиниде байдал дугайында айтырыгга хамаарыштыр Американың Каттышкан Штаттары Барыын Европада будунуң кол эвилелчилери-биле сүмележиишкиннерни үргүлчүлеп, ССРЭ-ге аъш-чемниң дузаламчызын көргүзер дугайында чугаалажыышкыннарны кылып турар. Ак бажыңның парлалга секретары Мардин Фицуотериң дыннатканын ёзугаар алырга, ССРЭ-ге дузалаар дугайында айтырыг талазы-биле төлевилемчилерлиг делегей конференциязын 1992 чылдың январьда Вашингтонга чыылдырарын АКШ-тың президентизи Дж. Буш Францияның президентизи Франсуа Миттеранга телефон дамчыштыр саналдаан.

ТОКИО. Улетпүр талазыбиле сайзыраңгай чеди чурттарның дээди удуртукчуларының эвлчеглиг ужуражыышкыны келир чылдың июльда Германияның Мюнхен хоорайынга болуруп Японияның премьер-министри Киити Миядзава дыннатканын. Тарап дүшкен ССРЭ-ге хамаарыштыр Барыын чүк чурттарының политиказының айтырыы ужуражыышкын үезинде санал-онаалдар солчулгазының кол темазы болган туруп магат чок деп, япон премьер-министр чугаалаан. Оон бодалын ёзугаар алырга, «совет айтырыг-биле чергелештир делегейниң экономиктиг байдалын, бойдус камгалалын ужуражыышкынга чугаалажып көөр.

ПАРИЖ. Куру космодромундан (Француз Гвиана) «Ариан» хевирииң чедирикчи ракетазын чедишкининг салып үдүрген. Ол ракета «Иммарсат-2-Ф3» болгаш «Телеком-2А» деп ийи спутникти Чер чоогунуң орбитазынче үндүре берген. «Телекомму» Франциянын космос харылзаазының шериг системазынга ажыглаар.

ЛОНДОН. Израильдиң болгаш иордан-палестин каттышкан делегациянын аразынга Вашингтонда чугаалажылгазының эки үдекчизиниг кыска хылдыларын Иордания негеп турар деп, Иорданияның хааны Хуссейнниң медеглээнин Рейтер агентилел дыннаткан. Вашингтонда чугаалажыышкыннар ийи угланыышкынныг, тодаргайларга, палестин-израиль, иордан-израиль чугаалажыышкыннар болуру дээш Иордания туржул турар.

ОСЛО. Россияның хамаарышпас чоруун Норвегия албан ёзугу-биле хүлээп көрген. Ол хүлээп көрүүшкү болза чугула базым болуп турар деп, чуртта эң улуг партияның удуртукчузу демдеглээн.

БОНН. ГДР-ниң партия болгаш күрүне удуртукчузу турган Эрих Хонеккерге хөй муң кижилерни хилинчектээн дээш политиктиг харыысалга онаажып турар. Ынчангаш Э. Хонеккер немец судтуң мурнунга өөүүн бээр, кезекченнің харыысалгазынга онаажыр ужурлуг деп. Германия Федеративтиг Республиканың костюция министри Клаус Кинкель медеглээн. Эрих Хонеккерни тудуп хоруглаар дугайында ордерни хамаарышпас сут берген.

Өжээн негээшкиниин эвес, а чөптүг чоруктуг катап турбаар дугайында чугаа болуп турар деп, министр айыткан. Чилиниң элчин черинде хоргадаашкында турар Э. Хонеккерни немец эрге-чагыргаларга дамчыдып болбаан Германиның костюция министри негээн.

(СӨТА).

Петропавл о в с к-К а м чатск. Витус Берингиняң ады кажан дыңналган санында-ла, ийи экспедиция — Камчатканың бирги болган пйиги экспедицнялары кижиниң сагыжынга кирип келнр. Даниярга төрөттүнген, ол чурттуг Витус Беринг орустуң далай албанынга үжен ажыг чыл ажылдаан. «Американың Азия-биле тудуш азы тудуш эвезин ылаптыг тодаргайлаар дугайында» I Петр хаан чогум-на Берингиге даалга берген. Ооң дузалакчызы кылдыр орустуң эң дээрге далай офицерлериниң бирээзи А. И. Чириковту томуйлаан.

Америка болган Азия тудуш эвес, а ийи ангы диптер дээрзин 1725 чылдан 1730 чылга чедир үргүлчүлээн экспедиция үезинде шинчилелдер тодаргайлап бадыткаан болган Камчатканың барын эриниң мурнуу база оң талакы кезээн шинчилеп, муң ажыг километр черниң дутайында бижиндилдя кылган. Камчатка өдүүн, Авачин ээттээн, Ыдыктыг Лаврентий ортулуун, Крест өдүүн, өске-даа черлерни шинчилеп ажытkан.

Баштайгы экспедиция сөөлүнде Витус Беринг Петербургка чедип келген, капитан-командор атты алаа тывыскан. База бир чаа экспедицияның планын ол сапылдаан. сенат планны бадылаан. Ооң дузалакчызынга А. И. Чириковту база катап томуйлаан. Узун хуусаалыг ийиги экспедиция 1733 чылдан 1743 чылга чедир үргүлчүлээн болган географтыг ажыдыышкыларның бүрүк бүдүн үезчадазы болган 600 кижиден тургустунган чеди отряд дыка улуг ажылды кылган. Архангельскиден Обь хемге чедир далай оруу, Обь хемден Улуг-Хемге чедир суг оруу ажытынган. Лена хемниң болган Улуг-Хемниң аразында черлерниң географтыг чуруун кылган, Американың эриктерин шинчилээн, Курил ортулуктарның чуруун чогаатkан, ынаар далай оруун ажытkан. Халрын Японияның эриктеринге чедир орук тывылган. Ийиги экспедицияның үезинде Сибирьниң иштики районнарын шинчилеп көрген.

1740 чылда Беринг болган Чиршоо «Ыдыктыг Петр» болган «Ыдыктыг Павел» деп ийи пакетботага олуруп алган, Охотскиден Камчаткаже углай чорупканнар. Петропавловскиниң үндезинден тургускан, биргээр чугаалаарга, дожээн салган, 1741 чылдың май 24-те Американың эриктеринче чорупканнар. Алясканы олар ажытkан. «Ыдыктыг Павелге» олурган А. И. Чириков кедергей түрегдээшкиннерниң сөөлүнде чанып келген, а Берингиниң далай хемезин аңдарлыышкыга таваржып, үрелген. 1741 чылдың декабрьда далайжы далай аярыындан мөчээн.

ЧУРУКТА: Витус Берингиниң портрет-чуруу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Рой МЕДВЕДЕВ.

ЮВ Андропов КАК даргазы ТУРГАН ҮЕДЕ

(Уланчызы. Эгезин №№ 211, 212, 214 «Шында»).

Ооң чугаазында шыныг чоруктуң үлүү бар. Ынчалзажок бистерниң барык шуптувус ам «бир эвес» деп бодалдың салдары-биле чурттап чоруурувус хомуданчыг-дыр, чижээ, «Ленин элекке мөчүй бербейин, оодала ол чыл чурттаары кай», «Эрге-чагыртага бир эвес Бухарин кирген болза», «Бир эвес Сталин хан базыышкыны улгадып, аар ааралаңның үезинде 1949 чылда олуп калган болза» дээш, ооң-даа өске. Ынчалзажок КАК болган Андропов чок турган болза, ол хире сырый каттышкан брежневчи чалча болуктуу 1932 чылда чайладыры, шынап-ла, болдунмас турган илих.

Төөгүнүң кедергей боралгактыг болган анаа эвес, удурланышкак даразында болуушкуларын, маңаа холбаштыр сактып келир-дир мен. Чөөрби чылларның төнгүзүнге чедир кошкай берген ТПУ-шуң — Куруненин политиктиг эрелелинин оранына күүндүг организациязын — НКВД-ни, биргээр чугаалаарга. Иштики керектерниң улус комиссариадының иштики оргазай армияны Г. Ягода 1920 чылдарның төнгүзүнде-ле тургузуп эгелээн. Ынчаарга Сталин келгедир Ягоданың бодун оңа доо кижилерин бай бурунгаар удуткаш, НКВД-ни болган ол онзагай армияны бирги ээлчегде чуртка төөгүде коступ көрбээн тоталитарлыг ёзу-чурумну тургузарынга ажыглаан (тоталитарлыг — демократияга удурланышкак дендии дерзин болган бүгү нииилелди хыналданың адаанга киирген ёзу-чурум дээш утканы илереткен тоталитаризм деп француз сөстен үндезилеттинген — ред.).

Өске аттыг — КАК дээр күрүненин айыыл чок чоруунуң күүндүг организациязын Ю. В. Андропов төөгүнүң чаа байдалдарында тургускан, ынчаарга ол организация Брежневтиң тоталитаризмин быжыглаарынга үе-үеде бараан болуп келген. ынчалзажок ук организация Ю. В. Андроповтуң ачызында «Брежнев мафиязынга» шынгыы согуушкуның тавардыштырган (мафия — Италияда чажыт, кедергей дерелиң чепсектиг олуурукчу организацияны мафия деп адап турар — ред.).

Ол дээрге чоруддээдиг, нарын болган харын хилинчектиг-човулаңныг чорудулга-дыр. Ю. В. Андроповтуң удуртулгазы-биле безин ол чорудулга бүттүмейн баш часкан. Бурунгаар базымнаң Андропов кылып болуп турган, ынчалзажок социализмни чаартырының орнуу биле болуп-чоруур кылдың бурунгаарлап ыыдавайн, ол дугайында кажан Юрий Владимирович чүгле КАК-ты эвес, харын СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниг Дээди Совединиң Президиумуун баштап турганы кыска үеда херечилеп турар.

АМЫДЫРАЛ-ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ СӨӨЛГҮ АЙЛАРЫ

СЭКП ТК-ның чаа Чиңгине секретары болган Ю. В. Андропов кажан Л. И. Брежневти орукшутканда чүве чугаалаар дээш Мавзолей индиринин кырынга үнүп келген, ону ынчаарда көөрге, илдең-не арай шагзырай, ынчалзажок аарыг кылдыр көзүлбээн.

...КАК ышкаш, күүндүг организацияның удуртукчузу, а ооң сөөлүнде 1982 чылдың майдан ноябрьга чедир СЭКП ТК-ның идеология айтырыгларын харыылаар секретары турган үезинде Юрий Владимирович дендии кужениишкинниг ажылдап шыдаар аргалыын көргүскен. Ажылдаар кабинединге ол мугур 9 шакта келир, кежээ дыка орай бажыңынче чанып чорупкаш. Ынчаарда ажылдаар черинин чоогундан бажыңынга чедир машина иштинге чаа солуннарыны номчул четтирбээр, бажыңынга кооп дээш «саазынналры» ап алыр чанчылдыг турган. Субботa хүнеринде безин кабинединге ортенниин 11 шакта чедип келгеш, аңаа 6-7 шак дургузунда ажылдаар. Воскресенье хүнеринде машинакчыларны болган дузалакчыларны дыштанып алыыр дээр. А боду хүндүлүг-ниң бир шак үезинде Лубянкада ажылдаар кабинединге ОАК дургазы турган үеде) чедип келгеш, хай документ-терни номчуур турган.

Алексей ДУГЕРЖАА оңулдурган.

ТЫВАЛАРНЫҢ ЫДЫЫ

Эрте-бурунгу «Соёмбо» моолдарга ыдык болган эргим. Армяннарның ыдык чүүлү — Арарат даа, латвилерниң — далай чалгыы, туркменнерниң — хевис, молдаваннарның — виноград... Ол-ла ыдык чүүлдер күрүнелер сүлдезинин тугунуң каасталгазы апартылаан.

Тываларга оң чоок эргим хөө-угулза — «өлчей удазын». Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне тугунга бо хөө-угулзаны киирер дутайында саналды чурукчу Бригад Дупчур болумчалыг белеткеп турарын көрген мен. Тыва культуроның алдарлыг ажылдакчызының мерген идеязын бүрүн деткиир дээш, Тыва улустуң угаан-сагыш культуразының буурул төөгүзүн болгаш чажыдын дөпчу коптарарын орадаштым.

Төп Азияның өзээнде чурттуг көшкүн тываларның, бижикте кирген узун төөгүзүү барык 2000 чыл, а бурунгу Киевти долгандыр 9 үекте каттышкан чөөн сласкынар болгаш өске-даа улустар акыл-дүжүмнерин Украина, орус база беларусь чон болуп, 14-16 вектерде доктаап догуннаанын төөгү херечилеп турар.

Амгы тываларның бурунгу өгбелериниң байлак чурттуп бедик цивилизацияның база бир одаа дизе, улуг дыка хөөрем эвес хире. Чүге дээрге чүгле эгээртинмес элбек кожээ, хорум эвес, харын чүүлбүрү казар байлак тып турган уурлайларның, демир мыяның, суггарылга бугаларының, шөвөлер болгаш хоорайларның ис-соомазы Тыва черде эмгежок. Бирээде, ол. Ийиде, боттарының тускай үжүк-бижиин тываларның бурунгулары 5-11 вектерде ажыглап чораан. Ол бижиктиң хаядашта артканын Дания чурттуг профессор В. Томсен, орус академик В. В. Радлов тус-тузунда ажыткылаан, бүгү делегейге 1893 чылда чарлаан. Үште, Кыдатта, Моолда, Японияда, Вьетнамда нептерээн чөөн чүк календарын база чыл саналшкының оң баштай чогаатkаш, тарадып үндүрген эгелекчилер Төп Азияның көшкүн чурттакчылары болган дээрзин чурагайжы эртемден Владимир Васильевич Цыбульский бүзүредип бадыткаан.

Дээрни болгаш бойдусту үргүлчү кичээнгейлиг хайгаараарыынче тываларның бурунгу өгбелерин оларның аңчы, көшкүн амыдыралы чаңгаар албадаар турган. Чылдың дөрт үезинин дургузунда дээрниң мөңгүн Айы 12 катап чаа төрөттүнгеш, база-ла ынча удаа көзүлбээстей болуп, а Айның костур үезинде ооң көрүнчүү төгерлип, аай-дедир таллаже чартыкталып, доңгайып, хертейип, ылаңгыя 7-8 хонук бүрүзүнде онзагай хуулуп тургулаарын кижилер чус-чүс чыл хайгаарап келген. Ооң түңелинде хонук, неделя, ай, квартал, чыл, 12 болгаш 60 чылдыг эргилде чоорту тодарап келгилээн.

Тываларның чечен чугаазын бүгүаар «октаргайда оттуг сылдыс, черде сеглең чечек» шуптузу аттыг. Чижээ, онзаган чидиг каракты эң ховар кижилерге чырык хүнде безин көстүр чингир көк сылдысты хооүүл тывалар «Эдирээ-Хыпыракан» азы «Бүрбү Карак» деп омонимниг адаан чораан. Ол сылдыс болза Юпитер планета. Ол Юпитерниң Хүнүү долгандыр бүдүн эргилделериниң хуусаазы 12 чыл болгаш болуурун база боттарының болчаглыг өөүн часпайн чыл иштинде 12 удаа ээлчежип костур өөр-бөлүк сылдысты болгаш бүдүн хонуктуң 12 шакка деп-дең хуваттынарын тыва чурагайжылар шээжи билирлер. Ол билиглерин ажыглаптар кижилер календарыны шын чорудар, чүгула байырлал хүннерин, Хүн болгаш Ай туттурар уе-шактыг хөй хонук бурунгаар баш удур ылап тодарадыр турган.

Юпитер болгаш Хүн-биле холбаалыг 12 чылдың боттарының көстүр болгаш чидер ээлчээн чыл бүрүде часпас. 12 өөр-бөлүк сылдыстың база хонуктуң 12 шагын домей ат-биле дессараалай Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Сарбашкын, (Мечи), Дагаа, Ыт, Хаван деп чыскаап адаар. Ол 12 дириг амытаның харыы үдагы ниити адын тывалап «Хорлуу», грек болгаш орус дылга «Зодиак» деп адаар. База ол-ла 12 дириг амытаның дүрүзүн ылаптырында сингбип каан тыва даалының ады база «Хорлуу».

Хоочун тываларның «Хорлуга» чүүлдээри үш домейлеринге: 1) «Өлчей удазының» хөзээ; 2) борбак дошка; 3) ооң ниити саны хамаарадыр. Ооң-биле чергелештир хана ширээ, хол шактарының саныырында 1-ни Күске, 2-ни Инек, 3-ту Пар дээш, 12-ни Хаван төлээлеп турар, а чыл саналшкының 12-ги чылы бир үжүрүүн ибилейи шинчилиг.

Тыва кижиниң төрөттүнген хүнүү чылдың-на эртирип турбас, ук кижиниң төрөттүнген чылын адаан дириг амытаның — авыдаңының 12 чылды эрттирген ээлчээ келгенде, чаа чылдың Шагаа хүнүнде байырлал демдеглээр. Байырлал ээзин ибилир азы «хар харлаан» дивес, а «чылы кирген» дижир.

«Хоорлуу» биле холбаалыг 12 — ол дээрге хамык санның эң-не болбаазыны, чүге дээрге ук сан артышкын чокка 6 катап, тодаргайларга, 1-ге, 2-ге, 3-ке, 4-ке, 6-га, 12-ге үлелир, а ооң ийи талазында 11 болгаш 13 чүгле боттары биле 1-ге үлеттинер. Болбаазын санның дузазы-биле чүгле үеин, шакты хемчээп, саналары-биле кызыгаарлаттынмайн, харын-даа «өлчей удазының» хөелеп, тыва дошканы баглап туралын демдеглээри артык эвес.

Тыва аптара, терепчи, депси, хана дээш, ооң-даа өскени каастаан эң чараш хөө-угулзаның хамыктың делгерекгейин «өлчей удазын» (орустап «узел счастья» — аас-кежиниң дожналы) деп хүндүлеп адаар. Бо эртим хөө-угулзаны сиилбин чуруур, уран-шевер кижи ылап-ла 12 янзы хөделир чүве-дир. Ындыг чурукчу хамыктың дүрүнүн «өлчей удазының» саазынга азы хадың картынга сомалап алыр. Ынчалза-даа чурукчу бүрүзү болганчок-ла белеңи майыктыг болгулаар. Соманың болгаш белеңи майыктыг, бодүүн схемазын дейбилээрге дүжүрер кижи баштай-ла 6 янзы хөделир, тодаргайларга, кожа тыртkан үш узун шугумну дөрт болгаш доора угландыр олуй-солуй хана-каракай шыйыптар. Ол 6 шыйыгдан «өлчей удазының» дөрт каракты (көзенектиг) кол «ханазы» болгаш дөрт чүк че углаан 12 ынаазы тургустунар. Чурукчу ам база 6 янзы хөделгеш, «ынаалардың бурунгу культуразының буурул чажыттарының чүгле чамдыызы ындыг-дыр. Ол культураның дээжизин тук биле сүлдеге илергейлээри тоңтуг. Мынчаш кээрге Тыва Республиканың күрүне тугунун бодунга «өлчей удазының», ооң сывының бажында чиңгеге дошканы чалаары кайгамчык ханы болгаш иерген үткалыг.

Сандый БАДАА.
Эрзин район.

ЭМНЭЭР ТӨПТЕ

Кызылда улусчу аргалар-биле эмнээр эртем-практиктиг төптүн эмчилери чанчылчаан аргалардан ангыда, Чөөн медицинаны ажыглап турар. Ол дээрге эмнээрниң кыдат аргалары-дыр. Маңаа колдуунда-ла мас. сажтаар, хол-биле өйдүктүрер эмнээшкиннерин кылып турар. Кыдаттың эм үнүштери-биле база эмнеп эгелээр. Ооң аңгыда япон Накатанинниң аргаларын база ажыглап, компьютерге шинчиишкиннерни кылып турар. Совет-австри болгаш киев аргаларын ажыглаары база калбарып турар.

— Бистиң төптө амдыызында делегей чергелиг тускай белеткелди эрткен дөрт эмчи ажылдап турар. Специалистерни ам-даа өөредип турар бис. Хүнде-ле 50-60 кижи янзы-бүрү эмнээшкиннерни кылдырып турар — деп, ында улуг эмчилерниң бирээзи Андрей Карпенко чугаалаар.

Эмнээр төптүн ажылы моон-даа соңгаар улам сайзыраар болгаш ооң дериг-херектелдерни немежир.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: массажтаар өрээлде; эш. тир бассейн.

Авторнуң фотолары.

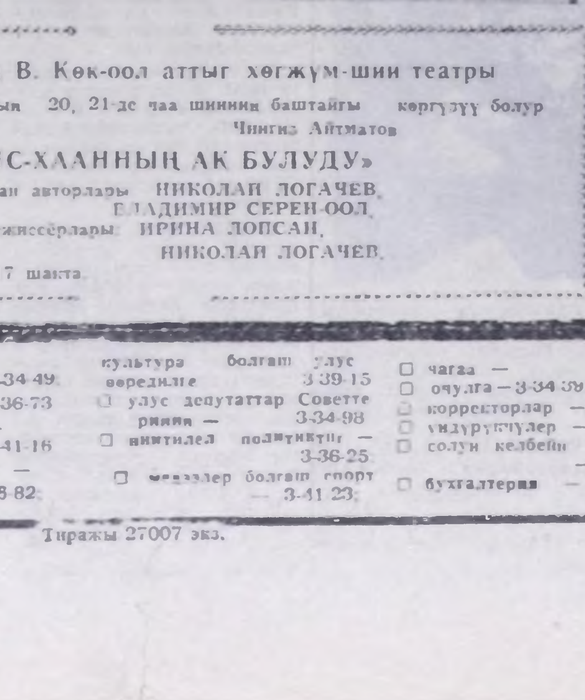

Тываның Күрүненин В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры

1991 чылдың декабрьның 20, 21-де чаа шининиң баштайгы көргүзүү болур

Чингиз Айтматов

«ЧИҢГИС-ХААННЫҢ АК БУЛУДУ»

Сценажыткан авторлары НИКОЛАЙ ЛОГАЧЕВ, ВЛАДИМИР СЕРЕН-ООЛ.

Тургускан режиссёрлары ИРИНА ЛОПСАН, НИКОЛАЙ ЛОГАЧЕВ.

Эгелээри 17 шакта.

Чаа шүлүктер

ЧИРГИЛЧИН

Сагыжым чоп чүгле сенче
дала,ырыл,
Сарыым сени бодалдарым
дилээни ол бе?
Аза берген кулугурнук
салымы дээш,
Алыс боттуң хилинчектелиин
кымга чарбыыр?
Медерелим изиг от дег
чалбыышталыы
Мени сенче соруизалай
үрүп кээр-дир.
Изиг чүрээм одаг болуп.
улам кывар,
Ийи бистер чаңгыс черге
чорбас бис бе?
Чиргилчинде шуукүп алган
чурумалдар
Чиде хадып, көзүлбестей
бээри дег,
Бодал-сагыш бөөлдениниңден
кара чаасkаан
Бодум харын эстээринде
келген дег мен.

ДЕМДЕК

Изиг көске кызыдып каан
Илги-биле шыйыладыр
Иниг демдек кежин соя,
«Изиртээн» мал көрген
сен бе?
Хаайын чара быллыргылап
Карактарды кустугун кээп,
Амы-тыным өрүзээ, дээзинг,
Ачылыг мал эзиньче көөр.
Дириг малдың кежин сттур
Дивин-биле баскан сорбу
Этүүр шагда өлүүлеге
Элеп-читпес демдээ ол-дур.
Адыгуузун дылдыг эвес,
Аарышкылыын илереттпес.
Эзэн диртken кижи харын
«Эргелеңин» аъдын тывер.
Алдар-атка хоптуг чиптп
Аргамчылап экээр болза,
Адырыбас иниг демдек
Аңаа база таймаланыр.
Частырыны кылганы дээш,
Чаңгыс катап тайганы дээш,
Кижилерин көөрге чокка,
Хилинчекке чыгаваңар!

Өлчеймаа КУУЛАР.

ЧАЙНАЙ БЕРДИ

Кежээки хүн херел чырыы
Хемге чунгаш, эстп берди.
Кежик-чолум үлежир дээш
Хеймер-карам чедип келди.
Эх, хеймер-карам чедип
келди.
Чырык иниг каравгылап,
Шыпшың ырлым болу берди.
Чылыг куспаам сагынгаштым,
Чындыр-карам чаңнай берди.
Эх, чындыр-карам чаңнай
берди.
Айның чырыы черже
саарлып,
Айгадан ак болу берди.
Ажык сеткил хоңнүн сөглеп,
Анай-карам чассый-даа-дыр.
Эх, анай-карам
чассый-даа-дыр.

Саая ТАСПАЙ.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртең». 9.00 Мультфильм. 9.10 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Ургларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.30 Телефильм. 12.00 ТМА. 12.20 ИХМ-ниң медээлери. 12.35 Р. Идрисова биле Г. Файзудинң ырлаарлар. 12.50 Запорожье ТВ-зиниң программазы. 13.40 Поэзия минуталары. 13.50 «Телемикст». 14.35 «Делгем». 15.50 «Бегун болгаш ынчан». 15.40 «Бодуңче орук». Уран-чечен телефильм. 3-ку сериязы. 17.00 Аянныг гимнастика. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 «Хуужудуганың берге оруктары». 18.50 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.35 «Бо-дур... Ам база Насреддин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Уран-чеченпублицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 ИХМниң медээлери. 23.05 «Музыкаже чалалга». 00.20 Волейбол. ССРЭ чемпионады. 01.05 — 01.25 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.00 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.30 Ритмиг гимнастика. 10.00 Орус чугаа. 10.30 «Александр болгаш Маргарита». 1-ги кезээ. 11.00 Арыг хөлчүкте баажың. 12.30 «Комарово болгаш ооң чурттакчылары». 13.00 Оперетта артизи. Н. Рубан. 13.45—14.45 «Силерге, үеижилерим».

16.50 Эрудиттерге сула шинчээшкин. 17.20 Орус чугаа. 17.50 «Уралга чыл ужураашылга».

КЫЗЫЛДАН

18.10 Ургларга фильм. 18.30 «Чечен менде...» 19.10 «Экивсмер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаллар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Зальцбургта «Вестник». 3-ку фильм. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25 — 00.25 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 «Кыдыг-кыызгаар». 19.30 «Россияже көрүүлүү». 19.55 — 20.00 Реклама.

Узуну тос, дооразы сес метр чуртталга бажыңын тудуп алырынга бүрүн белеткеп каан тудуг материалдарын садып тур мен. Ында хана брустары, шала, дээвир кылыр маңзалар, печка дуйбузу, фундамент кударынга хереглээр цемент болгаш өске-даа материалдар бар. Моңу садып алыр күзелдиг кижилер мээң-биле дугуржуп алыр. Мээң адрезим: Чадаана хоорай, Октябрь 60 чылы кудумчу, № 8 бажың, 2 дугаар квартира. БЕЛЕК МОНГУШ.

Бо чылдың декабрь 5-тен 6-же дүнезинде агроуниверситеттиң гаражындан кызыл оңнуг ВАЗ-2106 маркалыг № Б 03-30 ТВ күрүне дугаарлыг чиик машинаны оор алган. Машинаның демдектери: ийи муруу эжиктери ыйык черлерлиг, артыкы эжиктери шыймактарлыг, капот кыры база шыймактыг. Кергеп, билгеп азыдыңаан хамаатылар ол дугайында дамчыдарын, сестү чедиргери диледивис. Шаннал белекти бээр.

Дыңнадыр адрези: Кызыл хоорай, Дзержинский кудумчу, бажың № 6, квартира 2, телефону 3-62-48.

КИНО

ДЕКАБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Луна-44» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (үзаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Тигр наносит ответный удар» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Раз, два — горе не беда» 9.00, 12.40, «Пощечина, которой не было» 10.50, «И... как Икар» 14.30, 17.00, «Высоконравственная ночь» 19.30 (үзаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Курьер на Восток» 12.30, 14.20, 16.10, 18.00 (үзаткан) шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк N 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Соведи. Министрлер Чөвүлелдээ «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары
Редактор — 3-43-34
приемная — 3-34-26
оралакчылары — 3-34-17
харыысалгалыг секретарь — 3-34-92
оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР:
үлетнур — 3-34-49, 3-36-73
кедээ ажыл-агый — 3-41-16
сорбал айтырыглар — 3-36-82
культура болгаш улус өөредилге — 3-39-15
улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
ниитилел политиктиг — 3-36-25
өөредилер болгаш спорт — 3-41-23
чагаа — 3-39-03;
очулга — 3-34-38; 3-34-92;
корректорлар — 3-34-19;
ундурүкчүлер — 2-27-41;
солуун келбейн барганда — 2-32-75;
бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном ундурер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солуу неделяда 5 катап үнер. Хенчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 1003.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын нинтилел-политиктиг солуну

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

№ 218 (14718) 1991 чылдың декабрь 20, пятница Садар өртээ 20 коп.

Күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин бедидер дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Экономиктиг реформаны чорудар үе-чадада улус ажыл-агыйының ажылдакчыларының болгаш өөренгичлериниң амыдыралының өй-тавында деңнелги деткимир сорулга-биле база «Бюджетте организацияларның болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының ажыл төлевирин бедидер дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың ноябрь 15-те Чарлыының 1 чүүлүн барымдаалавышаан, ССРЭ-ниң Дээди Советтиниң доктаадыры болза:

1. чүүл. Бюджет хөрөнгилериниден акшаландырып турар организацияларга болгаш албан черлеринге айдаажыл төлевириниң адаккы хемчээлин үүрмектеп садар өртектерни 1991 чылдың апрельден эгелеп бедиткенибиле хөзбаштыг доктаатказын компенсацияны киришпишаан, 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп 342 рубль чедир бедидер.

Өске бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери күш-ажыл төлевириниң бо чүүлдүн бирги кезээнде доктаатказын адаккы хемчээлин ол сорулгаларга бодунуң акша-хөрөнгилерин тыпканының шаа-биле 1992 чылдың I кварталының дургузунда бедидер.

Чедир төлелгелерни, немелдерни, а ол ышкаш акша шагналдарын болгаш шаңнап-мактаарының эске-даа төлевирлерин шалыының адаккы хемчээлинге киришпишаан.

2 чүүл. Бүдүрүлгеден хосталбышаан, дээди өредилге черлериниң чанында аспирантурада, эртем-шинчилел албан черлеринде өөренип турар аспирантыларга, дээди өредилге черлеринге шуут кирген болгаш эки өредилгелиг студентилерге, ортумак тускай өредилге черлериниң сургуулдарының стипендиязының хемчээлин «Ажылчы чонга социал магадыладарны бедидер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 5 чүүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар бо Хоойлунуң 1 чүүлүнде доктаатказын күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлинге чүүлдештир 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп тодаргайлаар.

3 чүүл. «Ажылчы чонга социал магадыладарны бедидер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 1 чүүлүн 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп күш чок болган деп санаар.

4 чүүл. «РСФСР-де күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга хамаарышкан өскерилгелерни болгаш немелдерни киргизе чедир долу пенсия тыпсырынга четчир иниги күш-ажыл стажы барда назыхар аайы-биле тывыскан пенсиняң адаккы хемчээлин бо Хоойлунуң 1 чүүлүнде көрдүнген күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлинге чедир 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп бедидер.

Доктаатказын немелдерни киришпишаан тывыскан пенсия күш-ажыл төлевириниң айыттынган адаккы хемчээлиниден ажыг туруп болур.

РСФСР-ниң Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1991 чылдың декабрь 6.

АЛМА-АТАГА УЖУРАЖЫЫШКЫНГА

МОСКВА. Хамаарышпас күрүнелериниң кады найыралдажылгазының дугайында дугуржулганы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Республикалар Соведи декабрь 18-те хуралынга деткээн. «Ол дээрге политиктиг болгаш экономиктиг улуг кризистен үштунуп үнериниң боттуг магадылалы болуп турар» деп. Эвилел парламентизиниң Палатазының хүлээп алган медеглелинде онзалап демдеглээн.

Суверенниг беш күрүнелериниң Ашхабадка болган ужуражыышкынын чогумчалыг чугула базым кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Республикалар Советиниң хуралынга хүлээп алган ол мөдегленинге айыткан.

Алма-Атага ужуражыышкынга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң ийи палаталарының даргалары кириишкен турар ужурлуг деп түнелди депутаттар кылган. Суверенниг күрүнелер удуртукчуларының Алма-Атага ужуражыышкынының өөлүнде Республикалар Советиниң ажылын катап эгелээри чүүлдүг деп, палата кежигүннери санап көрген.

ХАЛАПТЫГ ХАМЧЫК

Мөңгүн-Тайгада—чума?..

Бо чылдың октябрь эгезинде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң шала озалаан дезиксээри болур Ак-Адыр деп черге сарлык коданынга молдургалар өлүп эгелээн. Удатпаанда, 30 ажыг молдурга кырлып калган турда Кызылдан чалаан мал эмчилери аарыгны тодарадыр талазы-биле хемчеглерни ап, аңаа удур ажылдарны сүмелээш, барган. Тус черниң органнары ынчан-на карантин чарлаар, кижи, мал-маганның ол-бо аргыжылгазынга контрольду тургузар дугайында чүгааны эгелээн турган.

Ынчалзажок ийи ай эрткенде, чамдык тарылга-профилактика хемчеглерни ап келзе-даа, аарыг арт-сынарны ажып, Барлык-Бажы деп черге, кышкы уеде хой мал-маганны туралаа апаар черге чеперел эгелээн. Өлген малдың (ам дээрезинде чүгле сарлыкта) саны үш чүс чоокшулаан, а херек кырында хүү чоннуубиле кады каш апарганын кым-даа билбес. Өлген сарлыктарның сеги кызыгаар ындында, Моол иштинде белен чыткылаар. Бо хире хелбереп келген таварылгада Алма-Атадан специалистерни чалап эккеп, аарыгны ылаптыг тодарадырының хемчеглерин алган.

Баштайгы үезинде аарыгны та шын эвес тодаратканы ол чүве, ынчангы сүмелер ёзугаар тарылганы чорударга, тарып каан бызаалар удавазанда кевин-биле кырлып туруп берген.

Сөөлүг барган специалистер аарыгны чума!! деп тодаратканы. Ынчалзажок оон ылаптыг бадытказын улуг теп-терге тускай шинчилелдерни дузазы-биле бөөр үжурлуг.

Чума. Бо коргунчуг хамчык дугайында хөй-ле чугаа чоруп турар-даа болза, оон дугайында тодаргай эки билир кижилер эмчилерден акыда ховар боор. Ынчангаш маңаа республикада чумага удур станцияның специалистериниң тайылбырын киргээли. Кижиге халдаар чума бактериялардан тыптыр. А мал-маганның, ыттың халдавырлыг аарыы болур чума вирус микробтарындан тыптыр. Ол станцияның специалистери Мөңгүн-Тайга районга кижи чумазынга хамаарыштыр шинчилелдерни 60 чылдардан бөөр чорудуп келген болгаш амгы уеде ол аарыгның аңаа тыптып, неперей бөөрингге байдалдар чогун бадыткап турар. Ынчалзажок мал чумазының девиш-биле өске аарыгларның, оон иштинде кижиге база дээп болур халдавырлыг аарыгларның тыпты берип болурунуң сезинин айтып, хыналда-шинчилелдерниң идепкейжидериниң чүгулазын айыткан.

Ийи ай ажыг уеде өөскүп, неперей келген аарыг (мал эмчилериниң аразында ол чүү деп аарыг чүвел деп маргылдаа ам-даа үзе шинтпирлеттинмээн) тус черниң чурттакчы чонунда, районнуң, республиканың чогуур органнарында улуг дүвүрелди доюлдурбушаан. Баштайгы үезинде-ле озалаан дезиксээрге илереп келген турда, аарыгны таратпас талазы-биле боттуг хемчеглерни ап, билдилиг специалистерниң арга-сүмезин алган, аарыгны шын тодараткан, эмнээриниң дээштиг хемчеглерни чоруткан турган болза, мынчаар хелбереп, айыл-халап ышкаш хемчээлге чедирбейн барып болур турган.

Амгы уеде республиканың Министрлер Чөвүлели тускай докталды хүлээп ап, карантин чарлаар, аргыжылганы кыыырар, хыналданы күштелдирер хемчеглерни айыткан.

Оңзагай байдалдар тургустунуп келгенде кымның кандыг хемчеглер альгыл, хүлээлгелери чүү болурун деп айтырыг шагдан бөөр тургустунуп келзе-даа, бо таварылга бистиң белен эвезинисти, олутпай, херекке албас чоруувусту база катап көргүзүп турар-дыр.

Мижит-оол САЯ.

(«Шынның» корр.).

ПРЕЗИДЕНТ ЧЕРЛЕ ХЕРЕК

Бурунгу хүнгү хуралга Тыва Республиканың Дээди Советиниң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы **Н. А. Ондар** президент статузунуң дугайында болгаш президент сөөгүлдээриниң организастаар талазы-биле хоойлулар төлевилелдериниң дугайында кылган илеткелинге мурнуку сессияга бо айтырыгны чугаалажып турда киргеи санал-онаддарны маңаа барымдаалаан дээрзин демдеглээн.

Илеткелчи Президент эрге-чагыргазының эргежок чугулазын айыткышаан, ол дээрге ажыл-агый айтырыгларын шинтпирлээр күүсекчи эрге-чагырга болур деп онзалаан. Үк албан-дужаалды киирген соонда эрге-чагырганың күрүне аппарады бөдүүчүүр, ажылдакчыларының саны кызырлыр.

• • •

Сессия ажылының баштайгы хүнүнде Тыва Республиканың Президентизиниң, оон сөөгүлдээриниң дугайында хоойлу төлевилелдерин чугаалашканын номчукчулар билир. Ол айтырыга хамаарыштыр илеткел доозулган соонда, санал-онал солчулгазы эгелээн.

Тывага Президент албан-дужаалын киирери-биле холбашкан айтырыгны республиканың улус депутаттары мооң мурнунда сессияга база чугаалашкан дээрзин сөөгүүчүлер билир. Президент база оон сөөгүлдээриниң дугайында хоойлуну ажылдап кылып, сайгарып, чугаалажып көөрү-биле сессияга киирип келгени бо. Президент албан-дужаалынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын сөөгүкчүлер чагаа дамчыштыр илередип, редакцияже чорудуп турар болганда, улус депутаттарының аңаа хамаарылгазын, оларның бодалдарын, санал-онаның билип алыры черле чугула. Ынчангаш үк төлевилелдерге хамаарыштыр чугаа кандыг болганын көрүп көрээлидер.

Депутат **А. И. Семёновтуң** «төлевилелдерни доктаамал комиссияларга база чугаалашкан болгай бис, ынчангаш саналдарны нызыгаарлаза кандыгыл?» деп чугаалаанын ышкаш, ол төлевилелдер-биле депутаттар база таныш. Семеновтуң бодунуң бодалы аңаа хамаарыштыр кандыгыл? Президент албанын ол деткип турар, Тыва Республикага ол албан-дужаалды киирер деп турары-биле чөпшээрежип турарын депутат саналынга дыңнаткан.

«Президент сөөгүлдээриниң хуусаазы, үезин, оон чамдык бүрүн эргелери, кандыг дылдарга чугаалаар кижи президент болурул, оралакчы президентиниң назы-харыы...» диген айтырыгларны долгандыр санал-онал солчулгазы болганы — ол чүүлдер, байдаллар оларга хамаанчок эвес дээрзин көргүзүп турар. Оон адырда «Президент кижи депутат болур бе, болбас бе?» Ындыг айтырыг база бар.

Бистиң республикага Президент албан-дужаалын санал берген депутаттар чүүлдүгүнүп, деткип турар, хоойлу төлевилелдерин чугаалажып турары-даа аңаа үндезилеттинген болгай. Ынчаарга депутат **Г. Я. Эпп**тиң бодалы өскелериниңден каржып турар. Оон санап турары-биле алырга, бистиң республикага амгы байдалдарда, Президент албан-дужаалын киирери ындыг-ла онза чугула эвес боп турар.

Улуг-Хем райондан депутат **А. Д. Тюлюштуң** бодалы аңаа удурланышкак. Ол — Тывага Президент херек деп чугаалаан. Ону депутат дараазында чүүлдер-биле бадытказ тайылбырлаан: чүл дээрге оон билип, дыңнал турары-биле алырга, чоннуң улуг кезии Президент биске херек деп турар. Ажыкчарлыг бо үеде эрге-хүлээлгези күштүг албан-дужаал эргежок чугула боп турарын ол чамдык чүүлдер-биле тайылбырлаан. Бот-догуннаан республиканың эрге-ажылын каяа-даа камгалаар кижи херек, ынчангаш айтырыгны узамдыктырбайн, дүрген шинтпирлээриниң чугулазын чугаалаарга, зал оңу чүүлдүгүнүүшкүн-биле хүлээп көрдү. Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы **К. А. Бичелдей** үстүнде ол бодалды деткивишаан, айтырыгның политиктиг талазын, ужур-утказының дугайын Делегей практиказындан алгаш көөрге, президент албан-дужаалын киирер чорук күрүнениң конститусчу болгаш политиктиг тургузуун демократчыдарының бызазы болур. Ынчангаш Россияга-даа, мурнуку Эвилелдиң өске-даа республикаларынга база РСФСР-ниң автономнуг республикаларынга-даа үк албан-дужаалды киирип турар. Президент-даа, оралакчы президент-даа чазак баштаарын көрүп турар деп, илеткелчи уламчылаан. Ынчангаш президент кижи чазак кежигүннерине, министрлерге, күрүне комитеттериниң даргаларынга хамаарыштыр кадр ажыгырларын бот-тускайлаң шинтпирлээр, ынчалза-даа республиканың Дээди Советиниң-биле дугуржур.

Президентиниң хар-назынынга хамаарыштыр база илеткелчи чугаалаан. Даштыкы күрүнелериниң дуржулгазын өөренип көргеш, санап турары болза, бистиң республиканың президентизинге 35 хардан 60 харга чедир

• • •

Санал берген чамдык депутаттар «Президент база оралакчы президент улус депутады боол болур бе?» деп айтырыгга хамаарылгазын базза илереткениер. Кандыг-даа деңнелдиң Советиниң депутады болбас үжурлуг деп бодалдар база киргеи. Депутат **Б. К. Шомбуң** сөс алгаш, президент сөөгүлдээриниң дыка аткаарлаттайн, чоокку үеледе — келир чылдың февраль, март айларда эрттирзе кандыгыл дээрзин саналдаан. Улус депутаттарынга сөөгүлдээр эртип турда, оон үзамдыгып туруп бээри, республиканың экономиказынга эллэн салдарлыг болу бээр деп бодалын ол аңаа дүүштүр илереткеи.

• • •

Декабрь 18-те дүштеки чапсар соонда, Тываның хөй национадлыг чурттакчы чоннуң моон сөөгаарты эмыдырал-чурттаалгазынга, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, оон бот-догуннаашкынын быжыглаарынга улуг үжүрдүзалыг болган турар хоойлулар хүлээп алдынган. Ол болза «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында» болгаш «Тыва Республиканың Президентизиниң сөөгүлдээриниң дугайында» хоойлулар-дыр. Оларны хүлээп алырынга чедир депутаттар хүн чурумунуң дараазында элээн каш айтырыгларын чогумчалыг шинтпирлээннер. Чүге дээрге оларның төлевилелдеринге хамаарыштыр кииртинген санал-онаддарны өөренип көрүп, чедир ажылдап кылыр ужурлуг эдилге комиссиязының салдынган сорулгазын күүседип четтикпээнинден төлевилелдерни чүүлдер аайы-биле сайгарып, хүлээп алырын кезек сөөгаарлаткаш, депутаттар хүн чурумунуң үшкү айтырыынче киргеи.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы **К. А. Бичелдей**, Тыва Республика-болгаш Моол Арат Республиканың аразында кады ажылдажылганың түнел документилериниң дугайында дыңнадыг кылган.

— Моол Арат Республика-биле кады ажылдажылганың документилериниң ужур-утказы болгаш эчис сорулгалары-биле депутаттар таныш болур ужурлуг, чүге дээрге олар сессияның материалдарында коштунган болгай — деп, ол чугаалаваш, бо чылдың ноябрь 5-6 хүнеринде Тыванын парламент делегациязының Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайга чоруп тургының үезинде чедип алдынган дугуржулганың кол чүүлдерин депутаттарга улам тодаргайлап, оларны хүлээп алганының эргежок чугулазын демдеглээн. Документилер бодунуң үезинде республика солуннарынга чырыттынган турган болганда, оларны номчукчулар база билир ужурлуг. Ол дээрге «1991-1992 чылдарда Тыва Республиканың Дээди Советиниң-биле Моол Арат Республиканың Биче Хуралының аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулганың протоколу», «Экономиктиг кады ажылдажылга дугайында тывамоол угуулга» болгаш «Культура болгаш эртем талазы-биле кады ажылдажылга дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели биле Моол Арат Республиканың чазааның аразында чөпшээрежилге» дир. Үк документилерде кожа чурт-биле кады ажылдажылганың кол угланышкынары айыттынган болгаш олар амдан-на ажылдап эгелээннер. Чүгле үндүр, кииир соөртүлгелерге кызыгаар каайлызының чурумун ам-даа чедир ажылдаар апаар. Ол соөртүлгелериниң негелделериниң ийи талага хамаарыштыр деп эвес болурун, оларның биске ажыктыг эвес болурун болдурбас ужурлуг бис. Кандыг-даа хынала, контроль чок удур-дедир садыглажыышкыннар база турбас ужурлуг.

Ынчангаш ол документилерге даянып, Моол Арат Республиканың биске кожа аймактары-биле харылзаалларны тудуп, кады ажылдажылгаже кирерии К. А. Бичелдей депутаттарга саналдаан. Ол бүгү кады ажылдажылга документилер-биле быжыглаттынган турар ужурлуг, аас-биле кылдынган аазаашкыннар ёзугаар кады ажылдажылга алызында барып удур-дедир буруудадыышкыннарга, чөрүлдээлерге чедирип болур. Ол документилерниң күштүг болуп келири, биске ажыктыг болуру оларны бистиң боттарывыстың кандыг боттуг ажыл-херектер-биле быжыглаарывыстан хамааржыр деп, Дээди Советтиң Даргазы бодунуң чугаазын түнзээн.

Депутаттар үк документилерни чаңгыс үн-биле деткээн.

«Кызыл» агрофирманың директору депутат **А. И. Семенов** Моолдуң ийи аймактары-биле ооң удуртканы фирманың дөрт харылзаалар тудуп, кады ажылдап турарын чугаалаваш, оларның чогумчалыг чорудулгазынга туруп кээп турар шаптараазыннарының дугайында чугаалаан. Ылаңгыя кызыгаар каайлызының айтырыгларын дүрген шинтпирлээриниң эргежок чугулазын айыткан. «Сүмбер-Уула» совхозтуң директору, депутат **П. С. Кара-Сал** база санал киргеи.

Баштайгы айтырыг талазы-биле эдилге комиссиязының ажылының доозулбаанындан депутаттар хүн чурумунуң ийиги айтырыынче киргеи. Тыва Республиканың Дээди Советиниң докталмал комиссияларын эде тургузарының дугайында дыңнадыгны Дээди Советтиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** кылган:

— Бо чыыштың баштайгы сессиязының болганындан бөөр чээрби ай эрткен — деп, ол чугаазын эгелээн. — Эвээш эвес алылдар кылдынган, ынчангаш оларның кандыг үре-түнелдиг, ажыктыг болганының дугайында түнел үндүрүп болурунуң бүгү барымдаазы бар. Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазының эрги тургузуун чаартырын үе иеген келген. Ындыг болганда ол өскерилиишкиннер хамыктың мурнунда Дээди Советти, оон Президиумунуң ажылын улам дээштиг, үре-түнелдиг боддурарывче үгданган болур ужурлуг. Дээди Советтиң комиссияларынга депутаттарның киржилгези экитура чорукка үндезилеттинер ужурлуг. Бир эвес мооң мурнунда Дээди Советтиң кежигүннериниң санын дөмей комиссияларга чарып, депутаттарны оларга деңнеп үлештирип, соөгүп турган болза, ам ындыг чүве турбас. Депутат бүргүзү бодунуң ажылдаксаан комитединге, комиссиязынга ажылдаар.

Комиссияларны ажылагый адырларының аайы-биле тургузуп турган принциптерден ойталап, ажылдың кол-кол угланышкынарын ажыглаары көрдүнүп турар. Ынчангаш амгы үеде бар бооп турар он бир комиссияның орнунга алды комитетти тургузуп, мандат комиссиязын арттырары көрдүнүп турар. Оон-биле кады Дээди Советтиң Президиумун база өскертир апаары чугаажок. Аңаа Дээди Советтиң Даргазы, оон ийи оралакчызы болгаш комитеттер даргаларындан аңгыда депутаттар бөлүктериниң, бөлүглежиишкиннериниң төлээлекчилери ийи депутатты база киирер. Кылыр бодап турар өскерилиишкиннерниң кол-ла сорулгазы — Дээди Советтиң ажылын улам үре-түнелдиг, дээштиг болдурары, депутаттарны кандыг-бир диспетчерлер азы негекчилер, дилеңнекчилер эвес, а политиктиг ажылдакчылар болдурары деп, М. С. Козлов бодунуң чугаазының түнелинде база катап онзалап демдеглээн.

Оон соонда, депутаттар **А. М. Маркс-оол, З. Н. Сат, А. И. Ванжа, В. С. Салчак, С. И. Ильенков, Б. Т. Санчи, К. Т. Куулар, Г. Я. Эпп, П. С. Кара-Сал, В. Г. Вальков** олар айтырыгларны салып, чамдык таварылгаларда боттарының санал-онаддарыы киирген. Айтырыгның сайгарылгазы оон-биле доозулбаан, ол ам-даа уламчылаар.

Кезек хостуг үе тыптың келгенин ажыглап, депутаттар эллэн каш организастыр айтырыгларны шинтпирлээннер. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **Ш. Д. Ооржактың** саналы-биле мооң мурнунда Тыва Республиканың Айыыл чок чорук комитеди деп турган, ам Тыва Республиканың Федералдыг айыыл чок чорук агентствозунуң директорунга өске ажылче шилчип чоруткан **В. Н. Федосеевтиң** орнунга Ч. А. Удумбараны бадылаан.

Дараазында депутаттар Барыын-Хемчик районнуң улус судунуң судьязынга Н. С. Ибатулинни, Бии-Хем районнуң улус судунуң судьязынга Е. К. Ондарны бадылаваннар.

«Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында» болгаш «Тыва Республиканың Президентизиниң сөөгүлдээриниң дугайында» хоойлулар төлевилелдерни чедир ажылдап кылыр эдилге комиссиязының өөрүнээзинден депутат **К. Д. Бичe-оол** сөс алган. Сессия хоойлу төлевилелдерни чүүлдер аайы-биле сайгарып көөрүнче киргеи. Бо талазы-биле санал-онаддарын депутаттар **Б. С. Нурзат, А. В. Марцеха, Г. Ч. Ширшин, В. Д. Тавбериндзе, Н. А. Ондар, Г. Я. Эпп, В. Г. Вальков, С. М. Достай, А. Н. Шулепов, М. С. Козлов, Б. К. Шомбуң, А. А. Каадыр-оол, С. И. Ильенков, Ч. Б. Мөңгүш, К. А. Маспык-оол, К. Д. Будук-оол, В. П. Урванцев**, улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң даргазы **Ю. П. Слободчиков**, Тыва Республиканың юстиция министри **Ю. Т. Сталоол** олар киргеннер.

Депутаттар айыттынган хоойлу төлевилелдерни оларны хүлээп алган үезинден күштүг болдурарыны, ындыг дугайында доктаалдарны хүлээп алганнар.

Тыва Республиканың Президентизиниң сөөгүлдээриниң кажан эрттирериниң дугайында айтырыгны сессияның дараазында ажыл хүнеринде чугаалажыр деп дугурушканнар. Ындыг чугула хоойлуларны хүлээп алганы-биле сессия бодунуң бирги хүнде ажылын доозукаан.

ЧУРУКТА: сессия ажылының үезинде.

100 ЧЕДИР АП ЭГЕЛЭЭН БЕ?

Дүүн редакцияже бир садын алыкчы телефоннаан. Ол Кызыл хоорайның аъш-чем магазиннеринде ногаан горошек, чечевица дээш ышкаш бараанларны ой-чижек чокка садып ап турарын дыннаткан. «Бир кижи 100 банка ногаан горошек алдым» деп, ол чугаалады.

Бо талазы-биле тодаргай медээ алыр дээш, Кызылдың «Аъш-чем садыы» деп арендалыг каттыжышкынның директору Н. М. Гуркина-биле харылзаштывыс:

— Бо бараанларны нормалаары дыка берге. Ынчалза-даа магазиннерде эртир бербезин кызыдып турар. Хөйүү алыр дээн кижи кандыг-даа аргазын ажыглаптар: катап-катап оочурлаар азы чоок кижилеринге саттырып алыр дээн ышкаш. 100 банка чедир садып турганының дугайында медээ бисте кирбээн. Мындыг бараанларга норма-чижек тургузарын хооркүүском шинтирлээр. А хлеб, сүт, далган кылыгларының болгаш еске-даа нормалаар чемнериң даизының магазиннерде аскан.

Сөөлгү үеде садып алыкчыларның дувураашкинин (ажиотаж) бар-чок бараанларның курлавырын делгиирлерден арыдыр «чылгаткан». Улус херектиг-херекчок-даа дивейн, таварышканна чүвезин арттыр-арттыр саткаш, шыгжап алгылаан. Ам база өртек өзүлдезиниң дугайында дувураашкин курлавырлаттынарынче кижилерни чыгапкан.

Бистиң корр.

Бот-догуннаан Тываның улусчу намының тургузукчу конференциязының МЕДЕГЛЕЛИ

Бистер национал катап тургустуунуушкун, экономиктиг база утаан-бодал талазы-биле чаартыныышкын дээш, Тыва Республиканы федерацияның долу үнелиг болгаш дең эргелиг кежигүнү, бот-догуннаан күрүнелериниң база делегей шинтилежилгезиниң төлептиг киржикчизи болдурар дээш бүгү демократтыг күштерни база шимчээшкиннерни, хөйниити организацияларын, күрүне органнарын болгаш ажыл-агый тургузугларын сырый каттыштырар идеяның талалакчылары болгаш ол талазы-биле бир эпсеткилдиглер. тургузукчу конференцияга Бот-догуннаан Тываның улусчу намы (БТУН) тургустуганын чарлап тур бис.

Намның соруглазы болза Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарының база камгалаарының үндезинниге эрге-хоойлулуг күрүневи тургузарынга идепкейлиг киржири болур. Бистиң намывыс — үндезин демократчы чаартылгаларның болгаш социал деңнелгенин талалакчыларының шинтилел-политиктиг организациязы. Ниити кижи төрелгетенниң үнелиг үүлдери ажыл-агыйларының болгаш күрүневи эрге-ажыктарындан артык эргелиг туразы дээш ол туржур, политикага, экономикага база утаан-бодал талазы-биле хөй янзылыг чоруктуу быжыглаавы дээш демисежир.

Намның идея-теоретиктиг үндезини ада-чурттуң болгаш делегейниң ниитилеелполитиктиг бодалының, социал-демократиякың база социал-реформизмниң чедип алганы оң эки үүлдери болдур.

БТУН бодунуң хүрээлелгезинге аныяктың ажыглыын ажыгыны, арат ажыл-агыйларының болгаш фермерлериниң, интеллигенциязының, шажың ажылдакчыларының, студентилериниң болгаш сургуулдарның төлээлекчилерин аймак-сөөгү, шажың-чүдүлгези, эр-херээжени, социал уягы болгаш байдалы хамаан чокка эки тура өзүзу-биле каттыштырар.

Нам бодунуң Программазында болгаш Уставында үндезилеп, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын шынгыы сагып ажылдаар. Ол демократтыг централизм принцибин хүлээп көрбейн турар, нам демократтыг хамаатының чөпшээрежилгезин, эки тура өзүнүң база бодунуң кежигүннериниң дең эргелиг чоруунук принциптерин удуртулга болдурар, күүлүзешиниң кандыг-даа хевирлеринге база олу суртаалдаарынга удур.

Нам политиктиг ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарының база камгалаарының соруглазын салып, РСФСР-ниң Дээди Советиниге болгаш Президентизинге эки тура-биле дамчыдып берген эргелериниден ажыда, бодунуң девискээринге Тыва Республиканың хоойлулары дээди күштүг болур деп санап турар; РСФСР-ниң Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын, федеративтиг чаа керээни болгаш республиканың чурттакчыларының эрге-ажыынга хамааржыр өске-даа нормативтиг-эргехоойлу документилерни ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга бүгү деңнелдерниң Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш жамаатыларының калбаа-биле киржири дээш туржур. Тыва Республиканың бот-догуннаан эргелерин кызамдап турар РСФСР-ниң хоойлуларының, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарының күштүг болурун бистиң республиканың Дээди Советиниң азы Президентизи тур соксадын болур дугайында үүлдерни Тыва Республиканың Конституциязынга киирерин чедип алыр дээш нам ажылдаар: Тыва Республиканың Россияның федеративтиг түрүнезинниң долу эргелиг тургузукчуларының бирээзин болганда, делегей харылзааларынга бот-тускайлаң субъект болуп турар. РСФСР-ниң Президентизиниң төлээлекчизиниң албан-ажылын республиканга турузарынга шүүт удур бис. Бо талазы-биле база черни хуу өнчү болдурарының дугайында айтырыгга хамаарыштыр республиканга референдум эрттирер ужурлуг.

Экономика талазы-биле ажыра, бистиң намывыс үндезин экономиктиг реформаларны чорударынче угланыышкынны, улус ажыл-агыйы хөй тургузуглуг база оңчү хөй янзылыг болурун, ажыл-агый чорударының чамчылчаан арталарын катап тургузарын, бодамчалыг хуужудулганы болгаш хууда бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганың хостуг болурун деткип турар. Ол экономикага даштыкы капитал салыышкыннар кылырын, даштыкы чурттар-биле кады бүдүрүлгелер тургузарын, делегей туризмин хогжүдерин болгаш кады ажылдажылганың оскеда хевирлерин деткиир. Бүгү бүдүрүлгелер төнчү продукцияны алыр ут-шиглиг болур ужурлуг. Бойдусчыг эт күрлавырларын чоп эвес ажытлаарынга база тетчеглээринге шинтирлинбиле удурланыл. Тыванын онзагай үнүштерин болгаш ан-мемин, бойдузун камгалаары дээш туржур бис. Экономиктиг нарын айтырыгларны чурттакчы чонун амыдырал деңнелиниң кудулаарының күсели-биле шинтирлеп болбас деп медегленип тур бис. Күрүне пенсионерлериниң, чедиимес болгаш хөй уругларлыг егелүлелериниң, студентилериниң база сургуулдарның социал камгалалын магадылаан турар ужурлуг.

Республиканың угаан-бодал амыдыралынга хамаарыштыр нам болза мөзүдүүш чок чоруктуң кедерелинге, кем-херек үүлеминиң өзүлдезинге, күүзелдги болгаш самыын чүүлдерни сурталдаарынга удур туржур, ол бүгү келир салгалдарның кадыынга болгаш амыдыралынга кыйанныг болуп турар. Республикада чурттап чоруур бүгү улустарның чаагай чанчылдарын болгаш өзүлалдарын катап тургузарының арга-зы-биле угаан-бодал амыдыралын өзүлүг-ла чаартырынче бүгү-ле соңуургалдыг партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш каттыжышкыннарның, оларның иштинде шажың-чүдүлге каттыжышкыннарының, күрүне органнарының база калбак хөй-ниитиниң күжеишкиннерин каттыштырар дээш бүгү хемчеглерни нам ап чорудар.

Национадлар аразынга харылзаалларга нам болза кижи бүрүзүнүң национал чоргаарадың болгаш төлептөзүүн хүндүлээри база хоойлу өзүгаар камгалаары дээш, бистиң республиканың бүгү улустарының дылын, культуразын, чанчылдарын болгаш өзүлалдарын, шажың-чүдүлгезин улам ынай хөгжүдүп сайзырадырынга чогумчалыг байдалдарны тургузары дээш туржур.

Улус өөредилгезин, кадык камгалалын, культураны болгаш уран чүүлдү, бүгү социал адырны күрүнеин талазындан четчири-биле ажыландырарының дугайында, ук адырның ажылдакчыларының амыдырап-чурттаарынга база ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузарының дугайында хөй-ниитиниң негелдезин БТУН деткип турар.

Аныяктар дугайында республика Хоойлузуун хүлээп алыры чугула деп нам санап турар, ажаа аныяктарның билиг-мергежил чедип алыр база ажылдыг болур, бажың-балгат-биле хандыртынар эргелерин боттандырарын күрүнеин магадылаарын айтыр ужурлуг.

Бодунуң сорулгаларын чедип алыр дээш, Бот-догуннаан Тыванын улусчу намы республиканың инитилел-политиктиг амыдыралынга — тоонуң ортузунга бодунуң идеяларын сурталдаарының, Советтерниң улус делутаттарының соңгулдаларынга киржирииниң аргазы-биле, эрге-чагырга болгаш башкарылга органнарыиче бодунуң төлээлекчилерин идип ундурериниң, оларны дамчыштыр бодунуң политиказының чорударының аргазы-биле идепкейлиг киржир — бо бүгү бистиң намывыстың парламент партиязы болур будуштуун көргүзүп турар.

Тывада, ооп дашкаар база даштыкыда бүгү-ле демократтыг партиялар, шимчээшкиннер болгаш каттыжышкыннар-биле нам кады ажылдажылганы чорудар.

Тургузукчу конференция Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының I съездизин (ол 1992 чылдың эгезинде болур) белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитетти тургускан.

Медеглелди Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының тургузукчу конференциязынга 1991 чылдың декабрь 14-те хүлээп алган.

ТОКАНЫ ЧОГААЛЧЫ ДЕП САНААР БЕ?

Дириг чораан үезинде Салчак Калбакхөрекович Тока партияның, күрүнениң чоску ажылдакчызы, республиканың улустуң чогаалчызы деп сананыр чораан. Ол дег алдар-аттыг кижи ховар турган. Харыпдаа Совет Эвилелиниге турукчук, делегейге сурагжый бергеннинге тыва чон чорташарланып-даа чораан.

Кажан эде тургустунуушкун бистиң чуртувуска эгелеп, ажык-чарлыг чорук, демократия бодунуң бүгүн эргелерин холга алган үеде Тывага болган репрессия чылдарында чүс-чүс актыг кижилер амыдыынган чарлып, боолаглып, шинттирип кара хиченкке чыгадып чораанны илерээн, Ажаа бүрүүлүг кижи кымыл? Бо бүжар кем-херек үүлгединиң хартаачызы Тока турган деп республиканың «Мемориал» ниитилелиниң кежигүннери санап келген. Шынап-ла, Тока ажаа бүрүүлүг бе дээрзин хоойлу өзүгаар бадыткаан өзүлүг барымдаа бөгүнге чедир тодаратпаан. Ол талазы-биле тускай комиссия ажылдап турар.

Шак мындыг шинтирлеттинээн чоруулдээдиг, маргылдаалыг айтырыгларның түнелинде С. К. Токаның төрүттүнгенинден бээр 90 чыл оюн республиканга демделген эртирери база-ла дүвүренчит айтырыг турган. Бир эвес ол политиктиг частырыгларны кылган-даа болза, чогаалчы кылдыр чүге демделген болбас деп? Ынчангаш республиканың Пушкин аттыг библиотеказының национал чогаал болгаш чурттынгнел кылдызы Тываның улустуң чогаалчызы, Сталин аттыг күрүне шаңналының лауреады С. Токаның төрүттүнгениниң бээр 90 чылынга үткүзүгүр. «төгерик стол» артынга ажык чугааны эртиртеп. Ажаа чогаалчылар, эртемденнер, журналистер, башкылар болгаш «Мемориал» ниитилелиниң болук ажылдакчылары киришпеп.

Тока ылап-ла чогаалчы бе, оон чамдык чогаалдарын еске киижилер биизээн дээр, ол шын бе. Токаны тыва чогаалдың үндезилекчилериниң бирээзи деп санап болур бе, ажаа чогаалчы болурунуң салым-чаяаны турган бе, ол партия, күрүне ажылдарының өскү ажылдакчызы болбушаан, улуг эрге-дужаалга ажылдап турганыдан оон номнарын хөйү-биле парлап турган эвес бе, бир эвес ол чонуң дайзыны болза, ол чогаалчы болуп артар бе, ынчангаш ону чогаалчы деп санаар бе дээн чижектиг дүүренчит айтырыгларны номчукчулар библиотека ажылдакчыларындан ассибиле болгаш бижимел-биле айтырып турар дээрзин бирге категориядың библиотекары Майя Салчаковна Маадыр чылганнарга дыннаткан, республиканың автордарлыг кижилериниге турескаткан ужуражылгаларны организастап турарын демделээн. С. Токаның чогаал ажылынга хамаарыштыр таймылбырлыг оларымчалыг чугаалап, чылганнарга таныштырган.

Маадыр моны база немей чугаалап каар апаар. Пушкин аттыг библиотека С. К. Токаның төрүттүнгенинден бээр 90 харлаапынга турускаадыын «Чогаалчы болгаш үе» деп делгелгенин кылган. Ында чогаалчының драматургия, проза, публицистика, чогаал ажылдары ангы-аңгы кылдыр делгеттинген. Көл черин оон сураглыг «Араттың сөзүн» деп үш кезек ному эөлеп турар. Ол делегейниң 23 дылдарында очулдуртунган. Ол ышкаш бодунуң үезинде республика солуннарынга бижип турган чугула айтырыглар кедүрген материалдары база бар. Ол хөй санныг чогаал ажылдарын көргеш, канчап чогаалчы болуп артпас боор деп бодал кижилерге чайгаар-ла төрүттүнүп келир. Ынчангаш Токаның чогаал ажылынга хамаарыштыр ажык чугаа үезинде чамдык кижилерниң саналдарын, бодалдарын маңаа кысказы-биле киирер болдум.

Кызылдың күрүнеин пединститудуунуң дыл, литература башкызы, чогаал критиги Доржу КУУЛАР:

— С. Токаның төрүттүнген хүнүн эрттирер бе, азы эрттирбес бе деп айтырыг тургустунуп турган. Эрттирер, демделээр апаар. Демделээр дээн кижилер мында чыглып келген-дир. Шынапла, сөөлгү үеде Токаны долгандыр хөй-ле билдинмес айтырыглар кодурлуп чоруп турарын билир бис. Ынчалза-даа С. Токада чогаал талазы-биле талант бар бе деп айтырыг салдынып турар. Ажаа харыым: бар! Салым-чаяан бар болгаш чогаалдарны биске арттырып каан-дыр. Ол чогаал талазы-биле тускай эртем чок. Ынчалза-даа, ол чонуң амыдыралын, төөгүзүн коңчуг эки билир, ону чедип дылдың дузазы-биле дамчыдып шыдаан.

Оон-биле кады Оюн Курседи, Иргит Шагдыржап, Чымба, Седип-оол болгаш өскелер-даа кады ажылдап, чурттап чораан-дыр. олар үүге чогаалдар бижиинниг! Үүге дээрге, оларда чогаалчы болурунуң салым-чаяаны чок турган, а Токада бары ол-дур. Тока тыва бижик дүрүмнерин коңчуг багай билир, грамматика, стилистика талазы-биле улуг дузаны ажаа Самба-Люндуп, Чадамба чедирип турган. Ол ышкаш чогаалчылар Ю. Кюнзегеш, М. Кенин-Лопсан, С. Пюрбю, А. Пальмбах олар Токаның номнарын редакторлап турганнар. Оларның чугаазы-биле алырга, Тока ёзулуг чогаалчы турган. С. Токаның чогаалдарын институтта, школаларда өөренип турар, үүге дээрге оон политиктиг частырыглары барда болза, тыва кижилерниң ажыдыралын, төөгүзүн тоожуп турар. Маңаа тыва улустуң «олген кижиниң бажын ковашпатпас» деп бурунгу үлегер чугаазын утпас ужурлуг бис. Токаның Уруде Кандан, Чүргүй-оол Хомушку, Лопсанчап, Кудажы дугайында чогаалдарын дээш демисежир.

Намның идея-теоретиктиг үндезини ада-чурттуң болгаш делегейниң ниитилеелполитиктиг бодалының, социал-демократиякың база социал-реформизмниң чедип алганы оң эки үүлдери болдур.

БТУН бодунуң хүрээлелгезинге аныяктың ажыглыын ажыгыны, арат ажыл-агыйларының болгаш фермерлериниң, интеллигенциязының, шажың ажылдакчыларының, студентилериниң болгаш сургуулдарның төлээлекчилерин аймак-сөөгү, шажың-чүдүлгези, эр-херээжени, социал уягы болгаш байдалы хамаан чокка эки тура өзүзу-биле каттыштырар.

Нам бодунуң Программазында болгаш Уставында үндезилеп, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын шынгыы сагып ажылдаар. Ол демократтыг централизм принцибин хүлээп көрбейн турар, нам демократтыг хамаатының чөпшээрежилгезин, эки тура өзүнүң база бодунуң кежигүннериниң дең эргелиг чоруунук принциптерин удуртулга болдурар, күүзелдэшиниң кандыг-даа хевирлеринге база олу суртаалдаарынга удур.

Нам политиктиг ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарының база камгалаарының соруглазын салып, РСФСР-ниң Дээди Советиниге болгаш Президентизинге эки тура-биле дамчыдып берген эргелериниден ажыда, бодунуң девискээринге Тыва Республиканың хоойлулары дээди күштүг болур деп санап турар; РСФСР-ниң Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын, федеративтиг чаа керээни болгаш республиканың чурттакчыларының эрге-ажыынга хамааржыр өске-даа нормативтиг-эргехоойлу документилерни ажылдап кылырынга болгаш хүлээп алырынга бүгү деңнелдерниң Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш жамаатыларының калбаа-биле киржири дээш туржур. Тыва Республиканың бот-догуннаан эргелерин кызамдап турар РСФСР-ниң хоойлуларының, Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыктарының күштүг болурун бистиң республиканың Дээди Советиниң азы Президентизи тур соксадын болур дугайында үүлдерни Тыва Республиканың Конституциязынга киирерин чедип алыр дээш нам ажылдаар: Тыва Республиканың Россияның федеративтиг түрүнезиниң долу эргелиг тургузукчуларының бирээзин болганда, делегей харылзаалларынга бот-тускайлаң субъект болуп турар. РСФСР-ниң Президентизиниң төлээлекчизиниң албан-ажылын республиканга турузарынга шүүт удур бис. Бо талазы-биле база черни хуу өнчү болдурарының дугайында айтырыгга хамаарыштыр республиканга референдум эрттирер ужурлуг.

Экономика талазы-биле ажыра, бистиң намывыс үндезин экономиктиг реформаларны чорударынче угланыышкынны, улус ажыл-агыйы хөй тургузуглуг база оңчү хөй янзылыг болурун, ажыл-агый чорударының чамчылчаан арталарын катап тургузарын, бодамчалыг хуужудулганы болгаш хууда бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганың хостуг болурун деткип турар. Ол экономикага даштыкы капитал салыышкыннар кылырын, даштыкы чурттар-биле кады бүдүрүлгелер тургузарын, делегей туризмин хогжүдерин болгаш кады ажылдажылганың оскеда хевирлерин деткиир. Бүгү бүдүрүлгелер төнчү продукцияны алыр ут-шиглиг болур ужурлуг. Бойдусчыг эт күрлавырларын чоп эвес ажытлаарынга база тетчеглээринге шинтирлинбиле удурланыл. Тыванын онзагай үнүштерин болгаш ан-мемин, бойдузун камгалаары дээш туржур бис. Экономиктиг нарын айтырыгларны чурттакчы чонун амыдырал деңнелиниң кудулаарының күсели-биле шинтирлеп болбас деп медегленип тур бис. Күрүне пенсионерлериниң, чедиимес болгаш хөй уругларлыг егелүлелериниң, студентилериниң база сургуулдарның социал камгалалын магадылаан турар ужурлуг.

Республиканың угаан-бодал амыдыралынга хамаарыштыр нам болза мөзүдүүш чок чоруктуң кедерелинге, кем-херек үүлгединиң өзүлдезинге, күүзелдги болгаш самыын чүүлдерни сурталдаарынга удур туржур, ол бүгү келир салгалдарның кадыынга болгаш амыдыралынга кыйанныг болуп турар. Республикада чурттап чоруур бүгү улустарның чаагай чанчылдарын болгаш өзүлалдарын катап тургузарының арга-зы-биле угаан-бодал амыдыралын өзүлүг-ла чаартырынче бүгү-ле соңуургалдыг партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш каттыжышкыннарның, оларның иштинде шажың-чүдүлге каттыжышкыннарының, күрүне органнарының база калбак хөй-ниитиниң күжеишкиннерин каттыштырар дээш бүгү хемчеглерни нам ап чорудар.

Национадлар аразынга харылзаалларга нам болза кижи бүрүзүнүң национал чоргаарадың болгаш төлептөзүүн хүндүлээри база хоойлу өзүгаар камгалаары дээш, бистиң республиканың бүгү улустарының дылын, культуразын, чанчылдарын болгаш өзүлалдарын, шажың-чүдүлгезин улам ынай хөгжүдүп сайзырадырынга чогумчалыг байдалдарны тургузары дээш туржур.

Улус өөредилгезин, кадык камгалалын, культураны болгаш уран чүүлдү, бүгү социал адырны күрүнеин талазындан четчири-биле ажыландырарының дугайында, ук адырның ажылдакчыларының амыдырап-чурттаарынга база ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузарының дугайында хөй-ниитиниң негелдезин БТУН деткип турар.

Аныяктар дугайында республика Хоойлузуун хүлээп алыры чугула деп нам санап турар, ажаа аныяктарның билиг-мергежил чедип алыр база ажылдыг болур, бажың-балгат-биле хандыртынар эргелерин боттандырарын күрүнеин магадылаарын айтыр ужурлуг.

Бодунуң сорулгаларын чедип алыр дээш, Бот-догуннаан Тыванын улусчу намы республиканың инитилел-политиктиг амыдыралынга — тоонуң ортузунга бодунуң идеяларын сурталдаарының, Советтерниң улус делутаттарының соңгулдаларынга киржириниң аргазы-биле, эрге-чагырга болгаш башкарылга органнарыиче бодунуң төлээлекчилерин идип ундурериниң, оларны дамчыштыр бодунуң политиказының чорударының аргазы-биле идепкейлиг киржир — бо бүгү бистиң намывыстың парламент партиязы болур будуштуун көргүзүп турар.

Тывада, ооп дашкаар база даштыкыда бүгү-ле демократтыг партиялар, шимчээшкиннер болгаш каттыжышкыннар-биле нам кады ажылдажылганы чорудар.

Тургузукчу конференция Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының I съездизин (ол 1992 чылдың эгезинде болур) белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитетти тургускан.

Медеглелди Бот-догуннаан Тыванын улусчу намының тургузукчу конференциязынга 1991 чылдың декабрь 14-те хүлээп алган.

Рынок негелделерин ёзугаар

ӨРТЭЭ ЧҮГЭЭР ТУРДА,

ХУУЖУДУП АЛЗА ЭКИ ИРГИ БЕ?

Чурттаар оран-сава актырышның улус бүгүдезиниң амыдыралынга бирги черге лиг чугулазы кандыг-даа таныыр чокка билдингир. Бажың, хлеб, сүт — бо үш социал амыдыралдың кол дозу. Амгы үеде кижилерни кол дүүредип турар айтырыгларның бирээзи — чурттаар оран-бажыңның хуужудулгазы (приватизациязы). Бажың-балгатты садып эгелээр дугайында чугаа бо чылдың хире-хире болгаш-ла тургустунуп каан турган. Ам республиканың Министрлер Совудели ук айтырыгны Дээди Советтиң сессиязынче үндүрер деп шинтирлээн. Чоокта чаа Министрлер Совуделиниң Президиумунуң хуралынга бажың-балгат рынокгунуң дугайында сайгарылгалар база катап болган. Хүн айтырыгның кол черин «Тыва Республиканга чурттакчыларның хуужударының дугайында» Хоойлу төлевилелдинин дугайында чугаалажылга эөлээн. Ук төлевилелди ажылдап кылып турар, россия хоойлузуун удуртулгага алганын юстиция министри Ю. Т. Сталоолдан илеткелиниге демделээн.

Бажың-балгат айтырыы РСФСР-де кайы-даа регионга көөрде, Тывада эңне чидин-биле тургустуган. Бажыңы — «Ол кижиген үүлдериниң чамдыызы дүүн хуралга чугаалажыылыкын соонда дүжүп калганын бодунар дыннаан болгай силер. Чогум чүнү немей кижиген бис? Бистиң республикада одарладыр кодапнарның малчыннарды эөлээп эвес. Бо кижилер кол нуруузунда отлерге, едекхонаш кезип көжүп чоргаш, суур черлерге бажың-балгат чок чыдып каап турар. Ынчангаш бажыңнарны олардың хуу өнчүзү кылдыр халас дамчыдары көрдүгнеп. Билбес эвес силер, бисте тудуг-дуур оожум темплиг чорун турар болганда, бажың-балгат чедиишпес. Ынчангаш чер-чер Советтери хуу бажыңнарны садып-даа тургаш, азы хосталы берген бажыңнарны малчыннарга халас бээр.

Ол ышкаш чингелделиг категорияларга маадыр пелерни, «Иениң алдары» орденнии бүгү чаңалары-биле шаңнатпаннарны немей кижиген бис. Олар бажыңнарны холеви керээзи-биле алыр, азы өскээр чугаалаарга, оларга чингелделер биээри хевээр артар.

База бир өскерилге — турттакчыларның халас алыр ёлүүнүң хемчээлин кижи бүрүзүнге биээптээр 18 дөрбелчин метрден 21 м² чедиргени. А өг-бүле бүрүзүнге оон кырынга немей 12, м² чурттапга шолуп халас-бээр. Ол ышкаш капитал сеңгелге негеттинип турар бажыңнарны эөлериниге халас дамчыдар.

Бажыңны садып алырының эң үстүкү хемчээлин 10 муң рубльден аңнас кылып каан турган бис. Ынчалза-даа хураага үстүкү хемчээл тургуспас деп шинтирлээн. Үүге дээрге артык шөл эөлеп турар, эки квартираларлыг улус оон-даа хөй толээр ужуруг болза, кызыгаарлап каарга, чедип төлеттинмейн баары магат-чок.

Кинр бижидилгени шуут ап каапгары бо шилчилгелиг үеде болдунмас деп түнелээн. Ынчалза-даа ажылга хүлээп алырда, кинр бижидилгени барымдаалаарын кызыгаарлаар. Бодуунү-биле чугаалаарга, кинр бижидилгезимден хамаарылга чокка, ол кижиниң чурттаар чери бар болза, ажылга хүлээп алыр».

Бо тайылбырдан кол билдиишпп турар үүл болза, бистиң республиканың социал-экономиктиг байдалын өөренип көргеш, бажың-балгат хуужудулгазын бичиндаа бол, чингелделиг талазынче утландырганы болур. Хуужудулга ышкаш чаа болган нарын ажыл-үүлени республикага боттандырып киирери ындыг-ла амыр эвес. Кандыг-даа чугаадомак, созигленишкиннер, каразыышкыннар туруп кээп болур. Чаа үүлдү чогудуп ылыры чеже-даа берге болза, рынок экономиказы хуужудулганы эрте-даа бол, орай-даа бол чорударын негеп бээр.

Амдыызында бажың-балгаттың өртээ чиик турда, бажыңын садып алыр болза, кедизинде боттарывыска эки ирги бе? Делегейниң кандыг-даа чуртунуң дуржулгазындан көөрге, шимчевес эткөреңгинин өртээ бадардан, чыл келген тудум өзүп турар. Ынчангаш бажыңын бодунуң хуу өнчүзү кылып алган кижиниң бодунуң мөзүзү болур. Үүге дээрге рынок негелдезин ёзугаар моон соңгаар күрүнеден бажың бээр деп билиишкин амыдыраадан чидер, бажыңнарны боттары тудуп алыр шинкпе, азы садар, азы хөлезилээр (арендалаар) апаар. Ындыг байдалда бодунуң эвээш эвес ачынуг акша-хөреңгиң үндүрер сен.

Кол-на үүе — моон соңгаар күрүнеден бажың маңап, чарбыттының олурар харык чок апаары. Ындыг болганда бодун-на мунгаңнар (сен: чурттаар бажыңыңны та тудуп чыт, та садып ал, та хөлезилэ. Кандыг-үүг-даа бол, бо берге, саймаараалдыг уе-шагда оода баш кырында дээвиир быжырымчалыг бүлүү сетиилге ооңургалдыг болгай аан. Бажыңнар хуужудукар деп кандыг-даа албадал турбас, ол эки тураның херээ. А акша-төгерни чедиишпес кижилерге бажың-балгадың садып алыры-биле күрүне чаалиин бээр.

Надежда ЭРГЕП.

КИЖИЛЕРЖЕ ҚИЧЭЭНГЕЙ

Автотранспорт болгаш орук ажыл-агый ажылдакчыларының профсоюзтуң республиканың конгрузунуң элчилиг пленуму болуп эртти.

Автотранспорт, орук ажыл-агый болгаш нефть бааза будурулгелериниң ажыл-ишчилериниң күш-ажылын камгалалының база машина-техника шимчээшкиниин айыыл чок чорудуп хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында ол республиканың даргазы А. Н. Тага-Самбу плетнел ылгаан. «Тыва автотранстыы» болгаш «Тыва автоорук» каттыжышкынының будурулгелериниде бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынганын пленумга демделээн. Транспортчуларның, оруучларның күш-ажылының камгалалын экижидеринге 1991 чылда 175 муң рубльди чарыгдаан. Оон-биле чергелештир бо чугула херектерни четкестерин илеткелчи болган пленумга санал бергенер ажыктыр. Ооң ээлиг ажыра чүүл кылза чогуурун тодаргай чугаалаан. «Тыва автоорук» каттыжышкынында профком даргазы В. М. Абрамов, Ак-Довуракты автотранспорт будурулгезинде профком даргазы А. Р. Сарыглар, республфчөвүлелдиң техниктиг инспектору Б. Доңгак болган өскелер-даа пленумга санал бергенер.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле докладды хүлээп алган, ында четкестерни эдерииниң, ажылды экижидеринің хемчеглерни айытпан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ТӨП ПОЧТАДА

ЧУРУКТАРДА: Кызыл хоорайның төп почтазының ажылдакчылары Любовь Петровна Баранова улустуң ыцай-бээр чоруткан акшазын хүлээп алыр ажылда. Бо ажылдакчыны ажылынга кызымак деп мактап турар. Почта черинин бо улуг ореэлиндеи чон черле үзүктелбес. Ол кижи бүрүзүнүң холуның үжүүн номчуп, доцументинии хүлээп алыр.

Посылкалар чыий салыр ореэлдерииң ужунда контейнер калбак резинага салган хааржактар, посылкалар көзекектер өттүрүп шуужуп үнер. Ажылчыннар ону машиналарга чүдүрер. Хоорайлар, суурларже чорудар. Бир машинага чүдүрген почта черинин хей чүзүгү-биле кады чоруптар ажылчыннын адын (чурукта) Сергей Бичеоол дээр. Кайы-бир район төвүнге четкеш, оон база посылкаларны ол чедирип кээр.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

АЖЫТ-ЧАЖЫТ ЧОГУ-БИЛЕ САНАПДАР, БОДАЛДАР

АЖЫГЛААРЫН ӨӨРЕДИҢЕР

Кедер хеп аймаа садыгларга элбек турар үеде ону шилип, далдап тургаш, садып алыр турдувус. Чамдык акшазы шыырак кижилер иеткен хевиниң оңу оңуп, бичии эргилээрге, бокче октап, ону селип-септеп кетпейн, чаа хепти садып алыр чораан болгай.

Амгы үеде ындыг элбек хептер садыгларда чок, бардаа болза, өртээн шыдаарыбиле өстүрүп каан. Ындыг болганда, бар хепти камнап, септеп, даарап кедери кижилериин боттарындан хамаарыжыр апарган чүве-дир.

Шаанда бистиң тывалар кедер хепти алгы-биле боттары даарап кедип чораан болгай. Мен 10 хар ажыр чымчак хөм идик, алгы чүвүр, алгы тон, хураган кежиинден даараан бөрт, алгы хол-хавы кедип үзүп келдим. Ол үеде эр-херээжем-даа улус чымчак хөм идик, азы кадыг идик даарап кедер боор чүве. Чайгы үеде бичии уруглар, эр улус колдуу кызыл-бут чайлзар.

Эр кижилер ажылдаарда эптиг чолдак хөректээш тон, чок болза, терен дуктуг эвес, чиик ой тон, кышкы үеде шанак кырынга, ат мунарда, аскыр негей дээр алгы тонну кедип чораан.

Малы шыырак кижилер хураган кежи тон даарап кедер. Пос аймаа элбеп келген үеде хураган кежи, ой тоннарны додарлап кедер апарган.

Тывалар мал кежиндеи өске аңнар кежии база-ла хеп кылдыр даарап кедип чорааннар.

Амгы үеде малывыстың кежии шаандакы дег, чүге ынчаар болбаазырадып, боттарывыска идик-хеп даарап кетпес апарган бис? Чүгле чүвеге камналгыс, алгыны болбаазырадып, даарап билир кижилер боттарынга хепти даарап кедип чоруурдур. Чалгаа, ону кылып билбес кижилер улуг-биче алгыларын дырыштыр кадырган, боюче октаптар.

База улуг-биче алгыларны чогум чүү деп химикаттар, будүмелдер-биле канчаар чымчадып, эттеп болур дугайында алгы болбаазырадыр түскай эртемнигиер солуннарга ореэдилгиг аргасүмеден чырыдып көрзе кандыгыл?

Салчак МАЙНЫ.
Шуй суур.

КИЧЭЭНГЕЙ ШОРУ-ДУР

Бистиң Баян-Тала суурда чонның социал амыдыралыиче улуг кичээнгейни салып турар. Бо берге үеде совхоз ореге бүрүзүнге арбай, чиигe-тарааны машинага чүдүрүп алгаш, чедиштир саткан. Чоокта чаа ноябрь сеелүүде, ореге бүрүзүнге бир шоодай далганны саткан. Чон ол дээш даргаларынга өөрүп четтиргении илередип турар.

Совхозта пекарня, столовая, ийи садыг база ажылдап турар. Чем, хеп, өске-даа бараан келирге, ону садыгжылыр конга четчию шаа-биле карточкалап садып турар. Хеп черле чедиштию келбес, бараан келгенде, шыырактар алыр, багайлары четпес. Хомуданчыг чүве бо.

Сайын ООРЖАК.
Сүт-Хөл район.

ҮР ООЧУРЛААШ, БАЖЫҢ АЛБАДЫМ

Бай-Тайга районуның Тээли суурда чурттап турар мен. Бажың оочурунга 1984 чылдан 1991 чылга чедир оочурлап келдим. 7-8 чыл иштинде бажың үлээр комиссия мээң ол хире үр чыл иштиг оочурумну совгаарлаткаш, спорт школада тренер, чаа институт дооскаш, кожуун келген ооллга үзе шаап берди. Келир үениң специализин дээрлир. Кайа-даа киреримге, даргалар мениң дорт харыы бербес. Кожуун даргазынга киреримге, оралакчызынче чорулар, а оралакчызы көдээ Совет даргазынга чугаалап каан бис дээр, а көдээ Совет даргазы бажыңны меңээ бе-бейн туруп берди.

Ол аныяк треперниң кыш ажа бээр чаа бажыңы бар. Бир ай бурунгаар комиссия оларны чаа бажыңга олурткан. Ол хирезинде-ле көдээ Совет даргазы ордерин бижип берипкеп.

Мээң бодумнуң байдалымны чүге көрбезил? Үш өгбүле чурттап олурган бис. Ам бирээзи амыдыралының айыы-биле кешкеп, ийи өг-бүле артып калдывыс. Чагыс өрээлде 5 кижи бис. «Оочурүп чедип кээрге, чүге бажың албадым?» деп улус айтырар-дыр. Даргаларның боттарының ажылдап орар өрээли хире черде эт-сеним, албодувус сыңыппайн олурар бис. Бодувус 5 кижи бис, 3 уруглуг мен. Башкы үгбам оглу-биле кады орар. Бо чурттап орар бажыңывыста шупту 7 кижи бар.

Олет ООРЖАК.

Акция дугайында

АНАА БЕРИПТИМ

Мен Эрзин суурнуң чурттакчызы мен. Бистиң Эрзин улузу акция деп оюн ойнап эгелээн. Мен бир кижиден 100 рубльдиң акцизиин садып алгаш, ону 4 акцияга орнап-солуп алгаш, садып чадаан мен. бо оюнну ам шуут ойнавастаан. Мээң 4 акциям бодумда хевээр.

Чамдык улустуң чугаазыбиле Кызылдан 4 акцияны бергеш, акша-биле орнап ап турар дээр, ол шын бе? Мындыг берге, хамык-ла чүвениң ортээ улуг турда, анаа 400 рубльди улуска үлеп бериптери хомуданчыг-дыр.

Ш. САЯНА.

АГААРДАН АКША САЫРЛЫП КЕЛИР БЕ?

Мындыг айтырыгны радиожурналист Даваа Салчактың солунда парлатканы «Шуптувус сүмелешкеш, шуудатса чүл?» деп чүүлүн номчааш, элдепсинип салдым.

Акша-биле холбашкан болганда, айтырыг дээрге дортла экономика-дыр. Саяхөөнүң айтырыы-дыр. Бо кижи канчаар-даа дежингүүрлеп, сайгарып бодаарга, ол хөй акшалар кайның төктүп кээп турары билдинмес чорду.

Тываның хоочун экономизи. Сандый Бадаа честей чүү деп бодаарыл? Экономика эртемнериниң кандидады Дозур-оол Тимейден айтырып көрзе?

«Супер-Шанска» 400 рубльди төлээш, 1600 рубльди «аас-кежиктиг» кижи ойнап алган-дыр. Арыг оруга 1200 рубль кайның келгенил? Бо дээрге экономиканың айтырыы: агаардан акша саырлып келбес-ле болгай.

Ынчангаш «Супер-Шанстыг» организастап турарлар арыг оруганы ама саазын бүрүзүнден ап турар. Оларның оруглазы болза, ойнакчыларның төлээн акшазындан үнүп кээр. Мында экономиканың үндезинин көрүп тур бис.

Дулгээзиниг ол акцияларга киришкеш, 400 азы 250 акшаларындан когараан кижилер Хову-Аксыда бар чорду. Хомудалын мөңээ чугаалап турдулар. «Эгинин чаа, эзинин эргези» дээр болгай, кыдыра бодалга алыскаш, арбың акшазын өскенин карманынче салганнарны кээргээр бис.

Рыноктуң хайныыкшынның хүннери чоруп турда, оон негелдезинге «акциялар» шуут таарышпас чүведир деп бодаар мен.

Тывалар, шынап-ла, акция тудукчулары болур, акционерлер иниитилелиниң кежигүннери болуксаар, дивиденг-орулгалар алыксаар болза, орук ажык. Мында экономикалыг барымдаалар бар, ону эки билир мен.

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы.

КАНДЫГ НИИТИЛЕЛГЕ ЧУРТТААР ИРГИ БИС?

Бо шагның бергезин. Кижи бүрүзү алыр-чнирин, байырын, бир-ле кижиден чүве мегелеп шаап алырын болаар. Мээң билип келгешле, чурттап өскен чылдарымда ындыг чүве турбаан. Харын-даа коммунизмнин ужукадының көрген деп болур мен.

Сталин үезинде Тывага колдуунда колхозтар турган. Колхозчу кижи бүрүзү бир сүзде ажылдап алган күсүнүн үргүлүг бижидип ап турду. Чемнин безин боттары эккээр. Бир эвес чемни чок келген кижи болза, колхозтан соктаан тарааны азы далганны ап турган. Чүгле чем дугайында чугаалаар чүве болза, маңаа бижнир чүүлдер-ле хөй. Ол дугайын улуг назылыг кижилер чажок эки билир.

Үлетпүр бараанары четпир турган. Пос-таавыны садыгларның делгүүр бүрүзүге салып каан турар. Туралаанын садып алыр чүве-ле болгай. Ол хамаан-чок сыгыр октуг боолар безин бар, а садып алыр кижи шоолуг чок чүве. Ол хиреде-ле, чыл саныида маргайның эгезинде бараан өртээн чиидир. Чонның радиодан маңаар медээзи ол чүве, ону чылдын-на маңап чамчыга берген.

Сталин өлген соонда оон орнунга Маленковту томуйлаан. Чон оон ажыктыг чүве кылыпканын билбээн. Партия секретары биле чазак даргазы чангыс турарга таавышпас деп чүвени Хрущев үндуруп келген. Оон соонда СЭКП ТК-ның Чиигине секретарынга Н. С. Хрущевти сонгаан. Чазактың даргазынга Маленковту томуйлаан.

Хрущев «Чиигине» деп сөстүң орнунга «Бирги секретарь» деп адаарын чарлаан. Ол үеде партия бүгү чонну удуртуп, көдээ черлерже партия кежигүннерин чорудуп, райкомнарның болгаш парткомнарның структураларын оскертип, көдээ ажыл-агый болгаш улетпүр кылдыр эде тургускан турган.

Мээң үе-чергем болгаш менден улуг назылыг кижилер 50 чылдарның сөөлгү чылдарында хөй-ниити чеменилге черлериие хлебти кескеш, столдар кырынга салып каарга, халаска чиг турдувус. Чамдык улус чүгле шай садып алгаш, хлебти халас чип турду. Ынчан, шынап-ла, коммунизмниң эге-чадазы көстүп келген деп чүвени чугаалап болур. «Бистиң салгалывыс коммунизм үезинде чурттаар!» деп лозуннарны базым саныига номчуп болур турдувус.

Кукуруза дээштиң «ураалак!» мага хаңган бис. Чон ортузунга араганы хорун, тываларның шуурүүн, досказарын чара шаап турду. Өшкүдерии «кудумчу хулиганнары» дээш когун үзүп ал частывыс. Хуу малдарның дукку безин артпайн бар частыг.

Ол бүгү болуп турган болуушкуннар Хрущевтуң дорт удуртулгазы-биле болгулаан. Партияның айтыышкыны дээш каш малывысты уурткап алдывыс. Тыва кижи мал чокта чурттап шыдавас деп чүвени билзе-даа, бистиң республиканың удуртулгазы (Ынчан Тока турган) СЭКП ТК-га удурланып шыдаваан. Дужаар, чагырар үе турганы-ла ол.

Алдан чылдарның эгезинде тараа талазы-биле чурт баксырап эгеледи. Хлеб оочурлаар дээш, кара дан бажында туруп турдувус. Тыва улус боттарының бала, согаажкы чоорту каан эгелээн үе база ол. Хлеб көрүп кааштың тараа соктаарындан чалгаараан бис. Келир үевис дугайында бодал чок болган бис.

Брежнев үезинде чурттал-гавыс чайынанын эгелээн. Беш чыл планнарының күүселдези дээш ай, квартал, чыл санында раппорттар үзүлбестээн. Хөй-хөй мурнакчыларны шаңнап-мактаан. Бичии чүве кылыпкаш-ла, раппорттап турдувус. Ол шуут чаңчылчаан. Үстүнден чагырып дужаар чаңчылдар кедерээн чүве. Адаанда черлер, үстүнче көөр чүве-ле болгай. Мен ындыг чорукка удурланып-даа турдум. «Соң аныяк кижи ыыттава» дээр турдулар. Ам каичаар оон эртер чүве бар эвес. Аяска суг пактал алганы-биле домей чүве-ле болгай.

Чон байып эгелээн. Чыл саныида яндыбүү байырлалдар немежип турду. Чон колдуунда мергежил айыы-биле байырлаар апарган. Ынчаныыр хүн санында байырлаар. Кедээ суурларга чеде бээрге, «чалгыыр» чүве. Совхоздар ажылчыларны шалып алган соонда, бир өгден өске өгже «көжер» чүве. Ол хиреде ажыл шагы үзер кижи барык чок. «Бажы аарыл»-да турар болза, ажылынга шөшпейтип орар сон.

Чем айтпаа яндыбүү. Идик-хеп эртээ чиик. Туралаанын ижип-чип, кедерин кедип чордувус. Чылдар ынчаар эрте берди. Даргалар солчуп калды. Горбачевка чедир ийи кижи солуштуу.

1985 чылда аныяк Михаил Сергеевичиии кончуг улуг өөрүшкү-биле үткүп, хүлээп алдывыс. Ажык-чарлыг чорук, эде тургустунуушкун, демократил деп, чаа сөстер тыптып эгелээн. Эде тургустунуп эгелээн бис. Бир дугаарында, арагаже «халдаашкыы» кылдывыс. Хамык өстүүп турган виноградтарывысты кыргый шаап алган бис. Бистиң Тывага солун арыынарынга «арака» деп бижнир сөсту безин «арага» кылдыр эде парладып турду. Ортаакы Азиянын чонуу рис болгаш тараадан арака кылыр турган. А бистиң тывалар хойпактан арага тип турган. Ол ийиниң ылгалы араканың ажыы 60 градус чедип турар, а араганың 20 градус безин четпес. Ынчалзадаа оларны бир хелке кудуптувус.

Тывага араганы талоннаар дээп айтыышкынны партократтар тып эккелди. Биске болган бир хураага мен удурланып-даа турдум. Оон үстүкү черниң толазы келгеш, бистиң «чип» каг часкан. Будун Барыын-Хемчик районда талоннаар системага чаптыс кижи удур болганда, силерниң бичии организацияларда 6 кижи удур бадыткаан дээш, ырмавыс сыскан.

Оон соонда ажык-чарлыг, демократия дээп соонда, кижи бүрүзүүүн аксы «халдаашкыы» эгелээн. Аас-дыгыыр кижилер арат чон ортаанга, бай-чыыннар кижилер улам байып, мегечнихоптак кижилер чулуп чип эгеледи.

Бо бүгү үүлдер үүле төптен кээп турарын бистиң тыва чон эскерип турар. Биче сеткилдиг кижилер болгаш чилби-хоптак деп чүве-даа билбес, ак-ла сеткиил-биле бүгү чүвени бээрии бериптер, айтырын айтыптар мындыг болгай бис.

Ынчалза-даа оске чондан «өөренип» ап турар бис. Моон мурнунда чылдарда өскээртен келген чонну кайган, оларны аликсак-чиксек дижип чугаалажып турган болзувусса, ам боттарывыс ынчап бардывыс. Садыгларның делгүүрлеринде чүү-даа чок арты. Шупту чон күрлавырлап эгеледи. Ам каичаар думчукка тудганда, быжаа сугжу дээр болгай. Ынчанмастың аргазы чок. Үе боду албадапкан.

Сөөлгү үеде хүүжүдүл а эгелээн. Бажың-балгатты күштүг-шыырак кижилер садып алырына белеп. Саяи артында ындыг садыгларжыыпкыннар эгелей бергеп. Ам хостуг өртек база чарлаттынган. Кижи бүрүзү күзээн өртээн алаар апарган. Сеткилиниге кирер болза садып ап кирбес болза аяа дегбе. Мындыг принципиниге чурттап эгелей бердивис.

Арат, тараачын ажылагыйы, арендатор, фермер дээш кижи бүрүзү ажылдап эгелей берген. Ам дээрезинде кандыг ниитилелде чурттап турарывыстың ужурутказы билдинмес. Моон мурнунда чылдарда дег социализм, коммунизм дээр сестер шуут дыңналбастаан. Кайнаар бар поруувусту поя билбес. Оны билбейн турар чылдагаанны болза, дорт удуртулга чогунда. Удуртулга чокта чурум чок чорукгаи оон тыптыр. Кандыг-чүү-даа болза, ниитилелди партия удуртуп турган болгай. Ам ол партияның ажылын түр соксаткан. Ынчангаш политиктиг удуртулга чогу-биле чоннуң угаан-бодалы көзүлүе оскерилген деп дорту-биле чугаалап болур. Оон ужурунда ССРЭ безин чок болган. Улуг делгем чурт тос быдарай берди. Чаа картаны чуруп көргүзер болза, көгүс оске чемирлип калган. Чурт сандарааида, чурттарга кайның турар. Ынчангаш кижи бүрүзү бодунуң думчуп боралап чурттааны дээре.

Эрге-чагырганы Советтерге ламчыткан. Ам чоннуң чурталгазы олардан хамааржыр. Олар чурталганы сегидер дээш, бар турган арганарны ажылдап турган, экономиканы быжыглаар, чоннуң хөөнүн көдүрер апаар.

Ам ертектер улгадыр. Шалычы ээзээ кижи ашаар, бай кижи сегирр үе келген. Хөй ажы-төлдүг тыва кижи канчаарыл? Чурттап орган бажыңындан үнүп бээр, удуг ертектиг аъш-чемнии садып ап ыыдавазы ол бе? Мен бодум дугайында бодавайн турмен, а бодумнуң чуртумда каш тыва чоннуму бодап олурарым ол.

Ынчангаш кымның үезинде ламчаар чурттап келгенинии-даа каксы бижидим, моон соңгаар чүнү кылыр бис, кандыг ниитилелче баар бис деп айтырыг ажык арты. Оны чон канчаар бидип турарыл? Ол дугайын билип алыксадым.

Монгуш ӨЛЗЕЙ ООЛ.

ДУДАЕВТЕР ЧУГААЛАП ТУР

(ДЖОХАР ДУДАЕВТИҢ КАДАЙЫ, УРУГЛАРЫ КЫМНАРЫЛ?)

Чечен Республиканың президентизи Джохар Дудаев дутайында кыска чүүл «Шынга» чоокта чаа нарлаттынган болгай. Чечен нациязының аразында баштайгы генерал Дудаев Тамбовтуң дээди ужар чүүлдүң ужудукчулар училищезин, оон соонда Гагарин аттыг Шериг-агаар академизиэн дооскан. Шериг эртемнеринден ангыда, ол хостуг хүрешке спорт мастери. Бодумун президент самолёдүн болгаш вертоледун боду башкарар деп турар.

Шынчы хижилерни дыка үнелээр. Шинчилиинээ болгаш саттынар чорукка эвин эрттир хемнеттинок. Чеченнерниң чүс-чүс чылдарда турун иелген хоойлуларын болгаш чажчылдарын үнелээр. Чечен кижи артындан боолавас деп чүвеин оларга кара чажындан өөредип турар.

Чеченнер бо хүннерде дээрже боолап турарлар. Ол дээрге оларның чүс-чүс чылдарда сагын кеткен хоойдуларының бирээзи-дир. Агаарже боолаары дээрге, шынчы чугаа сеелүүде, силер дайгынныар-биле эвес, а эш-өөрүнерден чагыгланыгнар ол дээрзиниң демдээ-дир.

Бөө-чеңсек ап чоруурунга хамаарыштыр Дудаев мынчаар харылаан: «Шын. 15-тен 50 хар чедир эр улустарга боонну ап чоруурун бистер чөпшээреэп бис. А бөө бүрүзү бүрүткеттинген турар үжүрлүг. Чеченнерниң кара чажындан тура сыдыроллга болгаш олумге хамаарылгазы бир ында, а эң коргүүре — чоннуң болгаш нациязының мурнунга

ДЖОХАР ДУДАЕВТИҢ ЧУГААЗЫ

— Бир эвес шыны-биле алыр болза, дөртен дөрт чылдың апрель 15-те төрүттүнген мен. Ол үеде мын-даа ылап, тодаргай демдеглевейн турган болгаш мени май 15-те төрүттүнген кылдыр бижип каан. Биске кандыг-даа документ артпаан турган. Бир дүне хенертен келгеш, бистерни Павлодар чоогунче аппаран. Фронтчулар бис деп адаттының алгаш, биске ийи неделя хире чурттаан улус бисти ынаар сеэткеи.

Ынчан бистер боттарывыстың суургаларывыс кырынга чурттап турган бис. Ол район долузу-биле узуткаттынган, ынчалза-даа суургалар быжыг болганыбиле ол хевээр артып калган, чазыдыргаш-даа, чадап каан.

Ачам ол үеде күрүне херектерни кылыры-биле суртакчылап чорүп турган. Ол чогум кымыл? Бодүүн черинии ээзи-дир, ынчан ийи бүрүзү мал-маганныг болгаш хуушкаа-ажыыаттайлыг турган. Чонның аргалары-биле база эмчээр турган кижи.

Шериг кезектери дүне келгеш, аарыг кырган чамдык кижилерни өлүрүп, орттетпкен. Авамның нези болур кыргаш-ваачы, оон үтбазын, ол база беш харлыг ийи оолду — шупту-дуң орттедикен. Артканнарын Павлодарга четпейн чораан, ээп кууг ховуга октапкан. Поезд машинизиниң дузалакчызы аныяк оол биске хомуур-биле бичии сдаар ыяш бээрге, НКВДниң аңаа чораан чалчазы оны боо ужазы-биле соккан. Оон соонда ол болду поезд-тиже катап киирип каан бис деп, авам чугаалаар чүве. А кажан ол-ла чалча поезд үдеп бир кел чорда, чеченнер демги оолдуң ажазын негеп каан болган.

Оон соонда чүү болганын? Ээп ховуга чаа амыдырал эгелээн. Ынчан кашпа айлыг хире турган мен. Бир чыл дартык болганда, ачам чедип келген. Ол үе дургузунда база дыка-ла аалиичектенген болган: НКВД-же кире берген — ийи удаа бооладып кат часкан.

Ол үеде улуг акымны НКВД-ниң чалчазынга ажылдадыры-биле албадап туруп берген. Ачам аңаа шуут удур болган. Оон орнунга дескени дээре. База катап көжүп чоруптувус. Павлодар чоогунда октаттынган туйбу заводунуң чанында арган баракгарга чурттай бердивис. Коргунчуу холчок.

Доктаамал чурттаан черинден чөпшээрел чокка беш километр ыраарга-ла, чээрби беш чыл шиидер турган. Ынчангаш шимээн чок чурттап турдувус. Ачам өлүрүнүң бичии мурнунда бистерни чылыг черлерже аппаар деп аазап турган. Мурнуу Казахстанче көжүп чоруур чөпшээрелди апкан бис. База катап куруг ховуу, вагончиктер... Аңаа чурттаар кандыг-даа аргазы чок — база катап дезиптивис. База-ла төнмес-батпас тоязашкыннар. Чимкентиге чеде бердивис. Ынчан он харлыг апардым, бешки классче шилчидим. Аңаа узбек кижинин бажыңында чурттай бердивис. Оон соонда ур болбаанда, төрээн черивисче чоруур чөпшээрелди алганывыс ол: бежен чедиилчада.

Кандыг-чүү-даа болза төрээн черим ергим болгаш, час база дүшкен — дириг артып калдывыс. Оон соонда Грозныйже көжүп келдивис. Аңаа чедиги классче шилчидим.

Чечен Республиканың президентизиниң кадайы — Алевтина Федоровна Дудаева. Орус национадлыг, туруктуу. Смоленскиге эртем чедип алган. Амгы үеде оон ажылдарының делгелеэзи Тарту хоорайда белеткеттинип турар. Дудаевтер үш уруглуг. Бирээзи чээрби, өскээн сес харлыг, ийи оолдуг, он сес харлыг уруглуг. Улуглары студентилер, бичизи — школачы.

АЛЕВТИНА ДУДАЕВА ЧУГААЛАП ТУР:

— Бистер Москва чоогунуң гарнизоннарының бирээзинге таныжып алган бис (ала-нем шериг албанның улус). Үш чыл ужуражып келдивис. Джохар кудээлеп турган, медээ конгуп ынак, улуг кичээнгей салып чораан соонда 1969 чылда өглендивис. Мен бо улустуң чанчылдарынга дораан-на өөреги бербээн мен, а кажан билип каан, кижизиг чоруктуң ханызын кайгаан мен. Мында өг-бүлелер хөй уруглар-лыг болгаш дыка ыяшлар-ла турул мендилээр.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ АЙТЫРЫГЛАР:

— Силер чүге ыяап-ла ужар чүүл училищезинче кирер деп шиитпирлээн сиз-ер?

— Ол чечен кижиге ыланғыя хоойлу ёзугаар. Чөпшээреэвес чүүл турган. Мен бодумнуң кужумну, хынап, эң берге бедиктерже үнерии шиитпирлээн мен. Ол бодалым-биле ужар чүүл училищезинии чүгле ыракка ужудар салбырынче кирген мен.

— А шериг кижи болур күзелиидер эң колу турган бе?

— Ийе, шериг кижи болурун күзеп чордум. Аңаа эвес, а шеригнид дээш черледиг иезээнге албан эртириксеп чораан мен. Ол дээрге ужар чүүл, а ужар чүүлде — ыракка ужудары. Транспорт самолеттарынга ужударынга шоолуг-ла хемнүм чок, а хыдыгчыларны харын дежнеп болур. Ындыг-даа болза, ыракка ужудары чүден артык деп бодаар мен. Бир эвес ол сорулгамны четпээн турган болзумза, бодумну толептиг кижи деп санавас ийик мем. Ол үеде бо бүгүнү дораан чедип алыры берге турган. Ынчангаш Владикавказтың Күрүне университединиң физика-математика факультединче кирген ужурум-даа ол. Оон соонда училищеге алыр бе, албас бе деэш дыка ко тиилнер

(Үлегерлиг.)

ӨЛҮКТҮ ШЫН БЕЛЕТКЕП, КАДАГАЛААР

Бо чылын «Чөөн-Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының делгем девискээри, тодаргайлаарга, Чөөн-Хемчиктиң, Барыын-Хемчиктиң, Сүт-Хөлдүң, Бай-Тайганың болгаш Мөңгүн-Тайганың тайга-сыннарынга хар кылын дүжүп, чамдык бергелер тургустунган-даа болза, күскү-кышкы аңныыр сезону чеднишкинниг эртип турар.

Ажыл-агыйның штадында болгаш аңнаарынга хандыкшылдыг аңчылар, ниитизи-биле 400 ажыг кижи, аңнаары-биле аъттанган. Ам оларның чамдыызы боттарының олчазын дужааган. Баштайгы санаашкын ёзугаар алырга, ниитизи-биле олар 18.720 диинни, 6 асты, 44 ак коданны, 20 кишти, 22 күзенни, бир норканы, 3 дырбактыгны, бир дилгини өлүк хүлээп алыр черлерге дужааганнар. Оон түннелинде күрүнеге 209.069 рубльдиң өлүүн киирген-ер.

Бо сезондан эгелээш өлүктү хүлээп алырының өртекүнези улгатканындан аңчыларның сонуургалы бедээн. Бистиң ажыл-агыйда диинн 14 рубль 10 көпеек апарган. Ол ышкаш кишти 170 рубльге садып ап турган, а бо сезонда оон үнези 884 рубль четкен. Дырбактыгның кежиниң өртээ 960 рубль, чекпениң — 780, порканың — 240 ажыг, кызыл дилгиниң — 330 рубль чедир улгаткан.

Бо чылын ховар дээн, чижээ, киш, дырбактыг, чекпе кештерин дужааган аңчыларга үш-үш шил араганы уткуштур оларга садып турар. А моон мурнунда чылдарда үнелиг аң кештери алыксак-чиксек, чиижең кижилериниң холунче халас кирип турган.

Аңныыр сезонунуң үезинде бир кол чүүл болза, өлүк-кешти тыпканының соонда, оларны шын союп, ажаап кадагалаары. Ынчангаш бистиң аңныыр-тывыш ажыл-агыйында ол талазы-биле тайылбыр ажылдары база багай эвес чоруп турар. Ол дугайында дүрүмнү сагыыры аңчы кижиниң сонуургалы болур ужурлуг. Бир эвес өлүк-кешти чогуурубиле, шынарлыг арыглап, ажаар болза, оон үнези база улуг болур.

Шыдыраа

В. БУЗЫКАЕВ ТИИЛЭЭН

Шыдыраага Күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң бирги чери дээш ажык маргылдаа барык бир ай үргүлчүлээш, доозулган. Аңаа он сес бирги разрядчылар киришкен.

Маңаа бир эвес ойнакчы кижи он үш санны аптар болза, шыдыраага ССРЭ-ниң спорт мастериниң кандидадының нормативин күүсеткен болур, а бир оюннуң үези бүдүн чартык шак.

Маргылдааның баштайгы салыгларындан эгелээш, физика-математика факультединиң студентилери, бешки курсчулары эки ойнаан. Экер-оол Манчын болгаш математика кафедразының доцентизи, физика-математика эртемнериниң кандидады Александр Борзенко оларның ойнааны чараш, дидим. Психология эртемнериниң доктору, делегей чергелиг гроссмейстер Николай Крогиустуу-биле алыр болза, кажан ийи шыдыраачы кайызы-даа тиилелге дээш ойнай бээр болза, салыг барык үргүлчү-ле хайым доостур дээни ышкаш, бо ийи шыдыраачының аразында сөөлгү салыы хайым болган.

Түннелинде уругларның спорт школазының тренери, республиканың экс-чемпиону Владимир Бузыкаев он үш санны алгаш, тиилээн. Э. Манчын биле А. Борзенко оон чүгле чартык-чартык сан эвээшти алгаш, ийиги черни үлешкеннер. ССРЭ-ниң ЭА-ның Тывада комплекстиг килдизиниң ажылдакчызы Марта Донгак эр улус аразынга бирги разрядтың нормативин үргүлчү күүседип келген. Бо маргылдааларга ол тергиин эки ойнаан.

Институттуң шыдыраа клувунуң чевүлелиниң кежигүннери хандыкшылдыгларны олче чалап турар.

Владимир БАИР.

«Маргышкан ажыы бар бе?» деп чүүлге хамаарыштыр

ШУУГААН ХЕРЭЭ ЧОК БООР

Эстрада ырларының күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» конкурузунуң дугайында декабрь 5-те «Шын» солунга үнген С. Кууларның материалын номчуп көргеш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередикседим. «Ийе, аныяктар эстрада ырларының конкурузун боттарының шыдаар шаа-биле организастап эрттирген» дээнинге каттыжардыр мен. Оларга методика талазы-биле кым-даа дуза чедирбээни илдең-дир.

Көрүлдени организастап эрттирери ындыг амыр эвес-ле болгай. Бо берге үеде кандыг айтырыглар тургустунуп келбес боор. Ынча хей кижи-биле ажылдап, ону башкарары улуг ажыл: ашкарып-чемгерери, удуурчыдар черин таарыштырары, корум-чурумну тудары дээш баар-ла болгай. Олар профессионал артистер эвес аан. Ында кандыг-даа аныяктар бар.

«Тывага эстрада уран чүүлүн хөгжүдеринге эге базым» деп жюриниң түңнээни кончуг шын. Чүге дээрге мен барык чартык чүс чыл чурттап келгеш, бо Тывамга ындыг эстрада конкурузун дыңнап-даа, көрүп-даа чорбаан мен. Бодум уран чүүлге шаандан тура сундулуг болгаш, эстрада артистерин сонуургап дыңнаар кижи мен. Моон мурнунда чылдарда радио, телевидение дамчыдылгазынга чүгле хоочун артистерин дыңнап келдим. А сөөлгү үеде радио, теледамчыдылгалардан янзы-бүрү ансамбльдерниң программазындан көргүзүглерин дыңнадып, чырыдып турарының нептерээнин эскердим. Телерадио дамчыдылгазының программазынга аныяктарга рубрика ажытканы амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар. Чижээ, «Тыва ТВ чалап тур» деп дамчыдылганы аныяктар сонуургаар болгаш четтикпейн манаарлар. Ол дамчыдылганың бир кол сорулгазы амгы үеде аныяктар аразынга кижизидилге ажылының бир кол угланыышкыны — эстетиктиг кижизидилгениң айтырыгларын шын шиитпирлежип, ону уран чүүл дамчыштыр чедип ап, аныяк кижиниң сеткил-сагыжын чырыдары, байыдары, кижизиг мөзүшынарга хевирлээри, чуртунуң кижилеринге, бойдузунга ынак болуру, ажылагыйынга төлептиг болуру дээш, өске-даа талаларын багай эвес чырыдып турар.

Ынчангаш ында ажылдап турар аныяктар республиканың аныяктарынга хамаарыштыр чоруткан ажылдарынга дорт киржир эргелиг деп бодап турар мен. Радио, телевидение дээргеле, культура ажылының база бир адыры-дыр. Мону культура ажылдакчыларының чамдыызы кыдыра билгени чөгенчиг-дир.

Республикага бир дугаар эрттирип турар конкурстуң четпестери бар болбайн аан. Моон мурнунда ындыг конкурс эртип турган болза, оон дуржулгазынга даянып, эдергей-даа. Көңгүс куруг черге ону организастаан аныяктар дидим, турасоруктуг, бүдүштүг, бергелерге торулбас чоруун көргүзүп, бүгү күжүн салып, амыр-дыжын, нервизин чарыгдааны чугаа чок-ла болгай. Конкурстуң шаңналдарын безин алгаш көөрге, оларның шудургу ажылы, улус-биле чугаалажып, харылзажып, дугуржуп билири илдең-дир. Мындыг конкурстарны ам-даа уламчылап, аныяктарның идепкейин көдүрүп, оларның хостуг шагын шын орукче киирип, эстетиктиг кижизидилге ажылынга улуг үлүгхуузун киирип, ам-даа мергежип ажылдаарын күзеп, оларның бергедээшкиннерин өөренип көрүп, четпестерин илередип, ону чайледырының аргаларын айтып бээр туржук. Культура министерствозунуң чамдык ажылдакчылары, оларның арнынга эвес, артынга хоп-меге үндүрүп, кижизиг эвес чаңнап турары, шынап-ла, «сула»-дыр деп көөр-дүр мен.

С. Кууларның катап конкурс эрттирер деп саналынга каттышпайн, бодум сүмем мындыг: бир-тээ, конкурстуң киржикчилерин эгезинде шилип ап турар үеде, оларга боттуг дуза чедирбээн чүве төлээде, ам конкурсту катаптавайн, шилиттинген тиилекчилер-биле чедир ажылдаары культура методистериниң дорт хүлээлгези деп санаар мен. Чүге дээрге тиилекчилеривис профессионал артистер эвес-ле болгай. Ынчангаш маргышкан-даа ажыы чок боор. «Шуулган соонда шуугаан херээ чок» деп үлегер чугаа база бар болгай.

Изет ТӨГҮС.

Көк-Тей школазының башкызы.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим. (Авт.).

КУЛАК ЧАРЛЫР ЧАЗАР

Хову-Аксынга эстрада ырларының күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» деп көрүлдези болуп эрткенин солуннардан номчаан болгай силер. Ажыы-биле чугаалаарга, ол көрүлдеден чүнүдаа билбедивис. Чүге дээрге музыказын бар шаа-биле улгаттырып алгаш, ырлап турар кижиниң үнүн-даа, ырының сөзүндаа, орус, тыва-даа ырларны ылгап алыры билдинмес.

Хову-Аксынга чаңгыс бо көрүлде ынчаар болган эвес, бистиң тыва ансамбльдеривис «Аян», «Саян» келгеш концерт көргүзерге база ындыг. Суурга ажыл-агыйга могап-шылаан улус культурлуг дыштаныры-биле солун концерт көрүп чеде бергеш, дыштаныр хамаанчок, «тенек» кижи-биле дөмей, чанып кээр, элдептиг чүве. Музыказын база кулак уюк кылдыр алгыртып алыр. Черле ынчаш ол музыка таарыштырып чоруур улус чүге-ле мынчага чедир ону эскербес, арга-дуржулга, өөредилге чок боор чүве ийик. Өске черлерден келген моол, орус ансамбльдерни кижи улуг сонуургал-биле көөр-дүр, оларда хөгжүм үделгези эки болур чорду. Бистиң бо тыва концерттерни чүге кижи шыдаар аргажок кылдыр музыказын улгаттыр кылып алыр чүве. Культура ажылдакчыларының ону эскербези хомуданчыг.

Бо конкурс-концертте бир четпес чүве болза, сцена кырынче үнүп келгеш, үен-даян шимчээшкин кылып, кандыг-бир кежээки дискотекада чүве дег салбаңайнып турары. Музыка, ритм-не ыйнаан, шимчээшкинин чараштыр, аянныг кылза, ажыы-биле чугаалаар болза, бо конкурска киржикчилерни кончуг багай белеткээн-дир. Талантылыг ыраажылар бар хире, ынчалза-даа аянныг эвес шимчээшкин кылып, артык чүүлдер-биле ырының шынарын баксырадып алырлар чорду. С. Сарыглар, М. Куулар, Е. Оржак оларның күүселделерин шору эки деп санап болур.

Бо конкурс дег ындыг көрүлделерге аныяктарны эки, чараш мөзү-шынарга кижизидил, ырның аялгазының, аянын өскертпейн, культурлуг кылдыр белеткээри күзенчиг-дир. Моон соңгаар концертке ол музыканы арай оожум, ырлап турар күүседикчиниң үнүн баспас кылдыр чурумчударын дилээр-дир мен.

Уйнук КУУЛАР.

Тес-Хем район.

ЭКИ ЭВЕС ДЕП БЕ?

«Хову-Аксы-91» деп көрүлде-концерт дугайында бижип ор мен. Концерттиң түңнелин көргеш безин хомудал артын калдым. Елена Ооржактың орнунга Чөөн-Хемчик райондан келген Андрей Монгушту тиилекчилерниң шаңналынга киирген турган болза эки чүве. База ол ышкаш Долаана Далай-оолду база киирин болур. Чүге дизе, оларның ырызы хостуг болгаш сөс бүрүзү тода болган. Алыс черле тыва улус болганывыста чадай-чадай өске чон оттүнери албан эвес. Тыва идик-хевивисти кедип алгаш, чон мурнунга бараалган турзувусса, культуравыска-даа эки эвес деп бе? Андрейниң ырлап турар ырлары чеже-даа эрги болза, ыраажының ону күүсеткенинден база хамаарышканы ол. Чижээлээрге, Елена Ооржактың ырызындан чүгле «чурукчу, чурукчу» дээни тода дыңналыр, а артканнары билдинмес, хомуданчыг. Мени бактап олур деп бодавацар. Бодум ырлаарынга аажок ынак кижи мен. Ам 12 харлаар мен. Нелля Дударева «Кайда сен, эргимим» деп ырыны тывалап күүседирге, аажок сеткилим өөрүп, чаптап-даа олурдум.

Эргим шилиттинген артистерим, ам келир «Ялта 92»-же эки белеткенин, тыва идик-хевивисти, культуравысты көргүзүп, мактадып, тиилекчи болуп көрүнер. Ырларывысты көрүштүг, чараш, билдингир кылдыр ырлаар силер. «Хову-Аксы-91»-ниң киржикчилеринге чаа эгелээшкин дээш деткимчени бээри күзенчиг-дир. Чүү-хөө эрткенде, хомудаан ажыы бар бе?

Айлана МАСПЫН-ООЛ.

Хову-Аксы суур.

ЧУРУКТА: Кызылда педагогика институдунуң улуг башкызы, дыл эртемнериниң кандидады Мария Андреевна Хадаханэ Кызылда чурттап турар буряттар, көрейлер болгаш оон өске-даа нацияларның кижилери-биле студентилериниң ужуражылгаларын организастап эрттирип турар.

Хакастарның, буряттарның, көрейлериниң уран талантылыг кижилери ужуражылгаларга келгилээн. Аңгы-аңгы ызыгуурлуг чоннуң төлээлери боттарының дылының кырынга ырларны күүсеткен. Уран-чечен чугааларны чугаалап берген. Оларның буруңгудан аажычаңчылдарын студентилер билип ап турарлар.

ЧУРУКТА: студентилер көрейлер-биле ужуражылга үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номчукчунуң саналы, бодалы, туружу

ШЫН БИЖИИРИ, АДААРЫ ЧУГУЛА

Делегейниң кайы даа дивинде туруп турар чурттарның девискээринде тус черлерниң аттары ол черниң чонунуң шаг-үеден бээр адап келгенин барымдаалаар болгай. А харын даа тус черлерниң эрге чагырга органнарының хоойлузу биле бадылаан болганда, шын адаар, шын бижиир-даа ужурлуг.

Ындыг турбуже, бистиң республиканың девискээринде чамдык черлерни ол черниң чурттакчы чонунуң шаг-үеден бээр адап келгенин барымдаалавас, орузу-даа, тывазы-даа орта билдинмес кылдыр холуп каапкан тыва сөстер, чер, суг, хем, даглар аттары кайы хөй.

Мээн эскерип турарым-биле алырга, тус черлерниң тыва аттарын шын эвес адаар. Чижээлээрге, Шагонар, Чадан, Чиргак, Хорум-Дак, Дзун-Хемчик, Барун-Хемчик, Кундустук, Дусь-Холь, Кунгуртук, Пий-Хем, Балгазик, Элегест, Арыг-Узю, Шамбалык суг деп адагылааш, баар боор чүведир.

Чоокта чаа тыва радионун бир дамчыдылгазынга Тываның улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы киржип тургаш. Тываның девискээринде тус черниң аттарын, хем, суг, дагларны, хоорай-суурларны орустап-тывалап холуштур адааш, орузу-даа, тывазы-даа билдинмес аттар апарганын улуг дүвүрээзин-биле чугаалап, ону чурумчударының дугайында бодунун чугаазының түңнелинде айтып турганын кичээнгей-биле дыңнаан мен.

Танды районнуң девискээринде эм аржаан шынарлыг, кужурлуг Алгый деп хөл бар. Ол черниң чону шаг-үеден бээр ук хөлдү Алгый деп адап келген. Мээн ада-нем болгаш төрелдеривис ол хөлдүн чоогунда Базырлыг-Булун, Изиг-Даг деп черлерге кыштап чораннар. А чазын Межегей шынаазынче көже бээр турганнар. Алгый хөлдүн ортузунда Кызыл-Эрик чоогунда бичин тейжигеш бар. Аңаа чазын хемелеп чеде бээрге, кижи базар чер чок. Ында кас, өдүрек, аңгырның, куу куштун чуургаларын кайызын ол дээр силер. А ол Алгый хөлдү Тываның географтыг картазында Хадың хөл деп каан. А херек кырында, Хадың дээрге хөл ады эвес, а Алгый хөлдүн үстүү талазында хадыңныг, талдарлыг чер ады-дыр. А ол черниң үндезин чурттакчы чону Хадың-Аксы дээр. А Хадың-Аксын тавараaш, бичин балыктыг хемчигеш Алгый хөлче агып кирип чыдар болгай. Ындыг турбуже, Тываның географтыг картазында Хадың деп хөл киирген. А чоннуң шаг-үеден бээр адап келгени Алгый хөл шуут чиде берген.

Тываның географтыг картазының үндезилекчи-тургузукчузу, география эртемнериниң кандидады Калгажык Ондарович Шактаржык болгай. Географтыг картаны ам каш-даа катап парлап үндүрдү. Ону Тываның школаларында программа ёзугаар өөренип-даа турар.

Ол частырыгны эдер боор деп бодаан мен. Ам-даа Алгый хөл эвес, а Хадың хөл хевээр арткан чорду ийин. Танды эдээнде Дүрген, Сосновка, Бай-Баак, Уургайлыг, Оргойлик, Доора-Хадың, Березовка, Кара-Булуң, Успенка, Суг-Бажы, Чал-Кежиг, Элегес деп суурлар бар. Мен Бай-Хаак 7 чыл школазынга өөренип кирип турумда, Уургайлыгга, Доора-Хадыңга орус, тыва, хакас болгаш өске-даа нацияның төлээлери аңаа чурттап турган. Ол суурларга садыг-магазин, почта салбыры, а Доора-Хадыңга эге школа, далган дээрбези-даа турган чүве.

«Уургайлыг дээр бе, азы Оргойлик дээр бе?» деп маргылдаалыг чугаа ам-даа уламчылавышаан. Уургайлыгда ам аржаан база тывылган. Бо чайын аңаа чордум. А харын-даа «Оргойлик аржааны» деп адрести көскү кылдыр бижээнин көрдүм-даа.

Аңгы-аңгы черлерниң шын аттары турбуже, ону бижиирде-даа, адаарда-даа чандыр адаары, бижиири-даа ам-даа уламчылавышаан. Бистиң тыва дылывыс күрүне дылы кылдыр ам быжыккан болгай. Ынчангаш оон бижиирин-даа, адаарын-даа шынгыы сагыыры чугула. Частырыгларны болдур базы-биле ону шуут дорт хүлээлгелерлиг бистиң эргечагыргаларывыстың дээди органнары болур Тыва Республиканың Дээди Совединге, Республиканың Министрлер Чөвүлелинге адрестеп олурарым ол. Оларның хүлээп ап турар доктаалшиитпирлеринде (орус дылга) чер, суур, хоорай, а харын-даа районнарның аттарын чамдыкта частырыглыг үндүрүп турары кымгадаа чажыт эвес-ле болгай.

Үстүнде адаан чүүлдеримге хамаарыштыр бистерниң хүндүлүг башкывыс, профессор, дыл эртемнериниң доктору, Шулуу Чыргал-оолович Сат радио, телевидениеге, солуннарга-даа каш удаа материалдарны бижигилээнин эки билир бис. А бистерниң база-ла хүндүткелдиг дыл эртемнериниң кандидаттары Д. С. Куулар, К. Б. Март-оол, Я. Ш. Хертек, Д. А. Монгуш оларның болгаш республиканың школаларында тыва дыл, литература башкыларының бо талазы-биле санал-оналы чүү ирги?

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ДЕКАБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.10 «Музыкаже чалалга». 11.40 Тыва дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 — 12.20 ТМА.

• • •

13.40 Биржалардан медээлер. 14.10 «Блокнот». 14.15 «Инновация». 14.30 «Бридж». 14.55 Курлавыр. 15.10 «Тиилекчилер». 15.50 Николай Доризонуң чогаадыкчы кежээзи. 16.45 Мультфильм. 17.00 Уругларның телепрограммалар фестивалы. 18.00 ТМА. 18.20 «Кижи, бойдус, ниитилел». 18.35 КТВ — I болгаш «Франс Интернациональ» дамчыдылга көргүзүп тур. 19.10 «Кижи болгаш хоойлу». 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «ВиД». 00.50 ТМА. 01.05—01.55 Автораллдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилериниң үези. 9.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.45 Англи дыл. «Өг-буле альбому» (АКШ). 10.15 Мультфильм. 10.30 «Александр болгаш Маргарита». 2-ги кезээ. 11.00 «Маргыштыг чугаа». 13.00 «Балет болгаш уран чурулга». 13.25—14.35 Уран-чечен фильм-монография.

• • •

16.45 Адам Смиттиң акшахөреңгизи. 17.15 Түрк фольклорнуң «Адыгеп» ансамбльдиң көргүзүү. 17.35 Бодунче орукка. 18.05 Мультфильм. 18.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Мультфильм. 18.55 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.15 «Камертон». Артист Г. Черников. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Сес сериялыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7-ги сериязы. 21.30 «Теле — 043». 22.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25—00.25 Театр үнүүшкүнү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Тараачыннар айтырыы. 19.30 «Музыка ортулуунда уруглар». 19.55—20.00 Реклама.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНИҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

«Чер дээш төлевир дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун 1992 чылда күштүг болдуруп эгелээри-биле холбаштыр Кызыл хоорайның девискээринде чер участоктарын хемчээп, бодунуң ол девискээрлеринге инвентаризацияны чорударын чер ажыглакчыларынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүсекчи комитеди дагзып турар.

Чер инвентаризастаан түңнелдериниң дугайында тайылбырлыг шынзылганы 1991 чылдың декабрь 25-ке чедир чер реформазының талазы-биле хоорай комитединге киирбээн бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң удуртукчуларын РСФСР-ниң Чер кодекизинге болгаш «РСФСР-ниң Күрүне үндүрүүнүң албан чериниң дугайында» Хоойлузунга дүүштүр харыысалгага киирер апаарын чер реформазының талазы-биле хоорай комитеди сагындырып турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУЛЬТУРА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭВИЛЕЛИ ЧАЛАП ТУР

Чоннуң культуразының республика төвүн ажыдарынче Кызылдың чурттакчыларын болгаш аалчыларын Тыва Республиканың культура ажылдакчыларының эвилели чалап турар.

Төптү ажыдарының ёзулалы 1991 чылдың декабрь 21-де 12 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңы турган улуг бажыңга эгелээр.

Программада: шажын-чүдүлге ажылдакчыларының йөрээлдери, чоннуң культура төвүнде коллективтерниң концерттери, көргүзүглери.

Аныяк көрүкчүлер театрының, уран чүүлдерниң республика школазының, «Күзел» деп театр коллективтери, хоорайның ыры болгаш танцы ансамблиниң, агитбригаданың киржикчилери солун концерттерин көргүзер.

Билеттерни хүн бүрүде чоннуң культуразының республика төвүнде эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир садып турар.

КИНО

ДЕКАБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Луна-44» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (узаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Остров Дракона» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, «Бах и Броколли» 10.40, 12.40, «Высоконравственная ночь» 14.00, 16.40, 18.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полет навигатора» 13.30, «Курьер на Восток» 15.20 (узаткан), 18.00 (узаткан) шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, культура-чырыдыышкын ажылының болгаш Улусчу чогаадылганың эртем-методиктиг республика төвү, бот-тывынгыр композиторлар эвилели, культура ажылдакчыларының эвилели, Эрзин райкүүском районнуң Культура бажыңының директору, культура-чырыдыышкын ажылының хоочуну

Клара Михайловна ШОЙЖУННУҢ

үр үеде аарын келгениниң сеалүнде мөчээнин дыңнатпышаан, оон өг-булезинге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
- Редактор — 3-43-34;
- приемная — 3-34-26;
- оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
- харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
- оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
- үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
- көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
- социал айтырыглар — 3-36-82;
- культура болган улус өөредилге 3-39-15;
- улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
- пиитилел политиктиг — 3-36-25;
- медээлер болгаш спорт — 3-41-23;
- чагаа — 3-39-03;
- очулга — 3-34-39, 3-34-92;
- корректорлар — 3-34-19;
- үндүрүкчүлер — 2-27-41;
- солун келбейн барганда — 2-32-75;
- бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетникин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 1004.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 219 (14719) 1991 чылдың декабрь 21, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он ийиги сессиязы

ЧААРТЫР: ажыктыг, дээштиг болдурар

Хуралга киирген хүн айтырыын ёзугаар Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының болгаш комитеттериниң дугайында айтырыг талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов** кылган. Бо эде организастаашкынны чугаалажып көөр кылдыр сессияга киирип турар чылдагаанывыс болза Дээди Советтиң ат-алдарын бедидери, болуушкуннардан чыда калбайн ажылдап шыдаарывысты көргүзери, ажыл-чорудулгадан ажыктыг дуржулганы илип алыры болур деп, илеткелчи чугаалаан. Структурлуг өскерилгелер колдуунда Дээди Советтиң Президиумундан эгелээр, ол хамыктын мурнунда доктаамал комиссияларны хевирлеп тургузарының принциптеринден хамааржыр.

Мандат комиссиязының дугайында. Депутаттарның хөй кезии бо комиссияны хевээр арттырарын саналдап турар. Бис база аңаа каттышкан бис. Соңгуттурган депутаттарның бүрүн эргелерин хынаар, депутат статузунуң дугайында хоойлужудулганы сагып турарын ол көөр.

Дээди Советтиң Президиумунуң сан составының дугайында айтырыг тургустунган. Аңаа организас талазы-биле быжыг депутат бөлүктерин киирерин көрүп турар бис. Амгы Президиум 15 кижиден тургустунган. Кииртинип турар санал ёзугаар оон составынга 11 депутат турза ажырбас деп санап турар. Оларның үжү — Даргаийн оралакчызы, 6-зы доктаамал комитеттериниң даргалары, ийизи — депутаттар бөлүктериниң төлээлекчилери.

Дээди Советтиң харыылаар чамдык айтырыгларны Президиумче шилчидер дугайында саналдар база кирип турар. Ону ынчаар кылыр деп турар чылдагааны — хоойлужудулга эрге-чагыргазын быжыглаары, ону доктаамал ажылдаар кылдыр тургузары. Оон башка Президиумнуң эргелери дыка эвээш. Чүгле сессия чыылдырар, доктаамал комиссияларның ажылын дүүштүрер, шаңнаар, хоойлулар парладыр. Конституция сагылгазын контрольдаар, ол-ла-дыр.

Ынчангаш Президиум бодунга харыысалганың чүгүн алыр деп турар. Сандараан экономика, багай чурттан чоруур кижилер дээш кым харыылаарыл? Ам-даа бот-боттарывысче бурууну чуй кагжышпаан хевээр бис. Бо херекке немелде артык эргелер негеттинмейн турар, чүгле депутаттарның деткимчези херек.

Дээди Советтиң доктаамал комиссияларының дугайында Хоойлуга эдилгелерин киирип турар бис деп, М. С. Козлов уламчылаан. Ында кол чүүл комиссияларның болгаш комитеттериниң деп эргелери кирип турар. Оларның кайызы-даа Дээди Советке хамааржыр ужурлуг кандыг-даа айтырыгны чугаалажыр болгаш аңаа хамаарыштыр түңнелди үндүрүп болур. Чогум оларга тус-тус айтырыгларны база быжыглап каар.

Доктаамал комиссияларга болгаш комитеттерге кирер кижилерни чүгле эки тура үндезинге барымдаалаары көрдүнген, кым каяа күзээр болдур, аңаа ажылдаар. Келир чылдың бюджедин планнап тура, идепкейлиг депутаттарга бээр компенсацияны база көрүп каар бис.

Илеткелчи доктаамал комиссияның азы комитеттин даргазының статузунга доктааган. Ону соңгуурунуң чуруму мурнуку хевээр артар, доктаамал ажылдаар кылдыр шилчип турар депутаттың социал магадылалын база көрүп турар бис. Комиссия болгаш комитет бүрүзү Дээди Советтиң мурнунга отчёттуг болур.

Президиумну эде тургузуп турары дээрге демократчыдылга, бүрүн эрге болгаш дээштиг ажыл. Ол дээрге үениң негелдези-дир, конститусчу эвес илерээшкиннерден чайлаарының магадылалы-дыр. Бо эде организастаашкынны мурнуку составтың ажылдап шыдаваанының бадыткалы кылдыр көрген херээ чок. Дыка хөй депутаттар идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг ажылдап, хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүселдезин чедип ап келген. Бо эде организастаашкынны чорудуп турары дээрге доктаамал ажылдаар органнарның харыысалгазын бедидип турары болур дээрзин илеткелчи түңнелинде демдеглээн.

* * *

Дээди Советтиң комиссияларының болгаш комитеттериниң талазы-биле санал-онал солчуушкуну он ийиги сессияның ажылының ийиги хүнүнде эртенги хуралга уламчылаан.

Республиканың профэвилел чөвүлелиниң даргазы депутат **Ш. П. Куулар** Дээди Советтиң 11 доктаамал комиссияларының санын кызырып турары дээрге эрги чүүлдерден уштунуп, чаа ёзу-биле ажылдап эгелээнивистин түңнели болуп турар деп демдеглээн. Ынча хөй комиссиялар тударга ажыы эвээш, чамдык таварылгаларда Министрлер Чөвүлелиниң структуразын-даа дагыннап турар-дыр.

Депутат 6 комитет арттырар дээн саналды деткизе-даа, ону улам кызырып, 5-ти арттырза кандыгыл деп санал киирген. Саңхөө-бюджет комитедин улус ажыл-агыйының экономика комитеди-биле катса тааржыр эвеспе, оларның кылыр ажылы төрелдешкектир деп саналдаан.

«Деткимче» солуннуң редактору депутат **В. С. Салчак** дүжүртүнүп турар ажык-чарлыг чорук комиссиязынга кирип турган хамаатыларның эргелериниң болгаш дилеглериниң талазы-биле айтырыгны хоойлу-дүрүм комиссиязынга киирерин саналдаан. Чүге дээрге бо талазы-биле хамаатылардан кирип турар билдириишкиннер колдуунда хоойлу-дүрүм айтырыглары-биле холбашкан бооп турар.

Республиканың Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазының түңнелдин ында тургустунган органдан аажок хамааржыр деп, Тыва Республиканың социал хандырылга министриниң оралакчызы депутат **К. С. Дилак** чугаалаан. Чаа доктаамал комитеттерин хевирлеп тургузуп тура, мурнунда хүлээп алганывыс доктаамал комиссиялар дугайында Хоойлуга комитеттер даргаларын Президиум кежигүнүнге киирбес деп эдилге киирери чугула. Чүге дээрге ук комитеттериниң даргалары кымга-даа хамаарышпас, бот-тускайлаң ажылдаар ужурлуг.

Дээди Советтиң аппарадында ажылдап турарларның ажылында чамдык четпестерге депутат доктааган. Чижээ, сессия мурнунуң документилерин хоойлу ёзугаар таныжып алыры-биле 2 неделя бурунгаар депутаттарга бээр турбуже, 20 хире шак арткан турда берип турары шын эвес деп шүгүмчүлээн.

Доктаамал комиссияларның ажылында четпестер черле хөй деп. Кызыл хоорайдан ажылчын депутат **А. В. Ковальчук** аңаа улашкан. Шиитпирлээр ужурлуг ажылдар хөй. Доктаамал комитеттер санын кызырып турары шын, эвээш составбиле ниити Дээди Советтиң ажылы сегиир чадавас, оон башка ам-даа олутпай-дыр.

Чаа структура ёзугаар 5 комитет арттырар дээн саналды ол деткээн. Бо хүнге чедир ажылдаан эрги комиссиялар боттарының кежигүннеринден 3-3 кижини шилип тургаш, комитеттерге ажылдаар кылдыр сүмелээр болза эки. Дээди Советтиң Президиумун 3 даргадан, комитеттер даргалары 5 кижиден тургустунган ниитизи-биле сес кижи составтыг тургузары чугула деп саналдаан.

Амгы үеде амыдырал нарыыдап, чоннуң социал камгалалын күштелдирерин бо үе негеп турар деп, депутат **З. Н. Сат** чугаалаан. Ындыг үеде социал айтырыгларга хамааржыр комиссиялар — Улус өөредилгези, эртем-культура болгаш күш-культура талазы-биле болгаш Ие-чаштың кадыын камгалаар талазы-биле комиссияларны хевээр арттырары чугула, чүге дээрге кайы-даа комиссиялар амгы үеде эн чугула болуп турар болгай, олар чүгле долу күжү-биле ажылдаар ужурлуглар дээн.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады **Ч.-Д. Б. Ондар** кандыг-даа ажыл-херекти сегирип алырда баштай оваартынар, бодамчалыг кылыры чугула деп демдеглээн. Оон башка бисте чүнү-даа дүвү-далаш кылыр чүүлдер бар-дыр, ол алдагдал-частырыгларга чедирип болур. Мурнунда шаптык турган дижиривис СЭКП ам чок-тур, бүгү эрге-чагырга Советтерде. Ынчангаш чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар, хоойлу-дүрүм, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргаларын долу күш-биле ажылдадыр херек.

Депутаттарның билиг-мергежилин эки барымдаалап тургаш, доктаамал үндезинге ажылдадыры чугула деп санаан. Ынчангаш 50 кижиден тургустунган биче Совет тургузуп алыр болза чогумчалыг деп, ол санаан. РСФСР-ниң Дээди Соведи ынчаар кылып турар, ол ёзугаар кылза тааржыр хире.

Доктаамал комиссияларның санын кызырып турарывыс чылдагааны — чаңгыс: эн дээштиг, ажыктыг ажылдаары деп. Барыын-Хемчик райкүүскомунуң даргазы депутат **С. И. Ильенков** чугаалаан. Ынчангаш доктаамал ажылдаар депутаттарга билиг-мергежил аайы-биле шилип тургаш соңгуп алыры чугула.

Комитеттерни, комиссияларны каттыштырып, ниити санын кызырып турары чөп деп. Улуг-Хемде ажылчын кооперация даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Санаа** чугаалаан. Чүгле ол үре-түңнелдиг ажылдаар ужурлуг. Оларның санын 5 чедирер дээнинге база ол чөпшээрешкен. Ынчаарга оларның даргалары Дээди Советтиң Президиум кежигүнү болбас деп саналга база каттышкан. Президиумну 11 улус депутадындан соңгуп алза чогуур.

Хүлээп алдынып турар хоойлуларның күүселдезинге сеткили таарышпайн турарын депутат чугаалаан. Чүге дээрге күүсеттинип турарлары барык чок. Чаа комитеттер бо ажылды шуудадыр боор деп идегелин ол илергейлээн.

Эде тургузуп, чаартып, солуп турар чүүлдеривис хөй деп. Тес-Хемде «Чодураа» совхозтан келген депутат **К. М. Сувандин** чугаалаан. Ынчалза-даа оон эки чүүлдер үнмейн, харын-даа бүгү чүве дорайтап турар, ынчангаш чон ол чаартылгаларга база идегевестээн. Хүлээп алдынган шиитпирлер чогуур черлеринге четпейн, күүсеттинмейн келген. А эки шиитпир-доктаалдар үндүргүлээн болгай бис.

Депутат доктаамал комиссиялар саны 6 болза тааржыр деп санаан.

Доктаамал үндезинге тургустунган комитет ажылдаар херек, чүгле шалын ап орбас деп, политехинститутун Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп** саналдаан. Доктаамал комитетти удурткан кижилер харын-даа суббота, воскресенье хүннеринде ажылдаза чогуур. Чарыгдалдарны кызырар херек.

Саң-хөө-бюджет болгаш экономика комитеттерин каттыштырар дээн саналга улус депутады **Н. А. Ондар** удурланган. Бюджет күүселдезин хынаарын күштелдирери чугула, чүге дээрге ол кайда-даа чедишпейн турар болгай, ынчангаш доктаамал ажылдаар комитет турар ужурлуг.

Депутат Ч.-Д. Б. Ондарның биче Совет тургузар дээн саналынга оратор удурланган. Дам-на акша-хөрөнги чедишпейн турда, РСФСР-ниң Дээди Соведин оттүнүп, ындыг артык штат тургузарга ажыы чок деп, ол санаан.

Республиканың Дээди Совединче халдаашкын кылыр чоруктарны моон соңгаар болдурбазының чугулазын улус депутады **Б. С. Нурзат** онзалап демдеглээн. Черле ынчаш кандыг-даа айтырыгны шиитпирлеп тургаш, бир кыдыындан өскезинче шураар чүүлдеривис бар, ол бүгүнү соксадыр, бодамчалыг, оваарымчалыг болур херек дээрзин ол сагындырган.

Чаа тургустунар комитеттер, комиссиялар ажылын социал-экономиктиг айтырыгларже углаар болза эки дээрзин Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазы депутат **М. Б. Донгак** онзалап демдеглээн. Мынчага чедир хүлээп алдынып келген шиитпирлер колдуу күүсеттинмейн келген, хуусааны барымдаалаар херек. Чижээ дыл дугайында Хоойлу хүлээп алдынган, ооң күүселдезин аэропорт, гостиницалар дээн ышкаш хөй-ниити черлеринде безин хандырбайн турар хевээр. Тус черниң бот-башкарылга дугайында Хоойлузу база бурааш турупкан.

Үстүнде депутаттарның саналынга депутат **А. М. Маркс-оол** каттышкан. Ылаңгыя дыл дугайында Хоойлунуң күүселдезинче чаа комитеттер кичээнгей салыры чугула деп чугаалаан. Депутат моон соңгаар ажылдаар кылдыр 6 комитетти арттырарын саналдаан.

Аныяктар талазы-биле комитеттиң, ылаңгыя амгы үеде херегин депутат **И. Ч. Саая** саналынга демдеглээн.

Дээди Советтиң ажыл-чорудулгазын экижидерде, ооң комиссияларының үнүүшкүннүг хуралдарны доктаамал эрттирип турарының дугайында Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы, депутат **К. Ш. Ялаков** чугулалаан.

«АКШ-тың бир миллион чурттакчылыг хоорайында 8-ле борбак депутат бүгү айтырыгларны шиитпирлеп четтигип турарының дугайында теледамчыдылгадан дыңнаан мен» деп, бодунуң саналын «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору, депутат **В. У. Хомушку** эгелээн. Ынчангаш биске депутаттарның санын кызырар болза эки, кожуун бүрүзүнден чаңгыс депутат четчир. Дээди Советтиң аппарады улуг хевээр деп ол шүгүмчүлээн. «Буга көвүдээрге, инек кызыраар» деп, саналын ол дооскан.

Чөөн-Хемчиктен иштики херектер ажылдакчызы **И. Д. Ондар** социал политика талазы-биле комитетти арттырарын чугулалааш, экономика, транспорт, саң-хөө, бюджет комитеттерин чаңгыс кылдыр кадыптарын саналдаан.

Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат **К. Т. Куулар** комитеттер талазы-биле дүрүмнү ам-даа өөрениң көөрүн болгаш ону баштайгы — номчулга-биле хүлээп алырын сүмелээн. Кандыг комиссия канчаар ажылдап турганының дугайында анализ бербээн деп, М. С. Козловтуң адрезинге хамаарыштыр ол шүгүмчүлел кылган. Депутаттарны өөредип турары кошкак, район Советтеринге практиктиг дуза чедиртинмейн турар.

Нарын кодээ Совединиң даргазы, депутат **Т.-С. Яндак** «аргажок өттүнчек улус-ла болгай бис» деп чемелээш, Дээди Советтиң кежигүннерин район бүрүзүнден бир-бир кылдыр алза чүл деп айтырыг салган. Районнуң чону бир депутатты саналдап киирер. Турум ажылдаар депутаттарның санын тодарадыры чугула дээн.

Чээрби ажыг санал бердингениниң соонда, айтырыгның сайгарылгазын ооң-биле кызыгаарлаан.

Оон соонда Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбаттың** социал-культура тудугларының амгы байдалының дугайында отчёдун сессия дыңнаан. Отчёттан билдингени чүл дээрге ук тудугларны ажыглалче киирериниң хожудаашкыны улуг. Бо чылын чаңгыс-даа объект ажыглалга кииртинмээн. Оон чылдагааннары хөй янзы. Ынчалза-даа эн кол чылдагаан — ажылчын күш чедишпези. Бо чылын Кавказтан сезончулар келбээн, олар садыг-саарылга ажылы кыла бергеннер. Шефчилер бисти каггаш, чаа бергеннер. Улустуң чамдыызы кооперативтерже ажылдап чоруп каан. Оон түңнелинде тудуг организациялары 1990-91 чылда 11 муң ажылчыннарны чидирген.

Айтырыгны моон соңгаар канчаар шиитпирлээрил? Бүдүрүлгениң хемчээлин кудуладыры күзенчиг эвес болганда, тудуг ажылынче аныяктарны хаара тудар. Оларны чурттан турар черлериндеп шимчетпейн, ол-ла черлеринге тудугжу мергежилдерге өөредир Улустуң материалдыг сонуургалын оттурар. Оон башка тудуг организацияларында ортумак шалын 377 рубль болуп турар. Күрүне албан черлериниң ажылдакчылары муң чедир ап турда, ол шуут окта таарышпас чүве-дир.

Келир үеде база бир курлавыр — шериг назылыг оолдардан Тыва иштинге тудуг батальоннарын тургузары. Ону ам бо дораан шиитпирлептер арга чок-даа болза, (мурнуку ССРЭ-де болгаш Россияда шериг ведомстволарның салым-чолу орта билдинмейн турар), байдал тодарап кээрге, айтырыгны аңаа барып тургузар апаар.

Ол ышкаш ажылдың (контракт) керээ чарар методунче кирери чугула. Өскедаа чаа-чаа хевирлерин ажыглаар.

Айтырыгларга харыылап тура, В. П. Болбат Тывада бүгү объектилер мурнады тударының (приоритеттиг) байдалында дээрзин чугаалаан. Шуптузун дүрген тудар ужурлуг. «Москвадан акша-төгерик диленириниң орнунга, мында, силериниң мурнукарда туруп турарым — халап-тыр» деп, ол муңгагдаан. Ол депутаттарның эвээш эвес айтырыгларынга харыылаан.

Чамдык депутаттар отчёттуң сайгарылгазын чорударын негээннер. Ынчалза-даа ону сессияның хөй кезии деткивейн барган. Ынча дыка чүнү-ле хөй чугаалажыр боор. Хамык үүле-херек билекти сывырыпкаш, ажылдап турар болза, ынчан бурунгаар чылар-дыр ийин.

Декабрь 19-та эртенги хурал ооң-биле доозулган. Кежээки хуралдың болгаш сессияның сөолгү хүнүнүң отчёдун вторникте, декабрь 24-те парлаар бис.

● **Тывага Президент соңгулдаларын 1992 чылдың март 15-те эрттирер.**

● **Чаа-Хөл районну тургузары келир чылдың январь 1-ден эгелээр.**

(Бо шиитпирлерни Тыва Республиканың бо сессиязынга хүлээп алган, ол дугайын дараазында номерге бижиир бис).

ЧУРУКТАРДА: сессияның ажылының үезинде.

Чуртувуста бо хүннерде

МОСКВА. ССРЭ-ниң улус депутаттарының болүү Алма-Атага бөгүн болур ужуражыышкынның киржикчилеринге кыйгырыг чоруткан. Ында «ССРЭ парламентарийлериниң өмүнээзинде улустарның хөй националдыг төлээлелгезиниң ажылдап артарын» шилчилге үе-чадазының байдалдарында ажыглаарың сүмелээн. Кады ажылдажылганың чаа механизмнерин тургузары-биле чергелештир ССРЭ-ниң улус депутаттарының 5-ки ээлчег чок Съездизинге он күрүнелерниң баштыңнарының болгаш ССРЭ-Президентизиниң медеглелинге шилчилге үе-чадазында саналдааны күрүне тургузугларын ажыглаарының эргежок чугулазын айыткан. Үстүнде айыткан бөлүк ССРЭ-ниң улус депутаттарының 6-гы ээлчег чок Съездизин чыылдырары дээш туржуп турар.

МОСКВА. РСФСР-ниң Дээди Соведи Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезин тургусканының дугайында дугуржулганы күштүг болдурганы-биле база Россия Федерациязының айыыл чок чоруун хандырары-биле Россияның Президентизи РСФСР-ниң Айыыл чок чорук болгаш иштики херектер министерствозун тургузарын доктааткан.

«РСФСР-ден депутаттар бөлүүн ССРЭ-ниң Дээди Совединден дедир кыйгыртыры-биле холбашкан чамдык айтырыглар дугайында» доктаалды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1991 чылдың декабрь 16-да хүлээп алган турган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединге хамааржыр турар бажыңнарны, дериишкиннерни моон соңгаар канчаар ажыглаар дугайында шиитпирлер хүлээп алдынгыже чедир оларның камгалалын хандырарын РСФСР-ниң чогуур күрүне органнарынга даасkан. Ооң-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бажыңнарын болгаш дериишкиннерин, а ол ышкаш Москвада Кремльди РСФСР-ниң удуртулгазы «эжелеп» алыр дээн-дир деп чугаалар Москвага дораан нептерээн турган. Аңаа холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң парлалга төвү тайылбыр кылган. «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эт-хөренгизин хураар дугайында азы ССРЭ-ниң Дээди Соведин дүжүрүп тарадыр дугайында чугаа болбаан» деп, парлалга төвүнүң тайылбырында айыткан.

ЕКАТЕРИНБУРГ. Милиция болгаш шериглер ол хоорайда аъш-чем складтарын болгаш баазаларын, а ол ышкаш оларны садыглаарын контрольдаар. Солуннарда болгаш тус чер органнарында хоорай чурттакчыларының хоорайда чедишпейн турар аъш-чем аймаа баазалардан азы магазиннерниң артыкы эжиктеринден мөөңү-биле чинжеңнер холунче үнүп чоруп турарының дугайында чагаалары шуут эндерилген. Ындыг чорук шериглерден болгаш милициядан дуза дилээр ужурга хооркүүскомну таварыштырган.

Армения Республиканың хамаарышпас чоруун хүлээп көрген дугайында Россияның удуртулгазы медеглел кылган. «Арменияның хамаарышпас чоруунуц дугайында декларация» 1991 чылдың сентябрь 25-те республиканың парламентизинге хүлээп алдынган турган.

АЛМА-АТА. «Казахстан Республиканың хамаарышпас чоруунуң дугайында» хоойлуну республиканың Дээди Соведи 1991 чылдың декабрь 16-да хүлээп алган. Казахстан Республиканың хамаарышпас чоруун хүлээп көрген дугайында Россияның удуртулгазы медеглээн.

МОСКВА. Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазының дугайында дугуржулгага РСФСР-ниң болгаш Украинаның президентилери, Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Даргазы ат салганы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң улус депутаттары тускай медеглел кылганын моон мурнунда дыңнаткан турган.

Кады найыралдажылганы тургузарда, оон эрге-хоойлулуг үндезини кылдыр ССРЭ-ниң улус депутаттарының V Съездизиниң шиитпирлерин. Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында декларацияны удуртулга болдурарын хамаарышпас күрүнелерниң парламентилеринге болгаш баштыңнарынга ССРЭ-ниң улус депутаттары саналдаан.

Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазын тургузар чорудулганың үезинде болуушкуннарның хөгжүлдези башкартынмас болуп, чурттуң иштики болгаш даштыкы байдалы бергедей берзе, ооң харыысалгазы кады найыралдажылга кежигүнү күрүнелериниң баштыңнарынга болгаш парламентилеринге онаажыр апаар деп медеглелде айыткан.

Чуртта байдал улам-на нарыыдай бөөр таварылгада ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизин чыылдырар эргени ССРЭ-ниң улус депутаттары боттарынга магадылап турарын медеглелдиң түңнелинде сагындырган.

БАЙКОНУР. Черниң ээлчеглиг «Космос-2174» деп спутнигин «Союз» деп чедирикчи ракета-биле 1991 чылдың декабрь 17-де октаргай делгемнеринче салып үндүрген. Космос делгемнерин шинчилээрин уламчылаар сорулга-биле эртем аппаратуразын спутниктиң кырында салган.

ВЛАДИКАВКАЗ. Мурнуу Осетияда байдал сөолгү үеде чүгээр болуп турар. Ынчалзажок Цхинвали хоорайның чоогунга болгаш Знаур районга элээн каш атыылажыышкыннар удурланышкак бөлүктериниң аразынга болган. Өлүм-чидим дугайында медээ алдынмаан.

ХАБАРОВСК. Хабаровск крайның чурттакчыларының хөй нуруузу чурттарга бажыңнарын халаска алыр деп турар. Улус депутаттарының край Совединиң хуралы чурттарга бажыңнарын хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алган. Кижи бүрүзүнге онааштыр бир өг-бүлеге 20 дорбелчин метр чурттарга шөлүн бээрин доктаалда тодаргайлап айыткан. Ол норма-хемчээлден хөй шөлдү чамдык чурттакчылар чингелделиг төлевир-биле алыр эргелиг. Ол хамаатыларның аразында — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, хөй кижилиг өг-бүлелер, интернационалчы дайынчылар. Чурттарга бажыңнарын келир чылдың эгезинде хуужударын шиитпирлээн.

БРЯНСК. Россияның, Беларусьтуң, Украинаның болгаш Молдованың театрларының Чаа чыл уткуштур националдар аразының фестивалы эгелээн. Фестивальның кол лозуну — «Уран чүүл Эвилел дээш!»

БИШКЕК. Американың Каттышкан Штаттарының күрүне секретары Дж. Бейкер-биле бодунуң ужуражыышкыннарының түңнелдериниң дугайында Кыргызстанның президентизи Аскар Акаев республиканың Дээди Совединиң сессиязынга илеткээн. Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазының дугайында айтырыгны, а ол ышкаш өске республикалар-биле, ылаңгыя Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле Кыргызстанның харылзааларын ужуражыышкын үезинде чугаалажып көрген.

КИШИНЕВ. Хамаарышпас күрүнелерниң кады найыралдажылгазының дугайында дугуржулгага ат салган үш республикаларның төлээлекчилери Приднестровскиниң Дубоссары хоорайынче чорупкан Молдованың полициязының болгаш Молдованың амга чедир хүлээп көрбээни Приднестровск Республиканың гвардейжилериниң аразынга атыылажыышкыннар бо чылдың декабрь 13-те болган. Чөпшээрештирилге комиссиязынга каттыжар кылдыр Россияның, Украинаның, Беларусь Республиканың төлээлекчилерин Молдованың президентизи Мирчей Снегур чалаан.

АШХАБАД. Ортаа Азия республикаларының болгаш Казахстанның консультативтиг чөвүлели бодунуң ажылын доозупкан. Күрүнелер аразының экономиктиг политиказын холбаштырар талазы-биле документилерге ужуражыышкынның түңнелинде ат салган.

(СЭТА).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДАН

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕН

Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу, Ленин орденниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну

Оюн Лагбаевич КАЛЗАҢНЫҢ

үр болгаш аар аараш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели илергейлеп тур.

Кыштаглаашкын байдалы

ЧҮГЕ ХӨӨҢНҮ КАЛГАНЫЛ?

Шеми биле Чыраа-Бажы аразында Хараганныг-Үзүкте кыштагда «Большевик» совхозтуң малын кыштагладып турар аныяк малчын Леонид Куулардың аалынга чоокта чаа чедип, бажынбалгадынга кирип, изиг шайын ижип, хойжуңуң амыдырал-чуртталга з ы н ы я к, ажыл-ижинин дугайында далаш чокка чугаалаштыбыс.

— Чечек-биле неләэ кады школа дооскаш, ог-буле тутканывыс соонда, малчынналдан бээр чеди чыл хире болу бердивис — деп, Леонид чугаалап орду. — Беш урүлүг бис. Ийиви — ийи айлыг ийистер. Коданывыста алды дугаар төрүүр хой бар. Ооң баш саны — 251. Хоюусту Чиигe-Кырлаңга чайлагладып, семиртивис. Хойнуң күшшыдалы шыырак. 1990 чылда төрүүр 100 хойдан 80 хураганны онча-менди алдывыс. Чечектиң ада-иезин бистиң дузалакчыларывыс.

Чечек биле Леонид Куулардар харыңазыны аныяк-даа бол, багай эвес ажылдап чоруур. ажылнижинге кызымак кижилердир. Төрүүр 100 хойдан 80 хураганны алыры дээрге республиканың ортумак дээш малчынларының көргүзүүнден бедик-тир.

Бо кыштың эрттиргеш, хоюн дужаап берип, малчынналарын соксадыр дугайында бодалын Леонид илеретти. Ооң чылдагааның соңуургап көрдүм. Чылдагаанынар-ла хөй болду. Кол-ла чүве аныяк малчынналарже чоруур сагышты салбайн турарлы.

Аныяк малчынналар аренда керээзи дүгээр ажылдап турар улус болду. 1990 чылда аренда керээзи дүгээр малчынналарга акша шалыңын амга чедир төлеп бербээн. Эң кол чылдагаан — малчынналарның ажыл төлевирин санап бээрининг чөптүг эвези. Ол дугайында Леонид дорт-ла чугаалап орду. Мурнуку үеде 1 хойну 1 ай кадарарга 53 көпеек төлээр турган. Ам харын. 1 рубль 05 көпеек кылып каан. 251 хойну бир ай иштинде кадарып көөрге, ортумга-биле 260-270 рубль чедип турар. Ону ийи кадарчыга үлээрге, бир кижиге-ле 130-135 рубль онаажыр. Малчынның бодалы-биле алырга, ол хире акша-биле бо шагда чаңгыс хөйлең безин кижи садып албас. Ол шын, идик-хеп ортээ аажок аартаан болгай. Автосадыгларда бараан шуут чок. Бараан чагаан-даа хереэ чок, дөмейле чагыгы күүседипес. Хойну дуне таңныылдап хонганы дээш шалың төлеп бербейн турарынга аныяк малчын дыка таарзынмайн турар. Кежээ хоюн кажаалап кааш, оор-сук көвүдээн шагда малчын шөлээн удуп чыдып албас-ла болгай. Кадарган малымны оор алгаш барбазын дээш дуне туруп көөр, хайгаараар апаар. Хойну таңныылдаанының шалының төлээринин дугайында айтырыгны, чүгле бо малчын эвес. хөй малчынналар сөөлгү үеде кодурүп турар. Черле чөп айтырыг. Ону өөренип көөру чугула. Оон ынай малчынларның бажыңын, кажаазхораазын үрээр, тонаар чүүлдер кайы хөй. Бо күзүн кыштаанга Леонид Куулар кежүп келгеш көөрге, бажыңны үргедээн, эжинп чара шапкаш, оттулупкан болган.

Малчынның бир таарыпаан турар чүүлү — чагыдып алган солуннарын, журналдарын ой-шаанда эккелбейн турары. «Здоровье», «Человек и закон», «Крестьянка», «Вокруг света» журналдарны, республика солуннарын малчын чагыдып алган. Оларны чыыпчып, бөлүү-биле эккээр, номчууру берге, үезин эрте берген болуушкуннар дугайында номчууру солун эвес деп, Леонид чугаалап орду. Бир-тээ, солуннарны, журналдарны чагыдып каан болганда, оларны харылаа чери, совхозтуң почтачызы чагыкчыга дүрген чедирер ужурлуг деп, ол санап турар.

— Шак мындыг байдалга кижи малчынnап шыдаар бе? — деп, Леонид айтырды.

Оон айтырыңга тода, чиге харыылап шыдавас мен. Ынчалза-даа чаңгыс чагыыр чүвем — тыва кижиге бо шагда бир түттүнар чүүл, соң остүрген малы, чеже-даа берге болза, холуң салдынмайн ажылда.

Бир эвес малчынnарга мындыг хамаарылгалыг болур болзувусса, Тываның экономиказын чүгээртедип шыдаар бис бе? А оон дозу мал ажылы деп билир бис. Малчынnарның хандырылгазы, ажылының төлевирин чөптүү-биле чогумчудары дээш ышкаш айтырыгларны херек кырында эде көөр болза экп. Малчынnарга чеже аазап көөр бис.

Болат САЯЯ.

УЛЬЯНОВСК. Чүртта сураглыг «АвтоУАЗ» каттыжышкынның коллективи бодунуң 50 чыл оюн будүрүлтезин чаартырының болгаш ону экижиткен шынарларлыг чаа хевирииң машиналарын будүрүп үндүрериңге белеткелдиң байдалынга уткаан. Харааданчыг чүве чүл дээрге бо будүрүлге пийги чергенни боон, министерствозундан материалдыг болгаш сан-хөө талазы-биле харам чок дузаны албайн келгени-биле бодунуң башгайгы үндүрүп эгелээни кандыг-даа оруктарга чоруп шыдаар автомашиналарын көвүдедип, оларны чаартып шыдавайн келген. А херек кырында УАЗ-та эң шыырак мергежилдиг специналистер, ажылчыннар ховар эвес, оларның ураң мерген холдары, сальм-чаяаны, долузубиле ажыглаттынмайп турган.

Ам оларның оруу ажыттынган. Тургузуунда хөй чаа чүүлдерлиг, даштыкы, ишгики хевири аяның, чоруккз таарымчалыг орук далдавастарның каяа-даа чоруур чиик машиналарның төлевилелиң белеткен алган. Оларны тускай чагыг ёзугаар будурер бичии цехти дерип белеткеп турар. Чаа хевирииң чиик машиналарын дапгыкыже безин үндүрери ыядынчыг эвес апаар.

ЧУРУКТА: чаа хевирииң орук далдавас чиик машиналары.

Ю. БЕЛОЗЕРОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНЫП ТУРАР

Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтуң кол зоотехниги М. К. Хертекке ужурашкаш, совхозта мал кыштаглаашкынының амгы байдалың чугаалап бээрин диледим.

— Совхозтуң девискээринде хар улуг дүшкен. Ынчангаш малдың кышкы одурыңга берге байдалдар тургустуиган. Дарый хемчеглерни ап эгелеп тур бис. Одар шөлдерии далбыйлаар ажылдарны чорудуп тур бис. Малчын коданнарже сигеп болгаш еске-даа мал чемин чедирип берип турар. Малчынnарның араазында ажыл-ишчи кызымак кижилер эвээш эвес. Олар чайгы үеде 5-тен 30 тонна чедир сигении кезип, белеткээш, ам кыштагларында аппарып алгылаал. Ооң кадында олуттай, чалгаа кижилерни чок деп болбас. Ындыгларга бо кыш берге шылгалда болуру чугаажок.

Мал чемгереринге ажыглаар 2225 тонна сигениыс, 144 тонна силозувус бар. Ам ону чарыгдап эгелей бергенивис бо. Кышка удур Ильич Сотпа, Эрес-оол Сыргыт-оол, Бегзи Маадыр, Иван Алдын-оол, Даржаа Кара-оол, Багай-оол Казырык болгаш ескелер-даа эки белеткенген, оларда байдал амдыызында ажырбас, малмаганы хун-менди. Кыш берге-дир, хар улуг-дур. Ынчангаш ийи дакпыр күженишкин-биле ажылдаарын малчын ог-бүле бүрүзү биилп, ниитиниң малын кыштан эки ажырып алыр дээш ажылдап турар.

Хойну орай төрудер бис. Ол ажыктыг дээрзин мурнуку чылдарның дуржулгазы көргүскен. Кыштагларже удаа-дараа үнүп, оларга ботгуг дузаны чедирер бис.

Седип-оол ИРГИТ.

Хереглел рыногунуң айтырыглары

ЧУРТТААР ДИЗЕ, ШИМЧЕН

Хереглел рыногунуң дептедески эвезинииң чылдагаанындары-ла хөй. Кол-колуң маңаа адаарга мындыг: акша-төгеригтин үнези кудулаан. бар турган ажыл-агый харылзаалары үзүлген. бүдүрүлге чуруму кошкаан, бараан болгаш чиг эт курлавырлары-ның өртээ хүн бүрү өзүп турар ачы-дуза чедирилгези болгаш солчулга (бартео) керээлери бараанларны рынок садыындан үндүр шибип турар. Мындыг байдал чонның бараан-биле хандырылгазынга канчаар-дада аажок улуг шаптыкты ужураштырып турары билдингир. Бо дугайында чоокта чаа Республиканың хереглекчилер эвилели (Респотребсоюз) бодунуң төвүлел хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Ооң баштаар черииң даргазы Х. Д. Монгуш «хуралдаалап-ла турар чай-хос ам кайда боор. ынчалзажок дугуржуп алыры негеттиниң турар айтырыгларны шалыпкын чугаалажып көрээлиңер» деп хуралды эгелээн. Тургустунган байдалды оон кысказы-биле сайгарганындан билдинип турар чүве—бараан бүдүрүшкүнүүн батканы. Ооң хемчээли чавыыаргала, барааннар кайнын келир боор?

Амгы үеде хереглел кооперациязынга чергелештир бот-хуу кавынгыр-тывынгыр кижилер, көдээ ажыл-агый продукциязының белеткекчилери хөй-биле тыптыл турар. Олар шимченирде хостуг болгаш, райполарга көөрде, дүрген ажылдаттар арталарлыг, олар-биле кагжыптар шынарларлыг. Бо харын-даа мурнакчы, эгелекчи чүүл чамдык райполарның ажыл-чорудулгазын сулаладып, оларның чон ортузунга ат-алдарын кудуладып эгелээн. Ол-дур, ажылынга чаржыкчы, кагжыкчы байдал тургустунуп көөрге, күрүне организацияларының ажылдап шыдаар шинээнин чегенчин көстүп көөр.

Чамдык райполар хлеб быжыраар далганы үзүлүкке чедир безин таваар олургылаар. Мынчаар шөлээдеп көөр чүве болза, хлеб талазы-биле байдал бергелеп көөри билдингир. Ам безин ол дескп эвес: чамдык черлерде хлебти 2-3 борбакты садып ап болур, чамдыктарында бир кижиге онаашты конукта 250 грамм кылдыр нормалап каап.

Бергелер хөй. Бетп кыдыы: транспорт. Бар бараанларны безип ооң ужурундан ап чадай бээрииң таварылгалары бар. Машина-балгатпын артык кезектери чок, кывар-чаар чүүл чедишпес. Дагаа чуургазы, хейлиг сут сөөртүр чылыглап каан машиналар эвээш. Садып алыр өртектер өзерге, садар өртек база улгатпкан. Чиизээ, этти бир килде 20-25 рубль-биле садып аарга, ооң белеткээн колбасаның садыг өртээ 40 рубль апаар. Улус ону албастаан. Ынчангаш улуг өртектиг колбасаны алырындан чамдык районнар ойталаан. Кедээ чоннуң кол хереглелдери — чигир, макарон кыдыглары, далган, крупа аймаан фондулар өзугаар чаңшөзрел казап турбуже, белеткекчи завод бербейн баар. Орнупга чиг эт, тывылбас бараннар негээр.

Чонга аъш-чем, идик-хеп бараанпары тып бээр дээш кооперация ажылдакчыларының канчаар хинчектенип турарын бистер, хереглечилер билбес бис. «Экпел» деп негеп чаңчыгып калган болгай бис. Ынчалза-да чамдык ажылдакчыларның кылып болур чүвеге даамайланып олурарынга, үениң бергени-биле өршээл турбас. Ам олутпайланыр хире эвес шаг-дыр бо.

Күрүне деңнели-биле мурнунда аайлаштырып каан турган харылзаалар ам рынок. бот-тускайлан чорук, бот-акшаландырылга деп биляишкиннерниң ужун уступ-частып, будалып эгелээп. Хуралдың киржикчилери совхозтар райполарны тоовастаан, дүк, мыйыс ышкаш чүүлдерии боттары садыглап, орнап турун берген деп хомудадылар. «Кузыл» агрофирманың даргазы Макталдыг Семенов чүүнү-даа бажын боду билир, аңаа кым-даа күш четпес, безии Министрлер Чөвүлели-даа диштилер. Шупту-ла бизнес кылып турун берген. Чыыыргана, тайга тооруун янзыбүрү кооперативтер, боттары белеткеп алгаш, улуг өртек адаар, үндүр сөөртүр.

Аңаа Респотребсоюз даргазының харыылааны: «Хостут, тывышчы хөделириниң, чижип ажылдазарының үези келгени ол-дур. Бистиң белеткеп турарывыс хейзиг хемчээлдер ышкажыл. Биче будүрүлгелер совхозтар-биле харылзаа чок ажыллаар болза, чурттаар арга чок». Бодур-ла: чурттаар дизивзе, шимченир апаар сен. Бо дүрүмнү хереглел кооперациязының ажылдакчылары хүн бүрүде сагыш, дүмүүнүга кертип алгаш чорза чогуур.

Надежда ЭРГЕП.

АЧАВЫСТЫ ДӨЗЭЭР БИС

Өөреникчилер-даа болзувусса. «Шын» солунну соңуургап номчуур бис. Аданевис чыл санында хөй чагыдылганы кылып аарлар. Оларның араазында «Шын» ыяап-ла бар боор. Ынчалза-даа ол солунче чаңгыс-даа катап чагаа бижип чорудуп көрбээн бис. Бо удаада ачавыс дугайын бижикседивис.

Ачавысты Хожур-оол Эрелчинович Монгуш дээр. Ол бо дүннерде район солуну «Ленинчи орукта» ажылдап турар. Ачавыстың алыс мергежилп башкы. Кезээде хөглуг, баштак, чараш ажыл-чаяныг кижи. Бажыңында-даа, каяа-даа чараш, кижилерге ачыг артык сөс сөглевес. Улуг-даа, бичии-даа кижилерни деңге хүндүлээр. Бодуңуп, өскенин өөрүшкүзүп, мунгаралын эш-өөрү, ег-бүлези бис-биле үлежип билир. Кым-даа болуп ажылдап чораап, ажылынга сеткилиннен бердинер боорга, ачавыстың чаагай будүүжун деэп, салгап алырын күзеп, боттарывысты чагыып, дынаажып өзүп ор бис.

Декабрь 25 — ачавыстың төрүттүнген хүну. Бежен ийи харлаар ачавыстың байырлалын таварыштыр уруглары бис байыр чедирип, аңаа кажан-даа кырыазыг, оюп-баштак аажы-чаяын салбайн, ажы-төлү биске бижыг чеченгиш болуп, чонунга, ниитилелге төлептиг бараан болуруп Тываның хоочун солуну — «Шынны» дамчыштыр күзээр-дир бис. Бистиң дилээвистен солун ойталавас боор деп идегедивис.

УРУГЛАРЫНДАН.
Чеди Хемчик район.
Чадаана хоорай.

ЫЫТТААР, ЫЫТТАВАС-ДАА БОЛЗА...

Бистиң Кызыл-Даг суурда радио ыыттавастаандан бээр чартык чыл четкен. Ол дугайын район төвүнүң харылзаа белдирилгези айтырыг баарга, ынчан-ынчан монтерлар чорудар боон чылдырып-ла турар. Суурувус Тээлинден 16 километр ырак турар. А бисти харылзаа салбырының ажылдакчылары база-ла тоовас.

Мурнунда ажылдап турган начальник чаа чыл үнергелеп, радио төлевирин будун чылда төледип алыр. «Радио ыыттавас-дыр, төлеп каан өртээнин ол үезинин хөлезинии эгидип берииер...» — деп-даа негеп турдукус. «Радио точказы бар-дыр. Радионар ыыттаар, ыыттавас-даа болза, төлээр апаар силер — дээр-дир. Дүрген кылдырып берип дээш дөмей одип турарывыс ол-дур ийин. Өртек дедир эгиттирер күзел шынында бисте чок. А радио лампыдылгазын дыңнаары бисте херек болгай.

Бо таварылгада кым буруулуул?

Галина ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.
Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерии диледим.
(Автор).

ХООЙЛУДА АЙЫТКАНЫ

«Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Хоойлунуң I болгаш II бөлүктериниң тайылбыры.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1991 чылдың апрель 26-да хүлээп алганы «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында» Хоойлузу чүгле көдээниң чурттакчыларын эвес, а республиканың бүгү ажыл-ишчилерии сонуургадып, оларның кичээнгейин хаара тудуп турар.

Хоойлунуң бирги чүүлүнде мынча дээн: арат ажыл-агыйы дээрге юридиктиг эргелиг, бот-тускайлан ажыл-агый чорудар субъект болуур. Боттарының хөреңгизин бүгү назынының иштинде эзлеп, салгал дамчыдар ийикпе азы арендалап алганы чер участоктарынга көдээ ажыл-агый продуктуларын будүрериң, болбаазырадырын болгаш сайгарарын боттандырып турар хамааты, ог-бүле, азы бөлүк кижилер-дир дээрзин ында айыткан. Хоойлуда тускай айыткаңы болза, арат ажыл-агыйы экономиктиг ажыктыг чүүлдүх принциптеринге боттандырар ажылыг-тывынгыр хостуг чоруктуң хевири-дир дээн.

Арат ажыл-агыйы хуу бүдүрүлге чери-биле (бир эвес кажан чаңгыс кижи ажыл-агыйны чорудуп турда) база коллективтиг будүрүлге чери-биле (кажан ооң составывына элээн каш кижи кирип турда) домейлешкек чүүлдерлиг болуп турар. Арат ажыл-агыйы күрүнеги экономиктиг системазында еске будүрүлгелер, организациялар-биле бир дөмей, тускай бот эргелиг деп Хоойлунуң ийиги чүүлүнде дорт айытканы.

Маңаа бир чугаалап каар чүве болза, бир эвес кажан арат ажыл-агыйын чаңгыс кижи азы ог-бүле чорудуп эгелээш, ылаңгыя хөлезилелдиг күш-ажыдды ажыглап турда, ынчан ол бот-хуу болгаш ог-бүленин будүрүлгезинге хамаажыы бээр. Ооң соонда ол бүрүткеттирер, дандыладыр болгаш юридиктиг эрге-хүдээлгелиг апаар. А ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзүле ооң кежигүннери болу бээр. «Чогум кымнарыл ол?» деп айтырыг чайгаарла тургустуунуп көөр. Арат ажыл-агыйының удуртукчузунга хамаарыштыр бо айтырыгга тода харыыны Хоойлунуң бирги чүүлүнүң 4-ку пунктузундан база 4-ку чүүлүнден тып ап болур бис. Ол болза ботбашкартының шыдаар. чогуур билиг-мергежилдиг 18 хар чеде берген Тыва Республиканың хамаатыызыдыр. Өске кежигүннерге хамаарыштыр тайылбыр бээри шала нарын болуп турар. Чүге дээрге харназы дугайында Хоойлуда тода бижиттингеп.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга мыядыг. 1988 чылдың март 25-те болуп эрткен колхозчуларның IV Бүгү-эвилел съездизинге хүлээп алганы колхозтуң үлегер уставында көдээ ажыл-агыйга назы четпээннерниң күжүн ажыглаарының дугайында чугаалашкан. Ол үлегер уставтың үшкү чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар 16 хар чеде берген хамаатылар колхоз кежигүнү болуп болур. А 45-ки чүүлүнде чамдык таварылгаларда түр үе иштинде болгаш сезон ажылдарынга кириштирери-биле 14 хар четкеннерни хөй-ниити организацияларының база ада-иелер колхоз кежигүнүнге хүлээп ап болур эргени берген. Ындыг болганда, ог-бүленин 14 хар чеде берген ажыголу арат ажыл-агыйының кежигүнү кылдыр санаттырып болур-дур.

Арат ажыл-агыйын тургузарының болгаш чер участогун алыр эргезинии барымдаазы болур мергежил негелдези чүгле ажыл-агыйның удуртукчузунга хамааржыр болгаш еске кежигүннериңге хамаарышпас. Мергежил негелдези, мээн бодап турарым-биле алырга тода плереттинмээн, арай шын эвес болуп турар. Хоойлунуң 4-ку чүүлүнде арат ажыл-агыйын кодээ ажыл-агыйга арга-дуржулгалыг, бо талазы-биле мергежилдиг азы тускай белеткел эрткен хамааты тургузуп ап болур эргелиг деэн. Моон алгаш көөрге, бир эвес бир кижи үр үениң иштинде колхоз, совхозка ажылдап келген болгаш улуг арга-дуржулгалыг, ынчалза-даа арат ажыл-агыйының бүдүрүлгезиниң талазы-биле мергежили чок болза, ындыг кижи арат ажыл-агыйын тургузуп шыдавас деэн. Ындыг эрге тыптып көөрүнге харыугда ол ийи негелде херек болуп турар. Ол негелделер арезынга «болгаш» деп эвилел сөзү эвес, а «азы» деп эвилел турар деп санаар барымдаа бар. Бо тезистиң бадыткалы болза тускай белеткелди эрткени деп негелде мурнунда ийи негелделерден «азы» деп эвилел-биле ажыланганы болур. А ол дээрге хамаатыга арат ажыл-агыйын тургузарының эргезинге чаңгыс ол негелделериниң бирээзи чедер болуп турар. Тода эвес бижиттинген домактар, ооң уламындан утказы шын эвес апарган чүүлдер хамаатыларның арат ажыл-агыйын тургузар деэн эргезин боттандырарынга шаптараазын болуп турар. Мындыг байдалдарда чер-чер Советтеринде албан-дужаалдыг кижилерге хамаатыларның билдиришкин, дилеглерии хандырып бербезинге идиг болуп турар

Бистин бодап турарывыс-биле алырга, амгы бо берге үеде арат ажыл-агыйының тургузукчулары черни алгаш, бодунуң ажыл-херээн кылып эгелээринге олардан негеттиниң турар билиг-мергежилдиг оода чаңгыс негелдези четчир.

Арат ажыл-агыйын тургузарын күзээн кижилер чурттап турар черниин айы-биле чер участогун бирги эргелеп алыр эргелиг. Бир эвес кодээ Советтиң «девискээринде чурттап турар хамаатылар орта арат ажыл-агыйын хөгжүдер күзелин илереттейн баар болза, Советтер оске районнардан келген ындыг күзелдиг хамаатыларның негелделерии, олар хоойлуга дүгжүп турар болза, хандырып бээр ужурлуг.

Арат ажыл-агыйын организастаарынга база чер алыр эргезин боттандырарынга тургустунуп келген маргылдааларны Хоойлунуң 4-ку чүүлүнүң 3-ку пунктузунуң айытканы ёзугаар арат ажыл-агыйы тургузары-биле чер алырынга чөпшээрел албаан кижиниң негелдезин колдуунда суд дамчыштыр сайгарар.

База бир демдеглеп каар чүүл болза, арат ажыл-агыйының удуртукчуларындан аңгыда. оске кежигүннери ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүн азы чамдыызы кирижип, ооң кадында оске будүрүлгенің, организацияның база албан черинин ажылдакчылары боон болур. А удуртукчузу оске ажылчын коллективтиң кежигүнү болуп шыдавас. Чогум ол дугайында дорт хоругдал чок, ынчалза-даа ол Хоойлунуң 4-ку чүүлүнүң 4-ку пунктузунуң ужурутказындан үнүп турар.

Хоойлунуң 5-ки чүүлүнде чер участогун тыпсын бээрииң негелделериңге хамаарышкан хөй чүүлдер кирип турар. 1-ги пунктуда арат ажыл-агыйын тургузарының эргезинге боттандырарынга тургустунуп келген маргылдааларны Хоойлунуң 4-ку чүүлүнүң 3-ку пунктузунуң айытканы ёзугаар арат ажыл-агыйы тургузары-биле чер алырынга чөпшээрел албаан кижиниң негелдезин колдуунда суд дамчыштыр сайгарар.

База бир демдеглеп каар чүүл болза, арат ажыл-агыйының удуртукчуларындан аңгыда. оске кежигүннери ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазынга бүрүн азы чамдыызы кирижип, ооң кадында оске будүрүлгенің, организацияның база албан черинин ажылдакчылары боон болур. А удуртукчузу оске ажылчын коллективтиң кежигүнү болуп шыдавас. Чогум ол дугайында дорт хоругдал чок, ынчалза-даа ол Хоойлунуң 4-ку чүүлүнүң 4-ку пунктузунуң ужурутказындан үнүп турар.

Хоойлунуң 5-ки чүүлүнде чер участогун тыпсын бээрииң негелделериңге хамаарышкан хөй чүүлдер кирип турар. 1-ги пунктуда арат ажыл-агыйын тургузарының эргезинге боттандырарынга тургустунуп келген маргылдааларны Хоойлунуң 4-ку чүүлүнүң 3-ку пунктузунуң айытканы ёзугаар арат ажыл-агыйы тургузары-биле чер алырынга чөпшээрел албаан кижиниң негелдезин колдуунда суд дамчыштыр сайгарар.

Тыва Республиканың Дээди Советтиң Президиумунуң 1990 чылдың 3-ку февральдың «

ПАССАЖИРЛЕР ХОМУДАП ТУРАР

Чоокта чаа Кызыл хоорайның пассажирлер автобудурулгезинин кол инженери Г. Тутатчиковтун чүүлү «Шын» солуна үнген. Автор бодунун түүлүнге пассажир автобудурулгезининг амгы үеде таваржып турар, бодундан хамаарылга чок бергелерин ажыл-биле чугаалаанын билдингир. Чогум-на оон ужурудан чамдык оруу берге черлерге автобустар чоруур арга чок боон турар. Ол ышкаш септелгеге чугула артык кезектер чогундан автобустарның саны эвээжеп турар.

Ынчалза-даа бистин солуннун редакциязынга пассажирлерниң хомудалдарының кээри үргүлчүлеп турар. Чагааларның авторлары чөптүг чылдагаанарны айытпышаан, пассажирлерни хандырарының талазы-биле четпестерни шугумчүлеп турарлар. Пассажирлер аргыштырылгазының айтырыын түгле ПАТБ-ниң эвес, харын база тус черниң эрге-чагыргаларының, ылангыя колхоз, совхозтарның-даа күжү-биле шинтпирлеп болуруи олар саналдап турарлар Кызылдың ПАТБ-зи-биле чергелештир боттарының автобустарын райониар төптеринче, ол хамаанчок республика найысылалыиче доктаамал чорудуп, орулга киирип ап турар ажыл-агыйлар бар болган.

Чагааларның авторлары ол ышкаш автобус чолаачыларының талазындан пассажирлерге карыы-хажагай болурунун чижектерин база бижип турар. Чамдык чолаачылар кижилерге билеттер сатпас, акшаны боттары алыр, ээзы артык кижилер салонга ап чоруур болгалаар. Кыжын, соок үеде ышкаш бир автобустарын ... база доктаам черлерин ... айбайн баргылаар таварыштар барын олар база дыннадып турар.

Тес-Хем районнун Берт-Даг суурдан болук авторлар мынча деп бижээн:

«Эргим редакция! Автобус чогундан бергедээшкинге таварышканывыстың дугайында каш сөстүг чагаавысты бижип ор бис. Бистин Тес-Хем районнун Берт-Даг болгаш О-Шынаа суурларывысче автобус чорбаанындан бээр 3 ай чедип тур...

Орук багай дээш хамык чонну район төвүнге дужурүп каапкаш, чоруй баар. Орук дыка багай эвес. Бадар болза ажыгбас. Бо соокта машина-балгат дозар деп чүве дыка бергеш... Машина дозуп турар кижилерниң аразында кандыг-даа улус бар. Олар хүнгедиргедаа турар-дыр. О-Шынаа-ның ыраа база аажок болгай. Кызыл-даа аларда олда Берт-Даг, О-Шынаадан машина дозар. Совхозтарның даргалары чүнү көрүп турар боор? Машиналыг болгаш тооразы ол ирги бе?

Дүргеп-не автобус маанай бээр болза! Берт-Даг, О-Шынаа улустарының дилээ-ле ол».

Пассажир автотранспортунун дугайында айтырыгны түе чер эрте-чагыргаларында дөрт салырының орнунга чамдык кижилер ындыг чагааларны солуиче бижип турар-дыр. Бир талазында, олар ук черниң удуртукчуларынга бүзүревес апарганындан бижээн.

Чамдык авторлар автобус чолаачыларының талазындан чүрүм үрээшкинкериниң факт-барымдааларын бижип турар. Чижээ, Кызыл хоорай чурттуг О. Ондар бо чылдың декабрь 11-де болган таварылга дугайын бижээн. Ол хүн Чадаанага Ак-Довуракпан келген автобус эртенгиниң он шакта Кызылче улаштыр чоруур үжүрлүг турган. Ол-ла рейске чагаанын автору-биле кады үш кижи Кызылга чедир дөрт билетти чеди хонук бурунгаар садып алган турган. Ынчалза-даа 00-13 ТВМ күрүне дугаарлыг «ЛАЗ» автобустун чолаачызы (оон адын вокзалдың диспетчери адап берээн) оларның олуттарын Ак-Довуракпан-на билет садып алган кижилер эзелекеинин дыннатkан. Ынчангаш ол Ак-Довуракпың кассирлерин буруудадып турган.

Херек кырында ындыг эвес болган. Чүге дээрге ол автобус Арыг-Үзүү чоогунга чедип келгенде, оон чолаачызы «эзлиг» олуттарда кижилерден Кызылга чедир өртектерни чыып алганын чагаанын автору дыннадып турар. «Ынчаварга Шагаан-Арыгга дүшкен пассажирлер бистин олуттарывысты Чадаанага чедер дээш садып алгаш, чолаачыга акшазын Шагаан-Арыг чедери дээш төлеп бергеннер. Бистер Шагаан-Арыг ковуруунге кээривиске, контролёр келгеш, чүгле чолаачыга чораан даизыларны хынап көрген ол-ла» — деп бижээн.

Редакцияга ПАТБ-ниң чолаачыларының талазындан четпес чоруктарның дугайында оске-даа авторлар дыннадып турары чажыт эвес. Ынчалза-даа автобус парыгы чеже-даа кызыы, чедишпейн турар болза, пассажирлерни эптиг-ээлдек бүү-биле хүлээп алыр, чүрүм үрээшкинкерин олардың талазындан болдурбазының аргалары бар болгай.

Бөмбүрзектиң судалы

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, ТАЙЫЛБЫРЛАР

ПЕКИН. Бо неделяның эгезинде Циньшань АЭС-тиң ажыглалда киргенин кыдат солуинар «КҮР-нуң ядролуг энергияны тайбың сорулгаларга ажыглаарының төөгүзүнде улуг шураашкын» дел демдеглээн.

Кыдаттың бодуиун төлевилээни болгаш тудуп тургусканы 300 муң киловатт күчүлүг атомнуг электростанциязы Ханчжоувань мугулдурүүн эриинде турар. Чыл бүрүде ол Кыдаттың чөөн талазының энергия четкизинче 1.5 млрд. квт-шак электри энергиязын бээр. Бир-ле дугаарында оон тогу чок дээш улуг хоорай Шанхайже, а ол ышкаш Чжецян, Цзянсу база Аньхой можуларже баар.

Синьхуа агентилелдиң дыннатканы-биле алырга, АЭС-те кашла санныг чурттарда төлевилеттинип база бүдүүп турар ындыг чаа хевирик реакторун тургускан. Реакторну Кыдаттың алды чүс ажыг институттары, фирмалары, заводтары тудуп тургускан. Ол дээрге кыдат специалистер АЭС-тер төлевилеп тудуп тургузарының бүгү чажыттарын билирии херечилеп турар деп, агентилел немей айытkан.

ДАКАР. Африка дипте СПИД хамчыы чаңгыс-даа чонну, күрүнеии оюп эртпес шак ындыг халаптыг чаттыышкын айылын тургузуп турар деп, Африкада СПИД талазы-биле делегейниң алдыгы конференциязынга оон даргазы, Сенегал чурттуг профессор Сулейман Мбуп медеглээн.

Конференцияның киржикчилериниң саналдары ол дипте «XX чүс чылдың чумазының» халаптыг тарап, нептереп турарын көргүзүп турар. Кадык камгалалының делегей организациязының СПИД-ке удур демисел программазының удуртукчузу Микаэл Мерсоннун демдеглээни-биле алырга, бо аарыгның Африкада чурттакчы чон санынга салдары дыка улуг болур: африканнарның газы-харының ортумак үзүнү оспес, чаштарның өлүр чоруу кудулавас, херээжен чон эр кижилерден кыска назылыг апаар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың автомобиль үлетпүү экономиктиг кудулаашкынының үүргайынче улам-на шапкын чуглуп бадып чыдар. Делегейде эң улуг америк «Дженерал моторз» дээр автомобиль будурер корпорация чоокну дөрт чылда бодунун будурулгелериниден ниитизибиле 74 муң ажылчыннарны ажылдан үндүрер болгаш Соңгу Америкаиын девискээринде 20 ажыг заводту хаар деп шиитпирни хүлээп алган.

Оон кол чылдагаанны болза америк автомашиналарга хереглелдиң дыка кудулаанны болгаш бо чылын ол корпорацияның кестүп көрээн улуг карылгалыг болганы болур. Корпорацияның удуртукчузу Роберт Стемпел бүгү чуртта ол компаниянын ажылчыннарынга болгаш албан-хаакчыларынга харылзааның космос спутниги-ни дамчыштыр телечугаазынга ажылдан үндүрериниң чүрүмүи автомобиль тудукчуларының Детройтта профзвиделдери-биле дугурушканын дыннатkан. Ажылчыннарга 1993 чылдың төнчүзүнге чедир бир айның ортумак калыгында тудуп эртер деп, Кубаның удуртукчузу Фидель Кастро медеглээн. Бис келир чылын чоокка чедир ап турган нефтивистин түгле үштүн бир кезиин алыр бис.

«Граима» солуннун бижээни-биле алырга, чоокку хонуктарда кыпар түүлдерниң чедишпези-биле холбаштыр немелде шиитпирлер хүлээп алдынар деп, Фидель Кастро сагындырган. Чөдээ ажыл-агыйга тыртар күш кылдыр шарыларны пейубиле ажыглаар апаар. Электри энергиязының камналгазының талазы-биле шыгыы хемчеглер көрдүнер апаар. Чүге дээрге даштыкадан ап турар одаар түүлдүн дыка хөй кезии ону ажылдап үредүрериие ажыглаттынын турар. Хоорай транспортуга камналганы чедип алырыбиле Куба бо чылын безин 1.2 млн. чадаг-тергени садып эккеткен, велир чылын база бир миллион хирени садып алыры көрдүнүп турар.

ДЕЛИ. Америк «Юнвол карбайд» деп делегейни шыва алган корпорациянын Индияда Бхопал хоорайда будурулгезинге чедип чыл бурунгаар хорааның газтын үнгениниң түлелиинде каражадаан, хораннангап муи-муи кижилериниң чыскаалы Делиде чазак парламентизиниң бажыкының баарынга эрткен.

Ынчангы халаптың түнелиилде Бхопалдың үш муи ажыг чурттакчылары өлген, 200 муң хире кижи инвалид боон арткан. Ниитизи-биле аваа качыгдаан кижилериниң саны барык 600 муң боон турар.

БЕРЛИН. «ДСП хевээр артар!» деп лозуннуң адаабиле Демократтыг социализм партиязының ийиги съездизиниң үшкү хуралы болуп эрткен. Ол партия эт-хөреңгизиниң барык шуптузун чидирген-даа болза, политиктиг амыдыралдан дашкаавозурайн, хевээр арткан. Кедергей кызашкыннар болгаш бергелер турза-даа, бистиң партиявыс амгы каттышкы Германияга хевээр артар аргалыг болган деп, партияның хүндүлүг даргазы Ханс Модров медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Сеулдуң болгаш Пхеньяиның аразында халдашпас дугайында дугуржулганы эрткен пятница хүнүнде ат салган. Ынчаарга Американың Каттышкан Штаттары Мурнуу Көрейден бодунун шеригнерин үндүрбес деп, АКШ-тың камгалал министри Ричард Чейни дыннаткан.

(СЭТА-ның корреспонденгилери).

Дайыннар болгаш националдар аразында чөрүлдээлер, политиктиг сүлээлер болгаш күрүне эргилделери, 50 миллион ажыг кижини дескеннерге болгаш сывыртатканнарга хамаарыштырып болур. Оларның таваржып турар черлеринге Чоокку Чөөн чүк, Африка Мыйызы, Мурнуу-Чөөн Азия девискээрлеринде чурттарны (Пакистан, Камбоджа, Таиланд, Бангладеш), Мурнуу Америкада Перуну хамаарыштырып болур. Дескеннер болгаш сывыртатканнарның бажының кырында чаглаа чок, хирчамда туттурган, коргуп-сүртээн, базындырган кижилер боон турар. Олар дээрге хөй кезиинде боттарының-на Төрээн чуртунда кирер-дүжер чери чок апарган черликтер ышкаш кижилер-дир.

ЧУРУКТА: Бангладештиң чурттакчылары-дескенне р. Төнмес-батпас хай-халаптардан, шажын-чүдүлге чөрүлдээлериниң чайлаар черлер дилеп, тояанчылаар ужурга таваржып келгеннер.

СЭТА-ның фотохрониказы.

«АБАКАНГА БОЛБААЗЫРАДЫР»

Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязы дүк, ыяш, алгы-кеш болбаазырадыр будурүлгелерни Шагаан-Арыгга тудар дугайында даштыкы чурттар-биле дугуржун, кереэ чарыл алганын парлалгага, радиога, телевидениеге чарлап дыннаткандан бээр элээн үе эрткен. Оиу садып алыры-биле хөй үнелиг ангор дүүгүи Италияже чоруткан. Ындыг-даа болза үк будүрүлгелерни тудар дериг-херекселдерниң чаңгыс кезээ-даа Улуг-Хемде мынчага чедир келбээн.

Бо чорук Улуг-Хем районнун ажылчы чонун дүвүредип, ассоциацияның ажылчорудулгазынга бүзүревезинге чедирип турар. Ол ышкаш совхозтарга акша-хөреңгини дедир этидер, мал чемнери болгаш тараа культураларының үнүш-дүжүт күрүн бедидиринче утланган хемчеглерни албаан.

«Найырал» ассоциациязының чижгине директору Тыва Республиканың улус депутады В. С. Неделин чоокта чаа «Шын» солуннуң журналистери-биле үжурашкан.

— Шагаан-Арыгга алгы-кеш болбаазырадыр будурүлгени тудар деп планнап турганывыс болдунмас. Чүге дээрге ол хүн бүрүде 35 кг хире химиктиг хоралыг бокту үндүрер, ону төгер чер чок. Ону барымдаалаш, алгы-кеш болбаазырадыр будурүлгени Абаканга тудары көрдүнген — деп, чижгине директор чугаалаан.

Ол будүрүлгени чүге Абаканга тудар ужурлуг чүвел? Ону кала тударын чүгле ассоциацияның удуртукчулары шиитпирлээр бе, бот-догуннаан Тыва Республиканың болгаш Улуг-Хемиин удуртукчулары орта киришпес бе? Бистиң экономикавысты хөгжүдеринге ол салдар чедирер бе? Дораан-на шак мындыг айтырыглар тургустунуп келир.

Солуннуң номчукчуларының бодалы кандыгыл?

Таан-сол ХЕРТЕК.

БАЯН-КОЛГА ЧОРДУВУС

Элегес ортумак школазының башкылар коллективиин суурнуң Культура бажыңының ажылдакчылары-биле кады Кызыл районуиң Баян-Колга дуржулга солчуру-биле четкеш келген.

Баян-Кол ортумак школазының спорт залынга хол бөмбүүнге эш хуузунун ужуражылгазы болган. Башкылар аразында болган бо маргылдаага баян-колчулар ыалчыларын уткан. Оон соонда школа коллективи-биле, оларның ажыл-чорудулгазы-биле таныштывыс. Кожаларының канчаар ажылдап турарын, оларның ажылында чаа түүлдерни сонуургап билип алыры, арга-дуржулга солчуру ажыктыг-дыр. Ынчангаш башкы эш-өөрүвүстү келир чылын бистиигне кээрин чаладывыс.

Элегес суурнуң культура ажылдакчылары-биле кады белеткеп алганывыс концертти баян-колчуларга көргүстүвүс. Аалдап баарының мурнунда концерт солун, хөй талалыг болзун дээш оон киржикчилери аваа элээп хынамчалыг белеткенген турган. Ыры, танцы болгаш оске-даа оюн көргүзүглериниң амгыда, рынок экономиказының үезинде бөгүнгү амыдыралды көргүскен шоодулуг түүлдерни колдаткан турган бис. Оон-биле кады «Кыш-92», «Час-92» деп мода көргүзүглери база болган.

Концертивисти баян-колчулар сонуургаан деп чүвениң оларның номерлерни хүлээп ап турганының байдалындан эскердивис.

Дискотекага хөгжүм үнүп, оюн-тоглаа үр-ле үзүктелбээн. Күш-ажылчы неделяның соонда, үк солун кежээге кижилер рынок экономиказының берге, нарын байдалдарында, хостуг өртектер үезинде түүлдерин чыып турарын уттупкаш, ынчалдыр дыштаныр аргалыг болганнар.

Николай ОЮН,
Элегес ортумак школазының башкызы,
Танды район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен».

• • •

15.35 «Ол ынчан болган, болган...» 15.50 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.00 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 18.00 Сонуургактарга. 18.15 Рынокту негелдезин өзүгаар. 18.45 «Чүрек даш эвес». Уран-чечен телефильм. 1-ги. 2-ги сериалары. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чаа студия көргүзүп тур»: А. Габриловичиниң фильмизиниң баштайгы көргүзүү. 22.10 Автор телевидениезии. 23.20—23.35 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Италь дыл. 9.45 «Дириг амытаннар аймаа». 10.30 Мультфильм. 11.00 «Кожалар». Ленинград областа немецтерни чурттадыр дугайында. 11.30 Т. Ин. Ко. 12.00 — 13.00 «Юрий Власовтун оттуг крези».

• • •

17.00 Оорушкүже дүлгүүр. 17.15 «Дириг амытаннар аймаа».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Мультфильм. 18.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 18.50 Медээлер. 18.55 Чарлалдар. 19.00 «Чонуиң социал камгалалы». Социал хандырылга министри С. Д. Киров, хоорайның социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Н. А. Глебова дамчыдылгага киржир.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «...Мачээннерге өргүл...» 20.50 Сес дилептүр мен. 21.00 Мячилиг хоккей талазы-биле ССРЭ чемпионады. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.20 «Маргыштыг чугаа».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Мультфильмнер. 18.25 Музыкалыг телеабонемент. 19.00 «Республика» көргүзүп тур. 19.10 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

ДЕКАБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Чүрек даш эвес». Уран-чечен телефильм. 1-ги. 2-ги сериалары.

• • •

15.35 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.45 Уругларның музыка клуву. 17.30 Чемпионнар-биле кады. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 Мультфильм. 18.25 «Антреприза» студия көргүзүп тур. 18.40 «Ажык-конча сүрер чорук болгаш политика». 19.25 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Э. А. Шеварднадзе-биле интервью. 22.15 «Элдептиг таварылга, азы бурган төрүттүгенииин байырлалы». 00.15 ТМА. 00.30—01.10 Авторалдар: Париж—Триполи—Кейптаун.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.20 Мультфильм. 9.30 Барымдаалыг фильм. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 «Маргыштыг ч. гаа». 13.00—13.30 «Кадыкшыл».

• • •

17.15 «Хостуг Дон» ырлап чыдыр». 17.35 Мультфильм. 17.45 «Аян-чорукчулар клуву».

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 19.10 «Экивендер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 С. К. В. 20.45 «Аркадий Арканов авнуктери-биле болгаш авнуктеричге». 22.05 Ф. Дюрренматт. «Эрен». Телешиниин баштайгы көргүзүү. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.25—00.25 Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Мультфильм. 19.15 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал. 19.55—20.00 Реклама.

Среда

ДЕКАБРЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00—10.30 Уран-чечен телефильм.

• • •

15.45 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.00 ТМА. 18.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.10 «Политиктиг истелге». Е. Г. Боннэр-биле интервью. 19.35 «Хеөржен: салым-хуунун бир янзызы». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Ном делгирии. 22.35 Концерт. П. И. Чайковский аттыг конкурстуң лауреаттары. 00.00—00.15 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Алиса кайгамчык хуулгаазынның чурттаа». Мультфильм. 1-ги, 2-ги, 3-кү сериялары. 9.45 Делегей рыногунче дүлгүүр. 10.15 Л. Бетховен. Оркестрлиг фортепианога № 4 концерт. 11.00 Ол-ла хевээр. 12.00—13.00 «Телепарлалга».

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 18.30 «Чүгле тодуг чурттаар эвес...» 19.20 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Хөглүг программа. 21.30 Ол-ла хевээр. 22.25 Концерт. 23.20 Реклама. 23.25 Медээлер. 23.45 — 00.35 Концерттиң уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 «Шыпшын дүн». 18.35 Россияның парламент медээчизи. 18.50 Уругларга программа. 19.05 Криминалдыг медээлер. 19.20 «Рождествоиуң төөгүзүү». 19.55 —20.00 Реклама.

Четверг

ДЕКАБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Хеөржен: салым-хуунун бир янзызы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.30 «Нэнэй Неңэць». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.20—12.35 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

16.00 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 17.05 Мультфильм. 17.20 Экология. Ниитилел. Кижи. 18.00 ТМА. 18.15 ИХМ-ниң медээлери. 18.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуларга». 19.05 «Политиктиг истелге». Б. В. Громов-биле интервью. 19.45 «Хеөржен: салым-хуунун бир янзызы». 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Эфирде музыка». 23.35 ТМА. 23.50—00.30 Авторалдар: Париж—Триполи—Кейптаун.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 Мультфильм. 9.30 Орус чугаа. 10.00 Моцарттың чүс чылы. 11.00 Арыг хөлчүкте бажың. 12.30 — 13.05. «Алан» танцы ансамбли.

• • •

КЫЗЫЛДАН

16.55 Уругларга фильм. 17.30 «Индиана Джонс». Уран-чечен фильм. 1-ги кезээ. 19.10 Медээлер. 19.20 «Экивендер!». Информастыг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.55 «Маргыштыг чугаа». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25 «Маргыштыг чугаа». 00.25—00.55 Музыкалыг программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.55 «Эрудиттерге сула шиимчээшкин». 17.25 Мульт. фильм. 17.40 Уругларга программа. 17.55 «О. Мандельштамның амыдыралы болгаш мочээни». 18.55 Россияже көрүнүлүг. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55—20.00 Реклама.

Пятница

ДЕКАБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 — 10.15 «Хеөржен: салым-хуунун бир янзызы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

• • •

15.30 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.35 «Золушканың балында». 17.35 Шаиналдыг фильмнер. 18.00 ТМА. 18.15 «Кижи болгаш хоойлу». 18.55 Политиктиг истелге. А. Н. Яковлев-биле интервью. 19.40 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «ВиД». 00.50 — 01.05 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Ажылгыр-тывынгыр кижилерниң үези. 9.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.45 Англи дыл «Өт-бүле альбому» (АКШ). 10.15 Мультфильм. 11.00 «Маргыштыг чугаа». 13.00 — 14.15 Музыкалыг телефильм.

• • •

КЫЗЫЛДАН

16.45 «Индиана Джонс». Уран-чечен фильм. 2-ги кезээ. 18.15 Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.35 «Тыва ТВ чалап тур». Чаа чыл будуузунун дамчыдылгазы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Орус ийиги революция». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8-ки сериязы. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.10 Кожер театр. 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.30 «Театрал». Арбатка чаа бажыңарже көжүүшкүн. 00.40 — 01.40 «Джаз-тайм».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

16.45 Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 Мультфильмнер. 17.45 Коррупция: тоолайлар болгаш бөөр-чыланнар. 18.45 Россияның парламент медээчизи. 19.00 Уругларга программа. 19.15 «Урал ТВ» видеодамчыдылга. 19.55—20.00 Реклама.

Суббота

ДЕКАБРЬ 28
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Мультфильмнер. 7.00 Ритмиг гимнастика. 7.30 Ажылгыр-тывынгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.50 Бистиң садывыс. 9.20 Кижиниң мөзү-шынары. 10.00 Эртенги хөглүг программа. 10.30 Режиссер М. Каликтиң фильмнери. 12.20 Экология хрониказы. 12.35 Телефильм. 12.45 «Дем каттыжылга» видеодамчыдылга. 14.00 «Музыка киоскизи». 14.30 «Теп» 15.15 ТМА. 15.30 Тооллар болгаш ужуралдар. «Он ийи айлар». 16.40 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». Бирги хүнү. 17.20 «Орук башта». 18.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.05 «Майгы ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 20-ги сериязы. 19.30 Киноранорама. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Гонг». 22.50 «Крымда аншлаг». 00.50—01.05 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Кавказ-ревю». 9.00 Баскетбол допчулалы. 9.30 «Эртинелиг ортулук». 10.00 Мультфильм. 10.30 Барымдаалыг фильм. 11.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 13.00 «4-кү хана» театр. 15.00 Амы-тынын ап, камгала. 16.00 Бодунуң конга кагар чериядеи. 16.20 «Чаа Пигмалион». 17.05 «Атыбаты...» 17.35 «Рождествоиуң хуужууру».

КЫЗЫЛДАН

17.50 Уругларга фильм. 18.10 Медээлер. 18.20 Медээлер. 18.30 «Ажык чугаа».

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 «Ак кускун». 21.35 Болүк телефильмнер. Баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 21.55 Кожер театр. 2-ги кезээ. 23.00 Медээлер. 23.20—01.20 Росмузимпорт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 Булгаковту долгандыр. 5-ки дамчыдылга. 18.50 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 19.10 — 20.00 «Полнер болгаш Донахью».

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Спортту — бүгүдеге. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 Ынакшаанын ажыгы-биле чугаалаары. 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чурттка бараан болуушкун». 10.45 «Эртенги сылдыс». 11.35 «Аян-чорукчулар клуву». 12.25 Тараачынарга программа. 13.05 «Бодунга бодун дузала». 13.50 «Ии» демдек өзүгаар». 15.05 Чаа салгал шилип ап тур. 16.05 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ямайка). 16.10 Мультфильм. 16.20 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 2-ги хүнү. 17.00 Улуг-хүн киносалы. 19.15 Дорт эфирде диалог. 20.00 «Делегей панорамазы». 20.30 «Балет болгаш уран чурулга». 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Чүү? Кайза? Кажан?». 22.50 «Парадиз-коктейль 00.20—00.35 ТМА.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкажө чыскаалыкар! 8.15 «Нижегородскиң дугайында элегия». 8.45 Мультфильм. 9.10 Кино кижилери. 10.15 Философчу этюд. Г. Померанц болгаш З. Миикина. 10.50 «Экээи-биле үттүндүрган чүве элеп читпес». 11.35 «НЛО. Боттуг чүүл». 12.20 Чуруккучу Г. Чудакова. 12.50 Гольф. «Данхилдиң» кубогу дээш. 1991. 13.45 Ындыктыг болгаш мөөге. 14.05 Россияның телетеатры. 15.35 «Капитал». Журнал. 16.05 «50х50». 17.20 «Рождествоиуң хуужууру». 17.35 Россияның парламент медээчизи. 17.50 Мультфильм. 18.00 Баскетбол талазы-биле делегей чемпионады. 19.00 «Тамы кырында ужудуушкун». 19.35 Россияже [illegible]. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 «Ийиги орус революция». Телефильм. 8-ки сериязы. 21.45 Кожер театр. 3-кү кезээ. 22.55 Реклама. 23.00—23.20 Медээлер.

„Шынның" Ааданы

Дыштаныр хүнге арын

СЕТКИЛДЕН СЕСТЭЭН ОДУРУГЛАР

Чергелешкен сес даг-биле хүрээленген,
Черни-чүртүм — будут адаа бедик оран.
Челер аъттар карбааны дег саарыгларлыг.
Сес хем ында дүн-хүн дивейн ырлап чыдар.
Сеткил-чүрээм үнн-хоюг аялгазы —
Сес хыл дамчын чадаганга ойнаттынар.
Четтинишкен сес кыс ынчан ырлашпышаан,
Чечек бээри саглаш кылбайн самнай бээрлер.

• • •

Чернисте чаштып чыдар эртинелер
Чечектер бооп сагланайнып частып келбес.
Сеткилдерде хайныл чоруур бодал-сагыш
Чечен мерген сөстер чокка соглетпинмес.
Чечектерниң айыраа-каас чүзүннерин
Чедя өңге челээш дээрге чурувуттар.
Сеткил-сагыш өөрүшкү, кударалын
Сестээн шүлүк өртүлери аргывыттар.

• • •

Бора-дайын, өөрүн сактып киштегидеп,
Бораа шыкаан сыннардыва чүктүвейн көр.
Сайныг хүннер эрте бээрге, чылгыдыва
Саарыңга демдеп баскаш, салыптар мен.
Бодалдарым борбак башка сыныштастап,
Ботту дыка хемдивейн көрүнерем.
Салгын ышкаш ойлап дезе бербес кылдыр.
Саазынга кезээ-мөңге сивлбип аайн.

• • •

Саралаже шыпадапкан сыдыныңга,
Самнавышаан Шавыдарның кирип түзүл.
«Чаваа тургаш, эзер тепкен эндик чацыл —
Чаажытпа, шагда читкен» дээри ол бе?
Барлык кызы мөөң чонның аразында
Бажың үткүй базып келир кандыың ол чоор.
Чалыы чораап, халактажып артып калган.
Салыпкывыс эки хүнү келгени ол бе?

• • •

Кудумчуда олуртуп каан ыяштар безин
Кудайдан чаъс дүшпейн барза, магадылыг.
Доскаар түзүктээн машиналар эртен, кежээ
Доозазын эргип чораап, суггарып каар.
Кудумчуда шөйлү берген оочурлардан
«Куруг эвес чанар мен» деп кордал турбас.
«Хенизитийне четпейн бардым харалаан» — дээш,
Хейде бодуң хөнүүн чазап артып каар сен.

• • •

Хүрен-кызыл онган ситен аразынче
Күдүрээлиг чиге кожа шөйлүп олур.
Орай күскү бүргет дээр дег бодалдарлыг,
Озалаш чер ыржымында базып чор мен.
Амдызында мени ким-даа кайын таныыр,
Аңаа-ла-бир чорумал деп бодаар ыйнаап.
Соонда харын, чогаалымны номчаан улус
«Шору кижи маңаа чораан» дижир магат.

• • •

Эмнелгеге каш хондур чыдып турдум.
Эжим-өөрүм ужуражып келбедилер.
Кадайым-на эжин кагбас аңгыр ышкаш,
«Кандыг-дыр сен, эргимим?» — деп маннап көөр-дир.
«Мончээн-дир» — деп медээ үнзе.. хөөкүйлер
Бөлүглежип, сымыранчып, акшалаар чыып.
Кажыдалга таварышкан кижилер бооп.
Халактажып, ыглажып-даа туралар бооп.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

Төөгүлүг чечен чугаа

КАРА-БАШТЫГ

Бооп дагның кырындан Бег биле Лаа хемнериниң каттышкан белдиринде чоокхавыны адыш ооруда дег көстүп чыдар. Аъттыг чаңгыс кижи караш кыннар болза-ла, хайгыылчыларның оккур карактары дораан-на эскерип каар.

Кежээ дүжүп, имиртиңней бээрге, доскуул шериглери үш-үш болуп алгаш, дүнеки хайгыылче тоо-быдарадыр халдып үнүпкен. А Боом кырынга бараан харап хүнзээн хайгыылчылар ыйгылак иштинге одагга чем хайындырып эгелээннер. Кара-Баштыг деп аттыг элээди оолак кургаг харааннар чыып, хола паш тип каан одагның чанынга эккеп кааш, отка чыннып олуруп алган.

— Кыргыстарның шериглериниң доскуулу Улуг-Хем ол чарыынга көзүлдү деп чугаа меге чүве эвеспе оң — деп, чазының кирижин дыңзыдып ора, Аганак чугаалаан. — Каш-даа хүн хараалдап келдивис. Түүдаа көзүлбес, кандаай чүвел?

— Ким билир боор оларны — деп, Сыырга чугаалаан. — Кыргыстарның шериглери эвес, а кайгалдарыдаа боору чадавас. Эйлиг-Хем, Эъжиминиң түлүштери, Өөк Туранның маадылары үргүлчү-ле кыргыстар-биле удур-дедир оорлажып, мелдежип чоруур чүвелер болбазыкпе.

— Оозу харын ыңдыг, ынчалза-даа черле сезинчиг де — деп, Кара-Баштыгның ачазы чугаалаан. — А бо түлүштер, маадылар тайга-таскыл кырынче кежүп, кыргыстар дайын үндүрер деп тур деп шапкынчылар аъткарып турары база аңаа эвес.

— Кыргыстар үр үе иштинде кайы-даа аймактар-биле чаалашпаан. Күш-шыдал кирип, холдары кижип турар чыгыы болган аан — деп, Сыырга чугаалаан — Кыргыстар-биле мелдежип чоруур болгаш, Улуг-Хем ол чарыының тыва аймактары кайын эндээр.

— Чадавас — дээш, Аганак чазының кирижинин дыңзыын хынап, ону тыртып-тыртып салыптарга, кириш хирт кыннып, согун карангыже ужуга берген ышкаш болган.

— Эът быжа берди. Чемненилиңер — дээш, Кара-Баштыгның ачазы пашта эътти деспиге эзип, кезип, ыяш дазылдынган чазаан аяктарга үлей каап эгелээн.

— Кара-Баштыг, бээр олур. Бис деспиден чиир бис, оглум — деп, эътти үлеп олура, ачазы чугаалаан.

Кара-Баштыг деспиже чоокшуладыр баскактаныр олуруп алгаш, идиниң унундан бичии кестик үштуп эккелгеш, ачазының сунганы чаглыг эзгини кезип чип эгелээн.

Хайгыылчылар ыыт чок чемненип олурганнар. Даарта эртен бооп чиир дээш хараганда баглап каан сергежигештиң хараган будуун оттап, дызырадыр дайнанганы, ой иштинче ажыттаадыр өртеп каан аъттарның былгырганы дыңналган.

— Мындыг сараалыг үеде оглумну хей-ле доскуулче ап алган-дыр сен ийин — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыгның ачазы кезек ыыт чок ора:

— Авазы чок болган соонда, аалга-даа, черге-даа чарылбас болган, үргүлчү кады чоруур адашкылардыр бис. Дың иелээ болташ... — деп каан.

— Кара-Баштыг эр болган, эзеңгиден тептинген эр-дир. Дараазында доскуулче үнеривисте, мээң оолдарым-биле аалга артып каар сен аа? — деп, Аганак чугаалаан.

Кара-Баштыг харыылаваан.

— Чайын мунар кылдыр богбалар өөредип алыр силер... — деп, Аганак көгүткен аяның уламчылаан.

Ачазындан чарлыр хөңнү чок болгаш, Кара-Баштыг ыыт чок олурупкан.

— Улуг кижиниң чугаазынга харыылаар чоор, оглум — деп, Кара-Баштыгның чүге ыыт чок олурарының чылдагаанын билзедаа, ачазы чугаалаан.

— Та... — деп, ол хөөн чок харыылаан.

— Аганактың чугаазы чөп боор — деп, Сыырга чугаалаан. — Үе-даа дүвүренчиг-дир. Ал-чуртувусту, ажы-толувусту чаа-чалбаа болур чыгыы черден ыратса эки боор. Чаъс соонда өл, чаа соонда төл артар ужурлуг.

Эът чип, изиг мүн ижип алгаш, Кара-Баштыг ирт кежи кылың негейни эжингеш, ачазындан ырак эвеске чыдып алгаш, доскуулчуларның далаш чок чугаазын дыңнап эгелээн. Эрткен кыжын диңнеп чораанының дугайында Аганак төөгүп олурган. Төттүр чемненип, негей иштинге чылыга берген болгаш, Кара-Баштыг үр-даа болбайн, удуй берген.

Кижилерниң алгы-кышкызындан, каккылашкан хылыштарның кыңгыраан даажындан Кара-Баштыг хепхенертен отту чаштап келген. Кортканындан:

— Ачай! Ачай! — деп, оолчугаш алгырып, ачазын кыйгырып эгелээн.

Кара-Баштыгның чанынга ачазы чеде хонуп келген. Оон долунда селеме кылаанаан.

— Кыргыстарның башкы доскуулу бисче халдаан-дыр — деп, ол эгиштевниаан чугаалаан. — Оттуг кезектен одагдан ап алгаш, мээң одаан кыпсывыт, оглум. А бис сени доза туруп тураалы.

Чүү болганын Кара-Баштыг билип кааш, чанында хып турган одагдан оттуг кезекти ала тыртып алгаш, медээ одаа чыып каан бедигээнче маннап-ла каан. Медээ одаан канчаар кыпсырын ачазы Кара-Баштыгга айтып берген болгаш, кургаг сиген, чимрбейлер чыдар одагның [illegible] оттуг кезекти ол [illegible] Кургаг сиген, кар[illegible] аразында [illegible] чимрбейлер дыңнадыр хып үнген. Үр-даа болбаанда медээ одаанын талбыжы дээр шаар октады берген.

— Ачай, ачай! — деп, Кара-Баштыг өөрүп алгыргаан. — Кыпсыптым, кыпсыптым!

Ол өйде согун агаарга сыг дээн соонда, оолдун баарынга кадалы берген. Оон ларышкылыын оол билбээн.

— Ачай, ачай! Кыпсыптым! Кыпсыптым!

Ачазы оглунга харыылаваан. Оолдун бажы дескинип, аткаар тендирип, одагже барып дүжүп чыда, Улуг-Хемни куду көөрге, кожагардар баштарында медээ одагдары кыва берген болган. «Аалдарда шериглер чыглып эгелей берген боор» деп, Кара-Баштыг амыран боданган.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

ҮШ АКША

Кышкы соок эртен. Ам-даа эки чырываан. Улус ажылынче чоруп эгелээн.

Эмнелгеге хондур ажылдап хонгаш, Оюн-кыс чанар дээш автобус доктаар черге келген. Улустуң хөйү кончуг. Чамдыктары дона бергилээн, аай-дедир кылаштажып тургулаан. «Гармошка» дээр узун автобус келирге, улус мурнун былаажып, автобусче түткүп, иткилежип кирипкен. Чазактың сараланы-ла болгаш шыдаар дийин, артында-ла аай-дедир шөйлүп турар резина ышкаш — «чок-чак» дээр эвес, аңаа турган улусту шупту-зун тырып алгаш чорупкан. Оскелерден дора эвес, Оюн-кыс база-ла иткилежип чыткаш, мурнуку эжиктеп кирип келген. «Мугурга» келгенде улус-даа эвээжээп, автобус ишти хозалган, олуттар безин бар апарган. Оюн-кыс ам-на сөөлгү дөрт көпеезин кассаже кирер салыпкаш, биледин үзүп алгаш, бир олутту эзелепкен. Көрүп орарга, касса адаанда черде үш акша көстүп чыткан. Ол аразында шору чырып келзе-даа, чүвенин көстүрү амдаа тода эвес. Карман куруглаанда ам канчаар, таварыжып келген орук олчазын ап алыр дээш каш-даа дап бергеш, диттигип чадаан: автобуста каш-ла кижи бар. Эпчогу кончуг. Ол чаданып чорда, чанынга аксы арагазып турар кижи олуруп алган. Хажыызындан карак уштап көрүп орарга, демгизи солагай будун акшаның кырынга салгаш, бодунче будуу тыртып чыткан: ол база акшаже шагда-ла шыгаап турган болбайн ам. Ынчангаш ону аптарының эптиг арказын бодап чоразн. Ашак чаз-ла доңгайыт чыдырда. Оюн-кыстың та кайын, та үүден келген күжү

Шоодуг аяны-биле

чүве, дорт-ла мынча дээн:

— Силер ол акшаны чүге базып алган тур силер, ону мен оскунупкан кижи мен — дээш ашакче дорт-ла көргеп.

Ашактың апканы-ла илдеп, кажарзымаар хүлүмзүрээш, Оюн-кыстан удур айтырган:

— Каштың акшазыл ынчаш?

Акшаны мээнии-дир деп мегелезе-даа, Оюн-кыс будуу иштинде каткызы келген:

— Үш акша чүве — деэн.

Ашак бажын чайгаап, улам кажар хүлүмзүрээн:

— Чок, бештиң акшазыдыр — деп, Оюн-кыс удур харыылаан. «Шынаала, бештиң акшазы болза, човаачыын аа» деп ыңчыг дүрген боданган.

Ашак ам-на былаанзыг акшаны көдүрүп келген.

Ол үеде кассаның мөрүүталазында олутка орган улгады берген үгбай ашактың холунда акшаны көрүп каап, кармаңнарын кончуг дүрген үеңгеш, тура халаан уу-биле ашактың холунда акшаны барык ушта соккаш:

— Мээң биледим-дир, четтирдим, — дээш, катап олуруп алгаш, — даарта Чадаана баар биледим-дир — дээш оозун Оюн-кыска көргүскен. Ам көөрге, үш акшага дөмейи кончуг буянныг сеткил биледининиң иштинде «Чадаана» деп бижип каан автобус биледи чораан.

Ашак биле Оюн-кыс-даа ыыт чок.. «Акша» былаашкан ийи кижиниң дүжер черлери безин оранчок эрте берген болганын олар эскербээнпер. Ыыткан кижи ыдыл кагар дээн ышкаш, ашак автобус доктаарга, удур кирип орган кадайны чаза тавараш, үне халаан. А Оюн-кыстың буттары безин шимчевестеп калган ышкаш, харык чок апарган орган. Ол автобустан арай боорда дүшкеш, хайлыг «үш акшаны» бодааш, бирде ыядыр, бирде каткызы келир болган...

Раиса ОНДАР.

КЫМ МУРНАП ТЫВАРЫЛ?

Тыва улустуң тывызыктарында бир онзагай чүве болза, санныг тывызык-бодалгаларның турганы болур. Бурунгу кижилер боттарының амыдыралынга санны аас-биле, кара угаан-биле бодаарының аргаларын мергежилдиг тыварынга санныг тывызыктарны болганчокла ажыглап чораан. Ол дээрге кижиниң угаан культуразын сайзырадырынга чугула болуп турган. Солунунуң номчукчулары тыварыбиле дараазында ийи тывызык-бодалганы киирдинивис.

1. Тозандайның тос оглунуң бирээзин-ле тос оолдуг болган, оларның оолдарының бирээзи-ле чеди оолдарлыг, а ол оолдарның бирээзин-ле беш оолдарлыг, ол оолдарның бирээзин-ле үш оолдарлыг, а ол оолдарның бирээзи-ле бир-бир оолдарлыг болгулаан. Тозандайның ийи кызы оолдардан чартык катап эвээш оолдарлыг болган. Тозандайның ажытөлүүнүң санын тывынар!

2. Бир кадай тоорук сайлаан. 121 сай арыглап алган. Оозун өг-бүледе хөй уруг-дарыынга деп-деп кылдыр үлеп берген. Ол кадайның уруг-дарыы каш кижи турганыл? Кижи бүрүзүнге каш тоорук сайы онаашканыл?

«КЫМ-ДЫР МЕН?»

ТАЙГА-СЫННЫҢ ЭРТИНЕЗИ

КРОССВОРД

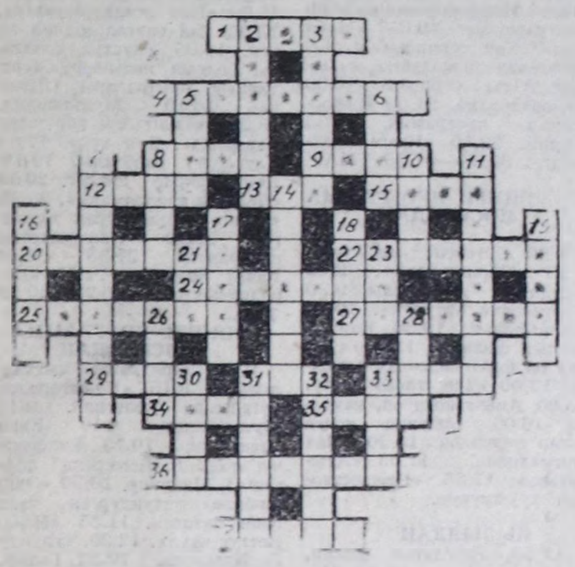

ДООРА ДУРГААР: 1. А. Хачатурянның баледи. 4. Эрги Тывага даштыкы кижилерни адап турганы. 8. Соок чепсек. 9. Өг кезээ. 12. Ажылчын теве. 13. Политиктиг хөй-нниги организация. 15. Бежен чылдарда Иракның компартиязының бирги секретары. 20. Уруглар ойнаар дериг. 22. Диниик бир хевири. 24. Совет Эвилелиниң Маадыры, ужудукчу херээжен. 25. Башгайгы тыва эртем докторларының бирээзи. 27. Долгандыр суг бүргээн чер. 29. Тожуда сын, тайга. 31. Тыва төрел бөлүк. 33. Индияда үүрмек чоос. 34. Даг-Карабахта район төвү. 25 Татарияда хоорай. 36. Эрзинде чер ады. 37. А. Гайдарның тоожузу.

УЗУН ДУРГААР: 2. Ус оруунда суур. 3. Тыва улустуң чайгы байыр, найыры. 5. Ортаакы Азияда улустуң ыраажызы. 6. Ак чем кылыр сава, хап. 7. 1930 чылда Тывага болган үймээнниң удуртукчуларының бирээзи. 8. Тускай даараан кышкы хеп. 10. Чаң, мөзүү. 11. Тыва улустуң ырызы. 14. Башгайгы тыва балет артистерииниң бирээзи. 16. Ак чем. 17. Кыдаттың мурнуу чүгүнде хоорай. 18. Совет шыдыраачы, гросс-мейстер. 19. Кааскалгалар кылыр даш, агаттың бир хевири. 21. Хөгжүм чогаалы. 23. Мурнуу Францияда бокситтер тывыжы чер. 26. Улуг хурал, шуулган. 28. Дайыңчы куяк машина. 30. Латин Америкада күрүне. 31. Куш. 32. От-сиген эвээш бедигээш чер. 33. Бажын иштинии дерии.

Кроссвордту Николай САЛЧАК тургускан.

СОНУУРГАКТАРГА

. РЕЙННИҢ СУУ АРЫЙ БЕРГЕН

Рейн — Германияның бойдус болгаш география талазы-биле чурумалдыг алдаржаан черлериниң бирээзи. Хөй үлетпүр будурүлгелерлиг хоорайларны дамчыштыр ол хем агыы чыдар. Ынчангаш оон суу хирленир, ында бүгү дириг амытаннар, бирги ээлчегде, балыктар кырлыр деп хөй кижилер санап, сагыш човап турган. Шынап-ла, ындыг болган: бежен чыл бурунгаар Рейниң балык-байлаңы читкен. Ам ында балыктар көстүп келген: хемниң суу катап арыг болу берген — хем суун хирлендирбес талазы-биле база ону арыглаарынче угландырган хемчегларни боттандыкларынга бежен чыл дургузунда беш миллиард марка акша чарыгдаттынган.

УЗУН НАЗЫЛЫГ, АНЫЯКСЫГ ИРЕЙ

Эфиопияның Сомали-биле кызыгаарында Доло деп хоорай бар. Ында 119 харлыг Гамбело Матэте деп ирей чурттап чоруур. Ол ам-даа ажылдавышаан, омак-сергээ ажок, аныяксыг. Даштындан көөрге, 69-70 хире харлыг ышкаш. Чоокта чаа хоорайга чадаг улустуң чарыжы болган. 119 харлыг ирей үш дугаар черни ээлээн. 500 метр хемчээлдиг черге болган чарыш маргылдаазынга 430 кижи киришкен чүве-дир.

ЭЛДЕПТИГ ТАВАРЫЛГА

Конго чурттуг Поло деп оол ийи чыл бурунгаар хем кыдыындан крокодил чуургазын тып алган. Ооэун бажынынга экжелгеш, чылыг, ынчалзажок холегелиг черге салып каан. Каш хонганда, крокодил оглу көстүп келген. Ооэу улгады бээрге, Поло крокодил-биле кады удуур апарган: ол кижилерге кедергей чаап. Ону Конгожик деп шолаан. Чоокта чаа Конгожикти хөй крокодилдерлиг хемге аппарып салыпкан. Удаваанда дөрт крокодил Конгожикти бичии-ле болза, чиптер часкан, ынчалзажок ол четтирбейн эрик кырынче шурап унуп келгеш, ээзиниң чанынга сиригейнип чыткан.

ГИМНИЛЕРНИ ДАШТЫКЫЛАР БИЖИП ТУРАР

Бир чурттуң гимнизин оске күрүненің хамаатызы чогаадып бижирир чаңчыл шагдан бээр туруп келген. Чүге? Оон чылдагаанын амгы үеде эртемденнер, төөгүчүлер шинчилеп турар. Амгы үүс чылдың эгезинде Кыдаттың күрүне гимнизин Англияның хамаатызы Д. Бенедикт, 1918 чылда Югославия тургустунган сөөлүнде Сербияның болгаш Черногорияның күрүне гимнилерии — чех национадлыг Дворжак Енчо бижээн.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Советтер ажылыының, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну

Хунажык Мамын-оолович МОНГУШТУҢ

мөчээнии Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели, агроүлетпүр комплекизинин ажылдакчыларының профэвилел рескому дыңнатпышаан, оон өг-бүледиңге болгаш төрелдериңге, эш-өөрүңге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Телевидение

ДЕКАБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Хараачыгай». Эртем-тайылбырлыг фильмнин баштайгы көргүзүү. 7.00 Ритмниг гимнастика. 7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.50 Мультфильм. 9.10 «Оңнуктерге музыканы өргүүлүү». 9.45 «Кадыкшыл». 10.15 «Дириг амытаннар аймаа» 10.55 Хөглүг программа. 11.25 Экологтуг хроника. 11.40 Шаңналдыг фильмнер. 12.30 «Бурда моден» сайлаадап тур...» 13.00 Ре-жиссер М. Каликтиң фильмнери. 14.20 Музыкалыг программа. 15.05 ТМА. 15.25 «Байлар база ыглажыр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 16.10 Мультфильм. 16.30 Чугула темага очерк. 16.55 Уран-чечен телефильм (Германия. 1976 чыл). 18.00 Дипломаттыг эвес беседалар. 18.25 «Майгы ары». Хөй сериялыг мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 25-ки сериязы. 18.50 «Амыдыралче ханылаан вальс». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Кежээки альбом. Белла Ахмадулина. 22.05 «Дошка бал...» 23.35 «Петерс поп-шоу». 01.55 ТМА. 02.10—02.45 «Авиа-шоу».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Литература өөредилгези». 8.45 Баскетбол допчулалы. 9.15 «С. Ходорович болгаш оскелер-даа». 9.50 «Бедик шынарлыг мода». 10.30 Барымдаалыг очерк. 10.45 Россиянын меценаттары. 11.25 Көнга кагар черинден. 11.45 «Ажык дээр адаанда театр». 12.25 Шажын-чүдүлге амыдыралындан медээлер. 13.05 Уран-чечен публицистиг программа. 14.00 «Познер болгаш Донахью». 15.00 «Кадар он бир» видеодамчыдылга. 16.35 «Канчаар чурттаар бис?». 17.20 Мультфильм. 17.35 Арыг хөлчүкте бажың. 19.05 «Алдын хыл». 19.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 СКВ. 20.45 Барымдаалыг фильм. 22.10 Булгаковту долгандыр. 4-кү дамчыдылга. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Даарта агаар байдалы. 23.25 Театр дуэди. 00.10—01.00 «Тишина».

БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 25-ТЕ, 15.00 ШАКТА, КЫЗЫЛДЫҢ ПАРЛАЛГА БАЖЫҢЫНГА (Красноармейская кудумчузу, 100) «Арыскан» совхозта ажылдап, чурттап турар АДА-ИЕЛЕР келир.

Олар найысылалдың дээди, тускай ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар АЖЫ-ТӨЛҮҢГЕ УЖУРАЖЫР, оларга күш-хүнезинии база эккээрлер, АМЫДЫРАЛ - ӨӨРЕДИЛГЕ ДУГАЙЫНДА ЧУГАА КЫЛЫР.

ЫНЧАНГАШ АРЫСКАН ЧУРТТУГ СУРГУУЛДАРНЫҢ, СТУДЕНТИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУРАР.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ УРУГЛАРНЫҢ ТУСКАЙ ХОГЖҮМ-ЧУРУЛГА ШКОЛАЗЫНЫҢ өөреникчилериниң ада-иелериниң НИИТИ ХУРАЛЫ Кызылда Улусчу чогаадылга бажыңынга (мурнундагы Политиктиг чырыдыышкын бажыңы) бирги каатта номчулга залынга ДЕКАБРЬ 26-ДА 11 ШАКТА болурун болгаш аңаа келириниче АДА-ИЕЛЕРНИ чалап тур.

КИНО

ДЕКАБРЬ 21-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: Томбой (АКШ) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.
ВИДЕОЗАЛ: Остров Дракона 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: Оранжевый дождик 9.00, 12.20. Кай из ящика 10.30, 13.50. Луна - 44 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.
ДЕКАБРЬ 22-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: Томбой (АКШ) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10 шактарда.
«ПИОНЕР»: Оранжевый дождик 9.00, 12.20. Кай из ящика 10.30, 13.50. Луна-44 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуунун редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакциянын телефоннары:
Редактор — 3-45-34
Хүлээп алыр чер — 3-24-26
оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17
карыысалгалыг секретарь — 3-34-92
оралакчылары — 3-45-83
КИЛДИСТЕР:
үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73
кадзэ ажыл-агый — 3-41-16
сонгаа айтырыглар — 3-36-82
культура болган улус өөредилге — 3-29-15
улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98
иштидел политиктиң — 3-36-25
мөчээлер болгаш [illegible] — 3-41-23
чагаа — 3-39-03; 3-34-92
очулга — 3-34-89
[illegible] — 3-34-19
[illegible] — 2-27-41
солуун келбейн болганда — 2-32-75

Солуун неделяда 5 катап үнер. Хөнчээлин 2 парлалга амазы.

Тираждың 27007 экз.

АГАР САНЫ: «Тыва сонгаан № 363305».

Тыва Республиканың Нем үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 1005.

Тувинская республиканская ВИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың шинитилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнедип эгелээнзиг

ШЫН

№ 220 (14720) 1991 чылдың декабрь 24, вторник

Садар өртээ 20 көп.

СЕССИЯ АЖЫЛЫН ДООСКАН

Декабрь 19-та хүннүң ийиги чартыында сессия бодунуң ажылын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбаттың отчёдунуң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин белеткээр адилге комиссиязың тургускаңы-биле уламчылаан.

Дараазында Тыва Республиканың прокурору С. С. Зотов ОБКК херээнге хамаарыштыр республикага истелге түңнелдериниң талазыбиле дыңнадыг кылган. (Бо дугайында материалдар бистиң содунга сөөлгү үеде нийдаа катап үнген —ред.)

Депутаттар Э. Х. Ооржак, Б. Т. Санчи, Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков бо талазы-биле айтырыглар салган соонда, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей дыңнадыгны хүлээп алганы-биле соксап каарының дугайында санал киирерге, депутаттарның чамдык кезии ооң-биле чөпшээрешпээн.

Шак ынчаар баштай-ла сөс алган депутат Г. Ч. Ширшининиң бо талазы-биле саналының утказы мындыг болган:

— Мындыг нарын, чидиг айтырыгны анаа-ла дыңнап орттирип каарга кайын боор-Маңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередирим чөпшээреп көрүнер. Кандыг-даа барымдаа чок, кандыг-даа юридиктиг үндезин чок черге юстиция министри Ю. Т. Стал-оол күрүнеге удур онза айыылдыг үүлгедишкин — өскерликчи чорук деп буруудадылганы деткээн. Республиканың колшүүгү ажылдакчыларының бирээзи эрге-хоойлуну, кижилериң эргелерин болгаш хостуг чорукун камгалаар ужурлуг мындыг бедик албан-дужаалдыг кижилер мынчаар аажылап турда, эргехоойлу күрүнезин тургузуп шыдавас бис.

Август 22-де, херек безин оттуртунмаан турда, Ю. П. Слободчиков телевиденнеге бодунуң интервьюзунга партилны кем-буруулуг организации дээн болгай. Юрист кижи-дир эвеспе, баш удур буруулуг деп санавазының принцивин билбес кижи ол эвес-ле болгай. Ындыг хевирлиг шүүлдээшкиннер амдаа уламчылавышаан.

«Депутат кижиниң эргебайдалының дугайында Хоойлу-даа бар, бо бүгүнү соксадыр үе келбээн бе? Мону ёй-шаанда соксатпас болза, бистиң орнувуска өске-даа кижилер мындыг үүлдерге таваржып болур болгай. Ук болушкунга черле политиктиг үнелелди берзе эки боор.

Дараазында сөс алган депутаттар С. М. Достай, Э. Х. Ооржак, М. Д. Кара-Сал Россияның удуртулгазын мегe медээлер-биле будулдурган Эпп, Слободчиков, Сталоол оларның хөделиишкиннерин буруу шаап, чүнү чедип алыр дээш ынчап турганының дугайында айтырыгларны салганнар. Ылаңгыя депутат Э. Х. Ооржактың «Стал-оолдуң ол хөделиишкиннерин ооң ам-даа аныладыбиле тайылбырлаар болза, шын эвес болур. Бистиң төөгүвүске база бир мындыг аныяк шүүлү сайыды турган болдур ийин — Оюн Полат. Ооң үүлгедиглериниң дугайында, чеже кижиниң ооң холундан барганын билир силер. А бистиң аныяк сайыдывыс хамыкты мурнай хоп-медээ тарадып эгелээнин чүү дээрил?» — дээни эвээш эвес бодалдарны тывылдырган боор.

Депутаттар П. С. Кара-Сал, Ч.-Д. Б. Ондар база боттарының бодалдарын илередикпиннер.

Элээн каш улус депутатарының негелдези-биле республика прокурору С. С. Зотовтан Тожу районда кемжерек үүлгедишкиннериниң, өлүрүүшкүннериниң дугайында дыңнадыг кылыр дээнин эгелээн чугаанынти республика деңнелинге чедип, элээн шыңгыы болган. Анаа хамаарыштыр санал-оналдарын Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей, улус депутаттарының Тожу район Совединиң даргазы С. К. Долгар, депутаттар С. С. Санчай, Ч.-Д. Б. Ондар олар киргеннер.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле дыңнадыгны белеткээш, массалыг информация чепсектеринге чырыдар дээн санал-биле депутаттар чөпшээрешкен.

«Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга эдилгелер болгаш немелделер киирер дугайында», «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үнелезин Хоойлузунга) эдилгелер болгаш немелделер дугайында» болгаш «Тыва Республиканың Дээди Совединиң регламентизинге эдилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин чедир ажылдап кылыр талазы-биле адилге комиссиязының ембүнээзинден депутат Ч. Б. Монгуш дыңнадыг кылган. Хоойлулар төлевилелдеринге хамаарыштыр депутаттар Н. А. Ондар, К. Т. Куулар, К. Х. Шавыраа саналдарын киирген. Сессия хоойлуларны хүлээп алган.

«Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссияларын эде тургузарының дугайында» доктаал төлевилелин сайгарып чугаалажырынга депутаттар идепкейлиг киржип, А. Н. Шулепов, Н. А. Ондар, В. Д. Тавберидзе, В. Х. Сүге-Маадыр, К. Д. Будук-оол, В. С. Салчак, Ш. П. Куулар, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Маспык-оол, К. Т. Куулар, Б. Д. Монгуш, С. И. Ильенков, Ш. Д. Ооржак, А. А. Кыдыр-оол, А. В. Конев, И. Ч. Саая, З. Н. Сат, Х. Д. Монгуш боттарының бодалдарын илереткенинде соонда, ол ниитизи-биле хүлээп алдынган.

Тыва Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге республиканың улус өөредилге черлериниң ажылдакчыларының кыйгырыын депутаттар чугаалажып көрген. Бо талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң министри Н. С. Конгар кылган. Ук кыйгырыгны Дээди Советтиң социал-политика комитединге чогуур документини, доктаалды белеткеп кылыры-биле дамчыдып бээр дээн санал-биле депутаттар чөпшээрешкен.

Ооң соонда депутаттар Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. П. Болбаттың социал-культура адырларының тудугларын чорудуп турарының дугайында отчёдунга хамаарыштыр доктаалды хүлээп алганнар.

Сессияның ажылының ийиги хүнү ооң-биле доозулган.

Декабрь 20-де эртенги хуралга Дээди Советтиң комитеттери тургустунган, депутаттар оларның даргаларын сонгааннар. Шак ынчаар эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазынга Н. А. Ондар, улус ажыл-агыйының экономиказының комитединге — А. Н. Шулепов, социал-политика комитединге — Э. Х. Ооржак, аграр политика болгаш экология комитединге — П. С. Кара-Сал болгаш күрүне тургузуунуң комитединге В. Х. Сүге-Маадыр олар соңгуткан. Сан-хөө-бюджет комитединиң даргазының албан-дужаалы келир сессияга чедир хос арткан.

Депутаттар Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумун он үш кижи составтыг болур деп бадылаан, олче дүрүм ёзугаар кирер ужурлуг Дээди Советти Даргазынга, ооң ораламчыларынга болгаш комитеттер даргаларынга немей кежигүннер сонгулдазын чорутканын ынчалза-даа анаа саналдаткан депутаттар В. Д. Тавберидзе, Ч. К. Айыр-Санаа, В. Г. Вальков, З. Н. Сат, В. У. Хомушку, С. С. Санчай, А. И. Семенов, Б. Т. Санчи болгаш Б. К. Шомбун олардың чаңгызының-даа чогуур бадылаашкын санын чедип албаанындан кайызы-даа Президиум кежигүнүнге сонгутпаан.

«РСФСР-ниң экономиктиг хоойлуларынга хамаарылга дугайында» айтырыгны депутаттар чугаалашкан. Айтырыг талазы-биле дыңнадыгны республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Б. Салчак кылган. РСФСР-ниң хоойлуларын кичээнгейлиг өөренип көргеш, бо талазы-биле Чарлыкты Президиум хүлээп алырга, дараазында барып күштүг болдуруп, бадылаар дээн санал-биле депутаттар чөпшээрешкен.

Сессия Совет Армениың хүрээлеңинге Тывадан келдирткеннериниң албан-хүлээлге күүселдезининң дугайында айтырыгны база чугаалашкан. Айтырыг талазы-биле дыңнадыгны республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам кылган.

Дараазында депутаттар Чаа-Хөл районну катап тургузарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүнче киргеп. Республиканың сан-хөө министри К. Д. Ондар, депутаттар К. Д. Биче-оол, В. У. Хомушку, К. Д. Будук-оол, А. В. Марцеха, Б. Т. Санчи, П. С. Кара-Сал, Ч.-Д. Б. Ондар, С. С. Санчай, Х. Д. Монгуш, Ш. Д. Ооржак бо талазы-биле саналдарын киирген. Чаа-Хөл районну катап тургузарының дугайында доктаалды сессия хүлээп алган.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин сайгарып чугаалажырын келир сессияга чедир сонгаарладыр деп депутаттар шиитпирлээн.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизиниң сонгулдаларын 1992 чылдың март 15-те эрттирер деп доктаалды сессия хүлээп алган.

АЛМА-АТА ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

Хамаарышпас күрүнелер — Азербайджан Республика, Армения Республика, Беларусь Республика, Казахстан Республика, Кыргызстан Республика, Молдова Республика, Россия Федерациязы (РСФСР), Таджикистан Республика, Туркменистан, Узбекистан Республика болгаш Украина,

оларның аразында харылзаалар бот-боттарының күрүне суверенитедин база суверенниг дең эргелиин, дең эргенин болгаш иштики херектеринге холгаарлашпазының принциптерин хүлээп база хүндүлеп көрүнүп, күш ажыглаарындан болгаш күш детээриден, экономиктиг база өске кандыг-даа ыйыышкындан ойталаарының, маргылдааларны тайбың шиитпирлээриниң, кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын, ооң иштинде национал эвээш санныг улустарның эргелерин кириштир, хүндүлээриниң, хүлээлгелерни болгаш делегей эргезиниң бүгүдениң хүлээп көргенин принциптерин болгаш нормаларын ак сеткилдиг күүседириниң үндезинингe хөгжүүр ужурлуг эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнелерни тургузарынче чүткүвүшаан;

бот-боттарының девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чорууп база амгы бар кызыгаарларның хажык чогун хүлээп база хүндүлеп көрбүшаан;

төөгүлүг ханы дазылдарлыг найыралдың, кожа-хелбээ чоруктуң болгаш бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганың харылзааларын быжыглаары улустарның үндезин эрге-ажыктарынга дүгжүр болгаш тайбыяның база айыыл чок чоруктуң херээнге бараан болур деп санавышаан;

хамаагы тайбыяны болгаш националдар аразында чөпшээрежилгени камгалап арттырары дээш боттарының харыысалгазын медерел билбишаан;

Хамаарышпас Күрүнелериниң Демнежилгезиниң тургустунганы-биле Совет Социалистиг Республикалар Эвилели бодунуң догуннаарын соксадыр.

Демнежилгениң киржикчилери күрүнелер боттарының конституцияларының үүлдеринде көрдүгенин ёзугаар мурнундагы ССР Эвилелиниң керээлериниден болгаш дугуржулгаларындан үнер делегей хүлээлгелерин күүседирин магадылаар.

Демнежилгениң киржикчилери күрүнелер бо Декларацияның принциптерин хажык чокка сагыырын хүлээнип тур.

Азербайджан Республика дээш А. МУТАЛИБОВ.
Армения Республика дээш Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН.
Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.
Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.
Кыргызстан Республика дээш А. АКАЕВ.
Молдова Республика дээш М. СНЕГУР.
Россия Федерациязы (РСФСР) дээш Б. ЕЛЬЦИН.
Таджикистан Республика дээш Р. НАБИЕВ.
Туркменистан дээш С. НИЯЗОВ.
Узбекистан Республика дээш И. КАРИМОВ.
Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Алма-Ата, 1991 чылдың декабрь 21.

Ниити экономиктиг девискээрни, ниити-европа болгаш европа-азия рыногун хевирлеп тургузарының болгаш хөгжүдеринге чүткүлдү бадыткаар.

Б. ЕЛЬЦИННИҢ АЯН-ЧОРУУ

РИМ. РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин эрткен неделялың төнчүзүнде Италияже албан хуунуң аян-чоруун кылган. Римниң Фьюмичино аэропортунга Б. Ельцинни үткуурунуң ёзулалыңга Россиялың гимни бир дугаар чаңгыланган. Италияның президентизиниң Кеминал ордузунга итали удуртукчулар-биле чугаалажылышкыннар болган. Анаа Б. Ельцин Италияның Президентизи Ф. Коссиганы Россияга аян-чорук кылырынче чалаан.

Италияның кабинет чөвүлелиниң хуралынга 1500 миллиард лира чээли тыпсырының дугайында шиитпир хүлээп алдынган.

Кеминалга чугаалажылышкыннарның доозулган соонда Россияның Президентизиниге Италия Республиканың дээди күрүне шаңналын — Улуг крестиниң кавалери орденни тыпсырының ёзулалы болган. Ону Италияның президентизи Франческо Коссига Б. Ельцинге тывыскан.

Б. Ельцин Италияның Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Дж. Андреотти-биле чугаалажылышкын кылган, Итали парламентиниң депутаттар палатазының даргазы Л. Йотти база сенат даргазы Дж. Спадолини-биле беседалашкан.

Аян-чорук үезинде «Италия Республика биле Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың аразында харылзааларының үндезинниринiң дугайында» кады кылган декларацияга болгаш өске-даа документилерге ат салган.

РСФСР-ниң Президентизи Италияның пайысылазы Римден мурнундагы ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикалары бооп турган хамаарышпас күрүнелериниң уе тукчуларының Алма-Атага эртер ужуражылышкынынга киржири-биле ынаар ужудупкан.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Декабрь 22-де аңаа митинг эрткен. Ооң эгелекчилери — ажылчыннарның Ленинград төвүлели, ажылчы чоннар фронтузунуң Ленинград каттыжышкыны болгаш «Коммунистер — хамаатыларының эргелерин камгалаары дээш» шикичээшкин — ону «аш оочурларга», кел чыдар түрээги чорукка база социал чөптүг эвес байдалга удур акция кылдыр организастап турар. Ол-ла хүн Москвага «аш оочурларның» чыскаалдары эртken.

ХАБАРОВСК. Ында 1992 чылдың январьда самолёттар-биле ол-бо чоруур билеттерни садыш эгелээн. Билеттерниң өртээ чаа тарифтер ёзугаар үш катап өскен. (биске база ол хире улгадыр чадавас). Хабаровскиден Москва чедир билеттиң өртээ 176 рубль турганының орнунга ам 546 рубль апаргаң.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Келир чылдың эгезинде бистиң бажывыска дүжер моңнарның бирээзи — «Кежээки Петербург» солуннуң айытканы-биле алырга — амыдыралга ажыглаар электри энергиязының үнезинин үш катап өзери болур. Ол кывар чүүлдерниң өртээнин дыка улуг өскени-биле тайылбырлаттынар.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының Декларациязының дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Президентизиниң кирип келген Кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының Декларациязының төлевилелин сайгарып чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының Декларациязын хүлээп алыр.

2. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга талазы-биле комитедиң, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Эрге-хоойлу, коруи-чурум болгаш кем-херек үүлгедир чорук-биле деминсел айтырыгларының талазы-биле комитедиң РСФСР-ниң хоойлужудулгаларын бо Декларацияның үүлдеринге дүгжүр кылдыр эдериниң талазы-биле саналдарны белеткээр болгаш оларны РСФСР-ниң Дээди Совединге сайгарып чугаалажыр кылдыр киирип кээр.

3. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму:

ажылдап кылырынга кордүген хоойлуларны хоойлу төлевилээр ажылдарның планынга киирер;

айыттынган хоойлулар төлевилелдерин белеткээрин РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарының чогуур комиссияларынга болгаш Дээди Советтиң комитеттеринге дагыр.

РСФСР-ниң Дээди Соведининң Даргазы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, РСФСР-ниң Советтер Бажыңы,
1991 чылдың ноябрь 22.

РСФСР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың ноябрь 22-де хүлээп алган

КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ БАЗА ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

Ниитилелдиң болгаш күрүнениң дээди үнелиг эртинези болур кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын, ооң ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун бадыткавышаан,

делегей ниитилежилгезиниң бүгү-ниити хүлээп көргени кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының хемчээл-чижектери-биле РСФСР-ниң хоойлужудулгазын чүүлдештиреринiң эргежок чугулазын демдеглевишаан,

РСФСР-ниң Дээди Соведи бо Декларацияны хүлээп ап тур.

1 чүүл.

(1) Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары төрүттүнген үезинден эгелеп аңаа хамаарыжыр.

(2) Кижи эргелеринге хамаарыштыр делегейниң ниити хүлээп көрдүнген нормачижектери РСФСР-ниң хоойлуларының мурнунга артык аргалыг болгаш РСФСР-ниң хамаатыларының эргелерин база хүлээлгелерин дорту-биле тывылдырып турар.

2 чүүл.

(1) Бо Декларация-биле бижыттаттынган эргелериң болгаш хосталгаларның дамзызы эчизинге чедир четчелеттинген эвес болгаш кижиниң база хамаатының өске эргелерин болгаш хосталгаларын чавызатпайн турар.

(2) Конституциялыг тургузугну, демократтыг ниитилелде оске кижилериниң мозу-шынарын, кадыкшылын, дүрүм ёзугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар сорулгаларга эргежок чугула чүүле ыңдыг хемчээлге кижиниң, хамаатының эргелери болгаш хосталгалары хоойлу-биле кызыгаарлаттынган туруп болур.

3 чүүл.

(1) Бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурнунга бир домей дең.

(2) Эргелериң болгаш хосталгаларның дең чоруун сөөк-ялызындан, национальндан, дылындан, социал кызыгуурундан, эт-хөреңги болгаш албан-дужаал байдалындан, чүрттап турар черинден, шажыны каичаар көрүп турарындан, бүүдүлериниң, хөй-ниитиң каттыжышкыннарынга кирижилгезинден, а ол ышкаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка күрүне магадылап турар.

(3) Эр болгаш херээжен кижилер дең эргелерлиг болгаш хосталгалырлыг.

(4) Хамаатыларның эргелерии үрээн буруулуг кижилер хоойлуга үндезилээш, харыысалгага онаажыр.

4 чүүл.

(1) Бодунуң эргелерин болгаш хосталгаларын кижиниң боттандырары өске кижилерниң эргелерин болгаш хосталгаларын үревес ужурлуг.

(2) Конституциялыг тургузугну күш-биле өскертиринге, сөөк-ялының, националдың, аңгының, шажынчүдүлгениң ожээннешкек көөр хөөн чок чоруун өөскүдеринге, күчүлээшкинни болгаш дайынны пропагандаларынга эргелерни болгаш хосталгаларны ажыглаары хорулгуг.

5 чүүл.

(1) РСФСР-ниң Хоойлузунга дүүштүр кижи бүрүзү Россия Федерациязының хамаатызы болурун чедип алыр болгаш соксадыр эргелиг:

(2) РСФСР-ниң хамаатызы Россия Федерациязының хамаатызы болган эргезин казыткан азы ооң девискээринден үндүр шөлүткен турун болбас.

(3) РСФСР-ниң хамаатызын РСФСР-ниң азы ССРЭ-ниң хоойлуузунга азы делегей керээзинге үндезилээшкин чокка өске күрүнеге тудуп берип болбас.

(4) Россия Федерациязы ооң девискээринден дашкаар черлерге бодунуң хамаатыларын камгалаарын база болчурун оларга магадылап турар.

6 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатызы эвес болгаш ооң девискээринде дүрүм ёзугаар чүрттап турар кижилер РСФСР-ниң хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын эдилээр, а ол ышкаш РСФСР-ниң хамаатыларының хүлээлгелерин РСФСР-ниң азы ССРЭ-ниң Конституциязыбиле, хоойлулары болгаш делегей керээлериибиле доктаатынган чүүлдерден өскезин күүседир.

Кижиниң хүндүлуг хамааты эргезин азы РСФСР-ниң девискээринге тывыскан политиктиг хоргаадалды РСФСР-ниң Дээди Совединиң чөпшээрежилгези чокка күш чок болдурбас.

7 чүүл.

Кижи бүрүзү чурттаар эргелиг. Кымның-даа амытынын кара туразы-биле чок кылып болбас. Өлүрүп шаажылаашкынны бүрүн күш чок болдурарынче күрүне чүткүл турар. Өлүрүп шаажылаашкынны күш чок болдургуже чедир дендиңзаар кем-херек үүлгедишкиннер дээш дагыраглыг төлээлекчилерниң киржилгези-биле чүгле судтуң шиитпиринге ёзугаар кеземчениң дээди хемчээ кылдыр ону ажыглап болур.

(1) Кижи бүрүзү хостуг болгаш бодунуң хуузунда аңаа дээп болбас эргелиг.

8 чүүл.

(2) Туттуруп саадатканы дээш суд чүрүмүн ёзугаар хомудап болур.

(3) Хоругдаарын болгаш хосталгазын казырын хоойлуда көрдүнген чүрүм ёзугаар чүгле суд шиитпиринге үндезилээш болдуруп болур.

(4) Хилинчектээшкиннерге, күчүлээшкинге, кижиниң төлептиг чоруун дорамчылаан өске-даа каржы ажыглаашкынга азы кеземчеге кымны-даа таварыштырып болбас. Кижиниң эки турабиле чөпшээрежилгези чокка эмнелге, эртем азы өске-даа дүржулга кылыышкынынарга кымны-даа ажыглап болбас.

9 чүүл.

(1) Кижиниң хууда амыдыралынга дээп болбазын, чагааларының, телефон дамчыштыр чугааларының, телеграф болгаш өске-даа харылзааларының чажыт болурун кижи бүрүзү ажыглаар эргелиг. Ол эргени чүгле хоойлуга дүүштүр суд шиитпиринге үндезилеп кызыгаарлап болур.

(2) Кижи бүрүзү ат-алдарын болгаш төлептиг чоруун хүндүлеп көрдүрер база камгалаар эргелиг.

(3) Кижиниң хуузунда амыдыралының дугайында медээни ооң чөпшээрели чокка чыырын, кадагалаарын, ажыглаарын болгаш чарлап тарадырын хоойлуда айыткан таварылгалардан аңгыда болдуруп болбас.

10 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү чурттарга бажыңын алыр эргелиг. Кара туразы-биле кымныңда чурттарга бажыңын хавырып болбас.

(2) Чурттарга бажыңын тударын күрүне деткиир болгаш чурттарга бажыңы алыр эргени боттандырарынга идигни бээр.

(3) Күрүнениң болгаш муниципалитеттиг чурттарга бажыңнарының фондуларындан эвээш хандырылгалыг хамаатыларга чурттарга бажыңын халас азы чинчелделиг негелделер ёзугаар бээр.

11 чүүл.

(1) Чурттарга бажыңында дээп болбас. Чурттап турар кижилерниң күзел-соруунга чөрүштүр оларның бажыңынче кымның-даа кирер эргези чок.

(2) Чурттарга бажыңында үжээшкиннерни кылырын болгаш ынаар кирери-биле холбашкан өске-даа хөделиишкиннерни суд шиитпиринге үндезилеп болдурар. Соңгаарладып болбас таварылгаларда хоойлу-биле доктаатканы өске чурум туруп болур, ол хөделиишкиннериниң хоойлу ёзугаар болдунганын дараазында суд албан хынап көөр.

12 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү Россия Федерациязының девискээринге ыыдай-бээр чоруур, турар болгаш чурттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг.

(2) РСФСР-ниң хамаатызы ооң девискээринден дашкаар хостуг үнер болгаш моондактаашкын чокка дедир чанып келир эргелиг.

(3) Ол эргелерин кызыгаарларын чүгле хоойлуга үндезилеп болдуруп болур.

13 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү бодаар, чугаалаар, а ол ышкаш бодунуң бодалдарын болгаш бүзүрелдерин моондактаашкынга чокка илергейлээр эргелиг.

(2) Кижи бүрүзү информациялы тывар, алыр болгаш хостуг нептередир эргелиг. Хуунуң, от-бүдениң, профессионал, садыг-саазрылга болгаш күрүне чажыдын, а ол ышкаш мөзү-шынарны чүгле камгалаар сорулга-биле ол эргени хоойлу ёзугаар кызыгаарлаан туруп болур. Күрүне чажы. ды болур медээлериң даңзызын хоойлу-биле доктаадыр.

14 чүүл.

Чүдүлгениң, чүдүүрүнүң, шажын-чүдүлге азы атеистиг ажыл-чорудулганың хостуун кижи бүрүзүнге магадылап турар. Кижи бүрүзү кандыг-даа шажынга чүдүүр азы кандыызынга-даа чүдүвес, шажынчы азы атеистиг бүзүреддерни хостуг шилип алыр, сагыыр болгаш хоойлуну сагыыр негелделерге дүүштүр нептередир болгаш оларга чүүлдештир хөделиир эргелиг.

15 чүүл.

Шериг албаның күүседири бодунуң бүзүреллеринге чөрүшкек РСФСР-ниң хамааты бүрүзү ол албанны хоойлуда доктаатканы чурум ёзугаар хамаатының өске хүлээлгелерин күүседириbиле солуттурар эргелиг.

16 чүүл.

(1) Бодунуң национал хамаарылгазын кижи бүрүзү хостуг тодартайлаар эргелиг. Национал хамаарылгазын тодартайларынга болгаш айтырынга кым-даа албадатырган туруп болбас.

(2) Кижи бүрүзү төрээн дыльның кырынга өөренирин болгаш кижизидилгени киириштирбишаан, төрээн дылын ажыглаар эргелиг.

17 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатылары ниитилелдиң болгаш күрүненiң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга дорту-биле-даа, бүгү-ниитиниң дең соңгудда эргезинге үндезилээш, чажыт бадылаашкынбиле хостуг соңгуттурар бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр-даа киржир эргелиг.

18 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатылары бодунуң профессионалдыг болеткелинге дүүштүр кандыг-даа ылгай көрүүшкүн чокка күрүне органнарында кандыг-даа албан-дужаалдарта кирер дең эргелиг. Күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалынга кандидатка хамаарышкан негелделер албан-дужаал хүлээлгелериниң чүгле характери-биле тодаргайлаттынар.

19 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатылары эрге-чагыргаларга баш бүрүүгаар дыңнатпышаан, тайбың болгаш боо-чепсек чокка чыглыр, митингилерни, чыскаалдарны болгаш таныылдаашкынны кылыр эргелиг.

20 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатылары каттыжышкынга кирер эргелиг. Хоойлуга үндезилээн чүгле судтуң шиитпирии-биле ол эргенин кызыгаарлаашкынын доктаадыр.

21 чүүл.

РСФСР-ниң хамаатылары хуузунда болгаш коллективтиг дилеглерни күрүне органнарынга база албан-дужаалдыг кижилерге киирер эргелиг, олар бодунуң эргехүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр ол дилеглерни чугаалажып көөр, ук дилеглерге хамаарыштыр шиитпирлерни хүлээп алыр болгаш тодаргай тайылбырлыг харыыларны хоойлуда доктаатканы хуусаада бээр хүлээлгелиг.

22 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү өнүү эдилекчизи болур эргелиг, тодаргайлаарга, бодунуң эт-хөреңгизин болгаш өнүүнүң өске-даа үүлдерин хуузундада, өске кижилер-биле кады-даа ажыглаар, башкарар эргелиг.

Ызыгуур салган, эт-хөреңги алыр эргени хоойлу магадылап турар.

(2) Хоойлу-биле хоруваан тывыныгыр-кылыныгыр ажылчорудулганы кижи бүрүзү кылыр эргелиг.

23 чүүл.

(1) Кижи бүрүзү ажылдаар эргелиг, күш ажылды хостуг шилип алыр азы аңаа чөпшээрежир, а ол ышкаш бодунуң ажылдаар аргаларын ажыглаар болгаш профессияны, ажылдың хевирин шилип алыр эргелиг.

(2) Айыыл чок болгаш арыг-шевер болурунуң негелделериниге дүүшкен күш-ажыл байдалдарын кижи бүрүзү алыр, дең күш-ажыл дээш кандыг-даа ылгай көрүүшкүн чокка хоойлуда доктааткан адаккы хемчээлден үзүү эвес дең шаңнал төлевирин алыр эргелиг.

(3) Ажыл чок чоруктан кижи бүрүзү камгалалдыг болур эргелиг.

(4) Кыш-биле ажылдадыры хоруглуг.

24 чүүл.

(Төнчүзү 3-кү арында)

Тыванын профэвилелдери

№ 11 (19). Декабрь. 1991 чыл.

КЕРЭЭЛЕРГЕ ЧҮНҮ КИИРЕРИ

Бо хүннерде бүдүрүлгелер болгаш организациялар коллективтеринде коллективтиг керээлерни чарар ажыл чоруп турар болгай. Ол керээлерни өнчүнүң хамаарылгазы чокка бүгү бүдүрүлгелерге чарар, аңаа кады ажылдажылганың бүдүрүлгелери база кирер. Коллективтиг керээ дээрге ажыл берикчизи-биле күш-ажылчы коллективтиң аразында бижимел документ кылдыр кылдынган дугуржулга-дыр. Келир чылда ажыл берикчизи-биле коллективтиң аразында ол бүдүрүлгениң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле хүлээлгелерин ында көргүскен болур, ол ышкаш тус черниң байдалынга хамаарыштыр нормативтиг чүүлдерни ында киирген турар.

Коллективтиг керээни кандыг-кандыг кезектерге чарып болуруп ол талалар боттары дугуржуп алыр. Аңаа чүлер кирерил.

— ажыл берикчизи профкомга тускай өрээлди бээр, харылзаа-биле, транспорт-биле хандырар, материалдыг чүүлдер-биле база хандырар.

— профэвилел организациязының ажылдарын кылып чорударынга киржири-биле профкомнуң хостатпаан кежигүннеринге ортумак шалыңны арттырып бээр. А профэвилел активинге курстарга, семинарларга, профэвилел активиниң школаларынга өөренип, билиг-мергежилин бедидип алырынга дузалажып, оларның алыр шалыңын ол хевээр арттырар.

— профэвилел комитединиң даргазы чогуур хуусаазы төнүп, ажылдан халашкан таварылгада аңаа ооң мергежилиниң болгаш бодунуң хууда байдалының талазын өөренип көргеш, ажыл-биле хандырар.

Профэвилел комитединиң ажыл-чорудулгазын деткиири-биле ажыл берикчизи бодунуң бүдүрүлгезиниң акшазындан каш акшаны шилчидип берип турарын талалар ол-ла эгеге база айтып бижиири чугула. Ол түн болза бүдүрүлгениң шалың фондузунуң 0,15 хуузундан эвээжевес болур ужурлуг. Бир эвес ол бүдүрүлгениң байдалы шыырак, акша-хөреңгизи четчир болза, хостаткан профэвилел комитединиң даргазын тургузуп ап болур.

Бүдүрүлгениң доктаамал ажылдаарын хандырар талазы-биле ажыл берикчизиниң хүлээлгелерин ында айыттынган бүдүрүлге-экономиктиг ажыл-чорудулганың эгелеринге киирери чугула бооп турар. Ол ышкаш бүдүрүлгениң орулгаларын чарыгдаарының талазы-биле дугуржулганы кылыры база чугула ажылдарның бирээзи болуп турар.

Бир эвес ол бүдүрүлге чогуур негелдеге чедир ажылдап, ажылчыннарны ажыл-биле хандырып шыдавас болгаш структура талазы-биле өскерлиишкиннерже кирер апаар таварылгада ол дугайын ажыл берикчизи 6 айдан эвээш эвес хуусаада профэвилел комитединге дыннадыр ужурлуг болгаш ол бүдүрүлгеге чаа ажылдаар черлерни бээриниң, хосталган ажылчыннарны өске мергежилге өөредириниң талазы-биле хүлээлгелерни керээге айтыр ужурлуг.

Бир эвес өнчүнүң коллективтиг хевирлерин киирер болза, акцияларны садып алырынга кол эргени коллектив кежигүннеринге тыпсыр ужурлуг. Аңаа коллектив акша-хөреңги-биле дузалажыр.

Ажылчы чоннуң акшашалыңы, ооң өзүлдези керээге база бир кол черни эзлээр ужурлуг. Шалың фондузунуң өзүлдезинге кызыгаарлаашкыннарны чок кылган болганда, ооң өзүлдезиниң хевирлерин керээге база айтыры чугула. А күрүнениң тургусканы шалың төлевирин бүдүрүлгелерниң, өнчүнүң хевирин барымдаалавайн, эн кудуку шалың деп санаар апаар. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның кадыкшылга хоралыг ажылдар кылганы дээш, дүнеки үелерде ажылдааны дээш немелде төлевирлерни, шөлээлерни база ол керээлерге киирери чугула бооп турар.

Керээде айыттынып турар ажылчын бүрүзү өртектерниң өскени-биле чергелештир немелде акшаны алыр ужурлуг. Ол өртектерниң өскени-биле холбаштыр чогуур девискээрде байдалды өөренип көрүп турган, ажылчыннарга ону төлээрин ажыл берикчизи хүлээнип алыр апаар. Ол төлевирлерни кварталдап чорудар.

Коллективтиң социал хөгжүлдезиниң талазы-биле, ылаңгыя чеже бажың тударының, уруглар албан черлериниң, эмнелгелериниң материалдыг байдалын экижидериниң болгаш өске-даа ажылдарның дугайында ажыл берикчизи тодаргай хүлээлгелерлиг болур ужурлуг. Ол ышкаш столоваяларга чем өртээн чиигедириниң, немелде чиигелделерни тургузарының талазы-биле айтырыглар база керээге кирген турары күзенчиг. Херээженнерге кызырган ажыл неделязын тургузары, немелде шөлээлерни бээри, чоннуң бажың-балгат тудуп алырынга дузалажыры, аныяктарга чээлилерни бээри дээш айтырыглар ында кирген турары күзенчиг.

Социал камгалал талазы-биле айтырыгга хамаарыштыр мону билип алыры чугула: 1992 чылда камгалал дадывырларының 74 хуузу камгалакчыларга артар. Ол акша-хөреңги хавыртыышкынга шуут таварышпас, ынчангаш ол бүгүнү коллективтиг керээлерге көрүп, чорудар ажылдарны өөренип көөр херек.

Галина НАСЮРЮН.
Профресчөвүлел даргазының оралакчызы.

ШИИТПИРЛИГ ЧОРУК ХЕРЕК

Профэвилелдерде бо хүннерде бачым үе — 1992 чылдың коллективтиг керээлерин болгаш дугуржулгаларын чарарының белеткел ажылдары чоруп турар. Коллективтиг керээлер болгаш дугуржулгалар профэвилел комитединиң болгаш администрацияның аразында ажылчын коллективтиң социал, күш-ажылчы эргелерин көрген кол документ болур ужурлуг.

А садыг, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының профэвилел комитеттеринде болгаш профэвилелдиң республика комитединде бо ажыл амгы үеде ара соксаан. Ооң чылдагааны чүл дизе, ажыл-агый органы болур Тыва респотребсоюз, ооң даргазы Х. Д. Монгуш баштадыр 1991 чылдың декабрь 12-де бодунуң чөвүлел хуралынга аңгы профэвилелди, хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомун тургузар дугайында шиитпирни профэвилелдиң республика комитединден-даа, эге организациялардан-даа айтырбайн чыткаш, үндүргени болур. Бо удаада черле эрги аарыг — Москва, ооң иштинде удуртур органы — РСФСР-ниң хереглекчилер ниитилелдериниң төп органы Центросоюзтуң үстүнден чүнү айтыр болдур, ону күүседип эгелээни болур. Тыва Республика бот-догуннаан күрүне, ооң иштинде турар организациялар, бүдүрүлгелер бодунуң иштики айтырыгларын боттары дашкаартан киржилге чокка шиитпирлээр ужурлуг. Тыва респотребсоюзтуң хуралынга садыг, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының республика комитединиң даргазы болур мен киришкеш, аңаа чүве чугаалааш, ийи аңгы бичии профэвилелдер тургусканының ажык чогунуң дугайында тайылбырны кылырымга, ол кандыг-даа түннелге чедирбээн. Күрүне садыы сандарап, саарлып эгелээн, ынчангаш биске чүгле бодувустуң профэвилеливис херек дээр хөөннер хуралдың киржикчилериндеп үнүп турду.

Мен чүү-кандыг-даа болза, ийи чыл иштинде бо республика комитединге ажылдапкан, чүвениң ужу-бажын билир апарган болгаш ажылагыйда чүү чедер-четпезил деп чүвени, кандыг сорулгаларны күүсетсе экил, эки ажылдаарынга чүү четпезил деп чүвени билир мен.

Бистиң профэвилеливисте 10 муң кежигүн бактаап турар, ооң иштинде хереглекчилер кооперациязында 6 муң, күрүне садыында 4 муң кижи. Республика комитединиң аппарады 5 кижи. Бир эвес ийи бичии профэвилел тургустунар чүве болза, ол аппарат кайызынга-даа катаптаттынар апаар, ынчангаш ону тударынга артык акша-төгерик үнер апаар, а эге организацияларга боттуг дуза көргүзериниң арга-шинээзи кудулаар апаар-дыр.

Чагытай хөлдүн эрининде турар «Орленок» пионер лагерин Садыг министерствозу болгаш Респотребсоюз деңге септеп-селип, ону акшаландырып, чай бүрүзүнде 150 муң акшаны чарыгдап турган, а бир эвес чаңгыс профэвилелди ийи чарыптар болза, ол пионер лагериниң бүгү чарыгдалдары чаңгыс Респотребсоюзка кээр, ооң эки чүү үнер деп, база-ла хереглекчилер ниитилелдери акша-төгерикти көвүдедир үндүрер апаар.

Чаңгыс профэвилел турда бис «Дус-Хөл» дыштанылга баазазынче, хереглекчилер ниитилелдеринге 200, күрүне садыының профкомнарынга 120 путевкаларны садып алыр аргалыг турган бис, ол бүгүге 64 муң акша херек. Келир 1992 чылдан ыңай ол чарыгдалдар 2-3 катап улгадыр, ону ийи бичии профэвилелдер шыдавазының кырында апаар.

Ажылдап турар кижилерниң күш-ажылын четпес камгалап турарының хараазында хереглекчилер кооперациязының шугумунда ажылдап турарларның аарыыр чоруу хөй. Ооң ыңай немежип турар чаштар база хөй. Бо бүгүге социал камгалал талазы-биле чарыгдалдар хөй болур, харын-даа чылда 400 муң акша карылгалыг, а ону дуглаарынга күрүне садыының организацияларының киржилгези улуг болуп турар.

Амгы бо берге үеде, ажыл чоктарның саны көвүдээр апаарда, бистиң чаңгыс профэвилеливис 1992 чылдан эгелеп чылда-ла 20 муң акшаның дузалал фондузун тургузуп ап болур турган бис. Ону боттандырары бичии санныг профэвилелге болдунмас апаар, профэвилел кежигүннери материалдыг дузаны алыры бергедей бээр-дир.

РСФСР-ниң Центросоюзтуң болгаш Тыва респотребсоюзтуң профэвилел херектеринче холгаарлаашкыннары «Профэвилелдер дугайында» Хоойлуга, ол ышкаш РСФСР-ниң Президентизиниң «Профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазының магадылалдары» деп Чарлыынга, ол ышкаш бистиң профэвилеливистиң Уставынга удур хөделиишкин болур. Бо таварылга чүл дээрге, профессионал эвилелдиң эргелерин үрээнин ол. Профэвилелдер болза күрүне, ажылагый, партия болгаш өске-даа органнардан хамаарышпас, бодунуң ажыл-чорудулгазын боду уштап баштаар организация болур. А бо чорук дээрге профэвилелдиң демократиязынче ёзулуг халдаашкын болур-дур. Ынчангаш бүгү профэвилел кежигүннерин кыйгырарым болза, бистиң профэвилеливистиң чаңгыс аай чоруун камгалаар, сырый каттыжарынче күжүңерни мөөнненер. Профэвилелдиң турар-турбазы бистиң иштики херээвис, ону бис боттарывыс, бистиң эге организацияларывыс шиитпирлээр ужурлуг.

Эдер-оол ОНДАР
Садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы.

АРГАНЫ БЕРИП ТУРАР

Демократия болгаш ажык-чарлыг чорук амгы үенин байдалынче шуут дорт көрүп, аңаа боттарывыстың бодалдарывысты чиге илередир арганы биске берил турар. Аажок ханылаан экономиктиг кризис, инфляция, чоокшулап кел чыдар массадыг ажыл чок чорук тус чер үлетпүрүнүң, чурт-талга-коммунал ажыл-агый болгаш амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң бо берге үеде нарын айтырыгларын улам ханылаткан. Чоннуң амыдыралынга дуза болдурары-биле профэвилелдериниң болгаш эргелелдиң адырлар аайы-биле органнарының бүдүрүлгелериниң хереглел фондузунда акша-хөреңгиниң ажыглаарынга кызыгаарлаашкыннарны кылза-даа, ол адырларда ажылдап турарларның шалыңы эн-не эвээш шалыңныгларның аразында кирип турары, ылаңгыя өртектерни хостуг болдурарының, бараанларның чонга чедишпес байдалының үезинде келген чонувустуң улуг дүвүрелин болдуруп турар апарганы ам кымгадаа чажыт эвес.

Бүдүрүлгелерни хуужударының үези келирге ажыл чок артары улусту дүвүредип турар, чүге дээрге ажылга тургузарының талазы-биле албан черлери РСФСР-ниң чонну ажылга тургузарының талазы-биле Хоойлузун амыдыралга боттандырарынга амдыызында белен эвес, а пособиелер төлээринге акша-хөреңги четчир бе?

Ол бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге дараазында чүүлдерни боттандырып чорудары чугула деп бодап турар мен:

— өнчүнү күрүнеден дашкаарладып, хуужудулганы чорудуп турар үеде чоннуң эргелерин камгалап турар хоойлужудулганы болгаш өске-даа чүүлдерни Тыва Республиканың Дээди Соведи хүлээп алыры чугула, чүге дээрге ынчан хоозураан бүдүрүлгелер база тыптып кээп болур болгай.

— бүдүрүлгелерни хуужудуп турар үеде ажылчы чоннуң саналдарын өөренип көөр болгаш өнчүнүң кандыг хевирин шилип алырының талазы-биле оларга шиитпирлээр эргени бээр, кол фондуларны оларга эгидилге чокка дамчыдып бээриниң айтырыын шиитпирлээр.

— өртектерни хостуг болдурарының, коллективтиг керээлериниң болгаш дугуржулгаларның дузазы-биле ажыл төлевирин таарыштырарының айтырыы тургустунуп турар болганда, шалыңны өстүрерин чедип алыр.

— бүдүрүлгелериниң өнчү талазы-биле хамаарылгазы чокка ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын хандырар.

— ажыл чок артар чорукту өөренип көргеш, ажылчыннарны ажылга тургузарының адырлар аайы-биле программазын ажылдап кылыр, кадрлар белеткээринге, өске мергежилдер чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузар, ажыл чок артканнарга, оларның өг-бүлелеринге дузалаар фондуну тургузар. Бо бүгү ажылдарны чорударынга кол чүүл болза, бүгү профэвилел организацияларының күжүн каттыштырары деп бодап турар мен. А чамдык кижилерниң профэвилел шимчээшкининиң бо берге үезинде чарылдырыкчы үзел-бодалдарынга ынчан ылаптыг харыыны берип болур бис. Чамдык удуртукчуларның чүгле боттарының аайындан эртпес ындыг профэвилелдерни тургузуп алыр бодалдарынга бис удур туржур ужурлуг бис. Ынчангаш бистиң профэвилел организацияларының күжүн демнештирери-биле, ажылчы чоннуң социал камгалалын шиитпирлээри-биле дараазында чүүлдерни кылыры чугула деп бодал бар:

— адырларда ажылдап турарларның, профэвилел организацияларының эргеажыын камгалап турар ындыг айтырыгларны шиитпирлээрде, профэвилел рескому, профресчөвүлел бир демниг хөделир ужурлуг.

— күш-ажыл хамаарылгаларының, күш-ажылчы чөрүлдээлериниң дугайында айтырыгларны шиитпирлээрде күрүнениң эрге-чагырга органнары-биле, ажыл берикчилериниң төлээлекчилери-биле, тариф ёзугаар дугуржулгаларны чарып, ажылчы чоннуң социал камгалалын харыылап турар коллективтиг керээлерни ажыглаарының талазы-биле социал кады ажылдажылганың системазын тургузар.

— күш-ажылчы коллективтерге социал деткиишкиниң база эп-сеткил каттыштырарының фондуларын тургузар.

— тургустунуп келген берге байдалдарда дүрген хөделиишкиниң болгаш ол бүгүнү дарый чайладырының болүүн рескомга тургузар.

Профэвилелдиң рескому моон соңгаар-даа тургустунуп турар ассоциациялар, акционерлиг ниитилелдер-биле демниг кады ажылдажылганы чорудар болгаш оларда ажылдап турарларның эрге-ажыын камгалаары-биле аңаа профэвилел организацияларын тургузар ажылдарны чорудар апаар.

Александр БАКУЛИН.
Тус чер үлетпүрүнүң, чурт-талга-коммунал ажыл-агыйының болгаш чоннуң амыдырал хандырылга ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазы.

Профком даргаларынга сөс

Татьяна АЛЕКСЕЕВА, Кызылдың дааранылга фабриказы:

Республиканың база бир улуг бүдүрүлгелериниң бирээзи — Кызылдың дааранылга фабриказында 480 ажыг кижи ажылдап, чонга херек продукцияны хирешаа-биле бүдүрүп турар. Ылаңгыя амгы бо берге үеде хеп-сын, идик-хеп тыптыры бергедээнде, бистиң даараныкчыларывыс боттарының кызымак, тура-соруккур чоруун көргүзүп, бергелерге бичии-даа ундаравайн, чонга ажыктыг болзун дээш, оларны кедер хеп-биле хандырарынга дуза болдурары-биле кызымак ажылдап турарлар деп маңаа дидими-биле чугаалаар апаар.

Херээжен кижи. Ооң кылбас-ла ажылы чок — ажытөлдү өстүрүп кижизидериндеп эгелээш, оларның идик-хеви, аъжы-чеми, школада өөредилгези дээш чүзүн ол дээр боор. Моон мурнундагы чылдарда дег, белен чүве чок. Аъш-чемнидаа, идик-хепти-даа садыг-магазиннерден ам тывары бергедээн, а бир эвес бардаа болза, ооң өртээнге күш чедери кончуг нарын. Ылаңгыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер ол бүгү бергелерни канчаар шыдажып эртип турарын көөрге, сагыш саргыыр чорду.

Бистиң коллективтиң ажыл-ишчилери колдуундала херээженнер болгай. Ынчангаш чамдык коллективтерниң ажылындан аңгы хевирлиг чамдык чүүлдер бисте эвээш эвес. А бажың-балгат-биле хандырылга, ажы-төл кижизидилгези, оларның идик-хеви, аъш-чеми дээш өске-даа социал айтырыглар ынчангаш бистиң коллективте эн кол черни эзлеп-даа турарының ужуру ында. Эр ажылчыннарга көөрде, херээжен чон чеже-даа сагылга-чурумнуг, ажылга туруштуг, шыдамык болза, оларның салган айтырыгларындан аңаа-ла сөс-биле адырлыры берге дээрзи билдингир, чүге дээрге ол бүгүнү харыылап-ла турар улус — херээженнер болгай.

Садыг-магазиннерде бараан өртээ аажок улгаткан, ам-даа ол өртек өзүлдези уламчылап турар-дыр. А шалыңывыс? Биеэги-ле хевээр. Бистиң даараныкчыларывыстың шалыңы базала ындыг кончуг чавыс эвес — айда ортумаа-биле 1200 чедир акшаны ажылдап ап турарлар. Ооң кырынга шаңнал акшазы, бүдүрүлгениң орулгазындан кирген акша болгаш ажылчын бүрүзүнге чаңгыс удаа 450 рубльди база берип турар. Ол ышкаш даараныкчы кижиге 1 ай хуусаалыг шөлээни чылдың-на берип турар, ол шөлээге немей материалдыг дуза кылдыр 1000 акшаны база берип турар бис.

Дачалар, бажыңнар кылып алырынга, бажың херекселдери садып алыры-биле аныяк даараныкчыларга 10 муң рубльдиң чээлизин берип турар бис.

Ажылчыннарывыстың 83-85 хуузу ниити чуртталга бажыңнарында чурттап турарлар. Хооркүүскомнуң талазындан база чамдык дузаны ол талазы-биле чедирип турар. Ажылчыннарывысты чурттадыры-биле 111 муң рубльдиң 7 бажыңнарын хуу улустан садып алдывыс. Чуртталга бажыңнарының талазы-биле оон-даа өске хемчеглерни фабриканың удуртукчулары ап турарлар.

Фабрикавыста эки дериттинген эмнелге пунктузу бар. Күш-ажыл камгалалынга эрткен чылын 32 муң ажыг рубльди үндүрген бис. Даараныкчыларывыс ийи хүн ажылдааш, ийи хүн дыштанып турар ындыг ажыл хевиринче шилчээн. Ылаңгыя не кижилерге ооң ажыы дыка улуг. Ынчангаш хүнде даараныкчы кижи столоваявыстан колдуундала ийи катап чемненир, ынчан 5-6 рубльди чарыгдаар. Аңаа дуза кылдыр кижи бүрүзүнге 450 рубльди бергенивис база-ла немере-дир ийин.

Ажылчыннарывысты аъш-чем продуктулары-биле хандырар дээш бүгү-ле хемчеглерни ап турар бис, ынчалза-даа оларның чамдык кезиин боттандырары дыка берге болуп турарын маңаа чугаалаар бодап тур мен. Чамдык ажыл-агыйлар чүгле ажылдадып алырын бодаар, а чамдыктары бистиң дилээвиске дыңнангыр болуп, ажылдап бергенивис дээш, күзүн ногааларны коллективтиң кежигүннеринге садып, багай эвес дузаны чедирип турар. Ылаңгыя Улуг-Хемде Тулуш Кечил-оол аттыг совхозтуң, «Кара-Хаак» совхозтуң (Кызыл районда) удуртукчуларын мактап чугаалаары черле артык эвес.

Ажылчыннарывыска путёвкаларны садып берип, оларны дыштандырып турар бис. Ылаңгыя «Чедер», «Үш-Белдир», «Белокуриха» курорттарга, Ленинградка, Трускавецке дыштангаш келгеннер бисте эвээш эвес. А ол ажылдарны чорударынга фабриканың удуртукчулары профэвилел комитединге дузалап, ооң шиитпирлериниң күүсеттинеринге улуг-хуузун кииришпирип турарлар.

Дмитрий ПОПКОВ, машина тудуушкун заводу:

Белен эвес үеде чурттап турар бис дээрзин кижи бүрүзү билир. А канчаар чурттаар, амыдыраарыл дээрзи оларның ажылга хамаарылгазындан тодараттынар. Ынчалза-даа ат-алдар чедип алырын бодаарлар база тургулаар, а ол амгы үеде ындыг-ла берге эвес: чоннуң эрге-ажыы дээш туржуп турар мен деп бодун чарлаттыныптарга-ла, ооң күзели колдуунда-ла бүде бээр. А бисте бар янзы-бүрү ниитилелдериниң платформаларын, программаларын ап көөрге, чонга удур туржуп турарлар чок ышкаш сагындырар-ла болгай: Советтер-даа, чазак-даа, партиялар-даа, профэвилелдер-даа шупту-ла чоннуң талазында, оларның эрге-ажыы дээш демнесежип турарлар. Ажыы-биле чугаалаарга, камгалакчылар-даа хөй-ле-дир, а чоннуң амыдыралы хүннүн-не баксырап орар апарганын шуптувус эскерип тур ышкажыл бис.

Тываның машина тудуушкун заводунуң профэвилел комитединиң амгы составы беш чыл чыгыы хуусаада ажылдап турар болгаш кола ажылын чоннуң эрге-ажыын камгалаарынче углаңган коллективтиг керээниң чүүлдеринче угландырып турар. Заводтуң амгы удуртулгазында профкомче базыышкын кылыр чорук чок. Профкомнуң төлээлекчилери күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң кежигүннери турган, а ам ол чөвүлел чок, а профком даргазы — бүдүрүлге чөвүлелиниң кежигүнү апарган. Заводта чүү болуп турарын профком билир, а заводтуң удуртулгазы профэвилел комитединиң шиитпирлерин бүрүнү-биле деткип, ооң айтырыгларын шиитпирлежип турар.

Профкомнуң бо составының ажылдап турар чылдары чуртта «эде тургустунуушкун» чылдары-биле каттажы берген. Ында-мында митингилер, ажыл соксадыышкыннары дээш оон-даа өске чүүлдер болгулап-ла турардыр. Ол бүгүнү бистиң профком база өөренип көрүп, заводтуң хөй кижилиг болгаш аныяк коллективин чогуур угланыышкынче киирип ажылдап келген. Бистиң коллективте сагылга-чурум-даа, ажылга чогаадыкчы хамаарылга-даа черле багай эвес. Коллективтиң кежигүннериниң амыдыралчуртталгазынче кичээнгейни угланышаан, бо үениң дургузунда 80 аал чурттаар бажыңны, 218 чурттакчыга ниити чуртталга бажыңын ажыглалга киирген. Ол ышкаш эки дериттинген, аъш-чеми дыка эки белеткеттиниң турар столоваялыг бис. Аңаа 120 кижи хары угда чемненир. Заводувуста эмнелге пунктузу, диш эмнээр кабинет бар. Ол ышкаш ажылчыннарывыска дача кылып алыры-биле чер участоктарын хоорай Совединиң күүскому берген, ам 100 ажыг өг-бүле оларны алган, 50 хире өг-бүле гаражтарлыг.

Аъш-чем айтырыы дыка бергедеп турары-биле профкомнуң ол талазы-биле чорудуп турар ажылдары эвээш эвес. Ылаңгыя республиканың ажыл-агыйларындан чылдың-на 20-30 тонна картофельди, капустаны, согунаны, комбикормну, куштарны садып ап, оларны машинага чүдүргеш, ажылчыннарывыстың бажыңнарынга шуут чедирип берип турар бис. Завод магазининден ажылчыннарывыс талон ёзугаар бараанны садып ап турар.

Уругларывыска байырлалдарны черле багай эвес организастап, аңаа профессионал артистерни чалап эккеп турар бис.

Завод бодунуң дузалажып турары № 11 садиктиг. Дузалажып турарывыс № 3 школа база бар. Ынчангаш бо-ла бүгү ажылдарга профэвилел комитединиң киржилгези аажок улуг, колдуунда-ла ол ажылдар шупту ооң харыылаар ажылдары болуп турарын маңаа чугаалаары черле артык эвес.

Профкомнуң база бир кол сагыш салыр ужурлуг айтырыы — чоннуң дыштанылгазы. Чылдың-на 30 шаа кижи тус черниң болгаш топ-даа курорттарже путёвкаларны ап, кадыкшылын быжыглап ап турарлар. Ол ышкаш профком Дус-Хөл, Чагытай хөлдерже, арыг агаарже үнүүшкүннерни база организастап турар. Кадыы кошкак кижилер диеталыг чемненири-биле путёвкаларны ап турар, а дүыштеки чемге кижи бүрүзү 5 рубль 50 көпеек чарыгдап турар. Ажылдап турарларга чем өртээниң кезик-чамдыызын эгидип берип турар.

Ам ажылывыстың база бир хевири — ажылчыннарның эвээш эвес түннүг акша ажылдап алырынга дузалажыры.

КҮШ-АЖЫЛ КАМГАЛАЛЫ

Автотранспорт болгаш орук ажыл-агый ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң эзлчеглиг пленуму чоокта чаа болуп эрткен. Автомобиль транспортунуң, орук ажыл-агыйының болгаш нефть баазаларының бүдүрүлгелеринде күш-ажыл камгалалын болгаш шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле кылдынып турар ажылдарның, чоруттунуп турар хемчеглериниң дугайында илеткелди ол рескомнуң даргазы А. Н. Тава-Самбуу кылган.

— Автотранспорттуң болгаш орук ажыл-агыйының бүдүрүлгелеринде күш-ажыл камгалалының дугайында айтырыг профэвилел организацияларының доктаамал хайгааралында туруп турар. Профэвилелдериниң ол талазы-биле Төп комитединиң чоокта чаа болуп эрткен III пленумунга база бо айтырыгны чугаалажып көрген болгаш бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже, бот-башкартыныышкынче кирген чоруу чамдык чарыгдалдарны эвээжедиринче угланыышкынны база алган, ынчалза-даа күш-ажыл камгалалынче углаңган чарыгдалдарны кызыларынче ол ажылдар колдуунда чоруттунуп турар дээрзин аңаа хомудал-биле демдеглээн. Ооң түңнелинде бистиң адырның бүдүрүлгелеринде бүдүрүлгеге кемдеп-бертиниишкининиң хемчээли РСФСР-де 8 хуу, а өлүм-биле холбашкан кемдээшкиннер 11 хуу өскен — деп, А. Н. Тава-Самбуу илеткелинге демдеглээн.

«Тыва автотранстың» болгаш «Тыва автоорук» септелге-тудуг каттыжыышкынның бүдүрүлгелеринде күш-ажыл камгалалын улам экижидер, бүдүрүлгеге кемдеп-бертинер, озал-ондакка таварыжыр чоруктарны болдурбас талазы-биле чамдык ажылдар багай эвес чоруттунуп турар, эргижирээн лериг-херекселдерни солуур болгаш чаартыр, цехтерни болгаш участоктарны салгыннадыышкын системалары-биле хандырар талазы-биле база ажылдар уламчылап турар. Техниканың дузазы чокка хол-биле кылыр ажылдарда хаара туттунганнарның саны 2,1 хуу кызырылган. 1991 чылда автотранспортчуларның болгаш орукчуларның ажылдаар байдалын экижидеринге 175 муң чыгыы акшаны чарыгдаан.

Кемдеп-бертиниишкиннерни анализтеп көөрге база-ла ажылчыннарның болгаш тускай эртемниглериниң күш-ажылдың сагылга-чурумун барымдаалавас, күш-ажылчы болгаш технологтуг чурумну сагывас чоруундан, ол ышкаш удуртукчу эштериниң талазындан хыналда чогунуң уржуундан хөй-хөй таварылгаларда ындыг чүүлдер болгулап турар-дыр. А профэвилел комитеттери ажыл-агый удуртукчуларындан ажылга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин чедир негевейн турар дээрзи база билдингир.

База бир берге айтырыгларның бирээзи — автомобиль транспортунга айыыл-халаптын болгулай бээри. Ындыг аварилар кижилериниң өлүм-чидими-биле холбашкан болгулаар, автотранспорттуп турум ажылы үрелир, мораль болгаш экономика талазы-биле карылгалар аңаа тургустунар. Чылдың-на АТБ-лериниң чолаачыларының буруузу-биле 10 кижи амытынындан чарлып, 15-20 хире кижи кемдеп-бертинип турардыр.

Илеткелчиниң болгаш пленумга санал бергеннериниң чугаазын дыңнап олура, мындыг түнелдерге кижи чайгаар келир: бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже керээлиг ажылдарже кирип турары, күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин улгаттырганы, боттары хөй акшаны ажылдап алыр болгаш оларны туралааны-биле чарыгдаары чамдык эки түнелдерге чедирип турары эки-дир. Ынчалза-даа чамдык бүдүрүлгелер ажыл-агый башкарылгазының бо чаа үелеринде күш-ажылдың камгалалынче акша киириксевес, аңаа тура чок болуп турар. Ындыгларга Чадаанның АТБ-зи, орук-септелге-тудуг эргелели, Шагаан-Арыгның болгаш Хову-Аксының АТБ-лери, Хандагайтының болгаш Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелелдери болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. «Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелериндеп чүгле пассажирлер аргыштырар АТБ-де, АТБ-1-де, Ак-Довурак АТБ-зинде күш-ажыл камгалалының талазы-биле инженерлер арткан. Ам бо хүннерде Минусинск АТБ-зинде безин ындыг инженер чок болгай.

Чолаачыларның амыдырал хандырылгазынче кичээнгейни угландырары чугула айтырыгларның бирээзи. Ылаңгыя Шагаан-Арыг АТБ-зиниң удуртукчулары райпонуң удуртукчулары-биле дугурушкаш, командировкаже ыраккы орукче чоруурунга белеткенип турар чолаачыларга эът болгаш сүттен кылган консерваларны берип турарын канчап мактавас боор. Күш-ажыл камгалалының айтырыглары Чадаана АТБ-зинде дыка берге байдалда. А Ак-Довурак АТБ-зинде байдал аңаа деннээрге, черле эки.

Күш-ажыл камгалалын канчап экижидип алырының дугайында боттарының бодалдарын пленумга Ак-Довурак АТБ-де профком даргазы А. Р. Сарыглар, профресчөвүлелдиң техниктиг инспектору Б. Т. [illegible]гак, «Тыва автоорук» каттыжыышкында профком даргазы В. М. Абрамов, Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы А. С. Чымба, техниктиг ажаалда станциязында профком даргазы Ю. Ф. Мурин болгаш өскелер-даа чугаалаан.

Профэвилел рескомунуң чорудуп келген ажылдарының дугайын ол рескомнуң секретары С. М. Душинина пленумга илеткээн.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Эртken-дүшкен улустуң чугаазы:
— Бо садыг эртенниң-ле шоочалыг турар ийин.
— Эргелекчизин маназарга-даа келбес-ле болган.
— Чүге ындыгыл ол, дүмдам?
— Чүге дээрге, садар бараан бар эвес,
— Ам райпонуң складтарының артыдан кымнар бараан ап турар эвес, көрe каапталыпарам.
— Оскээр көрбе, бээр көр, бараннарны ап турар улус бар-дыр, кымнар-дыр. Дүргеи көрүп корем.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ БАЗА ХОСТАЛГАЛАРЫНЫҢ ДЕКЛАРАЦИЯЗЫ

(Эгези 1-ги арында).

(1) Аныылдакчы бүрүзү дыштаныр эргелиг.

(2) Хоойлунуң доктаатканы ажыл шагының үргүлчүлелиин, неделя санында дыштаныр хүнiерин, байырлал хүнiерин, чыл бүрүде шалын төлевирлиг шөлээни, чамдык профессияларга болгаш ажылдарга хамаарыштыр кызырган ажыл хүнүн хөлези-биле ажылдап турарларга магадылаар.

25 чүүл.

(1) Кадык камгалалының күрүне системазынга мергежилдиг эмнелге дузаламчызын кижи бүрүзү алыр эргелиг. Халас болгаш төлевирлиг эмнелге хандырылгазын, а ол ышкаш эмнелге страховониезин киирiнтирбишаан, эмнелгениң ачы-дузазы чедирилгезинин бүгү хевирлерин хөгжүлериңге угланган хемчеглерин күрүне ап чорудар; экологтуг чаагай чоруккa, кижи бүрүзүнүң кадыкшылын бижыктырарынга, күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга ыдыглиг ажыл-чорудулганы деткиир.

(2) Кижилерниң амыдынынга болгаш кадыкшылынга айыылды түргүзар фактыларны болгаш байдалдарыны күрүениң албан-дужаалдыг кижилериниң чазыларын хоойлу өзугаар иетеп хынзаар.

26 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү назыхары улгатканда, ажылдаар арганы чидиргенде, азыракчызын оскүнган тазарылгада болгаш хоойлуда доктаатkан оске-даа таварылгаларда социал хандырылганы алыр эргелиг.

(2) Пенсиялар, пособиелер болгаш социал дузаламчының оске-даа хевирлерин хоойлу-биле доктаатkан амыдырап-чурттаарының ойтавында хемчээлинден чавыс эвес амыдырал деңнелин хандырар ужурлуг.

(3) Социал страхованиениң болгаш хандырылганың системазын күрүне хөгжүдер.

(4) Социал хандырылганың хөй-ниити фонулуларын түргүзарын болгаш буянныг дуза чедирер чоруккy мактап деткиир.

27 чүүл.

(1). Кижи бүрүзү өөренир эргелиг.

(2). Чамгыс аай күрүне өөредилгезиниң хемчээлелеринге бүгүдениң кирип шыдаарын болгаш өөредилгениң халас болурун магадылаар. Эге үндезин өөредилге албан болур.

28 чүүл.

Нениң болгаш бичии чаштың камгалалын, бичии уругларның, инвалидтерниң, угаан талазы-биле кошкак кижилериниң, а ол ышкаш хосталгазын калыткаиңар турар черлерге кеземчени эрткен болгаш социал деткимчени хереглээн хамаатыларның эргелерин күрүне хандырар.

29 чүүл.

(1). Урам-чеченi эртем болгаш техниктиг чогаадылганың, шинчилелдериң болгаш башкылаарының хосту-ун, а ол ышкаш интеллектуалдыг өнүүнү хоойлу камгалаар.

(2). Культура амыдыралына кижи бүрүзүнүң киржир болгаш культура албан черлерин ажыглаар эргелин хүлээп көөр.

30 чүүл.

Кижи бүрүзү бодунуң эргелерин, хосталгаларын болгаш дүрүм өзугаар эргеажыктарын хоойлуга чөрүшпек эвес бүгү-ле аргаларбиле камгалаар эргелиг.

31 чүүл.

Кижиниң эргелериңе болга хосталгаларына дорт хамаарышкан документилерни болгаш материалдарны, бир эвес хоойлуда оске чүүл көрдүнмээн болза, ол кижиге күрүне органнары, албан черлери, албан-дужаалдыг кижилер көргүзүп таныштырар хүлээглелиг.

32 чүүл.

Кижи бүрүзүнүң эргелерин болгаш хосталгаларын судбиле камгаларын дааа магадылаар. Хоойлу үрээшкинии болдурган азы эргежүлээлгелерин ажыр ажыглаан, а ол ышкаш хамаатыларның эргелерин кызыгаарлап кыскан албан-дужаалдыг кижилериниң күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организациязарының шиитпирлериңе база хөделиишкинниңе хамаарыштыр судка хомудалды киирiп болур.

33 чүүл.

Кем-херек үүлгедиишкиниңерiнден болгаш эргелиг-ганың соора ажыглаалгынарыңдан когарааннарның эргелерин хоойлу камгалаар. Оларның судка хомудал киирерiн болгаш чедирген когаралды дүрген эңiдерiн күрүне хандырар.

34 чүүл.

(1). Кеземче херээн үүлгеткен деп буруудаттырган кижи бүрүзү хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар оон бүрүүзү бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш чөптүүбиле боттуг көөр судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитkели тодаргайлап доктаатпаан турда, буруулуг деп санаттырган түрүп болбас. Буруудаттырган кижи бодунуң бүрүүзүн бадыткап көргүзер хүлээглелиг эвес. Кижиниң бүрүүлуунга хамаарыштыр чайлаттычмаан чигзиниишкинiер бүрүүдаттырган кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

(2). Кем-херек үүлгедиишкини дээш шиитпирген кижи бүрүзү хоойлуда доктаатkан чурум өзугаар үстүнде турар судка шиитkелди катап көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилер кылыр эргелиг.

(3). Хоойлу-дүрүмнүң чаггыс ол-ла үрээшкинии дээш кеземченiң азы оске-даа харыысалганы ийи удаа кым-даа хүлээвес ужурлуг.

(4). Хоойлуну үрээшкинiң кылдыр алдынган херечилелдерiни юридиктиг муш чок деп санаар.

35 чүүл.

(1). Кижиниң харыысалгавын тодарадып турган үүлгедиишкиниң азы аартадып турар хоойлу өскерлиш чок болур. Болдунган үеинде эрте-хоойлу үрээшкинии деп хүлээп көрдүнмээн хөделиишкиниер дээш кым-даа харыысалгага онаашпас ужурлуг. Эрге-хоойлу үрээшкинiниң соонда ол дээш харыысалганы чайлаткан азы чинiгеткен таварылгада оске хоойлуну ажыглаар.

(2). Хамаатыларга кеземче онаарын азы оларның эргелерiн кызыгаарлаарын көрүп турар хоойлу ону албан өзугаар-биле парлаанының соонда, чүгле ынчан күүшүг болур.

36 чүүл.

Кым-даа бодунга удур дыштаныр эргелиг.

(1) Кижиниң харыысалгавын тодарадып турган хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар оон бүрүүзү бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш чөптүүбиле боттуг көөр судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитkели тодаргайлап доктаатпаан турда, буруулуг деп санаттырган түрүп болбас. Буруудаттырган кижи бодунуң бүрүүзүн бадыткап көргүзер хүлээглелиг эвес. Кижиниң бүрүүлуунга хамаарыштыр чайлаттычмаан чигзиниишкинiер бүрүүдаттырган кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

(2). Кем-херек үүлгедиишкини дээш шиитпирген кижи бүрүзү хоойлуда доктаатkан чурум өзугаар үстүнде турар судка шиитkелди катап көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилер кылыр эргелиг.

(3). Хоойлу-дүрүмнүң чаггыс ол-ла үрээшкинii дээш кеземченiң азы оске-даа харыысалганы ийи удаа кым-даа хүлээвес ужурлуг.

(4). Хоойлуну үрээшкинiң кылдыр алдынган херечилелдерiни юридиктиг муш чок деп санаар.

35 чүүл.

(1). Кижиниң харыысалгавын тодарадып турган хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар оон бүрүүзү бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш чөптүүбиле боттуг көөр судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитkели тодаргайлап доктаатпаан турда, буруулуг деп санаттырган түрүп болбас. Буруудаттырган кижи бодунуң бүрүүзүн бадыткап көргүзер хүлээглелиг эвес. Кижиниң бүрүүлуунга хамаарыштыр чайлаттычмаан чигзиниишкинiер бүрүүдаттырган кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

(2). Кем-херек үүлгедиишкини дээш шиитпирген кижи бүрүзү хоойлуда доктаатkан чурум өзугаар үстүнде турар судка шиитkелди катап көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилер кылыр эргелиг.

(3). Хоойлу-дүрүмнүң чаггыс ол-ла үрээшкинii дээш кеземченiң азы оске-даа харыысалганы ийи удаа кым-даа хүлээвес ужурлуг.

(4). Хоойлуну үрээшкинiң кылдыр алдынган херечилелдерiни юридиктиг муш чок деп санаар.

35 чүүл.

(1). Кижиниң харыысалгавын тодарадып турган хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар оон бүрүүзү бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш чөптүүбиле боттуг көөр судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитkели тодаргайлап доктаатпаан турда, буруулуг деп санаттырган түрүп болбас. Буруудаттырган кижи бодунуң бүрүүзүн бадыткап көргүзер хүлээглелиг эвес. Кижиниң бүрүүлуунга хамаарыштыр чайлаттычмаан чигзиниишкинiер бүрүүдаттырган кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

(2). Кем-херек үүлгедиишкини дээш шиитпирген кижи бүрүзү хоойлуда доктаатkан чурум өзугаар үстүнде турар судка шиитkелди катап көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилер кылыр эргелиг.

(3). Хоойлу-дүрүмнүң чаггыс ол-ла үрээшкинii дээш кеземченiң азы оске-даа харыысалганы ийи удаа кым-даа хүлээвес ужурлуг.

(4). Хоойлуну үрээшкинiң кылдыр алдынган херечилелдерiни юридиктиг муш чок деп санаар.

35 чүүл.

(1). Кижиниң харыысалгавын тодарадып турган хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар оон бүрүүзү бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш чөптүүбиле боттуг көөр судтуң хоойлу өзугаар күштүг болган шиитkели тодаргайлап доктаатпаан турда, буруулуг деп санаттырган түрүп болбас. Буруудаттырган кижи бодунуң бүрүүзүн бадыткап көргүзер хүлээглелиг эвес. Кижиниң бүрүүлуунга хамаарыштыр чайлаттычмаан чигзиниишкинiер бүрүүдаттырган кижиге ажыктыг кылдыр тайылбырлаттынар.

(2). Кем-херек үүлгедиишкини дээш шиитпирген кижи бүрүзү хоойлуда доктаатkан чурум өзугаар үстүнде турар судка шиитkелди катап көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер азы кеземчени чиигедир дугайында дилер кылыр эргелиг.

(3). Хоойлу-дүрүмнүң чаггыс ол-ла үрээшкинii дээш кеземченiң азы оске-даа харыысалганы ийи удаа кым-даа хүлээвес ужурлуг.

(4). Хоойлуну үрээшкинiң кылдыр алдынган херечилелдерiни юридиктиг муш чок деп санаар.

36 чүүл.

Кым-даа бодунга удур дыштаныр эргелиг.

АРЫСКАНДА ШИИ КӨРГҮЗҮҮ

Улуг-Хемде «Арыскан» совхозтуң көдээ Культура бажыңынга ол хүн суурнуң чурттакчылары чыглып келген. «Театр болгаш уруглар» деп школзага болган шии чангыс көжеге шии-тоолуп көрүкчүлерге бараалгатkан. Тыва улустуң ырлар, кожавнар, үдегер домактар-биле долдуган төөгүзүп тоожуп турар шиинiң кол мавдырлары Самдан ашак, Чаяан-Кежик, Харамбай хаан, Чалгаа-Кара (чалча) оларның овур-хевирлерiн оқту классчылар Чинчи Очур, Рита Кыргыс, Нонна Дөпте, Чечен Наваажап чедимчелиг ойнаавнар.

Оларның соон дарый башкы Хеймер-оол Санданның тургусканы «Амгы шагның аарыглары» деп 1985 чылдан бээр эде тургустунуушкунуң ажыл, амыдыралда чедер-четпестерни сойгалаан шоодуг хевирлиг көргүзүгүң школаның беш классчылары кижизидикчи утка-шынарлыг кылдыр ойнап күүсеткен. Ол ийи класстың шии бөлүмнерiнiң удурткучулары, класс башкылары Марта Шивит-оол, Людмила Самбуу өөренiкчилерiн шиите ойнаарынга белеткеп, идик-хепти тып, оюнга херек дериг-хереңселдерни кылып, кызымаккай ажылдаавнар.

Бистиң корр.

ЧАСТЫРЫГЛАРЫВЫСТЫ ОЛАР КАТАПТАВАЗЫН

Кадык-чаагай амыдырал дээш:

Арага ишпес чорук дээш демиселдиң Бүгү-эвилел эки тура шиитилели... Сактыш кээлидер даан, ындыг шиитилел чоокка чедир-ле турду чоп. Оон күш-ажылчы коллективтер чамыга тургустунганы эге организациязынга кирип, кежигүп билетти холга ап, дадывыр төлеп турган кижи болза, ону сактып келир-дир ийин.

Эки тура ол шиитилелдиң адынып оскээр адаттынганын номчукчуларга сагындыраалы. Арага ишпес чорук болгаш кадыкшыл шиитилели деп ону адап турар апарган. Эрги ат-биле денештирип, шүүштүрүп көрүпер даан, канчаар, кандыг-кандыг состер оскерилген-дир?

«Ол шиитилел бөгүн чогум черле чүүү кылыр ужурлугул, сорулгазы чүл?» дээрзин биле алыры артык эвес. Бүгү-эвилелдиң арага ишпес чорук болгаш кадыкшыл шиитилелиниң Тыва реслубликa төвүдилеиниң даргазының бирги оралакчызы Н. Б. Тыртык-Кара-биле ынчангаш ол дугайында чугаалаштывыс.

— Баштай турган эки тура ол шиитилелдиң дугайында чүүү чугаалаш болуруп? Арагалаашкыга удур хүлээп алдының турган доктаал-шиитирлерни ол ужерей берген халапты чакырылдырары берге болбайн канаар, парын бо айтырыга бир-ле механизм чедир ажылдавайн барганы чугаа-чок, амыдыралдың бөдүүш негелделериниге дүүшпес чүүлдер турганы ол-дур ийин. Арага ишпес чорук дээш демисел чорудар сорулгалыг шиитилел адын бадыткап шыдавайн барганы ол...

Ам шиитилелдиң ады-даа, устав-даа оскерилген. Мен маназ мындыг чүүлдү демделеп каайн. Эртем дугаар алыр чүве болза, кижиниң кадыы оон амыдыралының овур-хевириңден 50 хуу хамаарыжыр. Ындыг болганда, бодунуң кадыын кижилер боттары камнаар, тургузар ужурлуг. Арага ишпес чорук болгаш кадыкшыл шиитилели кижилерниң ылангыя аныяк-оскенниң кадыкшылы, культуразыбиле холбашкан айтырыларже кичээнгейни угландырып турар. Чүл дээрге арага, таакпы болгаш оскеда хамчыктыг чүүлдериниң кижиниң кадыын үреп, багай салдарлыг боон турарын аныяк-оскен медерел билириниче угландыр чоруттунуп турар.

Алкоголизмге кижилер анаа-ла каяа туттура бээр. Багай чаңчылдан адырлып шыдавайн, мага-бот, угаан-бодал, сагыш-сеткил катай-хаара аарыга туттура бергенде, кижиниң эмнээри безин бергес. Бистерниң ажытолувус, өзүп олурар келир салгалывыс улуг кижилерниң ол частырыгларын каптаптавас ужурлуглар.

— Силериң бо чугаалап олурарыңардан алырга, шиитилел ажылын школачыларже, нялы четкээннерже, аныяк-оскенче угландырыы турар-дыр. А ынчаарга «Багай чаңчылдан ушпунуп, арага ишпенер, кадык-чаагай амыдырал-биле чурттаар» деп сургадыг шаг болган кижилерден пат-ла чогел тоңуп, ам черле болзун, боттарыла билзин деп бергени ол бе?

— Ол кала ындыг боор, чок, улуг улус-биле ажылдавас дивейн турар. Ада-иелер-биле ажылдаавр бис, уругларывыс кадык-шыырак кижилер боол өссүн дээш, демнежир ужурлуг улус-тур бис ийин. Күзенчиг эвес бүгү-ле багай чүүлдерден уругларны камгалаар. Бодунуң кижи деп ыдыктыг адынга чоргавранып эр, хөрээжен-даа кижи багай чаңчылдардан чайгаар-ла кыраа болуру билдимгир, а ындыг ада-иелерниң ажытолу база ындыг болуру чугаажок. Черле ынчаш карганы, оорланыр, мегелээр, чалгаа кижилер, че харын, ада-ие-даа кижи болгай, ниити ишкин культуразын бедидип, шүүдүнүп, багай чаңчылдардан бодун үргүлүү арыглап чоруур болза ам. Кадык амыдырал дээрге дыка делгем, ханы уткалыг деп бодаар мен.

Кысказы-биле чугаалаарга, мындыг, амгы бо нарын, садыг-саарылга үезинде чурттап шыдаар ынаныштыг салгалды кижизидип хевирлээр ужурлуг улус-тур бис ийин. Ынчаш көөрге, хөй-ниити демниг хөделир ужурлуг.

Бо чөвүлелдиң аайы-биле семинарларга база киржип турдум. Анаа база аныяктарны арагалаар чоруктан, таакпы тыртарындан болгаш хамчыктыг бүгү-ле чүүлдерден камгалаар херекке хөй-ниити, удурткулар, улус депутаттары база киржир ужурлуг деп чугаалаар чораан, ылангыя ада-иениң ролюн бедидер. Семинарларга чоруурга дыынадыг кыргаи совет, даштыкы-даа эртемденнер бистиң чурттувуста ог-бүле айтырыгларының кичээнгейгеен коштак, ыракта хожудап турганын айтып чугаалаар боор чорду.

— Ниитилелдиң ажылчорудулгазы чер-черде, хоорайда, районнарда кайы хире деткимче ап турарыл, хөй-ниити ону канчаар хүлээп ап, көрүп турарыл база черле хамаарылга кандыг ышкаш, Наталья Балчыр-ооловна?

— Ниитилелдиң чөвүлелиинде чээрби бир кижи бар, олар колдуунда-ла эмчилер, башкылар, лекторлар, хөй-ниитичи активчилер. Мурнунда турган чөвүлел чаартыынган болдур ийин. Школаларда ажылдап эгелээн социал байдалдың педагогтарындан хойну маназ ышаан, оларның-биле харылзаалыг ажылдарывыл чүгүлевиин көрүп турар бис.

Арагалаашкың нептерелин мындыг уеде, аныяк-оскен мөзүшыпар талазы-биле быжыг болдун дээш, сагыш-сеткил сандаралы болбазын дээш ажылды детиннес болза канчаарыл? Ажылыбиле чугаалаарга, аратавас сундугар чорук аныякшыл бар чыдар болдур ийин, эскерип көрүп тур бис.

Найысылалда «Кадыкшылга» төвү-биле ажылгөрөнчи харылзаалыг бис. Оон нол эмчиси Галина Николаевна Проводина арагасумелиг болдурундан ангыда, бистиң ажылывыска дузалажып келди. Эмчилер, лекторлар-биле кады Чөөн-Хемчик районнуң чамдык школдарынга уружаккылалар эрттирип, бесседалар чоруттувус, ол ажыл-иоонда соңгаар уламчылаар. Ол талазы-биле план бар. Оон-биле кады Бүгү-россия чөвүделиниң сүмезиин, угланышкынын удурткулга болдургаш, школаларга «Кадыкшылга» клубтарын тургузарын чедип алырының хемчеглери алдынып турар. Кызыл хоорайның школаларында бо ажыл кидиг-не чоруп эгелээн, маназ хоорбүүскомнуң улус өөредилге киллизиниң идепкейин демдеглээри мен бодаарыгга черле артык эвес.

Кызылдың № 2 ортумак школдага уругларны кадыкшылга амыдыралга кижизидип өөредир ажылды класстар ажыл-биле чорудуп турары-ханы утказыг дээрзин анаа чоруп тура эскердивис. Кадыкшылга неделяларын эрттирип турар. Оскелерге үлегер кылдыр көргүзүп болур, кадыкшылга кежер булунун ында башкылар, өөренiкчилер кончуг тывынгыр кылдыр кылган чораан.

Чаданна хоорайга чоокта кадыкшылга хүнүн эрттирдивис. Анаа башкылар, депутаттар, актив киришкен чүве. Кижилерниң кадыын быжыглаар талазы-биле кылып чорудар ажылдарның угланышкынын анаа толаратkан. Оон мурнунда эртken чайын анаа семинар база эрттирген бис. Районнуң арага ишпес чорук болгаш кадыкшыл чөвүделиниң ажыл-чорудулгазын Чөөн-Хемчик райкүүскому, оон даргазы Тыва Республикanың улус депутады Макар Бабуюович Довгак деткип турар. Ол угланышкын-биле ажылдаары бистиң байдалдарывыста өргежом чүгүлә деп чүвени оларның билип турары эки. А чөвүделди райкүүскомнуң орадакчы даргазы Алдын-оол Баяновин Монгуш удуртуп турар. «Депутаттар клубун тургузар» дугайында санаалы бүгү талалыг өөренип девээлеп каргеш, деткиилер клуб тургустунуп турар. Оврупка улус депутаттарының кижилер-биле ажылдаарынга ол идиглиг болуру черле маргыш чок.

Бистиң чөвүделдиң ажылы черле тургузуп алганывыс план-биле кызыгаарлаттынмас, ажыл-агыйларда, күш-ажылчы коллективтерде удуртукчуларның кижилер-биле ажылдап турарында чаа бодалдарны, көрүштерни эскерип, кичээнгейге ап, оон өөренип, ону оскелерге чедирерин орлалдажып турар бис. Тыва Республикanың улус депутады Министрлер Чөвүделиниң хереженнер ортузунга ажыл чорудар киллизиниң эргелекчизи Светлана Николаевна Аракчаа-биле Тес-Хем районнуң ажыл-агыйларынга чордувус. Бо-ла чоруп тура көөрге, көдээ черлерде чоп ортузунда амыдырал-ыктыа черле багай эвес чорудуп турар боор-дур. Чижээ, Ак-Эрик суурну көргүзүп көрейн, кижилериим амыдырал-чурттал-газы ыыт деңнелин кедүүрелиг улуг, база акша херек апаар. Ниитилелдиң бүт кырынга быжыглып туруп алырынга дуза падарын ниитилелдиң республика чөвүделиниң дарга-зы хостатпаан кижи болгай, С. Д. Киров Министрлер Чөвүделиниден дилээн.

Кадык-чаагай амыдырал — хөй талалыг айтырыг. Бо ниитилелди үеиниң тыныжындын, негелдезиинден тургустугүнүң деп болур. Келир салгал улуг кижилериим частырыгларын каптаптавас бүгү талазы-биле кадык-чаагай болур ужурлуглар. Бөгүнгү өөренiкчилерден аныяктардан кандыг кижилер үнерил, канчаар кижизиттинерил деп айтырыг биске хамаанчок эвес болгай, ынчангаш ажылдаар апаар бис.

— Ниитилелдиң мурнунга салдынган соруглга, шынарла, башкыларга, эмнелге ажылдакчыларынга, хереженнер чөвүделдериге, хөй-ниитиге чоок, ол айтырыгга сонуургалдыг харыысалгалыг ыпча кижи сеткилсагыштан ол дээш ылап-ла турупса, ажыл-херек чоп бүтпес деп, Наталья Балчыр-ооловна...

— Ындыг харын, ажылдап киргешпестиң соруглазы-даа ындыг.

Вера КУУЛАР.

ДУДАЕВТЕР ЧУГААЛАП ТУР

(Төнчүзү. Эгези № 218 «Шында»).

— Чурттаалганыңар ол үеле-рииңде силерге ыын сүне кадыш турду?

— Чок, бүгү чүвени бодум кылып турдум. Долганлыр болуп турар чөптүг эвес чоруктy кара чажымдан көрүп, шыдажып келдим. От-буленiң эң бичиизин боорумга, шупту менче сагыш салып-даа турган болза, бискe кайы хире берге турганыл деп чүвени караам-биле көрдүм. Ажыы-биле чугаалаарга, нем мени өлбезин дээш ханы-биле эмзирип чордуг: чажымда-даа, аныямда-даа, ам-даа болза ол меңээ күш киирип чоруур. А чөптүг эвес чоруктy өршээл болбас.

— Силер ам долганлыр бүгү чүвени оскертир бодай бердиңер бе?

— Миниң кээримден эгелээш-ле ол мээн күзелимнiң эң бедигээжи болган. Бичиизинде бок араазындан Лермонтовтуң шулуктерин тып алган мен. Оон номчаш, чеченнерни дорамчылаарындан айтыда, оларның дугайында бир кижи база бижип турган-дыр деп ынчан билип алган мен. Мээң чонум хүндүлелге төлептиг, а херес кырында малдан дора болган-дыр деп ынчан билген мен. Мен оон-биле кайчаар-даа чөпшээрежир аргам чок болгаш бүгү-ле чадаларга демиселдиң арталарын бодап алган мен. Бир-ле дугаарында чеченнерге хамаарыштыр күрүне деңнелиниге оруктy ажыттым. Беш областарга чеченнерниң шерiг албаты албанны эрттирерин хораан чазактың доктаалы турган. Бирээде ол.

Кажан шеригниң командылаар албан-дужаалынга турган, бодумуң чангыс чер-чурттугларымны, оларның эрге-ажыын камгалап чордум. Ол талазы-биле кандыг-даа бедик деңнелге туржуп келдим. Мээң албан эрттирип турганым бир округка чеченнер дугайында айтырыг үмүн көөрге, эрге-дужаалдыг чамдык кижилер мээң-биле бактажырындан кортар турдулар. Мээң бодап турарым-биле алырта, күрүне эде тургустунар ужурлуг турган, ынчангаш, бир-тээ, дамгыракты бергеи болганымда, бүгү чүвени арта халывайн, кажан политиктиг демиселче киреp үеии маиап турдум.

Училище соонда Иркутск областка он беш чыл болдум. Соң соонда академия. Сибираден келгеннер олче черле дедир чорбас турган. Ындыг-даа болза мени катап ...рут-кижиже чорудупкан. Чүге дизе, чечен чонга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередипкеш, агаар шеринiнiң политкилдизиниң начальниги-биле бакташкан хем. Оске кижилер боттарының хүлээглелиг үеселдиин шыдавас апарган үелерде мени өрү идип, депшидип турган. Бодап көрүүр-даан, гарнизон начальнигиниң, полк командирiниң албан хүлээглезин күүседирип дыка берге. Мээң мурнумда турган чеди кижи үндурткен. Ынчан чүгле чеченин «дилээр» деп шиитпирээннер.

ДАНА ДУДАЕВА
ЧУГААЛАП ТУР.

Прибалтиканың шериг каттыжышкынынга база кижи тыпкайн менi «кадып» алдылар. Аңаа генерал эрте алдым.

— Силер кандыг-бир чөпшээрежилгеки түүлдүзүнер силер бе?

— Ынчанмайн канчаар. Ындыг-даа болза бичии-даа удурланыышкын чокка мээң-биле чөпшээрежип турар болза, ыыдажыр аргам чок.

— Прибалтикага ачам курлавырже үмүн турган. «Бурганга болгаш аза-четкерге хары үгда албан эрттирип шыдавас мен» деп. Чарты-чаа-биле үнген.

Ачам үргүлүү чүвени дорт чугаалаар чораан. Биске ол кезээде таарыжыр турган.

Ачам бистi чеченнер дег, кылдыр кижизидип келген.

АЛЕВТИНА ДУДАЕВА
ЧУГААЛАП ТУР.

— Мен бодум шагда-ла мынчаар шиитпирлеп алган мен: орустар хөй, чеченнер аазаш-тыр, уругларым чеченнер болзунаар. А. Джохар уругларынга коичут мынаж. Баштайгы оглумну божаан. Джохарта чүү дээрин аайын тыпкаан мен. А Джохар чүүү кылырын коичут эки билир. Кажан уруузус төрүттүнүп каарге, ол ону көрээнге чыпшыр тудуп алыр чүүлдү чогаадып алган. А өске кижилер, чеченнер уругларын эргеледи-чассыдпас.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНГЕ АЙТЫРЫГЛАР:

— Келир уеде Чечен-Ингушетия кандыг болуруп? Россия ону конфедерацияның субъектизи кылдыр, ам-даа хүлээп албайн турар болгай.

— Чечня кажан-даа Россия болуп чорбаан. Россия болуп шыдавас-даа! Ону бистe Бургап, амыдырал, бойдус чалап берген. Бистер республикавыстың кораблин эжеден алыышкынче угланган бис: деп эрге-биле Эвилелче кирер болгаш экономиктиг харылээзаларны успейн, керээни чарар.

— Силер Совет Армиязының генералы болгаш СЭКП кежигүү — Президент дангыраан коран-биле (мындыг ном) хүлээп алдынар бе? Чүл ол — сеелгү үеиниң модазы бе азы силерниң политиктиг туружунар оскерилгени ол бе?

— Мен СЭКП кежигүү болгаш Совет Армиязының генералы турарым уеде хүлээлгемнiң долузу-биле күүсеткеш, дажыракка кажан-даа оскерилбээн мен.

А дайынчы дангырак... Ол дээрге мээң ам хүлээнип алган ыдыктыг дангыраамга деңнээрге, кайы хире хамыысалгалыгыл ынчаш? Бистe бурганга чүдүүрлериниң хөй кезии мусульманнар-ла болгай. Коранга дангыраглаш, мен бодумга кончут улуг харыысалганы алдым. Чүүү-даа мегелевес дээш бодумну ынчаар албадаан мен.

— Улуг хоорайларга чеченнер террористиг хөделиишкиннер кылыр деп турар чугаалар Москвада үмүн турар...

— Чүс чылдарывыс шериг удур туружуушкуну осколчонга удур күштээшкинiн кылып болбас дээрзиниге чеченнерни билиндиргеп.

— Республикада орустарның салым-чолуунуң дугайы хөй-хөй кижилерни дүвүредип турар.

— Бистe бүгү нациялар аразында тайбың амыдырал дээш политикавыс угланган. Амгы үеде моон үмүн чоруп турар кижилер дээрге, хөй нуруузуида моок мурнунда частырыг кылып чораан кижилер-дир. Ында чүгле орустар эвес, чеченнер база бар.

— Эрге-чагырганы алырыл — ажыл-херектиң чүгле чартыы. Экономиктиг чаартылгалар чоокка опу быжыглаары берге. Республиканы кризистен үдүрер дээр болза чүү кылыр силер?

— Орулга чок будуруулгелерни хүүжудары, орулгалыг будуруулгелериниң акцияларын үндурер болгаш садар херек. Моңу кылыр-да, экономиканы башкарарының эрги структуразын база министрлер чөвүделиниң структуразын дораан-на солувас бис. Бистиң экономиктиг арга-шинээвис улуг, ынчангаш черге эң бай-шыырак нация болгур бис.

Дудаев херек кырында кандыг кижил дээрзин оон ажыл-херектерiл, үе көргүзе бээр.

«Семья» сеткүүлден Виктор КАРА-САЛ кысказы-биле очулдурган.

ХООЙЛУЛАРГА ДҮҮШТҮР

Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачыл ажыл-агыйлар дугайында» хоойлуларын боттандырар дээш Чөөн-Хемчик райкүүскому чамдык хемчеглерни ап турар.

Районда 34 арат ажыл-агый тургустунган. Оларда тарылга, сиген шөлдерiөл, одарларны, бода болгаш шээр малдарны быжыглаан, чээлиге банкыдан чүс ажыл мун рубльди берген. Ынчангаш хоойлуларга дүүштүр чугула херектиң эгези салдынган. Арат ажыл-агыйларда амгы үеде четпес чүве болза чүүк сөөртүр болгаш көдээ ажыл-агый техниказы болуп турар Чүгле 2 трактор, 2 автомашина бар.

Арат болгаш тараачыл ажыл-агыйларның ассоциациязын районда тургускан, оон даргазынга Комбукай Куулар сонгуткан.

Чер реформазының болгаш арат, тараачын ажыл-агыйлар дугайында хоойлуларның талазы-биле тайылбыр ажылын райкүүскомнуң харыысалгалыг ажылдакчылары, көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери чон ортузунга чоруткан соонда, арат болгаш тараачыл ажыл-агыйларга киреp күзелдiг киижилер районда көвүдеп турар.

Болат оол САЯЛ

Спорт Спорт Спорт

АЧЫР-ДАЧЫР ТУДУШКАН

Элээди оолдар аразынга Чернычёв аттыг шаңнал дээш Бүгү-россияның бокс маргылдаазы Хакасияның Черногорскиге болуп эрткен. Аңаа ийи чүс хире спортчу киришкен. Чүгле Россия Федерациязының эвес, Казахстанның, Узбекистанның командалары келген. Эрткен чылдарга бодаарга, оларның белеткели эки, ынчангаш шаңналдыг черлер дээш демисел шыңгыы болган.

Тыва Республиканың шилиндек командазы орта киржип чораан. Оларның иштинден алды кижи шаңналдыг черни алган. Кызылдың № 14 школазының өөреникчизи Александр Сычев (44 кг), Кызыл районнуң Кунгуртуг ортумак школазының төлээзи Бегзи Саян (54 кг) боттарының деңзилеринге бирги черлерни ээлээн. Өвүрнүң Хандагайты ортумак школазының спортчулары Сүгежик Чаяан (46 кг), Мерген-Херел Монгуш (48 кг) ийиги шаңналга төлептиг болган. Кызылдың № 9 школазының өөреникчизи Сотпа Эрес (54 кг), Кунгуртуг ортумак школазының төлээзи Сат Саян (48 кг) үшкү черлерни ээлээн. Мерген-Херел Монгуш бокс талазы-биле мергежилдиин, белеткелдиин көргүзүп, «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп тускай шаңналды алган.

Бокс талазы-биле республиканың улуг тренери, команданың удуртукчузу Донгак Борис бо улуг маргылдаага шын болгаш шыңгыы судьялааш, тускай шаңналды алган.

(Бистиң корр.)

ДӨРТ КОМАНДА АРТКАН

Хоккейге чурттуң бирги чери дээш чемпионатка дөрт-дөрт команда кирген. Ол дээрге Москваның «Динамозу», Воскресенскиниң «Химик», Усть-Каменогорскиниң «Торпедо», болгаш Нижний Новгородтуң базала «Торпедо» командалары болур. Ийиги бөлүкте — Москваның үш клубтары — ЦСКА, «Крылья Советов», «Спартак» база Челябинскиниң «Трактор» кирип турар.

А март айның ийиги чартыында медальдар дээш дөрт команда тутчур.

Амдыызында ийи долгандырыг оюн соонда, үжен оюннуң чээрби бежин удуп алгаш, Москваның «Динамо» командазы мурнап турар. Ооң соонда — ЦСКА болуп турар.

СТОКГОЛЬМ. Швецияның бирги чери дээш маргылдаада амдыызында чээрби ийи оюн болган. Ында Мальмеден келген клубтуң хоккейжилери 34 санныг мурнап турар. Ооң соонда «Фарьестад» болгаш найысылалдың «Юргорден» командалары чоруп турар.

ХЕЛЬСИНКИ. Финляндияның чемпионадында Турку хоорайдан келген ТПС клувунуң хоккейжилери мурнай берген. Чээрби тос оюн соонда, ол 41 санныг болуп турар. Ооң соонда — найысылалдың «Йокерит» үжен сес санныг чоруп орар.

АЪТ МУНАРЫ

ТОКИО. Японияның аът спортунуң хоочуну Такеми Сасаки профессионал маргылдааларга киришкеш, 6500 (!) удаа тиилээн. Ол маргылдааларга 1960 чылдан бээр киржип келген. 50 харлыг.

— Ам-даа шыдагыже маргылдааларга киржир мен — деп, ол сөөлгү ийи тиилелгезиниң соонда чугаалаан.

КАТТЫЖЫЫШКЫННЫ ТУРГУСКАН

БРЮССЕЛЬ. Европа кезээнге спортту сайзырадыр талазы-биле Европаның спорт каттыжыышкыны (ЕСК) тургустунган дугайында ДПА агентствозу дыңнаткан.

Чаа организацияның тургузукчулары болуру-биле спорт эвилелдериниң, кады ажылдажылганың национал олимпий комитеттериниң болгаш Европа чурттарының чазактарының база спорт конференцияларының 50 ажыг төлээлери ат салган.

ИТАЛИ ХОККЕЙ

МОСКВА. Спорттуң бо хевиринге маргылдааны Москваның спорттуң Биче ареназынга Италияның болгаш Россияның командалары көргүскен. 8:1 сан-биле Россияның төлээлери тиилээн. Мооң мурнунда үелерде болза мынчан «Известияның» шаңналы дээш хоккей маргылдаалары чоруп турар болгай.

Бо удаада итальяннар колдуунда-ла намгаланып, шоолуг халдавайн турганнар. Оларның аразындан эрткен чылдың эң эки ойнакчызы Гаэтано Орландо чаңгыс шайбаны хаалгаже киирген.

Ол оюнну совет арбитр Николай Морозов хайгаараан.

ШАНАК

ВЕНА. Шанак спортунга делегей кубогу дээш Австрияның Иглс чоогунда болуп турар маргылдааның дөртку чадазынга ол чер чурттуг спортчу кыс Дорис Нейнер тиилээн. Германияның төлээзи Сюзи Эрдман оон бичии-ле озалдааш, ийиги шаңналды чаалап алган. Үш дугаарында — Нейнерниң дуңмазы Ангелика болган. Маңаа совет спортчулар Надежда Данилина, Наталья Якушенко болгаш Ирина Губкина олар алдыгы, тоску база онгу черлерни ээлээннер.

Ниити көргүзүглер талазы-биле Эрдман мурнап турар, ооң соонда Дорис Германиядан Габриэле Кохлиш үшкү черде.

ХАМЫК ЧҮВЕ АКШАГА ҮЗЕР

ПРАГА. Чадаг-тергеге келир чылда делегейниң бирги чери дээш болур маргылдааның оргкомитединиң даргазы Иржи Чернының дыңнатканы-биле алырга, Германияның чадаг-терге спортунуң федерациязы акша-төгериктиң чедишпезинге барымдаалааш, ол маргылдааларны эрттиреринге киришпес деп турар дээрзин АДН агентствозу дыңнаткан.

Ам ол маргылдааны эрттирер-эрттирбезиниң дугайында чугаа база-ла акша-төгерик-биле бергедеп турар. Польша болгаш Чехословак талаларның аразынга январьның эгезинде болур.

Эрткен чылын бо маргылдаалар бо ийи чурттуң девискээринге чүгле тос чадага, кыскалаткан аргабиле эрткен.

«Бир эвес мындыг бедик деңнелдиң маргылдаазы моон соңгаар болбас апаар болза, спорттуң бо хевиринге улуг чидириг болур апаар» деп, Черны айыткан.

ФУТБОЛ МЕДЭЭЛЕРИ

ПРАГА. Чехословак тренерлерниң болгаш журналистерниң аразынга чоруткан айтырыгның түңнелинде итали клубтуң спортчузу Томаш Скухравы бо чылдың эң эки футболизи деп адаткан. Француз спортчу Любомир Моравчук болгаш Любош Кубик олар ийиги-үшкү черде болганнар.

ЛОНДОН. Англияның чемпионадында мурнап турар «Манчестер юнайтед» команданың удуртулгазы бодунуң «Олд трэффорд» стадионунче командаларны, «аарыкчыларны» киирбес деп шиитпирлээн. Ооң чылдагааны — стадионну эде кылыр болгаш олче кирер эжиктерни улгаттырар ажылдарны эгелээри-биле холбашкан. Чүге дизе «Олд трэффордче» хары угда 60 муң кижи кирип турган. Ону эде кылган соонда, тура көөр черлерни ап кааптар. Ынчангаш чүгле 34 муң кижи олуруп алгаш көөр.

ЧАҢЧЫЛДАРНЫ НЕПТЕРЕДИРИ-БИЛЕ

Тыва улустуң, чаагай чаңчылдарының дугайында кежээ Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурнуң долу эвес ортумак школазынга болуп эрткен. Аңаа белеткелди школаның башкылары, ада-иелери хынамчалыг чоруткан. Тыва улустуң эдилелдерин, кедер идик-хевин, чиир аъш-чемин колдуунда шуптузун аңаа делгеп салган. Улуг назылыг хоочуннарны орта киржири-биле чалаан. Оларның аразында күш-ажылдың хоочуну Бүденчи Түлүш, чогаалчы Өлчей-оол Монгуш болгаш өскелер-даа бар.

Кежээни суурда херээженнер чөвүлелиниң даргазы Надежда Очур-оол ажыткаш, тыва улустуң чаңчылдарының дугайында чүве чугаалаан. Улус депутады Клара Кандан сөс алгаш, чыылган чонга болгаш өөреникчилерге бичии уругларның кедер бопуундан эгелээш, дериг-херекселдер, идик-хеп, аъш-чемнер дугайында делгереңгей тайылбырлаанын дыка сонуургаан. Седин Оюунуң тыва угулзаларлыг аптараларын, Саңгаажап Седип-оолдуң мөңгүнеп кылган чүген, чуларын болгаш сыдымын улус кичээнгейлиг көрүп, эки кылганын демдеглээн. Кежээниң киржикчилери тыва улустуң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының дугайында хөй чүүлдерни билип алганнар.

Кежээниң түңнелинде концерт болган.

Май-оол БАЗЫР.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ДЕКАБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Чүрек даш эвес». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

• • •

15.35 «Лабиринтиже кирер эжик». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.. 16.45 Уругларның музыка клуву. 17.30 Чемпионнар-биле кады. 17.45 Сонуургактарга. 18.00 ТМА. 18.20 Мультфильм. 18.25 «Антреприза» студия көргүзүп тур. 18.40 «Ажык-кончаа сүрер чорук болгаш политика». 19.25 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.35 Э. А. Шеварднадзе-биле интервью. 22.15 «Элдептиг таварылга, азы бурган төрүттүнгениниң байырлалы». 00.15 ТМА. 00.30—01.10 Автораллдар: Париж—Триполи—Кейптаун.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.50 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.20 Мультфильм. 9.30 Барымдаалыг фильм. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 «Маргыштыг чугаа». 13.00—13.30 «Кадыкшыл».

• • •

17.15 «Хостуг Дон» ырлап чыдыр». 17.35 Мультфильм. 17.45 «Аян-чорукчулар клуву».

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 19.10 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 С. К. В. 20.45 «Аркадий Арканов өңнүктери-биле болгаш өңнүктеринге». 22.05 Ф. Дюрренматт. «Эзрен». Телешииниң баштайгы көргүзүү. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.25—00.25 Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.45 Мультфильм. 19.15 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал. 19.55—20.00 Реклама.

КИНО

ДЕКАБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Вие закона (Франция) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (кинопанорама) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Чэнг Ли 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Короткие рукава 9.00, Возвращение мушкетеров 10.40, 13.00, Томбой (АКШ) 15.20, 19.20, Луна-44 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Высоконравственная ночь 12.30, 14.20, 16.10, 18.00 шактарда.

НАЙЫРАЛ АССОЦИАЦИЯЗЫ

Ажыл-ишчи кады ажылдажылганың «НАЙЫРАЛ» ассоциациязы

чаа ажыттынган делегей биржазында брокер олуттарын (ажылдаар чер) арендага дужаап (азы дугуржулга ёзугаар садып) турар.

Бир олутту арендалаар (хөлезиге бээриниң) чижек өртээ—200 муң рубль.

САДЫГ СЕКЦИЯЛАРЫНЫҢ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

1. Биржа бараанының (чиг эттиң) секциязы — чиг этти, казымал үнелиг байлактарны, тараа культураларын болгаш өске-даа чүүлдерни делгээр.

2. Биржаныы эвес барааннар (чоннуң хереглел барааннарының) секциязы — амыдыралга болгаш бүдүрүлгеге ажыглаар барааннарны делгээр

3. Интеллектуалдыг өнчүнүң, күш-ажылчы курлавырларның, гуманитарлыг харылзааларның болгаш эртемге үндезилеттинген технологияларның секциязы

— эртем-техниктиг чогаадылгаларны (дооскан болгаш дугуруштунган), патент-чөпшээрел бижиктерни, автор херечилелдерин, лицензияларны, ноу-хауну, программа продуктуларын, технологиялар, алгоритмнер тайылбырын бөлүк кижилерге, коллективтерге, бүдүрүлгелерге болгаш ажыл-чорудулганың бүгү адырларынга хамаарыштыр хуу кижилерге-даа керээ ёзугаар ажылдаарының эртемге үндезилеттинген саналдарын (эртем, техника, культура, спорт, специализастаан бүдүрүлгелер) делгээр.

4. Технологиялар болгаш технологтуг чорудулгалар секциязы

— технологтуг чорудулгаларны, технологтуг шугумнарга, заводтарга эптээр кылдыр кылган белен кезектерни болгаш өске-даа чүүлдерни делгээр.

5. БИЗНЕСТИҢ БОЛГАШ ТУРИЗМНИҢ АРТ-ШОУЗУ

— чогаадыкчы коллективтерниң гастрольдарын болгаш ажыл-чорудулгазын организастаар база эрттирер, культура-массалыг хемчеглерни, делгелгелерни, конкурстарны, реклама продукциязын (телевидениениң реклама үезин, солуннар, журналдар арыннарын, чарлал ачы-дуза чедирилгезин) организастаар талазы-биле чагыгларны хүлээп алыр, уран чүүлдүң чогаалдарын (картина-чуруктарны, скульптураларны, чоннуң уран чогаадылгазының кылыгларын болгаш өскелерни-даа), номнарны, чогаалдарның хол-биле бижимелдерин, турисчи путевкаларны, дыштанылга бажыңнарынга, санаторийлерге баар, круизтер кылыр путёвкаларны база өске-даа чүүлдерни садар.

6. ШИМЧЕВЕС ЭТ-ХӨРЕҢГИ СЕКЦИЯЗЫ

— квартираларны, бажыңнарны, дериишкинниг тудугларны, а ол ышкаш арендага чүве дужаар эргени, тудуг керээзин чарар, доозулбаан тудуг кылыр эргени, бисте болгаш даштыкыда доозулбаан тудугларны, чаа тудугларны кылыр дугайында керээлерни делгээр.

7. ТРАНСПОРТ-ФРАХТ СЕКЦИЯЗЫ

— транспорт аймаан, транспорттуң ачы-дуза чедирилгезин, фрахт талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин, склад бажыңнарын арендалаар талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин, барааннарны шыгжаар болгаш дажыглаар үеде оларны кадагалаар база страхование кылдырар талазы-биле ачы-дуза чедирерин, чүък дажыглаар чүүлдер аймаан, одаар чүүлдү болгаш кывар-чаар материалдарны кадагалаар талазы-биле ачы-дуза чедирилгелерин, белеткел-склад болгаш консигнализацияның ачы-дуза чедирилгелерин хандырар.

8. АГРОСЕКЦИЯ

— агроүлетпүр комплекизиниң продукциязын (чемишчидилгелерни, мал чемнерин болгаш оон-даа өске), аъш-чем продуктуларын, ликер-водка кылыгларны, ижер суксуннарны, сигареталарны, агроүлетпүр комплекизинге ажыглаар бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин делгээр.

9. ФОНД СЕКЦИЯЗЫ

— үнелиг саазыннарны ээлээр эргелерни болгаш өске-даа чүүлдерни делгээр.

Даштыкыда кады ажылдажылга чорудуп турар кижилериңер садыглажылга үезинде барааннарын, ачы-дуза чедирилгелерин, чагыгларны биржага делгеп болур. Валюта акша-биле болгаш бартерлиг садыглажылганы кылырын бүгү секцияларга чөпшээрээн.

Ажыл-ишчи кады ажылдажылганың «Найырал» ассоциациязының харылзаа тудар телефоннары: Шагаан-Арыг хоорайда — 2-13-33, 2-17-32, 2-14-61. Телефакс — 2-15-31.

Делегей биржазының адрези: Москва, Измайловское шоссе, бажың № 71, ТГО «Измайлово».

«НАЙЫРАЛ» ассоциациязы-биле керээлерни, дугуржулгаларны дүрген кылырынче далажып көрүңер!

ОЛ ДЭЭРГЕ—СИЛЕРГЕ ИДЕГЕЛДИГ БОЛГАШ АЖЫКТЫГ БОЛУР, БОДУҢАР-ЛА БҮЗҮРЕП КӨРЕ БЭЭР СИЛЕР!

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-36-82;
культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39, 3-34-92;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 экз.

Чагыг № 1006.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

АКСЫМ-КЕЖИИН МООН ТЫПТЫМ

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Черников Георгийниң төрүттүнген хүнүвден бээр 70 чылынга болгаш чогаадыкчы база хөй-нинтичи ажыл-чорудулгазының 40 чылынга тураскаатkан кежээ эрткен дыштанар үнде В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга болуп эрткен.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театры, республиканың театр ажылдакчыларының звилели ону организастап эрттиргеп.

РСФСР-ниң алдарлыг артизи Сини-оол Оюн кежээни ажыттаkаш, Тыва Республиканың культура министрииң ораалакчызы Анатолий Серенге сөс берген.

Георгий Захарович Черников Тыванып хөгжүм-шин театрынып талантылыг, хөй-нинтичи артистериниң бирээзи дээрзин ол демдеглээн. Артист 1921 чылда Воронежке төрүттүнген, ийи харлыында өскүс арткан, кончуг берге амыдыралды эрткен: аштап-суксап-даа, докуп-даа, чер кезип-даа чораан... төрүмелинден талантылыг кижи болгаш артист мергежилди шилип алгаш, бүгү ажыл-чорудулгазын бо чаагай херекке тураскаадып, чонунга бараан болуп чоруур. Тыванып хөгжүм-шин театрынга үжен беш чыл дургузунда ажылдаан, бо үеним дургузунда 150 ажыг рольду тургузуп, чогаадыкчы, боттывынгыр ёзу-биле ойнаап, көрүкчүлерниң хүндүткелин чаалап алган. Ам-даа чаагай херээн чедиишкинниг уламчылап, чонунга бараан болуп чоруур.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Анзат Куулар, артист Тамара Ондар юбилярга байырны чедиргеш, «Аяк шай» деп ырны ырлап берген. Оон соонда артистер ырларны ырлап, баянга янзы-бүрү аялгаларны Георгий Захаровичтиниң күзелин ёзугаар күүседкени солун болган.

Сценага ыры-хөглүг Соок-Ирей үнүп келди, ол дээрге Г. Черников болду. Бо болза артистиң эң-не ынак ролю, театрга ажылдап келгениниң үезинин дургузунда Соок-Ирейге ойнап келген. Оон изиг күзели ам-даа амаа ойнаары база катап ойнаары болуп турар. 2000 чылдың Чаа чылынга Соок-Ирейге ойнаарын күзеп чоруурун, ыяш-ла күзелин боттандырарын чугаалаап, залга олурганнарны байырлалга киржиринче чалаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам юбилярга изиг байырны чедиргеш, чогаадыкчы ажыл-ижинге чедиишкиннерин, чаагай кадыкшылды, аас-кежиктү күзээн. Тыванып театр уран чүүлүнүң мастери Георгий Захарович Черниковка республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың (анаа олуржуп турган) өмүнээзинден суйбелекти — тыва национал бөртү байырлыг байдалга тывыскан.

Тыва Республиканың культура министрииң ораалакчызы А. С. Серен алдарлыг артиске министерствонуң хүндүлел бижиин, суй белекти тывыскан. Республиканың театр ажылдакчыларының звилелиниң баштаар черииңк харыысалгалыг секретары Т. Монгуш сөс алгаш, актёрга байырлыг адрести тывыскан.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Г. З. Черников байырладыш түшелинде чүве чугаалаап, Тывага аас-кежиин тып алганын, эң амыдырап, ажылдап чоруурун, ажы-төлү өскенин, уруг-дарыының оолдар, кыстары омак-хөглүг, кадык-шыырак өзүп орарын сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Үжен ажыг чылдарның дургузунда чурумалдыг Тыванын театр министрииң ораалакчызы А. С. Серен алдарлыг артиске министерствонуң хүндүлел бижиин, суй белекти тывыскан. Республиканың театр ажылдакчыларының звилелиниң баштаар черииңк харыысалгалыг секретары Т. Монгуш сөс алгаш, актёрга байырлыг адрести тывыскан.

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Г. З. Черников байырладыш түшелинде чүве чугаалаап, Тывага аас-кежиин тып алганын, эң амыдырап, ажылдап чоруурун, ажы-төлү өскенин, уруг-дарыының оолдар, кыстары омак-хөглүг, кадык-шыырак өзүп орарын сеткил ханыышкын-биле демдеглээн. Үжен ажыг чылдарның дургузунда чурумалдыг Тыванын

БЕЛАРУСЬ РЕСПУБЛИКАНЫҢ, РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ (РСФСР-НИҢ), УКРАИНАНЫҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 8-ТЕ МИНСК ХООРАЙГА АТ САЛГАНЫ ХАМААРЫШПАС КҮРҮНЕЛЕРНИҢ ДЕМНЕЖИЛГЕЗИН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕЗИНГЕ ПРОТОКОЛ

Азербайджан Республика, Армения Республика, Беларусь Республика, Казахстан Республика, Кыргызстан Республика, Молдова Республика, Россия Федерациязы (РСФСР), Таджикистан Республика, Туркменистан, Узбекистан Республика болгаш Украина дең эргелиг эгелээшкиннер-биле база дугурушкан дээди талалар болуп хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузуп турлар.

Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузар дугайында дугуржулга дугурушкан тала бүрүзүнге ону күштүг болдуруп бадылаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп киред.

Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузар дугайында керээге үндезин кылдыр ону күштүг болдуруп киргизип турган немелдерни барымдаалап демнежилгенин кызыгаарынга дүүштүр кады ажылдажылганы башкарып турар документилерни ажылдап кылыр.

Бо протокол болза хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузар дугайында дугуржулганың кол кезээ болур.

Ону Алма-Ата хоорайга 1991 чылдың декабрь 21-де азербайджан, армян, белорус, казах, кыргыс, молдав, орус, таджик, туркмен, узбек болгаш украин дылдарга бир-бир хуу кылдыр тургускан. Бүгү-ле текстер бир дөмей күштүг. Оон баштайгы кол экземплярын Беларусь Республиканың чазааның архивинге шыгжаан, бо протоколдуң бадыткаан хуузун дугурушкан бедик талалар олче чорудар.

Азербайджан Республика дээш А. МУТАЛИБОВ.
Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.
Россия Федерациязы (РСФСР) дээш Б. ЕЛЬЦИН.
Узбекистан Республика дээш И. КАРИМОВ.

Армения Республика дээш Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН.
Кыргызстан Республика дээш А. АКАЕВ.
Таджикистан Республика дээш Р. НАБИЕВ.
Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.
Молдова Республика дээш М. СНЕГУР.
Туркменистан дээш С. НИЯЗОВ.
Алма-Ата,
1991 чылдың декабрь 21.

ХАМААРЫШПАС КҮРҮНЕЛЕР ДЕМНЕЖИЛГЕЗИНИҢ КҮРҮНЕ БАШТЫҢЧЫЛАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ШИИТПИРИ

Демнежилгениң киржикчилери күрүнелер хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузар дугайында 12 чүүлүнге даянмышаан,

күрүне бүрүзүнүң хүлээлгезин КНО-ныӊ уставынга дүүштүр күүседир болгаш үк организациянып ажылынга бүрүн әргелиг кежигүн болуп киржир соруглалының барымдаалавышаан,

Беларусь Республика болгаш Украина КНО-да хамаарышпас күрүне болуп киржирин уламчылап турарынга сеткил ханыышкынны илергейлевишаан,

боттарының улустарының болгаш делегей нийтилежилгезиниң эрге-ажыктарынга делегейге тайбыннаы болгаш айыыл чок чорукту КНО-ныӊ уставынга үндезилеп быжыглаарынга идиг бээрине шиитпирлиг болбушаан,

шиитпирлээри болза:

1. КНО-га ССРЭ-ниң кежигүн эргезин, оон-биле кады оон Айыыл чок чорук човүлелиниг болгаш делегейниң өске-даа организацияларынга доктаамал кежигүн эргезин Россияның уламчылаарын демнежилге күрүнелери деткиир.

2. Демнежилгениң өске-даа күрүнелериниң КНО-га болгаш делегейниң өске-даа организацияларының бүрүн

Азербайджан Республика дээш А. МУТАЛИБОВ.
Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.
Россия Федерациязы (РСФСР) дээш Б. ЕЛЬЦИН.
Узбекистан Республика дээш И. КАРИМОВ.

Армения Республика дээш Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН.
Кыргызстан Республика дээш А. АКАЕВ.
Таджикистан Республика дээш Р. НАБИЕВ.
Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.
Молдова Республика дээш М. СНЕГУР.
Туркменистан дээш С. НИЯЗОВ.
Алма-Ата, 1991 чылдың декабрь 21.

ХАМААРЫШПАС КҮРҮНЕЛЕРНИҢ БАШТЫҢНАРЫНЫҢ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛЫНЫҢ ПРОТОКОЛУ

Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин тургузар дугайында дугуржулгада болгаш Алма-Ата Декларациязынга быжыглаттынган нинти шериг-стратегтиг дезискээрни каттышкан командылалга база ядролуг чепсекти чадгыс аай конт-

Азербайджан Республика дээш А. МУТАЛИБОВ.
Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.
Россия Федерациязы (РСФСР) дээш Б. ЕЛЬЦИН.
Узбекистан Республика дээш И. КАРИМОВ.

рольга арттырар дугайында чүүлдерни удуртулга болдургаш, дугуржуп турар дээди талалар дараазында чүүлдерни дугуруушкан:

Чепсектиг Күштерни реформалаарының дугайында айтырыгның шиитпирлеттиниринге чедир Чепсектиг Күштерни удуртуруп маршал Е. И. Шапошниковка дагзыр.

Бо айтырыг талазы-биле санаярны 1991 чылдың декабрь 30-га чедир күрүнелер баштыңнарының сайгарып чугаалажып көөрүнге киирер.

Армения Республика дээш Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН.
Кыргызстан Республика дээш А. АКАЕВ.
Таджикистан Республика дээш Р. НАБИЕВ.
Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.
Молдова Республика дээш М. СНЕГУР.
Туркменистан дээш С. НИЯЗОВ.
Алма-Ата, 1991 чылдың декабрь 21.

ЯДРОЛУГ ЧЕПСЕК ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КАДЫ КЫЛЫР ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА ДУГУРЖУЛГА

Беларусь Республика, Казахстан Республика, Россия Федерациязы (РСФСР) болгаш Украина моон ынай «киржикчи-күрүнелер» деп адаттынмышаан.

ядролуг чепсекти таратпазынга боттарының сундулуун бадыткавышаан,

ядролуг бүгү боо-чепсектерни үзүткаарынче чүткүтпүшаан, делегейге быжыг турум чорукту быжыглаарынга салдар чедирер күзелин илереткиишаан, дараазында чүүлдерни дугуруушкал:

1 чүүл.

Каттышкан стратегтиг чепсектиг Күштерниң составында кирип турар ядролуг боо-чепсектер Хамаарышпас күрүнелерниң Демнежилгезиниң бүгү киржикчилерниң коллективтиг айыыл чок чоруун хандырар.

2 чүүл.

Бо дугуржулганың киржикчилери-күрүнелер ядролуг чепсекти бир дугаар ажыглаваазының дутайында хүлээлгени бадыткап тур.

3 чүүл.

Бо дугуржулганың киржикчилери-күрүнелер ядролуг чепсек айтырыгларының талазы-биле политиканы кады ажылдап кылыр.

4 чүүл.

Беларусь Республиканың болгаш Украинаның девискээринде ядролуг чепсектерни бүрүн үзүтканыже чедир оларны ажыглаарының эртежок чугулазының дугайында шиитпирни киржикчи-күрүнелерни кады ажылдап кылганы чорудуларының үнезининге РСФСР-ниң Президентиниң дутуржулганың киржикчилери-күрүнелерниң баштыңнары-биле дугурушканың ёзугаар хүлээп алыр.

5 чүүл.

1. Беларусь Республика, Украина ядролуг чепсекти таратпазының дугайында 1968 чылдың керээге ядролуг чепсектиг эвес күрүнелер боон каттыжарын болгаш МАГАТЭ-биле магадылалдар дугайында чогуур дугуржулганы чарарын хүлээнип турар.

2. Бо дугуржулганың киржикчилери-күрүнелер кымга-даа дорт, доора-даа арга-лар-биле ядролуг чепсекти өске-даа ядролуг чепсектиг Күштерниң составында кирип турар ядролуг боо-чепсектер Хамаарышпас күрүнелерниң Демнежилгезиниң бүгү киржикчилерниң коллективтиг айыыл чок чоруун хандырар.

3. Бо чүүлдүң 2 пунктузунуң чүүдери Беларусь Республиканың, Казахстан Республиканың болгаш Украинаның девискээринден РСФСР-ниң девискээрине ядролуг чепсекти оларны үзүткаары-биле шилчидеринге шаптыктавас.

6 чүүл.

Бо дугуржулганың киржикчилери-күрүнелер делегей керээзинге дүүштүр ядролуг чепсекти үзүткаарынга салдар чедирер. Беларусь Республика, Казахстан Республика болгаш Украина 1992 чылдың июль 1-ге чедир тактиктиг ядролуг чепсекти ұады контрольдап тургаш, кезектеп чазар соруглага-биле заводка киирер мурнунуң топ баазаларынче үндүр сөөртүрүп хандырар.

7 чүүл.

Беларусь Республиканың, Казахстан Республиканың, Россия Федерациязының (РСФСР-ниң), Украинаның чазактары стратегтиг шаап халдаар чепсектер талазы-биле керээни күштүг болдуруп бадыладыры-биле боттарының күрүнелерниң Дээди Советтериниге оларны киирерин хүлээнип турар.

8 чүүл.

Бо дугуржулганы күштүг болдуруп бадылаар. Бүгү күштүг болдуруп бадылаттынган бижиктерни РСФСР-ниң чазааның шыгжап кадагалаары-биле дужаганындан бээр 30 хонуң эртикенде ол күштүг боон киред.

Дугуржулганы Алма-Ата хоорайга белорус, казах, орус болгаш украин дылдарга чангыс бүрүн күштүг экземпляртга тургускан, ынчаарга ол дылдарда созугледери чангыс аай деп күштүг.

Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.
Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.
Россия Федерациязы дээш Б. ЕЛЬЦИН.
Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда

ЧУРТТААР ДЭЭШ...

Күрүне бүдүрүлгелерин хүжүдарының дугайында чугаа сөөлгү үеде улам үнелининг боол бар чыдар. Хууда ажыл-агыйлыг кижилер кайы хире ажыл-ишке кызымак болурун, оон ажылының бедик бүдүрүкчүлүүн чаа-ла мандып олурар арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар көргүзүп эгелээн. Чонну көдээ ажыл-агый продукциязы-биле четчир кылдыр хандырарынчыл, эът, сүт, тараа бүдүрерин көвүдедириниң кол-ла ынаныжы арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар апарганы амыдыралдан илдең. Арат болгаш тараачын ажыл-агый бүдүрүлгенин дээштинин көдүрериниң, оруларга-даа киирип алырының, акша-даа ажылдап алырының, адактың сөөлүнде, тодуг-догаа чурттаарының хевири болуп болур дээрзин кижилер биле берген. Ынчангаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйның талалакчылары хүн өрткен түдүмүнде улам көвүдеп олурар. Оон херечизи — эвээш эвес санныг арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының тургустунганы. 1991 чылдың октябрь айга чедир республиканың аңгы-ангы районнарында 147 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, көдээге тудуглар тудар, септелге кылдыр угланышкыныг 18 көдээ кооперативтер тургустунган. Ында ажылдап турар кижилерниң ниити саны 1180. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга 1156 га тараа шөлүн, 16660 га оларны, 1008 та сиген шөлдерин тускайлап берген. Арат ажыл-агыйларында ниитизи-биле 3728 ешкү, 2896 хой, 1565 мыйыстыг бода мал, 1120 хаван, 190 чылгы мал бар.

Кажан кижиниң ажыл-агыйы күрүненип эвес, ә бодунуп хүүзүнда бээрга, ажыл-ишке оон хамаарыштыры кандыг болурун, кайы хире бедик бүдүрүкчүлүг ол ажылдап шыдаарын дараазында чижек көргүзүп турар. Эрткен чайын оът-сиген ынгени ындыг-ла бай эвес, а чамдык черлерге экн болган-даа болза, республиканың совхоостары, колхоостары кылка удур четчир сигенни курлавырлап ап шыдавайн барганы билдингир болгай. А Чөөн-Хемчик районда фермер С. С. Сат 264 тонна сигенни белеткээн. Черле ынчаш арат ажыл-агыйын түдүп турар фермерлер кижи бүрүзү ортумаа-биле 40-60 тонна сигенни белеткеп алган боол турар. Бир эвес күрүненималынга сиген-ширбиниң аймаа чедишпейн турар болза, арат ажыл-агыйларында сиген-ширбиниң чедишпейн баарының дугайында чугаа бо кыжын чок.

Ажыл-ижи чаа-ла бүт кырынга турүп олурар арат-тар ажыл-ишке кызымаа, чүткүлдүү-биле ылгалып турар. Кара-Хаакта фермер Ларисе Ооржак ашаа, төрелдери-биле кады 40 тонна сигенни ден-дескн эвес черлерден хол кадыыралыбле кескеш, ону сөөртүрүнге хелге херек апаарга. ГАЗ-66 маркалыг автомашинаны 40 муң рубль-биле Азия биржазы дамчыштыр садып алган.

Ажыл-агыйын чаа түрүзүп турар фермерлер эгелээн херээн быжыглап алыры-биле тывынгыр-хавынгыр ажылдап киришкен. Олардың чамдыызы эрткен чайын хой сигенни белеткээш, ону бо берге кыжын ажыл-агыйларга бергеш, оон орнунга анай, хураганны, быдаанны ап турар. Сиген-ширбиниң берге чылда арган малды чудадып хорадып алырының орнунга, сигенге орнап алыры совхоостарга ажыктыг боору чугаажок. Фермерлерниң чамдыызы чүге мал азы чер ажыл-агыйын түдүп турар эвес, а оларның ажыл-агыйының угланышкыны аңгы-аңгы.

Чижээлээрге, Хөвү-Аксында Василий Сарыглар мал-маган түдүп турарындан аңгыда, картофельди база тарын өстүрүп турар. Бай-Тайгада Андрей Серен түдүг түдүп турар. Ол бо чылын «Бай-Тал» совхозтуң девискээринге ийи аал ишти чүрттаар чүрттаалга бажының ажыглалга киирген.

Фермерлерниң чамдыызы чер чардырып алыр трактору, дүжүт ажаал алыр комбайны чок хол-даяң турган безин багай эвес дүжүтту өстүрүп ап, ону болбаазырадып алырының аргазын тып ап турар. Чижээлээрге, Сүт-Хөл районуң Ишкинде М. А.-С. Ондарның бөгүнге чедир трактору, андазыны, комбайны-даа чок. Ынчалза-даа эрткен чайын 29 га черге ак-тарааның эки дүжүдүн ажаал алган. Ниитизи-биле Мелиг-оол Алы-Сайынович 45 тонна ак-тараапы ажаап, оон 8 тоннаның үрезинге курлавырлаан, 13 тонналы далган кылдыр дээрбедээш, артканын күрүнеге дужаагаш, Дээрбедээн далгачы 109 шоодай болган. Амгы үеде ниитизи-биле 5 тонна далган бо фермерде бар. Аштаар-суксаар деп бардывыс деп мөгүдеп-девидеп турар бис. Бир эвес шуптувус мынчаар ажылдаар болзувусса, аш-чүт биске коргунчуг эвес боору чугаажок.

Хол-даяң хирезинде канчап тараа-быдаа өстүрүп алган кижи боор деп айтыра бээрнер чадавас. Машина-техника аймаан М. А.-С. Ондар совхоостан хөлезилеп алган. Оон чери бар, машина-техниказы чок. Бегун коол-ла соруглазы часка чедир оода бир трактор тып алыры. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының республика ассоциациязы таварыштыр техника аймаа көөр деп турар. Оода оон трактор «хайырлаптаа» чүве иорп бе дээш Мелиг-оол Аян-Сайынович техника аймаанын көөрин ыыртыр маныап, ассоциацияның дергазының орээлинге 10 хонук чыгыы хонуп-дүжүп келген.

Машина-техника аймаанның чок болганындан бүрүткеттинген 147 арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның чүгле чартыы продукция бүдүрүп ажылдап турар. Артканнарының ажылы шуудап чадашкан. Оон чылдагаанары янзы-бүрү. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы тургузуп алган кижилерге райүүскомнарның, көдээ Советтериниң шиитпири-биле багай шынарлыг черлерни берип турар. Арат азы тараачын ажыл-агыйлары тургузуп алган кижилер совхоостардан үнер дээрге оларның совхоостан алыр ужурлуг үлүүн бербейн турар таварылгалар бар. Арат болгаш ажыл-агыйлар дутайында хоойлуда ону көрүп каан-даа болза, хоойлуг херек кырында күн чок болуп артпышаан. Мал болгаш техникага четтиниң алыры дыка берге. Совхоостар хөй санныг малды чылдан чылче багай ажаап-тежээш, оон уржуудан хорадың турза-даа, арат ажыл-агыйларынга сатпайн турар. Бир эвес садар болза, малдың өртээ дыка аар. 1 иректиң өртээ 5000 рубль, хойнуң, ешкүнүң өртээ 300-350 рубль. Мал-маганның өртээ ам-даа улгадыры чугаажок. Тараачыннарга чээли акшазын холунга бербейн турарындан оларга садыгланып-саарлыры дыка берге. Эң ылаңгыя магазиннерден чүгүла херек чүүлдерни дүртен садып алырынга ол чоруш кончуг шаптыктыг.

Эң чидиг айтырыг — машина-техника садып алыры. 1991 чылда арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга МТЗ-80 тракторну 14-ту, Т-25 тракторну 19-ту, КамАЗ-5410 автомашинаны 3-ту, ЗИЛ-130 автомашинаны 5-ти дээш өске-даа техника аймаан республиканың Агроүлетпүр эвилелин. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның республика ассоциациязын дамчыштыр берген. Ажыл-агыйлар боттары база ол-бо черлерден тыптынып, саттынып ап турарлар. Бир эвес техника аймаа-биле хандырылга акиилир болза, тараачыннарга, араттарга ажылдаары чиге болур иинк. Республика ассоциациязы күш кирип, янзы-бүрү девискээрлер, бүдүрүлгелер-биле харылзаалары халылап, араттарны болгаш тараачыннарны бүгү-ле херек чүүлдер-биле хандырып, ону садары көвүдээр боор деп идегел бар. Ассоциация арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар херек чүүлдериниң фондуларын камгалаар, чагыглар киирер сагыштыр турган, чүртта саидаргай экономиктиг байдал үезинде фондуларны үндүрүп бээри, чагыгларның күүсеттинери чиганнчиг.

Чүртта экономиктиг байдал чеже-даа берге болза, оларга эвээш-биче дузаны чедирип турар. Чижээлээрге, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның электрижидилгези, суггарылга системаларын тудары дээн ышкаш чамдык ажылдарны, бир эвес ол ажылдарны кылырының төлевилели бар болза, Россия бюджединиң күсели-биле күрүне халас кылдыртып берип болур. «Фермер» деп Россия фондузундан 3 миллион 200 муң рубльди тускайлап берген. Ол акшаны чүгле арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны деткиринге ажыглаар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының талалакчылары хүн эрткен түдүм көвүдеп олурар: ол чүүл ажыг-чем өртээ улгадып, киимнер боттарының идегелин, амыдырал-чүрттаар байдалын көдээ-биле харылзаштыра бээр келир үеде улам күштүгүн чугаажок.

Шөнгүр-оол МОНГУШ.

САГГАН СҮДУ САВА СЫҢМАС

Сүт-Хөл районуң «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Булун-Терек сүт-бараан фермазында 245 саар ынек бар. Амгы үеде оларның 142-зин саар. Бир саар инектен-ле хүнде ортумаа-биле 4.5 литр сүттү саап ап турар. Чыл планы октябрь айда-ла ажыр күүсеттинге берген. Ферманың коллективи планнан ажа берген сүдүн район иштинин сүт планын күүсеттээн совхоостарынга садып турар. Эгезинде ону «Алдан-Маадыр» совхоз садып алгаш, күрүнеге дужаан турган. Сөөлгү үеде «Сумбер-Уула» колхоз садып ап эгелээн. Ол 1 ат сүттү 3 акша-биле садып ап турар. Моон киргеи акша совхозтуң арыг орулгазы болур. «Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» деп тыва улустуң үлегер домаанда ышкаш булуң-терекчилерниң эки күш-ажылының түнелинде район база күрүнеге сүт садарының чыл планын күүседир чеде берген.

«Инектиң сүдү дылында» деп үлегер домакта дыка-ла шын чугаалаан. Ферманың инектериниң сүткүр болуп турарының чылдагааны — оларны эки чемгерин турарында. Ак-Шаттан сөөртүп эккелген савалны «Фермер» деп маркалыг машина-биле хеттеп, инектерни чемгерип турар. Үүрмектээн тараа, силос-биле база чемгерер. Инектерни Борис Кежүтет хөолулуг аъш-чем-биле чемгерер дээш бүгү-ле хемчеглерни ап турар.

Хөй сүт саарынга Алдын-Көк Монгуш, Татьяна Куулар, Дыртык Монгуш савачы өөрүнге үлегер-чижээн көргүзүп турарлар.

Совхоз дирекциязы ферма ажылдакчыларының ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Ында буфетти болгаш уруглар садып ажыткан. Ынчангаш ферманың коллективиниң бодунуң мурнунда салдынган соруглаарын күүседиринге бүзүрелдит.

Каадыр-оол ТУВАК.

ТУДУГЖУ

Кызылдың типография тудуунда Сат Эзир-оол эртенги чыварлыг соокту-даа тоовас, манзалар салып ажылдап-ла турар. Кызыл хоорайның тудугларынга 30 чыл чедир ажылдаан. Тудугнуң кандыг-даа ажылын ол билир.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИШТИ-ХӨӨҢНҮН СӨГЛЭЭР...

Ниитилел-политиктиг килдис

Долузу-биле үндүрер арга чогуидан (чылдагаан. нар хөй, янзы-бүрү) чамдык чагааларның доңчуларын берип турар бис. Бо удаада база бир бөлүк чагааларны ынчаар кылдывыс.

«Тоткан эник эвээн зарер» деп онзагай эгелиг чагаа бо — автору Моген-Бүренден **Успун Кара-оол.** «СЭКП-ни соора удуртуп, оон ат-алдарын бакшыраадып, бужартаткан кайы-даа чаданың партократтарының чедер-четпезин сойгалап турарынга чопшээрежир иеи — деп, ол бижип турар.— Ынчалза-даа районнарга, чеден ажыг колхоз, совхоостарга турган секретарьлар шупту партократтар бе? Олар болгаш өскелер-даа республиканың хогиүлдеи дээш, чон дээш ажылдавайн келген бе? Халашкан кижилер халашкан азы оларны албадаан-дыр. ам келгеш республиканың Сайыттар Човүлелии дужуреии иеген турар апарган («Молодежь Тувы», № 271). оларның орнунга кымны олуртур дээш ол деп айтырыгларны бижикчи салгаш, бүгү-ле чүвени катай-хзара бүрүүдадыр, меге чүве бижинир, чулчуруур, соора демократчың чоруур кижилер иеттүүр үлегер домакта ге мейлежир дээш бодалды илереткеи.

Бай-Тайгадан **Канчыыр Арбай-оолдуң** бижээн тулуиде үстүнде авторлуң бодаидарынга дөмейлешкек аяннар бар: «Мен СЭКП кежигүнүнге 20 чыл чедип ордум. Көдээ черлерде ажыддан чоруур бөдүүн коммунистерде чүү боор, партияның даалгазын күүседип, күрүне планын күүседир деп шырбайып-ла чоруур, план күүсетпейн баар ийиде азы кым-бир кижи багай чүве кылып каар болза, ыяап-ла ында бактаап турар коммунист кижи буруулуг боор, ону хемчеглеп алыр». «Компартияны ам кээп бактап, адактың адаанче киирип турарынга удур мен» деп, чагаа ээзи дорт айытпаш, ам мөңээ кандыктаа партияның херээ чок деп тулээзи.

Партияның алдар-ады кадүлүргө, оон хүрээлеиинде эрге-чагырга тутқан кижилерниң алдар-ады өрү хөреп, саттының-хөлүлеиин, эрге-чагырга, дужаал хуналжың эгелээн деп, «партия кежигүнү чорбаан» **Монгуш Мадон** (Өвүр) санап турар. «Советтер орукту аштап алган, ам рульду эки долгарас болза, айылдыг-ла. Кайда-даа контроль чок» амыдап, ким-ниит күзөлдир, ону кылып турар. Советтерни чон контрольдазын дээр, канчаар контрольдаарыл — митингилээр бе?». Чаа тургустунуп турар «үүрмек» партияларга бүзүрелиниң чогун М. Монгуш чугаалаан, мындыг сөстер-биле чагаазын доозкаи: «Ам чоп чүге бүзүрээрил, бүргаига бүзүрээр бе дээрге каракка көзүбес, азага бүзүрээр бе дээрге, дүрзүзү билдинмес, үнү дыңналбас, партияга бүзүрээр бе дээрге дүкүргеш, хөөржүткеш, үнсевии үлежип аппарган».

Ноябрь 20-де үүнеи «Шында» Александра Монгуш, Балдан Куулар олардың материалдарында чугула айтырыгны көдүргеи бир деп, Сүт-Хөлден **Ооржак Сайын** бижээн. Чон орту оунга суртаал ажылы ук районда соксаанын, даргалар, депутаттар чон араныче хөөвар кирер апарганын ол шүүмчүлээн: «Бис кайнаар бар чыдар бис, мурнунда турган аъш-чемниис ыанчап барганыл, районда кандыг өскерилгелер болуп турарыл» деэн ышкаш хөй-ле айтырыглар чонда бар болуп турар.

Кызыл хоорай чүрттүг **Татьяна Ховалыгның** чагаазы база-ла бистии солуиаиска үнеп чүүл-биле хол-башкан болду. «Эң Г. Ширшиниң материалын номчаш, шүүт кайгадым, ол эш ам-даа партияны манавышаан..., «Деткимчеде» бижип турары-биле алырга, «дээрден быштак» манап орбушаан... Бистер, бөдүүн чон, даргаларның каас аксынга бүзүреп, оларны улус депутаттарынга соңгуулап алдывыс. Харыызы чүү болду — хоозун, меге». Мындыг ажыг сөстер сөөлүнде бижикчиниң үндүрген бир ялзы түнели мындыг: «Кандыг-даа партияның ажыы чок деп бодаар мен, партия тургускан даргалар база-ла бөдүүн чонну мегелеп, оларның дадыыры-биле амыдыраар, база-ла хоозун аазавашкын кылырлар».

«Төөгүнү өскертип болбас, чогаатпас-ла деэр. Ол хиреде төөгүчүлер дээр улус болганчок-ла төөгүнү бо-ла оскертир, мегелээр, чогаадырын хөйну эскерип чоруур мен» — деп, эге сес кылдыр Барыиидан **Куулар Саибуу** биижээш, чижектер кирген. Волкогоновтуң, Авторхановтуң солуиларга очулга-биле үнеп үүлдериниде чамдык фактыларга таарынмааның, «Тываның төөгүзүн» Токаның «таарыштыр» редакторлааның ол демдеглеп тура,). Чогум Тываның төөгүзүн солуургап турарларга «чемиш» болгу дег хоочуннар сактыышкыннарындан чамдык демдеглелдерни **Василий Бюрбю** Өвүрден чоруткан, ында Торгалыг аксынга «кыдат үвүнүң» дутайында медээлер бар.

Хоочун бижикчи **Оюп Товуу** Тываның «Өг-бүле ассоциациязының» ажылының дугайында чамдык чижектерни сонуургаткан. Уруглар хүиү — июнь 1-де эрттирген хемчеглер, 60 уруглар турар хүндүскү лагерьниң организастааны, элээн хөй үнүүшкүннерни, экскурсияларны кылганы эки.

КИЛДИСТЕН: Чамдык чагааларны сииреди допчулаарга мындыг-дыр. Бижикчилерниискe база катап сагындыраал: редакциияже материалдар чорударда чогуур негелделерни сагыырын, оларның утка-шынары бедик, темалары бүгүдеге сонуурганчыг, факт-бөрүгдаалар-биле шынзыттынган, оттуичек эвес, ханы бодалдарлыг болуруи кичээл көрүнер. Ол ышкаш чамдык ийи-чангыс кижилер (ындыг эвээжин бистии өөртүп турар) солунда үнүп турар хөй яизы бодалдарга арай хөнүг чох, бодуига таарышпас чүвени шын эвес деп чугаалаксаар, мээнии-биле болзуи дээр. Парлаттынган материал бүрүзү-ле солуиуи турушуземиге дүүшкеи турар арга чок болгай. Хоойлуда хоржок деп көрдүгеи таварылгалардан аңгыда өске чүүлдер чырык көөр, кижи бүрүзү иишти-хөөнүи сөглээр эргелиг.

Допчулалды Александр ДЕМБИРЕЛЬ кылган.

БАСНЯМДА БААЖЫ-ЛА ХӨЙ

Күскү өдек ээн черге
Күске-төрге чыгыш кээптир.
Ажыг кыштың канчап ажар
Амгы чыштың айтырыы ол.
— Шаанда дег төктүп чыдар
Шаында тараа көлүлбес-тир.
Уураажке дүжүт дажыыр
Уургайлар куруглаан — дээ,
Сарлык-Деге санал алгаш,
Сагыжын то каап берген.
Чоогадан чалаттырган
Чолдак-Ой аа улажып-тыр:
—Сигең-ширбиш тарыы үнген
Чиир түве чегейн шын.
Арбай, суда, картошканы
Ак хар чагташ, шуглап алды...
Сургакчылаан чаа келген
Шугул өрге тура халаан:
—Адмаар, бажың, турлаг туржук,
Далган, хлеб, чигир туржук,
Дандаа тыртар таакпы чок.
тур!
— Дылгынын бис депутатка
Дигин-биле соңгудувус,
Дириг чораан назывыста
Дилеңип-даа чорбадывыс,
Дарганы ам дүжүрер! — деп
Тарбаган кээп сүмелеп-тир...
—Күүү-күштүг диртип турган
Күрүшевис буступ калды.
Хүнезиин хөй-ле болза,
Күштү дөген болур шаг — деп,
Хүндүткелдиг ишчи чораан
Күжүген кээп шугулдап-тыр...
Амгы хурал чыыжында
Секретарьлап олурушкаш,
Амытаннар нүүрүнден
Сенээ яону шелип ор мен—
Малаа немей сөглеп каарым.
Баснямда баажы-ла хөй.

Николай ООРЖАК

ТАЛОН

Бо шагда талон чок болза кижи үүнү-даа садып, тып ап шыдавас, аштап-даа болур. Шагда 72-73 чылдар үезинде биске, школага талон база турган болдур ийин. Беш класстан ерү 8 класска чедир өөреникчилерге талон системазын тургускан, түге деп бодаар силер? Мен база талон деп үүвеник ачызында орус дылга кызымаам-даа кедерээн, болганчок-ла 2 азы 3-түлдыртып аар турган бодум, талон ачызында орус дылга ынаам-даа кедерээн, 4-5-теп турар апарган мен. «Туттурбас өжээн негекчилери», «Рам и Шиам» дээш, дыка солун кинолар болур деп баарга, 2 демдек алган өөреникчилер болза, ынаар, клубче кылаштаандаа херээ чок.

Киномеханик-биле коңа дежурный башкы база кады туруптар. Класс башкызынга талонну үлеп баэрге, 2 демдектиг өөреникчиге талон бербес. Кино көөр дээш өөреникчилер, шынап-ла, 2 алыр кижи-даа ховартаан, өөредилге-даа экижээн болбас ийикпе. Оозуп бодаарга, талон деп үүвенер база ажыктыг түве ийин.

В. МЕКПЕР-ООЛ.
Кызыл район.

КҮСКЕЛЕР ЧЫЫЖЫ

Рынок харылзааларынче кирер шилчилге үезин шөйдүнүп келзе-келзе, чуртта экономиктиг байдал улам чидигленген. Аъш-чем аймаа ховартаан, садыкның делгиирлери шагда-ла куруглаан. Идик хеп аймаа азы үлетпүр барганнарының дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Байдал нарыядаан Соогудаа, аштанчыы даа сүргей. Киим хамаанчок, дириг амытаннар безин шак мынчаар тургустуңуп келген берге, нарын байдалды улуг дүвүрээзин-биле хүлээп ап турарлар.

Бир-ле район төвү суурнуң аъш-чем садыкның чем шыгжаар складының бир өрээлинге ында чурттап турар күскелерниң улуг чыыжы болуп-тур эвеспе. Кажан күскелер шупту четчележип, олуттарын эзлепкенде, күскелерниң төрел бөлүүнүң баштыңчызы болур Ак-Хөрек ирей эге сөс-биле чыштыны ажыткан:

— Эргим төрелдер! Аъш-чем ховартаан, бистиң төрел бөлүктүң амыдыралын бүгү тала-биле кызап келген берге үеде, моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаарывыс дугайында силерниң арга-сүмелерни алыр дээш, бо чыышты чыылдырган түве. Мен маңаа хөй-даа түве чулчурүп турбас мен. Эрткен үеде база амгы үеде чурттаалгавыс байдалын кыскаы-биле сайгарып чугаалаксап тур мен. Эрткен үе — таптаашкың үезинде азы сайзыраңгай социализм үезинде хырывыс дартайгыже чедир янзы-бүрү аъш-чемни туралаанын-на дажып чип, тодуг-догаа чурттап чордувус. Ам кээп сактып чугаалаайр болза, өзулуг коммунизм үезинде чурттап турдувус.

Эде тургустунуушкун эгелээн үеден бээр чоорту кызагдап келзе-келзе, оон-биле капсырлаштыр рынокче шилчилге, хуужудулга эгелээнинден бээр амгы үеде чурттап турар садыкывыстың делгиирлери куруглап, амыдыралывысты боой тудуп келди. Бетон шала биле ханаларыңы хемпрер эвес, берге байдалдан кандыг арга-биле аргастанып үнерил, канчаар чурттаарыл, арга-сүмелерни берип көрүкерем, че! — дээш, Ак-Хөрек чугаазын доозкан.

Чыып эртип турар өрээл кезек када ыыт-шимээн-даа чок, ыржым-шыыштың. Элээн үе эрткенде күскелерниң ол-бо үрүлешкен шимээни үнген соонда, индирже Чолдак-Ой күске үнүп келгек:

— Байдал, шын-ла, ынарын, эштер! Тодуг-догаа, чаагай үени чурттап эртип тура, аъш-чем күрлавырын үүжелеп, дажыглап алыр эйтырыгны херекке албаан бис. Хүнүн бодап чурттаар деп түве ол-дур ийин. Амгы үеде садыг иштинден чүгле хлеб тогланчызы чыып чиирине ей-дүр бис. Тогланчы-биле хырын тотпас-тыр. Нормадан бичии-ле артыкшылдыг чем аймаан садыгжылар бажыңнарынче дажып аппаар. Садыгга безин хоңдурбастар-дыр. Мээн саналым мындыг: чүгле дүне димзенип, дажыгланып ажылдаар турган болза, ам чырык хүнү база ажыглаар, дажыгланыр херек — дээш, Чолдак-Ой олудунче базып чорупкан.

Чолдак-Ойнуң соон дарый Сарыг-Кудурук индирип келекен:

— Чолдак-Ойнуң саналынга каттыжар мен. Ажы-төлдү аштадып оскунар эвес, дүнхүн чок ийи дакпыр күжениишкин-биле ажыллаар. Аъш-чемни оон өске кайы черлерден дажыглап ап болурун тодарадыр. Оон ында мээн бир кончуг сестип турар түвем бар: ол дээрге хуужудулга. Бир эвес бистиң бо садыывыс хуу аалыг апаар түве болза, ындамында кайы хамазынчок төктүп чыдар чем аймаа турбас, кадагалал, камгалал быжыг холче кирер. Күскелерни хорааннаар, какпалаар дээн ышкаш демисел ылап шыкгыыраар. Ынчангаш мээн саналым мындыг: садыгжылар болгаш садып алыкчыларның тура-хөөнүн, чугаасоодун, саналын, кандыг хемчеглер алыр деп турарын баш удур өөренип көөр бөлүктү бистиң аравыстан тургузар. Ол бөлүктүң мелээзи-биле кажан аъш-чем элбек киреринь билип алыр. Хораннаар, какпалаар үени база билип алыр, ынчан камгаланыр кандыг хемчеглерни алырын дугуржуп алыр болза эки — дээш, Сарыг-Кудурук индирининь кырын чурудуу-биле ток кылгаш, барып олуруп алды.

Саналдар ковудээш, чугаалар шөйүлгеш, чыыштың хуралы уламдыкса-даа, күскеге бүрүзүнүң саналын сайгарып, өөренип көруп тургаш, чыыш үнелиг шиитпирни хүлээп алган. Ол шиитпирни амыдыралга боттандырарыбиле күскелер кады демниг хөделип киришкеннер. Чыышка бадылап тургускан хайгаарал бөлүүнүң медээзибиле, түгле садыг иштинден аъш-чем дажыглаырындан аңгыда, чоогунда аалчылар бажыңында аъш-чем буфединден дажыгланыр чаа оруктү чер иштин-биле база казып үндүрээнер.

Күске бүрүзүнүң ак сеткилдиг, демниг ажылының түңнелинде, аъш-чем-биле хандырылга экижээн. Даартагы хүнде амыдыралга бүзүрел тургустунган. «Демниг хөделип киришкеннер. Чыышка бадылап тургускан хайгаарал бөлүүнүң медээзибиле, түгле садыг иштинден аъш-чем дажыглаырындан аңгыда, чоогунда аалчылар бажыңында аъш-чем буфединден дажыгланыр чаа оруктү чер иштин-биле база казып үндүрээнер.

Күске бүрүзүнүң ак сеткилдиг, демниг ажылының түңнелинде, аъш-чем-биле хандырылга экижээн. Даартагы хүнде амыдыралга бүзүрел тургустунган. «Демниг

Танов МОНГУШ
Хандагайты суур.

Фельетон орнунга

ШААШКАК шоодуг болгаш дузаашкын

КОРГУНЧУГ ШАГ

Кижилерни көөрүкге
Кижи ышкаш кижилер-ле,
Холдуг, буттуг, хомду сынныг,
Хоюг үнүг, чечен сөстүг.
Ынчалза-даа олар шупту —

Ажы-чаңы, ажыл-херээ,
Ызыгууру, күзел-соруу
Аңгы-аңгы болгулаар-дыр.
Бодум хуумда бодалым бо:
— Ажы-төлүм келир ойу,
Амгы шагның канчап баары,
Божаш кынган төре херээ —

Ээ-че, түү дээр, коргунчуг шаг!
Эдин шылаан, ханын токкен,
Бижектешкен, өлүрүшкен
Биргээр бодаар кижи чок дег.
Чазак чери суртаал-биле чадажып каан,
Шагдаа чери хоойлу-биле хорун чадаан,
Аныяктар арагалаан, таакпылаан,
Арат-чонну хоозурадыр оорлап аппаар...
Түнү кылза экил, чонум, боданыылы:
Чүдүлгевис эгиткештиң хүрээ тудуп,
Ажы-төлду чаагай чүүлге өөредип,
Арат-чонну чакчыктырза читки дег-дир.

Саая БЮРБЕ.

СООК-ИРЕЙ БАЖЫҢЫ ДЕГ

Удавайн кыш-даа келген.
Улус ону шупту билген.
Чоокта кирген бажыңымны
Шоодуп тургаш, сөглеп төрейн.
Соок-ирей бажыңы дег.
Соогу дендээн өрээлдерде
Үш чүс сезен кижи шуут-ла
Үвүрээртир чудай берген.
Ажы-төлүн кадар болза,
Алды чүс-даа чайлыг ажар.
Тозан бир чыл кыжын база
Доңуп-дожаа ашкан улус.
Одалганың системазы
Орта черле ажылдавас.
Ажы-төлдер соогундан
Аарып-ла турар чорду.
Дарый дуза каттас болза,
«Талаар» чыгыы улус
чорду.
—Адрези кайда боор?—деп,
Айтырарың чадавас боор.
Лозун дег парлап каайн:
«Лопсанчап-2,2» дээр ийин.
Азы ону харыылаар чер —
«Агропром» улузу дийин.
Амдыызында чүгээр турда,
Арга-хемчег албас болза,
Кыыкы сооктан ында улус.
Кырлып калза коргунчуг-
дур.

Сергей ШААЛЫ.

«КАДЫН-ДЭЭР»

Акым малчын, кежээ кижи,
Алдар-аттыг хүндүткелдиг,
Кадайының шола адын
«Кадын-Дээр» деп адаар түве.
Түге дизе ажыл кылбас,
Чүгле дужаар чакныг кадай.
Ашак күжүр өгге, черге
Амыр-дыжын көөр эвес.
Дузалакчы малчыннары
«Туткууш, паарыыл» болу берген,
Саанын саар, аъдын өртээр,
«Сакманчылар» кылып өнган.
Оске улус чеже шыдаар,
Өскээр көжүп чоруй бартан
Оон бээр-ле «Кадын-Дээрге»
Орта эш-даа тывылбастаан.
Аажы-чадып билир улус
Аңаа кайын тааржыр боор.
Шыдамыккай малчын акым
Шынчы эш боол артып калган-

Роза БАЛДАН.
Кызыл хоорай.

Эде тургустунуушкунның көвүрүү

Элеп төнген көвүрүглеп
Эде-хере тургустунар — дидиреннийн!

(Бай-Тайганың Кара-Хөлде Туралыгның Арамай көвүрүү.

Сергей КҮЖҮГЕТТИҢ фотозу.

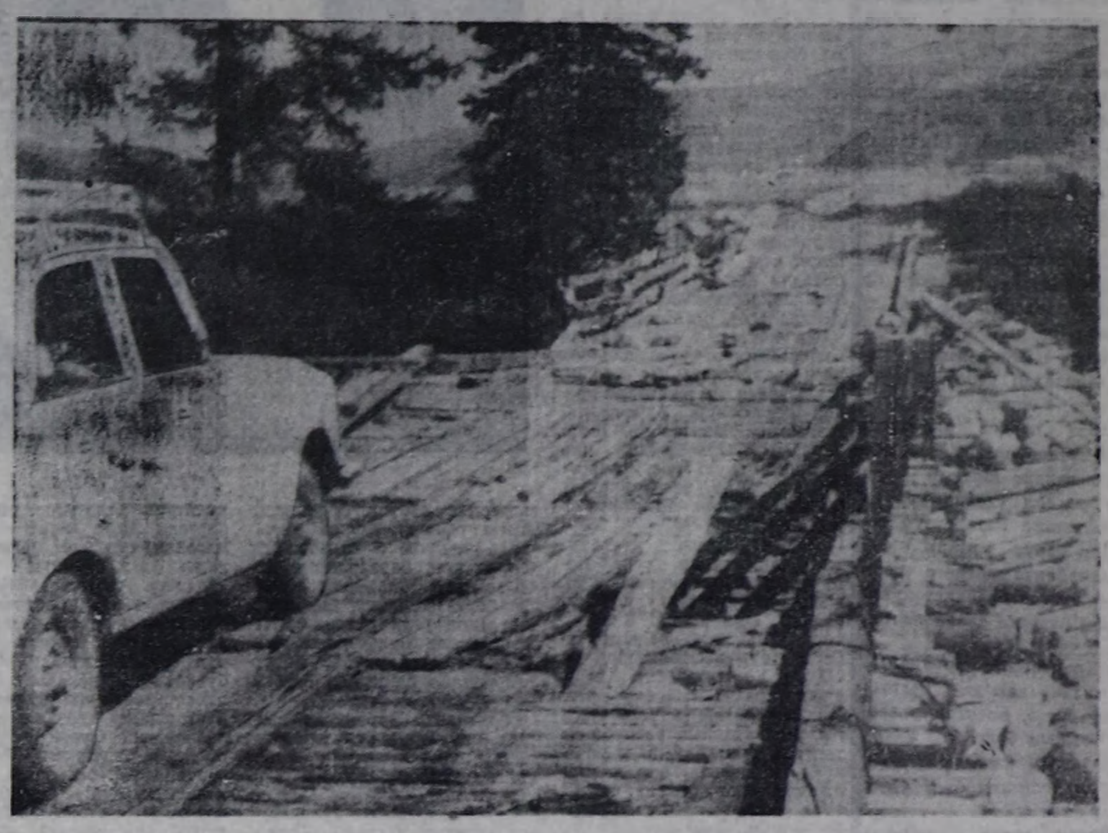

Анекдоттар — хөктүг чугаалар

— Эмчи, мээң кадайымда сальмонеллёз бар-дыр бе, хынап көрүнерем.

— Кандыг-бир үүве чипкени ол бе?

— Чок, ол Дагаа чылдыг кижи чүве.

• • •

Кадайы ашаанга чугаалап-тыр:

— Бөгүн чарлык үнгендир, он уруглуг улуска алды өрээлдиг квартира, «Волга» машина бээр, урут бүрүзү дээш чүс-чүс акша бээр-дир. Бир-ле черде оглуң бар дел билинген болгай сен. Ону эккеп, он уруглуг боор бис.

Ашаа оглун алыр дээш чоруп каан. Каш хонганда ээп кээрге, кадайы чавскаан орган.

— Уругларың кай?

— Оларның адыгры четкитеп келгеш, шуптузун аппардылар — деп, кадайы корга-корга харыылаан.

• • •

Рынокка чугаа:

— Дагааларны чүүн-биле чемгерип тур силер?

— Канчаарыкар ону?

— Мон база ол ышкаш арыптар бодап тур мен ийин.

• • •

Англи лордтуң кадайы бергедеп божаан. Ол чалчавын төлеткээр кадайже чоруткан. Чалча ээп келгеш, мынча дээн:

— Оол төрүттүнер болза, оолдуң ачазы өлүр, кыс төрүттүнзе, авазы өлүр-дүр деп, кадай сөглетти.

Лорд улуг тыынган:

— Ам канчаар, бөжүүр-ла ыйнаам.

Элээн болганда, чалча кабинетке база катап кирип келген:

— Ооң төрүт...—деп чугаалай салгыла, ол өлүг кээп дүшкен.

• • •

Кашпировский Америкага чеде бергеш: «Мээң сеанстарым кыыга дээштир болду?» деп айтырган. Аргажок кырымза кижи туруп келген.

— Каш сеанс көрдүң? — деп, Кашпировский оон айтыргап.

— Үш.

— Сээң адың кымыл?

— Шварцнеггер.

• • •

— Угбай, сен бо конфетаны чизит.

— Четтирдим, сарыым.

— Амданныг-дыр бе?

— Ийе.

— Элдептиин аа, түге ыт-даа, дмис-даа оны үндүр дүкпүрүп турган дээр сен.

АЗА-ЛА АЛЗЫНАМ

— Дыннадың бе?
— Чүү?
— Кулаан, каяа...
— Ийе-ийе, ындыг дидир.
— Хой ажы-төлдүг албан-хаакчы кижи эртип чүдээн көр даан...

— Пуу хайт. Ол херээженин дээрге, эрлер далдавас, шуут янган түве дижирдир...

«Ырак-узак Тоора-Хемде
Радио ырлап турар.
Дириг чурттаар хонуу төнген
«Дидир-дидир»
хөөржүттүнген —

деп бистиң бир сураглыг шулукчүвүстүң бижээнин сактып ор мен. Оон бээр оң-он чылдар эртсе-даа, кезек чеде «дидир-дидир» амгы байдалды дег сайгыравайн турган. Телефон-автомат дамчыштыр кудумчудан илеткел-даа кылып болур хире апарган-дыр. Чамдык кижилер телефон-автоматка хырбаланы бергензинг аппараты каракка чаржыкчыг. Соонда улус оочурлап турдала, «дидир-дидирни» дыргизип-ле турар болгай.

Ортен эртежик Москва, Ленинградка болган таваларылгалар дүшү чедиинден эгелеп найысылап Кытайга «алдан» келгеш, «дидир-дидирже» шилчивишаан, автомат-телефон, аас-сес дамчыштыр «алдаржып» эгелээри чажыт эвес.

Аастыг-ла амытан кандыг-бир чугааны тондүргеш, «ынча дидир», «олер ынча дижир» чордулар... дээш-ле алыс бодун түгле солуп чугаа эгелекчизи, соңгурганчыг кижи кылып алыскаар күзелдиглериниң арбыдэн турарын база-ла эскерип турар бис.

— Токаның тураскаалын кажан дүжүрер дидир?

— Та. Түве дыннавадым. Ынча дидир бе?

— Кулактарың куинап алган амытан сен бе?

— Хойпактаалган бо амыдыралга канчап-даа алгаш чоруурун эзэнле билгей...

Дирилген «дидир-дидирнин» дажыглакчыларын кижи дыынап чораан, ындыг түңнел сос сөглексээн келир.

— Амгы шагның «дидир-дидирин» дажыл чоруур барасканнарны дүргеп-ке азаттеткер-ле алзынам!

Монгуш ДОРЖУ.

ДАРГАЛАР БИС

Чурумалдыг Шуурмакта Даргалыг-Хем деп чер бар. Шынап-ла, онза-ла оран болдур эвеспе. Кыргырткаының бадып чыдар кылан кара аржаан суглуг, хөлбек ногаан торгу дег, көктүгшыктыг. Чүүүн-бүрүн чечектер чүректи доюлдуруп, сеткилди сергедип кээр. Көктүг шыгына хөлестеп чыдарга кандыг дээрил аан, бурган ораны-дыр ок. Бурунгунуң мурнунда, Калдак-Хамар арт тей, Хайым Тес-Хем шалбаа чыдар шагда-даа эвес, бузу бурутайның чыдар чоокку үеде чүве-дир ийин.

Даргалыг-Хемге он ажыг, чээрби чыгам даргалар кээп, богданың бора иртин эккелгеш, арага-дарыны бооставының шыдаары-биле ижип, сеткилдерин сергедип селгүүстеп, хөглеп-хөөрежип эгелээнер-дир эвеспе.

Ак-бора ирт арагалаан даргаларынче көрүп алгаш: «Баа-а! Маңай бердим! Чиир эттиң чаглыы, өлүр боттуң деги херек» дигензиг, баглап кааны чоок дыт доорзундан багайтыр алгырардаа. Мал-даа болза баштыг, өзүп, үзүп өлүрер дээнин эндевээн хевирлиг.

Араганы чеже ижер, аштай бээр хырыныг даргалар ыйнаан. Ак-бора ирттии алгырганың дыынап каанын ол ийикпе, бирээзин караан өлерертир олче көргеш:

— Ээй, даргалар! Эзирик сергээр, ол кургаар, хырным аштап, кылыым хайнып келди. Иртти изиг ханнаар дээш эккелген эвес түве бе, кым аайлаарыл?! — деп хыйланган.

Ийигизи ораш:

— Дарганың дужаалы чоп-тур, дайнаар апаар, чиир апаар, ижер апаар. Мен-не хоржок мен. Компартия төлээзи, тейинер теп турар тулган дужаалдыг кижи канчап иртти өлүрүп, силерге чалчалай бээр мен. Хырның чажыраргa аштай бээр, кылыын чажыраргa көстү бээр, аайлаңар! — деп, айтыышкын берген.

Үшкүзү, дөрткүзү... бааза-ла даргалар болган, артында-ла арат чонну баштап турар компартия даргалары аан. Ажыы-биле чугаалаарга, аразында чаңгыс-даа «чалча» чок, шупту-ла «ширээ» артында чиик саадал орар «мыйыстыг» кижилер болган.

Ак-бора ирт күжүр олумун чеже маңаар, кинчиден адырлыр дээш, хире-шаанче чүткүп-ле, чүткүп-ле турган, ынчан хендир үстүп чаштай берген.

Хорүдалдан хосталган хөөкүй ирт «оъдум оъттап, суум ижип, оран-таңдым кезип, чаяам чара семирип чоруүйн» дээнзиг. Таңды-Уула сынынче таваар даалыктап бар чыткан. Даргалар ирттиң соондан атпайдендиң «Аайт-хоойт» деп алгыржып дозарга-даа, «Тур!» деп айтыышкын бээрге-даа тоолаан ирт үлүм дошкурап, арга оймалыындан агаш-ла чедир янзы-бүрү аъш-чемни туралаанын-на дажып чип, тодуг-догаа чурттап чордувус. Ам кээп сактып чугаалаайр болза, өзулуг коммунизм үезинде чурттап турдувус.

Эде тургустунуушкун эгелээн үеден бээр чоорту кызагдап келзе-келзе, оон-биле капсырлаштыр рынокче шилчилге, хуужудулга эгелээнинден бээр амгы үеде чурттап турар садыывыстың делгиирлери куруглап, амыдыралывысты боой тудуп келди. Бетон шала биле ханаларыңы хемпрер эвес, берге байдалдан кандыг арга-биле аргастанып үнерил, канчаар чурттаарыл, арга-сүмелерни берип көрүкерем, че! — дээш, Ак-Хөрек чугаазын доозкан.

Чыып эртип турар өрээл кезек када ыыт-шимээн-даа чок, ыржым-шыыштың. Элээн үе эрткенде күскелерниң ол-бо үрүлешкен шимээни үнген соонда, индирже Чолдак-Ой күске үнүп келгек:

— Байдал, шын-ла, ынарын, эштер! Тодуг-догаа, чаагай үени чурттап эртип тура, аъш-чем күрлавырын үүжелеп, дажыглап алыр эйтырыгны херекке албаан бис. Хүнүн бодап чурттаар деп түве ол-дур ийин. Амгы үеде садыг иштинден чүгле хлеб тогланчызы чыып чиирине ей-дүр бис. Тогланчы-биле хырын тотпас-тыр. Нормадан бичии-ле артыкшылдыг чем аймаан садыгжылар бажыңнарынче дажып аппаар. Садыгга безин хоңдурбастар-дыр. Мээң саналым мындыг: чүгле дүне димзенип, дажыгланып ажылдаар турган болза, ам чырык хүнү база ажыглаар, дажыгланыр херек — дээш, Чолдак-Ой олудунче базып чорупкан.

Чолдак-Ойнуң соон дарый Сарыг-Кудурук индирип келекен:

— Чолдак-Ойнуң саналынга каттыжар мен. Ажы-төлдү аштадып оскунар эвес, дүнхүн чок ийи дакпыр күжениишкин-биле ажыллаар. Аъш-чемни оон өске кайы черлерден дажыглап ап болурун тодарадыр. Оон ында мээн бир кончуг сестип турар түвем бар: ол дээрге хуужудулга. Бир эвес бистиң бо садыывыс хуу аалыг апаар түве болза, ындамында кайы хамазынчок төктүп чыдар чем аймаа турбас, кадагалал, камгалал быжыг холче кирер. Күскелерни хорааннаар, какпалаар дээн ышкаш демисел ылап шыкгыыраар. Ынчангаш мээн саналым мындыг: садыгжылар болгаш садып алыкчыларның тура-хөөнүн, чугаасоодун, саналын, кандыг хемчеглер алыр деп турарын баш удур өөренип көөр бөлүктү бистиң аравыстан тургузар. Ол бөлүктүң мелээзи-биле кажан аъш-чем элбек киреринь билип алыр. Хораннаар, какпалаар үени база билип алыр, ынчан камгаланыр кандыг хемчеглерни алырын дугуржуп алыр болза эки — дээш, Сарыг-Кудурук индирининь кырын чурудуу-биле ток кылгаш, барып олуруп алды.

Саналдар ковудээш, чугаалар шөйүлгеш, чыыштың хуралы уламдыкса-даа, күскеге бүрүзүнүң саналын сайгарып, өөренип көруп тургаш, чыыш үнелиг шиитпирни хүлээп алган. Ол шиитпирни амыдыралга боттандырарыбиле күскелер кады демниг хөделип киришкеннер. Чыышка бадылап тургускан хайгаарал бөлүүнүң медээзибиле, түгле садыг иштинден аъш-чем дажыглаырындан аңгыда, чоогунда аалчылар бажыңында аъш-чем буфединден дажыгланыр чаа оруктү чер иштин-биле база казып үндүрээнер.

Күске бүрүзүнүң ак сеткилдиг, демниг ажылының түңнелинде, аъш-чем-биле хандырылга экижээн. Даартагы хүнде амыдыралга бүзүрел тургустунган. «Демниг

Танов МОНГУШ
Хандагайты суур.

КЭЭРГЕНЧИГ ИНЕК

«Билдинмес» совхоз республикада улуг дээн ажылагылларның бирээзин деп билир мен. Улуу улуг-ла ыйнаан, та удуртулганың чегейнде, та улус-чоңзунуң албатыларының багайында — үргүлүү өре-ширези көвей, өөделевестээнин база дыынал мага ханган мен. Дыынаары болза херек кырындаазындан база каржыл болур апаар. Ким-бир кижилерниң дамчыыр «дидир-дидиринге» база улуг дыка бүзүрээн херээ чок деп түвени хандыр бодаза эки.

Үстүнде адааным ук совхоз, шынап-ла, шоолуг эвес, азы дорт сөглээрге, хоомай будүрүлге-дир дээрзин мындыг таварылга бадыткаан де. Энир чылын албан-херек ужурунда найысылап кирер апаргаш, «Билдинместиң» фермадан инектер чүдүргеп машиналарычын бирээзинге олурар болган мындыг ыйнаа. «Кызылдың» эът комбинатынга аппарып колбаалаадыр түве-дир»-ле дишкеннер. Кабинаже олуруп чыда көөрүмге, күзөвтүң дыдык чаринден өлемзиргей характер көзүлдү. оон өрү бакылаңырымга ыңгыржак сирти көзүлген-даа мышкаш болган түве. аайын тыппайн, элдепсинзимзе-даа, улус өөредилге черинин кежигүнү кижи көдээ ажыл-агыйже салгыспырап сонуургаан херээм түү деп бодап келгеш, ыыт чок-ка олудумну ээлептим-не. Мал хүлээп алыр черге тутуп келириивиске, бистиң мурга» машина бээр, урут бүрүзү дээш чүс-чүс акша бээр-дир. Бир-ле черде оглуң бар дел билинген болгай сен. Ону эккеп, он уруглуг боор бис.

Ашаа оглун алыр дээш чоруп каан. Каш хонганда ээп кээрге, кадайы чавскаан орган.

— Уругларың кай?

— Оларның адыгры четкитеп келгеш, шупгузун аппардылар — деп, кадайы корга-корга харыылаан.

• • •

Рынокка чугаа:

— Дагааларны чүүн-биле чемгерип тур силер?

— Канчаарыкар ону?

— Мон база ол ышкаш арыптар бодап тур мен ийин.

• • •

Англи лордтуң кадайы бергедеп божаан. Ол чалчавын төлеткээр кадайже чоруткан. Чалча ээп келгеш, мынча дээн:

— Оол төрүттүнер болза, оолдуң ачазы өлүр, кыс төрүттүнзе, авазы өлүр-дүр деп, кадай сөглетти.

Лорд улуг тыынган:

— Ам канчаар, бөжүүр-ла ыйнаан.

Элээн болганда, чалча кабинетке база катап кирип келген:

— Оол төрүт...—деп чугаалай салгыла, ол өлүг кээп дүшкен.

• • •

Кашпировский Америкага чеде бергеш: «Мээң сеанстарым кыыга дээштир болду?» деп айтырган. Аргажок кырымза кижи туруп келген.

— Каш сеанс көрдүң? — деп, Кашпировский оон айтыргап.

— Үш.

— Сээң адың кымыл?

— Шварцнеггер.

• • •

— Угбай, сен бо конфетаны чизит.

— Четтирдим, сарыым.

— Амданныг-дыр бе?

— Ийе.

— Элдептиин аа, түге ыт-даа, дмис-даа оны үндүр дүкпүрүп турган дээр сен.

АЗА-ЛА АЛЗЫНАМ

— Дыннадың бе?
— Чүү?
— Кулаан, каяа...
— Ийе-ийе, ындыг дидир.
— Хой ажы-төлдүг албан-хаакчы кижи эртип чүдээн көр даан...

— Пуу хайт. Ол херээженин дээрге, эрлер далдавас, шуут янган түве дижирдир...

«Ырак-узак Тоора-Хемде
Радио ырлап турар.
Дириг чурттаар хонуу төнген
«Дидир-дидир»
хөөржүттүнген —

деп бистиң бир сураглыг шулукчүвүстүң бижээнин сактып ор мен. Оон бээр оң-он чылдар эртсе-даа, кезек чеде «дидир-дидир» амгы байдалды дег сайгыравайн турган. Телефон-автомат дамчыштыр кудумчудан илеткел-даа кылып болур хире апарган-дыр. Чамдык кижилер телефон-автоматка хырбаланы бергензинг аппараты каракка чаржыкчыг. Соонда улус оочурлап турдала, «дидир-дидирни» дыргизип-ле турар болгай.

Ортен эртежик Москва, Ленинградка болган таваларылгалар дүшү чедиинден эгелеп найысылап Кытайга «алдан» келгеш, «дидир-дидирже» шилчивишаан, автомат-телефон, аас-сес дамчыштыр «алдаржып» эгелээри чажыт эвес.

Аастыг-ла амытан кандыг-бир чугааны тондүргеш, «ынча дидир», «олер ынча дижир» чордулар... дээш-ле алыс бодун түгле солуп чугаа эгелекчизи, соңгурганчыг кижи кылып алыскаар күзелдиглериниң арбыдэн турарын база-ла эскерип турар бис.

— Токаның тураскаалын кажан дүжүрер дидир?

— Та. Түве дыннавадым. Ынча дидир бе?

— Кулактарың куинап алган амытан сен бе?

— Хойпактаалган бо амыдыралга канчап-даа алгаш чоруурун эзэнле билгей...

Дирилген «дидир-дидирнин» дажыглакчыларын кижи дыынап чораан, ындыг түңнел сос сөглексээн келир.

— Амгы шагның «дидир-дидирин» дажыл чоруур барасканнарны дүргеп-ке азаттеткер-ле алзынам!

Монгуш ДОРЖУ.

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң төвү — районда улуг суурларның бирээзи. Ында өөреникчилер чылдан чылче немежип турар. Ынчангаш чаагайжыды тутканы улуг школа чок болганындан чамдык классчылар аңгы-аңгы бичии тар бажыңнарда өөренип турар. Чурукта ийи кават бажың. Ол школаның чанында. Шаанда анаа профтехучилище турган. Сентеп кылып аар болза, тергиин школа оон үнер. Оон чүгле шалавын, соңгалын, ажынын кыпып аар, ол-ла.

Маннай-оол ОПАЙ-ООЛ.
Авторнуң тырттырган фотозу.

ШЫНЫН СӨГЛЭЭН

Слесарь Сидоровту цех начальнигы кыйгыртып экелген.

— Түге хүнүң-не ажылдан бир шак эрте чоруп турар сен, кым сеңээ чөпшөөрээн үвел?

Сидоров кезек аймаарай берген турда, начальник мынча деп-тир:

— Моон соңгаар көрдүң бе, халак!

Дараазында хүнде Сидоров база-ла начальниктиң мурнунда турган.

— Түге ам база бир шак эрте чорупканың ол че?

— Чок. Мен дүш соонда дораан-на чорупкан мен — деп демгизи дүште чок чугаалаңган.

М. МАЛЫШЕВ.

ЧИИГЕЛДЕЛЕРДЕН КӨРГҮСКЕН БОЛЗА

Бирги бөлүктүң караа көрбес инвалидтери бот-тарының иштинде база бирги, ийиги бөлүктерге чарлып турар. Азы өскээр чугаалаарга, шуут көрбес болгаш хензиг көөр улус бар. Бо ийи бөлүктериниң инвалидтеринге чазак чиигелделерни көрген. Чижээ, хоорай болгаш хоорай чоогунуң автотранспортунга халас чоруур, кышкы үеде авиабилеттерни чартык өртээ-биле садып алыр. Ынчалза-даа бистерде бо чиигелделерни чедир ажыглап турар улус бярык чок. Бирги бөлүктүң караа көрбес инвалидин ыяап-ла бир кижи үдеп чоруур болгай. Ынчалза-даа бо үдекчилер каяда-даа билеттерниң долу өртээн төлеп турар.

Байдал ындыг турда, чазактың көрүп каан ол чиигелделери аңаа-ла ужур эдергеи чүүл болуп турар. Ийи-чаңгыс республикадан дашкаар үнгенде, бирги бөлүктүң караа көрбес инвалидин гостиница өртээн ийи хемчээлдиг кылдыр төлээр. (ол үдедип чоруур кижизиниг база өртек төлээр болуп кээр). А республика иштинге чоок чердерже авиабилет өртээн бүдүүге төлеп келген бис.

Транспорт чарыгдалдарындан аңгыда, квартира өртээ, электри энергизының болгаш одаар чүүлдүң ажыглалы дээш өртек-хөлезини бүгү улустар-биле дөмей хевээр. Чижээ, көдээ черлерде караа көрбес инвалидтер электри энергизының ажыглаары дээш киловатт өртээ 1 көпеек болза, хоорайда чурттап олурар инвалидтер 4 көпеек төлеп турар. Бажың болгаш өске-даа коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өртек-хөлезиниң база бүгү улус-биле дең.

Россия Федерациязының чамдык регионнарында бирги бөлүктүң инвалидтеринге немелде чиигелделерни киирген. Кемерово область Совединиң сессиязы эрткен чылын-на караа көрбес бирги бөлүктүң инвалидтерия квартира өртээнден, электри, чылыг болгаш суг ажыглалы дээш өртектерден шуут хостаан.

Бистиң республикада караа көрбес инвалидтерниң бирги бөлүүзүнде 48 кижи бар, а Кызыл хоорайда — 18. Бо эвээш санныг кижилерге немелде чиигелделер көргүзүптерге, республиканың бюджединге ыпдыг-ла аар болур деп бе?

Караа көрбестерниң Бүгү-россия иниилелиниң Тыва республика баштаар черииң кежигүнү.

Чаа чылдың бүдүүзүнде

КӨШКЕН ААЛДЫҢ ДОЮ

Партия рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыты турган ордуже республиканың Улусчу чогаадылга төвү көшкен, ол улуг, делгем, чараш бажыңны быжыглап эөлээр, аңаа ажылдаар эргезин байырлаар-дойлаар дээш чалалга-ны алгаш, тыва улустуң бир чаагай өзулал-чаңчылы сагыжымга дораан-на кирип келди. Шынап-ла, тыва улус шаанда чайлагже, үзегже, кыштагже көшкенде, ол чаа черге баргаш, ыяапла дойлаар. Ону кылырда лама, хам кижилерни чалап алыр. Оларга ном номчудуп, сан салдырып, чаа аал коданындан багай үүлдерни ырадып, эки үүлдерни күзеп, йөрээлдерни кылдыртып алыр. Ооң соонда аал-оран эки болзун дээш хойтпаан тып, хоюн олуруп дойлаар турган.

Улусчу чогаадылга бажыныңче кел чыда база-ла ол бодалдарга алыстым. Чүл дээрге республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвү каш чыл дургузунда үедүптүң эргижирээн, соок. дыкпыш-тар бичии бажыңнарга сыңмарлажып келген. Оларның чогаадыкчы ажылдаарынга ол чорук улуг шаптыкты чедирип турган болбайн аан. Ол 30-40 хире ажылдакчыларлыг чогаадыкчы организацияның удуртукчулары өске бажың бээрин негеп, барбаан-четпээн даргалары-даа чок, бакылаваан эжиктери-даа чок деп болур. Улусчу чогаадылга бажыңнарга аш чарлаан аныяктарның бир негелдези культура ажылдакчыларынга делгем, улуг бажыңны бээрп турган болгай.

Кажан партия рескому «хааннап» турар үеде Политиктиг чырыдыышкын бажыты ийи-чаңгыс улуг хуралдар, семинарлар эштер чер турган. Ол эзэнгирей берген турар бажында ам Улусчу чогаадылга төвү, аныяктарның «Күзел» театры, аныяк көрүкчүлер театры, аныяктарның республика төвү, уругларның уран чүүл школазы бир демниг ажылдап, ону өзулуг культура төвү кылдыр хуулдуруп берген.

Кажан ол бажыңга кирип келиримге, национал тыва тоннар кеткен, арын-бажың янзы-бүрү арын чаар бу-дуктар-биле шеверлеп алган, хөглүг-баштак улуг-даа, бичии-даа кижилер эндерик. Ийиги каътта кирер эжиктиң мурнунда улуг залда гыжының өөрүшкүзү илдеп. Амгы рынок үезинде аъш-чем, идик-хеп садыгларда барык чок, барааннар өртээ ой-хемчээл чок өскен, кадыг-берге байдалда кижилерниң мунгаргай сеткил-сагыжын чүгле культура ажылдакчылары көдүрүп болур дээрзин бо байырлал бадыткап турду.

Удаваанда хуралдаар залдың олуттарын улус эөлепкен. Сцена янзы-бүрү өнүг сайгылгааннар-биле каастатыынган, ооң дөрүнде өлчей удазының, тыва угулзаларны каастап аскан. Театржыткан көргүзүг эгелээн. Ооң башкарыкчылары тыва национал идик-хевин кеткен, хөглүг-баштак аажы-чаңныг Тываның Культура ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черииң даргазы Сергей Баир биле Аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру Айлана Чадамба олар тыва улустуң йөрүлгелерин, чанчыдарын, езулалдарын сагыышаан, ону эгелээни солуң. Олар чыллганиарның мурнундан мындыг чугааларны илередип турдулар:

«Өршээ хайыракан! Культура ажылдарының кудагы биске, дээрги хаырааттылар, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Каадыр-оол Бичелдей, чазак баштың Шериг-оол Ооржак, оралакчы дарга Владимир Содунам, культура сайыды Чылгычы Ондар оларның чаа ордузунуң эөлерүнге чогаадыкчы чедишкиннерин күзевишаан, байыр чедирип, чылыг сөстерни чугаалаанар. Тыва Республиканың культура министри Чылгычы Ондар, Кызыл хоорай Совединиң даргазы Юрий Слободчиков, хоорккүүскомнуң даргазының оралакчызы Людмила Волгина, Бии-Хем райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Марк Оюн, Улусчу чогаадылга төвүнүң директору Анатолий Комбу, ооң оралакчызы Светлана Сат, аныяктарның республика төвүнүң директору Алексей Шойгу, аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру Айлана Чадамба, «Күзел» театрының уран чүүл удуртукчузу Николай Ооржак, «Инвалид» кооперативтиң даргазы Алексей Сундуй болгаш өске-даа республиканың Улусчу культура төвүнүң (ам ынчаар адаар) ажылдакчыларынга чогаадыкчы чедишкиннерни, улусчу культураның өзулуг одаа кылдыр чаа бажыңны ажыглаарын, оюн-тоглаа доктаамал болуп турарын күзээш, ачы-дуза чедирери-биле акша-төгерикти салып, чамдыктары акша-төгерини агар санче дарый шилчидерин аазап турганнар.

Оюн-тоглааның башкарыкчылары сцена кырының «чарлыктарын» өзугаар дүлүүрлерни чогаадыкчы организацияларга байырдыг байдалга тыпсып берген. Улусчу чогаадылга төвүнүң харыысалгалыг ажылдакчызы Зинаида Ондар Тываның сураглыг ыраажыларының бирээзи деп дыңнаан кижи мен. Бо удаада ол ыраажы Мерген Моңгуш-биле моол улустуң ырызын чараш-ла ырлады. Ол дээрге оларның оюн-дойга чогаадыкчы белээ-дир. Бир дүлгүүрүг өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, «Күзел» театрының артистери шоодуглуг көргүзүгүнү ойнады. Улусчу культура төвүнүң ажылдакчызы Джульетта Сундуй индий улустуң танцызының бир хевирин ойнай бээрге, киноларда индий танцычыкыс сагышка кирер. Кызыл хоорайның культура киддизиниң ажылдакчызы, ыраажы Татьяна Доржу тыва улустуң «Бай-ла Хемчиим» деп ырызын бадыра бээрге, сураглыг артист Кара-кыс Мунзук каракка кестүп келир. Ол ышкаш республиканың уран чүүл школазының өөренчилериниң танцылаарын, чанчап солуурга-вас боор.

Культура ажылдакчыларынга ачы-дуза көргүзүпбиле акша салыышкыны база болган. Хоорай Соведи 10 мун рубльди берген. Оюн-моон акшаны дарый шилчидер деп аазаан кижилер база арбын. Улусчу чогаадылга төвү келир чылын даарааар тыва чайгы тоннарын чыылганарга база бараалгадып көргүстү. Ол кадында Соок-Ирей биле Харжыгаш база байыр чедирип, улуг, төөгүлүг, онзагай болуушкун дээш эрте чедип келгенин дыңнаткан. Кызыл хоорайның ыры, танцы ансамбли байыр чедирип, чамдык күүседиглерин база бараалгаткан.

Улусчу культура төвүнүң эөлери чалаан кижилер-ни маңчы-хуужуур, сүттүг шай, арага-хымыс-биле ашкарыптемгерген. Аңаа база изиг күзээшкиннер, оюн-тоглаа үзүлбейн турду. Көшкен аалдың доюнга киришкеш, республиканың Улусчу культура төвүнүң ажылдакчылары Улусчу чогаадылга бажыңын арыг-силиг, культурлуг эдилеп, оюн-тоглааның, ыр-шоорнуң, уран чүүл көргүлеринин өзулуг одаа кылдыр хуулдуруптар боор дээрзинге бүзүреп артым.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: моол улустуң ырызын Зинаида Ондар биле Мерген Моңгуштуң күүседип турары.

Самбога республика маргылдаазы

СҮТ-ХӨЛЧҮЛЕР ШЫЛГАРААН

Самбо хүрешке республиканың бирги чери дээш ажык маргылдаа Кызылда «Херел» залынга эрткен дыштаныр хүннерде болган. Аңаа районнардан аңгыда «Динамо» командазының, республика төвүнүң күш-культура коллективтериниң, ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң спортчулары хөй-биле киришкен.

Маргылдааның түңнелинде команда талазы-биле Сүт-Хөл районнуң мөгелери бирги черни бүзүрелдиниле чаалап алгаш, Тыва Республиканың Спорткүркомунуң дипломун болгаш акша шанналын чаалап алган. Черле ынчаш сүт-хөлчүлер бо маргылдаага шыырак белеткенген дээрзи хүреш үезинде илдең болган. Ооң мөгелериниң күш-дамыр сайзыралы болгаш профессионал деңнели багай эвес, хүреш үезинде янзы-бүрү аргаларны ажыглаары чараш. Бо командаының тренердери Валерий Ондар болгаш Чечен-оол Куулар оларның бо маргылдаага үткүштүр белеткел чорутканы эки деп судья коллегиязы түңнээн. Команданың он бир мөгелериниң хөй кезии шаңналдыг черлерни эөлээн. Аныяк мөгелерни белеткээрингe хоочун мөге Николай Сыңаа-оол үлүүн киирип, арга-сүмезин кадып турар дээрзиниң дугайында тренерлер чугаалап турдулар. Сүт-хөлчүлериниң аразында өзүп орар аныяк мөгелер база хөй.

Күрүнеиң Кызылда педагогика институдунуң самбистери бо удаада эки хүрешкеш, ийиги черни эөлээн. Команданың тренери институттуң башкызы, самбога спорт мастерииге кандидат Алексей Очур чүгле бодунуң командазының чедишкиннери дээш эвес, харын спорттуң өске-даа хевирлерииге аныяктарны өөредир талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылган. Институттуң студентилери хоорайның спортчу амыдыралынга доктаамал киржип, өске-даа маргылдааларга шаңналдыг черлерни удаадараа эөлеп келген болгаш спорт талазы-биле мурнуку черде турар командаларның бирээзи болуп келген. Маңаа башкы Алексей Иванович Очурнуң киирген үлүг бар.

«Динамо» командазы хүрештиң самбо, дзюдо, каратэ болгаш чепсек чокка тулчуру дээн ышкаш хевирлерин сайзыradыр талазы-биле республиканың тускай төвү болуп турар. Ынчангаш ооң спортчулары бо эрткен маргылдаага команда талазы-биле үшкү черни эөлээн. Ындыг-даа болза динаможулар бо маргылдаага бирги черни ап болур турган дээрзиниң дугайында ооң удуртукчулары Виталий Брух болгаш Иван Хураган олар чугаалап турдулар. Ындыг-даа болза бо маргылдаага оларның бир мөгези Игорь Ивановтуң чылдагаан чок келбейн барганының үжурундан, олар чүгле үшкү черни эөлээр аргалыг болганнар. Чүге дизе командалар аразынга чаңгыс мөге келбейн баарга-ла, алыр үжүрлүг сан дыка кызырлыр дээрзи билдингир.

Бо маргылдаага Тес-Хем районнуң мөгелери база багай эвес киришкен. Оларның чамдыктары хууда шаңналдыг черлерни эөлээн.

Дензи аайы-биле алыр болза, түңнелдер мындыг: 48 кг Мергендей Монгуш. 2. Чаян Түлүш (Өвүр). 3 Орлов Монгуш (Барыын-Хемчик). 52 кг. Роман Середар («Динамо»). 2. Валерий Ондар. 3. Орлан-оол Ондар. 57 кг. Мерген Саян («Динамо»). Ай-Чүрек Хоналыг. 3. Вячеслав Монгуш (Кызыл). 62 кг. 1. Херел Калзан («Динамо»). 2. Вячеслав Монгуш (Сүт-Хөл). 3. Анатолий Монгуш (Мөңгүн-Тайга). 68 кг. 1. Радик Наважап (Кызыл). 2. Николай Монгуш (Кызыл район). 3. Валерий Ондар (Сүт-Хөл). 74 кг. 1. Уран-оол Допгак (Кызыл). 2. Юрий Дыт-оол (Кызыл район). 3. Максим Дажыва (Тес-Хем). 82 кг. 1. Бежендей Күжүгет (ККПИ). 2. Орлан-оол Монгуш. 3. Омак Шолай. 90 кг. 1. Аяс Монгуш (Кызыл). 2. Тристан Хитрашвили («Динамо»). 100 кг. 1. Анатолий Уразовский (Кызыл).

Дензи бүрүзүнге тиилээн мөгелер самбога республиканың шилиндек командазының составынга кирген. Олар удавас Сибирьниң бирги чери дээш Новокузнецк хоорайга болур маргылдаага киржир.

Ол хүн «Херелге» тыва хүреш база болган. Ону спорттуң энтузиастары организастаан. Ол дээрге Сүт-Хөлден Николай Сынаа-оол, тудугжу Байыр Седенбил, арендатор Аскиров Хүлер-оол, «Каа-Хем» кооперативтиң даргазы Анатолий Балчий-оол болган Тыва Республиканың башкылар билиң бедидер институттуң директору Михаил Борбай-оол олар-дыр. Олар аразында акша салып алгаш, хүрештиң арттыргеннер.

32 мөгениң аразынга Кызылдың мөгези профвилелдериниң спорт организациязының инструктору Аяс Монгуш шүүлгеп. Сүт-Хөлдүң аныяк мөгелери Вячеслав Монгуш болгаш Чечен-оол Куулар олар ийиги-үшкү шаңналды чаалап алган.

Бо энтузиастар келир чылын тыва хүрешке девиринии маргылдаазын база арттырер сорулганы салган.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: самбистер парадта; хүреш үезинде.

Авториуң фотолары.

АКША—СААЗЫН ЭВЕС

Кижи бодаарга, рынок-даа үези чүве болза чижеңеш чорук-биле демнисел черле тургу дет. Чамдык садыгжыларның кижилерни кээргевейн баарынга дыка хөөнүм чок. Чүгле садыгжылар-даа эвес, кижилерни мөлчүп чоруурлар бар болдур иймп. Туранда «Кызыл тараачыя» совхозтуң Кызылда садыг турар судунуң өртээнии аарын көрүдер даан, кайы хире-дир. Мен бодум хуумда ону чижеңеш чорук-тур дээринден сезинмес мен. Эмчилер-даа, даргалар-даа чаштарга, аарыг кижилерге сүт кончуг ажыктыг дижир болгайлар, ам кайыл? Садып алыры бергедээн-дир, акша саазын эвес-ле болгай, саазын безин тывыжайн баарга, акша-көпеек-биле чагыдып алган солуннарын безин кижи номчувайн олаардыр. Чоннуң социал байдалы чогум черле кажан эки-жирир чүве, акша чеңиштесте канчап экижирип? Шагаан-Арыгда бир килограмм колбасаның өртээ 63 рубльдир. Ону белеп ким садып чиирил? Бай, шыдалдыг, мал-маганныг улус безин албас боор чорду чоп. Балдыр кошмак кижилерниң, кырганнарның, студентилерниң чилбизи хайныр-ла-дыр. Далай-даа болза эриктиг болгай, бот-боттарывысты хөлүн эрттир «чүлчү» бээриниске арын-нүүрге тааржыр деп бе? Ындыг үелер келгени бо-ла ыйнаан.

Тыва Республика деп адывыс бар, ол—нациявыстың сес чокка илередип турардыр. Чазаавыс хостуг өртектер-даа үезинде болза, бараан-сараан өртээн эдеп көрүп, студентилерни, кырганнарны бир янзы көрзе деп бодаар мен. Чурттаары берге-дир, ооба акша-көпеектиң үнезин улгаттырза.

Чоңум, кызып, эки-ле ажылданар, акша-көпеек херек, шупту ажы-төлдүг болгай силер. Кысканы-ла дээре, ажыл чок олурар эвес үелер келди. Аргалыг-ла болза чижеңеш, чазый кижилерниң улуг өртектиг чүүхөөзүн албазын кызар болдуувусса эки. Эки ажылдап турган, мал-магандан түдүп, ногаа, картофельди хирешаа-биле өстүрүп, тараа тарып, «экке» дивейн, ажылдап өөренилиңер. Берге үелерни ынчан чурттап эрте бээр бис деп бодап чоруур мен.

КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛЫР БООР

Аксым-ла бар дээш бодал чокка сестер эдер, ажык чок нүгүл-хопка чамдыкта ыңаавыс чажыт эвес. «Хей чүве-дир ол» деп бодум хуумда бодап алган мен. Сес сүрбейн, инээм-не сүрүп көрейн. Тываның төвү Кызыл хоорайда ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде аныяк үе-черге оолдар, кыстар өөренип турар бис. Ынчангаш кыжың-даа, чайын-даа найысылалдыг үелери— аныяк-өскен бис. Ынчангаш келир үевис бодап, чонувустуң, ада-иевистиң, Кызылывыстың, районувустуң, хоорайывыстың ат-алдары дээш быжыг корум-чурумнуг, хүндүлээчел, чараш аажы-чаңныг боон өөренир ужурлуг бис. Ол дугайын бо-ла чугаалажы бээр бис, шак-ла ындыг төлептиг болурун дыка-ла күзээр бис. Ол чогум бистерниң боттарывыстан кончуг хамаажыр. Оон-биле кады чүгле мээң-даа эвес, эш-өөрүмнүң мындыг саналы бар ийин, ону маңаа черле чугаалаар бодай-дыр мен. Чүл дээрге Моол-биле харылзаавыс багай эвес бол-гай, рынок үезинде саарлып-садыглажыр чүве болганда, моол торгулардан сатса кандыг ирги, бистиң институттуң чаңгыс факультединге-даа болза аан. Торгудан аңгыда, тыва хөвеңниг тон, кадыг идик-даа болгай-ла. Өске үе-черге эштеривис бистен үлегерлей бээр оп. Халас чүве каяа турар, садып алыр бис. Нациявыстың ат-алдарын камнап, тыва оолдар, кыстар бо-дур деп чүвени черле көргүзүп көрүвүссе. Кандыг-даа национал шинчи чок-тур бис. Моолдардан, ортаакы Азияның улустарындан ылгалывыс чүл? Тыва кадай оглу, кызы тыва-ла болгай бис. Байырлалда, шайлалгага тыва хептиг болза дыка эки болур иймп деп бодаар мен. Мээң бо саналымны Дээди Совет, чазак, улус депутаттары деткиир боор деп идегелиг.

Лада МОҢГУЛ-ООЛ.
Студент.
Кызыл хоорай.

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ДЕКАБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00—10.30 Уран-чечен телефильм.

• • •

15.45 «Лабиринтниже кирер эжик». Беш серийлыг уран-чечен телефильм. 3-гү сериязы. 17.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.00 ТМА. 18.15 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.10 «Политиктиг истелге». Е. Г. Боянэр-биле интервью. 19.35 «Херээжен: салым-хуунуң бир янзызы». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыт программа. 21.35 Ном дептиири. 22.35 Концерт. П. И. Чайковскиниң аттыг конкурстуң лауреаттары. 00.00—00.15 ТМА.

ИЯНГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Алиса кайгамчык хуулгаазынныг чуртта». Мультфильм. 1-ги, 2-ги, 3-гү сериялары. 9.45 Делегей рыногунче дүлгүүр. 10.15 Л. Бетховен. Оркестрлиг фортепианога № 4 концерт. 11.00 Ол-ла хевээр. 12.00—13.00 «Телепарлалга».

• • •

КЫЗЫЛДАН

18.05 Уругларга фильм. 18.30 «Чүгле тодуг чурттаар эвес...» 19.20 Медээлер. 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Хөглүг программа. 21.30 Ол-ла хевээр. 22.25 Концерт. 23.20 Реклама. 23.25 Медээлер. 23.45 — 00.35 Концерттиң уланчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 «Шынның дүн». 18.35 Россияның парламент медээчизи. 18.50 Уругларга программа. 19.05 Криминалдыг медээлер. 19.20 «Рождествоның төөгүзү». 19.55 —20.00 Реклама.

КИНО

ДЕКАБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Вне закона 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (үзаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Чэнг Ли 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Алешкина охота 9.00, 10.30, К/к Молодежного клуба Достигая невозможного (Англия) 14.40. Возвращение мушкетеров 12.00, Томбой 16.40, 18.30, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Луна-44 12.30, 14.20, 15.10, 18.00 шактарда.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дирекциязы, профвилел комитеди болгаш улус депутаттарының Хайыракан көдээ Соведи совхозтуң кол бухгалтери

Светлана Даваа-Сереновна МОҢГУШТУҢ

хенертен ааракаан мөчээнии дыңнатпышаан, ооң ат-алдыгарын-ды, профвилел комитеди болгаш улус депутаттарының Хайыракан көдээ Соведи совхозтуң кол бухгалтери

Светлана Даваа-Сереновна МОҢГУШТУҢ

хенертен ааракаан мөчээнии дыңнатпышаан, ооң ат-алдыгарынга болгаш төрелдеринге ханы кажыдалды илергей-леп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93; 3-34-49; 3-36-73;
КИЛДИСТЕР:
□ үлетпүр — 3-41-16;
□ көдээ ажыл-агый — 3-38-82;
□ социал айтырыглар — 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ иниилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-39;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;
□ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 1007.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 222 (14722) 1991 чылдың декабрь 26, четверг

Садар өртээ 20 көп.

ХАМААРЫШПАС КҮРҮНЕЛЕРНИҢ БАШТЫҢНАРЫНЫҢ ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

АЛМА-АТА, декабрь 21. (КАЗТАГ—СЭТА). Бистиң күрүневистиң арын-шырайын өскертип база ону көңгүс чаа байдалче шилчидиптер эн чугула документилерни хүлээп алганы-биле ССР Эвилелинге турган бот-догуннаан он бир республикаларның удуртукчуларының Алма-Атага ужуражыышкыны доозулган.

Казахстанның президентизиниң резиденциязынга бо кежээ болган парлалга конференциязын Нурсултан Назарбаев ындыг сөстер-биле ажыткан. Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезин (ХДН) тургузар дугайында Минск дугуржулгазынга протоколга, Алма-Ата Декларациязынга, Чепсектиг Күштерге түр командылал дугайында хамаарышпас күрүнелерниң баштыңнарының чөвүлел хуралының протоколунга, ХДН-ниң координация институттарының дугайында чөпшээрежилгеге, КНО-нуң Уставының талазы-биле ССРЭ-ниң эргелеринге болгаш дүлээлелеринге хамаарыштыр эрге уламчылаарының дугайында ниитилежилге күрүнелериниң баштыңнарының чөвүлелиниң шиитпиринге, ядролуг чепсекке хамаарыштыр кады чорудар хемчеглер дугайында чөпшээрежилгеге ужуражыышкынның бүгү кежигүннери ат салганын ол дыңнаткан.

Ол документилерниң алыс утказын тайылбырлап тура, республикалар дең эргелиг байдалдарга ниитилежилгени тургузуп турарын ол чугаалаан. Ооң дээди органы болза күрүнелер баштыңнарының чөвүлели болур. База ол ышкаш чазактар баштыңнарының чөвүлелин тургускан. Шериг организацияларының структуразын эде тургускуже чедир үеде Чепсектиг Күштерни удуртурун ужар-чүүлдүр маршалы Евгений Шапошниковка дааскан. Чаңгыс аай шиитпир өзугаар КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелинге ниитилежилге күрүнелериниң эрге-ажыын Россия төлээлээр. Ужуражыышкынның киржикчилери КНО-га хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезиниң бүгү кежигүннерин хүлээп алырының дугайында айтырыгны елегей ниитилежилгезинге чугаалажып көөрү-биле киирен. Боттарының девискээринде ядролуг чепсек бар республикалар бо стратегтиг турушту чаңгыс аай башкарарының дугайын дугуржуп алганнар. Ниитилежилгениң ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа соңгаарлаңын болбас айтырыгларны күрүнелерниң баштыңнары оларның декабрь 30-де Минскиге болур ужуражыышкынынга шиитпирлээр апаарын Казахстанның президентизи журналистерге дыңнаткан.

Айтырыгларга харыылап тура, Россияның президентизи Борис Ельцин мынча дээн: ужуражыышкынга хүлээп алдынган документилерде ХДН-де киржип турар күрүнелерниң девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурунуң болгаш кызыгаарларының өскерилбезиниң принциптери быжыглаттынган. Ооң чугаазы-биле алырга, олар «арыг» бүгү республикалрның хамаатылары олап хостуг аргыжар аргалыг болур. Ниитилежилгениң даштыкы кызыгаарларының камалалын тускай тургустунган комитетке онааган.

Хамааты эргелер дугайында айтырыгга хамаарыштыр чүве чугаалап тура, бир-тээ, ХДН боду тускай күрүне болбайн турар боганда, ол республика бүрүзүнүң хоойлу-дүрүмүнүң аай-биле тодараттынар дээрзин Россияның, Украинаның болгаш Узбекистанның президентилери медеглээн.

Демнежилгениң адының дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турда, талалар Минск вариантызын арттырарынга чөпшээрешкенин Леонид Кравчук дыңнаткан. Экономикиг девискээр талазы-биле алыр болза, ону Евразия кыдыр адаар болган.

Эвилелдиң буступ дүшкениниң чорудулгаларының тевии федеративтиг күрүне болганда, Россияны база оюп эртпейн баар ирги бе дээн журналистерниң бирээзиниң айтырыы-биле Борис Ельцин чөпшээрешпээн. Ол мынча дээн: РСФСР-ниң төп эрге-чагыргалары ында кирип турар республикаларның бот-догуннаар чоруун хүлээп көрбүшаан, Россияның составынга оларның статузунуң дугайында керээлерни оларның-биле чарып алыр сорулгалыг. Удурланышкан туруштар, ооң иштинде Татарстан-биле-даа туруп келбес боор деп бодап тур мен деп, ол айыткан.

Демнежилгени тургузуп алганы националдар аразында чөрүлдээлерни соксадырынга болгаш бо айтырыгларны күш дөгээриниң аргалары-биле шиитпирлээринге салдар чедирер бе деп айтырыгга Азербайджанның президентизи Аяз Муталибов мынчаар харыылаан: Эвилел төвүнүн кылып шыдавайн барган чүүлдери Хамаарышпас күрүнелериниң демнежилгезиниң деңнелинге тодаргайы-биле чедип алдынын болур. Бо бодал-биле Арменияның президентизи Левон Тер-Петросян бүрүн чөпшээрешкен.

Парлалга конференциязы доосту берген соонда журналистерге Борис Ельцин Алма-Ата ужуражыышкынының түңнелдеринге эн-не шын болгаш тода үнелел берген: «Бөгүн дыка-ла чоңумчалыг шиитпирлер хүлээп алдынды. Делегейниң бүгү улустарынга ол хостуг тынар арганы берген».

ЧАА СОВХОЗ

«Саян» совхозтуң Сушь салбырының баазазынга тускай ажыл-агыйны тургузар дугайында ооң ишчилери хуралынга бир үн-биле шиитпирлээн. Аңаа мооң мурнунда колхоз турган, ынчангаш орта совхозту тургузары үндезинниг болуп турар.

Улус депутаттарының Бии-Хем район Совединиң күүсекчи комитеди ону деткээн шиитпирни хүлээп алган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаа болган хуралынга Сушь салбырының баазазынга чаа совхоз тургузар дугайында салбыр коллективинин ниити хуралының болгаш райкүүскомнуң шиитпирлерин бадылаан. Ол чаа совхозту «Бии-Хем» деп адаан.

«Востокгипрозем» институттуң салбырынга, Тыва Республиканың чер реформазының талазы-биле болгаш арат база тараачын ажыл-агыйларны деткиир комитетке чаа тургустунган совхозтуң ажыглаар черин тускайлап быжыглаан, ооң актызын хүлээдип бээрин Министрлер Чөвүлели дааскан.

ХУУСАА БЕТИНДЕ

Бо чылдың планныг онаалдаларын хуусаа бетинде күүседир дээш районнар аразының «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң типографиязының ажылдакчылары кызымак ажылдаан.

Чыл дургузунда бир демниг, күш-ажылды эки организастаан түңнелинде, коллектив декабрь айның бирги чартыында 83 мун ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол болза 1991 чылдың планныг даалгазындан 23 мун рубль ажып турар, тодаргайлаарга, бердинген онаалданы хуусаа бетинде 139 хуу күүсеткен. Коллектив амгы үеде 1992 чылдың үлүүнге киириштир ажылдап турар.

Полиграфистер кварталдар болгаш чыл планын ажыр күүсеткеш, шаңнал акшаларны ап турар.

(Бистиң корр.)

ТААЛАНЧЫГ АЯЛГАЛАР

Бот-тывынгыр хераажен композитор Алена Иомужап медицина училищезиниң сургуулдары-биле Кызылдың А. П. Чехов аттыг библиотеказынга ужурашкан.

Аныяк, ынчалза-даа хойнинтиге билдингир болу берген бот-тывынгыр композитор бодунуң допчу намдарын, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын чыылганнарга чугаалап берген. Сургуулдар хөй санныг айтырыгларны салган. «Харыы чок ынакшыл» деп ырының төөгүзүнүң, Тывада кандыг рок-бөлүк сеткилинге таарыырының дугайында болгаш өске-даа айтырыглар бар болган.

Бодунуң баян, гитара уделгези-биле чогааткан ырларын чыылганнарга ырлап берген.

Ужуражылганың төнчүзүнде сургуулдар ырлар номнарының делгелгези-биле тавышкан.

Эмилия ХОВАЛЫГ.

КОЛХОЗТУҢ ХОЙЖУЗУ

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң хойжузу Ирина Ооржаковна Делгер Чечектиг бригадазының бедик көргүзүглүг малчынынга чыл санында санадып келген. Ооң кыштаанда сараатаан сиген-даа бар. Кажаалары чылыг. Чаа төрээн хураганнарны менди камгалап алырынче улуг кичээнгейни салып турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң башкарылга албан черлериниң дугайында дугуржулга

1. Демнежилге күрүнелериниң ниити эрге-ажык талазы-биле ажыл-чорудулгаларын башкарары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээри-биле демнежилгениң дээди органын — «Күрүнелер баштыңнарының чөвүлелин», а ол ышкаш «Чазактар баштыңнарының чөвүлелин» тургузар.

2. Мурнунда турган ССР Эвилелиниң структураларын дүжүрериниң дугайында, а ол ышкаш демнежилгениң башкарылга албан черлериниң дугайында саналдарны күрүнелер баштыңнарының чөвүлелинге чугаалажып көөр кылдыр 1991 чылдың декабрьның 30-ге чедир киирерин демнежилге күрүнелериниң бүрүн эргелиг төлээлекчилеринге дагзыр.

Азербайджан Республика дээш А. Муталибов.

Армения Республика дээш Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН.

Беларусь Республика дээш С. ШУШКЕВИЧ.

Казахстан Республика дээш Н. НАЗАРБАЕВ.

Кыргызстан Республика дээш А. АКАЕВ.

Молдова Республика дээш М. СНЕГУР.

Россия Федерациязы (РСФСР) дээш Б. ЕЛЬЦИН.

Таджикистан Республика дээш Р. НАБИЕВ.

Туркменистан дээш С. НИЯЗОВ.

Узбекистан Республика дээш И. КАРИМОВ.

Украина дээш Л. КРАВЧУК.

Алма-Ата, 1991 чылдың декабрь 21.

Б. ЕЛЬЦИН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

МОСКВА, декабрь 24. (СЭТА-ның корр. Г. Талалаев.) Россияның Президентизи Борис Ельцин массалыг информация чепсектериниң удуртукчуларының өртектерни хостуг болдурары-биле холбаштыр солун саазынының өртек-үнезиниң улам өзер дугайында сезиглелдерин оожургаткан. Ол хүн Б. Ельцин солун редакторларының республика чөвүлел хуралының киржикчилериниң мурнунга чүве чугаалап тура, саазынга күрүнениң өйлээн өртектериниң дугайында тускай шиитпир хүлээп алдынарын аазаан.

Россияның парламентизиниң каш хонук бурунгаар хүлээп алганы массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлузунга хамаарыштыр удурланыышкын илереткен журналистерни Борис Ельцин деткээн болгаш ол хоойлуга хамаарыштыр бодунуң хоругдал салыр эргезин ажыглаарын аазаан.

Эрткен воскресеньеде аңаа Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдиа долгап келгенин Б. Ельцин дыңнаткан болгаш ону дарый хүлээп алыр дугайында дилег кылырга ойталаанын айыткан. Ооң чылдагаанын ол Грузияда кижиниң эргелерин, ылаңгыя Мурнуу Осетияда, хажыдып база бо хүннерде Тбилисиде аткылажыышкыннар чоруп турары-биле тайылбырлаан. «Ол чүү бооп доостуру билдинмес-тир, ынчалзажок шериглер кандыг-даа таварылгада чөрүлдээге киришпезин дугуруштувус» деп, ол түңнээн.

Ооң мурнунда хүнде Михаил Горбачев-биле ужурашканының дугайында чугаалап тура, Б. Ельцин ССРЭ Президентизинден чамдык архив документилерин хүлээп алганын дыңнаткан. Ында сталинчи үелерге хамаарышкан документилерде чүгле бистиң эвес, а өске-даа улустарга удур хөй-хөй кемниг үүлгеднишкиннер дугайында херечилелдер бар. Оларны чоорту ажыдар апаар, чүге дээрге оларны делегей ниитилежилгезинден чажырып болбас ужурлуг деп, РСФСР-ниң Президентизи медеглээн.

Михаил Горбачевтуң бодунга хамаарыштыр алыр болза, аңаа амыдыралының бүгү дургузунда амгы ап турар шалыңынга деп пенсияны тыпсыр, күрүнеден дачаны база квартираны (амгы эзлеп турарларындан өске), ийи автомашинаны берип каар, 20 кижилиг тускай камгалалды тургузар.

Түңнелинде Борис Ельцин журналистерге кел чыдар Рождество база Чаа чылбиле байыр чедирген. «Арага чокка кандыг Чаа чыл турар боор?» деп айтырыгга харыылап тура: «Беларусь-биле спиртти немей бээр дугайында дугуржулга чедип алдынган» деп харыылаан.

АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ЧУГАА

Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң ээлчеглиг пленуму Парлалга бажыңынга болуп эрткен. Республика болгаш районнар солуннарының социал-экономиктиг байдалының дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан.

Тыва Республиканың ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. М. Сүге-Маадыр хүн айтырыының талазы-биле пленумга дыңнадыг кылган. Республика болгаш районнар солуннарының 1992 чылда чагыдылгазы чүгээр чоруп турар, ылаңгыя «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары» солуннарның чагыдылгазы өскелеринден элээн хөй. «Шын», «Тувинская правда» солуннарны акша-көпеек-биле хандырар дээш ап чорудуп турар хемчеглерни ол чугаалаан.

Республикада үнүп турар солуннарның саны көвүдээн, ынчангаш оларны чогуур үезинде парлап үндүрери дыка бергедээн. Ооң кол чылдагааны болза, республика типографиязының дериг-херекселдериниң эргижирээнинде, күжү четпес болуп турарында. Мооң уржуу-биле келир чылын типография солуннарның доозазын парлап шыдаар аргазы чок, чамдык солуннарны районнар типографияларынга парлаары көрдүнүп турар. Келир чылын типографияга 600 тонна саазын херек, ону кайыын алырын дугуржуп алган, бо талазы-биле бергедээшкин турбас дээрзин дыңнаткан. Комитет даргазындан пленумнуң киржикчилери элээн хөй айтырыгларны салган. 1992 чылда эвээш эвес чаа номнарны чырыкче үндүрери көрдүнген, оларның салым-чолу кандыг болурул? Чардынган керээ ёзугаар оларны шыдаар шаа-биле парлап үндүрер. Чаа типография тудуунга, кадрлар белеткелинге хамаарыштыр айтырыгларны салган. Чаа типографияны тударынга ажыглаар акша-хөреңги четчири-биле бар, чүгле тудугжулар чедишпейн турар. Аңаа ажылдаар кадрларны белеткээр ажылды чоруда берген.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Содунам пленумнуң ажылынга киржип, чүве чугаалаан. Республика солуннарын келир чылын үнеринге четчир санныг акша-хөреңги-биле хандырарының хемчеглерин ап турар. «Тываның аныяктары», «Молодежь Тувы» солуннарны деткиир, дуза көргүзер коллективтерни тыпканын ол дыңнаткан. Типографияның күжү чедишпезинден солуннарны парлаары бергедеп турарын барымдаалааш, оларны чогуур үезинде үндүрериниң аргаларын, курлавырларын дилеп тыварын, типографияны дыштаныр хүннерде ажылдаарын чугаалажып көөрүн саналдаан.

Пленумга санал бергеннер типографияның ажылчорудулгазында чамдык четпестерге доктаап, ону эдип, экижидип алырда, чүнү кылза чогуурун тодаргай айыткан.

Республика болгаш районнар солуннарын келир чылын үзүктелиишкин чок үндүрер, ооң материалдарының шынарын экижидер, журналистерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш ажылдаарын пленум шиитпирлээн.

Бо чылдың ноябрь айда ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң органы «Голос» солунга Евгений Сапеганың «Тыва: арттар кырында дайын сезону» деп чүүлү үнген. Ол материал болза, Россия Федерациязының хөй националдыг, ылаңгыя орус чон-биле тыва улусту бакташтырар сорулганы салган хоп-нүгүл болуп турар. Ук чүүлге чогуур үнелелди, удурланыышкынны бээриниң чугулазын пленумга журналист Д. Е. Ондар саналдаан. Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Г. Ш. Монгуш «Голос» солуннуң ажылдакчылары-биле телефон дамчыштыр харылзашкан. Илерээни болза: Сапега дээрзи Тывага чорбаан, кайда-даа ажылдавайн турар кижи болган. Меге, хоп-нүгүлдүг материал бижээн кижини сураглап тыварын, чогуур хемчээн алырын редакцияның харыысалгалыг ажылдакчылары хүлээнген. Ооң-биле чергелештир пленум ук чүүлге удурланган бижикти чорударын дугурушкан. Моон соңгаар Тываның ажылчы чонунуң амыдыралын, ажыл-ижин шыны-биле көргүскен материалдарны, медээлерни төп солуннарже, журналдарже бистиң республиканың журналистери доктаамал бижип турарын чугула деп санаан.

Пленумга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

1991 ЧЫЛДЫҢ ЧАА АКШАЛАРЫ

МОСКВА. (СЭТА). 50 көпеек, 1, 5, 10 рубль үнелиг демир чоостарны. 500 рубль үнелиг саазын акшаны 1991 чылда кылып үндүргенин ССРЭ-ниң Күрүне банкызы чарлаан. Ол чоостар болгаш банк биледи 1991 чылдың декабрь 26-да саарылгаже кирген.

50 көпеек, 1, 5, 10 рубль үнелиг чоостарны болгаш 500 рубль үнелиг банк биледин чурттуң бүгү албан черлери, бүдүрүлгелер, колхозтар, совхозтар, хуу кижилер хүлээп алыр болгаш дедир саарылгаже киирер.

1991 чылда кылган 50 көпеек, 1, 5 рубль үнелиг чоостарны чес-никель холуксаазындан бүдүрген: өңү ак, хевири төгерик болгаш 18,0 мм, 21,0 мм, 24,0 мм хемчээлдиг. Чоостарның бир талазында Москва Кремлин снилбип көргүскен. Оларны долгандыр мындыг бижимелдер бар: «Күрүне банкызы», «ССРЭ». Өске талазында — «50», «1», «5» деп саннар бар. Өске талазында: «10» чоостуң хевири бир янзы. Ооң хемчээли 25,0 мм. Ону чес-никель холуксаазындан кылган, өңү сарыг. Бир талазында база Москва Кремлиниң чуруу болгаш долгандыр «Күрүне банкызы», «ССРЭ» деп бижимелдер бар. Өске талазында: «10» деп сан болгаш «Рубль» деп бижимелдер бар. Ооң адаккы кезээнде «1991» деп санны көргүскен. Долгандыр сыптыг тарааны болгаш дуб ыяштың бүрүзүн снилбип каан.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 1991 чылда үндүрген 500 рубль үнелиг биледи 144x70 мм хемчээлдиг ак саазын акша, ында В. И. Лениниин портрет-чуруу бар. Бир талазы кызыл-көк, өске талазы — көк өңнүг. Кол талазында «ССРЭ-ниң Күрүне банкызының биледи» деп бижимел болгаш ССРЭ-ниң Күрүне сүлдези, адаанда, үстүнде «500» деп саннар бар.

500 рубль үнелиг ол саазын акшада мындыг бижимел база бар: «Банк билеттерин алдын-биле, үнелиг металлдар болгаш Күрүне банкызының өске-даа үнелиг чүүлдери-биле хандырып турар». Акшаның адаанда «1991» деп сан ону үндүргениниң чылын, а «500» деп сан — ооң үнезин херечилеп турар.

Саазын чаа акшаның өске талазында «500» деп сан болгаш «Беш чүс рубль» деп бижимел, солагай талазында — Москва Кремлиниң болгаш Спасск суургазының хевири бар.

Саазын өске акшаларда чок база бир мындыг бижимел бар: «ССРЭ-ниң Күрүне банкызының билеттерин өттүндүр, меге акшаны кылыры хоойлу ёзугаар хоруглуг».

Акшаның солагай талазының адаанда болгаш оң талазының үстүнде ооң дугаарын база сериязын айыткан.

ЫЖЫК ХОЙЛАР, ТООМЧА ЧОК ДАРГАЛАР

Кызыл-Хая деп черде «Мөрен» совхозтуң хойжузу, район Совединиң улус депутады Бүрбүүжүк Парович Лопсан кыштап турар. Ооң коданында төрүүр 343 хой бар. Ол кодан хойну хүлээп алгаш үш чыл болган. Ол мооң мурнунда чылдарда ол-ла совхозтуң улуг чылгычызы бооп ажылдап турган болгаш чүс баш беге онааштыр 85 кулуннарны онча-менди камгалап ап келген. Ынчангаш республика чергелиг шаңнал-макталдыг черлерни ап чорзаның парлалгадан билир бис. Ынчап кээрге, Б. Лопсанга «Мөрен» совхозтуң директору С. Н. Чыргал (амгы үеде районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы) бир кодан кыс хураганнарны хүлээдип берген. Малчын дирекцияның идегелин шынзыдып, бир дугаар төрүп турар хоюндан 85 хураганнарны 100 хойга онааштыр камгалап ап шыдаан-даа. Бир дугаар төрүүр хойдан хураган алыры берге, ону малчын бүрүзү билир. Өдек-кыштаг, оран-сава, чурттаар чер дээш, янзы-бүрү социал айтырыглар база хөй болган. Кыштаанда кандыг-даа септелге кылдынмаан, ол дугайында совхозтуң удуртулгазындан дуза дилеп чадааш, бодунуң күжү-биле агар септелгезин кылып, бирги кышты эки ашкан. Ам ол кыштаан солаан. Бир дугаар төрүп турар хойдан 85 хураганнарны камгалап алыр деп чүве малчын кижиге белен эвес. Ол чеднишкинде ооң «кадыкырааны» Александра Сундуевнаның киирген үлүг-хуузу улуг.

Чылдар эртип турган. Ам бо дөрт дугаар кыжы. Оларның коданында төрүүр 343 хой бар. Малчыннар чайгы үеде серини оттуг тайгаларга. Мөрен хемниң бажынга хоюн семиртип, чайын 2-3 катап оларын солааннар. Ам ооң хоюнуң деңгели дыка эки.

Күзүн октябрь айда мал эмчилери малчынның аалынга келгеш, силериниң хоюнарга ара салыр чорукка удур сыкыртылга кылыр бис дээрге, оларның-биле чөпшээрешкен. Эмчилер хойну сыкыртып эгелей берген, сыкыртып турарының байдалын хоочун малчын көрүп турарга, хойну туткаш, туралаан-на черинче шприцти киир шанчып турган. Ол шприцти солуваан-даа. Ол сыкыртып турар эмни чаа эм дээннер. Ук эмни кеш биле эът аразынче салыр ужурлуг эм чүве-дир. Эмчилер дүргенин бодааш, хөөкүй хойларны туткаш, зэн эъдинче киир салып-ла турган.

Бир кодан азы 343 хойну бичин када-ла сыкыртып доосан. Эът биле кеш аразынче салыр ужурлуг чурумун В. Лаажап, Н. Даргат олар сагываан-даа. Оларга кол чүве — сыкыртылганы дүрген эрттирери турган. Ол эмчилер кымнарыл дээрге Валентина Лаажап — районнуң мал эмнелгезиниң санитарказы, Наталья Даргат — «Мөрен» совхозтуң ветеринар-санитарказы. Малчынның төрүүр 343 хоюнуң байдалы сыкыртылга соонда кончус айыылдыг байдалда келген. Ара салыышкынга удур сыкыртылга деп ол сыкыртылганың түңнели мындыг болган. Ай бурунгаар сыкыртып каан хойлар ам өлүрүнүң кырында. 343 баш хой өлүр болза, «Мөрен» совхозка эгиттинмес улуг когарал болур. Ол дээш кымнар буруулуг болурул? Ам ол сыкыртылгадан хойларның хөрек талазы ыжып, оттап шыдавастай берген. 3-4 хойну малчын өлүргеш, эртке хереглээри-биле складка дужаар дээш көөрге, сыкыртып каан эми таравайн, чаңгыс черге туруп берген, ооң уламындан хойнуң хөрек талазы ыжып, угдунмастай бергени ол.

Бо чылын хар дыка улуг дүшкен. Б. П. Лопсан совхоз дирекциязынга каш удаа далбый тыртырын бээр дугайында дилег, негелдени кылган, ынчалза-даа даргалар херекке албаан. «Мөрен» совхозтуң кол зоотехниги Дадар-оол Мөнгеевич Чалзырай ону хаайынга-даа какпас болган. Харын-даа малчын коданнарга барбас кижи бооптур. 3-кү хойжу бригаданың бригадири Альберт Кыргысович Доржу чүгле ай төнчүзүнде отчедун кылып бир кээр, ооң соонда барааны-даа чок. Хойжу бригадада быжыглаан мал эмчизи-даа чок.

«Мөрен» совхозтуң 4 дугаар хойжу бригадазының мал эмчизи Кыргыс Манзат малчынның аарыг хойларын көргеш, шын эвес сыкыртылгадан болган-дыр деп түңнелге келген. Мал мынчаар бергедеп турда, «Мөрен» совхозтуң дирекциязы, көдээ Совет кандыг-даа хамаарылга чок ышкаш, алачайгаарлаашкынга арттырып кааны элдеп. Ынчангаш Б. П. Лопсан бергедей берген хойларны өлүргеш, эзгилиг холун ап алгаш, кожуун даргазынга көргүзүп, ужур-чөвүн чугаалап, дуза кадарын дилеп чеде бээрге, кожуун даргазы К. А. Мон чок болган. Ол эзгилиг холду мен көрдүм. Ыжык, сарыг-ногаан апарган чорду.

Эрзин районнуң улуг мал эмчизи В. П. Хайжок база кандыг-даа дуза чедирбейн турар. Ам чүл? Республиканың Агроүлетпүр эвилелинден дуза дилеп, тускай эртемниг кижилер кээп, ук малды көрүп, дарый хемчээн албас болза, 343 баш төрүүр хойнуң салым-чолу бергедээн.

Түңнелинде мээн саналым мындыг: аңаа хойларны өлүп турар кылдыр сыкыртылганы кылган улус долузу-биле бурууну хүлээр болгаш өлген хойларның өртээн совхозка олар эгидер ужурлуг.

Александр ТАВА.

Эрзин суур.

Күүсеттингени эвээш, байдалы берге

Эрзин районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы С. Н. Чыргалдың кабинединге кире бээримге, боду-ла мал кыштаглаашкынының байдалы кончуг берге дээрзин улуг дүвүрел-биле чугаалап эгеледи.

— Баштай улуг хар чаггаш, эрээш, доңганы-биле чер кыры дошталган. Оон улаштыр хар хүннүң-не чаап турар. Бо хүннерде база-ла улуг чаггаш, хадып каапты. Мал одарларын хөртүктеп каапкан. Мал чер оъттаар арга чок болду.

Бергедеп турар черлеривис «Чаа орук» совхозтуң 3, 4 хойжу бригадалары, «Мөренниң» 3. Ленин аттыг совхозтуң Нарын унунда бригадазы. «Нарын» совхозтуң девискээри бүрүнү-биле. Кысказы-биле чугаалаарга, даг талаларында малывыстың ниити байдалы берге. Чогум хову талазында Нам-Хөндей, Божалыг, Ямаалык талаларында мүнне чүгээр. Ындыг-даа болза, мал чеминиң курлавыры кончуг эвээш.

— Ам моон соңгаар кандыг хемчеглерни алыр деп турар силер, Сергей Нурзетович?

— Ам бо хүннерде коданнарда далбыйлаашкынны организастап эгелээн бис. Далбыйлаашкынны чорудаага база бергелер хөй. Баштай чагган хар эрээш, дошталган болгаш, оът-сиген база-ла катай доңуп калган боор-дур. Ынчангаш мал чер оъттаарынга улуг бергелер туруп турар. Ынчангаш малды кыштан менди ажырар сорулгалар-биле далбый тыртып турар трактористериң материалдыг сонуургалын бедидери-биле бода мал коданнарында трактористерге бир инекти, хой коданнарында ажылдап турарларга беш баш хойну бээр деп дугуруштувус. Ол малдарны чүзүнү-биле шуут айтып бээр.

Ажыл-агыйларның чылгы малынга одар-белчиир чедишпес, ону кыштадыры база берге байдалда. Ынчангаш чоокта чаа Өвүр районнуң төвү Хандагайтыга Моолдуң төлээлери-биле Эрзин, Тес-Хем, Өвүр районнарның ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле ужуражылга болган. Аңаа бистиң районнуң девискээринде Төре-Холдуң мурнуу талазында турар Ортаа-Хөндей, Оруктуг-Хөндей, Ортаа-Белик деп черлерге бистиң районнуң ажыл-агыйларының бүгү чылгы малын кыштадырын дугуржуп алдывыс.

— Силер районда мал чеминиң курлавыры чедишпес дидиңер. Республика иштинден мал чемин тыптынарының кандыг хемчеглери алдынып турарыл?

— Таңды районнуң «Революцияның чалбыыжы», Улуг-Хем районнуң «Арыскан» совхозтарынга 1000-1000 хойну бергеш, мал чеми орнап алыр деп дугуржулганы база кылдывыс. Ол дээрге арга-чадаарының айтырыы-дыр. Ниитизи-биле алгаш көөрге, бистиң ажыл-агыйларывыска улуг каража. Бистиң совхозтарның удуртукчуларының, ында тускай өртемиңглеривистиң болгаш ажылчыннарывыстың четпес ажылы-дыр. Район девискээринге оът-сиген үнмээн эвес, үнген. Ону боттарывыстың багывыс-биле чогуур өй-шаанда чедир белеткеп албаанывыстан, ам кээп мал чеминге бергедеп, оон-моон дилекип, ол хире өстүрүп алган малывысты мал чеминге орнап, солуп турарывыс дээрге чаржынчыг байдалывысты көргүзүп турарывыс ол-дур.

Мал чеми четчир турган болза, 2000 хойну боттарывыс кыш ажырып алган болзувусса, келир чылын ол хойларны күрүнеге саткан болза, эъдиниң, дүгүнүң өртээ кайы хире болурул? Ол дээрге хөй акша-дыр. Ол-даа канчаар, чудап өлүрер орнунга, чемге орнааны-ла дээре.

Ынчангаш ол саткан хойларның кыштагларынга даг талазында бергедеп турар хой коданнарын ынаар көжүрер бис.

— Силериң районнуң мал кыштаглаашкынының байдалын таныжып, чоокта Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак чорааш барган болгай. Оон соонда Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели «1991-1992 чылдың кышкы үезинде Тес-Хем болгаш Эрзин районнарның совхозтарынга дуза көргүзериниң хемчеглериниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Оон бээр базала элээн үе эрте берди. Ол доктаалдың күүселдезиниң талазы-биле кандыг-кандыг чүүлдер кылдынып эгелеп-нил? Ол дугайын чугаалап көрүнерем, Сергей Нурзетович?

— Доктаалда айыттынганын ёзугаар алырга, Тыва Агроүлетпүр эвилелинге, «Тыва нефть продукт», «Тыва автотранс», Тываның электри четкилери, «Тыва суг-мелиорация», «Тыва тараа продукт» каттыжыышкыннарынга болгаш Тыва респотребсоюз дээш, оон-даа өске албан черлеринге күүседип, кылыр ужурлуг ажылдарның хуусаазын айыткаш, күүседирин дааскан болду. Ол чүүлдерден күүсеттинген чүүлдер кончуг эвээш. Колдуунда-ла чок деп болур.

Ам бо хүннерде ында айыттынган чүүлдерден «Нарын» совхозта 49 тонна хөмүр-даш, совхозтар бүрүзүнге 10-10 тонна комбикорм кээп дүжүртүнген. Ленин аттыг совхоз «Россия» совхозтан сенажты сөөртүп ап эгелей берген. «Революцияның чалбыыжы» совхозта «Чаа орук», «Мөрен» совхозтар саваңны белеткеп турар. Ам бо хүннерде ол совхозтар 500 тонна саваңны оон сөөртүп эккеп алган. Саваң белеткели болгаш оон сөөртүлгези ам-даа уламчылавышаан.

«Нарын» совхозка бензин сөөртүр бир машинаны бээр турган. Ол бүтпээн. Үстүнде доктаал-биле Тес-Хем болгаш Эрзин районнарга дуза чедирериң организастаар, ажыл-херекти дүүштүрер оперативтиг бөлүктүң составында кирип турар А. В. Бахвалов ол машинаны № 2 АТБ-ге берипкен болган.

Амгы үеде кывар-чаар материалдар районда чок. Совхозтарның фондулары бар. Ону алыр дээш Балгазынның нефть-продукт баазазынга баарга, херек кырында чок боор-дур.

Ажыл-агыйларда машиналарның, тракторларның артык кезектери чогундан дыка хөй техника аңаа туруп турар. Ону хандырар ужурлуг черлер база хандырбаан.

Ындыг-даа болза, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели тускай доктаалды хүлээп алгаш, тускай оперативтиг бөлүктү тургускан болганда, оон күүселдезин ол бөлүк долузу-биле хынап, контрольга алыр ужурлуг.

Районнуң күүсекчи комитединиң болгаш улус депутаттарының көдээ Советтериниң күүскомиары мал кыштаглаашкынының байдалының дугайында хүн бүрүнүң контролюн шыңгыырадып, чер-черлерге барып доктаамал хайгаарап, район база республиканың иштинде ажыл-агыйлар-биле дугуржулганы кылып, бар курлавырларны дилеп, бот-башкарылгалыг ажылдаарын кол сорулга болдурары чугула.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ӨРТЕКТЕРНИ ХОСТУГ БОЛДУРАР ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА РСФСР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ № 55 ДОКТААЛЫ

«Өртектерни хостуг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 3-те Чарлыын күүседири-биле РСФСР-ниң чазааның **доктаадыры болза:**

1. Хереглелдиң база саналдаанының салдары-биле тургустунган хостуг (рынок) өртектерни болгаш тарифтерни РСФСР-ниң девискээринде бүдүрүлгелер, организациялар, юридиктиг өске-даа черлер чагыртып турар черлериндеп болгаш өнчүнүң хевирлериндеп хамаарылга чокка, 1992 чылдың январь 2-ден эгелеп РСФСР Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 3-те «Өртектерни хостуг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» № 297 Чарлыынга № 1 болгаш 2 капсырылгаларда көрдүнгенинден аңгыда бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг бүгү продукцияга, чоннуң, социал ужур-дузалыг чугула хереглел бараанарынга, ажылдарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хамаарыштыр ажыглаар.

Көдээ ажыл-агый продукциязын күрүнеңиң садып алырын хостуг (рынок) өртектерни ёзугаар боттандырар.

2. Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, кол хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектериниң база тарифтериниң бедириниң үстүкү коэффициентилерин (хуулап айыткан хемчээлдерин) бадылаар, ол коэффициентилерни ёзугаар өртектерни болгаш тарифтерни күрүнениң таарыштырарын № 1 болгаш 2 капсырылгаларга дүүштүр доктааткан.

3. РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу РСФСР-ниң сонуургалдыг министерстволары болгаш ведомстволары-биле дугурушканын ёзугаар дараазында чүүлдерни боттандырар:

эргежок чугула болган таварылгаларда сүтке, кефирге, үзү чок эжегейге бичин уруглар чеминиң кол хевирлеринге, аңаа кииришпир аъш-чем концентраттарынга, чонга садар одаар чүүлге, эмнелге ужур-дузалыг кылыгларга, инвалидтерни деткиир болгаш оларның кадыкшылын катап тургузарының техниктиг херексел-деринге, транспорттуң ачы-дуза чедирилгезинге болгаш өртектерни база тарифтерни күрүне таарыштырар социал ужур-дузалыг өске-даа бараанарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге бадылаттынган бюджеттериниң хемчээлин барымдаалап немей акша-хөреңгилерни бээриң баш бурунгаар көрүп айтыр, а ол ышкаш ук бараанарга, ачы-дуза чедирилгезинге бюджеттерден немей акша бээриниң чурумун тодаргайлаар;

хоолай-биле дамчыдар транспорттуң тарифтерни болгаш оларны ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң Одаар чүүлдер болгаш энергетика министерствозунуң саналдап келгенин барымдаа болдуруп бадылаар;

дазылында ыяшты садарының өртек-үнезин РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозунуң саналдап келгенин барымдаа болдуруп бадылаар;

бо доктаалга № 1 болгаш 2 капсырылгаларга көрдүнген бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, ачы-дуза чедирилгезиниң, чоннуң хереглел бараанарының өртектерни болгаш тарифтерни доктаадырының чурумун тодаргайлаар.

4. Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, транспорт ачы-дуза чедирилгезиниң, күрүнениң таарыштырар өртектерни, тарифтерни ёзугаар сайгарар хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектериниң база тарифтериниң номенклатуразын болгаш деңнелин, а ол ышкаш хостуг сайгарарынга үндүрген продукцияның үлүүн эргежок чугула болганын барымдаалап өскертир эргени РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозунга тыпсыр.

5. Таарымчалыг боторулга-чарылгалыг байдалдарны одалга-энергетиктиг болгаш металлургия комплекстериниң бүдүрүлгелеринге, үлетпүрнүң болгаш транспорттуң ыяш белеткээр адырынга хандырар сорулга-биле:

РСФСР-ниң Үлетпүр министерствозу, РСФСР-ниң Одар чүүлдер болгаш энергетика министерствозу, РСФСР-ниң Транспорт министерствозу РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу-биле дугурушканын ёзугаар оларның саң-хөө хөреңгилериниң (хөмүр-даш үлетпүрүнге немелде акша бериишкинин кииришпирбишаан) хемчээлинге саң-хөө таарыштырылгазының бюджеттен дашкаар фондуларын айыттынган адырларга тургузар;

РСФСР-ниң министерстволары болгаш ведомстволары РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу-биле дугурушканын ёзугаар айыттынган адырларда бюджеттен дашкаар ол фондуларның акша-хөреңгилерин тургузарының болгаш ажыглаарының чурумун тодаргайлап доктаадыр;

үлетпүр адырының бүдүрүлгелериниң ажыл түннелдеринге янзы-бүрү дагагаар болгаш бойдус-агаар байдалдарының салдарын чайладыр Соңгу чүктүң рента төлелгелериниң күштүг системазын демир рудазының үлетпүрүнге РСФСР-ниң Үлетпүр министерствозу хевээр арттырар;

РСФСР-ниң Одаар чүүлдер болгаш энергетика министерствозу РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу-биле дугурушканын ёзугаар немей акша бериишкиннериниң ставкаларын болгаш рента төлелгелерин барымдаалавышаан, хөмүр-даштың санажылга өртектерин бадылаар, а ол ышкаш одалга-энергетиктиг комплекстиң продукциязының өртектерин таарыштырар дугайында саналдарны РСФСР-ниң чазаанга киирер;

РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу РСФСР-ниң Экология болгаш бойдус курлавырлар министерствозунуң саналдап келгенин барымдаалап, геология-шинчилел ажылдарынга шилчидиишкиннер ставкаларын бадылаар.

6. Бо доктаалга № 2 капсырылгада көрдүнген чоннуң хереглел бараанарынга, хлебтен аңгыда, садыг чиигелделериниң күштүг хемчээлдерин 1992 чылдың I кварталынга хевээр арттырар.

РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу РСФСР-ниң Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу-биле дугурушканын ёзугаар күрүнениң үүрмектеп садар таарыштырылга өртектерин ёзугаар садар хлеб аймаанга садыг чиигелдезиниң хемчээлин доктаадыр.

7. РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу:

РСФСР-ниң сонуургалдыг министерстволары болгаш ведомстволары-биле дугурушканын ёзугаар база РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди-биле база күрүне статистиказының органнары-биле демнежип алгаш, бүдүрүлгелер-монополистер продукциязының өртектерин таарыштырар механизм дугайында дүрүмнү ажылдап кылгаш, 1992 чылда күштүг болдурар.

Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, чоннуң хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг (рынок) өртектерин ажыглаар чурумунуң дугайында түр дүрүмнү бадылаар болгаш күштүг болдурар.

8. РСФСР-ниң составында республикаларның чазактарынга, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагыргазының күүсекчи органнарынга дараазында эргени тыпсыр:

аъш-чемниң кол продуктуларының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң доктааттынган үстүкү өртектерин болгаш тарифтерин эргежок чугула таварылгада тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң куселибиле чиигедир, а ол ышкаш өртектериниң база тарифтериниң күрүнеден таарыштырар хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң ассортиментизин (бо доктаалга № 2 капсырылгада көрдүнген даңзының хемчээлдеринге) өскертир.

Дараазында чүүлдерни доктаадыр болгаш таарыштырар:

девискээрлерде чурттакчыларга сайгарар чоннуң хереглел бараанарының (бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның) хостуг үндүрүп бээр (мөөн) өртектеринге садыг немелделериниң үстүкү хемчээлдерин ук бараанарны дажыглаарынга база сайгарарынга чарыгдалдарны барымдаалавышаан;

автомобиль транспорту-биле пассажирлерни аргыштырарының, оларның ап чораан чүүлдерин чедирип бээриниң (хоорайлар, областар аразының маршруктарындан аңгыда), чиик автомобильдерни, а ол ышкаш хоорай база хоорай чоогунуң электрижиткен транспортуң, метрополитенни ажыглааны дээш тарифтерни;

автомобиль транспорту-биле чонга чүъктер сөөртүп бээриниң, оок-биле кады [illegible] чедирилгезиниң тарифтерин;

шил сава аймааның продукт-биле кады үндүрер өртектерин доктаадыр.

9. Эргежок чугула болган таварылгада чер-чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле дараазында чүүлдерин таарыштырарын РСФСР-ниң составында республикаларның чазактарынга, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагыргазының күүсекчи органнарынга сүмелээр:

ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң (школа, студент, ажылчын столовайларның болгаш өскелериндаа) продукциязынга немелде өртектерни;

коммунал, амыдырал ачы-дуза чедирилгезиниң эң чугула хевирлериниң, ачы-дузаның өске-даа хевирлериниң тарифтерин таарыштырар.

10. РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу, РСФСР-ниң составында республикаларның чазактары, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагыргазының күүсекчи органнары өртектер тургустунарының чаа чурумун доктаатканы-биле холбашкан инструкция материалдарын сонуургалдыг министерстволарга, ведомстволарга болгаш организацияларга чедирерин хандырар.

11. РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу, РСФСР-ниң Күрүнениң үндүрүг албаны, РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитеди, РСФСР-ниң составында республикаларның чазактары, крайларның, областарның, автономнуг тургузугларның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның эрге-чагыргазының күүсекчи органнары чоннуң хереглел бараанарының, бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өртектеринге хамаарыштыр күрүнениң сагылга-чурумун сагыырынга контрольду күштелдирер.

Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияның, чоннуң хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң хостуг (рынок) өртектерин, а ол ышкаш күрүнениң таарыштырар өртектерин база тарифтерин ажыглаарының чурумун бүдүрүлгелер болгаш организациялар үрээн таварылгада, артыкка алдынган өрулга өнчүнүң хевирлериндеп хамаарылга чокка, бюджет орулгазыңче маргылдаа чок чурум ёзугаар шилчиирин (алырын) доктаадыр. Ол-ла хемчээл ёзугаар бүдүрүлгеден азы организациялар торгаалды немей ыртар.

Өртектериниң күрүне сагылга-чурумун үрээни дээш экономиктиг хемчеглерни ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозу монополияга удур хоойлуг удулганы барымдаалавышаан ажылдап кылгаш, бадылаар болгаш сонуургалдыг бүдүрүлгелерге база организацияларга чедирип дыкадыр.

12. Садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң бүгү бүдүрүлгелери, хандырылга-сайгарылга, садар-садыг алыр организациялар (өнчү хевирлериндеп хамаарылга чокка) оларның ажыглап турар садыг немелделериниң, хандырылга-сайгарылга өртектер немелделериниң болгаш комиссионнуг чыылдаарның хемчээлдериниң дугайында медээлерни РСФСР-ниң Экономика болгаш саң министерствозунуң тодаргайлаан чурумун ёзугаар бүрүткедирин база РСФСР-ниң Күрүнениң үндүрүг албанының органнарынга амгы күштүг чурумнарга дүүштүр доктаадыр.

РСФСР-ниң чазааның Даргазының бирги оралакчызы Г. БУРБУЛИС.

Москва хоорай. 1991 чылдың декабрь 19.

РСФСР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 19-ТАГЫ № 55 ДОКТААЛЫНГА № 1 КАПСЫРЫЛГА

Продукцияга болгаш бүдүрүлге-техниктиг хереглел ачы-дузазынга күрүне өртектерин болгаш тарифтерин улгаттырарының үстүкү хемчээлдери

	Үлетпүрнүң күштүг бооп турар өртектеринге болгаш тарифтеринге (немелде өртекке үндүрүг чокка) кыдыкы коэффициентилери:
Одаар хөмүр-даш	5
кокталыр хөмүр-даш	8
Нефть, нефть газы	5 (1)
Газ конденсады	5
Бойдус газы, оон иштинде суук, чиик углеводородтарның калбак фракциязы	5
Мотор болгаш котёл оттулар чүүлү, керосин	4,8 (2)
Сланецтер	5,5
Электри энергиязы (3)	4
оон иштинде көдээ ажыл-агый хереглекчилеринге кыдыкы тариф	1 квт. шак дээш 8 көпеек
Чылыг энергиязы (3)	4
Улуг үнелиг металлдар болгаш холумактар, лом болгаш оларның артынчылары, алмаз чиг эди, синтетиктиг болгаш кылымал даштар болгаш олардан кылган чүүлдер	РСФСР-ниң чазааның шиитпири-биле доктаадыр
Чүъктерни демир-орук транспорту-биле сөөртүрү (тус чер оруктары-биле болгаш дорт орук-биле бичин-бичин кезектер-биле катай хаара) чүдүрер-дүжүрер ажылдар (4)	
Даштыкыда эжиндирилге-биле сөөртүлгеден аңгыда, далай транспорту-биле чүъктер сөөртүрү, порттарга чүдүрер-дүжүрер ажылдар, судноларның ледокол үделгези (4)	5
Агаар транспорту-биле чүъктер чедирери.	5
Хем транспорту-биле чүъктер сөөртүрү (даштыкыга эжиндириишкин-биле сөөртүрүнден аңгыда) (4)	3,5
Автомобиль транспорту-биле сөөртүрү	3,6
Харылзааның кол-кол ачы-дузалары (5)	ортумаа-биле 3

1) Үлетпүрнүң нефтиге күштүг бооп турар өртектеринге немелде барымдаалавайн (14 руб. бир тонна дээш) коэффициентини ажыглаар.

2) Продукцияның боттуг хевирлеринге мөөнеп садар өртектерни 1991 ч. — № 01-02 прейскурантыда көрген.

3) ССРЭ-ниң мурнунда турган Энергомининиң болгаш ССРЭ-ниң Атомэнергоүлетпүрмининиң бүдүрүлгелериниң бүдүргени электри болгаш чылыг энергиязы.

4) Чон-биле катай хаара бүгү чүък чорудукчуларынга (чүък алыкчыларынга).

5) РСФСР-ниң Харылзаа министерствозу РСФСР-ниң Экономика болгаш саң-хөө министерствозу-биле дугуржуп тургаш, харылзааның ачы-дузазының тодаргай даңзызын доктаадыр.

РСФСР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ 1991 ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 19-ТАГЫ № 55 ДОКТААЛЫНГА № 2 КАПСЫРЫЛГА ЧОНГА БЭЭР КОЛ-КОЛ ХЕРЕГЛЕЛ БАРААННАРЫНГА (АЧЫ-ДУЗАГА) ӨРТЕКТЕРНИ БОЛГАШ ТАРИФТЕРНИ БЕДИДЕРИНИҢ ҮСТҮКҮ ХЕМЧЭЭЛДЕРИ

	Күштүг бооп турар өртектерге болгаш тарифтерге (немээн өртекке үндүрүг-биле кады) немээр үстүкү тарифтер болгаш коэффициентилер
Хлебтиң чамдык хевирлери (х)	3
Сүт, кефир, үс чок ааржы	3
Чем концентраттары-биле кады уруглар чеми	3
Ижер дус	4
Чигир	3,5
Үнүш үзү	3
Водка болгаш ижер спирт	4,5
Оттуг-ыяш	4
Эм-таң аймаа болгаш медицина кылыглары (хх)	ортумаа-биле 4
Инвалид профилактиказының болгаш инвалидтер реабилитазының техниктиг чепсектери (ххх)	4
Бензин	3
Дизель одаар чүүлү	2,8
Чырыткы керосини	5
Оттулар чүүл (хөмүр-даш, торф болгаш хөмүр брикеттери, ыяш, суугуга одаар чүүл болгаш өскелаа)	5
Суугаткан газ	3
Четки газы	5
Көдээ чурттакчылыг черлерде чурттап турар чонга коммунал-амыдырал хереглелинге бээр электри энергиязы	1 квт. шак дээш 8 көпеек
Хоорай чурттакчылыг черлерге (доктаамал электроплиталар болгаш электрилиг чылыдыкчы тургускан бажыңнардан аңгыда)	1 квт. шак дээш 12 көпеек.
Хоорай чурттакчылыг черлерге (доктаамал электроплиткалар болгаш электрилиг чылыткылар тургускан бажыңнарга)	1 квт. дээш 8 көпеек
Суг дамчыдылгазының болгаш канализацияның ачызы	ортумаа-биле 5
Төп одалгалыг чылыг энергиязы болгаш изиг суг-биле хандырылга	ортумаа-биле 3
Общежитиеге чурттап турары дээш төлевир-биле кады квартира хөлезизи	өскерилге чок
Пассажир транспортунуң ачы-дузазы: Пассажирлерни болгаш чүъктү демир-орук транспорту-биле сөөртүрү	2
Даштыкыга эжиндириишкинден аңгыда, далай транспорту-биле пассажирлер болгаш чүък сөөртүрү	2
Агаар транспорту-биле пассажирлер болгаш чүък сөөртүрү	3
Хоорай болгаш хоорай чоогунуң суг оруктарындан болгаш кежиглерден аңгыда, хем транспорту-биле пассажирлер болгаш чүък сөөртүрү	2
Областар аразынга (РСФСР-ниң девискээринге республикалар аразынга) оруктарга автомобиль транспорту-биле пассажирлер болгаш чүък сөөртүрү	2
Харылзааның ачы-дузазы	ортумаа-биле 3

Х) Хлебтиң тус-тус хевирлерин РСФСР-ниң Экономика болгаш саң-хөө министерствозу сонуургалдыг министерстволар-биле дугуржуп тургаш, тодарадыр.

ХХ) Эм-таң чүүлдериниң болгаш медицина хереглелиниң кылыгларының тодаргай даңзыларын РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозу РСФСР-ниң Экономика болгаш саң-хөө министерствозу-биле дугуржуп тургаш кылыр.

ХХХ) Инвалидтерниң профилактиказының болгаш инвалидтерни реабилитастаарының техниктиг хереклелдериниң тодаргай даңзыларын РСФСР-ниң Президентизиниң чанында инвалидтер херектериниң талазы-биле башкарылга комитеди РСФСР-ниң Экономика болгаш саң-хөө министерствозу-биле дугуржуп тургаш тодарадып кылыр.

Түр тайбыңчыдылганы чедип алырынче угланган хөй удаа оралдажыышкыннар турзажок, Югославияда дайын чорудулгалары амга чедир соксаваан. Хамааты дайын одуңдан дескеннерниң саны ковүдээн: оларның иштинден хөй кижилер Югославияның кожазы Венгрияда келген. Ында дезип келгеннерниң саны дөртен муң ашкан. Югослав-венгр кызыгаарны колдуунда чаш уругларлыг херээженнер, кырганнар дамчып эрткен.

ЧУРУКТА: Югославиядан дезип келгеннерниң түр чурттаар чери.

МТИ—СЭТА-ның фотозу.